Zdenko Radelić

Hrvatska u Jugoslaviji 1945. - 1991.

od zajedništva do razlaza

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

školska knjiga

Zagreb, 2006.

IZDAVAČI

Školska knjiga, d.d.
Zagreb, Masarykova 28

Hrvatski institut za povijest
Zagreb, Opatička 10

ZA IZDAVAČE

Ante Žužul, prof.

dr. sc. Milan Kruhek

UREDNIK

dr. sc. Zoran Velagić

RECENZENTI

dr. sc. Miroslav Akmadža

dr. sc. Katarina Spehnjak

OBLIKOVANJE NASLOVNICE

Dobrila Delonga

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i
športa Republike Hrvatske.

© ŠKOLSKA KNJIGA, d.d.
i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.
Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati,
fotokopirati ni na bilo koji način reproducirati
bez nakladnikova pismenog dopuštenja.

B25843
949.75
ID-52938
RADEL

PREDGOVOR 7

UVOD 11

STVARANJE JUGOSLAVIJE I POLOŽAJ HRVATSKE (1918. – 1941.) 21

OSVAJANJE VLASTI (1941. – 1945.) 26
Komunisti stvaraju partizanski pokret 26
Hrvatska seljačka stranka 39
Stanje u Hrvatskoj neposredno nakon rata 42
Potpuna prevlast Komunističke partije Jugoslavije 56
Formalni kompromisi Komunističke partije Jugoslavije 71
Hrvatska republikanska seljačka stranka i Ivan Šubašić 86
Hrvatska seljačka stranka: *Narodni glas*, Maček i Košutić 89
Božidar Magovac i njegova koncepcija politike HSS-a 95
Katolička crkva i komunisti 97
Prekid odnosa sa Svetom Stolicom 116
Srpska pravoslavna crkva i komunisti 125
Protukomunistička gerila 128

OBLIKOVANJE KOMUNISTIČKE HRVATSKE I JUGOSLAVIJE (1945. – 1954.) ... 134
Granice Narodne Republike Hrvatske 134
Kulturna revolucija: progoni i zabrane 151
Potiranje i prevrednovanje tradicije 164
Socijalna revolucija 177
Agrarna reforma i politika 187
Slučaj Brkić, Žigić i Opačić 198
Seljačke bune 201
„Banija, Kordun i Lika sručili su se u grad …" 204
„Nema odmora dok traje obnova" 216
Gospodarski položaj Hrvatske i Jugoslavije 224
Komunistički kadar 228
Hrvatska: ime i teritorijalno-upravna podjela 236
Federalni sustav i centralizam 242
Međunacionalni odnosi 249

SAMOSTALAN PUT (1948. – 1966.) 269
Informbiro 269
Između Istoka i Zapada 279
Samoupravljanje 284
Nadzirano ublažavanje stege 290
Druga nacionalizacija 297
Crkva i država 299

Svakome se dopušta „da vidi kako Marx djeluje u praksi" ... 312
„Mi smo Titovi – Tito je naš" ... 326

RAZILAŽENJA U SKJ I DRŽAVI (1954. – 1971.) ... 329
Problemi u gospodarstvu: reforme 1961. i 1965. ... 329
Nacionalno pitanje, centralizam i decentralizacija ... 338
Nacionalna struktura najviših državnih i partijskih tijela ... 353
Sukob s Aleksandrom Rankovićem ... 360
Reforme u Savezu komunista Jugoslavije ... 366
1968.: prosvjed protiv komunističke vlasti u ime komunizma ... 369
Katolička crkva i država – normalizacija odnosa ... 375

HRVATSKO PROLJEĆE (1967. – 1971.) ... 379
Otvara se pitanje položaja Hrvatske u Jugoslaviji ... 379
Ustavnopravna pitanja ... 383
Nacionalna ravnopravnost ... 389
Jezik i identitet ... 403
Gospodarski uzroci ... 412
Migracija prema inozemstvu ... 424
Sukob starih i mladih ... 429

NOVA POLITIKA: IZMEĐU NACIJE I KLASE (1971. – 1980.) ... 434
„Dramatičan trenutak Hrvatske" ... 434
Jesen Hrvatskog proljeća ... 451
Nekoliko zaključaka o Hrvatskom proljeću ... 462
Svakodnevni život ... 467
Ustav 1974. i (kon)federalizacija ... 472
Srbi u Hrvatskoj, njihove nacionalne institucije i Srpska pravoslavna crkva ... 484

RASPAD SKJ I JUGOSLAVIJE (1980. – 1990.) ... 489
Gospodarska i politička kriza ... 489
Neki pokazatelji razvoja Jugoslavije ... 498
Gospodarski pokazatelji odnosa među republikama ... 506
Demografsko-kulturološki pokazatelji odnosa među republikama ... 517
Socijalno-kulturno stanje ... 527
Demografske promjene ... 536
Centralisti i ustavorušitelji na djelu ... 545
Liberalizacija i otpori u Hrvatskoj ... 552
Partijsko-državne strukture i nacije ... 564
Prema raspadu ... 579
Hrvatska postaje suverena i samostalna ... 590

ZAKLJUČAK ... 599

Prilozi: tablice, karte i popisi 615
Summary 627
Izvori i literatura 639
Popis kratica 678
Kazalo imena 682
Kazalo zemljopisnih pojmova 692
Bilješka o autoru 699
Izbor iz bibliografije 700

Predgovor

Kad sam se početkom 80-ih prošlog stoljeća počeo baviti historiografskim istraživanjem, nisam ni pomislio da ću ikada napisati sintezu povijesti Hrvatske u kojoj ću obuhvatiti cjelokupnu povijest njezina komunističkog razdoblja. Bio sam član ekipe mladih istraživača koji su bili uključeni u tzv. socijalističku sekciju tadašnjeg Instituta za historiju radničkog pokreta, sadašnjeg Hrvatskog instituta za povijest, koja se bavila Hrvatskom nakon 1945.[1] Zadana nam je godina od koje smo trebali početi naša istraživanja, ali nikad nam nije rečeno koja je gornja vremenska granica do koje možemo ili moramo ići. No, s obzirom na dostupnost dokumenata i same logike povijesnog razvoja, svi smo se zadržavali na 40-im godinama, obuhvaćajući jednu zaokruženu cjelinu, tada najčešće nazivanu administrativni socijalizam. Razdoblje samoupravnog socijalizma činilo mi se tematski manje zanimljivo. Njegova aktualnost i nezaokruženost, kao i manja dostupnost arhivskih dokumenata nisu bili osobito poticajni. Međutim, sve veći vremenski odmak, a napose razvoj događaja 80-ih i 90-ih, navedene je primjedbe u historiografskom smislu činio sve neuvjerljivijima. Velike političke promjene koje su zahvatile Hrvatsku, Jugoslaviju i svijet zadnjih deset-petnaest godina omogućile su mi da pokušam obuhvatiti Hrvatsku u komunističkom razdoblju kao jednu od republika u federativnoj Jugoslaviji, i to od početaka pa do njezina kraja. Iako vremenska razgraničenja nikad ne treba shvatiti kao čvrste granice, jer svaki proces u prošlosti ima svoju dugotrajnu povijest, ali i budućnost, ipak su 1945. i 1991. među najvažnijim prijelomnicama u povijesti Hrvatske, koje zajedno sa 1918. i 1941. čine njezine glavne vremenske međaše u 20. stoljeću.

Oni koji su u prošlosti pokušavali predvidjeti buduće događaje na najbolji su način pokazali sva ograničenja znanstvenih predviđanja. Tako, primjerice, ni neposredno pred raspad komunističkog sustava i blokovskog uređenja mnogi predstavnici društvenih i humanističkih znanosti nisu postavili ni hipotetičku mogućnost da će nastati tako velike promjene u svijetu, napose u Europi.[2] Ponovno se potvrdilo da čovjek i društvo čine toliko složeni sustav da se ne mogu racionalno razvijati prema idealističkim shvaćanjima prosvjetitelja, i to svakovrsnih prosvjetitelja iz svih razdoblja povijesti, što dakako, onemogućuje i dalekosežno predviđanje. Ni autori enciklopedijske jedinice *Internacionala*, soci-

[1] Istraživače, vrlo različitih znanstvenih i životnih sudbina, navest ću abecednim redom: Dalibor Čepulo, Berislav Jandrić, Biljana Kašić, Zdenko Radelić, Vilim Ribić, Lydia Sklevicky i Katarina Spehnjak.

[2] Herman KAHN and Anthony J. WIENER, *The Year 2.000*, Hudson Institute, 1967., prema: Savka DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 1. – 2., Zagreb, Interpublic, 1997., 595.

jaldemokratske i komunističke himne francuskog pjesnika Eugénea Pottiera i skladatelja Pierrea Degeytera, objavljene 1967. u *Enciklopediji leksikografskog zavoda* u Zagrebu, oko koje je ravnatelj zavoda Miroslav Krleža okupio vrhunske intelektualce, nisu mogli ni sanjati da će sustav, kojemu je ova pjesma „bila signal za posljednju bitku protiv tiranije i ugnjetavanja, nagovještaj proleterske revolucije kao konačne negacije eksploatatorskih sistema", biti tako kratkog vijeka.[3] I pristaše Jugoslavije vjerovali su da je ta država najbolje i konačno državno rješenje za zajednički život južnoslavenskih naroda. Kao što *Hrvatska enciklopedija*, pokrenuta neposredno prije propasti Kraljevine Jugoslavije 1941., nikad nije završena, jer je 1945. propala država Nezavisna Država Hrvatska, tako je drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*, pokrenuto 1980., stalo na šestom svesku jer je 1991. propala i Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.[4] Pokazalo se da su svi narodi Jugoslavije, a presudnu ulogu imali su, uz Slovence, Hrvati i Srbi, u potrazi za srećom krenuli vlastitim putovima. Hoće li se i kada ponovno naći zajedno u ujedinjenoj Europi, ostaje otvoreno pitanje, ali pitanje života, ljudi, naroda, slobode, prava, vjere, oblika vlasti i sreće, o kojima govori američka *Deklaracija o neovisnosti* iz 1776., ostaju dominantna za svako društvo.

> „Mi držimo da su ove istine same po sebi očite: da su svi ljudi stvoreni jednakima, da im je njihov Stvoritelj podario neka neotuđiva Prava, da u ta prava spadaju Život, Sloboda i potraga za Srećom. Da za osiguranje tih prava Ljudi uspostavljaju Vlasti čija pravedna moć proistječe iz volje onih kojima vladaju. Da u slučaju da bilo kakav Oblik Vlasti postane razoran za ove ciljeve, Pravo je Naroda da ga promijeni ili sruši." [5]

Iako sve govori da jedino nepredvidljivost povijesnog razvoja ostaje predvidljiva, ipak vjerujem da je uzrečica *historia magistra vitae est* bila rezultat nečijeg mudrog djelovanja i utjecaja na druge, zbog čega je i bila zapisana u davnini. Iako ni nove generacije ne pružaju uvijek uvjerljive dokaze da uče od prethodnih i da je ta mudrost ostvarljiva, ipak se nadam da trud na poboljšanju ljudskih odnosa i svijeta nikad neće prestati.

---

[3] Jasper RIDLEY, *Tito. Biografija*, Zagreb, Prometej, 2000., 28.

[4] *Hrvatska enciklopedija*, 5., ur. Mate Ujević, Zagreb, Naklada konzorcija Hrvatske enciklopedije, 1945.; *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, 3., *Heliodor – Lagerlöf*, ravnatelj Miroslav Krleža, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1967., 177; *Enciklopedija Jugoslavije*, 6., *Jap – Kat*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1990.; *Hrvatska enciklopedija*, 3., *Da – Fo*, ur. Dalibor Brozović, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2001., 455.

[5] Charles SELLERS, Henry MAY, Neil R. McMILLEN, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb, Barbat, 1996., 55.

Na pisanje ove knjige presudno je utjecalo moje imenovanje na mjesto voditelja projekta *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat (1991. – 1995. – 1998.)*, koji je pokrenut u Hrvatskom institutu za povijest u proljeće 2001. Osim voditeljstva, preuzeo sam dionicu koja je trebala prikazati povijest Hrvatske u vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), napose komunističkog sustava i sučeljavanja federalističkih i centralističkih snaga. U slučaju Hrvatske i Jugoslavije od 1945. do 1991. najviše me zanimala priroda nacionalnih odnosa, napose među Hrvatima i Srbima u Hrvatskoj. U pisanju su mi od velike koristi bila moja vlastita istraživanja razdoblja 40-ih i početka 50-ih godina, osobito istraživanja o Hrvatskoj seljačkoj stranci, križarskoj protukomunističkoj i protujugoslavenskoj gerili i sindikalnim organizacijama, ali najviše su mi koristili brojni radovi s različitih područja znanosti i publicistike. Od svakog rada, koji se na ovaj ili onaj način odnosio na razdoblje povijesti Hrvatske i Jugoslavije nakon 1945. nastojao sam izvući korist: pronaći važan podatak i dobru interpretaciju. Međutim, ako određeni rad nije sadržavao ništa od navedenoga, iskoristio sam ga kao poticaj da dalje tragam za boljom literaturom i podacima o određenoj temi ili mi je poslužio kao dodatni motiv da bolje objasnim određeni problem ili događaj. Pročitao sam mnoge radove o hrvatskoj i jugoslavenskoj povijesti druge polovice 20. stoljeća i vjerujem da sam drukčije, a možda ponegdje i cjelovitije, posložio dosadašnje rezultate istraživanja, kako svojih kolega, tako i svoja. Jesam li uspio u svojim namjerama, ostavljam čitateljima da sami ocijene.

Na kraju bih naglasio da su mi u radu na razne načine pomogli mnogi kolege. Zahvaljujem prije svega onima koji se nalaze u popisu literature na kraju knjige. Ti su autori zahvalu najviše zaslužili, i to oni koje osobno poznajem, a i oni meni osobno nepoznati, ali itekako zaslužni istraživači i sudionici događaja. Dužan sam se zahvaliti osoblju Hrvatskog državnog arhiva, čijom sam pomoću pregledao brojne fondove i došao do mnogih dokumenata. Neki kolege i prijatelji pomogli su mi upozorenjima na naslove ili dokumente koji su mi promakli, a i u nabavci nekih radova. Za to zahvaljujem mr. sc. Bori Bijeliću, dr. sc. Zdenku Čepiču, dr. Anti i Sonji Devčić, dr. sc. Mariju Jarebu, mr. sc. Marici Karakaš, dr. sc. Suzani Leček, dr. sc. Ivici Lučiću, Milanu Pojiću, prof., Mati Rupiću, prof., Zdenki Sklepić i dr. sc. Milanu Vrbanusu. Posebnu zahvalu upućujem onima koji su pročitali pojedine dijelove knjige i dali mi vrlo korisne savjete: dr. sc. Anđelko Akrap, dr. sc. Nikica Barić, dr. sc. Albert Bing, dr. sc. Vladimir Geiger i dr. sc. Davor Marijan. Ipak, najviše sam zahvalan recenzentima dr. sc. Miroslavu Akmadži i dr. sc. Katarini Spehnjak, koji su me nakon strpljiva čitanja upozorili na nedostatke i nedosljednosti u rukopisu. Svima ostalima, napose kolegicama i

kolegama na mome Hrvatskom institutu za povijest na čelu sa dr. sc. Milanom Kruhekom, zahvaljujem na prijateljskom zanimanju za moj rad i podršci.

Dakako, zahvaljujem i izdavačkoj kući Školskoj knjizi, njezinom ravnatelju Anti Žužulu i uredniku izdanja dr. sc. Zoranu Velagiću koji su se zainteresirali za moj tekst i odlučili ga objaviti. Dužan sam zahvaliti i Ivanu Martinčiću zbog pedantne i stručne lekture.

A članovima moje obitelji? Što reći? Možda im se moje javne zahvale čine isprazne fraze. Zato ću im češće zahvaljivati osobno. Time želim naglasiti da ću više nego samo jednom priznavati njihov, iako posredan, nemjerljiv doprinos ovoj knjizi, kao i mojim prethodnim knjigama. S obzirom da obećanje obvezuje, trud koji ću im morati posvetiti bit će mnogo veći od pisanja ovih zadnjih rečenica, jer na njihovo smišljanje i upisivanje potrošio sam, eto, samo oko deset minuta.

U Zagrebu 17. studenog 2004.

Zdenko Radelić

Uvod

Istraživači povijesti komunističkih država suočavaju se s problemom jednostranih izvora, tj. s nedostajanjem izvora druge strane, pa tako i onih izvora koji bi proistekli iz djelovanja i pisanja oporbenjaka u Jugoslaviji, koji su se suprotstavljali jugoslavenskoj komunističkoj vlasti ili nekim njezinim odlukama. Najčešće su dostupni samo dokumenti i novinski napisi vladajuće strane, koji, dakako, jednostrano opisuju događanja. Mnoge optužbe s krivim podacima o onima koji su se suprotstavljali režimu nisu se mogle ispraviti. Tako Vlado Gotovac, pjesnik, publicist i političar, koji je zbog oporbenoga djelovanja bio osuđen na zatvor, spominje da je o njemu pisano mnogo laži, ali da on u javnosti nije imao pravo nastupa.

> „Nisam sve to čitao, nekad bi mi netko od znanaca ili prijatelja rekao 'opet te spominju' – ali u svakom napisu koji sam čitao bila je bar jedna laž. Jedno vrijeme slao sam ispravke i odgovore. Nikad ih nitko nije objavio. Doslovno: ni jedanput!" [6]

I sjećanja sudionika često su varljiva, a ni njihove bilješke nisu uvijek pouzdane. Kao primjer navodim odlomak govora J. Broza Tita koji je izrekao na večeri u opatijskom hotelu Ambasador 2. svibnja 1970. u prisutnosti hrvatskog vodstva i vodstva primorsko-goranske regije u kojem je pohvalio Desetu sjednicu CKSKH. Sačuvane su dvije bilješke tadašnjih vođa SKH. Jednu je pribilježila S. Dabčević-Kučar, vjerojatno uz pomoć Ivana Šibla, a drugu Mika Tripalo. Iako u bitnome nema razlike, ipak neki detalji mogu ostaviti vrlo različit dojam. Tako je J. Broz Tito prema S. Dabčević-Kučar rekao ovo:

> „Sad govore da sam ja protiv X. sjednice. Ja nisam nigdje porekao ono što mislim o X. sjednici, ni na jednom mjestu i to nije istina. Ja mislim da vi shvaćate moju poziciju. Ja ću vam dati podršku kad god treba. Vi znate, ja sam Hrvat iz Hrvatskoga zagorja, iz srca Hrvatske, pa ipak, kad vam bude trebalo, ja ću vam dati podršku. Meni su svi naši narodi i sve naše republike jednako prirasle srcu." [7]

Mika je Tripalo onaj dio govora u kojem J. Broz Tito govori o sebi kao Hrvatu čuo i zapisao nešto drukčije. Taj je dio osobito interesantan s obzirom na veliku osjetljivost Titova položaja kao jugoslavenskog predsjednika.

---

[6] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, izabrao i ur. Milovan Baletić, Zagreb, Vjesnik, 1990., 43.
[7] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 175.

> „Sada govore neki da sam ja protiv X. sjednice i protiv vas. Kažu da sam vas osudio na Brionima. To nije tačno. Ja nikada nisam porekao ono što sam rekao o X. sjednici. Ja mislim da vi shvaćate moju poziciju. Vi znate da sam ja Zagorac, iz Zagorja, a to je kolijevka Hrvatske. Ali kad bude trebalo, ja ću vam dati podršku. Meni su svi naši narodi i sve naše republike srcu prirasle."[8]

Također se treba sjetiti upozorenja još jednog od vođa Hrvatskog proljeća, Dragutina Haramije, koji svjedoči da se izvlačenjem citata iz konteksta u nekim djelima dokazivalo nešto sasvim suprotno od onog što se htjelo reći, da bi se dokazao nacionalizam u Hrvatskoj. Kao primjer takva djela naveo je knjigu Ivana Perića *Suvremeni hrvatski nacionalizam*. Taj je autor Haramijin govor na Desetoj sjednici CK SKH 1970. o tome kako se na mnoge, koji govore da su Hrvati, gleda kao na ustaše, prikazao tako kao da je Haramija branio ustaše.[9]

Treba upozoriti i na to da mnogi podaci neposredno nakon rata javnosti nisu bili dostupni. Osim toga, neki autori, poput Jakova Sirotkovića, upozoravaju na nepouzdanost i krajnje upitnu vrijednost statističkih podataka, napose onih od 1945. do 1952. I autori izvan Hrvatske i Jugoslavije upozoravaju na dvojbenu pouzdanost pokazatelja, primjerice o gospodarskom razvoju Hrvatske i Jugoslavije.[10]

Osim upitne vjerodostojnosti dokumenata, statistike i sjećanja, istraživači hrvatskog i jugoslavenskog komunističkog sustava susreću se i s teško razumljivim „samoupravnim jezikom", što je jugoslavenska posebnost. Zato je važno imati u vidu upozorenje Savke Dabčević-Kučar, koja tvrdi da je jednopartijski sustav prisilio sve sudionike političkog života da se služe ezopovskim jezikom. Tako se razvio poseban „marksistički" ili „samoupravljački" žargon. Obvezatne formule ukrašavale su javne nastupe, a pozivanje na temeljne vrijednosti komunističkog pokreta, samoupravljanje, Jugoslaviju, J. Broza Tita te obvezatni napadi na unutarnje i vanjske neprijatelje davali su govornicima legitimitet. S. Dabčević-Kučar upozorava da je razumjeti poruku često značilo upoznavanje s kontekstom u kojem je izrečena, jer su isti simboli rabljeni u različitim kontekstima mogli imati sasvim različita značenja. Sadržaj mnogih dokumenata, slaže se hrvatski povjesničar Dušan Bilandžić, ideologiziran je, dvosmislen, proturječan i nejasan te ga je teško dešifrirati. Na problem s teško razumljivim jezikom upozori-

[8] Mika TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, Globus, 1989., 138.

[9] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 349.

[10] Jakov SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika*, Zagreb, HAZU, Golden marketing, 1996., 64; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, ur. Robert F. Byrnes, New York – London, Mid-European Studies Center of the Free Europe Committee, Inc., Atlantis Books, bez g. izd., 208.

li su i strani stručnjaci. Tako o nejasnom političkom jeziku u Jugoslaviji govore Harold Lydall i Sabrina R. Ramet.[11]

Čitatelj će primijetiti da nije obrađena hrvatska politička emigracija, iako je njezin potencijal, koji je proizlazio iz brojnih porodičnih veza i ideoloških te političkih sličnosti s proturežimskim raspoloženjem dijela stanovništva, jugoslavensku i komunističku vlast držao u stalnoj napetosti. Vlast je opasnost od političke emigracije često prenaglašavala u skladu s potrebom onemogućivanja djelovanja oporbenih snaga u zemlji. Pomanjkanje dobrog i cjelovitog pregleda najvažniji je razlog da se nisam posvetio toj temi, kao i moje uvjerenje da emigracija nije nikada imala presudan utjecaj na događanja u zemlji. Ovdje treba naglasiti i to da su prema mnogim pokazateljima komunistički sustav i vlast, o čemu govore mnoga istraživanja, uživali visoku potporu stanovništva, ali revolucionarno 20. stoljeće pokazalo je da je raspoloženje stanovništva vrlo varljiva kategorija i to ne samo u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Vlast je vjerojatno bila svjesna da su često u prošlosti društva iz kriznih stanja izlazila radikalnim promjenama svojih političkih i državnih sustava. I stalna posvećenost jugoslavenske komunističke vlasti vanjskoj opasnosti potvrđuje da je ona strahovala od mogućnosti nagle promjene raspoloženja stanovništva koje bi emigrantske političke organizacije mogle iskoristiti za preuzimanje vlasti.

Kao što to nalaže pravilo struke, ali i osnovna pristojnost, rabljenu literaturu naveo sam u bilješkama u kojima uvijek navodim izvor podataka ili interpretacije. Međutim, a to napose naglašavam, rezultate istraživanja rabio sam tako da sam ih prilagodio svojim potrebama i svojim zaključcima, a to se odnosi i na podatke, i na interpretacije. Nigdje nisam posebno isticao da moji zaključci možda nisu jednaki, a često da su čak suprotni zaključcima autora na čija se istraživanja pozivam. Dakle, zbog sintetičkog pristupa nisam mogao svaki put nanovo upozoravati da zaključci autora, na čije radove se pozivam, ne odgovaraju uvijek mojim zaključcima, jer bi time opseg knjige bio prevelik.

Naglašavam također da sam nakon određene tematske cjeline svu rabljenu literaturu naveo zajedno u jednoj bilješci, bez obzira na sličnosti, razlike, pa čak potpune suprotnosti među autorima.

Htio bih posebno naglasiti da je većina podataka u tablicama, napose podataka izraženih u postocima, izračunata na jednu decimalu i da nisu zaokruživani.

[11] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 79, 81; Dušan BILANDŽIĆ, Hrvatska moderna povijest, Zagreb, Golden marketing, 1999., 735; Harold LYDALL, *Yugoslav Socialism. Theory and Practice*, Oxford, Clarendon Press, 1984., 4; Sabrina Petra RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 2. izd., Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1992., 83.

Zbog toga često zbroj navedenih postotaka u tablicama nije uvijek 100, kao što bi to strogo statistički i matematički gledano trebalo biti, nego je ponegdje manji za postotak do dva postotka. Zbog istog razloga na nekoliko mjesta isti se podaci razlikuju oko 1 %, u ovisnosti o tome kako je koji autor od kojih sam ih preuzimao zaokruživao brojke. Nepoznati podaci označeni su crticom.

Poseban problem ostaje uporaba naziva Muslimani ili Bošnjaci. Rabio sam naziv Muslimani za narod koji se takvim priznao političkom odlukom 1969. i državnom uredbom pri provođenju propisa 1971. S obzirom na to da 1993. nakon osamostaljenja Bosne i Hercegovine Muslimani preuzimaju naziv Bošnjaci, jasno je da mora biti predmet posebnog rada problem uporabe termina za Bošnjake prije osamostaljenja Bosne i Hercegovine i konačnog nacionalnog oblikovanja muslimana i Muslimana.

Ovdje bih upozorio i na problem s citiranjem literature na srpskom jeziku. Naime, prema srpskom sam se jeziku odnosio jednako kao i prema slovenskom ili kao što bih se odnosio prema bilo kojem drugom jeziku: prevodio sam ga na hrvatski. Ne ulazeći u raspravu o sličnosti i razlikama, preveo sam sve citate iz literature unatoč činjenici da je većini čitatelja u Hrvatskoj gotovo svaki srpski izraz razumljiv. Pridržavao sam se načela da se prema svim stranim jezicima odnosim jednako ili gotovo jednako, pa bili vrlo slični hrvatskom, kao srpski, malo manje slični, kao slovenski ili potpuno različiti kao, primjerice, engleski jezik. Za razliku od literature, citate iz dokumenata, kao i sve što sam procijenio povijesnim izvorima, primjerice sjećanja sudionika događaja iz Srbije, nisam prevodio zbog česte izmiješanosti jezičnih izraza i različite razine pismenosti sastavljača dokumenata te zbog nemogućnosti da se u citiranju izvora strogo pridržavam načela koje sam si sam nametnuo u citiranju literature. Dakako, svjestan sam mogućih različitih reakcija, pa i poput one kad se kasnih 90-ih u jednoj zagrebačkoj kinodvorani prikazivao srpski film: titlovanje na hrvatski jezik izazvalo je neusporedivo više smijeha, nego što je to redatelj i u snu mogao predvidjeti. No, bez obzira na sve, mislim da se u citiranju literature ne mogu primjenjivati različita mjerila unatoč velikim sličnostima dvaju jezika.

Pojmove nacija i narod rabim kao sinonime, što oni, imajući u vidu isti pojam rađanja, izvorno i jesu. U oba slučaja riječ je o skupu pripadnika zajedničkog etniciteta i tradicije, ili onih sa sviješću o takvoj pripadnosti, a ne o skupu državljana ili stanovnika određene države ili teritorija.

Pri pisanju knjige bio sam svjestan da je u Hrvatskoj na javnoj sceni neprekinuta i stalno prisutna polemika između dviju suprotstavljenih strana, popularno podijeljenih na „ljevicu" i „desnicu", a koje se neprestano pozivaju na prošlost i na rezultate historiografije. Jedna više proizlazi iz tradicije Nezavisne Države

Hrvatske (NDH) i borbe za samostalnu hrvatsku državu, a druga iz okrilja partizanskog pokreta, protufašizma, komunističke partije i federalne Jugoslavije. Oni prvi pozivaju se isključivo na ostvarivanje hrvatske želje za državnošću, marginaliziraju zločine učinjene u ime samostalnosti, rasnih i šovinističkih ideja u savezništvu s nacistima i fašistima, a oni drugi pozivaju se isključivo na obranu od fašizma, a prešućuju zločine u ime komunizma, Jugoslavije i izgradnje pravednijeg svijeta. Jedni i drugi ogoljuju povijesne činjenice i nastoje ih interpretirati do teze koja im najbolje odgovora; najčešće su to pojednostavljene teze o borbi za slobodu i pravdu. Prvi svode djelovanje ustaša isključivo na borbu za samostalnu hrvatsku državu. Iako se slažem da je bit ustaške organizacije, dakle ono izvorno što je njegove pokretače navelo da se organiziraju, uspostava hrvatske države, ipak je to samo jedna strana kompleksnog pitanja. Stvarnost ne nudi tako idiličnu sliku, štoviše, često je djelovanje ustaša u nastojanju da se izbore za hrvatske nacionalne interese rezultiralo rješenjima potpuno suprotnim njihovim izvornim ciljevima, primjerice, u pogledu obuhvata hrvatske nacije u njezinim povijesnim i etničkim granicama. Istodobno, strana koja se poziva na protufašizam i u prvi plan ističe isključivo borbu protiv nacizma i fašizma te njima komplementarnih poredaka – kao protucivilizacijskih pokreta i društvenih sustava – kao i borbu za socijalnu pravdu, zaboravlja da su tu borbu predvodili komunisti, uvjereni borci protiv višestranačkog parlamentarnog sustava zasnovanog na poštivanju privatnog vlasništva i demokracije. Međutim, ono što je za žrtve obaju sustava najvažnije, i jedan i drugi nisu u borbi za svoje ciljeve prezali ni od najgorih zločina. Nije moguće jednim kratkim pasusom u uvodu ove knjige dati doprinos žučnim polemikama, ali uvjeren sam da bi njihovi sudionici morali polaziti od dvije jednostavne činjenice: građanska prava pojedinaca i manjina, višestranačje i privatno vlasništvo temelji su svih modernih demokratskih poredaka, a upravo njih su prethodni režimi beskrupulozno negirali.

Nasreću, redukcionističkim pristupom uvjetovanim političkim potrebama i jedni i drugi odbacuju negativne strane i ističu samo pozitivne vrijednosti usklađene s koncepcijama modernih društava zapadnoeuropskog tipa, pa je sinteza u tim polemikama prizivanih vrijednosti sa stajališta suvremene politike čak i dobrodošla. Dakle, kada god nastoje prošlost ogoliti pojednostavljivanjem i izgraditi „kalup" idealiziranog „antifašizma" ili pak „državotvorstva", oni povijesne činjenice nužno stavljaju u službu svojih političkih ciljeva, s kojima se onda natječu na političkom tržištu. Međutim, takav je pristup problematičan kad se želi proglasiti historiografijom. Iako bi, zapravo, i povjesničar trebao težiti k tome da u interpretaciji ciljeva pronalazi ono bitno što predstavlja i karakterizira određeno razdoblje, proces, pokret, stranku ili ličnost u prošlosti, on ipak ne smije ideale i ciljeve političkih pokreta i stranaka odvojiti od sredstava kojima

su se oni služili da bi ih postigli, kao što se državna forma ne može odvojiti od sadržaja te države, to jest od sustava koji se u takvoj državi izgrađuje. Ukratko, povjesničar bi trebao biti svjestan da pristajanje na političku logiku u jednostranom prikazivanju prošlosti često završava u njezinu krivotvorenju.

O literaturi

Za razliku od starijih razdoblja, povjesničari najnovijih razdoblja mogu računati i na pomoć drugih humanističkih i društvenih znanosti. Nažalost, rijetko kada se sociolozi, pravnici i politolozi odlučuju istraživati prošlost, dakako u skladu s pravilima svoje znanosti. Najviše su radova napisali teoretičari marksizma, najčešće oni politološke izobrazbe. Za mnoge je karakteristično da su u silnom teorijskom nastojanju da pokažu prednosti socijalizma, napose samoupravnog tipa socijalizma, pred kapitalizmom i socijalizmom istočnoeuropskoga tipa, uspoređivali socijalistički samoupravni model ili ideal, dakle proklamiranu politiku i deklarativne vrijednosti sustava, sa slabostima kapitalističke prakse, a ne s kapitalističkim modelom. U skladu s time gotovo nikad se nije uspoređivala praksa socijalističkog društva, pa ni jugoslavenskog društva, s praksom demokratskih kapitalističkih zemalja u najbližem susjedstvu u zapadnoj Europi. Nije teško pogoditi tko je bio ljepše prikazan. Dakako, takvi radovi imaju danas tek ograničenu vrijednost, kao ilustracija vremena u kojem su nastali. Njihovi su autori porazom komunizma i raspadom Jugoslavije doživjeli i znanstveni poraz.[12]

Najkorisniju literaturu za povijest Hrvatske od 1945. do 1990. podijelit ću na nekoliko skupina. U mnogim radovima podaci i interpretacije najčešće se odnose samo na Jugoslaviju kao cjelinu, a manje su istraženi ili dostupni podaci za Hrvatsku. Uglavnom neću navoditi pune nazive radova i podatke o njima, jer ih zainteresirani čitatelj može pronaći u *Popisu literature* na kraju knjige.

Prva skupina svakako su objavljeni izvori, nezaobilazni u svakom istraživanju. Ima dosta naslova ali, nažalost, prevladavaju nekritička izdanja: najviše su to materijali s kongresa i plenuma KP/SK, Narodne fronte ili Socijalističkog saveza radnog naroda te Saveza sindikata. Rijetka su arhivska izdanja, a u njihovom su objavljivanju prednjačili bivši savezni državni i partijski arhiv u Beogradu. Među malobrojnim gradivom objavljenim u Hrvatskoj nakon 1990. prevladava gradivo o povijesti Katoličke crkve u Hrvata, napose o slučaju zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, iako je ona najčešće objavljivana nesustavno i kao prilog autorskim radovima.

[12] Ivan GRDEŠIĆ, Predgovor hrvatskom izdanju u: Sabrina P. RAMET, *Čija demokracija? Nacionalizam, religija i doktrina kolektivnih prava u srednjoj i jugoistočnoj Europi nakon 1989. godine*, Zagreb, Alinea, 2001., 7.

Nekoliko autora u svojim je radovima u prvi plan isticalo dokumente, a njihova intervencija uglavnom se svodi samo na njihov odabir i oblikovanje povezujućih rečenica i tematskih cjelina. Ističem knjige Ferde ČULINOVIĆA (*Stvaranje nove jugoslavenske države*), Ive PERIĆA (*Hrvatski državni sabor*), i Branka PETRANOVIĆA te Momčila ZEČEVIĆA (*Jugoslavenski federalizam, 1943 – 1986*).

Veliki interes obično izazivaju sjećanja. I za razdoblje hrvatske i jugoslavenske povijesti nakon 1945. ona nisu iznimka, iako se na prste jedne ruke mogu nabrojiti ona koja imaju veliku vrijednost. Svakako treba pročitati knjige Jure BILIĆA (*'71 koja je to godina*), Savke DABČEVIĆ-KUČAR (*'71 hrvatski snovi i stvarnost*), Dušana DRAGOSAVCA (*Zbivanja i svjedočenja*), Mike TRIPALA, (*Hrvatsko proljeće*) i Franje TUĐMANA (*Usudbene povjestice*).

Prosječnog čitatelja najviše će zanimati sinteze. Najistaknutije ime među istraživačima komunističke Hrvatske i Jugoslavije svakako je Dušan BILANDŽIĆ (*Hrvatska moderna povijest*). Visoki domet postigao je Jože PIRJEVEC (*Jugoslavija 1918 – 1992 – Nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*). Nezaobilaznu jugoslavensku sintezu napisao je i Branko PETRANOVIĆ (*Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*). U novije vrijeme svojom se knjigom pridružio i Hrvoje MATKOVIĆ (*Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*). Veću pažnju razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata u svojoj knjizi pridao je i Ivo GOLDSTEIN (*Hrvatska povijest*). Svakako treba spomenuti i Ivu BANCA, koji je vrlo sažeto dao vrijedan doprinos historiografiji (*Zašto liberalna Hrvatska kasni: glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću*).

Treba upozoriti i na nekoliko stranih autora. Iako rijetko kada donose nove činjenice na temelju vlastitih arhivskih istraživanja, njihov pogled izvana, brojni razgovori s političarima i javnim djelatnicima svih nacionalnosti i republika te odlično poznavanje literature i novina, omogućuje im zanimljiva opažanja. Izdvajam nekoliko autora i radova: Stefano BIANCHINI (*Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999*); Paul GARDE (*Život i smrt Jugoslavije*); Harold LYDALL (*Yugoslav Socialism. Theory and Practice* i *Yugoslavia in Crisis*) i Sabrina Petra RAMET (*Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991* i *Balkan Babel. The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*).

Među onima koji su specijalizirali uže teme nakon 1945. najbrojniji su autori koji se bave Katoličkom crkvom i Srpskom pravoslavnom crkvom: Miroslav AKMADŽA, (*Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi od 1945. do 1966. god. i utjecaj na crkveno-državne odnose – primjer Nadbiskupije zagrebačke* i *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*), Stella ALEXANDER (*Trostru-*

ki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca), Stjepan KOŽUL (*Martirologij crkve zagrebačke*), Radmila RADIĆ (*Država i verske zajednice 1945 – 1970.*). Treba spomenuti i članke Marka JERKOVIĆA (Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1945 – 1952)) i Marina SRAKIĆA (*„U ime naroda!"*).

Agrarna reforma među prvim je temama komunističke Hrvatske s kojima su se suočili povjesničari. To je pitanje u Hrvatskoj najcjelovitije obradio Marijan MATICKA (*Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*), a na razini Jugoslavije Nikola L. GAĆEŠA (*Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*).

Gospodarskom politikom i ekonomskim odnosima u Jugoslaviji, a napose pitanjima o tome tko je koga iskorištavao i je li iskorištavanja uopće bilo, bave se mnogi autori. Mora se naglasiti da se njihovi zaključci katkad radikalno razlikuju. Očito je da egzaktni podatak o određenim odnosima bez objašnjenja okolnosti u kojima je nastao i razvijao se, ima neku vrijednost tek uz tumačenje. Htio bih upozoriti na vrijedan pristup srpskog ekonomista Ljubomira Mađara. Međutim, njegova vrlo hladna i nepristrana analiza ipak nije uključila upozorenja Savke Dabčević-Kučar, koja je upozorila na vrlo profinjene načine iskorištavanja jednih na račun drugih, iako, čini mi se, to i nije moralo imati uvijek nacionalno utemeljenje. Među brojnim radovima ističu se: Šime ĐODAN (*Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.* i *Yugo-tragedija*), Branko HORVAT (*ABC Jugoslavenskog socijalizma*); Ljubomir MADŽAR (*Ko koga eksploatiše*), Jakov SIROTKOVIĆ (*Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika*).

Političkim sustavom i načinom vladanja Komunističke partije bave se brojni radovi. Istakao bih ove radove: Vojislav KOŠTUNICA i Kosta ČAVOŠKI (*Stranački pluralizam ili monizam*), Kosta ČAVOŠKI (*Tito – tehnologija vlasti*), Marija OBRADOVIĆ (*„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945 – 1952.*), Katarina SPEHNJAK (*Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*) i Josip ŽUPANOV (*Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*).

Srodna je skupina radova koja se bavi nacionalnim odnosima, nacionalnom strukturom državnih i partijskih tijela, a što je vrlo često povezano i s pitanjima o republičkim odnosima. Takvih je radova mnogo, ali ovdje izdvajam nekoliko: Mirsad D. ABAZOVIĆ (*Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, Ivan PERIĆ (*Suvremeni hrvatski nacionalizam*); Stipe ŠUVAR (*Lijevo i desno ili desno i lijevo. Varijacije o idejnoj borbi, inteligenciji, ljevici, desnici i druge teme* i *Nacija i međunacionalni odnosi*); Franjo TUĐMAN (*Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*).

Jedno od potpuno novih područja historiografskog istraživanja, štoviše u komunističkoj Jugoslaviji gotovo nedirnuta tema, granično je pitanje između republika. Radovi su objavljivani u časopisima. Najistaknutiji su autori Zdenko ČEPIĆ, Ivan JELIĆ, Husnija KAMBEROVIĆ, Mladen KLEMENČIĆ i Trpimir MACAN. Jasno je da objavljivanje cjelovite monografije o hrvatskim granicama tek predstoji.

Ratne žrtve i demografski razvoj tema je koja je zlorabljena za unutarjugoslavensko političko, a kasnije i oružano razračunavanje i za opravdavanje velikosrpske agresije. U spomen Vladimiru Žerjaviću, kao i njegovu pandanu na srpskoj strani Bogoljubu Kočoviću, ostat će njihove knjige u kojima su obradili jednu od najosjetljivijih tema u bivšoj Jugoslaviji. Nažalost, razina koja je dostignuta u demografskom dijelu, nije postignuta u historiografskom objašnjenju demografskih rezultata u popisu žrtava i počinitelja. Preciznija podjela žrtava i zločinaca prema pripadnosti državama, nacionalnim, ideološkim i političkim pokretima tek čeka svoje autore. Osim Vladimira ŽERJAVIĆA (*Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* ili *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb*) i Bogoljuba KOČOVIĆA (*Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*), žrtvama Drugog svjetskog rata bave se i Igor GRAOVAC i Dragan CVETKOVIĆ. Demografi Anđelko AKRAP, Ivan CRKVENČIĆ, Jakov GELO, Zlatko PEPEONIK, Stjepan ŠTERC i Stanko ŽULJIĆ u brojnim radovima obuhvaćaju daljnju i bližnju prošlost Hrvatske i Jugoslavije, pa tako i razdoblje nakon 1945.

Jezikoslovna su pitanja među popularnijim temama, a slično kao i u historiografiji, njima se rado bave i mnogi izvan te struke. Opće je uvjerenje da su se u vrijeme komunističke Jugoslavije preko jezika vodile i političke borbe. Ipak, još nije načinjena temeljna sinteza o hrvatsko-srpskim odnosima i sukobu oko jezika. Vrlo je informativan rad Josipa PAVIČIĆA.

Sustavno bavljenje manjinama u Hrvatskoj nakon 1945. započeto je tek u zadnjem desetljeću. U istraživanju sudbine njemačke manjine predvodi Vladimir GEIGER, koji je i postigao najviše rezultata (*Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje* i *Nestanak Folksdojčera*). O Istri, a time i o talijanskoj manjini dosta je radova napisao Darko DUKOVSKI (*Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956.* i *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943. – 1945.)*) Iako su Srbi imali potpuno drukčiji položaj u Hrvatskoj, ovdje ću spomenuti da se njima bavi Čedomir VIŠNJIĆ (*Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945. – 1950.*)

Pitanja medija, običaja, stanovanja i standarda općenito i slične teme ostale su na rubu zanimanja svih znanosti, pa i historiografije. Treba spomenuti neke autore: Igor DUDA, Josip GRBELJA, Ivana HEBRANG GRGIĆ, Grga JELINIĆ,

Mirko KORENČIĆ, Marijan MATICKA, Dunja RIHTMAN AUGUŠTIN, Lydia SKLEVICKY i Josip ŠTAHAN.

Događanja u susjednim republikama, poznavanje kojih je prijeko potrebno za razumijevanje stanja u cijeloj Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj, obrađena su u nekoliko važnih knjiga: Zdenko ČEPIČ (*Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945. – 1948)*, Ljubodrag DIMIĆ (*Agitprop kultura. Agitropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945. – 1952)*, Aleš GABRIČ (*Slovenska agitpropovska kulturna politika (1945. – 1952)* i *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953. – 1962)*, Husnija KAMBEROVIĆ (*Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1950)*, Milko MIKOLA (*Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943. – 1952)*, Momčilo MITROVIĆ (*Izgubljene iluzije. Prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944. – 1952)*, Jera VODUŠEK STARIČ (*Prevzem oblasti 1944. – 1946)*, skupine autora (*Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929. – 1955. Znanstveno poročilo; Od sanj do resničnosti, Razvoj slovenske državnosti; Slovensko-italijanski odnosi 1880. – 1956, Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije*).

Na kraju bih dodao i već spomenuta vlastita istraživanja Hrvatske seljačke stranke, političke aktivnosti Božidara Magovca i djelovanja križarske protukomunističke i protujugoslavenske gerile u Hrvatskoj nakon 1945. (*Hrvatska seljačka stranka 1945. – 1950.; Božidar Magovac. S Radićem između Mačeka i Hebranga* i *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*)

Stvaranje Jugoslavije i položaj Hrvatske (1918. – 1941.)

Južnoslavenska ideja učvršćuje se u Hrvatskoj u 19. stoljeću u sklopu nestajanja staleškog feudalnog svijeta i stupanja na političku scenu građanskoga društvenog sloja okupljenog oko ilirskoga pokreta. Njezini pristaše bili su dio europskih kretanja u kojima se nacionalna ideja javljala kao pokretačka snaga za oslobađanje od strane prevlasti, napose u istočnoj Europi, gdje je jačala opća slavenska uzajamnost. Misao o suradnji ili o jezičnom, kulturnom, nacionalnom i državnom jedinstvu južnoslavenskih naroda temeljila se na predodžbi o etničkoj srodnosti zbog srodnosti jezika. Južnoslavenski narodi shvaćeni su kao skup više nacija ili kao jedna nacija, a ideja o njihovom okupljanju motivirana je zajedničkim nastupom prema susjednim neslavenskim nacijama. Njezini pristaše zastupaju različite oblike realizacije ideje, od kulturnog povezivanja do državnog zajedništva, a sve u ovisnosti o povijesnim uvjetima u kojima su djelovali. Ilirski pokret južnoslavensku ideju praktično sužava samo na Crnogorce, Hrvate, Slovence i Srbe, ali prihvaćaju ga samo Hrvati, pa je on od važnosti jedino za formiranje hrvatske nacije. Zapravo, nastanak jugoslavenske ideje uzrokovan je kulturnom, državnom i etničko-geografskom razjedinjenošću Hrvata te nastojanjem da se njome prevladavaju regionalne podjele i ideje. U Hrvatskoj se pretvorila u instrument prevladavanja kulturne, političke i etničke razdrobljenosti hrvatskih zemalja. Ujedinjenje se zamišljalo na temelju hrvatskoga državnoga prava. Na ilirizam se nastavlja narodnjaštvo, a njegovo jugoslavenstvo nailazi na otpor nositelja već izgrađene srpske nacionalne ideje u sklopu Kraljevine Srbije, a u Hrvatskoj na otpor pristaša hrvatske državne ideje Stranke prava. Krizom u Austro-Ugarskoj Monarhiji i Prvim svjetskim ratom jugoslavenska ideja dobiva nove poticaje planovima stvaranja južnoslavenske države unutar Austro-Ugarske ili, pak, izvan nje.[13]

Glavne srpske stranke u Hrvatskoj zastupale su srpsku nacionalnu ideju i strateške interese Kraljevine Srbije, a kult habsburškog cara pred Prvi svjetski rat zamijenjen je kultom kralja Petra I. Karađorđevića.[14] Dakle, bilo je to uglavnom sasvim suprotno željama hrvatske većine. Hrvatima je negirana državnost, a upravo je jačanje hrvatske autonomije temelj djelovanja gotovo svih političkih

[13] Nikša STANČIĆ, Jugoslavenska (jugoslovenska) i južnoslavenska (južnoslovenska) ideja, *Enciklopedija Jugoslavije, 6., Jap – Kat*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1990., 128 – 144.

[14] Ranka GAŠIĆ, Pogledi srpske političke elite oko zagrebačkog *Srbobrana* na probleme spoljne politike (1903 – 1914), u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 4, Pečuj, 20. – 22. oktobra 2000.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., 293 – 308, 306, 307.

pokreta u Hrvatskoj. Svi hrvatski političari koji su zastupali jugoslavenske forme, bez obzira jesu li ih zamišljali unutar austrougarskih granica ili izvan austrougarskih granica, zamišljali su federalni sustav s posebnim i jedinstvenim hrvatskim teritorijem; takvo poimanje nisu imali jedino kulturni unitaristi.

Država Slovenaca, Hrvata i Srba utemeljena je izdvajanjem Hrvatske iz Austro-Ugarske Monarhije 29. listopada 1918., i njezinim pristupanjem u novu državu koja je trebala sačuvati jugoslavenske narode bivše Austro-Ugarske Monarhije od pretenzija pobjedničke Italije, ali i od novoutemeljenih država Austrije i Mađarske. Cilj je bilo ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom. U pripremnim fazama stvaranja zajedničke države pregovarački položaj Kraljevine Srbije bio je kudikamo jači od položaja Narodnog vijeća Države SHS i Jugoslavenskog odbora, koji su u inozemstvu osnovali južnoslavenski emigranti iz Austro-Ugarske Monarhije. Naime, sa zapada i juga nastupala je talijanska vojska, prijetili su i socijalni nemiri, a Narodno vijeće često je bilo nemoćno. Istodobno, Srbija je uz pomoć svojih saveznika nakon probijanja Solunske fronte oslobodila Beograd 11. studenog 1918. i dalje nizala uspjehe.

Među pristašama ujedinjenja od početaka su se stvorile dvije glavne struje; jedna je zastupala centralističku, a druga federalističku koncepciju buduće zajedničke države. Njihov sukob obilježit će cjelokupnu povijest Jugoslavije. Na Ženevskoj konferenciji 9. studenog 1918. pobijedila je federalistička koncepcija. Bilo je predviđeno prijelazno razdoblje do donošenja ustava sa središnjim zakonodavnim i izvršnim tijelima sastavljenim na paritetnoj osnovi od predstavnika Države SHS i Srbije, a Narodno vijeće i vlada Srbije zadržali bi nadležnost na područjima Države SHS i Srbije. Međutim, srpska vlada i regent odbacili su Ženevsku deklaraciju. Računali su da će izravnom pomoću Svetozara Pribićevića, najutjecajnijeg srpskoga političara u Hrvatskoj, izbjeći obveze koje su iz te deklaracije proizlazile. Na inzistiranje centralističkih struja i Narodnog vijeća Dalmacije, a najviše zbog opasnosti talijanske okupacije, i Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, Narodno vijeće u Zagrebu proglasilo je ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Srbijom i Crnom Gorom 24. studenog 1918. Velika narodna skupština u Novom Sadu donijela je odluku o izravnom ujedinjenju 25. studenog 1918., a Velika narodna skupština srpskog naroda u Crnoj Gori donijela je odluku o ujedinjenju 26. studenog 1918. Delegacija Narodnog vijeća Države SHS otputovala je u Beograd s *Naputkom* koji je predviđao da će središnja tijela biti sastavljena paritetno, a da će se zemaljska autonomija i ustav prihvatiti dvotrećinskom većinom. Međutim, delegacija je odustala od tih uvjeta, a ujedinjenje je proglašeno 1. prosinca 1918. pod idejom jugoslavenskog nacionalnog jedinstva, odnosno jedinstva troplemenskog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca. Takvo je ujedinjenje označilo poraz federalističkih snaga.

U zajedničkoj državi Jugoslaviji ujedinjene su južnoslavenske zemlje bivše Austro-Ugarske: Kranjska s dijelovima Koruške i Štajerske, Hrvatska sa Slavonijom i Srijemom, Dalmacija s Bokom kotorskom, Međimurje, Baranja, Bačka i Banat, Bosna i Hercegovina, Kraljevina Crna Gora i Kraljevina Srbija. Glavne političke snage među Hrvatima i Slovencima prije svega su tražile zaštitu za svoja nacionalna područja koja je ugrožavao talijanski iredentizam. Međunarodne zapadne granice Jugoslavije s područjima naseljenim Hrvatima utvrđene su tek 1920. Rapalskim ugovorom Istra, Zadar, Cres, Lošinj i Lastovo priključeni su Italiji, Rijeka je proglašena nezavisnom državom, a već 1924. bila je priključena Italiji. Naime, nakon dolaska Benita Mussolinija na vlast, fašisti su upali u Rijeku u listopadu 1922. Rijeka je anektirana, a to je Jugoslavija priznala Rimskim ugovorom 27. siječnja 1924. Oko 600 000 Hrvata i Slovenaca je ostalo pod Italijom, odvojeno od svojih sunarodnjaka.

Srbija je imala dva interesa: da ojača kao država, dakle da poveća svoj teritorij, ali i da ujedini sve Srbe u jednoj državi. Srpska vojna i politička elita sebe je doživljavala kao oslobodiltelja, a prema novim zemljama odnosila se kao prema novoosvojenim ili priključenim zemljama. Hrvati su pod Austro-Ugarskom Monarhijom razvili kulturu, koja nije trebala srbijanske zaštite, i državnu ideju, koja se u novoj državi nije mogla potvrditi, a još manje unaprijediti. Štoviše, svako pozivanje na afirmaciju autonomije i federalizma s obzirom na nacionalne razlike u Srbiji se doživljavalo kao separatizam i nezahvalnost za „oslobodilačku" ulogu Srbije. Ujedinjenje je omogućilo da se gotovo cjelokupni srpski narod okupi u jednoj državi. Iako je i velik dio hrvatskih područja okupljen u zajedničkoj državi, ipak su zapadni dijelovi uz Jadransko more s brojnom hrvatskom manjinom potpali pod Italiju. Sličnu sudbinu doživio je i slovenski narod na svojim zapadnim granicama.[15]

Razilaženja između Srba i nesrba bili su glavni razlog nestabilnosti Jugoslavije od početaka zajedničke države, ali odnosi Srba i Hrvata imali su središnje značenje u Jugoslaviji. Hrvatska je u Austro-Ugarskoj Monarhiji imala svoj sabor, vladu, bana, pa čak i domobranstvo, pa je i u novoj državi težila k federativnom uređenju. Međutim, istočni partner u ujedinjenju, Kraljevina Srbija nastupila je kao samostalna država sa svojom dinastijom, svojim tipom državne organizacije i administracije, sa svojom vojskom. Samim činom ujedinjenja sva se srpska državna organizacija pretvara u jugoslavensku. Oba ustava, ustav iz 1921. i ustav iz 1931., nisu priznavali individualnosti pojedinih naroda u Jugoslaviji, nego samo

[15] Nikola MARKOVIĆ, Viđenje Hrvatske i Hrvata u Srbiji tokom rata 1914 – 1918. godine, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 4., Pečuj*, 20. – 22. oktobra 2000., prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., 95 – 111, 96.

tri plemena jednog jugoslavenskog naroda. Režimska ideja o tri plemena jedne nacije proistekla je iz načela jedna nacija – jedna država, a negirana je činjenica da je u Jugoslaviji riječ o formiranim nacijama i o povijesnim zemljama. Počela je borba između unitarista-centralista, koji su bili za jugoslavenski nacionalni unitarizam i državni centralizam, i autonomista-federalista, koji su imali svoju političku bazu među nesrpskim narodima i koji su poveli borbu protiv velikosrpskih presizanja i centralizacije. Među Hrvatima potpunu afirmaciju doživljavaju stranke koje žele ne samo održati razinu nekadašnje autonomije, nego se zalažu i za konfederalni ili federalni sustav te republičko uređenje. Osim ukorijenjene državne tradicije, hrvatska je politička elita izvor moći crpila iz činjenice da su Hrvati bili brojnošću drugi narod. Temelje otpora pružili su i industrija i bankarstvo, koji su u vrijeme ujedinjenja bili puno razvijeniji u usporedbi s početnim stanjem u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Crnoj Gori.[16]

Sve do sredine 30-ih godina 20. stoljeća Jugoslaviju je karakterizirao intenzivan napor srpske političke elite za što čvršćim unificiranjem njezinih naroda na temelju obrasca najbrojnijeg naroda i potiskivanjem nacionalnih posebnosti. Iako Srbi nisu ni brojem ni kulturom prevladali nad ostalim narodima, njihova prevlast na najvažnijim državnim položajima postaje statističko pravilo u obje Jugoslavije. Čini se da su zajedničku državu, koju su stvorile različite nacije, doživljavali prije svega kao okvir i polugu obratnog procesa, procesa u kojem će nova država stvoriti novu naciju. Među drugim narodima, osim početnog idealističkog razdoblja motiviranog jugoslavenstvom i sveslavenstvom, kao branama pred vanjskom opasnošću, jačala je težnja za što većom autonomijom. U borbi za nacionalne ciljeve i protiv centralizma mnoge hrvatske stranke, autonomističke, federalističke ili separatističke, nisu u prvi plan isticale pitanje demokracije, nego pitanje državnosti, što se gotovo kao pravilo događalo i kasnijih desetljeća.

Jugoslaviju su razdirale četiri velike razlike: u vjeri, jeziku, državnim tradicijama i stupnju razvijenosti. Iz toga su proistekli zahtjevi za autonomijom pojedinih nacionalnih jedinica, što je naišlo na odlučan režimski odgovor, koji se najviše sukobljavao s komunističkim, hrvatskim i makedonskim radikalima. Među progonjenima nisu se našli samo radikali, nego i umjereni hrvatski političari, poput Stjepana Radića, Vladka Mačeka, a i predstavnici nekadašnjih režimskih stupova, poput Svetozara Pribićevića i Antona Korošeca, pa i srbijanski političari, poput Dragoslava Jovanovića.

[16] Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb, Globus, 1988., 23; Andrija KREŠIĆ, Zašto je Jugoslavija dvaput propadala, http://www.instifdt.bg.ac.yu/ifdt/izdanja/ casopisi/ifdt/VI/d07.

Kraljevski dvor i vlada, suočivši se s prijetnjama njemačkog i talijanskog imperijalizma, svjesni opasnosti od unutrašnjih sukoba, pristali su na federalizaciju Jugoslavije osnivanjem Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939., koja se temeljila na Sporazumu između Dragiše Cvetkovića, predsjednika vlade Kraljevine Jugoslavije, i Vladka Mačeka, vođe Hrvatske seljačke stranke, glavne hrvatske političke stranke. Utemeljenje Banovine Hrvatske potaknulo je Slovence na slične zahtjeve, a istodobno je povrijedilo muslimane zbog podjele Bosne i Hercegovine. Velike unutarnje promjene izazvale su mnoge Srbe da pozovu na obranu srpstva i na okupljanje svih srpskih zemalja prema kriteriju „tamo gdje su Srbi tamo je Srbija", dakle puno šire i daleko od nekadašnjih granica Kraljevine Srbije. Hrvatska je u usporedbi s teritorijem koje je imala u Habsburškoj Monarhiji izgubila dio Srijema i Boku kotorsku, a imala je Kastav i Međimurje te se po nacionalnom načelu proširila na dijelove Bosne i Hercegovine. Federalizacijom Jugoslavije već su bili pripremljeni planovi za pretvaranje Dravske banovine u slovensku federalnu jedinicu, a za šest ostalih banovina Srbi su tražili ujedinjenje u srpske zemlje. Međutim, 27. ožujka 1941. izvršen je vojni puč, koji je bio usmjeren ne samo protiv pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, 25. ožujka 1941., nego i protiv Banovine Hrvatske. No, puč nije otklonio probleme s kojima su se suočavali namjesnik knez Pavle Karađorđević i neosporni hrvatski politički vođa Vladko Maček. Oni su računali da će pristupom Trojnom paktu izbjeći rat i prijetnje Trojnoga pakta. Adolf Hitler jamčio je da nakon pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu neće zahtijevati njezino vojno sudjelovanje na strani Trećeg Reicha i njegovih saveznika. Međutim, ubrzo su i sami pučisti prihvatili oba rješenja protiv kojih su i pokrenuli puč: potvrdili su pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, a pozivom V. Mačeku da se pridruži novoj vladi potvrdili su i Sporazum o osnivanju Banovine Hrvatske. Vojna je vlada tako u tri dana donijela dvije potpuno suprotne odluke: 27. ožujka izvršila je puč, a 29. ožujka 1941. priznala je odluke prijašnje vlade i Namjesništva. Međutim, unatoč popuštanju pred njemačkim i talijanskim pritiscima zbog straha od njihove nadmoći, izrazito nestabilno stanje nastalo prevratom i nepouzdanost jugoslavenskog saveznika naveli su Treći Reich da pokrene vojnu intervenciju sila Trojnog pakta i da raskomada Jugoslaviju. Na njezinim ruševinama nastala je 10. travnja 1941. Nezavisna Država Hrvatska, koja je obuhvatila velike dijelove hrvatskih povijesnih ili etničkih područja.

Osvajanje vlasti (1941. – 1945.)

KOMUNISTI STVARAJU PARTIZANSKI POKRET

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) do napada Trećeg Reicha na SSSR (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika) u lipnju 1941. zastupala je jednaku distanciju prema obim zaraćenim stranama, uvjerena da je to „drugi imperijalistički rat" između Njemačke i njezinih saveznika te zapadnih saveznika pod vodstvom Velike Britanije i Francuske. Komunisti su bili najoštriji protivnici kapitalizma, vjerujući da su njegovi temelji, privatno vlasništvo, klasna podjela i borba za profit, izvor društvene nejednakosti i svih nepravdi. U svojoj borbi računali su na radništvo, kao na podređenu klasu, koja osim svoga rada ne posjeduje ništa, pa je životno zainteresirana da preuzme vlast u svoje ruke i da cjelokupnu imovinu pretvori u zajedničko vlasništvo, a njegovim planskim upravljanjem radnička bi država dovela do društva jednakosti i pravde prema potrebama svih članova ljudske zajednice. Njihovi protivnici s desne strane političkoga krila, a među njima najutjecajnija je u Hrvatskoj bila Hrvatska seljačka stranka, računali su uglavnom na seljaštvo kao temelj državne vlasti, protiveći se divljem kapitalizmu, koji su izjednačavali s liberalizmom, a koji bi se moglo zauzdati samo jakom državom koja bi se ravnala prije svega prema nacionalnim interesima. Radikaliziranje političkih sukoba moglo je stvoriti uvjerenje da je svijet parlamentarne demokracije preživio svoje vrijeme i da dolazi vrijeme autoritarnih i totalitarnih sustava. Komunisti su u međuratnom razdoblju nekoliko puta radikalno promijenili svoju politiku prema drugim strankama i klasama, a u 30-im poveli su narodnofrontovsku politiku, ublažili dogmatizam prema drugim oporbenim strankama, pozivajući se na demokraciju i izbjegavajući gesla o klasnoj borbi. U strahu pred nacističkim i fašističkim prijetnjama, počeli su razlikovati fašizam od parlamentarne demokracije. Od 1928. do 1935. zalagali su se za razbijanje Jugoslavije, ali i nakon što su odustali od protujugoslavenske politike, zalagali su se za pravo naroda do samoodređenja.[17]

Ovisnost o državnoj politici SSSR-a prisilio ih je na novi zaokret. Sporazumom Staljin-Hitler odbacuju antifašizam pučke fronte (1935. – 1939.). i zalažu se za protuimperijalističku politiku jednake distancije prema ratujućim stranama, štoviše jače osuđuju Veliku Britaniju i Francusku kao najodgovornije za rat. Tako je Josip Broz Tito, sekretar KPJ, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u

[17] Bojan GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1995., 9, 48.

listopadu 1940. bio protiv mobilizacije jer bi to značilo da se Jugoslavija svrstala na stranu britanskih i francuskih „ratnih huškača". Antifašizmu se KPJ vratila tek nakon napada na SSSR, prvu zemlju socijalizma.[18]

Borbu protiv razbijača Jugoslavije, nacizma i fašizma, KPJ pokrenula je na temelju svojih revolucionarnih namjera, što je bio izvorni smisao KPJ. Dakle, oslobodilačka borba bila je komunistima nužno sredstvo u borbi za vlast i za pokretanje dubokih društvenih promjena. Zato su sustavno, iako često prikriveno, potirali svaki oblik političkoga pluralizma. Podvrgnuli su svome vodstvu sve pripadnike partizanskog pokreta, pa i one koji nisu prihvaćali komunističke ideje i revolucionarne težnje. Najutjecajnija mjesta u pokretu sačuvali su samo za komuniste. Na taj su način ostvarili politički monopol i potpunu kontrolu nad institucijama države u nastajanju te na kraju uspostavili diktaturu KPJ.

Lavirajući između otvorene revolucionarne borbe i pozivanja na oslobodilački rat, KPJ nije 4. srpnja 1941. na ustanak pozvala proletere Jugoslavije, nego narode Jugoslavije. Međutim, već u Stolicama kod Krupnja u Srbiji 26. i 27. rujna 1941. prihvatila je neka rješenja koja su otkrivala njezine revolucionarne namjere. Osim zvijezde na nacionalnim zastavama kao znakova za partizane, KPJ uvela je komunističke komesare u partizanske jedinice, ali i narodnooslobodilačke odbore (NOO) kao tijela nove vlasti. Osnivajući na oslobođenim područjima tijela lokalne vlasti, osuđivali su staru vlast zbog suradnje s okupatorom ili, pak, ocjenjivali da stara vlast nije valjala jer je služila višim vlastima, a ne narodu. Može se reći da jugoslavenski komunisti nisu slijedili klasičnu lenjinističku postavku o dvjema etapama u osvajanju vlasti, što bi u jugoslavenskom slučaju trebalo značiti da bi etapi oslobodilačke borbe slijedila revolucionarna etapa. One su tekle usporedno. Ilustracija za to u Hrvatskoj jesu okružnice CK KPH od 30. rujna 1941. i 6. prosinca 1941. o ulozi narodnooslobodilačkih odbora. U *Okružnici 3* od 30. rujna izričito se naglašava da komunisti moraju voditi i nadzirati NOO. Nakon propalih pregovora i sukoba sa četnicima Draže Mihailovića, 7. prosinca 1941. KPJ učinila je korak dalje, eksplicitno zaključivši da je oslobodilački rat prerastao u klasni rat. Zato je u Rudom 21. prosinca 1941. na Staljinov rođendan osnovana Prva proleterska brigada, koja je prema riječima iz uputa CK KPJ bila „oružana sila Partije". Prema statutu brigade ona je morala biti pod vodstvom KP. Slijedila je „nova etapa" borbe i revolucionarni teror. Komunisti su svoju politiku ublažili tek nakon splašnjavanja ustanka i prigovora Kominterne u travnju 1942., kada su odlučili da će naglašavati oslobodilačku stranu borbe, a prikriti njegov klasni sadržaj.[19]

[18] ISTO, 50.

[19] Ferdo ČULINOVIĆ, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, Zagreb, 1959., 78, 80, 81, 94; Jože PIRJEVEC,

Da će se revolucija ipak i dalje provoditi, Tito je potvrdio u bosanskom gradiću Foči 21. veljače 1942. sljedećim riječima:

„Likvidirat ćemo kulaka ali ne zato što je kulak već zato što je petokolonaš."[20]

Kasniji razvoj pokazao je da su svi komunistički protivnici, kako oni stvarni, tako i oni potencijalni, osuđivani za izdaju, a ne kao klasni protivnici. Imajući u vidu buduće odnose, partizani su najviše snage usredotočili protiv „domaćih izdajnika", koje su u svojim presudama redovito lišavali imovine. Revolucionarno djelovanje komunističko je vodstvo partizanskog pokreta prikrivalo deklaracijama, poput *Izjave Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije* (VŠ NOV i POJ) *i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* (AVNOJ) od 8. veljače 1943. i *Izjave o ciljevima i načelima Narodnooslobodilačke borbe Inicijativnog odbora Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske* (ZAVNOH) *i Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske* (GŠ NOV i POH) 26. svibnja 1943., o kojima ću još govoriti. U skladu s navedenim izjavama Oblasni NOO za Slavoniju 19. rujna 1943. upozorio je „da treba suzbijati nazive kolektiv i kolektivno, koje su proširili neki ljudi po našem oslobođenom teritoriju". Napuštenu zemlju i stoku partizanski su pristaše morali nazivati napuštena zemlja ili stoka, a ne kolektivna. Izraz kolektivno, prema njihovu tumačenju, odgovarao je neprijateljskoj promidžbi, koja je pokret željela prikazati kao komunistički.[21]

Međutim, unatoč deklaracijama mnogi su se uplašili komunizma, pa je upravo protukomunizam bio vrlo važan motiv suradnje s Nijemcima i Talijanima. O tome svjedoči i stanje u Sloveniji, gdje su unatoč nacionalnoj ugroženosti neki pripadnici slovenskih liberalnih i katolički usmjerenih političkih snaga surađivali s okupatorom, procjenjujući da je u datim okolnostima komunizam veća opasnost od odnarođivanja. Može se reći da je strah od komunističke revolucije mnoge gurnuo u naručje okupatoru i da je bio jači od straha od gubitka nacionalnog identiteta.[22]

Jugoslavija 1918 – 1992 – Nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije, Koper, Založba Lipa, 1995., 122, 126; Rasim HUREM, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo, Svjetlost, 1972., 90, 99, 101; *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964., 97; Aleksander BAJT, *Bermanov dosje*, Ljubljana, Založba Mladinska knjiga, 1999., 883, 895.

[20] Vladimir DEDIJER, *Ratni dnevnik*, 1., englesko izdanje, 91, prema: J. RIDLEY, *Tito. Biografija*, 205.

[21] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1943.*, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta, 1964., 132; Marijan MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, Zagreb, Školska knjiga, 1990., 26.

[22] Gregor TOMC, Portret domobranca ali kako si pridobim prijatelje, u: *Mati – Domovina – Bog*, Ljubljana, Muzej novejše zgodovine, 1999.; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943 – 1945, Dokumenti*, prir. Branko Petranović, Zagreb, Arhiv Jugoslavije – Globus, 1981., 369; *Slovensko-italijanski odnosi 1880 – 1956, Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, Koper – Capodistria, 25. julija 2000*, http://

Partizanski pokret u Hrvatskoj imao je neke posebnosti, a na to je najviše utjecala činjenica da je organizacija Ustaša – hrvatski oslobodilački pokret pod pokroviteljstvom Trećeg Reicha i Kraljevine Italije osnovala Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ustaše su bili militantni nacionalisti konzervativnog tradicionalističkog usmjerenja s izrazitom protukomunističkom notom, koji su svoj glavni cilj, a to je osnivanje hrvatske države, ostvarili u uvjetima propasti Kraljevine Jugoslavije, koju su razorile i podijelile sile Trojnoga pakta: Treći Reich, Kraljevina Italija, Mađarska i Kraljevina Bugarska. Najizrazitija obilježja ustaške organizacije bili su kult hrvatske države i žestoko protusrpstvo. Autoritarnost, militarizam i nedodirljivost vođe bili su instrumenti njihova protujugoslavenstva, protusrpstva i protukomunizma. Može se reći da je bit ustaške ideologije zapravo bila hrvatska država. Sve se podređivalo državi, pa i utemeljenje logora i drastična odmazda protiv svih protivnika. Istodobno su pokušali pravoslavne Srbe asimilirati nametanjem katoličanstva, masovnim pogromima ili protjerivanjem iz NDH, a 1942. osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve nastojali su ih pretvoriti u pravoslavne Hrvate. Nakon vojnog poraza ustaško vodstvo bilo je spremno odreći se savezništva s Trećim Reichom, protudemokracije i rasizma, te prihvatiti pokroviteljstvo Zapada i, barem deklarativno, demokratski sustav, koje je prije odbacivalo, a sve radi održanja NDH. U težnji za nacionalnom državom leži objašnjenje kako je bilo moguće da ustaše pridobiju snažnu potporu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i da se, iako velikom pomoću okupacijskih snaga, održe na vlasti četiri godine, a da nakon ratnog poraza sačuvaju utjecaj u emigraciji, uglavnom u demokratskom okruženju europskih država i Sjedinjenih Američkih Država.[23]

Pokušaj Jugoslavije da se održi osloncem na sile Osovine nije uspio, ali zato je ustašama uspjelo upravo pomoću sila Osovine ostvariti suprotan cilj: da na ruševinama Jugoslavije osnuju NDH. Tako su ustaše iskoristili rezultate njemačkih i talijanskih imperijalističkih planova, kao i težnje velikog dijela Hrvata za državnom samostalnošću, pa su nakon napada na Jugoslaviju proglasili hrvatsku državu. Osim željom Hrvata, djelovanjem ustaša pod vodstvom Ante Pavelića i „božjom providnošću", NDH nastala je i „voljom naših saveznika", pa je ta či-

www.kozina.com/premik/porslo5.htm.

[23] Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber – Skolska knjiga, 1978.; Aleksa ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, Beograd, Književne novine, 1990.; Ivo BANAC, *Raspad Jugoslavije. Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Zagreb, Durieux, 2001., 25, 26; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994., 113, 159; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 110; Tomislav JONJIĆ, Fašizam i nacionalsocijalizam u demokratskoj Europi 1919. – 1945., (IX), *Politički zatvorenik*, Zagreb, 1999., 85., 11 – 13; Zdenko RADELIĆ, *Križari – gerila u Hrvatskoj* 1945. – 1950., Zagreb, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 2002., 51, 63.

njenica, osim ratnih okolnosti, uvelike odredila njezin unutarnji ustroj i međunarodni položaj. Neobičan je slučaj u povijesti da se država u svome nazivu poziva na neovisnost. No, taj je naziv prikrivao podređeni položaj hrvatske države prema njezinim pokroviteljima Kraljevini Italiji i Trećem Reichu. Jedna od logičnih posljedica savezništva s Italijom bio je i gubitak velikoga dijela hrvatskoga teritorija, s kojim su Talijani obnavljali nekadašnji rimski imperij i mletačke posjede. Druga logična posljedica izbora saveznika, koji su rušili temelje „versajske Europe", bilo je ideološko približavanje njemačkim nacionalsocijalistima te rasistički progoni romske i židovske manjine. Tome su pridodane i mjere protiv srpskog stanovništva, koje je u velikoj većini težilo obnovi Jugoslavije bez obzira na razlike u varijantama njezine obnove, a koju su ustaše držali glavnim neprijateljem hrvatske države. Moglo bi se reći da su upravo šovinistička diskriminacija ili progoni Srba bili izvorna rješenja ustaške organizacije s pomoću kojih je ona namjeravala dugoročno stabilizirati hrvatsku državu.[24]

Upravo suprotno od takvih namjera, odmazda ustaške vlasti protiv svojih građana, kao i povezivanje Hrvatske sa silama „novog poretka" u ratu protiv država parlamentarne demokracije i komunističkoga SSSR-a, okrenuli su veliki dio stanovništva, pa i onih izravno neugroženih, protiv NDH. Međutim, za razliku od Srba, egzistenciju kojih je ustaški režim izravno ugrozio, Hrvati nisu bili u opasnosti od progona niti od odnarođivanja, za razliku od prethodno spomenutih Slovenaca, zahvaljujući državi koja je uspostavljena u ime nacionalnih interesa, osim na područjima anektiranih od Italije i, donekle, na područjima NDH pod talijanskim nadzorom, gdje su funkcije hrvatske države bile vrlo ograničene.

Može se zaključiti da su masovni otpor protiv NDH poticali ustaški teror protiv Srba, srpsko odbacivanje hrvatske države, ali i protutalijansko raspoloženje, napose u pretežno Hrvatima naseljenom Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Ti motivi izravno su utjecali i na nacionalnu i regionalnu strukturu partizanskoga pokreta u Hrvatskoj.

Osim partizana predvođenih komunistima, u prve gerilske odrede protiv NDH i okupatora, okupljali su se i pristaše Kraljevine Jugoslavije, predratnih četničkih organizacija, pobornici centralizma i velikosrpstva. Četnici su se pozivali na Kraljevinu Jugoslaviju, a neki su se odmetnuli već u svibnju 1941. Vlada Kraljevine Jugoslavije prigrlila ih je kao svoju vojsku u domovini, a priznali su ih i

[24] Tomislav JONJIĆ, Utvrđivanje granica Nezavisne Države Hrvatske (Predavanje održano povodom obljetnice proglašenja NDH, u Zagrebu, 10. travnja 2002.), *Politički zatvorenik*, Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika, Zagreb, 2002., 121., 9 – 12, 10; *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. Petar Požar, Zagreb, Zagrebačka stvarnost, 1995., 133; Paul GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, Zagreb, Ceres, 1996., 62.

saveznici. Četnici imaju podršku gotovo isključivo među Srbima, a samo djelomično i među Slovencima. Na temelju taktike čuvanja života svojih pripadnika i stanovništva provodili su taktiku čekanja i lojalnog odnosa prema okupatoru, slično ponašanju mnogih političkih garnitura u okupiranoj Europi. Taktika čekanja nije bila dugo održiva zbog partizanske revolucionarne i oslobodilačke borbe. Nemajući veliki izbor, pasivnost mnogih četničkih postrojbi širom Kraljevine Jugoslavije, a napose na području NDH, postupno se pretvorila u suradnju s okupatorom ili ustaškim režimom. Činili su nasilja prema nesrbima predstavljajući se kao branitelji srpstva i Jugoslavije, posebno optužujući Hrvate zbog izdaje Kraljevine Jugoslavije. S Talijanima su se povezivali na temelju istog interesa – neprijateljstva prema ustašama i partizanima.

Draža Mihailović, pukovnik jugoslavenske vojske, koji je okupljao sve četničke snage, iako često bez izravnog utjecaja, dobivši čin generalštabnog brigadnog generala, postao je ministar vojske, mornarice i zrakoplovstva te zapovjednik kraljevske vojske u domovini 11. siječnja 1942. Na visokim dužnostima ostao je sve do osnivanja vlade Ivana Šubašića i do promjene politike Kraljevine Jugoslavije 1. lipnja 1944., a formalno do 29. kolovoza 1944., kada ga je kralj Petar II. Karađorđević razriješio dužnosti „Načelnika Štaba Vrhovne komande u okupiranoj Otadžbini". Podaci o ukupnom broju četnika Draže Mihailovića razlikuju se, a najviši broj postigli su 1943. i 1944., kada ih je bilo oko 80 000. Ni za Hrvatsku nisu poznati pouzdaniji i precizniji podaci, ali u literaturi se spominje da je četnika podrijetlom s njezinog područja 1944. godine bilo oko 5 000, a 1945. oko 3 000. Međutim, s obzirom na izmiješanost s četnicima iz Bosne i Hercegovine, i s područja Crne Gore i Srbije, njihov je broj, a time i utjecaj, na području Hrvatske ipak bio znatno veći. Istraživanja za cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske nešto su pouzdanija, pa je prema njima 1944. godine bilo oko 36 500, a 1945. godine oko 35 000 četničkih boraca podrijetlom s njezina područja.[25]

Glavna snaga KPJ bilo je militantno vodstvo, ali i deklariranje ravnopravne budućnosti zasnovane na rješenju nacionalnih pitanja. Suprotno srpskoj hegemoniji i jugoslavenskom unitarizmu, komunisti su naglašavali jednakost i po-

[25] *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941 – 1943, Dokumenti*, prir. Bogdan Krizman, Zagreb, Arhiv Jugoslavije – Globus, 1981.; 36; Mladen COLIĆ, Kolaboracionističke oružane formacije u Jugoslaviji 1941 – 1945. godine, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije*, knjiga 2., Beograd, 1977., 75 – 76; Velimir IVETIĆ, Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941 – 1945. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 1995., 1., 149 – 175, 162, 165; Zdravko DIZDAR, Brojitbeni pokazatelji vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1996., 1. – 2., 161 – 197, 187, 192; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 130, 180.

sebnost svih južnoslavenskih naroda. Predlagali su saveznu državu prema sovjetskom modelu, s izmjenama unutarnjih granica u odnosu na stanje iz 1939., ali i vanjskih granica Jugoslavije u odnosu na 1918. Dakle, željeli su obnoviti Jugoslaviju, ali kao federaciju ravnopravnih republika. Nisu se mirili s okupacijom, podjelom Jugoslavije, gubitkom velikog dijela Hrvatske, ni s drastičnom represivnom politikom ustaške vlasti, a nacionalno pitanje bila im je jedna od poluga za pokretanje revolucije.

Od početka djelovanja oslanjali su se na SSSR i čekali pogodne uvjete za pokretanje revolucije. Konačno, pravi trenutak da pokrenu oružani otpor bio je napad Trećeg Reicha na SSSR, čime su Nijemci prekršili ugovor o nenapadanju iz 1939. U skladu s marksističkom ideologijom neizbježivog sukoba klasa, htjeli su uvesti diktaturu proletarijata. Javno su se zalagali za program tzv. narodne fronte, koji je jamčio demokraciju, privatno vlasništvo, pravedno rješenje socijalnih i nacionalnih pitanja, slobodu i ravnopravnost svih naroda. U nekoliko javnih izjava za vrijeme rata tvrdili su da se ne bore za svoju diktaturu, radikalne promjene i nasilja te da će jamčiti politički pluralizam i privatno vlasništvo, a da je glavni cilj pokreta narodno oslobođenje i narodna demokracija. Komunisti su pozivali u zajedničku oslobodilačku borbu i nekomuniste, pripadnike drugih stranaka, da bi omasovili svoj pokret. Istodobno su napadali vodstva građanskih stranaka, optužujući ih za izdaju, a povezivali su se s nižim dužnosnicima tih stranaka, tretirajući ih kao stranačke predstavnike. Zapravo u svojim saveznicima komunisti su vidjeli sredstvo za omasovljenje svoga pokreta i sredstvo za zbacivanje dotadašnjih vodstava stranaka. Nasuprot deklariranoj svenarodnoj širini partizanskog pokreta, sačuvali su svoj monopol nad vojskom, sigurnosnim aparatom i promidžbom. Konačno, KP bila je jedina stranka u NOB-u.[26]

Partizani pokreću akcije i u nadi da će im se pridružiti što više stanovništva. Za one krajeve koji se nisu htjeli pridružiti partizanskom pokretu ili su se kolebali predlagala su se posebna rješenja. Tako je E. Kardelj 2. kolovoza 1941. u pismu J. Brozu Titu predlagao rješenje za stanje u Hrvatskoj, gdje je odaziv Hrvata bio slab: izazivati okupatora, koji će izvesti represalije, a hrvatsko stanovništvo silom će prilika ići u partizane.

> „Kod nekih drugova postoji bojazan od represalija (ne u rukovodstvu), od uništavanja sela i ljudi itd. Baš taj strah najviše koči odlučnije pristupanje mobilizaciji hrv. (hrvatskog, primj. Z. R.) sela. A ja držim da će baš represalije prebaciti hrv. selo (hrvatsko, primj. Z.R.) na stranu

[26] B. GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 125; Zdenko RADELIĆ, *Božidar Magovac, S Radićem između Mačeka i Hebranga*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 1999.

> srp. (srpskog, primj. Z. R.) sela. U ratu se ne smijemo plašiti uništavanja čitavih sela. Teror će bezuslovno dovesti do oružane akcije.[27]

Na istom tragu ocjena je Štaba Turopoljsko-posavskog odreda koji je 13. proleterskoj brigadi „Rade Končar" 8. rujna 1943. javio razloge zašto je narod Posavine, oko Radićeva rodnog Trebarjeva Desnog, tako pasivan prema NOP-u.

> „Razlog, da narod Posavine u masi ne prelazi u N. O. Borbu je u tome što ga neprijatelj još uvjek dovoljno ne juri i ne pljačka. Da se ovaj narod povuće u masi u borbu potrebno je otići tamo većim snagama i zadržati se tamo tako dugo dok se ne navuće neprijatelja, pa da se sa njime vodi tamo borba. (...) Posljedica ovih borbi bila bi da bi neprijatelj počeo masovno pljačkati i odvoditi ljude iz ovih sela, a možda bi kojega i ubili i koju kuću zapalili. (...) Budite uvjereni da ako sa našim Odredom krene u Posavinu jedan Vaš bataljon i Kazališna grupa i ako se neprijatelja uspije tamo navući i zadati mu veće gubitke zašto imade mogućnosti da će reakcija neprijatelja biti kao obično paljenje kuća, pljačkanje, ubijanje itd., što će sav tamošnji narod bez daljnjega natjerati u redove N.O. borbe."[28]

Dakle, znajući da je reakcija „neprijatelja" na partizanske akcije, „kao obično", „paljenje kuća, pljačkanje, ubijanje itd.", trebalo ga je samo na to potaknuti. Važan je konačan cilj borbe, pri čemu se partizansko vodstvo nije previše brinulo o metodama, kao, uostalom, ni njihovi protivnici.

Zanimljivo je da je u listopadu 1944. i svećenik Božo Milanović, koji je kasnije surađivao s komunističkom vlašću, u privatnom razgovoru suradnici Ozne, objašnjavao sličnu tezu. Bio je uvjeren da komunisti svojim akcijama namjerno izazivaju represalije Nijemaca.

> „Ali oni to sve rade po planu, a plan je taj: narod treba sav da padne u bijedu i nevolju, da mu se popale kuće i uništi sve, da postane jedna bedna masa, i kad je sav tako uniformiran, onda će komunisti vladati nožem i revolverom."[29]

---

[27] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih* naroda, tom II., knjiga 2., ur. Fabijan Trgo, Beograd, Vojnoizdavački zavod „Vojno delo", 1954.

[28] Pravopisne greške u izvorniku! Vidi: Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), 1194. Zbirka dokumenata NOV i PO Hrvatske, NOV – 6/774. Vidi i: *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 6. (rujan – listopad 1943)*, Zagreb, Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945.", prir. Mate Rupić i Branislava Vojnović Mutavdžić, 1987., 123.

[29] HDA, Ozna Hrvatske, 30/11 – 4, k. 3., Klerikalci, 19. 10. 1944.

Svi politički i vojni pokreti u Jugoslaviji svoje su najveće opasnosti prepoznavali upravo u drugim pokretima koji su djelovali na istom području. Okupatori su bili tek u drugom planu. U njihov konačni poraz gotovo nitko i nije sumnjao, osim njihovih najvjernijih saveznika, kojima je upravo okupator bio jedina nada za vojni i politički opstanak. Komunisti su revolucionarni sadržaj proklamirane općenarodne borbe otkrivali tek postupno. Mnogo otvoreniji postali su 1945., a svoje su namjere potpuno i do kraja otkrili 1947., a napose 1948. u vrijeme sukoba s Informbiroom.

O podjeli u Hrvatskoj na dvije neprijateljske strane govore i neki dostupni podaci, iako ne postoje precizna istraživanja. Iako su dostupne brojke dvojbene vjerodostojnosti, napose za snage NDH, a najviše zbog problema pri izračunavanju s obzirom na to da se dostupni podaci često odnose na cjelokupnu NDH, a ne samo na Hrvatsku – pa su se prečesto neke postrojbe i do dva puta ubrajale – ipak pružaju mogućnost procjene odnosa snaga.

Tablica 1. Snage NDH 1941. – 1945. prema *Vojnoj enciklopediji*[30]

Godina	Ustaška vojnica	Domobrani	Oružnici	Ukupno ili OS NDH
1941.	16 000	85 000	8 000	109 000
1942.	42 000	110 000	10 000	162 000
1943.	55 000	140 000	12 000	207 000
1944.	76 000	80 000	–	156 000
1945.	–	–	–	170 000

Treba upozoriti na različit način izračunavanja brojnog stanja domobranstva i ustaša, kao i na to da su mnogi Hrvati služili u legionarskim divizijama pod njemačkim zapovjedništvom, dakle u njemačkoj vojsci. Godine 1944. takvih je bilo oko 30 000, a 1945. oko 15 000. Nema ni svih podataka o oružnicima, a nisu uključene ni malobrojne mornaričke i zračne snage NDH. Velike razlike u odnosu na brojke u tablici, a napose na podatke iz 1944. i 1945., iznosi Zdravko Dizdar, prema kojemu je ukupno 1944. godine bilo 210 000, a 1945. godine 200 000 pripadnika Oružanih snaga NDH.[31]

Prema najnovijim istraživanjima sve navedene brojke dovedene su u pitanje. Tako je prema Davoru Marijanu 1941. moglo biti najviše 9 500, a ne 16 000 pripadnika Ustaške vojnice, to jest ustaša u vojnim jedinicama. Za 1942. i 1943.

[30] Domobranstvo, *Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 2, Brdo – Foa*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1971., 517 – 520, 518; Okupacija Jugoslavije 1941 – 1945, *Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 6., Nauloh – Podvodni*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1973., 361 – 375, 373. Vidi i: D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 129, 130, 141, 171.

[31] Z. DIZDAR, Brojitbeni pokazatelji vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, 161 – 197, 197.

njihov broj procjenjuje najviše na 35 000 i 40 000, a za 1944. do 55 000. D. Marijan misli da je najspornija procjena za 1945. Tvrdi da u vrijeme poraza nikako nije moglo biti 200 000, nego najviše 110 000 svih pripadnika Oružanih snaga NDH.[32]

Tablica 2. Brojnost i nacionalna struktura partizanskog pokreta 1941. – 1945. u Hrvatskoj prema Velimiru Ivetiću[33]

Godina	Ukupno	Hrvati		Srbi	
	Broj	Broj	%	Broj	%
1941.	6 200	800	12,5	5 400	85,0
1942.[1]	20 380	5 280	25,0	15 100	75,0
1943.[1]	58 100	29 300	50,5	28 800	49,5
1944.	105 983	70 983	58,7	35 000	29,0
1945.[2]	203 834	140 124	61,0	63 710	28,0

Čini se da je i broj partizana u Hrvatskoj sporan, pa se tako podaci navedeni u *Vojnoj enciklopediji* poprilično razlikuju od istraživanja V. Ivetića, a njegovi rezultati navedeni su u tablici 2. U *Vojnoj enciklopediji* brojevi su uglavnom nešto viši, za 1941. godinu iznose 7 000, za 1942. godinu 25 000, za 1943. godinu 100 000, za 1944. godinu 120 000, a za 1945. godinu 150 000 partizana. Mnogi istraživači oslanjali su se upravo na te rezultate. Međutim, i oko izračuna nacionalne strukture partizanskog pokreta u Hrvatskoj ne postoji potpuna usuglašenost. Prema autorima knjige *Putovima Glavnog štaba Hrvatske*, udjel Srba bio je nešto manji od Ivetićeva izračuna. Tako je prema navedenoj knjizi potkraj 1944. godine od ukupno 100 740 boraca bilo 60 703 Hrvata ili 60,2 %, 24 528 Srba ili 24,3 % i čak 15 509 ostalih ili 15,4 %. Dakle, većina autora slaže se oko udjela Hrvata, a jedino se razlikuju u izračunu udjela Srba i pripadnika ostalih nacija u 1944. Približan odnos navedenih u *Putovima Glavnog štaba Hrvatske*, s vjerojatno nešto većim porastom Hrvata s obzirom na širenje pokreta na sjever i zapad Hrvatske, može se procijeniti i za 1945.[34]

[32] Davor MARIJAN, *Ustaške vojne postrojbe 1941. – 1945.*, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., 73 – 76.

[33] 1 – postotak izračunat bez udjela ostalih nacionalnosti; 2 – podatak za 1945. odnosi se na žive sudionike NOP-a iz 1972., a ne na stvarni broj. Dakako, može se pretpostaviti da je omjer približan stvarnom stanju iz 1945. Vidi: V. IVETIĆ, Srbi u antifašističkoj borbi na područjima NDH, 152 – 167.

[34] Hrvatska, *Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 3., Foča – Jajce*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1972., 501 – 526, 516 – 526; Hrvatska, *Enciklopedija Jugoslavije, 5, Hrv – Janj*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1988., 153 – 435; 357 – 373; Z. DIZDAR, Brojitbeni pokazatelji vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, 161 – 197; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 129, 141, 171, 182; Ivo JELIĆ, Branica VINKO, Božidar JAVOROVIĆ, Josip VIDAKOVIĆ, *Putovima Glavnog štaba Hrvatske*, Zagreb, Republički štab teritorijalne obrane SRH i Zavod za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu, 1976., 49.

Sukob o pitanjima državnosti i ideologije imao je bezbroj nijansi. Jednu od njih otkriva podatak da je na partizanskoj strani o Josifu Visarionoviču Staljinu nastalo bezbroj pjesama, ali da, prema literaturi, nijedan partizanski pjesnik nije napisao pjesmu o Winstonu Churchillu ili Franklinu Delanu Rooseveltu. S druge strane, ako je suditi prema autorima koji se time nisu posebno bavili, pjesnici i drugi umjetnici koji su djelovali u javnom životu u NDH nisu veličali Adolfa Hitlera ili Benita Mussolinija, glavne saveznike NDH.[35]

Zbog previše otvorenog neprijateljstva prema zapadnim saveznicima koje su iskazivali komunisti, a što je katkad ostavljalo dojam kao da je riječ o neprijateljima, Tito je morao reagirati okružnicom 30. siječnja 1944. Zahtijevao je da se u tisku izbjegava sektaški odnos prema Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Napose je postojala bojazan od iskrcavanja saveznika na jadransku obalu, što bi, osim smanjenja mogućnosti za proširenje Jugoslavije na Istru i Slovensko primorje, ugrozilo planove KP. Tek je nakon sastanka Tito – Churchill u kolovozu 1944. među komunistima nastalo veliko olakšanje kad su bili sigurni da neće biti iskrcavanja.[36]

Vanjskopolitički i vojni razvoj pogodovao je obnovi Jugoslavije. Na sastanku svojih najviših predstavnika u Teheranu, od 29. studenoga do 1. prosinca 1943., saveznici su se dogovorili da će obnoviti Jugoslaviju u potpunoj teritorijalnoj cjelovitosti, a da će se njezine zapadne granice utvrditi nakon rata, imajući u vidu prijedlog predsjednika SAD Wilsona iz 1919. Na sljedećem sastanku u Jalti na Krimu je od 4. do 12. veljače 1945. odlučeno da se stvori jedinstvena vlada Jugoslavije na temelju sporazuma Tito – Šubašić. Konačno, 7. ožujka 1945. osnovana je vlada u kojoj su prevladavali komunisti.

Kako su trebale proći nekomunističke snage da je kojim slučajem izvedeno iskrcavanje saveznika u Istri, svjedoči potez jugoslavenskoga komunističkog vodstva, kada su u strahu od invazije poslali svoje vodeće ljude da organiziraju „doček". Tako je Franc Leskošek Luka, član Političkog biroa CK KP Slovenije, hitno doputovao iz Beograda i na sjednici CK KPS 7. ožujka 1945. upozorio slovensko vodstvo da mora u:

> „(...) 28 sati (sic!) nužno postaviti sav aparat – pokupiti sve reakcion.(are) i prebaciti ih ovamo, ovdje im suditi – ne tamo strijeljati (...)".[37]

[35] Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb, Globus, 1990., 23; Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945.*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, 1978., 203 – 214; Dubravko JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti*, 2. izdanje, Zagreb, Naklada Pavičić, 2004., 386 – 472.

[36] B. GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 262.

[37] Samo KRISTEN, *Istrsko vprašanje*, Ljubljana, Inštitut za narodnosna vprašanja – Društvo 2000,

Nema potrebe sumnjati da je slične upute u skladu sa stanjem u Hrvatskoj dobilo i hrvatsko vodstvo.

Savjetovanje u Stolicama počeci su federalizacije Jugoslavije. Tada se zbog vojnih i zbog političkih razloga osnivaju Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i glavni štabovi po budućim republikama. Osnovan je i Glavni štab Hrvatske. Drugi znak federalizacije bilo je osnivanje zemaljskih vijeća protufašističkog oslobođenja. Za razliku od primjera kada se udružuju dvije države ili više država, 29. studenoga 1943. se na Drugom zasjedanju AVNOJ-a najprije se konstituirala Jugoslavija, zapravo ona se obnavljala, a tek onda su se tijekom 1944. konstituirale državnosti svih šest jugoslavenskih država-članica. Zanimljivo je da pri konstituiranju nove državne vlasti nije izričito rušena monarhija, niti su proklamirane republike. Štoviše, uskoro se uspostavila suradnja dviju usporednih vlasti. Kralj Petar II. Karađorđević bio je prisiljen osnovati Kraljevsko namjesništvo 29. siječnja 1945., a 2. ožujka 1945. imenovao je trojicu namjesnika, i to Hrvata, Slovenca i Srbina. Osnivanjem zajedničke vlade 7. ožujka 1945. stvara se prijelazna vlast koja sadrži republikanske i monarhijske elemente.[38]

Nakon AVNOJ-a 1943., osnivanjem tzv. zemaljskih vijeća formirala su se politička vodstva NOP-a u budućim federalnim jedinicama, koja su vremenom prerasla u faktičke vlade na svojim područjima. Osim što se AVNOJ na Drugom zasjedanju proglasio vrhovnim zakonodavnim tijelom Jugoslavije i oduzeo sva prava vladi Kraljevine Jugoslavije, a kralju da se vrati, donio je i odluku o izgradnji Jugoslavije na federativnom načelu. U *Deklaraciji* Drugog zasjedanja AVNOJ-a govori se i o pravu na odcjepljenje i ujedinjenje s drugim narodima.[39]

I proglašenje ZAVNOH-a kao predstavnika narodnog suvereniteta i države Hrvatske kao ravnopravne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), na tragu je izgradnje federalizma. Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a 9. svibnja 1944. u Topuskom prihvaćena je *Deklaracija*, u kojoj se ističe da su hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj jednaki i ravnopravni. S obzirom na to da svaki pokret ili stranka u svojim simbolima sažimaju neke od bitnih ciljeva, zanimljivo je rješenje partizanskog vodstva. U *Biltenu Vrhovnog štaba narodnih partizanskih odreda Jugoslavije* br. 7. i 8. od 1. listopada 1941. određeno je da na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine partizani na svojim kapama uz petokrake zvijezde nose hrvatske i srpske trobojke. No, u Bosni i Hercegovini obje su se trobojke

2002., 132. Prijevod sa slovenskog; primjedbe u zagradama intervencije su autora S. Kristena.

[38] F. ČULINOVIĆ, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, 58, 221, 232; *Zasjedanje Privremene narodne skupštine. Beograd 7. VIII – 27. VIII 1945.*, Split, Biblioteka Slobodna Dalmacija, 1945., 41.

[39] F. ČULINOVIĆ, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, 208, 229, 244.

Kongres SUBNOR-a Jugoslavije 1947. Reportaža objavljena u zagrebačkom „Ilustriranom vjesniku" 12. listopada 1947.

trebale nositi na cijelom području, a u Hrvatskoj samo na područjima koje Srbi i Hrvati zajedno naseljavaju; partizani „u čisto hrvatskim krajevima" nosili su samo hrvatsku trobojku. Za razliku od drugih područja Jugoslavije, gdje se u isticanju simbola provodilo državno načelo, u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini uvedeno je nacionalno načelo.[40]

HRVATSKA SELJAČKA STRANKA

Hrvatska seljačka stranka (HSS), najjača hrvatska politička stranka, od početka rata zadržala je jednaku distanciju i prema ustašama i prema komunistima. Međutim, treba naglasiti da su se oba radikalna krila hrvatske politike, i ustaše i Komunistička partija, zalagala za neka rješenja koja su bila bliska mnogim sljedbenicima HSS-a. Tako su mnogi haesesovci prihvaćali težnju ustaša za suverenošću hrvatskog naroda na njegovu etničkom i povijesnom području, pa su im pristupili. Takvom su se odlukom zapravo odrekli vodstva i stranke, ali, iako samo deklarativno, nisu se odrekli i ideologije braće Radića. Međutim, pristupivši ustašama pojedinačno ili preko lokalnih organizacija HSS-a, utopili su se u ustašku organizaciju. No, za razliku od dijela svog članstva, vodstvo HSS-a, kojemu ideja samostalne hrvatske države nipošto nije strana, iako nije nikada bilo spremno na radikalna rješenja, odbacuje suradnju s ustaškim vlastima, njihovu radikalnu politiku i savezništvo s protudemokratskim državama. Temelj Mačekove politike bilo je nastojanje da HSS ostane nekompromitiran, da bi se u povoljnom trenutku mogao aktivirati i nastaviti rad na jačanju i mogućem proširenju Banovine Hrvatske, začete 1939., unutar Kraljevine Jugoslavije.[41]

Sličnu distanciju imao je HSS i prema ilegalnoj KP i partizanskom pokretu. Vodstvu HSS-a bilo je jasno da će KP oslobodilačku borbu instrumentalizirati u borbi za vlast, ali mnogim njegovim članovima priključenje partizanskom pokretu preostalo je kao jedino rješenje u otporu protiv ustaške politike i strane okupacije. Upravo je sposobnost KP-a da prikaže podudarnost programa HSS-a s programom Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) utjecala da se veliki broj haesesovaca oduševio partizanima. Politika KP-a prema HSS-u može se svesti na tri bitne točke: 1. privući što veći broj haeseseovaca u partizane, da bi se u Narodnooslobodilački pokret (NOP) uključio što veći broj Hrvata; 2. odbaciti Mačeka i vodstvo HSS-a pod izlikom da su izvršili izdaju; 3.

[40] ISTO, 100, 239.

[41] Više u: Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 1. i 2., Zagreb, Stvarnost i Školska knjiga, 1989.; Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, Globus, 1983., Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 1996.

nametnuti novo vodstvo stranke koje će komunisti instrumentalizirati u borbi za vlast i staviti u službu proklamiranog programa JNOF-a, na temelju kojeg je KPJ namjeravala ostvariti svoj prikriveni revolucionarni program. Sve je ovisilo o nužnosti da se Hrvati što masovnije pridruže partizanima radi ratne pobjede i međunarodnog priznanja nove Jugoslavije s komunističkim vodstvom.

Dakako, haesesovci koji su otišli u partizane tim su se činom odrekli vodstva HSS-a i Mačeka. Ali za razliku od prve skupine, koja je prišla ustašama, ova skupina stvara novo vodstvo, tzv. Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke (IO HSS-a; u lipnju 1945. preimenovao se u Izvršni odbor Hrvatske republikanske seljačke stranke – IO HRSS-a) i proglašava se pravim predstavnikom HSS-a. Pozivaju se na izvorna načela stranke, koja je, prema njihovu stajalištu, Maček izdao.

S obzirom na činjenicu da je velik broj pristaša HSS-a pristupio ili ustašama ili partizanima, a da je Zapad – pod tim pojmom podrazumijevam savezničke velesile u ratu s Trećim Reichom i Kraljevinom Italijom i suparnicama komunističkog SSSR-a, predstavnika Istoka – svoju podršku uvjetovao aktivnom borbom protiv Nijemaca, stranka se krajem rata pokušala aktivirati. Vodstvo HSS-a napušta politiku pasivna iščekivanja u pokušaju da spriječi opasnost da ratni pobjednici u Hrvatskoj budu isključivo komunisti. Bilo mu je jasno da mora pokrenuti neke inicijative želi li zadržati stranački kontinuitet i obnoviti predratni položaj HSS-a. Različite kombinacije, koje su 1943. i 1944. uključivale kontakte i s ustašama i s komunistima, imale su za krajnji cilj nadmudrivanje obje strane i povratak HSS-a na vlast. Međutim, prostor za samostalno djelovanje već je bio popunjen. Kao što će kasniji razvoj pokazati, u ratnim prilikama aktivna politika, inicijativa i sila donose prevagu.

Različite ratne sudbine prvaka HSS-a i različite političke procjene utjecale su na nejedinstvenost i nekonzistentnost politike HSS-a. Vladko Maček za vrijeme je rata bio zatočenik ustaša i pod njihovom strogom paskom. Pritvaranje Augustina Košutića, potpredsjednika stranke, potkraj 1944. i vijesti o partizanskom teroru prema „izdajicama", bila je jasna poruka Mačeku, koji je već dugo nosio partizansku etiketu izdajice. O tome je pisao *Vjesnik, glasilo Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*, a uskoro je i otpadnički Izvršni odbor HRSS-a razrađivao tu tezu. Bilo mu je jasno da mora napustiti Hrvatsku prije dolaska partizana u Zagreb, pa je emigrirao zajedno s ustaškim vodstvom. Iz inozemstva Maček nije u mogućnosti neposredno utjecati na politiku HSS-a, osim što je slao tajne poruke u kojima je javljao HSS-u da ne ide na izbore za Ustavotvornu skupštinu u studenome 1945. Protivio se legalizaciji stranke jer bi to značilo priznanje legitimiteta komunističkoj vlasti. Osim toga, računao je

na to da će uskoro izbiti sukob između Istoka i Zapada, koji će HSS-u omogućiti povratak na vlast. Maček je u intervjuu *New York Timesu*, 23. srpnja 1945. ustvrdio da je zavladala diktatura komunističkog režima. Jasno je poručio Šubašiću i Šuteju, članovima jugoslavenske vlade s komunističkom većinom, da ih on ne podupire, pogotovu ne zato što je ocijenio da je novom režimu u Hrvatskoj upravo HSS glavni neprijatelj.[42]

August Košutić imao je više manevarskog prostora nego Maček jer je uglavnom bio na slobodi. No, nakon neuspjelog puča Vokić-Lorković, želeći izbjeći Pavelićeve manipulacije i dobro procijenivši konačne rezultate rata, želio je pregovarati s komunistima. Međutim, oni su ga ubrzo u listopadu 1944. zatvorili, nakon što su u proljeće i ljeto iste godine spriječili sličan pokušaj Božidara Magovca, uglednog člana HSS-a, da se izbori za ravnopravno mjesto za HSS i ograniči monopol KP u partizanskom pokretu. Suočivši se s diktatorskim namjerama KP, Košutić se vraća polazištu stranke: pasivnoj politici iščekivanja. To je zapravo bila Mačekova politika. S obzirom na to da je i nakon završetka rata zadržavan u pritvoru, na politiku stranke snažno je utjecao preko svoje žene Mire Košutić, kćeri Stjepana Radića, i preko *Narodnog glasa*, glasila HSS-a. I on se protivio legalizaciji stranke, napose izlasku na izbore za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije i bilo kakvoj drugoj aktivnosti. Naime, kao i Maček uvjeren je bio u skori sukob komunističkog Istoka i demokratskog Zapada te je računao na povratak HSS-a nakon pobjede Zapada.[43]

Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, imao je poseban položaj među prvacima HSS-a. Kao britanski izabranik za ujedinjenje svih jugoslavenskih snaga u borbi protiv Nijemaca, trebao je biti brana komunističkoj prevlasti. Njega su Britanci nametnuli kralju i velikosrpskim snagama, ali i partizanima. Vjerovali su da su sporazumom Tito-Šubašić osigurali interese jugoslavenske monarhije i spriječili apsolutnu prevlast KPJ. Šubašić je bio jedini haesesovac u kakvom-takvom ravnopravnom položaju prema KP, barem u formalnom smislu. Od 7. ožujka 1945. sudjeluje u koalicijskoj komunističko-kraljevskoj vladi kao ministar vanjskih poslova, ali državna politika vodila se mimo njega i bila je pod potpunim nadzorom KP-a. No, Šubašić vjeruje da se nešto može postići. Za razliku od Košutića i Šuteja, vodi kompromisniju politiku. Želi ujedinjenje HSS-a i HRSS-a i njihov izlazak na izbore, ali u sklopu NF-e. Juraj Šutej našao se u sličnom položaju kao i Šubašić. I on je bio član privremene vlade kao ministar bez lisnice,

[42] *Vjesnik*, 26. 2. 1944., Put Mačeka – put izdaje; *Slobodni dom*, 8. 3. 1944., Svim pristašama Hrvatske Seljačke stranke; *New York Times*, 23. 7. 1945., Maček prorokuje diktaturu Tita. Izjavljuje da je u Jugoslaviji komunistički režim siguran, ali Hrvati će se tome oduprijeti, prema: Dinko ŠULJAK, *Tražio sam Radićevu Hrvatsku*, Barcelona – München, Knjižnica *Hrvatske revije*, 1988., 409.

[43] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 28.

ali za razliku od Šubašića zastupao je odlučniju politiku. Inzistirao je na ostavkama na ministarske položaje u komunističkoj vladi i zalagao se za legalizaciju HSS-a i za samostalni izlazak na izbore.[44]

Prolazak partizana preko Trga bana Josipa Jelačića u Zagrebu 8. svibnja 1945.

STANJE U HRVATSKOJ NEPOSREDNO NAKON RATA

Stanje u Hrvatskoj neposredno nakon rata bitno su odredile ove činjenice: 1. rat od 1941. do 1945., ljudske žrtve i materijalna razaranja; 2. djelovanje preostalih ustaških i, manje, četničkih snaga nakon rata; 3. propast NDH te obnova Jugoslavije; 4. vlast KP, koja je uspjela nametnuti svoju diktaturu: progoni članova nekomunističkih stranaka, intelektualaca, svećenika, privatnika, seljaka, uz česta uhićenja, prisilni rad, pa i preseljenja sumnjivih, što je bilo obilježje svih komunističkih režima; 5. KP inzistira da NF bude masovni pokret stanovnika, koji moraju djelovati na komunističkom programu deklarativno prilagođenom općim izrazima jednakosti, pravde i napretka; 6. dosta široko prihvaćena teza u Hrvatskoj da je Hrvatima nametnuta veća odgovornost od ostalih jugoslavenskih naroda u Drugom svjetskom ratu; 7. radikalne teritorijalne promjene; 8.

[44] Dragovan ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, Globus, 1983.; Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*

savezništvo Jugoslavije sa SSSR-om, koji je istisnuo utjecaj Francuske, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država (SAD), te potpuni prestanak utjecaja Italije i Njemačke; 9. život u očekivanju sukoba komunistički Istok – demokratski Zapad.[45]

Okruženje u kojem se Jugoslavija našla poticalo je revolucionarne promjene, ne samo prisutnost sovjetske armije u zemlji i na njezinim granicama, nego i porast utjecaja komunističkih i socijalističkih stranaka na Zapadu. Komunisti su dobili prilično visok postotak glasova u nekoliko europskih zemalja: Finska 24 %, Francuska 29 %, Italija 19 %, Belgija 13 %, skandinavske zemlje 10 – 13 %, Nizozemska 10 – 13 %, Švicarska 5 %, Austrija 5 %. Francuski i talijanski komunisti sudjelovali su i u vladama, ali u svibnju 1947. maknuti su, ne bez utjecaja SAD.[46]

Ne može se dati dovoljno pouzdana procjena o broju stradalih u Drugom svjetskom ratu na području bivše Jugoslavije zbog toga što nakon završetka rata 1945. nije proveden popis stanovništva, a nema ni pouzdanih ratnih evidencija o stradanju civilnog stanovništva. Osim toga, popisivani su samo stradali vezani uz partizanski pokret, obavljene su korekcije vanjskih i unutarnjih granica Jugoslavije, a također su se masovno iselili ili su protjerivani Nijemci, Talijani i Mađari te ideološki protivnici novog režima. Nažalost, rezultati popisa stradalih i žrtava rata iz 1946., 1950. i 1964. držani su u tajnosti. Ipak, dosadašnja istraživanja ljudskih i demografskih gubitaka, koji uključuju sve poginule i umrle te pad nataliteta, kao i sve izbjeglice iz određenog područja, omogućuju uvid u približan broj stradalih u ratnim i poslijeratnim neprilikama. U utvrđivanju apsolutnog broja demografskih i ratnih gubitaka za Jugoslaviju i Hrvatsku među istraživačima nema većih razilaženja, ali ozbiljne dvojbe izazivaju istraživanja broja stradalih prema nacionalnoj i ideološkoj pripadnosti, kao i prema počinitelju. Jednak problem postoji i u istraživanju stradalih pod komunističkom vlašću. Usput, naglašavam da je pojam stradalnik širi od pojma žrtve, ako pod žrtvama ne razumijevamo one koji su stradali kao aktivni sudionici rata.[47]

[45] Jerzy HOLZER, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*, Zagreb, Srednja Europa, 2002., 79; *Hrvatski razgovori o slobodi (izbor)*, I. domovinsko izdanje, Zagreb, Školske novine – Pergamena, 2000., 52.

[46] J. HOLZER, *Komunizam u Europi*, 71.

[47] Mate RUPIĆ, Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2001., 1., 7 – 18, 7; Srđan BOGOSAVLJEVIĆ, Nerasvetljeni genocid, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 190 – 202., 146; Igor GRAOVAC, Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima? Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941. – 1945. u Hrvatskoj, u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 4, Pečuh, 20. – 22. listopada 2000., ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2001., 553 – 564; Igor GRAOVAC, Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici, u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 5, Herceg Novi, 2. – 4. ožujka 2001.,

Najviše ratnih gubitaka ili stradalih, to jest gubitaka života zbog ratnih prilika u Jugoslaviji imale su Bosna i Hercegovina, zatim Hrvatska, pa Srbija i Crna Gora, a najmanje Slovenija i Makedonija. Procjenjuje se da je najviše stradalih bilo u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – dakle na teritoriju tadašnje NDH.

Tablica 3. Ratni gubici Hrvata, Muslimana i Srba (prema Žerjaviću)[48]

Republika / Nacija	BiH	Hrvatska	Srbija	BiH i Hrvatska	Jugoslavija
Hrvati	66 000	118 000	7 000	184 000	192 000
Muslimani	78 000	2 000	15 000	80 000	103 000
Srbi	170 000	137 000	211 000	307 000	530 000
Ukupno	328 000	295 000	303 000	542 000	1 027 000

Između dva najveća autoriteta u procjeni broja stradalih po narodnostima, Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića, nema većih razilaženja u procjeni broja stradalih Hrvata i Srba. Prema B. Kočoviću stradalo je 207 000 Hrvata i 487 000 Srba, a prema V. Žerjaviću 192 000 Hrvata i 530 000 Srba.[49]

Hrvatska je izgubila oko 295 000 osoba. To je zbroj 271 000 stradalih u Hrvatskoj i 24 000 stradalih u inozemstvu. Prema nacionalnoj strukturi iz Hrvatske je među ratnim stradalnicima bilo 118 000 Hrvata, od kojih je 12 000 stradalo u inozemstvu, 137 000 Srba, od kojih je 6 000 stradalo u inozemstvu. Razmjere stradanja pojedinih kategorija hrvatskog stanovništva, prije svega onih koji su bili progonjeni na temelju rasnih zakona, pokazuju brojke o stradanju Roma i Židova. Stradalo je 15 000 Roma i 16 000 Židova, od kojih je 6 000 ubijeno ili umrlo u inozemstvu. Od 25 000 Židova koji su u Hrvatskoj živjeli prije rata preživjelo je 5 000, a 1948. ostalo je samo 405 Roma. Ukupno je stradalo gotovo 8 % stanovnika Hrvatske. Od svih Hrvata u Hrvatskoj stradalo ih je 3,6 %, a od hrvatskih Srba čak 17,3 %. Od svih Hrvata u Jugoslaviji smrtno ih je stradalo oko 192 000 ili 5 %. U Jugoslaviji su najveći ratni gubitak imali Srbi i Muslimani: gotovo 7 % stradalog stanovništva.[50]

I nakon rata nastavilo se stradanje stanovništva. Tako je, prema njemačkoj literaturi, poslije završetka ratnih operacija stradalo najmanje oko 7 000 Nijemaca, 1 000 Njemica i oko 100 djece. U jugoslavenskim logorima zbog zlostavljanja, zime, gladi i bolesti umrlo je od 50 000 do 60 000 pripadnika njemačke manjine. Do sada ih je 48 687 ili 70 % poimenično identificirano. Od potkraj 1944. do početka 1948. otvoreno je sedamdesetak logora za pripadnike njemačke ma-

ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2002., 429 – 443.

[48] V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 157 – 166.

[49] S. BOGOSAVLJEVIĆ, Nerasvetljeni genocid, 142.

[50] V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 159, 169, 170.

njine u Jugoslaviji. Najveći logori za folksdojčere u Hrvatskoj bili su Josipovac pokraj Osijeka, Krndija pokraj Đakova, Podunavlje u Baranji, Tenje pokraj Osijeka, Valpovo i Velika Pisanica pokraj Bjelovara.[51]

Istraživanja poslijeratnih smaknuća pripadnika oružanih snaga NDH, koja se uobičajeno obuhvaćaju pojmovima blajburške žrtve i žrtve križnih puteva, tek su u začecima. Poznato je da su masovna smaknuća, nakon njihova zarobljavanja u Bleiburgu i predaje od oružanih snaga vojske Velike Britanije obavljena u Sloveniji, u logoru Tezno pokraj Maribora, na Rogu, u okolici sela Hoče i grada Ptuja te pokraj Škofje Loke. U Hrvatskoj je najveće grobište, vjerojatno, u Maceljskoj šumi nedaleko od hrvatsko-slovenske granice, nedaleko od Krapine, a noviji radovi otkrivaju mnogobrojna grobišta u svim područjima države. Spominju se različite procjene ubijenih, čak do 300 000, ali demografske analize opovrgavaju takva pretjerivanja. Vladimir Žerjavić dopušta da je moglo biti oko 50 000 smaknutih pripadnika Oružanih snaga NDH vezanih za Bleiburg i križne putove.[52]

U Zagrebu je 11. svibnja 1945. bilo savjetovanje zapovjednika 1., 2. i 3. armije JA. Zapovijedi dokazuju da su se dogovorili da se ustaše unište. Vojne snage Velike Britanije na području Austrije vraćale su zarobljenike s područja pod svojim nadzorom na temelju tajnih dogovora u Jalti. Iako su znali za drastične postupke partizana prema zarobljenicima i masovna usmrćenja, bojali su se da bi se kršenje sporazuma moglo odraziti na nepoštivanje i ostalih odredbi iz Jalte. Tek 4. lipnja 1945. prestali su vraćati zarobljenike, osim onih koji su se na to dobrovoljno odlučili, ali onima njemačke narodnosti to nije dopušteno. Velika Britanija, kojoj je NDH objavila rat, nije prekršila Ženevsku konvenciju o postupku s ratnim zarobljenicima iz 1929., kojoj je stranka bila i NDH. Naime, Konvencija nije predviđala dužnost zarobljavanja na zahtjev suprotne zaraćene strane, a napose ne između vojski izvan okršaja.[53]

[51] Vladimir GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek, Njemačka narodnosna zajednica, 2002., 12, 122. Vidi i: *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944 – 1948. Die Stationen eines Völkermords*, München, Donauschwabische Kulturstiftung, 1998., 219 – 228, 313; *Radni logor Valpovo 1945. – 1946. Dokumenti*, prir. Vladimir Geiger, Osijek, Njemačka narodnosna zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba, 1999.

[52] V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 77; Dragutin PELIKAN, Masovna grobišta na području Hrvatske, *Politički zatvorenik*, Zagreb, 2004., 143., 23 – 24; 144., 8 – 10; 145., 30 – 32; 146, 20 – 22; Milan MARUŠIĆ, *Žrtve komunističkih zlodjela u Zagrebu. Svibanj 1945.*, Zagreb, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, 2002.; *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta: 1945 – 1995*, ur. Mirko Valentić, Zagreb, Quo vadis, 1995.; Boris VLAŠIĆ, Aleksandar VOJINOVIĆ, *Križni put*, Zagreb, Start, 1991.

[53] Jera VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1992., 229, 233, 239, 241; Vladimir Đuro DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici. Razvitak njezine međunarodnopravne osobnosti tijekom povijesti*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 2002., 166, 167.

Početkom srpnja 1945. izvještavalo se o oko 17 000 zarobljenih i prijavljenih časnika, policajaca i ustaša. Tvrdnja da je „većina riješena" može se odnositi na one smaknute, iako je moguće da se odnosi i na one koji su prošli postupak evidencije.[54] Stanje nekontrolirane odmazde ilustrira jedno izvješće Javnog tužiteljstva Hrvatske:

> „Tako n. pr. II Armija upućuje 1 700 zarobljenika na likvidiranje. OZNA za Hrvatsku medjutim javlja, da se likvidiraju samo zločinci i potom se likvidira oko 300. Medjutim i tamošnja Divizija (Karlovac) traži 500 da ih ona likvidira. Tome se uspješno suprotstavila tamošnja OZN-a i Javni tužilac."[55]

U šumi pokraj Suhopolja 4. bataljun 5. crnogorske brigade pobio je nekoliko stotina zarobljenika. Između Pitomače pokraj Đurđevca i Sladojevaca pokraj Podravske Slatine ubijeno je ukupno 1 416 hrvatskih zarobljenika. U literaturi se navodi podatak da se na vojnim sudovima izricalo do 80 presuda dnevno. Na osnovi sačuvanih presuda, i to uglavnom za razdoblje od lipnja do kolovoza 1945., zaključuje se da su u Hrvatskoj vojni sudovi osudili približno 5 200 osoba, a od toga više od 1500 na smrt. Jedan od jakih motiva za masovna smaknuća pripadnika pobijeđenih vojski, svakako je strah komunističke vlasti od izbijanja rata sa zapadnim silama.[56]

O materijalnim štetama dostupni su podaci uglavnom samo za cijelu Jugoslaviju, a manje za njezine dijelove, pa tako i za Hrvatsku. Bez krova nad glavom u Jugoslaviji ostalo je oko 3,5 milijuna osoba ili oko 20 % stanovništva. Od ukupno 4 000 000 stambenih jedinica uništeno je oko 500 000. Oštećeno je ili uništeno 36,5 % jugoslavenske industrije. U Hrvatskoj je gotovo potpuno uništeno oko 300 sela, više stotina djelomično. Od gradova najveća razaranja pretrpjeli su Zadar, Knin i Slavonski Brod. Ukupno je uništeno ili oštećeno oko 260 000 stambenih i gospodarskih zgrada, od toga 150 000 kuća srušeno je do temelja. Oko 400 000 ljudi ostalo je bez kuća. U Hrvatskoj je uništeno 2,7 milijuna stabala voćaka i stradalo je više od 2,5 milijuna grla stoke. Uništeno je ili oštećeno oko 1 787 industrijskih i rudarskih objekata. Predratni kamionski i autobusni park smanjen je na oko 60 %, a lokomotiva i vagona na 20 %. Samo je 16 % ukupne dužine pruga bilo sposobno za promet, a ostalo je bilo neupotrebljivo zbog

[54] Josip JURČEVIĆ, *Represivnost jugoslavenskog sustava u Hrvatskoj 1945. godine*, Doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2000., 309.

[55] HDA, Javno tužiteljstvo SRH (dalje: JT SRH), 421, k. 4, , 14. 7. 1945.

[56] Kaja PEREKOVIĆ, Pogled unatrag: Pismo Andriji Hebrangu, *Politički zatvorenik*, Zagreb, 2000., 102., 21 – 23; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, Institut za suvremenu povijest, 1996., 146 – 148; J. JURČEVIĆ, *Represivnost jugoslavenskog sustava u Hrvatskoj 1945. godine*, 407; Ivan Matija MAČEK, Revolucijo ustvarjamo še danes, *Delo, Sobotna priloga*, 28. 5. 1988.

uništenih dijelova pruge, porušenih tunela i mostova, od kojih je 50 % ostalo čitavo. Uništeno je, potopljeno ili odvezeno i više od 90 % brodova.[57]

Prema kasnijim procjenama ratna šteta u Jugoslaviji iznosila je oko 47 milijardi američkih dolara prema cijenama iz 1938. Zbunjuje podatak da je vlast procijenila, prema Brkićevim navodima na Drugom kongresu KPH, da je Hrvatska imala 117 milijardi dinara ili oko 2,3 milijarde dolara ratne štete. Očito je da su primjenjivane različite metode računanja.[58]

Osim ljudskih gubitaka, stradanja i materijalnih šteta rat izaziva preseljavanja stanovništva, unajčešće potaknuta od onih koji su na vlasti. Prvih mjeseci iz NDH (dakle Hrvatske i Bosne i Hercegovine) u Srbiju se iselilo 140 000 do 180 000 Srba. Velika većina vratila se. Mnogi su se sklanjali od ratnih nevolja i u Hrvatsku, najviše iz Bosne i Hercegovine. Tako se do svibnja 1946. iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu vratilo više od 15 000 izbjeglica, ali još ih je ostalo oko 9 000. Iz logora u Njemačkoj i drugim zemljama od 440 750 jugoslavenskih državljana do listopada 1945. vraćeno je u domovinu 335 000 osoba. Nije poznato stanje po federalnim jedinicama, pa se podaci ne mogu iskazati ni za Hrvatsku.[59]

Prema podacima s kojima je 1949. raspolagao CK KPH, u SAD je bilo 800 000 Hrvata, u Argentini 40 000, a u Kanadi 10 000. U Brazilu su od 10 000 jugoslavenskih emigranata velika većina bili Hrvati, u Čileu je od svih iseljenika iz Jugoslavije bilo 90 % Hrvata. Do 1948. u sklopu velike akcije za povratak iseljenika sklonoj novoj vlasti u Jugoslaviju se vratilo 16 000 osoba, a od toga u Hrvatsku 8 000. Nakon 1948. useljavanje je stalo jer su mnoga lijevo orijentirana iseljenička udruženja prihvatila Rezoluciju Informbiroa. Znatan dio razočaranih povratnika vratio se natrag u emigraciju. Početkom 60-ih godina računalo se, prema ne baš potpuno jasnim kriterijima, da Jugoslavija ima 1,5 milijun osoba u emigraciji. Od toga ih je iz Hrvatske bilo 1 000 000, iz Slovenije 300 000, iz Srbije 80 000, iz Bosne i Hercegovine 50 000, iz Makedonije 50 000, a iz Crne Gore 30 000. Političku emigraciju činilo je puno manje osoba, pa je, prema

[57] Hrvatska, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, *Hrv – Janj*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1988., 153 – 435, 373.; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, Zagreb, 1949., 79; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 405, 408; Zdenko RADELIĆ, Razrušena zemlja, 1 – 6, u: Biljana KAŠIĆ, Marijan MATICKA, Zdenko RADELIĆ, Katarina SPEHNJAK, Slobodan ŽARIĆ, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.

[58] Šime ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, Zagreb, Alfa, 1991., 147; Tine LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, Maribor, Založba obzorja, 1974., 229; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 79.

[59] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 125; Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1950.*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje, 2000., 65; Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, Beograd, Nolit, 1988., 440.

podacima Udbe, 1952. bilo 94 000 političkih emigranata iz Jugoslavije, od toga 30 000 ili 32 % Hrvata.[60]

Osim izravnih gubitaka prouzročenih ratnim sukobom, na velike demografske promjene u Hrvatskoj utjecala su iseljavanja ili protjerivanja pripadnika njemačke i talijanske manjine, najviše iz Slavonije i Istre. Ideja o kolektivnom kažnjavanju neslavenskih manjina u Jugoslaviji obnavljala se potkraj rata, a bila je na tragu ideje iz Kraljevine Jugoslavije, kao i razmišljanja u vodećim savezničkim silama, koje su iseljavanje Nijemaca predvidjele već 1943. Već početkom 1944. Rodoljub Čolaković upoznao je neka protufašistička vijeća po federalnim jedinicama s idejom u vrhu vlasti da se Nijemce prisilno iseli iz Jugoslavije.[61] O nužnosti protjerivanja manjina i kolektivnom iseljenju Albanaca, Mađara, Nijemaca, Rumunja i Talijana član AVNOJ-a Vasa Čubrilović, bivši ministar Kraljevine Jugoslavije i protivnik pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, napisao je poseban elaborat. Bio je motiviran iskustvom SSSR-a i državnim interesima te uvjerenjem da to neće biti zadnji rat u kojem bi opet manjine imale ulogu pete kolone.

> „Samo hladan državni račun, mora upravljati našom politikom po ovom pitanju."[62]

O nužnosti da se Nijemci protjeraju raspravljali su i stručnjaci u Sloveniji, a na poticaj svojevrsnog partizanskog parlamenta Slovenskog narodnooslobodilačkog vijeća (Slovenski narodnoosvobodilni svet – SNOS).[63]

Prije završetka rata, potkraj 1944. i početkom 1945. Treći Reich s teritorija NDH evakuirao je oko 110 000 folksdojčera u Njemačku, ali mnogo ih je ostalo, a dio se vratio neposredno pred završetak rata. Potkraj rata folksdojčeri su proglašeni kolektivnim krivcima, konfiscirana im je imovina, ali i sva druga nacionalna i građanska prava. Temelj za postupak prema Nijemcima bila je *Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi*

[60] Tvrtko JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945. – 1955.*, Zagreb, Srednja Europa – Profil, 2003., 408; Katarina SPEHNJAK, Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2000., 3., 567 – 594, 568; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 445; *Položaj i delatnost jugoslovenske političke emigracije u 1952 godini*, Beograd, 1953., 5.

[61] Dušan NEČAK, „Nemci" na Slovenskem 1945 – 1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, u: *„Nemci" na Slovenskem 1941 – 1955. Isledki projekta*, ur. Dušan Nećak, Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998., 173 – 244, 213; Božo REPE, „Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni, u: *„Nemci" na Slovenskem 1941 – 1955. Isledki projekta*, ur. Dušan Nećak, Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998., 145 – 172, 146.

[62] Vasa ČUBRILOVIĆ, Manjinski problem u Jugoslaviji (3. 11. 1944.), *Nedeljni telegraf*, 18. i 25. 9. 1996.

[63] Tone FERENC, Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno, u: *„Nemci" na Slovenskem 1941 – 1955. Isledki projekta*, ur. Dušan Nećak, Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998., 99 – 144, 118; Tomaž ŠAUNIK, Avstrijski apetiti, http://www.mladina.si.

nad imovinom neprisutnih osoba i sekvestru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenog 1944. Odluka je obuhvaćala sve Nijemce, osim sudionika i pomagača partizanskog pokreta. Jugoslavija je potjerala folksdojčere, a istodobno zabranila povratak onima koji su izbjegli ili već bili protjerani. Tipska rješenja o oduzimanju imovine i progonu iz DFJ pokazuju planski i racionalni pristup, a protjerivanja su obavljali narodnooslobodilački odbori.[64]

Protjerivanje je bilo u suprotnosti s općim načelima nove vlasti o vladavini naroda i ukidanju nejednakosti, kao i s *Ustavom* od 31. siječnja 1946., koji je zabranjivao ograničavanja prava ili povlastice na temelju narodnosti. Štoviše, u *Ustavu* FNRJ izričito se naglašavalo da nijedan državljanin FNRJ ne smije biti protjeran iz države, a iz prebivališta samo na temelju zakona. Međutim, protjerivanje nije bilo u suprotnosti s praksom koje su uvele sile pobjednice. Na Potsdamskoj konferenciji, koja je trajala od 17. srpnja do 2. kolovoza 1945., zaključeno je da se preostalo njemačko stanovništvo iz Čehoslovačke, Mađarske i Poljske preseli u Njemačku. Jugoslavija nije spomenuta, ali njezine vlasti nisu imale razloga biti sentimentalnije od svojih moćnih saveznika.[65] Time je odobreno etničko čišćenje, koje je jasno iskazano u jednom izvješću Ministarskog savjeta DF Jugoslavije od 11. lipnja 1945.:

> "Vlada Jugoslavije stoji na stanovištu da sve Njemce koji se nalaze u okviru granice Jugoslavije raseli i uputi u Njemačku, čim se zato stvore povoljni tehnički uslovi." [66]

O tome je Zemaljska komisija za repatrijaciju Nijemaca pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Federalne Države Hrvatske 7. srpnja 1945. izvijestila oblasne i okružne narodne odbore:

> „Na osnovu iznešenog u obzir za iseljavanje dolaze svi Njemci i Njemice po slijedećem kriteriju: 1) Kome je materinski jezik njemački (potječe iz braka Njemca ili Njemice). –2) Tko potiče iz braka u kome je otac Njemac. – Od ovoga se izuzimaju: 1. Tko je aktivno pomagao narodno-oslobodilačku borbu (ostaje zajedno sa svojom užom porodicom –

[64] *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, Beograd, 6. veljače 1945., 2., 13 – 14. Vidi: Vladimir GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek, Njemačka narodnosna zajednica, 2002., 11, 27, 32; V. GEIGER, *Nestanak Folksdojčera*, 85; V. GEIGER, Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina, *Scrinia slavonica*, 2003., 3., 521 – 547, 522.

[65] *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, Beograd, 6. veljače 1945., 2., 13 – 14. Vidi: V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, 31.

[66] V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, 32.

djeca, otac i majka). – (...) 2. Njemice udane za Jugoslavene sa djecom. – 3. Djeca do uključivo 16 godina iz braka Jugoslavenke sa Njemcem, ukoliko takova Jugoslavenka odluči da ostane u zemlji i napusti muža Njemca. Ženi Jugoslavenki udatoj za Njemca ostaje slobodno da bira dali će poći sa mužem ili će ostati u zemlji sa djecom do 16 godina. U koliko se radi o ženskom bračnom partneru nejugoslavenske narodnosti takva je žena dužna da slijedi muža Njemca." [67]

Korak dalje bio je *Zakon o državljanstvu* od 23. kolovoza 1945. kojim je bilo predviđeno da se državljanstvo može oduzeti pripadniku onih naroda čije države su bile u ratu protiv Jugoslavije, ako se njihov državljanin ogriješio o lojalnost Jugoslaviji. Kazna se protezala i na supružnika i na djecu, iako nisu mogli dokazati da nisu imali veze s kažnjenim, da su bili besprijekornog vladanja ili, pak, da su pripadali nekome od naroda Jugoslavije. *Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu FNRJ* od 1. prosinca 1948. oduzeto je bilo državljanstvo osobama njemačke narodnosti koje su se nalazile u inozemstvu, a bile su nelojalne za vrijeme ili prije rata.[68]

Međutim, saveznici su već u ljeto 1945. zatvorili granice i prestali primati transporte s jugoslavenskim Nijemcima. Jugoslavija je bila prisiljena osnivati logore i internirati Nijemce u njih. Odjeli unutarnjih poslova ili narodnooslobodilački odbori na temelju odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenog 1944. donosili su rješenja o podržavljenju imovine folksdojčera i protjerivanja u Njemačku kada za to budu stvoreni uvjeti. Nema preciznih podataka za Hrvatsku, ali prema *Izvješću* Ministarstva unutarnjih poslova Narodne vlade Hrvatske upućenom Centralnom komitetu KPH u Slavoniji je potkraj listopada 1945. u logorima smješteno oko 11 000 Nijemaca, koji su obavljali različite radove. Prema podacima za cijelu Jugoslaviju, od 195 000 folksdojčera koji su ostali u Jugoslaviji, od potkraj 1944. do početka 1948. u logore je internirano oko 170 000 osoba, od kojih je većina protjerana.[69]

Najpotpunije podatke o demografskim gubicima među Nijemcima donosi V. Žerjavić. Prema njegovim istraživanjima ukupno se iz Jugoslavije iselilo 425 000 pripadnika tog naroda, a samo iz Hrvatske 90 000. U Hrvatskoj Nijemci su imali i

[67] Vladimir, GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek, Njemačka narodnosna zajednica, 2002., 62.

[68] V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, 35; V. GEIGER, Heimkehr ..., 533.

[69] HDA, CK SKH, Vojna komisija, kut. 134, Izvješće Ministarstva unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske Centralon komitetu KPH, 12. 11. 1945.; Vladimir GEIGER, Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugoga svjetskog rata, u: *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in* Slovenije, ur. Marina Lukšić Hacin, Ljubljana, 2003., 161 – 174; V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, 33, 122; V. GEIGER, Heimkehr ..., 529.

2 000 osoba ratnih gubitaka. I podaci o broju posjeda i kuća upućuju na gubitak od 80 000 do 100 000 pripadnika njemačkog seljačkog stanovništva u Slavoniji.[70]

Mnogi pokazatelji govore da se mnogi hrvatski Talijani i Nijemci u svojim matičnim državama nisu do kraja asimilirali. Stanovništvo nije bježalo i iseljavalo se samo zbog straha od odmazde većinskog stanovništva i države, nego i zbog straha od radikalnih komunističkih mjera, kojima su bili podvrgnuti oni koji su ostali.

Sve navedene odredbe i postupci vlasti bili su u suprotnosti s *Općom deklaracijom o pravima čovjeka*, usvojenom 10. prosinca 1948. na Generalnoj skupštini UN, koju je potpisala i Jugoslavija. U 15. članku *Opće deklaracije* naglašava se da svatko ima pravo na državljanstvo i da nitko ne može biti „proizvoljno" lišen državljanstva ili prava da ga promijeni. Zanimljivo je da je iseljavanja/protjerivanja prema pripadnosti određenoj naciji organizirala jugoslavenska komunistička vlast koja je svoju načelnu politiku zasnivala na internacionalnim načelima, dakle načelima bratstva i jednakosti svih naroda. Očito su državni i politički interesi, a u skladu s praksom pobjedničkih istočnoeuropskih država, bili mnogo jači od deklarativnih načela. Pokazalo se da je među komunistima nacionalni interes pobijedio klasnu solidarnost, za razliku od kasnijih visokih standarda zaštite manjina od jugoslavenske države.[71]

Talijanska manjina u Hrvatskoj, kao i u Sloveniji, imala je blaži tretman nego njemačka, iako se i ona masovno iselila. Iz Istre, gdje su činili veliki dio stanovništva, napose na zapadnoj obali, iseljavali su se zbog nekoliko razloga: neriješenog državno-pravnog statusa Istre, napetosti zbog sukoba oko njezina sjedinjenja s Hrvatskom i Jugoslavijom, neriješenih nacionalnih problema i promjene društveno-političkog poretka. Ne treba zanemariti ni utjecaj odmazde, koju je nova vlast provela nad fašistima, bogatašima, intelektualcima i Talijanima općenito, čiji se broj nakon proširenja talijanske vlasti sporazumom u Rapallu 1920. povećao najviše doseljavanjem iz Italije. Može se reći da je odmazda motivirana ratnim, revolucionarnim i nacionalnim razlozima. Žrtva se pretvarala u počinitelja, počinitelj u žrtvu, a sve u ovisnosti o ratnom uspjehu. U vezi sa stanjem u Istri, napisanim povodom kapitulacije Italije 1943., jedan je sudionik zabilježio grubu i jednostavnu logiku koju su primjenjivale sve zaraćene strane: „ili mi njih, ili oni nas".

---

[70] Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 83 – 106; Marijan MATICKA, Utjecaj kolonizacije (1945. – 1948.) na promjene nacionalnog sastava stanovništva Hrvatske, u: *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević. Zbornik radova povodom 70. rođendana*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF Press, 2003., 449 – 457, 453.

[71] V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, 35.

„U Istri je izbio ustanak naroda i ta se lavina osvete nije mogla zaustaviti nikakvim direktivama."[72]

Na nekim lokalnim razinama svećenicima je bilo zabranjeno služiti misu na talijanskom jeziku. Golema ovlaštenja imali su službenici Ozne, a njihove žrtve bili su najviše oni koji su mogli postati vođe političke ili nacionalne oporbe. Bilo je mnogo primjera zloporabe ovlasti u korist pobjednika, ali i u osobne svrhe, poput otimanja imovine i izbacivanja čitavih obitelji iz stanova za smještaj vojske. Ljudi su odlazili i zbog nasilnog privođenja na izgradnju željezničke pruge, obvezatnog otkupa, pritiska da sudjeluju u tzv. narodnom zajmu, kao i na izborima. Sukob s Informbiroom 1948. naveo je na odlazak i neke komuniste koji su bili optuženi za potporu rezoluciji Informbiroa. Tako je i dio istarskih komunista napustio komunističku Jugoslaviju te otišao u kapitalističku Italiju. Međutim, za neke čvršće zaključke nedostaju podaci o njihovom broju, pa i nacionalnoj strukturi.[73]

U mnogim istarskim krajevima iseljavanje je poprimilo masovne razmjere. Iz Pule, koja je početkom 1945. imala oko 36 000 stanovnika, pokrenut je pravi egzodus, pa je u veljači 1947. imala samo 3 600 stanovnika, a masovnim useljavanjem već do 1949. imala više od 46 000 stanovnika.[74]

Prema dugoročnijem rješenju položaja talijanske manjine vodili su međunarodni sporazumi. Tako je Mirovna konferencija u Parizu 28. rujna 1946. prihvatila rješenje koje je sankcionirano mirovnim ugovorom Jugoslavije s Italijom 10. veljače 1947. Jugoslavija je dobila zonu B kopnenoga graničnog područja Jugoslavije i Italije, a s njome 470 000 stanovnika, među kojima je bilo mnogo Talijana. Londonskim sporazumom 5. listopada 1954. Jugoslavija je dobila i kotareve Kopar, koji je pripao Sloveniji, i Buje, koji je pripojen Hrvatskoj. Oba kotara imala su oko 62 700 stanovnika, a osim Buja od većih naseljenih mjesta Hrvatskoj su pripali Umag i Novigrad.[75]

Jugoslavija je do 1947. zbog položaja u pregovorima pokušavala Talijane zadržati, pa su postupci prema njima bili blagi. Tek nakon sukoba s Informbiroom 1948. postalo je jasno da STT neće biti osnovan. Kada se pokazalo da je podjela STT neizbježiva, jugoslavenska vlast postupno se odricala politike hrvatsko-slo-

[72] Berto ČRNJA, *Zbogom drugovi*, Rijeka, Matica hrvatska, 1992., 65.

[73] Darko DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943. – 1945.)*, Pula, C.A.S.H., bez g. izd., 236, 281; Darko DUKOVSKI, Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2001., 3., 633 – 668, 649.

[74] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 179, 277; D. DUKOVSKI, Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956., 660.

[75] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 211; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 72.

venskog/talijanskog bratstva i počela u zoni B provoditi pritisak na Talijane da se iseljavaju.[76]

Procjene govore da je oko 52 % svih iseljenih otišlo prije Odredbe o opcijama Ugovora o miru s Italijom 1948. Zapravo, iz bivših područja talijanske države stanovništvo je emigriralo na tri načina: putem opcija, dakle dobrovoljnim izborom države, otpuštanjem iz državljanstva i ilegalno. S prvim sporazumom o opcijama 1948. povezano je 92,8 % svih poslijeratnih opcija iz Istre za talijansko državljanstvo. Drugi sporazum o opcijama prihvaćen je 1951. Optirati su mogli samo oni kojima je materinji jezik bio talijanski, koji su imali prebivalište na pripojenom području na dan 10. lipnja 1940., kad je Italija stupila u rat, i talijansko državljanstvo na dan 15. rujna 1947., kada je Ugovor stupio na snagu. Hrvati nisu imali pravo na optiranje. Izjave o opcijama primane su do kraja 1953. i tada optiranje prestaje. Od 1954. jača iseljavanje otpustom iz jugoslavenskog državljanstva, napose 1956. i 1957. U tom razdoblju iz Bujštine, dakle s područja Buja, Novigrada i Umaga, iselilo je 8 072 osoba ili čak 45 % stanovništva Bujštine. Nakon 1969. i otpust iz jugoslavenskog državljanstva potpuno prestaje. Potkraj 1954. počinje razdoblje bježanja preko granice i ilegalnog iseljavanja, a 1964. broj prebjeglih iz Slovenije i Hrvatske u Italiju dosegnuo je 1 166 osoba.[77]

Među mnogim procjenama o ukupnom broju izbjeglica iz Istre, koje su u rasponu od 140 000 do 350 000, po preciznosti se ističe broj Centra za povijesna istraživanja u Rovinju, koji navodi 201 440 izbjeglica. Prema I. Nejašmiću iselilo se oko 210 000, a iz Istre 180 000 osoba. Autor dopušta i veći broj s obzirom na to da je obuhvatio i one iz Slovenije, kao i one koji su došli u Istru prije i nakon rata. Prema V. Žerjaviću iz Istre, Rijeke i Zadra iselilo je 188 000 osoba, od toga 163 000 Talijana. Nakon velikog demografskog pada oporavak u tim područjima slijedio je tek poslije 1948. Broj stanovnika raste uz obalu, najviše zbog razvoja turizma, a stagnira ili se čak smanjuje broj stanovnika u unutrašnjosti.[78]

[76] Anton HRVATIN, Trgovanje s kostmi. Dr. Nevenka Troha, članica meddržavne zgodovinske komisije (intervju), *Mladina*, 20. 11. 2003.

[77] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 219, 229; D. DUKOVSKI, Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956., *Časopis za suvremenu povijest*, 2001., 3., 633 – 668, 661; Ivica NEJAŠMIĆ, Iseljavanje iz Hrvatske – brojčani aspekti stoljetnog procesa, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 61 – 82, 71; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 447.

[78] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 229; I. NEJAŠMIĆ, Iseljavanje iz Hrvatske – brojčani aspekti stoljetnog procesa, 71; Vladimir ŽERJAVIĆ, Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910 – 1971., *Društvena istraživanja*, Zagreb, 1993., 6. – 7., 631 – 655, 638, 640, 641; Mladen KLEMENČIĆ i dr., Promjena narodnosnog sastava Istre. Prostorna analiza popisnih podataka 1880. – 1991., *Društvena istraživanja*, Zagreb, 1993., 6. – 7., 607 – 629, 612.

Na broj stanovnika Hrvatske neposredno nakon rata utjecala je i kolonizacija. U sklopu agrarne kolonizacije od 1945. do 1948., prema podacima Komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju vlade FNRJ, iz Hrvatske u Vojvodinu iselilo se gotovo 53 000 stanovnika, a od toga, prema procjenama demografa, 43 000 Srba. Naselili su njemačka imanja u Vojvodini. Cilj naseljavanja bilo je popunjavanje praznih prostora i nagrađivanje pobjednika-partizana, u prvom redu onih siromašnih. A takvih je bilo, osim u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, najviše među Srbima u zaostalim krajevima Hrvatske.[79]

Nema istraživanja o kretanju broja Srba u Hrvatskoj od 1945. do 1948. Prema rezultatima dvaju popisa, 31. ožujka 1931. bilo ih je na području današnje Hrvatske 636 600, a 15. ožujka 1948. godine 543 795. U strukturi stanovništva Srbi su 1948. činili 14,5 % stanovništva, a 1953. godine 15,0 % ukupnog stanovništva Hrvatske, što je prema oba popisa bilo 8,3 % od ukupnog broja Srba u Jugoslaviji.[80]

Tablica 4. Struktura teritorijalnog rasporeda Srba u Hrvatskoj (u %)[81]

Regija	1948.	1953.
Baranja	9,7	9,6
Bilogora – Moslavina	18,2	17,4
Dalmatinska zagora	15,8	14,8
Kordun – Banovina	24,8	24,2
Lika	14,7	13,9
Slavonija	9,5	10,1
Ostali	7,3	10,0
Ukupno	100,0	100,0

Na demografsku sliku Hrvatske utjecala je i nagla promjena strukture stanovništva prema tipu naselja i zanimanju. Tako je od 1948. do 1953. poljoprivrednu djelatnost napustilo 246 000 osoba, odnosno oko 50 000 godišnje. I u idućem razdoblju nastavio se taj trend, pa je ukupno od 1948. do 1961. poljoprivredu napustilo 704 000 osoba ili 54 000 godišnje. Od 56,3 % u 1953. godini, seljaš-

[79] Stanko ŽULJIĆ, Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Zagreb, Ekonomski institut u Zagrebu, 1989., 110, 118; Vladimir STIPETIĆ, Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva na teritoriju SR Hrvatske (1880 – 1881), u: *Suvremeni ekonomski problemi*, ur. Dušan Čalić, Zagreb, Informator, 61 – 126, 120.

[80] *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima*, ur. Jasna Crkvenčić Bojić, Zagreb, Republički zavod za statistiku, 1992., 9; V. STIPETIĆ, Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva na teritoriju SR Hrvatske (1880 – 1881), 106, 107; V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 136; Ruža PETROVIĆ, Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj (Prema popisima stanovništva 1948 – 1981. godine), u: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 1*, Beograd, 1989., 257 – 270, 258.

[81] R. PETROVIĆ, Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj (Prema popisima stanovništva 1948 – 1981. godine), 270.

tvo je palo na 43,9 % u 1961. godini, a u istom razdoblju nepoljoprivredno stanovništvo povećalo se sa 43,6 % na 56,1 %.[82]

Hrvatska je imala 1940., prema procjeni, 4 095 000 stanovnika. U ratu i neposredno nakon njega iz Hrvatske je iselilo 250 000 osoba. Ratna stradanja, demografski gubici zbog manjeg broja rođenih i većeg broja umrlih, kao i masovna iseljavanja utjecali su na smanjenje broja stanovnika u 1948. u odnosu na 1940. U Istri je broj stanovništva bio manji za 20,7 %, u Dalmaciji za 2,9 %, a u Hrvatskoj i Slavoniji – ovdje obuhvaćenim u njihovim povijesnim regionalnim granicama – za 7,7 %. U Hrvatskoj se broj stanovništva smanjio ukupno za 315 142 ili 7,7 %. S obzirom da je u tri godine od rata do popisa 1948. bilo i prirodnog, pa i mehaničkog prirasta, gubitak stanovništva nešto je veći od iskazanog.[83] Hrvatska je imala 1953. godine 3 913 800 stanovnika.

Tablica 5. Kretanje broja stanovnika Hrvatske 1940. – 1953.[84]

Godina	Istra	Dalmacija	Hrvatska i Slavonija	Hrvatska
1931.	251 065	649 821	2 884 569	3 785 455
1940.	260 900	684 300	3 149 800	4 095 000
1948.	206 000	664 420	2 908 532	3 779 858
1953.	199 000	706 748	3 029 996	3 936 022

Masovni skup građana Zagreba na Trgu bana Josipa Jelačića 13. svibnja 1945.

[82] Stipe ŠUVAR, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb, Školska knjiga, 1970., 45, 57.
[83] I. NEJAŠMIĆ, Iseljavanje iz Hrvatske – brojčani aspekti stoljetnog procesa, 68; Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb, Globus, 1987., 100, 102.
[84] J. GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, 102.

POTPUNA PREVLAST KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

Edvard je Kardelj u listopadu 1944., u skladu s amnestijskim rokom za protivnike partizanskog pokreta, označio 15. rujan 1944. ne samo kao krajnji rok za priključenje pokretu, nego i kao granicu između dviju etapa u razvoju NOP-a. Dotad manje-više uspješno prikrivena taktika KP tada je bila jasno iskazana. Pobjednici su među poražene svrstali ne samo „otvoreno kvislinške grupe" nego i „druge reakcionarne grupe". Iako su komunistički vođe i unutar Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF), političke organizacije oružanog pokreta koju je predvodila KPJ i koja je zatvorila ulaz starim vodstvima ostalih političkih stranaka, nerijetko nastupali s revolucionarnim stajalištima, i dalje su se pozivali na demokratska načela.[85] KP je prve tri godine nakon rata djelovala prikriveno. Štoviše, neki se njezini vodeći ljudi nisu mogli priviknuti da izraz *ilegalnost* zamijene odgovarajućim izrazom *prikrivenost*. Tako je Marijan Cvetković, član mjesnog komiteta KPH Zagreb, na sjednici te organizacije 11. kolovoza 1945. govorio načinom koji je podsjećao na predratna i ratna vremena.

> „Princip ilegalnosti naše osnovne organizacije, tj. ćelije, kao i pojedinaca je apsolutno narušen. Za mnoge ćelije i članove Partije se javno znade. (...) To je nepravilno i nedopustivo."[86]

Iako je stvarna i apsolutna vlast KPJ potvrđena izbornom pobjedom JNOFJ u studenom 1945., Kardelj je još u proljeće 1946. upozoravao da je otvoren javni nastup KP politički štetan, a J. Broz Tito iste je godine izbjegao odgovor novinarima na pitanje je li on generalni sekretar KPJ. Kolika je pozornost posvećena taktici svjedoče upute Agitpropa CK KPH koji je u pripremama za proslavu 1. svibnja 1946. zahtijevao da parole u novinama, dakle one koje u većoj mjeri iskazuju službena načela, moraju biti „klasno neutralnije" za razliku od onih koje su se ispisivale na transparentima i na javnim zgradama.[87]

Komunisti su bili svjesni straha stanovništva od uvođenja komunističkih mjera, ali i svojih slabosti zbog prevlasti neškolovanog kadra među komunistima. Željeli su osvojiti sve položaje u državnom aparatu i gospodarstvu prije nego što otvoreno nastupe bez demokratskih fraza. Zato su inzistirali na održavanju privida

[85] Edvard KARDELJ, *Put nove Jugoslavije*, Beograd – Zagreb, Kultura, 1946., 398 – 402; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 96.

[86] Katarina SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2002., 30.

[87] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 160; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 371; Katarina SPEHNJAK, Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945. – 1952., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2000., 3, 507 – 514, 508.

parlamentarne demokracije. Čini se da je strah bio pretjeran. Potencijalni neprijatelji oslabili su ili su bili uništeni u ratu od mnogobrojnih strana u sukobu. Progoni Židova, koji su pripadali bogatijem sloju stanovništva, kao i pripadnika državnog aparata Kraljevine Jugoslavije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, iseljavanja Nijemaca u ratu i njihov progon neposredno nakon rata, uostalom kao i sve revolucionarne mjere komunističkih vlasti, koje su obuhvatile sve vlasnike industrije, trgovine i velikih imanja, napose oduzimanjem vlasništva utjecajnijem sloju stanovništva organiziranjem mnogobrojnih suđenja te agrarna i novčana reforma, ojačali su položaj komunista. Dakako, i obračun s izravnim ratnim protivnicima jačao je moć KP. Seljačke stranke, koje su imale najviše pristaša u seljaštvu kao najrašireniјem sloju stanovništva, uništene su ili oslabljene, a istodobno su siromašniji seljaci privučeni na stranu pobjednika agrarnom reformom. Dugoročno, kao najveći problem, zapravo, doživljavale su se vjerske organizacije, a u Hrvatskoj napose Katolička crkva.

Riječ socijalizam i prije 1947. pojavljivala se u javnosti, ali tek od te godine počinje njezina masovnija upotreba, i to s provedbom planskoga gospodarstva. Zanimljivo je da je Kidrič u govoru književnicima u Beogradu 14. lipnja 1947., rekao da je uvođenjem petogodišnjega plana, 30. travnja 1947., moralo svakome postati jasno da se u Jugoslaviji uvodi socijalizam. Dakako, u posebnim državnim službama pravo stanje otvoreno se iskazivalo, svakako puno jasnije, nego u javnosti. Prema *Uredbi o ocjenjivanju vojnog i vojno-političkog kadra* iz 1946., na temelju koje su se davale „karakteristike" vojnim kadrovima – a zapravo su to bili dosjei – jedno od bitnih pitanja bilo i pitanje za dužnosnika „da li čvrsto stoji na liniji Partije i kako je sprovodi". Tito je kasnije, na Petom kongresu KPJ 1948., svoje zalaganje kao predsjednika NKOJ-a da javno inzistira da je jedini cilj NOP-a borba protiv okupatora i njegovih slugu i stvaranje demokratske federativne Jugoslavije, a ne uvođenje komunizma, što je partizanska vlast dugo pripisivala promidžbi neprijatelja, opravdavao isključivo taktičkim razlozima.[88]

Od 1948., u vrijeme sukoba s IB-om, kad su jugoslavenski komunisti nastojali obraniti se pred napadima da su napustili komunističke ideje, svakodnevno pozivanje na socijalizam postaje sastavni element samoidentifikacije poretka. Zato oni u svakodnevnoj promidžbi ističu vodeću ulogu KPJ u NFJ, državno vlasništvo i plansko gospodarstvo kao tri temelja svakoga komunističkoga društva. U tom se

[88] Edvard KARDELJ, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944 – 1957. godine*, Beograd i Ljubljana, Radnička štampa i Državna založba Slovenije, 1980., 192; Drago NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985., Kadrovi i kadrovska politika*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1989., 51; Kosta ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, Beograd, Dosije, 1990., 225.

razdoblju počinje u javnosti probijati teza da je revolucija provedena već u ratu, što se prije, upravo suprotno tomu, nastojalo na svaki način prikriti.[89]

Komunisti su neposredno nakon rata zadržali sve formalne oblike parlamentarnog sustava. Vladine institucije podsjećale su na institucije na zapadu. Zakonodavna tijela bila su izabrana na izborima. Međutim, ta tijela i na državnoj i na lokalnoj razini bila su administrativni instrumenti KPJ. Izbori su bili pod potpunim partijskim nadzorom, a KP nadzirala je i sve nominacije. Nije bilo oporbene liste, ni alternativnoga programa. *Ustav* je štitio prava pojedinaca i nacija, no, ustav i zakoni često su bili samo forma, a sadržaj je KP prilagođavala svojim potrebama. U *Ustavu* iz 1946. stranke nisu izričito spomenute, ali je priznato pravo na okupljanje, tisak, govor i udruživanje. Zanimljiva je metamorfoza stavova komunističkog vodstva prema drugim strankama od ratnih vremena do neposredno nakon rata. Josip Broz Tito u ratu se svim silama trudio da dokaže da se protiv neprijatelja uz KP bore i druge stranke. Kasnije, 1946. javno je govorio samo protiv nekonstruktivne oporbe, a već 1947. nastupao je protiv svake oporbe. Slično je bilo i s njegovim stavom o štrajku. Tako je 1945. partijsku volju sakrivao iza pozivanja na pravo na štrajk radnika koji su odbili tiskati *Demokratiju*, glasilo Demokratske stranke u Beogradu. Nakon učvršćenja komunističke vlasti J. Broz Tito govorio je da ne može biti prava na štrajk jer da štrajk u socijalizmu nije potreban.[90]

KP je imala potpunu prevlast u bitnim polugama vlasti i u partizanskom pokretu i u poslijeratnoj vlasti. U Jugoslavenskoj armiji (JA) nakon demobilizacije u srpnju i kolovozu 1945., prema različitim podacima, bilo je od 70 000 do 100 000 članova KP i oko 100 000 članova SKOJ-a, od ukupno 141 000 članova KPJ, što je činilo 41,9 % njezina sastava. Već 1948. od ukupnog broja časnika JNA, a ta je vojska imala oko 400 000 pripadnika, bilo je 89,9 % članova KPJ, 1,3 % kandidata za članove, 1,2 % članova SKOJ-a, a samo 7,7 % partijski neorganiziranih. Od ukupnog broja dočasnika 70,4 % bili su članovi KPJ, a 24,3 % članovi SKOJ-a. Prema jednom vremenski neodređenom podatku „nakon završetka rata", a očito je to razdoblje nakon već navedenih godina, u JA je od svih dočasnika i časnika bilo 80 % članova KPJ, a samo među časnicima čak 96 % članova KPJ. Nitko nije mogao dobiti čin pukovnika ili viši čin od pukovnika, ako nije bio član KPJ. Broj se nekomunista u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA), kako se preimenovala JA od 22. prosinca 1951., početkom 50-ih kretao oko 7 %, ali oni su uglavnom bili u glazbenoj, sanitetskoj i veterinarskoj službi te u vojnoj nastavi. Dakle, nekomuni-

[89] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 29.

[90] Alex N. DRAGNICH, *Serbs and Croats. The Struggle in Yugoslavia*, San Diego – New York – London, Harcourt Brace & Company, 1992., 124, 125; A. ĐILAS, *Osporena zemlja*, 230, 237; K. ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, 191 – 200.

sti su bili uglavnom među stručnjacima, a, primjerice, komunista u Kontraobavještajnoj službi bilo je 100 %, u Gardi 97,9 %, u KNOJ-u 95,5 %. Od ukupnog broja časnika JNA samo su 4,1 % bili bivši časnici vojske Kraljevine Jugoslavije.[91]

U JNA u kasnijim se razdobljima, kada se SKJ pretvorila u masovnu partiju, primalo godišnje oko 12 – 15 % svih članova SKJ. Ostaje otvoreno pitanje je li masovno otpuštanje časnika u razdoblju racionalizacije s kadrovima iskorišteno da se iz redova JNA izbace politički nedovoljno pouzdani časnici? Poznato je samo to da je u prilagođavanju JNA mirnodopskom režimu od 1951. do 1953. otpušteno na „ne baš dobrovoljnoj bazi" 7 284 časnika.[92]

Nema podataka za sastav policije u Hrvatskoj, ali u službama Ministarstva unutarnjih poslova Hrvatske (MUP) 1. siječnja 1947. bilo je od 208 ukupno zaposlenih, 63 članova KP i 5 kandidata, a 1. kolovoza 1949. od 181 zaposlenog bilo je 117 članova KP i 21 kandidat. Pretpostavljam da je u MUP-u, slično kao i u mnogim drugim državnim službama, stručnost bez političke podobnosti bila dovoljna pretpostavka za dobivanje posla samo na nižim razinama.[93]

Glavni predvodnik u borbi protiv političke oporbe bila je jugoslavenska obavještajna i sigurnosna služba pod imenom Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN). Svi članovi Ozne bili su ujedno i članovi KP. Utemeljena je radi sprječavanja oporbenih djelatnosti protiv komunističke vlasti, kako političkih, tako i oružanih. Ozna je reorganizirana u ožujku 1946., kad je drugi odsjek Ozne, koji se u ratu bavio organiziranjem protuobavještajne mreže na područjima pod partizanskim nadzorom, prerastao u Upravu državne bezbjednosti (UDB) i prešao iz sastava Ministarstva narodne obrane u nadležnost Ministarstva unutarnjih poslova kao samostalna vojna formacija. Kao vojno organizirana ustanova u sklopu Ministarstva unutarnjih poslova ubrzo gubi tu vojnu formaciju. U armijskom sklopu od Ozne, točnije njezina trećega odsjeka, utemeljuje se Kontraobavještajna služba (KOS) u JA.

Isti razlozi zbog kojih je J. Broz Tito osnovao Oznu, naveli su ga da osnuje Korpus narodne obrane Jugoslavije (KNOJ). Njegova zadaća bila je da uništava „neprijatelje revolucije", „čisti" partizansko područje od ostataka neprijateljskih jedinica i „bandi", špijuna, diverzanata te da izvršava neke od zadaća Ozne. Pojednostavlje-

[91] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948., Stenografske bilješke*, Zagreb, Kultura, 1949., 163; D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 19, 23, 40; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 214; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 159; Jugoslavenska (Jugoslovenska) narodna armija, *Enciklopedija Jugoslavije, 6, Jap – Kat*, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1986., 144 – 156, 152.

[92] Jugoslavenska (Jugoslovenska) narodna armija, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, 152; D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 11.

[93] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 147.

no rečeno, KNOJ je davao svoje jedinice za izvršavanje operativnih Ozninih akcija. KNOJ je potkraj 1945. imao 120 000 vojnika.

Ozna je od početaka djelovala kao partijski i državni organ u skladu s jedinstvom partijske i državne vlasti. Bila je glavni instrument KP u provođenju prikrivene revolucije sve do 1947./1948., od kada se revolucija provodi potpuno otvoreno. Prikrivenu revoluciju komunisti su skrivali iza bezbrojnih optužbi na račun svojih protivnika, suparnika i neutralnih imućnih građana zbog stvarne ili tobožnje suradnje s okupatorom i pripadnicima državnog te političkog aparata NDH. Komunistička vlast organizirala je masovne inscenirane sudske procese s pomoću sudova za zaštitu nacionalne časti, vojnih i civilnih sudova. Valutna reforma, konfiskacije neprijateljske imovine i oduzimanje tobožnje ratne dobiti trebali su ojačati vlast KP. Za razliku od tih navedenih mjera, otvoreni revolucionarni postupci nisu se skrivali iza optužbi za neprijateljsku djelatnost, pa u njihovu ostvarenju Udba nije sudjelovala. U poljoprivredi je to ponajprije bila sveobuhvatna agrarna reforma i podjela zemlje seljacima u kolovozu 1945., a nakon sukoba s Informbiroom i uvođenje kolektivizacije putem seljačkih radnih zadruga. Nacionalizacija u prosincu 1946. i travnju 1948., gotovo je potpuno ukinula privatni sektor u industriji i srodnim granama. Smisao djelovanja Udbe nije bilo samo to da onemogući stvarne neprijatelje, nego i sve potencijalne suparnike koji bi mogli postati prepreka KP-u, te da imućnijim građanima oduzme imovinu u korist države. Djelokrug rada Ozne bili su i svi politički zločini, napose protudržavna promidžba, širenje alarmantnih vijesti, širenje rasne, vjerske i nacionalne mržnje, ukratko sve što je usmjereno protiv temeljnih stečevina NOP-a. Nije poznat broj pripadnika Udbe, ali procjenjivalo se da ih je u cijeloj Jugoslaviji bilo oko 15 000.[94]

Počeci sudstva FNRJ bili su partizanski sudovi proizašli iz ratnih suđenja u kojima su sudjelovali njihovi pristaše ili pripadnici neke jedinice na čelu s vojnim ili političkim vođom. Najčešće su partizanska zapovjedništva preuzela istražni i sudski postupak na sebe. Uskoro nastaje organiziraniji oblik suda, sastavljen od zapovjednika jedinice, komesara i običnog borca člana KP, a kasnije prema sličnom obrascu nastaju i sudovi unutar narodnooslobodilačkih odbora. Postupak nije bio usporediv s uobičajenim postupkom pred redovnim sudovima, pa se nije vodio zapisnik, optuženi nije imao branjenika, nije bilo ni posebnog ispitivanja, a ni pritužbe. Od 1943. tri su odbornika narodnooslobodilačkog odbora dobila i savjetnike pravnike ili „pravu vješte osobe", koji su pružali stručnu savjetodavnu pomoć. Još 1944., nakon Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskom sudstvo ni na razini vrhovnog

[94] J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 282; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 164.

tijela vlasti nije izdvojeno iz uprave, pa su Sud ZAVNOH-a, kasnije preimenovan u Zemaljski sud Hrvatske, sačinjavali članovi ZAVNOH-a. Upute o odvajanju sudstva od uprave Odjela za pravosuđe ZAVNOH-a dane su 15. studenog 1944., nakon što je NKOJ potkraj svibnja 1944. dao takvu preporuku. Uvjet za suca bila je punoljetnost i neporočnost, ali ne i stručnost, pa se samo preporučivalo da barem stalni suci budu pravnici. U poslijeratnom razdoblju razvijalo se sudstvo na temelju načela jedinstva vlasti. To je značilo da su suci polagali račune predstavničkim tijelima koja su ih birala.[95]

Od kaznenih mjera primjenjivale su se smrtna kazna, progon i prisilni rad, sve u ovisnosti o uvjetima u kojima je djelovala partizanska vlast. Međutim, gotovo da je postalo pravilo da svaku kaznu prati i kazna konfiskacije imovine. Osim toga, kao što pokazuje praksa u Sloveniji, a nema razloga vjerovati da je u Hrvatskoj bilo drukčije, u ratu su često razlozi smaknuća optuženih bili osobna mržnja i želja za vlasništvom ubijenoga, napose kada su prijave podnosili i likvidacije provodili „terenci".[96]

Predsjedništvo AVNOJ-a 3. veljače 1945. odlučilo je da se poništavaju svi propisi koji su izdani u vrijeme okupacije, ali i propisi prihvaćeni prije 6. travnja 1941. ako su bili suprotni stečevinama NOB-a. Taj je propis bio djelomično dopunjen 23. listopada 1946. kao *Zakon o ukidanju pravnih propisa* donesenih u vrijeme okupacije i prije. Time se krivično pravo temeljilo na potpuno novim propisima.[97]

Najviši komunistički voditelji bili su svjesni da se zbog ciljeva revolucije moraju koristiti lažne optužbe za izdaju jer, pokazalo se, pravih izdajnika među klasnim neprijateljima bilo je premalo. Prvi neposredni cilj bio je kazniti vojne zločince i „narodne neprijatelje", drugi je cilj bio podržavljenje privatne imovine razvlašćivanjem svih onih koji su bili ili su mogli biti prepreka revolucionarnim ciljevima, a treći cilj bio je stvoriti političke uvjete za što sigurnije izvođenje izbora u svoju korist, i to lokalnih i za Ustavotvornu skupštinu, oduzimanjem biračkog prava neistomišljenicima. Ta su se tri cilja mogla ostvariti optužbama zbog izdaje nacionalnih ili državnih interesa prema kriteriju KP.

[95] Konstantin, BASTAIĆ, Razvitak organa pravosuđa u novoj Jugoslaviji, u: *Nova Jugoslavija. Pregled državnopravnog razvitka povodom desetgodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, ur. Ferdo Culinović, Zagreb, Institut za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1954., 67 – 116, 75, 79, 86 – 89, 94; Milko MIKOLA, *Sodni procesi na Celjskem 1944 – 1951*, Celje, Zgodovinski arhiv v Celju, 1995., 4.

[96] M. MIKOLA, *Sodni procesi na Celjskem 1944 – 1951*, 32.

[97] Bogdan ZLATARIĆ, Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava, u: *Nova Jugoslavija. Pregled državnopravnog razvitka povodom desetgodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, ur. Ferdo Culinović, Zagreb, Institut za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1954., 306 – 335, 324.

Tako je poznato da je, primjerice, na sjednici Politbiroa CK KPS 2. lipnja 1945. bilo rečeno da je nastupilo vrijeme da se unište privatnici pod „izlikom" da su surađivali s okupatorom. Sudilo se na temelju *Uredbe VS NOV i POJ o vojnim sudovima* od 24. svibnja 1944. Vojni sudovi djelovali su do 24. kolovoza 1945., a *Uredba* je sadržavala vrlo neodređenu definiciju o tome tko se držao narodnim neprijateljem i na temelju koje se mogao optužiti gotovo svatko tko nije bio u partizanima, a bio je vlastima neprihvatljiv.

> „Narodnim neprijateljima imaju se smatrati: svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su nagovarali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu sa okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne borbe i rade protiv nje; svi oni koji razaraju narodnu vojsku, ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatoru; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično." [98]

Prvih mjeseci poslije rata *Uredba* je bila jedini kaznenopravni temelj za suđenje, a vojni sudovi bili su nadležni za sva važnija krivična djela bez obzira na to je li počinitelj bio vojna osoba ili ne. Dopunili su je u travnju 1945. odredbom o kaznama zatvora i povjerljivim uputama ministarstva obrane. *Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države* od 25. kolovoza 1945. trebao je nadomjestiti kazneni zakonik DFJ. Njime je obavljen prijelaz s vojnog na redovno sudstvo. Važna je i odluka o prijelazu neprijateljske imovine u državno vlasništvo iz studenoga 1944., koja je 1945. i kasnije dopunjena zakonom o konfiskaciji i uredbama kojima su se regulirali zaštita narodne imovine i upravljanje njome te različitim uputama o zapljeni. Postupci su se vodili i na osnovi zakona o postupanju s napuštenom imovinom koju je oduzeo okupator, zakona o oduzimanju ratnog profita i zakona o zabrani izazivanja nacionalne, plemenske i vjerske mržnje. U srpnju 1945. javni tužitelj za Jugoslaviju naredio je da sve civilne optužnice rješavaju civilni tužitelji i civilni sudovi.[99]

---

[98] Slobodan NEŠOVIĆ, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd, Partizanska knjiga – Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost – Beograd, Mladost – Beograd, 1981., 415.

[99] K. BASTAIĆ, Razvitak organa pravosuđa u novoj Jugoslaviji, 109; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 262, 279 – 282; Michael PORTMANN, Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory During and After WWII (1943 – 1950), *Tokovi istorije*, Beograd, 2004., 1 – 2, 45 – 74, 54; Tomislav SABLJAK, U redu za smrtnu kaznu. Egzekutori vojnog suda II. Armije Koče Popovića u Zagrebu, godine 1945., *Hrvatska revija*, Zagreb, 1993., 4., 432 – 441, 435.

Način kako su radili sudovi može predočiti stanje u Zagrebu nakon 8. svibnja 1945. Zagrebački Vojni sud izrekao je mnoge smrtne presude koje su izvršene, a da sud nije sastavio ni napisao presude, jer ih nije dospio sastaviti. Budući da u Zakonu o konfiskaciji stoji da se konfiskacija može provesti samo na temelju presude suda, a ne na temelju dopisa suda koji je izrekao osudu, Kotarski je narodni sud u Zagrebu tražio od Vojnog suda u Zagrebu prijepise presuda. Ali presuda nije bilo. I zato je predsjednik Vojnog suda, kapetan Vlado Ranogajec, tražio od ministra pravosuđa Dušana Brkića da izda sudovima nalog da se moraju zadovoljiti ipak samo dopisom Vojnog suda te da nije potrebna presuda. Ministar Brkić u tom je smislu izdao nalog Kotarskom narodnom sudu u Zagrebu.[100]

Sudovi nacionalne časti u Hrvatskoj djelovali su od 24. travnja do 8. rujna 1945., kad su njihove nadležnosti preuzeli okružni narodni sudovi. Vojni sudovi sudili su za teže prekršaje „izdajicama i neprijateljima", a sudovi nacionalne časti sudili su najviše za kulturnu, gospodarsku, pravnu ili sličnu suradnju s „okupatorima i domaćim izdajicama". U nadležnost tih sudova nisu ulazila djela ratnog zločina i izdaje. S obzirom da u času izvršenja djela nisu postojali zakoni kojima su se kažnjavala djela koja su „vrijeđala osjećaj nacionalne časti", kršilo se pravno načelo *nullum crimen sine lege*, to jest da ne postoji ni krivnja ako zakonom neko djelo nije propisano kao kažnjivo. Sudovima nacionalne časti morao je prisustvovati redovni sudac, a postupak je mogao pokrenuti samo javni tužitelj. Kazne su bile gubitak nacionalne časti, prisilni rad, djelomična ili potpuna konfiskacija ili novčana kazna i izgon. Sudovi za zaštitu nacionalne časti bili su zapravo revolucionarni sudovi protiv imućnijih građana i privatnog vlasništva, a cilj njihova djelovanja bilo je stvaranje državnog sektora pod izravnim nadzorom vlasti. Osuđeni su najčešće osim vlašništva izgubili i građanska prava, dakle i izborno pravo. Na taj način komunisti su isključili iz gospodarstva i politike bogatiji i poduzetnički sloj, njihovim pripadnicima bilo je zabranjeno raditi u javnim službama i javno djelovati. Primjer iz Slovenije dovoljno govori o pravim namjerama tih sudova: Politbiro CK KPS u kolovozu 1945. planirao je da će sudovi za zaštitu nacionalne časti završiti rad u „određenom roku" i da će na taj način biti zaplijenjeno i podržavljeno od 80 do 90 % industrije.[101]

---

[100] Frano GLAVINA, Tamne strane hrvatskog nogometa. Vlado Ranogajec zaslužan za Dinamo, pogubn za pravedno sudstvo, *Hrvatsko slovo*, 7. 3. 2003. Autor tvrdi da je samo Zagrebački vojni sud donio na tisuće smrtnih presuda.

[101] Ivo PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 2000., 175; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 188, 190, 273, 279; B. ZLATARIĆ, Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava, 322.

Tablica 6. Presude sudova za zaštitu nacionalne časti u Hrvatskoj od 24. travnja do 8. rujna 1945.[102]

vrsta kazne	broj kazni	% kazni od ukupnog broja optuženih
gubitak nacionalne časti	905	83,5
prisilan rad	699	64,5
potpuna konfiskacija	282	26,0
djelomična konfiskacija	112	10,3
novčana kazna	25	2,3
izgon	14	1,3
ukupno osuđeni	926	85,5
oslobođeni	157	14,5
ukupno optuženi	1083	100,0

Javne tužitelje pomagali su narodni tužitelji, koji su bili birani iz redova građana kao pomoćnici javnih tužitelja. Sudovi su dobili porotu, odnosno presuditelja, a to je rješenje napala oporba tvrdnjom da je to laicizacija pravosuđa. Suci su bili uglavnom neškolovani i podređeni javnim tužiteljima. Tako je javni tužitelj NRH Jakov Blažević izjavio da su sudovi tvrđave iz kojih će se narod obračunati s neprijateljem.[103]

Redovno sudstvo uspostavljeno je na temelju odluke Privremene narodne skupštine koja je 26. kolovoza 1945. prihvatila *Zakon o uređenju narodnog sudstva*. Ni *Ustav* iz 1946. nije pružao nikakav temelj za neovisnost sudstva. Predviđao je reizbor sudaca svake dvije ili četiri godine. Dakle, o njihovoj sudbini odlučivala je politička vlast, Udba i državni tužitelji.[104]

Spomenuto je već da je u kaznenom zakonodavstvu anulirano klasično načelo *nullum crimen sine lege*, jer je predviđena mogućnost izricanja kazni svake vrste za svako kazneno djelo. Javni tužitelj FNRJ Jože Vilfan 1945. takvo je revolucionarno načelo obrazložio promjenljivošću važnosti kaznenog djela za stabilnost političkog sustava, jer se unaprijed ne može sve odrediti. Naime, kako je rekao, kazneno djelo može danas biti manje važno, ali već preko noći može dobiti prvorazrednu važnost. Temeljni objekt pravne zaštite postala je država, a ne vlasništvo i prava čovjeka i građanina. Opći dio kaznenog zakonika objavljen je u prosincu 1947., a tek 25. veljače 1951. i cjelovit kazneni zakon. Do tada su se donosili posebni zakoni za pojedinačna kaznena djela. Najvažniji zakoni do 1951. bili su *Zakon o*

[102] Podaci su nepotpuni, a prema mišljenju Ministarstva pravosuđa Hrvatske, obuhvaćali su najmanje 80 % svih izrečenih presuda u Hrvatskoj. Vidi: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, ur. Mate Rupić, Zagreb – Slavonski Brod, Hrvatski državni arhiv – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005., 250 – 264.

[103] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 384, 445; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 165.

[104] M. MIKOLA, *Sodni procesi na Celjskem 1944 – 1951*, 100; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 164.

krivičnim djelima protiv naroda i države od 25. kolovoza 1945., *Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže* od 23. travnja 1945. i *Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora* od 24. svibnja 1945. Svi su znatno dorađeni 1946.[105]

Prema *Zakonu o krivičnom postupku*, koji je prihvaćen u listopadu 1948., a bio je na snazi do 1. siječnja 1954. za krivični postupak bilo je nadležno javno tužiteljstvo, osim za kažnjiva djela s političkim temeljem. Za njih postupak vodi Udba. Za krivnju bio je dovoljan dokaz priznanje, a materijalna istina nije se ni utvrđivala. Čak se poricanje priznanja iz istražnog postupka tretiralo kao krivično djelo. Zato se prema osumnjičenim često primjenjivala sila. Kakvo je bilo pravo stanje u državi i u pravosuđu javnosti, otkrio je Aleksandar Ranković tek na Četvrtom plenumu CK KPJ, koji se sastao 3. i 4. lipnja 1951. Samo 1949. godine od ukupno uhićenih neopravdano je bilo uhićeno čak 47 % osoba, koji su pušteni iz istražnog zatvora ili sa suđenja.[106]

Stanje u 1949. oslikava dokument u kojem se obrađuje problem pretjeranog kažnjavanja, a odnosi se na Slavoniju, točnije kotareve Donji Miholjac, Novu Gradišku, Osijek, Slavonsku Požegu, Slavonski Brod, Valpovo, Vinkovce, Vukovar i Županju. Za šest mjeseci, od 1. siječnja 1949. do 30. lipnja 1949. administrativno je bilo kažnjeno 13 017 osoba, a kazneno 5 933 osoba, dakle ukupno 19 004 osoba, što znači, ako se izuzmu djeca do 14 godina i žene, jer su se progonili uglavnom muškarci, to je bio svaki šesti ili, čak, peti građanin. Rezultati progona još su porazniji, navodi se u dokumentu, jer su to podaci samo za pola godine, pa treba računati na njihovo podvostručenje.[107]

Korak dalje u popravljanju stanja u pravosuđu učinjen je 1953., kad je istraga prenijeta s javnih tužitelja na istražne suce, što je okrivljene stavilo u ravnopravniji položaj.[108]

Poslijeratna odmazda zahvatila je cijelu Hrvatsku, kao i Jugoslaviju, ali u nekim područjima bile su izražene određene posebnosti. Odmazda često nije imala temelj u osobnoj odgovornosti pojedinaca, nego se ideološka netrpeljivost pretvarala u državno nasilje. Odmazda nije pogodila samo pripadnike aparata NDH,

[105] Marija OBRADOVIĆ, „Partijska država" kao element političkog sistema „narodne demokratije" u Jugoslaviji (1945 – 1952), u: *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb, 1988., 173 – 184, 177, 178; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 209; B. ZLATARIĆ, Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava, 324; M. MIKOLA, *Sodni procesi na Celjskem 1944 – 1951*, 103.

[106] *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948 – 1952)*, prir. Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, Beograd, Izdavački centar Komunist, 1985., 522; M. MIKOLA, *Sodni procesi na Celjskem 1944 – 1951*, 105; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 337.

[107] HDA, CK SKH, Organizacijsko-instruktorsko odjeljenje, inv. br. 1018, 1949.

[108] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 338.

ustaše, četnike, bogataše i intelektualce, naciste i fašiste, nego, primjerice, u Istri i Slavoniji, Nijemce i Talijane općenito. Ona nije uvijek imala pokriće u državnim ili političkim rješenjima, barem ne izravno. U krajevima s velikim udjelom Hrvata u OS NDH i velikim udjelom Srba u NOP-u odmazda temeljena na nacionalnoj pripadnosti teško se nadzirala, pa su olaka poistovjećivanja Hrvata s ustašama među izoliranim skupinama ili pojedincima izmicala državnom nadzoru i politici bratstva i ravnopravnosti. Odmazda je imala ratne, revolucionarne, nacionalne i osobne motive. Bilo je mnogo primjera zloporabe ovlasti u korist pobjednika, ali i u osobne svrhe, poput otimanja imovine i izbacivanja čitavih obitelji iz kuća i stanova.[109]

Vlasti su nastojale regulirati ponašanje vojske. Tako je Tito, kao ministar obrane, 18. ožujka 1945. zabranio vojsci rekviziciju i konfiskaciju bez znanja postojeće lokalne vlasti, ali praksa se odvijala drukčije. Brojni zakoni i uredbe koji su zadirali u vlasništvo i koji su kažnjavali neutralno ponašanje u ratu, stvarali su ozračje odmazde i otimačine, u kojem se gubila granica između kažnjavanja neprijatelja, revolucionarnog osvajanja vlasti i imovine te osobne osvete.[110]

Iako će se u idućem poglavlju više govoriti o formalnom prihvaćanju parlamentarizma od KP, ovdje se donose podaci o odnosu komunista i nekomunista u izvršnim odborima kotarskih i gradskih narodnih odbora u Hrvatskoj. Godine 1948. bilo je u kotarskim i gradskim odborima 26,87 % članova KPH, ali od 1 156 članova njihovih izvršnih odbora, čak 1 034 ili 89,44 % bili su članovi KPH. Zanimljive podatke o premoći komunista pružaju i podaci o strukturi ravnatelja velikih poduzeća. Čak 80 % direktora republičkih poduzeća bili su članovi KPH. U državnom centralnom aparatu, „od pomoćnika ministra, potpredsjednika komiteta, načelnika odjeljenja, direktora direkcija i dužnostima njima ravnih" 89 % bili su članovi KPH.[111]

Zanimljivu sliku pruža i Narodna fronta, koja je, u formalnom smislu, okupljala pojedince različitih političkih stranaka i usmjerenja. Međutim, samo je KP bila organizirana stranka. Na Drugom kongresu NFJ, održanom 26. – 28. rujna 1947., nedvosmisleno je dokinut postojeći stranački pluralizam, a KPJ je time javno obznanila svoju diktaturu. Do tada se deklarirala kao prva među jednakima. Tito nije dopustio dvojbe oko višestranačja.

[109] *Slovensko-italijanski odnosi 1880 – 1956, Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, Koper – Capodistria, 25. julija 2000.*

[110] D. DUKOVSKI, Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956., 642.

[111] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 147; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 130.

„Ne samo politička, nego i ekonomska struktura naše zemlje isključuje mogućnost postojanja brojnih političkih partija sa starim programima i starim shvatanjima."[112]

Time je dovršena posljednja faza političke revolucije. Potkraj 1947. vlast je jasno iskazala da se bori za komunizam i da provodi diktaturu, iako su i za te izraze, u skladu s daljnjim namjerama, rabili blaže nazive i slojevitije opise.

Narodna fronta u nekoliko je godina doživjela veliku promjenu, dakako, više na deklarativnoj, nego sadržajnoj razini, koja je bila zacrtana od početka. Neposredno nakon rata, kako je rečeno na Prvom kongresu NFH 1946., bio je to još „općenarodni antifašistički demokratski pokret". Na Drugom kongresu 1949. NFH deklarirala se kao organizacija kojoj je uloga odgajati „mase za socijalizam". Statut NFJ iz 1949. u tom je smislu bio još jasniji: Narodna fronta jedinstvena je općenarodna politička organizacija pod vodstvom KP. Od početne ideje nastale u sovjetskim i komunističkim internacionalnim krugovima da služi sovjetskoj vanjskoj politici u borbi protiv nacističke Njemačke, komunističkom prevlašću u istočnoj Europi Narodna se fronta u Jugoslaviji pretvorila u organizaciju za prevladavanje jaza između KP i ostalog stanovništva.[113]

Sve ostale masovne organizacije, koje su bile kolektivni članovi NF, postale su puki izvršitelji volje KP. Na Četvrtom kongresu 22. veljače 1953. Narodna fronta mijenja ime u Socijalistički savez radnog naroda (SSRN). J. Broz Tito bio je predsjednik, E. Kardelj tajnik, a od 25 članova Predsjedništva 19 članova bili su članovi CK SKJ. Uže organizacijsko tijelo imalo je 14 članova i u njemu je bilo prvih sedam ljudi Izvršnog komiteta CK SKJ.[114]

Zanimljiv je i podatak o odnosu komunista i izvanpartijaca na Drugom i Trećem kongresu NFH, održanim 1949. i 1951. Među delegatima bilo je 87,8 % članova KPH i 12,2 % izvanpartijaca. U Izvršnom odboru Glavnog odbora NFH bilo je 68,8 % članova KPH, 19,6 % članova HRSS i 11,4 % izvanstranačkih članova. Dakako, i među članovima Izvršnog odbora HRSS-a i općenito među njegovim pristašama bilo je mnogo članova KP.[115]

---

[112] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 67.

[113] *Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, Beograd, Savezni odbor Narodnog fronta, 1949., 96; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 66, 68; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 128.

[114] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 58; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 130.

[115] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 68, 69.

U povodu izbora 1950. Tito je poručio da na njima mogu sudjelovati samo oni koji su za socijalizam, a da su oni izvan NF za neki drugi program. Drugim riječima, s obzirom da je program NF bio zapravo komunistički program, Tito je jasno stavio do znanja da u Jugoslaviji može postojati samo program izgradnje socijalizma prema viziji KPJ.[116] *Naprijed*, glasilo CK KPH, 24. veljače 1950. prenio je nove Titove prijetnje:

> „Revolucija je surova stvar. Mi je, doduše, želimo provesti sa čim manje žrtava, s čim manje teškoća, ali ako bi se nešto ispriječilo pred nama na tom putu, to mora da se pokori, to mora nestati."[117]

Uskoro je, prateći komunističku i državnu logiku iznio vrlo jednostavnu tezu: narod može birati između jednostranačkog sustava i mira ili višestranačkog sustava i građanskog rata. Tito je, dobro poznavajući vrlo složenu jugoslavensku problematiku, državnički jednostavno poručio stanovništvu svoj zaključak. Prijeko je potrebno da se jugoslavenska višenacionalna federacija održava monopolom jedne stranke ili, u suprotnom, ona će se nužno raspasti, objašnjavao je i 6. svibnja 1953. uredniku kanadskog lista *Ottawa Journal*:

> „Te partije, ako su htjele imati narod uza se, morale su u prvom redu voditi čisto lokalnu politiku jedne nacije, a to je onemogućavalo stvaranje jedinstvene države. Zato, kad bismo mi sada počeli stvarati više partija, morali bismo postaviti pitanje kakve bi one bile. Ako bi se stvorila jedna u Sloveniji, za slovenačku nacionalnost, druga u Crnoj Gori, treća u Srbiji, zatim u Makedoniji i Hrvatskoj, to bi značilo imati jednu razjedinjenu državu, koja bi se opet raspala. Iz tih razloga, iz tih čisto praktičnih razloga, a ne samo principijelnih – mi ne možemo dozvoliti stvaranje takvih partija. Mi težimo stvaranju jedinstva svih!"[118]

Međutim, unatoč tako jasno izloženim stavovima, Tito se, očito izazvan potrebom dokazivanja posebnosti jugoslavenskog komunizma, trudio dokazivati da njegov sustav nije jednostranački, nego jedan viši oblik višestranačkog sustava. Pozivao se na gospodarsku i političku decentralizaciju i SSRN, koji obuhvaća različite organizacije i gdje se vodi borba različitih mišljenja. Nakon što su od 1951. jugoslavenski komunisti počeli govoriti o odumiranju partije, ideja o odumiranju države i partije ušla je u Program SKJ iz 1958. No, već 1966. Tito se po-

[116] *Borba*, 19. 2. 1950. Usp.: K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 148.

[117] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 114.

[118] K. ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, 204.

vukao i upozorio da se na Šestom kongresu 1952. govorilo o odumiranju države, ali ne i o odumiranju SKJ. Kasnije je tu tezu učvrstio, napose nakon 1971.[119]

Vrlo važnu ulogu komunisti su pridavali promidžbi, koju su ostvarivali i preko obrazovanja. Nastavnici u školama i na fakultetima bili su od velike važnosti za komunistički sustav zbog mogućnosti pravovjernog političkog odgoja mladeži. Međutim, među učiteljima neposredno nakon rata nije bilo mnogo komunista.

Tablica 7. Udjel nastavnika članova KP u ukupnom broju nastavnika 1949. (u %)[120]

Oblast	Osnovne škole	Sedmogodišnje škole	Učiteljske škole	Gimnazije
Bjelovar	8,1	13,8	0,0	0,7
Dalmacija	13,0	9,1	3,4	7,4
Karlovac	24,0	5,9	18,5	10,0
Osijek	6,0	14,0	13,8	4,9
Rijeka	16,8	11,6	21,2	9,0
Oblast Zagreb	7,4	6,5	28,1	11,1
Grad Zagreb	19,4	14,3	14,6	12,3
Ukupno	13,3	10,8	13,6	9,0

Tablica 8. Broj nastavnika na sveučilištu i članstvo u KP 1948. – 1952.[121]

Godina	Profesori,ukupno	Profesori u KP ili kandidati	Asistenti, ukupno	Asistenti u KP	Studenti, ukupno	Studenti u KP
Lipanj 1948.	199	13	343	50	–	–
Početak 1952.	338	48	393	31	15 442	283

Zbog takva, za komuniste nepovoljnog stanja, nedostatak se kadrova nadoknađivao strogim nadzorom nastavničkog kadra. Nastavnici i učenici, članovi KP, bili su dužni obavještavati svoje organizacije ili Udbu o mogućim izjavama ili postupcima suprotnim službenoj ideologiji i nastavnom programu. Ni stanje među novinarima nije zadovoljavalo KP. U jesen 1947. u *Vjesniku*, glasilu Narodne fronte Hrvatske, od 26 novinara bilo je samo 10 komunista, a u *Narodnom listu*, glasilu Narodne fronte Zagreba, od 27 novinara bilo je samo 5 komunista. I početkom 1949. stanje se nije bitno popravilo, i to ne samo u dvije spomenute novine, nego ni na Radio Zagrebu.[122]

[119] K. ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, 209; Jelka IMŠIROVIĆ, *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma. Prilog kritici socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ – od V – XI kongresa*, Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1991., 120.

[120] HDA, CK SKH, Agitaciono-propagandno odjeljenje CK KPH, Broj članova KP, kandidata, profesora i nastavnika na gimnazijama, učiteljskim i sedmogodišnjim školama, 1949. Vidi i: K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 203, 204.

[121] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 204.

[122] Zlata KNEZOVIĆ, Boljševizacija i ideologizacija hrvatske kulture i umjetnosti (1948.), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1994., 1., 47 – 63, 55; Carol S. LILLY, *Power and Persuasion. Ideology and*

Iako je uvođenje samoupravljanja podrazumijevalo ostvarivanje „vlasti proizvođača", a ne državnog aparata – zbog čega se upozoravalo na opasnost srastanja KP s državnim aparatom – ipak se nastojalo osnovati temeljnu organizaciju KP u svakom kraju. Komunisti su trebali osigurati „pravilno provođenje partijske linije u život", napose „politički odgoj i mobilizaciju masa na izvršenju privrednih zadataka, na upravljanju privredom i kontrolu vlasti". Međutim, do prosinca 1950. „još uvijek" su 72 mjesna narodna odbora, 1 586 sela, 134 seljačke radne zadruge i 450 raznih otkupnih i drugih lokalnih poduzeća bili bez organizacije KP. Kolika je bila pokrivenost s osnovnim organizacijama KP u Hrvatskoj pokazuje podatak da je od 1948. do 1952. njihov broj narastao od 3 089 na 7153, dakle u četiri godine osnovano je 4 064 novih organizacija. Podaci prema oblastima otkrivaju da u oblasti Osijek do ožujka 1950. od ukupno 440 mjesnih odbora 150 odbora nije imalo partijske organizacije, a u oblasti Zagreb od 601 mjesnog odbora 102 odbora nisu imala partijske organizacije. Zato su se partijske organizacije intenzivno osnivale, pa je samo u 1951. osnovano 643 novih partijskih organizacija.[123]

Sudionici konferencije u Jalti u SSSR-u (4. – 11. veljače 1945.). Slijeva nadesno: Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt i Josif Visarionovič Staljin.

Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944 – 1953, Boulder, Westview, 2001., 148; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 97, 104.

[123] HDA, CK SKH, Politbiro CK KPH, Izvještaj o izborima za saveznu skupštinu, održani dne 26 marta o. g., 13. 6. 1950., inv. br. 2151; *Zvonko Brkić: život i rad*, prir. Mile Konjović, Slavonski Brod, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1983., 163, 205; *Treći kongres SKH 26. – 28. V. 1954.*, Zagreb, Kultura, 1956., 41.

Nakon faze radikalnog obračuna s ratnim gubitnicima u 40-im, sredinom 50-ih postupno je promijenjena takva politika. Ne samo da se način kažnjavanja promijenio, od osuđivanja na blaže kazne do prijevremenog otpuštanja iz zatvora, nego se i KP promijenila. Od čiste kadrovske stranke KP sve više postaje masovna stranka, što je rezultiralo čak i primanjem u SKH bivših komunističkih neprijatelja. Primjerice, u kotaru Čazma sredinom 50-ih čak je 29,9 % članova SKH u ratu pripadalo OS NDH, a u općini Zagreb – Donji grad takvih je bilo 11,9 %. Dakako, pretpostavka da su to najvjerojatnije bili mladi ljudi i da mnogi od njih nisu bili na drugoj strani svojom voljom, može ublažiti na prvi pogled iznenađujuće podatke.[124]

FORMALNI KOMPROMISI KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

Potpuna prevlast KPJ za vrijeme rata bila je ugrožena pritiskom saveznika koji su komunistima nametnuli sporazum s kraljevskom vladom Ivana Šubašića. Josip Broz Tito popustio je i, nasuprot odlukama AVNOJ-a, koji je oduzeo legitimitet vladi Kraljevine Jugoslavije, ustvrdivši da se volja naroda izražava samo u AVNOJ-u, prihvatio pregovore. Prihvatio je i osnivanje zajedničke vlade od članova partizanskog Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) i kraljevske vlade 7. ožujka 1945., kraljevske namjesnike, proširenje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i pristao na izbore tri mjeseca nakon rata. Međutim, iako su komunisti pristali na većinu zahtjeva koji su se ticali općih demokratskih prava, u praksi su ta prava sveli samo na formalnosti, koje nisu ugrozile ostvarenje volje KP. Štoviše, neposredno poslijeratno razdoblje pokazalo je da će komunisti usprkos formalnim ustupcima sačuvati svoju diktaturu, a da će je parlamentarnim sredstvima samo potvrditi.

Razjedinjeni saveznici bili su potpuno upoznati sa stanjem u Jugoslaviji, ali nisu imali snage, pa ni volje da KP upozore na preuzete obveze i obećanja o demokraciji. Winston Churchill na konferenciji u Potsdamu u Njemačkoj (od 17. srpnja. do 2. kolovoza 1945.) izvršio je pritisak na Josifa Visarionoviča Staljina i Harryja Trumana, podsjećajući ih da se odluke konferencije u Jalti na Krimu u SSSR-u (4. do 11. veljače 1945.) – na kojoj su velike sile priznale kontinuitet Jugoslavije – ne provode cjelovito, napose da se ne poštuju osobne slobode, slobode vjere, govora, tiska, zborova i udruživanja, pravo vlasništva i privatne inicijative, te da još nisu provedeni slobodni izbori. Suprotstavio mu se Staljin, a Truman je

[124] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 434.

ostao neutralan. Na kraju, nije donesena nikakva odluka koja bi obvezivala pa je Potsdamska konferencija oporbi u Jugoslaviji donijela samo razočaranje.

Međutim, kralj Petar II. Karađorđević nije se predavao. Opozvao je 8. kolovoza 1945. namjesnike nakon Titove izjave na 1. kongresu NFJ da monarhija nije moguća u DFJ jer je nespojiva s federacijom, narodnom vlašću i demokracijom te da će se NF boriti za republiku. Privremena vlada taj je kraljev akt proglasila nevažećim. S time se, bez provedene rasprave složila Privremena narodna skupština (PNS), koja je zasjedala od 7. do 26. kolovoza 1945.[125]

PNS nastala je na temelju izvanrednih ratnih i poratnih okolnosti, a trebala je biti prijelazno tijelo od AVNOJ-a do izbora za Ustavotvornu skupštinu. Naime, AVNOJ se proširio s tzv. nekompromitiranim zastupnicima prijeratne Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije. No, preporuka Krimske konferencije o proširenju AVNOJ-a nekompromitiranim zastupnicima Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije nije bila dosljedno provedena, nego modificirana. Tumačenjem da je Narodna skupština 1938. izabrana pod nedemokratskim okolnostima, o čemu se na Jalti uopće nije govorilo, i da se većina njezinih zastupnika u ratu držala izdajnički, donijet je zaključak o proširenju AVNOJ-a ne samo određenim brojem predratnih zastupnika nego i članovima postojećih političkih stranaka i skupina te istaknutim javnim i kulturnim djelatnicima, a sve uglavnom zato da bi se izabralo što više simpatizera KP.[126]

U Privremenoj narodnoj skupštini bilo je, prema nekim mišljenjima, najviše 17 opozicijskih glasova. Iz Hrvatske je u ime HSS-a ušlo 26 zastupnika, koji su, zajedno sa starim članovima AVNOJ-a iz redova HRSS-a, činili skupinu od 37 članova. Od 26 novoizabranih zastupnika polovica ih je pripadala skupini HSS-a oko Šubašića, a preostalu je polovicu predložio HRSS.[127]

Izbori za Ustavotvornu skupštinu trebali su biti presudni za budućnost demokracije i državno uređenje Jugoslavije. Prema procjenama zapadnih predstavnika komunisti na istinski slobodnim izborima ne bi dobili više od 30 % glasova. Maček je bio još optimističniji, računao je da će komunisti u Hrvatskoj i Srbiji pridobiti jedva 10 % glasača. Zato su se sve političke aktivnosti KPJ i slabašne građanske oporbe koncentrirale u tom smjeru, napose kroz zakonodavnu aktivnost. Osobitu važnost imali su *Zakon o izboru narodnih poslanika* i *Zakon o*

[125] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 377; *Zasjedanje Privremene narodne skupštine. Beograd 7. VIII – 27. VIII 1945.*, 41.

[126] *Zakonodavni rad Pretsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Pretsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, 19 novembra 1944 godine – 27 oktobra 1945 godine*, Beograd, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, bez god. izdanja, 555.

[127] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 388; Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 52.

biračkim spiskovima, koje je PNS donijela u ljeto 1945. *Zakonom o biračkim spiskovima* određeno je da pripadnici vojnih formacija „okupatora i njihovih domaćih suradnika" koji su se „trajno i aktivno borili protiv Narodnooslobodilačke vojske, odnosno Jugoslavenske armije, ili armije saveznika Jugoslavije" nemaju biračko pravo. Istodobno, radikalnim izmjenama predratno biračko tijelo dva je puta uvećano uključivanjem vojnika, žena i mladih od 18-te godine života. Posebno je bila problematična odredba po kojoj borci vojnici JA mogu glasovati bez obzira na godine, kao i odredba da vojnik može glasovati u kraju u kome se na dan izbora nađe, bez obzira je li upisan u izborni popis ili ne.[128]

Na temelju navedenih zakona iz biračkih popisa izbrisane su osobe na temelju optužbe da su surađivale s okupatorom. To je za Hrvatsku, dakako, značilo, da se biračko pravo moglo oduzeti ogromnom broju muškaraca koji su služili u OS NDH. Zapravo se na temelju tog zakona radio izbor poželjnih glasača prema potrebama. Tako je prema prvim rješenjima u Hrvatskoj izbrisano 7,38 % birača: najviše na području Slavonskog Broda, Osijeka i Gorskog kotara, a u okrugu Bjelovar čak 25 % birača. Bilo je jasno da su kriteriji prestrogi, pa se broj osoba s poništenim pravom glasa postupno smanjivao. U rujnu 1945. u Hrvatskoj je takvih bilo 5,9 %, ali zbog velike razlike u odnosu na Srbiju, gdje je takvih osoba bilo samo 3 %, moralo se, prema nalozima KP, i dalje smanjivati broj osoba s poništenim pravom glasa. I dalje je takvih bilo najviše u okruzima Bjelovar i Osijek. U njima je 14 % osoba bilo bez prava glasa. Okrug Brod imao je 12 % bez prava glasa, Varaždin 9%, Daruvar 8 % i Banija 6,5 %. U okruzima Dalmacije ti postoci bili su najniži: u izbornom okrugu Zadar 1 %, Srednja Dalmacija 0,8 %. Na kraju je bez izbornog prava u Hrvatskoj ostalo 69 109 građana od 2 034 628 birača ili 3,28 %. Najveće poništenje izbornog prava među svim federalnim jedinicama provedeno je u Bosni i Hercegovini, gdje je taj postotak bio 3,46 %. Jugoslavenski prosjek iznosio je 2,4%. Ukupno je iz biračkih popisa u Jugoslaviji izbrisano 194 158 osoba.[129]

Pritisak vlasti naveo je oporbene stranke na bojkot izbora, pa tako i HSS. Vlast je na bojkot izbora od oporbenih stranaka odgovorila uvođenjem kutija bez liste ili tzv. crnih kutija. Time je htjela osigurati glasačima mogućnost izbora i demokratska pravila, a ujedno i jamčiti tajnost glasovanja. Izbori su održani 11.

[128] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 34, 47; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 128; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 382; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 365.

[129] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 131; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 220; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 344; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 158. Rabim danas uobičajen naziv Banovina, a povijesni naziv Banija u onim slučajevima kad spominjem službene administrativne nazive i nazive organizacija KPH/SKH, te, dakako, u citatima.

studenoga 1945. S obzirom na uvjete u kojima su održani i činjenicu da je vlast prijetnjama prisiljavala stanovništvo da se odazove, broj onih koji su na dan izbora ostali doma velikim dijelom pokazuje i oporbeno raspoloženje. Dakako, nedvojben izborni stav pokazali su oni koji su ubacivali kuglice u kutije bez liste. Mali odaziv zabilježen je najviše u sjevernim područjima Hrvatske. U okrugu Varaždin nije izišlo na izbore 20 % birača, a u kutiju bez liste bacilo je svoje kuglice 15 % birača, u okrugu Bjelovar na izbore nije izišlo 17 %, a u kutiji bez liste je ubacilo kuglice 15 % birača; u okrugu Daruvar nije pristupilo izborima 13 % birača. Neki rezultati po kotarevima još više iskazuju oporbeno raspoloženje dijela birača. Za Frontu u kotaru Đurđevac glasovalo je 54 % birača, u kotaru Križ 53,9 %, kotaru Ivanec 47,7 %, a u kotaru Novi Marof 39,5 % birača.[130]

Narodnoj je fronti pripala apsolutna pobjeda od oko 90 % glasova od izišlih 90 % glasača. Dakako, službeni su rezultati dvojbeni s obzirom na uvjete u kojima su provedeni izbori. Predizborna kampanja bila je potpuno u rukama KP-a, koja je nadzirala sindikate, državna poduzeća, tisak i radio. Uz to, u njezinim su rukama bili i organizacija birališnih mjesta, izborne komisije, sastavljanje popisa birača i prebrojavanje glasova. Oporba nije mogla nadzirati prebrojavanje glasova. U mnogim su krajevima ljudi silom tjerani na izbore, a istodobno nije bila zajamčena tajnost glasovanja. Vojska i drugi predstavnici vlasti prijetili su onima koji se nisu htjeli odazvati pozivu na izbore. Prijetilo se da će oni koji ne iziđu na izbore izgubiti karte za namirnice, mirovine, stanove, pa čak i progonom i smrću. Kutije bez liste bile su proglašene „ustaškim kutijama" ili „crnim kutijama", a proširio se glas da će se lako doznati kako je tko glasovao. Mnoge su kutije imale uske otvore, pa se čulo padanje gumenih kuglica u njih. Bilo je i slučajeva presipavanja kuglica iz kutije bez liste u kutiju NF-a. Tamo gdje se nije uspjelo dovesti dovoljan broj birača do 19 sati, zakonski se rok produživao prema potrebi.[131]

U vinkovačkom kotaru zabilježene su ove prijetnje:

> „Vojnici su vikali ispod prozora da tko ne glasa do podne, poslije podne će ga klati. Vikali su dalje prije podne ćemo glasati sa gumenim kuglicama, a poslije podne sa čeličnim."

Slično je bilo i u samoborskom kraju:

[130] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 132.

[131] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 90; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 365; Stanko LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 2000., 506; HDA, CK SKH, Komisija za narodnu vlast CK KPH, Informacije o izborima za Sabor NR Hrvatske na kotaru Kostajnica.

Kandidati Narodne fronte za izbore za Ustavotvorni sabor NRH u jesen 1946. Objavljeno u zagrebačkom „Ilustriranom vjesniku" 3. studenoga 1946.

> „Po noći se je pucalo i išlo po kućama, te govorilo ljudima da moraju glasati za Milku Kufrin. Tko ne glasa za nju neka se dobro čuva."

Ni na području Virovitice nije bilo drukčije:

> „Poslije 2 sata tjerali su vojnici njih oko 30 trubača da javlja po selu tko neće glasovati, neka si to dobro pripiše, jer će odnijeti gaće na štapu."

U predizbornim su prijetnjama neposredno sudjelovali i najviši funkcionari vlasti i Komunističke partije. Prema nekim je svjedočenjima

> „(...) pomoćnik ministra trgovine i opskrbe Bubanj javno govorio u Vrbovskom da tko ne glasa biti će maknut. U Mrkoplju partizanski funkcionar Dijan Ročić govorio je da oni koji ne glasaju bit će likvidirani. U karlovačkom kotaru partizani su izjavljivali da će svaki onaj koji se približi kutiji bez liste biti likvidiran."[132]

Kasnija izvješća otkrivaju koliko je tajno glasovanje bilo javno. Oni koji su glasovali u crnu kutiju bili su žrtve otvorene ili prikrivene državne represije. Mnogi su bili poslani na „razne radove".[133]

Tablica 9. Izborni rezultati za Hrvatsku za Ustavotvornu skupštinu 1945.[134]

Glasači	Savezna skupština		Skupština naroda	
	Broj	%	Broj	%
Upisano	2 076 091	100	2 076 091	100
Glasovalo	1 905 429	91,77	1 903 033	91,66
Nije glasovalo	170 662	8,22	173 058	8,33
Za NF	1 743 797	91,52	1 698 417	89,25
Za kutije bez liste	161 632	8,48	204 616	10,75

Iako ne postoji mogućnost da se ustanovi pravo raspoloženje birača kakvo bi pokazali slobodni izbori, ipak se može pretpostaviti da se uspjeh Narodne fronte, osim državnom teroru i komunističkom monopolu nad izvršnim državnim službama, koji su izravno pripomogli prevlasti komunista i u izbornim zakonodavnim tijelima, velikim dijelom može pripisati ratnim i poratnim uspjesima nove vlasti.

[132] Ovaj i prije neoznačeni navodi u: Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 90.
[133] HDA, CK SKH, Komisija za narodnu vlast CK KPH, Informacije o izborima za Sabor NR Hrvatske na kotaru Kostajnica.
[134] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 89.

Tablica 10. Izborni rezultati u Hrvatskoj za Ustavotvornu skupštinu 1945. po izbornim okruzima (u zagradama izraženo u %)[135]

Izborni okrug	Upisano	Glasovalo	Nije glasovalo	Za NF	Za kutiju bez liste
Banija	95 483	92 097 (96,45 %)	3 386 (3,55 %)	88 411 (96,00 %)	3 684 (4,00 %)
Biokovo – Neretva	50 412	49 781 (98,75 %)	631 (1,25 %)	47 735 (95,89 %)	2 046 (4,11 %)
Bjelovar	221 350	184 305 (83,26 %)	37 045 (16,74 %)	156 894 (85,13 %)	27 411 (14,87 %)
Daruvar	115 169	107 473 (93,32 %)	7 696 (6,68 %)	96 921 (90,18 %)	10 552 (9,82 %)
Dubrovnik	44 678	41 153 (92,11 %)	3 525 (7,89 %)	38 223 (92,88 %)	2 930 (7,12 %)
Gorski kotar	38 775	38 334 (98,89 %)	413 (1,11 %)	37 191 (96,99 %)	1 153 (3,01 %)
Hrvatsko primorje	82 917	80 506 (97,09 %)	2 411 (2,91 %)	79 314 (98,52 %)	1 192 (1,48 %)
Karlovac	124 902	120 208 (96,24 %)	4 694 (3,76 %)	112 517 (93,80 %)	7 691 (6,40 %)
Lika	72 863	72 451 (99,20 %)	412 (0,56 %)	71 778 (99,07 %)	673 (0,93 %)
Osijek	165 812	165 080 (94,13 %)	9 732 (5,87 %)	139 311 (82,26 %)	16 769 (10,74 %)
Slavonski Brod	193 551	175 017 (90,42 %)	18 534 (9,58 %)	153 140 (87,49 %)	21 877 (12,51 %)
Srednja Dalmacija	128 006	124 820 (97,51 %)	3 186 (2,49 %)	122 430 (98,09 %)	2 390 (1,91 %)
Šibenik	75 206	74 603 (99,20 %)	603 (0,80 %)	74 119 (99,35 %)	484 (0,65 %)
Varaždin	227 370	180 582 (79,42 %)	46 778 (20,58 %)	153 767 (85,15 %)	26 815 (14,85 %)
Zadar	55 282	53 790 (97,30 %)	1 492 (2,70 %)	51 837 (96,37 %)	1 953 (3,63 %)
Zagreb	201 289	186 061 (92,46 %)	15 222 (7,54 %)	163 761 (87,99 %)	22 306 (12,01 %)
Okrug Zagreb	183 026	168 226 (91,91 %)	14 800 (8,09 %)	156 517 (93,04 %)	11 709 (6,96 %)

Najviše zakonodavno tijelo, Narodna skupština SFRJ odražavala je potpunu prevlast komunista. Od 524 člana Narodne skupštine FNRJ 1945. bila su 404 člana KPJ, a 120 nečlanova. To znači da je bilo 77 % članova KPJ. U republičkim skupštinama od ukupno 1 062 člana, 892 bili su komunisti, a samo 170 nečlanovi, da-

[135] *Vjesnik*, 21. studenoga 1945. godine, prema: Katarina SPEHNJAK, Narodni front Hrvatske 1945. godine, u: *Oslobođenje Hrvatske 1945*, zbornik radova, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1986., 324 – 337, 331.

kle bilo je 84 % članova KPJ. Među hrvatskim zastupnicima u Saveznoj skupštini od 86 zastupnika bilo je 56 članova KPJ, 26 pripadnika HRSS, 3 pripadnika SDS i 1 izvanstranački zastupnik. Među 25 zastupnika Skupštine naroda FNRJ bilo je 14 članova KP, 6 pripadnika HRSS i 5 izvanstranačkih zastupnika. Dakle, ukupno je bilo 11 hrvatskih zastupnika u Ustavotvornoj skupštini, a od toga 70 članova KPJ, 32 pripadnika HRSS, 3 pripadnika SDS i 6 izvanstranačkih zastupnika.[136]

Od 25 članova vlade FNRJ velika većina bili su komunisti, a dosadašnja istraživanja ne dopuštaju procjenu koliko je nečlanova u idućem razdoblju i formalno ušlo u KP. Važno je naglasiti da je Vlada mogla donositi „uredbe sa zakonskom snagom". Umanjivala je zakonodavna prava skupštine, praktično je bila iznad nje. Zastupnici nisu nijednom iskoristili pravo zakonodavne inicijative. Osim toga, Narodna skupština FNRJ nije imala obilježje radnog tijela, sastajala se samo dva puta godišnje da prihvati prijedloge vlade i da izglasa zakone.[137]

Međutim, zahtjevi pobjedničkih sila SAD-a i Velike Britanije, da se moraju održati višestranački izbori, u formalnom su smislu ostvareni, ali većih pritisaka nije bilo unatoč ocjenama da to nisu bili izbori u „zapadnoevropskom smislu te riječi". Obje su države 22. prosinca 1945., uz rezerve SAD-a izražene u diplomatskoj noti, priznale izborne rezultate u Jugoslaviji, a njihovi veleposlanici postali su i službeno akreditirani predstavnici svojih zemalja.[138]

Nakon saveznih izbora komunistima je preostalo da se potvrde i na republičkim razinama. *Zakon o izboru narodnih zastupnika* za Ustavotvorni Sabor NRH izglasan je na zasjedanju u kolovozu 1946., a izražavao je neke posebnosti u odnosu na načela saveznog zakona. Tako su pravo glasa imali svi građani Jugoslavije sa stalnim boravkom na tlu Hrvatske, ali izabrani su mogli biti samo državljani Hrvatske. Hrvatsko se državljanstvo priznavalo svakome državljanu Jugoslavije koji je živio u Hrvatskoj dulje od 10 godina, ne računajući ratno doba. Najveća razlika u odnosu na savezne izbore bio je izostanak kutije bez liste, jer na izborima nisu istaknute liste, nego pojedinci.[139]

---

[136] Katarina SPEHNJAK, Narodni front Hrvatske 1945. godine, 134.

[137] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske. Stenografski zapisnici (28. 11. 1946. – 18. 1. 1947.)*, Zagreb, izd. Sabora NRH, 1949., 279; Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 225; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 443.

[138] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 91; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 165; Katarina SPEHNJAK, Britanski parlamentarci 1945. godine u Zagrebu, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2003., 2., 489 – 512, 510.

[139] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 135; Katarina SPEHNJAK, Funkcioniranje „plebiscitarne demokracije" u Hrvatskoj 1945 – 1952 (Izborni aspekt organizacije legitimacijskog procesa), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1991., 1. – 3., 215 – 242., 225.

Prema britanskim izvješćima odlaganje republičkih izbora s proljeća na ljeto, pa u na jesen 1946., dokaz je da su vlasti bile svjesne da narod nije zadovoljan.[140]

U izbornim popisima bilo je upisano 2 045 740 građana, a od toga je na izbore 10. studenoga 1946. izišlo 1 859 444 birača, što je odziv od oko 90 %. Rezultati iskazani prema okruzima pokazivali su veliku razliku između pojedinih područja. U okrugu Lika izišlo je na izbore 99,91 % birača, u okrugu Varaždin 94,27 %, u okrugu Brod 80 %. Slični su rezultati bili i u nekim kotarevima. Primjerice, u kotaru Križevci pristupilo je izborima 53 % birača, u kotaru Brinje 99,92 %, a u kotaru Gračac 100 % što je do tada bilo moguće samo u teoriji.[141]

O onome što je prethodilo izborima za Ustavotvorni sabor NRH malo se zna. No, sudeći prema izvješću KK KPH Split od 3. prosinca 1946., može se zamisliti kako su prolazili oni koji nisu glasovali za NF.

> „Parola o tome tko ne dođe na izbore, da je neprijatelj ove današnje vlasti, da nije sin N.F. i kao takovi da se ne treba ni obraćati na tu vlast za bilo koju pomoć, podigla je revolucionarnost kod masa, tako da je nakon izbora opća pojava na čitavom kotaru, borba protiv onih koji nisu glasovali."[142]

Vladimir Nazor i Vladimir Bakarić u Zagrebu

[140] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 136.
[141] ISTO, 136, 137.
[142] ISTO, 140.

Za Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske izabrano je 176 zastupnika, od toga 140 Hrvata, 34 Srbina i 2 Čeha. U vladi NRH bilo je 14 Hrvata i 3 Srbina, 10 članova KP, 4 člana HRSS, 3 nestranačka člana. Svi izabrani zastupnici Ustavotvornog sabora bili su članovi NF, a oko 30 zastupnika figurirali su kao pripadnici HRSS. Zajedno sa 15 predstavnika Istre i Rijeke bilo je 191 zastupnik. Od toga je bilo članova KP 150 ili 78 % i 41 ili 22 % izvanpartijaca. Međutim, svi ti izvanpartijci bili su članovi NF, a među onima koji su javnosti bili poznati kao haesesovci, prema dosadašnjim znanjima, bilo je čak 17 članova KP ili su to postali neposredno nakon izbora. Činjenice da je na zasjedanju Ustavotvornog sabora Vladimir Nazor izabran za predsjednika Prezidijuma, a dr. Zlatan Sremec za predsjednika Sabora, govore da je komunistima i dalje stalo do toga da pokažu svoju toleranciju i spremnost na suradnju s nekomunistima, ali i to da su te funkcije bile formalno važne, ali bez ikakve moći.[143]

Iako je u vladi NRH bilo pet članova HRSS-a, to je bila politički homogena vlada jer su oni bili predstavnici otpadnika od HSS-a. Djelovali su unutar Narodne fronte, političke organizacije pod potpunim nadzorom i vodstvom Komunističke partije. Osim toga, od njih pet, trojica su bili dvostruki članovi HRSS-a i KP-a.[144]

Izbori za Ustavotvorni Sabor NRH u Istri, Lastovu, Rijeci i Zadru održani su tek 30. studenog 1947. Na izbore je izišlo 150 209 birača, od kojih je za NFH glasovalo 94 % birača. Izabrano je 15 zastupnika.[145]

Zanimljivo je da se broj izišlih na izbore stalno povećavao. Tako je na lokalnim izborima za narodne odbore, koji su se održavali od ožujka do listopada 1945., sudjelovalo 86 % birača, na izborima 11. studenoga 1945. za Ustavotvornu skupštinu 91,77 % birača. Slično je bilo na izborima 10. studenoga 1946. za Ustavotvorni sabor. Na izborima za narodne odbore u svibnju i lipnju 1947. sudjelovalo je 94 % birača. Od toga broja za kandidate NF glasovalo je 94,52 % birača, a u kutiju bez liste 5,48 % birača.[146]

[143] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske. Stenografski zapisnici (28. 11. 1946. – 18. 1. 1947.)*, 279; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 130; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 137, 141; Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 225.

[144] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske. Stenografski zapisnici (28. 11. 1946. – 18. 1. 1947.)*, 279; Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 225.

[145] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 137, 137; Ivan PERIĆ, Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000., Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 2000., 215.

[146] Dušan BRKIĆ, *Izvještaj o izgradnji narodne vlasti i socijalističke privrede u NR Hrvatskoj*, u: *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 184, 185.

Mogućnost gubitka biračkog prava, uvedena je u zakonodavstvo 1945., ostala je na snazi do 1951., kad je u krivičnom zakonodavstvu formulirano ograničavanje prava, a ne njegov gubitak. No, kao što su prijašnja tumačenja neimenovanom arbitru omogućivala oduzimanje biračkog prava na temelju samovoljnih ocjena, tako se i tada moglo građanima vraćati izgubljena prava, primjerice, na temelju ocjene o domoljubnom ponašanju. U praksi to je značilo sudjelovanje u dobrovoljnom radu ili, pak, „povoljno očitovanje" o mjerama vlasti. No, „nepoćudne i neprijatelje" i dalje su zatvarali neposredno pred izbore, primjerice, pred lokalne izbore na Pelješcu. Na izborima lokalnih tijela u svibnju i lipnju 1949. u kotarevima Zagrebačke i Osječke oblasti uveden je sustav saslušavanja „neprijateljskih elemenata" i onih koji nisu glasovali na prošlim izborima. U Jastrebarskom, Pregradi i Ivancu saslušano je 450 osoba, u svakom mjestu po 150. U Jaski je uhićeno 35 osoba, u Pregradi 18, a neki su kažnjeni administrativnim mjerama. U Ivancu, iako nije sigurno da je to isti Ivanec, u kutiju bez liste nije ubačena nijedna kuglica, pa ovaj podatak sam po sebi govori koliko je kampanja bila uspješna.[147]

Drugi izbori za Narodnu skupštinu FNRJ bili su 26. ožujka 1950. Iako je raspoloženje velikog dijela stanovništva bilo u prilog Komunističkoj partiji i Narodnoj fronti, o čemu su izvješćivali i britanski diplomati, vlasti su opet zastrašivale birače. Britanska diplomacija doznala je da je nedolazak na izbore mogao rezultirati i deložacijom iz stana. Čime se sve služila vlast, govori izvješće o „predizbornoj kampanji", doduše za lokalne izbore, tj. za izbore za kotarske, gradske i oblasne narodne odbore 25. lipnja 1950.

> „Pored toga u većini kotareva bile su poduzete mjere protiv neprijateljskih elemenata kao hapšenje, pozivanje na saslušanje, administrativne kazne, otpremanje na radne akcije (Zagrebačka oblast) raskrinkavanje pred masama koje su razbile neprijatelja u jednom dijelu sela i tako su se narodne mase oslobodile straha pred njima i kolebljivi elementi vezali uz nas."[148]

Unatoč represiji, a nema razloga vjerovati da se ona razlikovala od izbora za Narodnu skupštinu, rezultati izbora nisu zadovoljili KP, pa su se rezultati morali „uštimavati". Krivotvorili su se u mnogim krajevima Hrvatske, a prema podacima Komisije za narodnu vlast CK KPH, potrebe za „uštimavanjem" nije bilo u oblasti Dalmacija, Rijeka i u gradu Zagrebu. Komisija je priredila tabele s us-

[147] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 142, 145.

[148] HDA, CK SKH, Politbiro CK KPH, Analiza izbora za kotarske, gradske i oblasne narodne odbore, bez d., inv. br. 2155a.

porednim rezultatima: na lijevoj strani bili su prikazani objavljeni krivotvoreni rezultati, a na desnoj stvarni rezultati. Najveće razlike između stvarnih rezultata i objavljenih rezultata bile su u oblasti Bjelovar, Osijek i Zagreb.

Tablica 11. Rezultati glasovanja za Narodnu skupštinu FNRJ u Hrvatskoj 1950. (u %)[149]

Oblast	Objavljeno			Stvarno		
	Glasovalo	Za NF	U „crnu kutiju"	Glasovalo	Za NF	U „crnu kutiju"
Bjelovar	91,62	95,39	4,61	90,00	92,20	7,80
Dalmacija	98,13	98,63	1,37	98,13	98,63	1,37
Karlovac	97,53	91,89	8,11	97,51	88,78	11,22
Osijek	94,71	91,09	8,87	92,88	87,00	13,00
Rijeka	95,09	96,58	3,42	95,09	96,58	3,42
Zagreb	90,41	89,19	10,21	85,00	86,00	14,00
Zagreb – grad	99,54	96,51	3,46	99,54	96,51	3,46

Odaziv birača krivotvorenjem je povišen, primjerice, u Krapini sa 59 % na 91,65 %, u Vrbovcu sa 61,28 % na 87,14 %, a u jednom kotaru karlovačke oblasti broj kuglica u kutiji bez liste smanjen je sa 27,33 % na 20,63 %. U kotaru Krašić glasovalo je samo 64 % birača, a od toga je čak 39 % glasova ubačeno u kutiju bez liste. U Jastrebarskom kutija bez liste dobila je čak 24,1 % glasova, a apstiniralo je 17 % birača. Pravi rezultati za Krašić i Jastrebarsko, a ne krivotvoreni, objavljeni su u sklopu komentara o lokalnim izborima i pohvala za puno bolji rezultat od navedenoga. Ostaje nejasno zašto su vlasti u nekim oblastima ionako vrlo velik broj glasova za NF pri objavljivanju rezultata povisili za nebitne postotke?[150]

U oblasti Dalmacija, prema izvješću OK KPH za Dalmaciju, Udba je odradila svoj dio predizborne aktivnosti.

> „Političkog pritiska bilo je – više manje – uglavnom svuda. Preko UDB-e smo se sporazumili da se pozivaju pojedinci zagriženiji, pa ih je UDB-a pozvala oko 200 i sa njima su razgovarali, što je imalo uglavnom kod većine dobrih rezultata."[151]

[149] HDA, CK SKH, Politbiro CK KPH, Analiza izbora za kotarske, gradske i oblasne narodne odbore, bez d., inv. br. 2155a; HDA, CK SKH, Komisija za narodnu vlast CK KPH, Izborni rezultati za oblast Bjelovar, Dalmacija, Karlovac, Osijek, Rijeka, Zagreb i grad Zagreb za Sabor 1950., 5. 11. 1950. Tablice s rezultatima za izbore za NS FNRJ pridodani su izvješćima s rezultatima za izbor za Sabor NRH; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 149 – 150, 284.

[150] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 150; *Vjesnik*, 13. 11. 1950.; *Naprijed*, 8. 12. 1950.

[151] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 150.

Kao „posebno iskustvo" u izvješću za kotar Imotski ističe se da su se na tom području kandidirala dva kandidata, što je uz izborne kotareve Donji Miholjac i Đakovo, bio jedinstven primjer u cijeloj Jugoslaviji. Međutim, dalmatinsko komunističko vodstvo naglašava da su „neprijateljski elementi" propagirali za Stanka Škaru. Da podsjetim, bio je to član KP i prokomunističkog Izvršnog odbora HRRS-a, što dovoljno govori o povjerenju komunističkih kadrova prema svojim najvjernijim saveznicima.[152]

Međutim, čini se, da se nezadovoljstvo stanovništva moglo otvorenije pokazati nego 1945. U nekim selima masovno su odlazili u „obližnja brda" i „šume, vinograde i polja" na dan glasovanja da bi izbjegli pritisak, a zabilježeni su, osim trganja parola, uništavanje slavoluka i prekidanje telefonskih linija, napadi na aktiviste Narodne fronte, čak i kolcima i sjekirama, u kotaru Bjelovar, Čazma, Donji Miholjac, Đurđevac, Klanjec, Koprivnica, Križevci i Vrbovec. U selu Budrovcu pokraj Virovitice policija je „u samoobrani" ubila dvojicu napadača. Izvorni način pasivnog otpora pred prisilom komunističkih aktivista pokazali su oni u kotaru Križevci koji su se toliko napili da nisu bili sposobni izvršiti građansku obvezu.[153]

Usporedba rezultata glasovanja iz 1945. i 1950. u najvećim hrvatskim gradovima vlastima je dala razlog za zadovoljstvo.

> „Gradovi su uopće pokazali najveći napredak u odnosu na izbore 1945. g. i odlučnost radničke klase da pod vodstvom Komunističke Partije i druga Tita izgradi i obrani socijalizam u svojoj zemlji." [154]

Tako je broj glasova za „crnu kutiju" u odnosu na 1945. u Bjelovaru smanjen sa 13,35 % na 1,50 %, u Karlovcu sa 7,82 % na 5,36 %, u Osijeku sa 10,30 % na 3,74 %, u Splitu sa 4,40 % na 0,29 %, a u Zagrebu sa 6,97 % na 3,49 %. U Rijeci, gdje 1945. nije bilo izbora za Narodnu skupštinu FNRJ, za „crnu kutiju" glasovalo je 2,69 % izišlih na izbore.[155]

Prema istom izvješću, i u nekima kotarevima sa seljačkom strukturom stanovništva zabilježen je veliki pad glasova za kutiju bez liste. Tako je za „crnu listu" u Belom Manastiru 1945. glasovalo 9,3 % izišlih na izbore, a 1950. samo 1,2 %.

[152] ISTO, 150.

[153] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 151, 152; HDA, CK SKH, Politbiro CK KPH, Izvještaj o izborima za saveznu skupštinu, održani dne 26 marta o. g., 13. 4. 1950., inv. br. 2151.

[154] HDA, CK SKH, Politbiro CK KPH, Izvještaj o izborima za saveznu skupštinu, održani dne 26 marta o. g., 13. 4. 1950., inv. br. 2151.

[155] ISTO.

Međutim, u kotaru Osijek broj glasova za „crnu listu" u tih pet godina gotovo se zadržao na istoj razini, jer je pao sa 9,3 % na 8,5 %.

U biračke popise bilo je upisano 2 565 800 građana. Glasovalo je 2 321 780 ili 90,4 % birača. U kutiju bez liste glasovalo je 2,14 % ili 49 629 građana.[156]

Pred izbore za Sabor Narodne Republike Hrvatske 5. listopada 1950. usklađeno je republičko zakonodavstvo sa saveznim, napose odredbe o isključivo pojedinačnim kandidatima i o uvođenju kutija bez liste. To su bili zadnji izbori za Sabor s gumenim kuglicama u Hrvatskoj jer je 1952. uveden moderan način glasovanja listićima. Te je godine, osim toga, uvedeno isključivo pojedinačno kandidiranje, čime su iz izbornog sustava izbačene i kutije bez liste, od vlasti ozloglašene kao „crne kutije".[157]

Izborni rezultati gotovo su se približili idealu od 100 % sudjelovanja birača i 100 % glasova za NF. Izabrano je 250 kandidata. U kutiju bez liste u oblasti Dalmacija ubačeno je 0,50 % glasova, a u oblasti Bjelovar u izbornoj jedinici Križevci III čak 12,68 % glasova. Među izabranima bili su svi članovi CK KPH i Vlade NRH, 53 partijska rukovodioca nižih razina, 72 rukovodioca u narodnim odborima, 10 na rukovodećim mjestima u masovnim organizacijama, 14 seljaka, 12 radnika iz proizvodnje, 8 članova seljačkih radnih zadruga, 7 gospodarskih rukovodioca, 16 časnika JNA, 2 književnika, 2 liječnika, 2 inženjera i 4 ostala. U literaturi nije zabilježena nacionalna struktura, osim pripadnika manjina.[158]

Tablica 12. Rezultati izbora za Sabor NRH 1950. (u %)[159]

Oblast	Glasovalo	Za NF	U „crnu kutiju"
Bjelovar	99,66	98,02	1,98
Dalmacija	98,51	99,76	0,24
Karlovac	97,20	98,30	1,70
Osijek	96,14	96,66	3,34
Rijeka	95,09	96,58	3,42
Zagreb	99,22	97,07	2,93
Zagreb – grad	99,30	98,48	1,52

Osim izbornih zakona, predizborne kampanje i izabranih zastupnika, vrlo važnu sliku stanja dopunjuje način rada Narodne skupštine i Sabora. KP je pripremala i vodila rad predstavničkih tijela. Zapravo su parlamenti u komunističkoj

[156] HDA, CK SKH, Komisija za narodnu vlast CK SKH, 25. 12. 1952.

[157] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 152; I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 229.

[158] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 154.

[159] HDA, CK SKH, Komisija za narodnu vlast CK KPH, Izborni rezultati za oblast Bjelovar, Dalmacija, Karlovac, Osijek, Rijeka, Zagreb i grad Zagreb za Sabor 1950., 5. 11. 1950.

Jugoslaviji bili samo mjesta gdje se obznanjivala i potvrđivala volja KP. Javna glasila potpuno je nadzirala KP, pa i ono malo oporbenih zastupnika u Narodnoj skupštini FNRJ nije moglo nastupati u javnosti; objavljeni su vrlo kratki izvodi njihovih nastupa, ali s vrlo ekstenzivnim odgovorima na njihove teze. No, za razliku od Narodne skupštine u Saboru uopće nije bilo očitovanja drukčijih političkih stavova od stavova koji su se provodili u ime Narodne fronte. Jedine iznimke i disonantni tonovi u Saboru bili su prosvjedi Anđelka Buratovića i Franje Didovića, dvaju zastupnika i svećenika, koji su 1946. pismeno reagirali zbog toga što su zastupnici u raspravi o čudima, koja su se tada pojavljivala u Hrvatskoj, rabili „teške riječi protiv naše crkve i njezinih predstavnika". Zapravo, spomenuta dvojica samo su dosljednije provodila deklarativnu politiku Narodne fronte i poštivanja vjerskih osjećaja, za razliku od nekih zastupnika koji su izjavljivali da „popovi zaluđuju narod". Buratović i Didović upozorili su da su neki biskupi osnivali povjerenstva, proglasili neosnovanost ukazanja i zabranili procesije te bogoslužje na takvim mjestima, pa ti postupci dokazuju da se ocjene ne mogu odnositi na Katoličku crkvu u cjelini.[160]

Izbori su nakon 1945. imali manifestacijsku ulogu podrške vlasti. Komunistička vlast temeljila se na karizmi vođa, a vlast je štitila svoje stečevine, a među najvažnije ubrajala je nacionalno oslobođenje, federalizam, socijalnu revoluciju i neovisnost. Dakako, to su bili elementi na kojima je i imala podršku dijela stanovništva. S obzirom na to da je postojao i onaj drugi dio stanovništva, vlast je ulagala veliku energiju da i taj dio pridobije na svoju stranu. Stečevine je štitila sveobuhvatnom promidžbom i obuhvatom stanovništva u masovnim organizacijama, iako treba reći da je još 1949. u Hrvatskoj bilo 200 mjesta i sela bez organizacije NFH.[161] No, kad god je to zatrebalo vlast se poslužila i represijom. Na Izvršnom odboru NFH 11. svibnja 1951. otvoreno je rečeno na koji je način NF dobivao više od 90 % glasova.

> „To je stvar u kojoj smo postigli savršenstvo baš putem mjera prinude i prisile, pa iako su izbori bili prilično demokratični (nismo nikoga izlupali) ali ipak ima niz formi kako možeš da ga dobiješ na izbore."[162]

Zapravo, za podršku se vlast izborila na dva načina: dobrovoljno i prisilno, ali u svakom slučaju uspješno.

---

[160] *Peto zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske), 26. – 30. kolovoza 1946, Stenografski zapisnici*, Zagreb, Izdanje Sabora NRH, 1950., 115. Vidi i: K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 49.

[161] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 50, 57.

[162] ISTO, 135.

Na lokalnim izborima za mjesne, kotarske i gradske odbore, 1947. i 1949. i 1950. postajala je mogućnost pojedinačnih kandidatura i isticanja kandidatskih lista, dakle i kutije bez liste.[163]

Iako se izborni rezultati moraju uzeti s velikom rezervom, ipak oni prikazuju kretanje raspoloženja stanovništva u Hrvatskoj, jer su krivotvoritelji ipak morali voditi računa da ne pretjeruju i da krivotvorenje bude djelomično usklađeno s pravim stanjem da bi bilo uvjerljivije. Nažalost, pravo opredjeljenje stanovništva zbog komunističke represije i krivotvorenja rezultata izbora nikada se neće moći izraziti u brojkama.

HRVATSKA REPUBLIKANSKA SELJAČKA STRANKA I IVAN ŠUBAŠIĆ

Kardelj je potkraj rata rekao da je KP za vrijeme rata „frontalno" napadala ostale stranke, a da je sada vrijeme da promjeni taktiku i da provodi „diferencijaciju" među članstvom, što je najviše bilo usmjereno prema vodstvima tih stranaka. Iako su se i u prethodnom razdoblju primjenjivale različite taktike, od pozivanja na suradnju do progona suparnika, rezultat takve komunističke politike bile su razbijene stranke bez jedinstvenih vodstava i nestanak stranačkoga života. Ostacima stranaka, ako se o strankama uopće može govoriti, prije svega HRSS-u, kao i Glavnom odboru Srba u Hrvatskoj namijenjena je uloga u „pacificiranju neprijateljski" raspoloženih seljaka u Hrvatskoj. Jednostavnijim riječima rečeno, ostaci stranaka, svedeni na vodstva bez legitimiteta i bez članstva, trebali su onemogućiti oporbeno djelovanje i pomoći KP da održi vlast.[164]

Zapravo se takva politika provodila i prije, o čemu je već govoreno. Nakon osvajanja vlasti od komunista 1945., Izvršni odbor HRSS-a sudjeluje u vlasti, ali pod nadzorom i pod vodstvom KP. Stanje u kojem su se našli svi nekomunisti najbolje je opisao Makso Šnuderl, član slovenske Osvobodilne fronte, pisac i pravnik.

> „Centralni komitet je jedinstven i vodi cijelu stvar. Mi smo više medvjedi, koje vode po svijetu. Svu djelatnost i inicijativu ima KP, koji nikoga ne pušta pored."[165]

[163] K. SPEHNJAK, Funkcioniranje „plebiscitarne demokracije" u Hrvatskoj 1945 – 1952. (Izborni aspekt organizacije legitimacijskog procesa), 231.
[164] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 57, 128.
[165] B. GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 270.

Tko god je prihvaćao takve uvjete, svjesno je pristao na gubitak stranačke autonomije i identiteta. Tako se i HRSS pretvorio u instrument KP, koja ga iskoristila za razbijanje HSS-a, ali isto tako i za uništenje pluralizma i višestranačkoga parlamentarnog sustava.

HRSS je komunistima trebao poslužiti kao dokaz da postoji višestranačje i demokracija te da nema diktature KP. Istodobno, takav prokomunistički HRSS trebao je kanalizirati pristaše HSS-a i njihove zahtjeve za obnovom stranke. Zato komunisti koriste HRSS u predizborne svrhe za Ustavotvornu skupštinu 1945., kao i za Ustavotvorni sabor 1946. Riječju, sve dok komunistička vlast nije ojačala izgradnjom represivnog aparata i potpunim međunarodnim priznanjem, podržavala je HRSS, koji je imao vrlo slabu javnu potporu. Nakon toga, HRSS je odbačen i ugašen.

Šubašić se našao između HSS-a i HRSS-a. Mislio je da bi bilo najbolje rješenje ujedinjenje HSS-a i HRSS-a, ali i da Maček dade ostavku. Uskoro su počeli razgovori s vodstvom HRSS-a o ujedinjenju stranaka. Zastupnici HSS-a i HRSS-a trebali su u Privremenoj narodnoj skupštini zajedno nastupiti, a potom bi se stranke i ujedinile. Unatoč neprihvatljivih uvjeta razgovori su se nastavili sve do rujna 1945. Naime, IO HRSS-a, gotovo sigurno ne bez sufliranja komunista, bio je isključiv prema vodstvu HSS-a. Umjesto ujedinjenja, predlagao je priključenje članova HSS-a HRSS-u, i to, dakako, prema kriteriju IO HRSS-a. Time bi sudbinu HSS-a, dakako, u svoje ruke potpuno preuzelo vodstvo KP-a. Uz to, IO HRSS-a zahtijevao je da se pristaše HSS-a odmah uključe u redove Narodne fronte. Bilo je jasno da KP i njegovi ljudi u IO HRSS-u žele spriječiti oživljavanje HSS-a, zapravo ukinuti ga i na to mjesto postaviti HRSS, bolje rečeno sekciju KP za hrvatsko seljaštvo.

Šubašića su podržavali samo predstavnici HSS-a u AVNOJ-u, koji su samim time izražavali svoju spremnost na suradnju u neravnopravnim uvjetima. Šubašićeva ideja bila je formalno jednaka ideji HRSS, zapravo KP, a to je da se ujedinjen HSS uključi u NF, koju je zamišljao kao „asocijaciju stranaka". Vjerovao je da će vremenom preostati samo dvije stranke – seljačka i radnička, to jest KP. Međutim, Tito mu je objašnjavao da će NF biti „asocijacija pojedinaca", a ne asocijacija političkih stranaka. Dakako, Šubašiću nije bilo jasno što to znači, a moglo je značiti samo jedno: utapljanje svih stranaka u NF, osim, dakako, predvodničke KP.[166]

Međutim, mnoge javne izjave o demokraciji i slobodi, koje su komunisti davali tijekom rata i neposredno nakon njega, kao i u pregovorima pod paskom Velike

[166] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 51.

Britanije, demantirali su oni sami. I to ne samo postupcima, nego i mnogim izjavama. Tako je J. Broz Tito javno odbacivao optužbe o stvaranju jednostranačkog sustava, ali je istodobno upozoravao da nema riječi o obnovi starih stranaka. Osim toga, činjenice da je bio generalni sekretar KPJ, predsjednik vlade, vrhovni zapovjednik JA i predsjednik NFJ, dovoljno su govorile same za sebe.[167]

Neuspjeh u pregovorima o ujedinjenju HSS-a i HRSS-a potaknuo je Šubašića da razjasni odnose s prvacima HSS-a. U Zagrebu je sazvao stranačku konferenciju koja je trebala odrediti daljnje djelovanje stranke. Konferencija je počela u hotelu *Esplanade* u Zagrebu 2. rujna 1945.[168]

Šubašić je sudionicima postavio tri zahtjeva: da se ujedine HSS i HRSS, da se ujedinjeni HSS uključi u NF, te da stranka iziđe na izbore. Na zaprepaštenje prisutnih uopće nije spomenuo Mačeka i njegov bijeg zbog straha od progona, kao ni to da je Košutić u zatvoru bez sudske odluke i da su mnogi članovi stranke stradali kao žrtve režima, pa čak i oni koji su pokušavali surađivati s njime. Mnogi sudionici konferencije držali su Šubašića odgovornim jer kao član vlade nije spriječio režimsko nasilje. Zahtijevali su da dade ostavku jer ne može utjecati na promjenu stanja.

Zapravo su do izražaja došla dva suprotna gledišta. Većina se zalagala za to da Šubašić i Šutej dadu ostavke na položaje u vladi i protivila se izlasku na izbore zajedno s HRSS-om, a kamoli u sklopu NF. Upozoravali su da je nužno da HSS prijeđe u oporbene redove, napose zato jer je Maček u emigraciji, a Košutić u zatvoru. Samo je manjina zagovarala suradnju s Narodnom frontom. No, Šutej je ponudio kompromis i zahtijevao da Šubašić posjeti Mačeka u Parizu, a da se o svemu izjasni i Košutić, kojeg treba izvući iz zatvora.

Međutim, KP je procijenila da bi puštanje Košutića iz zatvora prije izbora za Ustavotvornu skupštinu moglo ugroziti njihove planove eliminacije HSS-a, pa je Košutićevo puštanje uvjetovala nekim ustupcima. Gotovo sigurno je da su komunisti zahtijevali od njega da veže stranku uz NF ili, možda, da se povuče iz politike. Očito, Košutić nije pristao na ultimatum, pa je zadržan u dvogodišnjem pritvoru bez sudskog postupka.

Šubašić je imao podršku samo nekoliko istomišljenika, napose onih koji su bili na dužnostima u Beogradu i koji su bili zastupnici Privremene narodne skupštine (ing. Franjo Gaži, Tomo Jančiković). No, prihvatio je zaključak da mo-

[167] Vojislav KOŠTUNICA i Kosta ČAVOŠKI, *Stranački pluralizam ili monizam*, Ljubljana, *Tribuna*, posebna izdaja, 27. studenoga 1987.

[168] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 54 – 60; Zdenko RADELIĆ, Konferencija prvaka HSS-a u hotelu Esplanade u Zagrebu 1945., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1993., 25., 2 – 3, 149 – 164.

ra otići u Pariz k Mačeku i upoznati ga s teškom situacijom i prenijeti njegove upute. Britanci, iako u strahu da ne izazovu nove represije i potpuno okretanje Jugoslavije SSSR-u, dali su Šubašiću na raspolaganje zrakoplov. Međutim, dan prije puta, 10. rujna 1945., potpredsjednik vlade Kardelj obavijestio je Šubašića da mu vlast neće dopustiti da napusti zemlju. Šubašić je istu večer doživio moždani udar.

No, Šubašić je u mjesec-dva dana doživio još nekoliko teških udaraca: u kolovozu 1945. vodeće svjetske sile na Potsdamskoj konferenciji nisu izvršile pritisak na KPJ da do kraja provede Sporazum Tito-Šubašić, kralj Petar II. Karađorđević otkazao je namjesnicima pravo da ga zastupaju, potpredsjednik vlade Milan Grol podnio je ostavku, a vođe srpskih građanskih stranaka u emigraciji u rujnu 1945. uputili su Konferenciji ministara vanjskih poslova u Londonu memorandum u kojem su osudili politiku jugoslavenske vlade, a Biskupska konferencija Jugoslavije objavila je *Pastirsko pismo* s teškim osudama zbog progona Katoličke crkve. Svjestan da je ostao bez ičije podrške, a na nagovor Šuteja, i on i Šutej podnijeli su ostavke 8. listopada 1945.

Izostala je jača intervencija SAD i Velike Britanije. Bojali su se da će izazvati reakciju komunističkog režima i potpuno prepustiti Jugoslaviju interesnoj sferi SSSR-a. Upućene su blago intonirane note 6. studenoga 1945. u kojima se izražava negodovanje zbog kršenja Sporazuma. Nakon izbora, 17. studenoga 1945., stigao je Titov odgovor. Odbacio je njihove prigovore, tvrdeći da su sve točke Sporazuma ispunjene. Jasno je obznanio da su nakon ostavki i izborne pobjede NF „savezničke vlade oslobođene svojih obaveza za koje su smatrale da ih imaju prema jugoslavenskom narodu".[169]

HRVATSKA SELJAČKA STRANKA: *NARODNI GLAS*, MAČEK I KOŠUTIĆ

Prvaci stranke, koji su se okupili oko Mire Košutić, provodili su politiku potpredsjednika Košutića, koji je zahtijevao potpunu slobodu stranačkoga djelovanja. Sa svojim stavovima upoznali su javnost preko stranačkoga glasila *Narodnog glasa čovječnosti, pravice i slobode*. *Narodni glas* pokrenula je Mira Košutić i Marija Radić, koja je bila izdavač, te glavni i odgovorni urednik Ivan Bernardić. Uz ilegalne letke, to je u Hrvatskoj bio jedini izvor informacija koji nije bio

[169] Jugoslavija u britanskim izvještajima 1945 – 1950, priredili Željko Krušelj i Jera Vodušek Starić, *Danas*, 23. svibnja 1989.

pod nadzorom režima. Prvi i jedini broj *Narodnoga glasa* tiskan je 20. listopada 1945.[170]

Uredništvo je odbacilo tvrdnju da je pod vodstvom Komunističke partije ostvaren Radićev program. Pristalice HRSS nazvalo je „krivovjernicima" i „izletnicima", aludirajući na njihovo sudjelovanje u partizanskom pokretu mimo privole vodstva stranke. Uredništvo je napose napalo Franju Gažija, predsjednika IO HRSS, tvrdeći da ga je za predsjednika postavio gospodar stranke, pri čemu nije ostavilo ni najmanje dvojbe da pod gospodarom podrazumijeva KP.

Upozorilo je da KPJ daje u predstojećim izborima „seljačkoj sekciji komunističke partije u Hrvatskoj" manje nego polovicu kandidata, tj. samo tridesetak kandidata, na vladinoj listi za područje nove federalne Hrvatske. A na tom istom području, napisao je *Narodni glas*, HSS je dobila 74 zastupnika na zadnjim izborima.

Političku reprezentaciju određuje KPJ, a Ustavotvorna skupština imala bi odrediti državnopravni položaj Hrvatske. Neće se moći iskazati slobodna volja naroda, jer i sam režim tvrdi da će se za stečevine rata boriti svim raspoloživim sredstvima, pa i oružjem. Međutim, upozorava uredništvo, stečevina rata isključivo je sam čin oslobođenja, i ništa drugo i ništa više. Sve ostalo narod će sam na demokratski način riješiti. Hrvati su, piše *Narodni glas*, doživjeli nekoliko oslobođenja u zadnjih 25 godina. Od Petra I. Karađorđevića, kojeg su proglasili velikim oslobodiocem, a nakon njega iz tuđine prokrijumčareni hrvatski fašisti, takozvani ustaše, s Pavelićem na čelu, pa srpski četnici pod vodstvom Mihailovića, dok nije sve njih istisnuo „narodnooslobodilački pokret" na čelu s KPJ i Josip Brozom Titom.

> „Svi oslobodilački pokreti imaju zajedničku crtu prvo u tome, što su od reda vojnički i ratni i što nijedan od njih nije vodio računa – jer nije osjećao ni opazio, da hrvatski seljački narod nije usisao te vojničke oslobodilačke pokrete kao svoje, jer je on po Radiću proveo sam svoje duhovno oslobodjenje i jer je zapazio, da su sva vojnička oslobodjenja pokazala se zapravo kao okupacije. Tako se u Hrvatskoj čuje i narodni glas, da bi jednom već trebalo prestati s oslobadjanjima."[171]

Raspačavanje prvog broja bilo je zabranjeno pod optužbom da harangira protiv stečevina Narodnooslobodilačke borbe, izaziva nacionalnu mržnju i promiče rad neprijatelja. S obzirom na to da je I. Bernardić nastavio rad na drugom broju, komunističke su se vlasti poslužile nelegalnim sredstvima, izvršivši pritisak

[170] Zdenko RADELIĆ, Narodni glas – glas oporbe 1945., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1994., 2., 299 – 315.
[171] ISTO, 305.

na tiskarske radnike da bi onemogućile izlaženje lista. Tako su, prema *Vjesniku*, radnici Narodne tiskare odbili tiskati *Narodni glas* jer da je „reakcionaran". Nakon što su mladi komunisti već prije, 22. kolovoza 1945., upali u Radićevu knjižaru u Jurišićevoj ulici, svojevrsno okupljalište skupine oko Mire Košutić, i razbili slike S. Radića i V. Mačeka, novi napad, ovaj put s bombom, koja je 13. studenoga 1945. eksplodirala pred knjižarom, bio je dovoljno ozbiljno upozorenje. Uredništvo je moralo odustati od daljnjeg izdavanja *Narodnoga glasa*.

Narodni je *glas* kao glavni preduvjet djelovanja HSS-a postavio slobodno djelovanje. Odbacio je tvrdnju režima da je pod vodstvom KP ostvaren Radićev program, a HRSS prokazao da služi KP. Otvoreno je ustvrdio da je KP uveo diktaturu i da svoje političke protivnike proganja pod izlikom da su fašisti. Isto tako, naglasio je da nema osobnih sloboda, slobode privatne imovine, a da federalne jedinice, pa tako ni Hrvatska, nemaju nikakvih stvarnih nadležnosti. Na kraju, upozorivši da se u izborima za Ustavotvornu skupštinu neće moći iskazati slobodna volja naroda, *Narodni glas* pozvao je na apstinenciju.

I u vrijeme izbora, ali i nakon njih, za HSS bilo je temeljno pitanje treba li prijaviti stranku ili ne. *Zakonom o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima* od 25. kolovoza 1945. stranke koje su kanile obnoviti svoju djelatnost morale su se prijaviti. Postojala su dva načina prijave stranke: davanjem izjave o pristupanju NF-u ili podnošenjem MUP-u zahtjeva, programa i statuta stranke.[172]

S obzirom na suprotstavljenost koncepcija o stranačkoj politici, bila je sazvana nova stranačka konferencija, koja se održala u Svećeničkom domu u Palmotićevoj ulici u Zagrebu 15. studenoga 1945. Sudionici su trebali odlučivati između prijave ili neprijavljivanja stranke. Većina je bila za prijavu HSS-a jer bi legalizacija omogućila javni politički rad. U suprotnom, vlast bi HSS zbog ilegalnog rada mogla izjednačiti s ustašama i četnicima. Za razliku od njih, protivnici legalizacije naglašavali su da o tako važnoj temi mogu odlučiti samo Košutić i Maček.

Tomo Jančiković i ing. Franjo Gaži tvrdili su da bi legalizacija omogućila održavanje službenih kontakata sa stranim diplomatima. Na važnost priznanja legitimiteta vlasti upozorio je i Ivan Andres. Naglasio je da je pravo identično s voljom većine, a mišljenje je i stranih predstavnika da je na izborima vlast dobila većina:

[172] Momčilo PAVLOVIĆ, Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijal-demokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine, *Istorija XX veka*, 1., 1985., Beograd, 119 – 155.

> „Jedno je stanje bilo prije 11. XI. a drugo stanje ostaje poslije 11. XI. Prije bi nam se moglo prigovoriti da smo obavili prijavu stranke, da smo postupali po zakonima koji nisu imali potvrdu većine naroda." [173]

Ivan Stilinović ustvrdio je da samo Maček ili Košutić mogu odlučiti, ali da je pitanje sudbine HSS-a ionako povezano s dogovorom „velike trojice". Ako oni spriječe diktaturu komunističke vlasti, onda će i HSS moći nastupiti, u suprotnom neće pomoći prijava. Evo kako je njegovo obrazloženje zabilježeno u zapisniku:

> „Upire na katoličku crkvu, koja po zakonima imade pravo djelovanja, ali njen glavar nadbiskup ne smije izlaziti van, jer mu je u pitanju život. Stoga misli da će se HSS i unatoč prijave proganjati." [174]

Karlo Mrak upozorio je da bi se prijavom stranke izjednačili s postupkom Franje Gažija, koji se s IO HRSS-a odvojio od Mačeka.

Na kraju je zaključeno da se od potpredsjednika Košutića zatraži konačan stav o prijavi stranke. I zaista, Košutić je uskoro poslao tajno pismo u kojem se odlučno izjasnio protiv prijavljivanja HSS-a. Šutej, koji je bio predvodnik ideje o nužnosti prijavljivanja stranke, nije se slagao s potpredsjednikom i držao je da je najvažnije dobiti mišljenje od Mačeka.

U vrijeme održavanja Privremene narodne skupštine u kolovozu 1945. mnogi zastupnici oporbenih jugoslavenskih stranaka zalagali su se za zajednički nastup. Zastupnicima HSS-a bila je najbliža ideja suradnje seljačkih stranaka (HRSS, HSS, Narodna seljačka stranka i Savez zemljoradnika). Postojala su dva prijedloga: da se osnuje Seljačko-socijalistički blok (HSS, Saveza zemljoradnika i Socijalistička stranka) ili Seljačko-demokratski blok (HSS, Demokratska stranka, Radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka, Socijalistička stranka i Savez zemljoradnika), i to izvan Narodne fronte. U proljeće 1946. pokrenuta je inicijativa za osnivanje Kluba seljačkih zastupnika u Narodnoj skupštini FNRJ, zapravo za osnivanje Seljačkog bloka. U svibnju 1946. u te su kombinacije uključeni i Imro Filaković, zastupnik HRSS-a, te svećenik Ante Salacan, kao tzv. neovisni zastupnik u NF. Oni su, nezadovoljni politikom IO HRSS-a, tražili kontakte sa skupinom HSS-a oko Šubašića i Šuteja. Međutim, suprotno očekivanome, nitko od drugih zastupnika HRSS-a nije htio potpisati izjavu o pristupanju Seljačkom klubu.

[173] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 96.
[174] ISTO, 97.

U srpnju 1946., u vrijeme zasjedanja NS FNRJ, Imro Filaković, Ante Salacan i Dragoljub Jovanović i njegova Narodna seljačka stranka oživljavaju ideju da se osnuje Seljački klub i Seljački blok (HSS, Kmečka stranka, Narodna seljačka stranka, Savez zemljoradnika, Slovenska ljudska stranka i skupina seljaka zastupnika iz Makedonije). Međutim, ništa se od toga nije ostvarilo zbog razjedinjenosti unutar stranaka ali i zbog komunističke represije. Ipak, povremeni kontakti među stranačkim prvacima održavali su se do početka 1947. Oporbeno djelovanje u Narodnoj skupštini svelo se samo na povremene diskusije hrabrijih pojedinaca protiv zakonskih prijedloga. Zadnje takvo istupanje bio je nastup Filakovića, koji je već 1946. isključen iz HRSS-a, kad je u siječnju 1950. prosvjedovao protiv ponovnog uvođenja kutije bez liste.[175]

Maček je s HSS-om u domovini komunicirao tajnim kanalima. U proljeće 1946. Šutej je izradio pismeno izvješće koje je s pomoću francuskog konzula ili američkog vicekonzula u Zagrebu poslano Mačeku u Pariz. U srpnju 1946. ing. Gaži, preko jednog službenika u jugoslavenskom Ministarstvu vanjskih poslova, poslao je usmenu poruku Mačeku, uz suglasnost Jančikovića i Šuteja. Upozorio ga je da se HSS mora što prije aktivirati, jer vrijeme ne radi za stranku. Isto tako, poručio je da HSS ne može djelovati s vodstvom u emigraciji i u zatvoru. Zatražio je od Mačeka da dade pristanak za osnivanje novoga privremenog vodstva HSS-a.

Konačno, u srpnju i u rujnu 1946. stigli su Mačekovi odgovori. Poručio je da se HSS ne prijavljuje i da ne surađuje s KP, ni u NF, ni izvan njega. Isto tako, poručio je da se poveže s ostalim seljačkim strankama u zemlji u budući seljački blok. Hrabrio je svoje stranačke drugove stavom da je ovakvo stanje privremeno i da će SAD i Velika Britanija pružiti podršku demokratskim snagama.

Mačekove instrukcije bile su poznate komunističkom režimu, koji je nagovorio na suradnju nekoga u vrhu HSS-a. Tako se u jednom policijskom dokumentu sažima Mačekova poruka vodstvu HSS-a u Hrvatskoj:

> „1. Da ne prijavljuju stranku; 2. Da ne poduzimaju neke veće akcije, nego da čekaju bolju situaciju; 3. Da su razgovarali sa merodavnim ličnostima u Americi i da su im oni obećali da će pošto poto sprovesti odluke u Jalti u djelo; 4. Da su uspjeli povezati organizacije HSS-a u Americi." [176]

[175] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 178 – 182; Zdenko RADELIĆ, Izvršni odbor Hrvatske republikanske seljačke stranke i njegovi otpadnici (1945. – 1948.), *Časopis za suvrmenu povijest*, Zagreb, 1992., 2., 59 – 81, 64.

[176] Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, 104.

Ista se poruka prepričava i u Šutejovu dosjeu Udbe:

„a) Hrvatska seljačka stranka ne treba se prijavljivati vlastima, nego treba da ilegalno radi slično onome kao što se to radilo za vrijeme diktature kralja Aleksandra.

b) Današnje stanje u Jugoslaviji je privremeno, zbog toga sa komunistima bilo u Fronti ili izvan nje, ne smije biti nikakve suradnje.

c) Treba raditi na stvaranju seljačkog bloka, ali pri tome imati u vidu okupljanje svih protivnika režima, bez obzira na njihovo političko shvatanje.

d) U svom radu oslanjati se na Amerikance i Engleze." [177]

Komunistička vlast nadzirala je sve kontakte HSS-a jer su s Oznom surađivali ljudi u vrhu HSS-a i oni u blizini samoga Mačeka. Znala je za pokušaje Šuteja, Gažija i Jančikovića da aktiviraju stranku. Dakako, znala je i za Košutićeve stavove u vezi s izborima. Približavanjem izbora za Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske 1946. postojala je opasnost da će prevladati Šutejeva koncepcija i da će HSS izići na izbore. Zato je odlučeno da se Košutića pusti iz zatvora. Dok je zastupao aktivnu politiku, bojala se njegova utjecaja, sada, upravo suprotno, odgovarao joj je njegov povratak na pasivnu politiku iščekivanja međunarodnih okolnosti. Oslobođen je 6. rujna 1946. i odmah je preuzeo vodstvo stranke. Šutej ga je uvjeravao da je prijava stranke prijeko potrebna jer se samo tako mogu okupiti stranački prvaci, djelovati protiv NF i nastupiti na izborima za Ustavotvorni sabor. Međutim, Košutić je čvrsto ustrajao na svojoj i Mačekovoj odluci da se stranka ne prijavljuje i da se ne vode nikakve političke aktivnosti jer je znao da bi one izazvale represiju. Vjerovao je da vrijeme radi za HSS i da će hrvatski narod u predstojećim promjenama opet stati uz HSS.

Košutić nije htio poduzeti nikakvu akciju koja bi izazvala protureakciju komunista, a istodobno je računao na buduću popustljivost vlasti. Očito je, unatoč vlastitog iskustva i dugotrajnog boravka u zatvoru, pogrešno procijenio svoj položaj i politiku KP.

UDB-a je preko svojih agenata doznala da je Košutićevo puštanje na slobodu izazvalo zabrinutost u Mačeka i njegova bliska suradnika dr. Branka Pešelja, koji su se bojali da je možda Košutić prihvatio kakav sporazum na račun Mačekova vodstva u HSS-u:

[177] ISTO, 105.

> „Bojimo se da to nije kakva kombinacija sa HSS-om u zemlji, koja bi trebala da ima za cilj da ne priznaju vodstva HSS-a u inostranstvu. To je nama nejasno i toga se stari boji. (...) Mi znamo da situacija u zemlji nije kakvu mi ovdje vidimo, ali ipak smo uvjereni prilično da Gušta neće biti tako lud da eventualno, preko volje pretsednika (Mačeka) bilo šta uradi." [178]

Vijest da je u to vrijeme uhićen nadbiskup Alojzije Stepinac pojačavala je Mačekovu sumnju da je postignut sporazum između Bakarića i Košutića.

Najvjerojatnije je vlast i dalje provodila pritisak, no s obzirom da nije bilo nikakvih rezultata, jasno je da su se stajališta komunista i Košutića uvelike razlikovala. Može se reći da je Košutić ipak ostao do kraja vjeran Mačeku. Preostalo mu je jedino da samog sebe hrabri da vrijeme radi za HSS. Držao je, prema spoznaji policije,

> „(...) da je Hrvatski narod duhovno ujedinjen u nauci braće Radić i HSS-i, pa stoga nije potreban organizovani rad, a kad za to dođe vrijeme, svi oni znaju gdje im je pravo mjesto." [179]

BOŽIDAR MAGOVAC I NJEGOVA KONCEPCIJA POLITIKE HSS-A

Božidar Magovac je svoj odlazak u partizane objašnjavao ne samo prijekom potrebom borbe protiv ustaškog režima i okupatora, nego i pokušajem da spriječi opasnost da KP kroz oslobodilački rat nametne svoju neograničenu vlast. Svojim sudjelovanjem u partizanima htio je izboriti ravnopravno mjesto za HSS. Zapravo je Magovac, suprotno svojim namjerama, pripomogao stvaranje novog vodstva stranke, koje je imalo pretenzije da preuzme HSS u svoje ruke, a da ga zapravo dovede u ruke KP. Magovac je neko vrijeme odolijevao pritisku da osnuje novo vodstvo i da osudi Mačeka za izdaju, ali i nakon toga što je javno odbacio Mačeka, inzistirao je na autonomiji IO HSS. Partnerstvo unutar partizanskog pokreta KP-u nije bilo prihvatljivo, pa je u proljeće i ljeto 1944. Magovac smijenjen sa svih stranačkih i visokih državničkih dužnosti, kakvo je bilo mjesto potpredsjednika NKOJ-a.[180]

Komunisti su se zapravo najviše bojali nekompromitiranih oporbenih političara koji bi se mogli od saveznika pretvoriti u konkurenta. Neprestano su upo-

[178] ISTO, 106.
[179] ISTO, 107.
[180] Z. RADELIĆ, *Božidar Magovac*, 185 – 192.

zoravali na tobožnju opasnost da takvi razbiju jedinstvo NOB-a, zapravo su se bojali opasnosti za prevlast KP.

Dok su nekomunistički prvaci djelovali pod komunističkim uvjetima i u vrijeme kada je trebalo pridobiti što više stanovništva na svoju stranu, bili su prihvaćeni, kada se nazirala pobjeda, odbačeni su i tretirani kao izdajice. Ipak, Magovac se, unatoč lošem iskustvu, i nakon rata odlučio ponovno politički aktivirati. Mislio je da će KP biti prisiljena prihvatiti njegovu suradnju da bi s njegovom pomoći i pomoći Šubašića dobili podršku hrvatskog naroda. Tako bi, vjerovao je Magovac, KP riješila vrlo tešku političku i gospodarsku situaciju u zemlji, zbog ratnih razaranja, ali i zbog revolucionarnog terora i radikalnih gospodarskih reformi. Magovac je bio uvjeren da je rat zapadnih sila sa SSSR-om neizbježiv, pa je stoga bilo prijeko potrebno da u presudnim trenucima osim komunista i HSS bude na vlasti. Računao je na pobjedu SAD i Velike Britanije. Magovac je zamišljao da će tada on uz Šubašićevu pomoć preuzeti vlast u svoje ruke i predati je Mačeku. Dakako, stalno pozivanje vodstva HSS-a da ga slijedi, nije bila posljedica njegove vjernosti Mačeku, nego procjena da predsjednik stranke uživa visoki ugled među Hrvatima i da samo on može predvoditi povratak HSS-a na vlast. Dakle, i 1946., kao i 1943., izvan i mimo stranke, Magovac sebe zamišlja kao prethodnicu HSS-a. Nakon Šubašićeve pasivizacije, od ljeta 1946., barem jednom mjesečno sastajao se s njime. Bio je uvjeren da su njih dvojica kao iskreni partizanski saveznici, komunistima najprihvatljivije osobe.

Magovac, nezadovoljan politikom HSS-a, inzistirao je da se obnove pregovori s KP i da se, ovaj put, za razliku od izbora za Ustavotvornu skupštinu FNRJ, izađe na izbore za Ustavotvorni sabor NRH. No, ocijenio je da umjesto nastupa stranke, koji nije bio prihvatljiv KP, na izbore iziđu samo neki njezini najistaknutiji pojedinci. S tim ciljem Magovac je 5. listopada 1946. sastavio poseban dokument pod radnim nazivom *Nacrt* u kojem je izložio svoje temeljne postavke. Njegova bit jest u zahtjevu da KP prizna pravo mijenjanja zakona „parlamentarno-demokratskim" putem da bi se, kako je to uvijeno prikazao, spriječio građanski rat. Na kraju je otvoreno zahtijevao da se poštuju Ustavom zajamčene građanske slobode.[181] Košutić je prihvatio *Nacrt*, računajući da bi mogući Magovčev i Šubašićev uspjeh koristio i HSS-u, ali inzistirao je da se HSS u to ne uključuje. Šubašić je s Magovčevim nacrtom u listopadu 1946. bio kod Bakarića i Krajačića, članova hrvatske vlade i Politbiroa CK KPH. No, oni su odlučno odbacili prijedlog da dopuste nekomunistima izlazak na izbore.

[181] Arhiv HAZU, RO B. Magovac, XI.

Štoviše, oporbena aktivnost haesesovaca i njihove ambicije zabrinule su komunističko vodstvo. Sazvana je sjednica CK KPJ početkom 1947. Odlučeno je da se prema njima poduzmu oštrije mjere. Slijedila su uhićenja i sudski procesi protiv aktivnijih haesesovaca, primjerice, protiv Tome Baburića, ing. Franje Gažija, Tome Jančikovića, Andrije Pape, Andrije Pavlića, Ivana Štefanca, dr. Karla Žunjevića i veće skupine studenata haesesovaca.

No, to nije demoraliziralo Magovca i Šubašića. Nakon propalog *Nacrta* pokrenuli su novu inicijativu u srpnju 1947. Htjeli su predložiti KP da Šubašića postave za „predsjednika Prezidijuma" Sabora ili za „premijera Hrvatske", a da Magovac postane ministar savezne vlade. Namjeravali su komunistima postaviti i druge zahtjeve, primjerice, proglašenje političke amnestije, abolicije, ukidanja smrtne kazne, prestanka državnog nasilja i slobodne izbore. Košutić je ponovno prihvatio Magovčevu inicijativu, iako je i sada, kao i 1946., naglašavao da Magovac i Šubašić to rade isključivo u svoje ime, a ne u ime HSS-a. I dalje je mislio da HSS mora bojkotirati režim i čekati intervenciju Zapada.

Međutim, Magovac je uhićen u kolovozu 1947., a njegovim je zatvaranjem završila svaka ozbiljnija oporbena djelatnost u zemlji. Nakon *Rezolucije Informbiroa* postojale su kratkotrajne naznake da će pritisak s istoka pokrenuti liberalizaciju komunističkog režima, osobito u vezi s novim izborima za Narodnu skupštinu FNRJ i Sabor NRH 1950., ali i 1951., kad je policija upozoravala da Šutej, uz pomoć Šubašića, sastavlja memorandum s namjerom da ga preda predstavnicima zapadnih zemalja. Međutim, pokazalo se, dogodilo se upravo suprotno. Vlast je zatvorila gotovo sve prvake HSS-a, a oni koje nije zatvorila, vjerojatno da bi izbjegla jači međunarodni pritisak, bili su pod strogom paskom režima, praćeni i prisluškivani. Među njima su bili i Šubašić i Šutej. Poznato je da su pisali tajna pisma britanskim vlastima 1945., 1946. i kasnije. Šubašić je pisao Churchillu još potkraj 1951. upozoravajući ga na teško stanje i pozivajući Veliku Britaniju da nešto poduzme. No, sve je bilo uzalud. KP je 1947. i 1948. mnogim sudskim procesima i drugim oblicima represije potpuno uništila HSS u zemlji, koja je vjerovala da umjerena i pasivna politika donosi rezultate. To se, barem nekoliko idućih desetljeća, nije pokazalo točnom pretpostavkom.[182]

KATOLIČKA CRKVA I KOMUNISTI

Papa Pio XI. 29. lipnja 1931. objelodanio je poslanicu *Non abbiamo bisogno* (*Nemamo potrebe*) protiv Mussolinijeva fašizma, i to samo dvije godine nakon pot-

[182] HDA, RSUP, SDS, 010 – 37, kut. 15, Šutej dr. Juraj; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 45.

pisivanja Lateranskih ugovora s Kraljevinom Italijom. Protiv Hitlerova nacizma objavio je 14. ožujka 1937. poslanicu *Mit brenneder Sorge* (*S gorućom brigom*). U otvoren sukob s komunistima Katolička crkva stupila je Papinom poslanicom *Divini Redemptoris* (*Božanskog Otkupitelja*) od 19. ožujka 1937. U njoj se izričito navodi da je „komunizam u biti zao" te da njemu nikakvu pomoć ne smije pružiti onaj koji je pozvan da brani kršćanstvo i građanski poredak. Na tu papinu poslanicu pozivao se i krčki biskup Josip Srebrenić u okružnici svećenicima Krčke biskupije 17. listopada 1944., kad je upozorio da partizanski pokret sasvim ovisi o KPJ i da joj služi za uvođenje komunističkoga poretka. Zato zabranjuje katolicima da na bilo koji način pomažu partizane, a suspendirati će one svećenike koji postupe suprotno. Neki iz redova bivših svećenika, prokomunistički usmjereni, odbacivali su opravdanost poštivanja papine poslanice od svećenstva. Razvoj događaja ublažio je strogo tumačenje poslanice i od Vatikana. Novi papa Pijo XII. svojim je ponašanjem, ali i nekim potezima relativizirao poslanicu na način da se ona ne može tumačiti u političkom smislu, napose ne kao moguća potpora protuboljševičkom križarskom ratu, što je pokazao i svojom šutnjom prilikom napada sila Osovine na SSSR.[183]

Nije poznato kakav je bio širi odjek Papina tumačenja poslanice u Hrvatskoj. Prema poslanici katolički svećenici nisu smjeli surađivati s komunistima ni nakon 1945., ali je, ipak, kanonska obveza svećenike obvezivala na poštovanje „narodne vlasti".

Za razumijevanje odnosa KP prema vjernicima i crkvama na području Jugoslavije važno je razumijevanje motiva komunističkog djelovanja. Tri su temeljna motiva navela jugoslavenske komuniste na potiskivanje religije u svakodnevnom životu, a pogotovo u političkim aktivnostima: 1. Prema temeljnim ideološkim postavkama marksizma religija je bila glavno ideološko oruđe eksploatatora u borbi protiv potlačenih masa i protiv oslobađanja čovjeka. Zato su komunisti željeli da u društvu pod njihovim vodstvom prevlada znanstveni pogled na svijet, a da religija bude privatna stvar svakog pojedinca, a njihove vjerske organizacije ostaju bez prava da utječu na javne djelatnosti rezerviranih za politiku. Umjesto

[183] Miroslav AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine. Primjer zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić", 2003., 16; Metod MIKUŽ, *Pregled zgodovine narodnosvobodilne vojne v Sloveniji*, 1., Ljubljana 1960., 328., prema: Bogdan KOLAR, Nekatere razsežnosti odnosa med dr. Metodom Mikužem in ljubljanskim škofom dr. Gregorijem Rožmanom, u: *Mikužev zbornik*, ur. Zdenko Čepič, Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek, Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999., 113 – 130, 129; Janko PLETERSKI, O soslednosti novejše zgodovine Slovencev. Nekaj pripomb ob in k posvetu „Slovenci in leto 1941", *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2003., 1., Ljubljana, 103 – 124, 105; Pio XI., *Opći religijski leksikon*, *A – Ž*, ur. Adalbert Rebić, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., 715 – 716, 716.

individualizma, nacionalizma, šovinizma, predrasuda, trebale su nastupiti kreativnost, humanost, internacionalizam, socijalistički patriotizam i ljubav prema radu. Preobraćenje je provođeno snažnom promidžbom, a najmoćnije oružje bile su škola i vojska. 2. Povijesno sjećanje, religija i vjerske organizacije bile su dio srušenog vladajućeg sustava koji je nastojao onemogućiti širenje komunističkih ideja. Vjerske razlike, tumačili su komunisti, kao i nacionalne razlike proizvodile su suprotnosti koje su kulminirale krvavim nacionalno-vjerskim i građanskim sukobima. Ateizam je, uvjetno rečeno, jedina religija koja je mogla djelovati integrativno. 3. KP je nastojala da bude jedini ideološki i politički autoritet i da svaki autoritet izvan KP uništi. Ne smije postojati bilo kakva oporba, a potpuni partijski nadzor postiže se zakonskim zabranama. S obzirom na to da se religija nije mogla podvrgnuti zabranama, deklarirani vjernici i njihove crkve potiskuju se izvan javnog života i stavljaju pod ograničenja da bi se nadziralo barem njihovo organiziranje i djelovanje.[184]

Komunisti su bili uvjereni da u višenacionalnoj državi crkve i religije stvaraju pogodno tlo za mržnju među narodima. Protiv njih režim nije mogao upotrijebiti iste metode kao protiv stranaka. Vodio je računa o raspoloženju naroda, ali i o međunarodnim prilikama. Katolička crkva imala je veliki ugled i utjecaj u narodu, ne samo kao vjerska institucija, nego i kao javna ustanova u području obrazovanja i milosrdnog rada. Obrazovan kler i prilično jak materijalan položaj, kao i podrška iz inozemstva, davali su joj snagu u otporu protiv napada. Zato su komunisti protiv nje primjenjivali druge metode. Doživljavali su je kao mogući centar okupljanja oporbenih političkih snaga i kao najjačeg ideološkog protivnika. Najčešće su je optuživali da je surađivala s neprijateljskom vlašću i da je instrument klasnog neprijatelja koji zlorabi vjerske osjećaje i ugrožava narodnu vlast. Tisućljetna politika Katoličke crkve pod parolom „Bogu božje, a caru carevo", koja se provodila i u NDH, pokazala se kao izvrsna izlika da se podvrgne volji KP, i to neprestanim pronalaženjem grijeha u proteklom ratu. Država je opravdavala napad na Katoličku crkvu njezinim protukomunizmom, nesamostalnošću u odnosu na Vatikan i zbog podrške Vatikana Italiji.[185]

Osim ideologije i politike, ne treba zanemariti ni osvetoljubivost partizana zbog postupaka njihovih neprijatelja. Doživljavajući sve nekomunističke stranke, organizacije i udruženja, kao stvarnog ili mogućeg neprijatelja, partizani nisu uvijek pravili razliku među svojim neistomišljenicima i protivnicima. Kardelj je uo-

[184] Radmila RADIĆ, Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 4, Pečuj, 20. – 22. oktobra 2000.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., 466 – 483, 475 – 479.

[185] ISTO, 478, 479.

bličio posebnu revolucionarnu metodu. Ivanu Mačeku Matiji, kada je ovaj postao zapovjednik GŠ NOV i POJ Slovenije, 1. listopada 1942. poručio je i ovo:

> „Svećenike u jedinicama sve postrijeljajte. Isto tako oficire, intelektualce itd, a napose kulake i kulačke sinove." [186]

Najvjerojatnije je ta naredba izraz općeg raspoloženja u komunističkom vrhu. Do kapitulacije Italije 1943. u Sloveniji je ubijeno 17 katoličkih svećenika, a od 1944. pa do kraja rata još 5 svećenika. Komunistička represija, očito, nije vezana samo za područje NDH, a isto tako, poslijeratni događaji dokazuju da se stradanja katoličkog svećenstva ne mogu vezati samo za njihovu suradnju s okupatorom ili protukomunističkim snagama. Iako su mnogi bili bliski radikalnoj desnici, što zbog ideološke bliskosti, što zbog neizbježive suradnje s vlašću, svećenici su stradali jer su ih komunisti zbog njihova protukomunizma doživljavali kao bitnu prepreku „drugoj etapi" revolucije.[187]

U literaturi postoje različiti podaci o ubijenim svećenicima, uglavnom proizišli iz različitih metodologija računanja, ali i zbog obuhvata različitih područja i različitih razdoblja. Bez obzira na razlike, dosad objavljeni podaci mogu biti dobar pokazatelj za to kakav je bio rat na području Jugoslavije, a i kakva je bila nova vlast. S obzirom na potrebu da broj ubijenih svećenika bez obzira na pripadnost crkvi prikažem na jednom mjestu, ovdje donosim i žrtve Srpske pravoslavne crkve.

Tablica 13. Ubijeni katolički i pravoslavni svećenici u Jugoslaviji[188]

Godina	KC	SPC
1941.	6	209
1942.	22	65
1943.	41	50
1944.	60	36
1945.	205	86
Nepoznato	20	47
Ukupno u ratu	354	493
Nakon rata	31	5
Ukupno	385	498

Osim broja ubijenih pripadnika Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve, dobar je pokazatelj i pripadnost onih koji su izvršili smaknuća. Naime, svećenici

[186] B. GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 181. Dušan Bravničar, kasnije načelnik 2. odsjeka Ozne za Sloveniju, tvrdi da je naredba o ubojstvima krivotvorina i da je Kardelj govorio o bjelogardistima. Vidi: BRAVNIČAR, Dušan, Bal sem se organizirane „nesreče", *Mladina*, 7. 8. 2000.

[187] B. GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 281.

[188] Jozo TOMAŠEVIĆ, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945, Occupation and Collaboration*, Stanford, Stanford University Press, 2001., 572.

su najčešće ubijeni u smaknućima, manje su stradali u vojnim operacijama, a vrlo su rijetko smrtno osuđeni sudskim osudama.

Tablica 14. Ubijeni svećenici prema pripadnosti izvršitelja u Jugoslaviji[189]

Oružane snage	KC	SPC
Partizani	355	153
Ustaše	1	188
Četnici	24	14
Nijemci	3	71
Talijani	0	12
Ostali	2	60
Ukupno	385	498

Podaci otkrivaju da je u progonima partizana, ustaša i četnika ubijeno 380 svećenika Katoličke crkve i 355 svećenika Srpske pravoslavne crkve, a da su njemačke, talijanske, bugarske i mađarske okupatorske snage, kao i Albanci, ljotićevci i „nepoznati", koje sam zajedno izdvojio pod „ostali", sveukupno ubili 5 katoličkih svećenika i 143 pravoslavna svećenika. Prema tim podacima, Mađari nisu ubili nijednog svećenika u Hrvatskoj.

Osim pripadnosti onih koji su prouzročili smrt svećenika, mnogobrojne odgovore o naravi rata 1941. do 1945. i novih vlasti kriju podaci o godinama smrti. Prema jednoj analizi ubijenih svećenika s poznatom godinom smrti, do kraja 1945. ubijeno je ukupno 330 katoličkih svećenika; samo 1945. godine ubijeno je 206 svećenika, a do kraja 1951. godine još 30 svećenika.[190]

Tablica 15. Usporedba broja ubijenih svećenika i redovnika Katoličke crkve u Hrvata u 40-ih i 50-ih godina 20. stoljeća prema različitim autorima[191]

Autor/razdoblje	Broj ubijenih
Stjepan Kožul / 1935. – 1990.	434
Jozo Tomašević / 1941. – 1951.	385
Vinko Nikolić / 1941. – 1954.	384
Ivo Omrčanin / 1940. – 1946.	380
Alojzije Stepinac[192] / 1941. – 1945.	332
Ante Beljo / 1941. – 1949.	330
Lucijan Kordić / 1941. – 1951.	320

[189] ISTO, 572. Tome treba dodati tvrdnju da je zbog suradnje u NOP-u ubijeno 43 katoličkih svećenika, od toga 16 od strane režima NDH. Vidi: Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941. – 1945. godine*, Zagreb, OOUR Vjesnikova press agencija – VPA, 1982., 275.

[190] Prema istraživanjima Ive Omrčanina. Vidi: Stjepan KOŽUL, *Martirologij crkve zagrebačke. Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Drugo i dopunjeno izdanje, Zagreb, 1998., 225.

[191] S. KOŽUL, *Martirologij crkve zagrebačke*, 221 – 264.

[192] A. Stepinac u *Pastirskom pismu* navodi 243 ubijena i 89 nestalih. Nestale sam pribrojio ubijenima jer, pokazalo se, ukupni broj gotovo potpuno podudara s izračunima ostalih autora.

Autori se razlikuju po vremenu kad su pisali, po razdoblju koje su obuhvatili i po kriteriju koga su obuhvatili, a koga ne. Također nije potpuno izjednačen način smrti. Ponegdje su obuhvaćeni i oni koji su umrli u logoru ili neposredno nakon puštanja na slobodu. Riječ je uglavnom o komunističkim počiniteljima, manje o četničkim. Ustaške žrtve statistički su zanemarive. Zajedničko svim autorima jest to što su svi obuhvatili svećenike, ali nisu svi obuhvatili redovnike. Treba naglasiti da je S. Kožul obuhvatio cjelokupno razdoblje Jugoslavije, ali da su među žrtvama obuhvaćene i dvije žrtve do 1941., kao i dvije nakon 1951. Kožulovom pregledu dodao sam i rezultate J. Tomaševića. Od skrupuloznosti drugih autora odudara Ante Baković, koji među žrtve ubraja i umrle nekoliko desetljeća kasnije. Na jednom mjestu navodi 601 žrtvu, a na drugom čak 634.

Na temelju rezultata drugih autora, kao i prema dosad najpotpunijem istraživanju za područje Zagrebačke nadbiskupije, Kožul navodi sveukupne žrtve Katoličke crkve u Hrvata.

Tablica 16. Sveukupne žrtve Katoličke crkve u Hrvata 1935. – 1990.[193]

Kategorija	Broj
Neposredno ubijeni svećenici	434
Umrli u logorima	24
Ukupno ubijeni i umrli	458
Ubijena braća laici	22
Ubijeni sjemeništarci i bogoslovi	73
Sestre redovnice	30
Sveukupno ubijeni	583

Osim ubijenih svećenika treba spomenuti i one koji su prošli sudske postupke. Tako je prema evidenciji Komisije za vjerske poslove NRH u Hrvatskoj od 1944. do 1951. osuđen ukupno 271 službenik različitih vjeroispovijesti.

Tablica 17. Osuđeni vjerski službenici u Hrvatskoj od komunističkih vlasti 1944. – 1951.[194]

Vjerska pripadnost		Osuđeni
Adventisti		7
Evangelici		1
Muslimani		2
Jehovini svjedoci		7
Katolici	Rimokatolici	236
	Grkokatolici	3
Pravoslavci		15
Ukupno		271

[193] Uglavnom su to žrtve iz rata i razdoblja do 1949. Popis navedene literature u: S. KOŽUL, *Martirologij crkve zagrebačke*, 222 – 229, 766.

[194] Miroslav AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, Zagreb, Otokar Keršovani, 2004., 65.

Među osuđenicima iz Katoličke crkve iskazana su i tri grkokatolika, koje je Komisija posebno prikazala.

Za ilustraciju progona svećenika Katoličke crkve poslužit će i podaci za Zagrebačku nadbiskupiju o zatvorskim kaznama i nasiljima nad svećenicima, iako se oni odnose na cjelokupno razdoblje SFRJ. Tako su, uglavnom do sredine 50-ih, na zatvorske kazne osuđena 152 svećenika i bogoslova, a nad 31 izvršeno je nasilje.

U Vatikanu su u studenom 1946. raspolagali netočnim podacima prema kojima je ostalo samo 401 svećenik od 1 916 svećenika Katoličke crkve u Jugoslaviji u 1939. Prema istom nepouzdanom izvoru bez suđenja bilo je ubijeno 186 svećenika, 32 osuđena su na smrt, 85 na doživotnu tamnicu, prognano ih je 409, a 800 ih je nestalo. Međutim, prema podacima Komisije za vjerske poslove NRH, u prosincu 1946. u Hrvatskoj je bilo 1 173 aktivnih svećenika i 1 100 župa, od kojih zbog zatvaranja i ubijanja nije bilo popunjeno 227 župa.[195]

U nedostatku cjelovitih istraživanja za Hrvatsku dobar uvid u stanje odnosa režima i svećenstva, napose katoličkog, daju službeni podaci za Bosnu i Hercegovinu.

Tablica 18. Suđeni svećenici u Bosni i Hercegovini 1945. – 1954.[196]

Godina	KC	SPC	IVZ	Ostali	Ukupno
1945.	29	11	12	–	52
1946.	26	9	10	1	46
1947.	19	7	23	4	53
1948.	17	5	11	1	34
1949.	32	4	18	1	55
1950.	5	2	19	–	26
1951.	3	2	8	–	13
1952.	19	6	6	–	31
1953.	1	1	2	–	4
Ukupno	154	48	110	7	319

Otvorena faza revolucije nije išla pravolinijski. U ratu, a napose potkraj rata, prevladala je faza takozvane „unutarnje diferencijacije" među svećenicima, od kojih je neke trebalo pridobiti, a neke gurnuti u kolaboraciju. Primjerice, uvedeno je slavljenje Božića među partizanima, a 23. lipnja 1942. dužnost vjerskih referenata je uvedena odlukom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i

[195] Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, 1, Zagreb, 1998., 39; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 74.

[196] Radmila RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2002., 29.

dobrovoljačke vojske, kako se u tom razdoblju nazivao partizanski pokret. Osim petokrake zvijezde na kapama, svećenici partizani nosili su na rukavima križ ili polumjesec, ovisno o pripadnosti vjerskoj zajednici. Štoviše, religioznost sama po sebi uopće nije bila prepreka za uključenje u KP, barem ne u Sloveniji i barem ne u kolovozu 1944., a vjerojatno je slična praksa bila i u Hrvatskoj. Međutim, CK KPS već je u jesen 1944. upozorio neka rukovodstva da vode „preširoku politiku". Brojni su primjeri koji upućuju na promjenljivu taktiku KPJ te na razlike među određenim područjima. Iako su u Hrvatskoj već počeli progoni katoličkih i drugih vjerskih organizacija, Oblasni NOO za Slavoniju još je 14. srpnja 1944. upozoravao učitelje koji su odvraćali djecu od vjerskih dužnosti da rade protiv načela narodnooslobodilačkoga pokreta. Očito je da se nije primjenjivala ista politika, barem ne u istom razdoblju, a u ovisnosti o trenutačnom stanju na različitim područjima, a tako je bilo i u poslijeratnom razdoblju.[197]

Jedan od najvažnih događaja koji su utjecali na odnos Katoličke crkve i budućeg režima bila je Biskupska konferencija održana u Zagrebu 24. ožujka 1945. Stala je u obranu prava hrvatskog naroda na svoju državu i otvoreno osudila brojna smaknuća svećenika. U izdanoj *Poslanici* prozivaju se komunisti zbog terora, a opravdava se uloga Katoličke crkve u proteklom razdoblju i jedva primjetno distancira se od vladajućeg režima NDH.

> „Svoj poziv šaljemo i onima, koji su u posljednje vrijeme počeli sustavnom promičbom razdraživati neodgovorne i zlu sklone pojedince i skupine, da pod izlikom suđenja 'ratnim zločincima' smaknu što veći broj Hrvata, osobito svećenika i intelektualaca dobrih katolika, lišavajući ih ne samo života nego i njihova dobra glasa. (...) Neprijatelji Katoličke Crkve, a pristaše materijalističkog komunizma, koji je Hrvatski Narod plebiscitarno odbio, (protivna tvrdnja bila bi mistifikacija svjetske javnosti), počeli su i u Hrvatskoj Domovini iztrebljivanjem svećenstva i iztaknutih najboljih vjernika prema svojem sviestnom programu. (...) Hrvatski katolički biskupi voljni su, da svaki pojedini slučaj dadu prosuditi i izpitati točno ne samo od strane crkvenih predstavnika, nego i međunarodnih svjetovnih povjerenstava, pa se i na taj način može ustanoviti, da je obtužba radi 'ratnih zločinstava' samo izlika i sredstvo za

[197] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih* naroda, tom II., knjiga 4., dok. 193, Beograd, Vojnoizdavački zavod „Vojno delo", 1955., 403; B. GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 186; Vida DEŽELAK BARIČ, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in njen odnos do vere, u: *Mikužev zbornik*, ur. Zdenko Čepič, Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek, Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999., 97 – 112, 102; Marko JERKOVIĆ, Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1945 – 1952), *Diacovensia*, Đakovo, 1993., 1., 92 – 107, 98, 99.

iztrebljivanje onih ljudi koji su po računu komunizma zapreka ostvarivanju njegovoga stranačkog programa. (...) Radi toga će hrvatski katolički biskupi imenovati posebni odbor, koji će sve slučajeve izpitati, prikupiti sva dokazala, koja će se moći objektivno, predstavničtvu, kad god zaželi, predložiti, da se vidi, na kojoj je strani istina, i da se vidi, kako je laž postala sredstvo jedne ideologije, koja se bori za gospodstvo svieta, a u katoličkoj Hrvatskoj ne predstavlja, možemo reći, nikoga. (...) Hrvatski su katolički svećenici i vjernici imali po naučavanju Crkve, da daju uviek Bogu Božje, a Hrvatskom Narodu što je njegovo. Poviest svjedoči, da Hrvatski Narod kroz cielu svoju tisućutristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost, koju on od srdca želi i drugom narodu. A kad je u drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj Državi, hrvatski su katolički biskupi poštivali volju Hrvatskog Naroda. Nitko prema tome nema prava obtuživati bilo kojega građanina Hrvatske Države, pa ni hrvatske biskupe, zato što poštivaju tu neodstupnu volju Hrvatskog Naroda, kad on na to ima pravo i po Božjim i po ljudskim zakonima. Hrvatski katolički biskupi su sa svoje strane učinili sve, što je bilo u njihovoj moći, da se u Hrvatskoj Državi svuda provede zakonitost prema načelu: Justitia fundamentum regnorum; zakonitost prema svima, bez obzira na rasu, narodnost, vjeru ili stalež." [198]

Tito se u početku zanosio iluzijom da će srediti odnose s Katoličkom crkvom prema svojim zamislima, ne vodeći računa o njezinoj cjelokupnoj ulozi i statusu. Već 2. lipnja 1945. predstavnicima zagrebačkog katoličkog svećenstva, koje je predvodio pomoćni zagrebački biskup Franjo Salis-Sewis, kao i krajem 1949. prigodom prijema „narodnih svećenika", predlagao da se odvoje „od Rima, kao što smo se mi odijelili od Moskve". Osim inzistiranja na većoj samostalnosti Katoličke crkve u Hrvatskoj, Tito je govorio i o stvaranju zajednice Južnih Slavena u kojoj će biti više pravoslavaca nego katolika, te će se njihovi odnosi morati uskladiti s idejom zbližavanja slavenskih naroda. Dakle, Tito, kao deklarirani internacionalist, zalagao se za nacionalnu crkvu. Apsurd je motiviran ideološkim i državnim razlozima, a ne, dakako, usko nacionalnim.[199]

[198] Ivan MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, Split, Logos, 1991., 155 – 160.

[199] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 17, 20; Ivan Cvetković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo, 1986., 254; Paul SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York and London, Columbia University Press, 1968., 106.

Razgovori su se vodili dok je nadbiskup A. Stepinac bio u zatvoru. Prvi put uhićen je 17. svibnja 1945., ali je ubrzo, 3. lipnja nakon sastanka biskupa s J. Brozom Titom, pušten na slobodu. Već 4. lipnja Stepinac se sastao s J. Brozom Titom, ali njihov razgovor nije dao rezultata. Uoči 4. zasjedanja ZAVNOH-a Stepinac je prosvjedovao zbog uhićenja mnogih svećenika. Upozorio je da se na rasprave na vojnim sudovima ne pripuštaju svjedoci, što bi trebalo biti nezamislivo za režim koji tvrdi da je narodni i demokratski. Zahtijevao je ukidanje vojnih sudova za civile i da se prepuste građanskim sudovima. Protiv svećenika, vjerojatno i drugih, najviše se primjenjivala *Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* iz travnja 1945., a njezinim ukidanjem *Zakon o krivičnim djelima protiv države* iz kolovoza 1945.[200]

Neuspjeli razgovori utjecali su na nastavak radikalne politike protiv Katoličke crkve, pa se sastala Biskupska konferencija u Zagrebu od 17. do 22. rujna 1945. Izdala je 20. rujna 1945. *Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije*, što je imalo dodatnu težinu zbog skorih izbora u studenom. Pismo je, prema uvjerenju komunista, lažno prikazivalo stanje i ohrabrivalo ustaše i drugu oporbu da aktivnije nastave terorizam. Za komunističku vlast upravo je to bilo bitno: povezati *Pastirsko pismo* s gerilskim djelovanjem križara da bi se kompromitirala Katolička crkva. Pismo je sadržavalo niz vrlo teških optužbi na račun vlasti, a najteža je bila da je nova vlast u ratu i nakon njega ubila ili zatvorila 501 svećenika (243 mrtva, 169 u zatvorima, 89 nestalih; uz to: 19 ubijenih klerika, 3 laika redovnika i 4 časne sestre). Osim toga, proziva se vlast zbog načina suđenja jer su optuženi za svoju optužnicu doznali neposredno pred samu raspravu, a nisu imali mogućnost da se brane s pomoću svjedoka i odvjetnika. Neki su možda i krivi, ali mnogi su lažno optuženi da se Katoličkoj crkvi oduzme ugled. Od sto časopisa prije rata, naglašeno je u pismu, sada nijedan ne izlazi. Onemogućava se rad katoličkih tiskara. Sjemeništa su zauzeta od vojske ili rekvirirana. Vjeronauk je u školama neobvezatan. Vlast se također proziva zbog toga što krši obećanje da će poštivati privatno vlasništvo, kao i zbog toga što omogućuje zabave mladih duboko u noć bez nadzora roditelja, što ugrožava njihov moral.[201]

Radikaliziranje međusobnih odnosa uskoro se odrazilo na još jače progone svećenika. Kao što to uvijek biva na nižim razinama odgovornosti, najradikalnije partijske vođe manjih organizacija morao je CK KPH obuzdavati. Na sjednici Politbiroa CK KPH 5. listopada 1945. rečeno je:

[200] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 33.
[201] I. MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, 161 – 175.

„Mnogi članovi partijskih rukovodstava istupaju frontalno prema crkvi i izoluju se od masa. Vrlo je česta pojava da oni govore: 'Poslije pobjede na izborima uništit ćemo crkvu'." [202]

Dokumenti otkrivaju da je početak radikalnije „kampanje protiv popova" na državnoj razini 15. prosinca 1945. najavio Vladimir Bakarić na savjetovanju sekretara okružnih komiteta KPH sjeverne Hrvatske. CK KPJ i CK KPH dogovorili su se da se u sklopu kampanje protiv „reakcionarnog dijela klera" zatvori zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. Pet dana kasnije, 20. prosinca, na savjetovanju sekretara okružnih komiteta KPH južne Hrvatske ponovljeno je da je pokrenuta kampanja na „raskrinkavanju popova kao ustaških gnijezda". Za Crkvu je konstatirano da je to „agentura imperijalista". Jedan od razloga kampanje krio se u izrečenom priznanju da komunisti nisu uspjeli pridobiti seljake koji su živjeli u strahu pred komunizmom. Da je pojačano djelovanje protiv Katoličke crkve od prosinca 1945., vidi se i po događanjima u Sloveniji. Vlast si je stavila u zadaću da onemogući sve one koji su podupirali narod u tom strahu. Množila su se suđenja protiv svećenstva koja su se temeljila na najnevjerojatnijim optužbama poput onih o špijuniranju za strane službe, terorizmu i drugim protudržavnim aktivnostima.[203]

Nova opomena nadbiskupu Stepincu trebao je biti napad na njega dok se vozio u autu u Zaprešiću 4. studenoga 1945. Istodobno je tekla akcija Ozne, od ožujka 1946. preimenovane u Udbu, s podmetanjem narudžbe zastave u ime tobožnje križarske skupine. Posvećenje zastave u nadbiskupskoj kapelici bio je glavni dokaz o sprezi zagrebačkog nadbiskupa s križarima. Križarska zastava posvećena je 21. listopada 1945., a bila je, tobože, namijenjena križarskoj skupini Martina Mesarova na Bilogori, bivšeg zastupnika HSS-a iz Virovitice, koja, zapravo, uopće nije ni postojala. Cijeli je slučaj izrežirala Ozna, koja je angažirala bivše križare i svoje agente. Akcija je trajala od sredine 1945. pa sve do prosinca 1945., kad je Ozna Mesarova likvidirala i policiji podmetnula tijelo kao da je ubijen u borbi.[204]

---

[202] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 260.

[203] HDA, CK SKH, Savjetovanje sa sekretarima O. K. Gornje Hrvatske, 15. 12. 1945.; HDA, CK SKH, inv. br. 307, Izvještaj CK KPH, 17. 3. 1946.; HDA, CK SKH, Savjetovanje sa sekretarima Banije, Korduna, Like, Gorskog Kotara, Primorja i Dalmacije, 20. 12. 1945; M. MIKOLA, *Sodni procesi na Celjskem 1944 – 1951*, 173.

[204] Zdenko RADELIĆ: Komunisti, križari i Katolička crkva u Hrvatskoj 1945. – 1946. godine, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 2, Pečuh, 19. – 21. studenoga 1999.*, priredili Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2000., 583 – 600; Lav ZNIDARČIĆ, *Alojzije Stepinac, O stotoj godišnjici rođenja*, 2. izdanje, Zagreb, Matica hrvatska, 1998., 29., 71.

Stepinac je bio potpuno svjestan u kakvom se položaju nalazi, i to je jasno stavio do znanja Josipu Brozu Titu u pismu 24. prosinca 1945.

Suđenje nadbiskupu Alojziju Stepincu u Zagrebu u rujnu i listopadu 1946. Reportaža o suđenju objavljena je u zagrebačkom „Ilustriranom vjesniku" 13. listopada 1946.

„Mislim, da tu možemo biti, Gospodine Maršale, otvoreni i iskreni. Sve se svodi na pitanje, da li se Komunistička partija odrekla svoga programskog stava prema religiji uopće dosljedno prema Katoličkoj Crkvi, ili ga je samo suspendirala samo na povoljnija vremena, da ga u etapama potpuno provede? U tome leži suština današnjeg spora između Crkve i Države u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji." [205]

Nakon što je već bilo pokrenuto suđenje Erichu Lisaku, Ivanu Šaliću i ostalima 9. rujna 1946., koji su bili uhićeni u studenom 1945., uhićen je i Stepinac 18. rujna 1946. Optužnica je proširena te je spojen postupak. Javni tužitelj NRH Jakov Blažević tvrdio je da je za vrijeme Biskupske konferencije i *Pastirskog pisma*, dakle oko 20. rujna 1945., utemeljena Šalićeva „centralna grupa" s kojom su se povezali križari. Za manje od dvadeset dana, 11. listopada 1946. Stepincu i ostalima izrečena je presuda, a teza o sprezi Stepinca i križara jedna je od najapsurdnijih teza u optužnici.

Sve optužbe na račun nadbiskupa Stepinca bile su povezane s imenom njegova tajnika Ivana Šalića, a bit će eksploatirane čak toliko da će Stepinca komunistički režim promovirati čak u križarskoga vođu. Ta je optužba bila toliko apsurdna da se u kasnijoj promidžbi nije dugo eksploatirala. Ipak, optužbe u svezi s križarima svele su se na ovo: ugošćivanje ustaškog pukovnika Ericha Lisaka u Nadbiskupskom dvoru, primanje pisama od ustaškog pukovnika Ante Moškova, prikupljanje lijekova za križare i, naposljetku, posvećenje križarske zastave.

I tadašnji član Politbiroa CK KPJ Milovan Đilas i republički tužitelj Jakov Blažević kasnije su potvrdili da ne bi bilo suđenja da je Stepinac poslušao Tita. Stepinac je bio osuđen iz političke nužde.[206] Američki veleposlanik Patterson iznio je svoje mišljenje o Stepincu.

„Dobio sam konačni utisak da je nadbiskup Stepinac griješio u određenim područjima: pokazao je suviše razumijevanja, možda i naklonosti, prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i u tome smislu mogao dati određen stupanj opravdanja neprijatelju. Međutim, nisam uočio gdje je neprijatelju pomogao. Nadbiskup Stepinac uvijek se smatrao čovjekom hrvatskog naroda, čovjekom koji je uvijek želio slobodnu Hrvatsku." [207]

[205] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 268.

[206] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 40; L. ZNIDARČIĆ, *Alojzije Stepinac*, 29; Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969., 363.

[207] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 152.

Očito ni glavni predstavnik ratnog Titova saveznika nije vjerovao u krivnju tobožnjeg zajedničkog neprijatelja.

Na sjednici Politbiroa CK KPJ od 3. siječnja 1947. konstatirani su određeni uspjesi:

> „Pitanje popova. Proces protiv Stepinca ima dubok odjek kod njih. Mnogo ih je glasovalo na izborima. Bilo je nerazumijevanja tog procesa sa naše strane (kod OZN-e i na terenu), tako da je Kaptol dobio utisak da popuštamo. Treba udarati na centar i Harlija. Pocepati biskupe." [208]

Pravi razlozi optužbi protiv Stepinca i drugih svećenika proizlaze iz riječi Vladimira Bakarića izgovorenih na sjednici Politbiroa CK KPH 21. veljače 1947., kad je rekao da postoje biskupi skloni suradnji, kao Viktor Burić, Antun Akšamović i Jeronim Mileta, pa „se ne mora primjenjivati isti stav progona kao do sada". Promjenu radikalne politike potvrđuje sjednica Politbiroa 4. srpnja 1947., na kojoj je utvrđeno da je „partijski komitet" u Slavonskom Brodu organizirao ubojstvo tri svećenika i šefa željezničke stanice. Iako nitko nije osuđen, smjenjivanje 17 dužnosnika govori da je komunistički režim ocijenio da su stvoreni uvjeti za ublažavanje odnosa prema svećenstvu. U seriji napada na svećenike i njihovih ubojstava najjače je odjeknulo ubojstvo zamjenika ravnatelja pazinskog sjemeništa Miroslava Bulešića za vrijeme krizme na Lanišću pokraj Buzeta 24. kolovoza 1947. Ubojica je dobio pet mjeseci zatvora.[209]

Učestalost napada, pasivnost policije i blago kažnjavanje ubojica dokazi su o upletenosti vlasti u ubojstva i napade. Vlast je to uporno negirala, a krivnju je, znakovito je, uvijek svaljivala na svećenike. Jedno od rijetkih priznanja jest priznanje Mike Tripala, sekretara Gradskog komiteta SKH Zagreb, ali tek 1965., kad je na savjetovanju o vjerskim pitanjima priznao ubojstva svećenika u 1945. i 1946., kao i to da su skojevci postavljali dinamit po crkvama.[210]

DFJ/FNRJ nije odmah sustavno riješila odnos države i crkve. Prema ustavima Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije iz 1921. i 1931. nije bilo državne crkve. Međutim, crkve, koje su zakonski priznate prije nastanka Jugoslavije, zadržale su neke državne funkcije kao što su registracija rođenja, vjenčanja,

[208] *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, prir. Branko Petranović, Beograd, Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ, 1995., 187.

[209] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 257, 263; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 286; Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900 – 1976)*, Pazin, IKD sv. Ćirila i Metoda – Kršćanska sadašnjost, 1976., 162.

[210] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 73.

smrti te jurisdikciju nad bračnim sporovima. Osim u Vojvodini, nigdje drugdje nije postojao civilni brak. Crkve su držale i neke osnovne i srednje škole, a vjeronauk bio je obvezatan u svim školama. Upravo zbog tradicionalnog odnosa država-crkva jedan od težih sukoba između države i Katoličke crkve bio je sukob u vezi sa *Zakonom o braku*, prihvaćenim u travnju 1945. Uveden je obvezatan građanski brak i nadležnost sudova u pitanjima bračnih sporova. Crkvena vjenčanja svedena su na privatnu sferu. Katolička je crkva također žučno reagirala i zbog *Zakona o matičnim knjigama* od 1. travnja 1946., prema kojemu su matične knjige vodili državni matičari, a ne više crkva.[211]

Da bi rješavala odnose s crkvom, osnovana je Komisija za vjerska pitanja pri Vladi NRH 21. kolovoza 1945.[212]

Zanimljivo je da KPJ nije u svemu slijedila *Ustav SSSR-a* iz 1936., u kojem se priznaje građanima sloboda savjesti, ali i sloboda protureligiozne promidžbe. Takve odredbe nema jugoslavenski *Ustav* od 31. siječnja 1946. Najvažnije ustavne odredbe u vezi s odnosima države i crkve jesu odredbe o odvajanju crkve od države i crkve od škole. Svi građani bili su jednaki pred zakonom bez obzira na nacionalnost, spol ili vjeru. Izričito se govori o slobodi savjesti i slobodi ispovijedanja vjere. Zabranjena je zloupotreba crkve i vjere u političke svrhe i postojanje političkih organizacija na vjerskom temelju. U sklop svođenja crkvenih djelatnosti na uska vjerska pitanja pripada i odluka o ukidanju Caritasa 1946. Obnovljen je 1966.[213]

U rasprave o novom ustavu Katolička crkva, kao ni ostale crkve, nije bila uključena. Protiv toga je 8. siječnja 1946. prosvjedovao đakovački biskup Antun Akšamović. U pismu saveznoj vladi kritizirao je dijelove nacrta novog Ustava koji su se odnosili na slobodu savjesti, javno ispovijedanje vjere i vjerski odgoj u školama, držeći ih nedovoljno definiranima. Upozoravao je da škole ne bi smjele biti mjesto odgoja za vjersku indiferentnost ili otpad od vjere. No, nije bilo odgovora.[214]

Suprotno od crkve, vlasti su protureligijsku promidžbu u prosvjeti držale jednom od njezinih temeljnih sastavnica. Ona je bila dio borbe protiv misti-

[211] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 195; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 38.

[212] Berislav JANDRIĆ, Stvaranje javnog mnijenja protiv Katoličke crkve i nadbiskupa Stepinca 1945. – 1946. godine, *Dijalog povjesničara –istoričara, 3, Pečuj, 12. –14. maja 2000.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., 441 – 456, 449.

[213] *Ustav Federativne Narodne republike Jugoslavije*, Zagreb, NIP Naprijed, 1946.; Robert HOLJEVAC, Prikaz Simpozija o kardinalu Šeperu, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2002., 2., 594 – 603, 601.

[214] M. JERKOVIĆ, Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1945 – 1952), 96.

Sjednica CK KPJ od 15. siječnja 1949. značila je korak dalje prema zabrani vjeronauka. U raspravi o borbi protiv crkve I. Krajačić rekao je da su u Hrvatskoj pustili 15 % popova u školskoj nastavi. J. Broz Tito bio je odlučan da treba vjeronauk izbaciti iz škole jer učitelj ne smije biti nositelj misticizma.[220]

Naprijed, tjednik CK KPH, 1951. uveo je rubriku *Dobri pastiri*, u kojoj se napadaju svećenici. *Vjesnik* je gotovo svakodnevno u rubrici *Crna posla* objavljivao priloge u kojima se vjera tretira kao mračnjaštvo i zaostalost. Jedini katolički list, tjednik *Gore srca*, izdavača Književnog društva Sv. Mohor za Istru u Pazinu, odnosno Hrvatskog književnog društva Sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu, koji je uz nekoliko službenih biskupijskih glasnika izlazio kontinuirano, prestao je izlaziti 1952. Imao je nakladu čak 40 000 primjeraka, a bio je pod čestim zabranama. Povodi za to bili su najbanalniji prikazi društvenih problema, zbog kojih su slijedile optužbe da se poteškoće koriste da bi se ubio „elan naših radnih masa u izgradnji svoje zemlje". Takvi su bili članci *Učitelj beskućnik* i *Prijatelju što si tužan*.

> „Nezavisno od toga što je pisac pomenutog članka lično mislio da se istim člankom postigne, svatko tko pročita spomenuti članak mora doći na pomisao da aludira na poteškoće u našoj zemlji i da tim poteškoćama se daje zlonamjerno tumačenje, i to upravo onako kako propaganda neprijateljskih zemalja radi uvijeno ubijajući na taj način radni elan masa." [221]

Povod ukidanja lista bio je članak *Može li laička škola naknaditi vjeru* u broju od 19. listopada 1952. Urednik je čak završio na Okružnom sudu u Zagrebu zbog krivičnog djela neprijateljske promidžbe iz članka 118. Krivičnog zakonika jer je „podrivao vlast radnog naroda" i „vršio propagandu protiv državnog i društvenog uređenja".[222]

Donošenjem *Zakona o narodnim školama* 26. studenoga 1951. formalno su ispunjeni uvjeti za ukidanje vjeronauka, jer je njime škola uspostavljena kao društvena institucija, a učitelji kao javni društveni radnici kojima je zadaća odgoj djece u duhu socijalizma, što je, očito, bilo u suprotnosti s religijom.

Na kraju višegodišnjeg djelovanja protiv vjeronauka u školama Savjet za prosvjetu i kulturu Vlade NRH, najviši prosvjetni organ u Hrvatskoj, 10. prosinca 1951. donosi odluku da će se ukinuti vjeronauk u državnim školama.

---

[220] Darko BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb, Globus, 1988., 28, 29.
[221] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 80.
[222] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 108, 196.

Početkom 1952. na zajedničkoj sjednici Sekretarijata CK KPJ i članova politbiroa CK KPS te CK KPH odlučeno je da se krene „u ofenzivu protiv Katoličke crkve" i da se vjeronauk konačno izbaci iz škola. Konačno, ministar za prosvjetu NR Hrvatske 31. siječnja 1952. izdao je uputu po kojoj se od 1. veljače 1952. ukida vjeronauk u školama.[223]

Zbog glasina da će se vjeronauk zabraniti i u crkvama Ministarstvo je izdalo naredbu o slobodi predavanja vjeronauka u crkvama. Moglo se slobodno katehizirati u crkvama, ali ne na školski način, što je značilo ne praviti popis djece, ne prozivati ih, ne voditi evidenciju, jer se time, objašnjeno je, vršio pritisak na djecu. Jednako tako, vjeronauk nije smio biti na rasporedu odmah nakon nastave da se djeca ne bi preopteretila.

Katolički episkopat Jugoslavije poslao je prosvjedno pismo J. Brozu Titu 26. rujna 1952. zbog ograničavanja vjerskih sloboda. Žalili su se da se ateizacija provodi u školama, vojsci, da se promiče u tisku, nameće državnim činovnicima. Biskupi su ustvrdili da je učiteljima i „formalno zabranjeno pohađanje crkve", ali nisu naveli konkretnu odluku o tome. Tako je vjeronauk, nakon što je uveden kao obvezatni školski predmet u austrijskom dijelu od 1774., a u ugarskome od 1778., ukinut od 1952. sve do osamostaljenja Republike Hrvatske. Vjerski je odgoj sveden na crkvu, ali je i tamo ometan.[224]

Vlast je ukinula vjeronauk u školama, a pritisak je pojačala, sudeći prema Predsjedništvu Biskupskih konferencija, i prijetnjama nastavnicima da će biti otpušteni budi obavljali „svoje kršćanske dužnosti". Vršilac dužnosti predsjednika Biskupskih konferencija Jugoslavije, nadbiskup dr. Josip Ujčić, pisao je uredniku TANJUG-a 25. travnja 1952.:

> „Ako je vjera slobodna, zar nije slobodno vjerovati u Boga? Ili je možda ateizam proglašen 'obaveznom konfesijom' za kandidate učiteljstva? Svakako zakonom nije! Odakle onda takva diskriminacija, po kojoj onaj koji vjeruje u Boga nije dostojan učiteljske službe? Možda je po partijskoj liniji zabranjeno vjerovati u Boga, ali Ustavom nije." [225]

Sukobila su se dva svjetonazora. Komunisti su u religiji prepoznavali zaostalost, mrak, pesimizam i zdvojnost, sve ono što nije bilo u skladu s optimistič-

[223] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 93; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 196, 197; B. MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900 – 1976)*, 186; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 223.

[224] M. JERKOVIĆ, Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1945 – 1952), 93, 197.

[225] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 95.

kim poletom nužnim za izgradnju novog i sretnijeg društva. Vjera je proglašavana privatnošću pojedinca, a zapravo je država brinula o pitanjima vjerovanja i nevjerovanja, ali uvijek pod izlikom sprječavanja zloporabe vjere u političkom djelovanju. J. Broz Tito u govoru delegaciji Prvog kongresa Saveza studenata Jugoslavije sredinom ožujka 1952. bio je jasan:

> „Ali mi ne smijemo dozvoliti, da nam se pod vidom vršenja religioznih obreda, politički truje omladina." [226]

U ozračju općeg pritiska na vjernike 22. svibnja 1953. Narodna skupština FNRJ prihvatila je *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica*, koji je donekle zaštitio određene oblike župnog vjeronauka. Vjerska nastava (katehizacija) dopuštena je u crkvama, hramovima odnosno drugim prostorijama koje su za to određene. Međutim, problematična je bila odredba o pristanku ne samo roditelja, nego i maloljetnih učenika, što je otvaralo prostora manipulacijama na račun prava roditelja na odgoj svoje djece.[227]

PREKID ODNOSA SA SVETOM STOLICOM

Napadi na pojedine svećenike početkom 50-ih nisu prestali, ali bilo ih je manje nego u razdoblju neposredno nakon rata. Pritisci su vršeni preslušavanjima i prijetnjama u mnogim mjestima, atentatom na župnika u Okiću pokraj Jastrebarskog i napadom na hodočasnike na Trškom vrhu pokraj Krapine. Franju Šepera, župnika župe Krista kralja u Trnju, kasnijeg zagrebačkog nadbiskupa, uhitili su 19. veljače 1952. zbog, kako je navedeno, „nelegalnog skupljanja novčanih sredstava" prigodom božićnog blagoslova kuća, a prema članku 7. krivičnog zakona. Tijekom ljeta 1953., u vezi s udruženjem katoličkih svećenika, održani su prosvjedi protiv biskupa Ćirila Banića u Šibeniku, biskupa Frane Franića u Metkoviću i Makarskoj, biskupa Josipa Lacha u Varaždinu i okolnim selima, biskupa Pavlišića u Čabru i biskupa Mihe Pušića na Hvaru, ali izrečene su i brojne prijetnje i izvršeni napadi na župnike. Vjerojatno je i napad u susjednoj Sloveniji na ljubljanskog biskupa Antona Vovka 20. siječnja 1952. povezan s novim zaoštravanjem od vlasti. Biskupa je fizički zlostavljala u vlaku i na željezničkoj stanici u Novom Mestu masa ljudi, koji su ga polili benzinom i zapalili, zbog čega je zadobio po vratu opekotine trećeg stupnja. Međutim, ugrožavanje međunarodnog položaja Jugoslavije nasiljem nad najvišim predstavnicima Katoličke crkve ozlovoljio je i J. Broza Tita. Vlastima

[226] ISTO, 94.

[227] M. JERKOVIĆ, Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1945 – 1952), 96, 97, 104.

nije uvijek odgovarao svaki radikalizam, ali činjenica da počinitelji najčešće nisu pronađeni, govori o tome da su obični komunisti i skojevci vrlo dobro pogađali tko i što treba biti objekt njihova napada. Blaži oblici terora nad vjernicima bili su rušenja raspela i provale u crkve, primjerice u Goli, Novskoj, Okiću, Sutlanskoj Poljani, Varaždinu, Vivodini, a često u raznim dijelovima Zagreba.[228]

Jedna od sjednica CK KPJ na kojima se dogovarala taktika obračuna s Katoličkom crkvom sjednica je od 15. siječnja 1949. Najlošije ocjene dobila je Hrvatska, a upozorilo se na mnoge pojave samovoljnog obračunavanja. Ivan Krajačić rekao je da u Hrvatskoj nisu uspjeli stvoriti neko društvo slično Ćirilometodskom društvu. Zaključeno je da „treba uzeti kurs na kidanje odnosa sa Vatikanom", a „popovštinu" prikazivati kao stranu agenturu.[229]

Stanje je bilo takvo da je 1. srpnja 1949. Vatikan objavio dekret kojim se zabranjuje svaka suradnja katolika s komunistima. Onim vjernicima koji su pripadali KP prijetilo se ekskomunikacijom.[230]

Zanimljivo je da su vlasti, koristeći svaku mogućnost da spriječe djelovanje Katoličkoj crkvi, iskoristili i *Zakon o prosjačenju* protiv svećenika koji su prilikom blagoslova kuća u božićno vrijeme skupljali nagrade i darove. Time su riskirali da budu kažnjeni novčano ili zatvorom jer su, kako je tumačeno, sabiranjem doprinosa izvan crkve utjecali na slobodu vjernika i time širili „protunarodnu političku propagandu". Takva je prijetnja postojala do 1953. Na isti način vlast je zadirala u sakrament ispovijedi. Prema Krivičnom zakoniku od 1951. ispovjedna se tajna poštivala, ali ne i u slučaju otkrivanja kaznenih djela protiv naroda i države te u slučajevima planiranja kaznenih djela. Jedan od načina suzbijanja utjecaja religije na stanovništvo, bilo je i namjerno zakazivanje društvenih aktivnosti, posebno sastanaka, natjecanja i proslava u vrijeme nedjeljne mise, na čemu je inzistirano na Trećem kongresu SKH u svibnju 1954.[231]

Nakon što je država koristila križare za obračun s Katoličkom crkvom da bi razbila njezino jedinstvo i povećala svoj utjecaj, na isti način poticala je osnivanje staleških svećeničkih udruženja. Prvo staleško udruženje katoličkih svećenika osnovano je u Istri pod imenom *Društvo svećenika sv. Ćirila i Metoda*

[228] S. KOŽUL, *Martirologij crkve zagrebačke*, 608; R. HOLJEVAC, Prikaz Simpozija o kardinalu Šeperu, 600; Anton PUST, *Škof v plamenih*, Ljubljana, Družina, 2002., 18; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 77, 124, 166.

[229] D. BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 28, 29.

[230] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 123.

[231] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 40, 42; *Treći kongres SKH 26. – 28. V. 1954.*, 153.

u Pazinu pod vodstvom Bože Milanovića 16. rujna 1948. Udruženje u Istri crkvena je hijerarhija tolerirala zbog tamošnje posebne situacije. Mnogi su se istarski svećenici pridružili spontano, iako je to udruženje poticano od režima. Do kraja 1952. gotovo svi svećenici u Istri bili su članovi.

U udruženju katoličkih svećenika u FNRJ 1955. bilo je 27 % svih svećenika, ali u Hrvatskoj je taj postotak bio najniži i iznosio je samo oko 10 %. U Bosni i Hercegovini osnovano je udruženje *Dobri pastir* 25. siječnja 1950., u koje se učlanilo 80 % članova franjevaca Provincije Bosne srebrne. U Sloveniji je broj članova udruženja dostigao 60 % svih svećenika. Biskupi u Jugoslaviji imali su različit stav prema udruženjima. Na sjeveru Hrvatske odmah su osudili udruženja, drugdje su ih prešutno odobravali.[232]

Godine 1957. od ukupno 1300 svećenika u Hrvatskoj, članova Društva katoličkih svećenika Hrvatske bilo je 168 ili samo 13 %. Za usporedbu, pri osnivanju *Svešteničkog udruženja pravoslavnog sveštenstva u NR Hrvatskoj* 5. kolovoza 1947. od 116 pravoslavnih svećenika učlanilo ih se 102. U 1954. godini u Jugoslaviji je od ukupno 2301 pravoslavnih svećenika, članovima republičkih udruženja, koja su se 3. ožujka 1949. spojila u krovni savez pod imenom *Savez udruženja pravoslavnih sveštenika u FNRJ*, bilo je 1759 svećenika, što iznosi 76 %. U Hrvatskoj su 1954. bila 133 člana, u Bosni i Hercegovini 115 članova, a u Srbiji 1 115 članova. Izvan udruženja u Srbiji bilo je 250 svećenika i 50 monaha. Nakon nekoliko godina, točnije 1959., u Hrvatskoj je u udruženju bilo 145 pravoslavnih svećenika od ukupno 158, što je gotovo 92 %. Slično je bilo i 1964., kad je u udruženju pravoslavnih svećenika bilo 93 % svih svećenika u Hrvatskoj. Nasuprot tako visokom udjelu pravoslavnih svećenika, te je godine u Društvu katoličkih svećenika Hrvatske bilo samo oko 6 % katoličkih svećenika.[233]

Biskupska konferencija katoličkih biskupija FNRJ 26. travnja 1950. odlučila je da je članstvo u tim udruženjima suvišno, odnosno da se *Ne preporučuje*

[232] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 415; Stella ALEXANDER, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge University Press, 1979., prema: Sabrina Petra RAMET, *Balkan Babel. The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, 2. izd., Bloomington Westview Press, Boulder – Oxford, 1996., 143.

[233] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 105, 176; Miroslav AKMADŽA, Staleško društvo katoličkih svećenika Hrvatske u službi komunističkog režima, *Tkalčić*, Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije, 2003., 7., 47 – 196, 147; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 70, 74, 85. Srećko Džaja navodi da je udruženje osnovano 6. kolovoza 1947. Možda je to bio inicijativni odbor. Vidi: Srećko M. DŽAJA, Komunisti i bosansko-hercegovačke vjerske zajednice u prvom desetljeću nakon Drugog svjetskog rata, u: *Spomen-spis. Povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Zagreb, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, 97 – 112, 100.

(se) (*Non expedit*). I u primjeni su postojale razlike, neki biskupi to su tolerirali, a neki su svećenicima prijetili sankcijama. Neki svećenici upisivali su se, a neki su molili svoje biskupe da im se zabrani pristup da bi imali opravdanje pred vlastima. Velik interes za članstvo u tim udruženjima postojao je među nižim svećenstvom u Dalmaciji. Najradikalniji protivnici bili su biskupi Ćiril Banić, Klement Bonefačić, Miho Pušić, kasnije i Frane Franić. Velik utjecaj imao je negativni stav nadbiskupa Stepinca, koji je rekao da su se neki svećenici dali uprijeći u kola komunizma, da udruženja vodi Udba. Inicijativni odbor za staleška udruženja katoličkih svećenika Hrvatske osnovan je tek u prosincu 1952., a proglas članstvu poslao je 14. veljače 1953. Osnivačka skupština Staleškog društva katoličkih svećenika Hrvatske održana je 12. studenog 1953. u Hrvatskom glazbenom zavodu u Zagrebu. Milanović svjedoči da je šef Udbe prijetio istarskom udruženju da će doći u opasnost vlasništvo nad sjemenišnom zgradom, tiskanje Istarske Danice i molitvenika u Puli ako ne pošalje predstavnika.

Nadbiskup Stepinac, unatoč internaciji, bio je nepomirljivi protivnik Staleškog društva. Znao je da su mnogi članovi ucijenjeni zbog prijetnji da će se razglasiti njihove slabosti koje nisu bile u skladu sa svećeničkim zvanjem, pa ni moralom općenito, kao što su bili alkoholizam, ženskarstvo i porezni dugovi. Ipak, od svojih zamjenika zahtijevao je nepopustljivost prema udruženjima, jasno navodeći da iza njih stoje pravi osnivači KPJ i Udba.

> „To je čista izraslina pakla, da se razbije Crkva Božja. Zato sam već rekao nekim biskupima ako bi došao pokušaj osnutka tobožnje 'nacionalne crkve', onda bez milosrđa 'gladio excominicationis' odsjeći trulež sa zdravog stabla Crkve i proglasiti to svemu puku po svim crkvama navevši razlog." [234]

Među najčešćim razlozima pristupa Staleškom društvu bila je i prošlost njegovih članova. Poznat je podatak da je 1961. u Staleškom društvu bilo čak 46 % onih koji su bili osuđivani na zatvorske kazne zbog političkih delikata i to najviše zbog suradnje s ustaškim režimom. Mnogi su pušteni iz zatvora upravo zbog pristupa Staleškom društvu. Nadbiskup Franjo Šeper je 1962. članove Društva grupirao prema tri motiva: jedna grupa svećenika došla je u sukob sa zakonima, druga grupa došla je u sukob s duhovnim vlastima, a treća su grupa oni svećenici koji su si htjeli osigurati miran život u starosti.[235]

---

[234] K. E. BELUHAN, *Stepinac govori*, Valencija, 1967., prema: M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 172.

[235] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 251.

Struktura svećeničkih udruženja pratila je strukturu političkog sustava, pa je svaka republika imala po jedno udruženje, dakako, prema različitim vjerskim zajednicama. Udruženja su dobivala dotacije koje su bile dobrodošle nakon ratnih stradanja. Tako su odobrena sredstva za obnovu katedrale u Đakovu i biskupske palače u Senju. Udruženja ili njihovi članovi imali su socijalno i zdravstveno osiguranje te mogućnost publiciranja. Udruženja su bili kolektivni članovi SSRNJ.

Biskupska konferencija 26. rujna 1952. uputila je Predsjedništvu vlade FNRJ memorandum u kojem je upozorila da udruženja stoje „pod snažnim utjecajem političke stranke". Biskupi su izravno stavili do znanja da bi ih Biskupska konferencija prihvatila ako bi se njihova pravila prilagodila crkvenom pravu, a udruženja stavila pod nadzor episkopata. S obzirom na stvarno stanje, konferencija je jednoglasno donijela izjavu *Non licet*, kojom su zabranjena staleška udruženja katoličkih svećenika. Nakon takva nedvosmislenog stava organizirane su demonstracije i prijetnje protiv biskupa i župnika, a biskupi su pozivani na saslušanje.[236]

Kriza u odnosima došla je do vrhunca pa je poništen dobar odjek što ga je ostavilo puštanje nadbiskupa Stepinca iz zatvora Lepoglava i njegova konfinacija u župnom dvoru u Krašiću 6. prosinca 1951. Štoviše, 11. srpnja 1952. zabranjeno je tradicionalno marijansko hodočašće u Mariju Bistricu.[237] Neposredni razlog zaoštrenog odnosa bila je okružnica kojom je papski nuncij po savjetu Vatikana svećenicima i biskupima savjetovao da ne ulaze u režimu naklonjene organizacije. Zato je Jugoslavija 1. studenog 1952. poslala prosvjednu notu Svetoj Stolici. Sveta Stolica odgovorila je 15. prosinca 1952. vraćanjem neotvorene note. Konačno, Jugoslavija je zbog Trsta, udruženja i, konačno, najave pape Pija XII. u studenom 1952. da će u idućem konzistoriju 1953. zagrebački nadbiskup Stepinac biti imenovan kardinalom, 17. prosinca 1952. prekinula odnose s Vatikanom. Imenovanje kardinalom uslijedilo je 12. siječnja 1953.[238] J. Broz Tito na vrhuncu krize u prosincu 1952. izjavio je:

> „Vatikan vodi talijansku imperijalističku politiku. Oni se dopunjuju. Talijanska vlada pridonosi vatikanskoj dominaciji šireći reakciju u svijetu, a Vatikan pomaže talijanske imperijalističke aspiracije prema Jugoslaviji i drugdje. Osim toga Vatikan je ispunjen velikim ogor-

[236] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 111, 166; S. KOŽUL, *Martirologij crkve zagrebačke*, 269; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 143, 144.

[237] R. HOLJEVAC, Prikaz Simpozija o kardinalu Šeperu, 600.

[238] L. ZNIDARČIĆ, *Alojzije Stepinac*, 47; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 199.; Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948.*, 3., Beograd, Rad, 1980., 466.

čenjem prema našoj socijalističkoj zemlji, on mrzi socijalizam i radi sve moguće protiv nas. On je napravio i takvu podlost da je ratnog zločinca Stepinca proglasio za kardinala i hoće da mu metne kardinalski šešir." [239]

Poseban oblik onemogućivanja bilo je isključenje Katoličke crkve iz javnosti. Katoličke bolnice, sirotišta, a i srednje škole bile su zatvorene. Sjemeništa su konfiscirana, primjerice u Zagrebu, Splitu i Sinju. Bogoslovni fakulteti u Zagrebu i Ljubljani 1952. isključeni su iz sastava sveučilišta, kao i fakultet u Beogradu. Zabranjen je gotovo sav katolički tisak, a kakav je to bio udar, govori podatak da je Katolička crkva na području Kraljevine Jugoslavije izdavala 137 listova, a od toga na hrvatskom i srpskom jeziku 75 listova, što se uglavnom zadržalo i za vrijeme rata. Ponegdje su izlazila lokalna vjerska glasila. Od 1945. do 1953., osim nekoliko službenih vjesnika biskupija i redova, izlazila samo tri glasila, od katoličkih *Gore srca* u Hrvatskoj, *Dobri pastir* u Bosni i *Oznanilo* u Sloveniji. Za usporedbu, 1987. Katolička crkva u Hrvatskoj izdavala je 134 periodične publikacije.[240]

O odnosu prema vjerskim praznicima govorit će se na drugom mjestu. Ovdje ću samo spomenuti da je Predsjedništvo Vlade FNRJ 22. prosinca 1948. uputilo povjerljiv dopis nižim tijelima da se Božić, prema oba kalendara, više ne priznaje kao službeni praznik. Učenici katolici mogli su izostati iz nastave, ali to lokalna tijela nisu poštivala, a taj se odnos sve više zaoštravao.[241]

Odnosi države s crkvama u Jugoslaviji i Hrvatskoj, pa tako i s Katoličkom crkvom, cjelovitije i na jednom mjestu regulirani su već spomenutim *Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica*. Osim zakona, nadu da će se normalizirati odnosi vlasti prema crkvama pružao je Titov govor u Rumi u Vojvodini, kad je zahtijevao da se prestane fizički napadati svećenike. Međutim, od 1945. do 1955. predviđene su teške kazne za crkvene ljude koji su kršili zakone o vjeri, ali ostale su blage za one koji su kršili prava vjernika.[242]

Prema britanskim podacima potkraj 1952. u zatvorima je bio „samo jedan biskup", i to mostarski, 200 katoličkih i 20 do 30 pravoslavnih svećenika. Razlozi koje su navodile vlasti bili su kolaboracionizam, izbjegavanje plaćanja po-

[239] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 117.

[240] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 79; M. JERKOVIĆ, Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1945 – 1952), 101; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 224; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 145.

[241] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 228.

[242] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 56; Stella ALEXANDER, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, 229, prema: Sabrina Petra RAMET, *Balkan Babel*, 146, 173.

reza i neovlašteno krštenje. Prema sudu britanskog veleposlanika Ive Malleta Jugoslavija je bila totalitarna, protuliberalna, nacionalistička i protucrkvena. Godine 1954., prema vladinim podacima, u jugoslavenskim zatvorima bila su 124 katolička svećenika, 32 pravoslavna i 2 protestantska. Činjenica da je u zatvorima bilo gotovo četiri puta više katoličkih nego pravoslavnih svećenika, potvrđuje veliku razliku u odnosima Jugoslavije i Katoličke crkve te Jugoslavije i Srpske pravoslavne crkve, te, dakako, obratno.[243]

Potkraj 50-ih činilo se da je prošlo vrijeme progona svećenika. Smanjivao se njihov broj u zatvorima, prestali su napadi na biskupe i svećenike, a popustio je i pritisak da se učlane u Staleško društvo svećenika, a smanjio se i broj napada u novinama. Nakon što je 1951. u Zagrebu organiziran proces na kojemu je osuđeno 16 poglavara i bogoslova Nadbiskupskog bogoslovnog sjemeništa na vremenske kazne od 1 do 13 godina, vlasti su se pobrinule da organiziraju još nekoliko procesa. U svibnju 1955. u Rijeci osuđeno je 5 bogoslova na kazne zatvora; Visoka teološka škola zatvorena je na 5 godina, a gimnazija sjemeništa na 3 godine. U Splitu u kolovozu 1956. osuđena su 2 svećenika i 2 bogoslova zbog neprijateljske i fašističke promidžbe, razbijanja bratstva i jedinstva, zloupotrebe vjere u političke svrhe, protudržavnog uređenja. Istom mjerom zatvorena je Visoka teološka škola u Splitu s pripadajućim sjemeništem na 8 godina. Zatvorena je i Biskupska klasična gimnazija s pripadajućim biskupskim i dječačkim sjemeništem i franjevačkim sjemeništem na 5 godina.[244]

Vjerovalo se da će Bogoslovno sjemenište u Đakovu biti pošteđeno zbog Josipa Jurja Strossmayera i biskupa Antuna Akšamovića, koji je surađivao s vlastima. Iako je 1944. bio od Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini proglašen zločincem, 1959., pred smrt, a u vrijeme neposredno pred istragu u Bogosloviji, bio je čak odlikovan Zlatnim ordenom i diplomom Bratstva i jedinstva. Međutim, 5. listopada 1959. uhićena je skupina svećenika i bogoslova Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu. Na čelu skupine bio je Ćiril Kos, duhovnik sjemeništa. Istražni postupak trajao je do 8. siječnja 1960. Najviše se teretilo Ćirila Kosa zbog riječi o praznim crkvama, ispaćenoj Hrvatskoj, napuštenim ognjištima, otimačini, pobijenim svećenicima, rušenju obitelji te prevari od komunista. Devetoro optuženih osuđeno je na dugogodišnje vremenske kazne.[245]

[243] Katarina SPEHNJAK, Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2001., 3., 597 – 631, 609; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 26.

[244] Marin SRAKIĆ, „U ime naroda!", *Diacovensia*, Đakovo, 1994., 1., 23 – 57, 24.

[245] M. SRAKIĆ, „U ime naroda!", 24, 54; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 192; *Glas Slavonije*, 9. 2. 1960., Završeno suđenje proustaškoj grupi iz Đakova. Osuđeni su proglašeni krivim i strogo osuđeni za neprijateljski rad.

Iako se 1953. vjerski nije izjasnilo 499 000 osoba ili 12,9 %, što je bio vrlo visok broj u usporedbi sa stanjem prije rata i neposredno nakon njega, kad se nije ni pomišljalo da se takvo pitanje postavi, ipak je teško vjerovati da je broj ateista ili agnostika zadovoljavao komunističke vlasti.

Tablica 19. Vjerska pripadnost u Hrvatskoj 1953.[246]

Vjeroispovijest	%
Katolici	73,9
Bez religijske pripadnosti	12,5
Pravoslavni	11,3
Ostale vjere	1,3
Nepoznato	0,9
Muslimani	0,2

U Bosni i Hercegovini onih bez religijske pripadnosti bilo je čak 30,3 %, a na razini Jugoslavije bilo ih je neznatno manje nego u Hrvatskoj – 12,3 %.

Tablica 20. Stanovništvo Jugoslavije prema vjerskoj pripadnosti[247]

Vjeroispovijest	1931.		1948.		1953.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Pravoslavni	6 785 000	48,7	7 812 000	49,5	7 011 000	41,4
Katolici	5 218 000	37,4	5 797 000	36,7	5 383 000	31,8
Muslimani	1 561 000	11,2	1 974 000	12,5	2 083 000	12,3
Protestanti	231 000	1,7	142 000	1,0	148 000	0,9
Židovi	68 000	0,5	6 800	0,04	–	–
Ostali kršćani	68 000	0,5	38 000	0,2	71 000	0,4
Ostali	2 000	0,0	–	–	156 000	0,9
Bez pripadnosti	–	–	–	–	2 085 000	12,3
Ukupno	13 933 000	100	15 763 000	100	16 937 000	100

Malo je podataka o srušenim crkvama u ratu i o crkvama koje su izgrađene nakon rata. Prema podacima Vjerske komisije NRH srušene su 133 crkve, a po svemu sudeći taj broj uključuje hramove i Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve. Od 1945. do 1960. bilo je izgrađeno samo 5 novih crkava.[248]

[246] *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava, 31. ožujak 1991. Stanovništvo prema vjeroispovijesti i materinskom jeziku po naseljima*, Dokumentacija 883, ur. Jasna Crkvenčić Bojić, Državni zavod za statistiku, 1994., 9.

[247] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 141; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 83.

[248] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 215.

Tablica 21. Vjerski službenici i hramovi u Hrvatskoj 1953.[249]

Katolička crkva		Srpska pravoslavna crkva		Islamska vjerska zajednica	
Biskupi	Župnici	Episkopi	Svećenici	Muftije	Imami
9	1 800	3	97	0	2

Crkve	Samostani	Crkve	Manastiri	Džamije	–
3 283	95	200	1	3	–

Katolička crkva, kao i Srpska pravoslavna crkva te Islamska vjerska zajednica, zalagala se za tradicionalne vrijednosti, u kojima su se prožimala vjerska i nacionalna obilježja. Upravo KP je te vrijednosti zanemarivala, potiskivala, a često i zabranjivala. Zato su mnogi Katoličku crkvu doživljavali kao pravog zaštitnika hrvatske nacije, a takvom je Katolička crkva i samu sebe doživljavala.

[249] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 152.

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I KOMUNISTI

KP se neprijateljski odnosila prema svim vjerskim zajednicama u Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj. Međutim sa Srpskom pravoslavnom crkvom (SPC) u Hrvatskoj nije bilo većih sukoba. „Lojalnost" i „rodoljubivost" pravoslavnog klera, nasuprot „nedoličnosti" katoličkih velikodostojnika, istaknuo je i sam J. Broz Tito u razgovoru s dopisnikom glasila francuske komunističke partije *L'Humanite* početkom studenoga 1945. Može se pretpostaviti da sukoba nije bilo jer je SPC u odnosu prema NDH i obnovi Jugoslavije podržavala novu vlast. Ponovnim ujedinjenjem Srba u jednoj državi, što je bio glavni motiv političkog djelovanja te Crkve, splasnuo je njezin politički angažman. Osim toga, mnogi pokazatelji govore o omasovljenju KP među hrvatskim Srbima, koji su sudjelovali u partizanima u mnogo većem postotku no što je njihov udio u broju stanovništva. To je, vjerojatno, rezultiralo i njihovom ateizacijom i slabljenjem utjecaja Srpske pravoslavne crkve. Dakle, različit odnos KP prema Katoličkoj crkvi i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, zapravo je bila posljedica različitog odnosa tih dviju crkava prema komunističkim vlastima i Jugoslaviji. Za ilustraciju, prema podacima Udbe, dvije trećine pravoslavnih svećenika ušlo je u udruženje svećenika, koje je osnivao režim sa zadaćom da kroz Narodnu Frontu surađuje s vlastima. Suprotno tomu „ogromna većina" svećenika Katoličke crkve jest „reakcionarno raspoložena i zadojena mržnjom prema narodnoj vlasti". Zanimljiv je i podatak o razlikama između katolika, pravoslavaca i muslimana, koji su bili u vojsci. Prema analizi vojnih tijela mnogi pravoslavci i muslimani su nakon odsluženja vojnog roka, a očito i pod pritiskom, odbili vjersko zvanje, na koje su se odlučili prije vojske. Taj je broj među katolicima bio zanemariv.[250]

Političke prilike tijekom Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega imale su za SPC tragičan razvoj, od kojeg se dugo nije mogla oporaviti. Razaranje crkvene organizacije, progoni pravoslavnog stanovništva i građanski rat između partizana i četnika bili su razorni. Ratom prorijeđena i s uništenim crkvama, bez međunarodnog zaleđa, s hipotekom nosioca srpskog hegemonizma, suočila se s komunističkim protivnikom. Srpska pravoslavna crkva sebe je potpuno identificirala sa Srbijom kao državom i sa Srbima kao narodom. Stvaranje federativne Jugoslavije, a ne Jugoslavije kao proširene Srbije primila je kao gubitak državnosti, a samim tim i kao ugrožavanje nacionalnog identiteta srp-

[250] Josip BROZ TITO, *Izgradnja nove* Jugoslavije, II., knjiga prva, Beograd, Kultura, 1948., 185; HDA, nesređeno, Izvještaji UDB-e i rad neprijatelja, 1945., 1946., 1947. i 1948. (Neprijateljski rad popova. Rad vjerskih organizacija u 1947 godini.); R. RADIĆ, Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija, 475.

skog naroda. Srpska pravoslavna crkva, autokefalna i neovisna te materijalno zavisna crkva, usko vezana za državu, tretira nacionalni problem kao element religije, pa nije samo religijska, nego i nacionalna institucija.[251]

Objavljeno je nekoliko procjena o broju ubijenih pravoslavnih svećenika u NDH; 129 u *Glasniku SPC* 1952., 170 u 1946., i 291, što je najveći broj, a objavljen je 1960. Prema nekim istraživačima, u NDH bilo je srušeno, spaljeno i oštećeno oko 250 pravoslavnih crkava i samostana, od toga u Hrvatskoj oko 160 i u Bosni i Hercegovini 90. Te podatke treba uzeti s velikom rezervom, jer primjerice, prema podacima Vjerske komisije NRH u ratu u Hrvatskoj je, kao što je već spomenuto, bilo porušeno 133 crkava.[252]

Postoje podaci za ubijene svećenike za cijelu Jugoslaviju, kao i podaci za eparhije i mitropolije koje obuhvaćaju i Hrvatsku. Kao što sam već naveo, u Jugoslaviji je u ratu ubijeno 493 pravoslavna svećenika, a nakon rata 5 pravoslavnih svećenika. Partizani su ubili 153, ustaše 188, četnici 14, Nijemci 71, Talijani 12, a svi ostali 60 pravoslavnih svećenika.[253] Međutim, postoje i podaci prema kojima su ustaše ubili 159 pravoslavnih svećenika.

Tablica 22. Ubijeni pravoslavni svećenici od ustaša prema eparhijama i mitropolijama[254]

Eparhija ili mitropolija	Ubijeni svećenici
Banjalučka	6
Beogradsko-karlovačka	7
Gornjokarlovačka	57
Dabrobosanska	10
Dalmatinska (hrvatski dio)	15
Pakračka	6
Zagrebačka	6
Zahumsko-hercegovačka	19
Zvorničko-tuzlanska	27
Šabačko-valjevska	1
Đakoni	5
Ukupno	159

[251] Radmila RADIĆ, Crkva i „srpsko pitanje" *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 301 – 339, 248; R. RADIĆ, Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija, 478.

[252] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 95; Veljko ĐURIĆ MIŠINA, *Srpska pravoslavna crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941 – 1945. godine*, Veternik, DIJAM-M-pres, 2002., 24 – 29; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 215.

[253] J. TOMAŠEVIĆ, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945*, 572.

[254] V. ĐURIĆ MIŠINA, *Srpska pravoslavna crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941 – 1945. godine*, 12 – 22.

Mitropolije ili eparhije koje se većim dijelom nalaze u Hrvatskoj jesu gornjokarlovačka, dalmatinska, pakračka i zagrebačka.

Od ukupno 353 postojeće parohije na području Hrvatske u prosincu 1946., nepopunjene su bile, dakle bez svećenstva, 233 parohije, a popunjeno je bilo 112 parohija. Iako ne postoje sustavna istraživanja, koja bi omogućila cjelovit uvid u to kakav je bio odnos prema crkvi, mnoge indikacije govore da su Srbi u Hrvatskoj masovno odbacili Srpsku pravoslavnu crkvu. U nekim krajevima Like i Krbave domaće srpsko stanovništvo, najvjerojatnije su među njima bili i nekadašnji pravoslavni vjernici, samo je rušilo svoje crkve, primjerice, u Gračacu i Širokoj Kuli, ili su ih pustili da propadnu. Poznat je podatak da je SPC od 1945. do 1960. u Hrvatskoj popravila 91 crkveni objekt. Od republičkih tijela uspjeli su dobiti 9 milijuna dinara, a sami su, prodajom zemlje i šuma te pomoću iz inozemstva, skupili još 43 milijuna dinara.[255]

Međutim, jednakim žarom kojim su komunisti Hrvati napadali katoličke svećenike, komunisti Srbi napadali su pravoslavne svećenike. Zabilježeni su napadi 1947. u Pakracu na mitropolita zagrebačkog Damaskina, u listopadu iste godine u Kistanju na vladiku gornjokarlovačkog Nikanora, a početkom 1949. u Titovoj Korenici na tamošnjeg popa. Slično je bilo u Kostajnici i na području Kutine u, čini se, Mikleuški.[256]

Nakon što je Srpska pravoslavna crkva ipak uspjela potkraj 40-ih obnoviti svoju djelatnost, napadi i radikalna ateizacija stanovništva rezultirala je ranih 50-ih velikim smanjenjem broja njezinih svećenika u Hrvatskoj. Godine 1947. bilo ih je 107, 1949. njihov broj povećao se na 145, a 1953. smanjio se na 97 svećenika.[257]

Spomenuo sam već svećenička udruženja. Ona su se osnivala prema federativnoj podjeli na republike. Slijedeći to načelo i za pravoslavne svećenike, pojedina svećenička udruženja nisu označavana kao „srpsko-pravoslavna", nego samo kao „pravoslavna". Krovni savez republičkih pravoslavnih udruženja, osnovan 3. ožujka 1949., zvao se Savez udruženja pravoslavnih sveštenika u FNRJ. Time se htjelo neizravno izraziti priznanje makedonske i crnogorske nacije. Međutim, episkopat Srpske pravoslavne crkve nije se prilagodio novom federalnom

[255] HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, kut. 128, 1668/46, Izvještaj o brojnom stanju svećenstva svih vjeroispovjesti na teritoriju Narodne Republike Hrvatske, 1. 12. 1946; isto, kut. 124, Izgradnja i popravke crkvenih objekata u FNRJ u vremenu od 1945 – 1960 god., dokument bez datuma; Mile BOGOVIĆ, Država i crkva u srpskom pravoslavlju, *Bosna franciscana*, Samobor, 1993., 1., 67 – 75, 67; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 19.

[256] Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945 – 1950.*, Zagreb, Srpsko kulturno društvo, 2003., 196.

[257] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 151.

uređenju, pa ni Hrvatskoj kao federalnoj jedinici, nego je zadržana centralistička podjela.[258]

PROTUKOMUNISTIČKA GERILA

Neposredno nakon rata uhićeno je, zatvoreno ili smaknuto oko 120 000 četnika, ljotićevaca, nedićevaca i ustaša. Otkriveno je i uhićeno 2 042 špijuna koji su djelovali protiv režima, a i 793 osobe ubačene u zemlju kao obavještajci i saboteri. Ne treba sumnjati da je većina smaknuta ili osuđena na smrt.[259]

Međutim, mnogi preživjeli pripadnici poraženih vojski, koji nisu bili uhićeni, a koji se nisu htjeli ili nisu uspjeli povući na zapad, skrivali su se pred vlastima, a neki su i nastavili oružano djelovanje. Tako je komunističkom režimu, osim političkih stranaka i crkvi, glavobolje zadavao i oružani otpor, napose otpor križara. Nastali su uglavnom kao rezultat spontanog okupljanja vojnika Oružanih snaga NDH nakon njezina rasula 1945. Napustivši kompromitirane nazive i simbole ustaške organizacije, križari su se borili protiv komunističke vlasti i Jugoslavije, a za obnovu NDH. Protukomunizam, protujugoslavenstvo i samostalna država Hrvatska motivirali su ih na nastavak borbe. Mnogi križari računali su na povratak Ante Pavelića, a nemali se broj nadao da bi Vladko Maček mogao stati na čelo hrvatskog naroda. Što se tiče međunarodne potpore, orijentacija vodstva NDH u emigraciji i križara nakon propasti NDH i poraza ustaškog saveznika Trećeg Reicha, postala je prozapadna. Računaju na državne interese, na savezništvo SAD-a i Velike Britanije, koji su sa SSSR-om raskinuli ratno savezništvo. Vodstvo NDH naglašavalo je da je temeljni cilj njegove borbe bila i ostala hrvatska država. Nastojali su odbaciti bilo kakvu vezu sa sustavima fašističkog ili nacističkoga tipa.[260]

Postojale su veze s obavještajnim službama SAD-a i Velike Britanije. CIA je još potkraj 1948. predlagala da se s pomoću gerile sruši Tito. Osim kao prijetnja, brojna emigracija mogla je poslužiti i u obavještajne svrhe. Mnogi su vjerovali da je pitanje rata samo pitanje trenutka. Jugoslavenske vlasti strahovale su od mogućega protukomunističkog instrumentaliziranja hrvatske emigracije i drugih emigracija s područja Jugoslavije. Potvrda strahovanju da će Jugoslavija biti odskočna daska u borbi protiv komunizma u istočnoj Europi bio je i podatak da je njezina vlada iz zapadnih okupacijskih zona Njemačke i Austrije i iz Italije

[258] S. M. DŽAJA, Komunisti i bosansko-hercegovačke vjerske zajednice u prvom desetljeću nakon Drugog svjetskog rata, 100.
[259] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 163.
[260] Z. RADELIĆ, *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, 66.

zahtijevala 947 „jugoslavenskih ratnih zločinaca i izdajnika", a da su do ožujka 1947. bile izručene samo 43 osobe.[261]

Moškov je u istrazi tvrdio da je i Pavelić imao veze s višim časnicima savezničke okupacijske vojske u Austriji te da je za njih napisao elaborat pod naslovom *Hrvatska stvarnost*. Ustaški emigranti pohađali su obavještajne tečajeve u Njemačkoj.[262]

Britanski obavještajci ustaškim su predstavnicima izričito naglasili da oni ne nastupaju i ne govore u ime Vlade. Dakako, treba prihvatiti vjerojatnost da nije baš svaki njihov potez bio sinkroniziran s centralom u Londonu, ali jasno je da je obavještajna služba, u skladu s prirodom svoje djelatnosti, razrađivala bezbrojne varijante u sklopu dugoročne strategije svoje Vlade, pa su tako i ustaše bili samo jedan od mogućih oslonaca Velike Britanije na ovom području Europe. Njih su zanimala prije svega dva pitanja: prvo, namjeravaju li križari dignuti ustanak protiv Tita, drugo, bi li se njihove snage za šest do deset mjeseci mogle povećati toliko da izvedu državni udar, dakako, prethodno primivši pomoć u oružju i materijalu.[263]

Križari nisu bili jedinstvena vojna sila. Djelovali su u više od 200 nepovezanih skupina, bez pravih zapovjednika i bez političkog vodstva, a vodstvo NDH namjeravalo je preuzeti ulogu njihova političkog i vojnog vodstva i ujediniti ih u jedinstveni pokret Hrvatski narodni otpor. Vjerovalo se da će križari biti ona udarna sila koja će obnoviti državu, ali njihov pokušaj završio je s propašću *Akcije 10. travnja* u ljeto 1948. Najjača aktivnost križara zabilježena je neposredno nakon vojnog poraza 1945. i 1946. Već zimi 1946./1947. većina križarskih skupina raspala se ili su razbijene. U 1947. godini uglavnom nestaju, a preostale skupine bore se za puko preživljavanje. Ipak osjećaj nesigurnosti u slabije dostupnijim krajevima zadržao se i dulje. O tome svjedoči anegdota sa snimanja jed-

[261] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 261; Đuro REBIĆ, *Špijuni, diverzanti, teroristi. Ostaci kontrarevolucije u Jugoslaviji*, Zagreb, Centar za informacije i publicitet, 1987., 24, 27, 28, 38, 39; Ivan PRUSAC, *Akcija Deseti travanj: u svjetlu svjedoka: dokumentacije*, bez. mj. izd., 1989., 421; Aleksandar RANKOVIĆ, *Izabrani govori i članci*, bez mj. izd., Kultura, 1951., 143.

[262] Bilješku o strogo tajnom dosjeu o Anti Paveliću u National Archives and Records Administration u SAD-u donosi T. Jakovina u: T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 126. Vidi i: *Terorističke i špijunske akcije protiv FNR Jugoslavije. Otkrića sa zagrebačkog procesa protiv ustaške terorističko-špijunske grupe Kavran-Miloš*, Zagreb, Društvo novinara NR Hrvatske, bez g. izd., 15, 37; Mate FRKOVIĆ, Nepoznate stranice iz poslijeratnog djelovanja hrvatske emigracije. Prilog za povijest te dobe, *Hrvatska revija*, München, 1971., 2. – 3., 291 – 298, 296; Srećko ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja. Memoari*, prir. fra Martin Planinić, Zagreb, Protektor, 1995., 195.

[263] M. FRKOVIĆ, Nepoznate stranice iz poslijeratnog djelovanja hrvatske emigracije, 297, 298; Bogdan KRIZMAN, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb, Globus, 1986., 176; HDA, RSUP SRH, SDS, 015 – 7 – 15 – 3, Aide de memoire, 6. 9. 1947., *Usmeni odgovor primljen dne 8. 9. 1947. u 17. sati na proposicije od 6. 9. 1947., Izvješće*, bez datuma.

nog od prvih hrvatskih poslijeratnih filmova *Zastave* na Kalniku 1948., kada su se seljaci, pripadnici pomoćne filmske ekipe, razbježali pri nenadanoj pojavi glumca Antuna Nalisa u ustaškoj uniformi. Zadnje akcije križara zabilježene su 1952., kad je i osnovana zadnja skupina. Može se reći da je izostankom rata demokratskog Zapada i komunističkog Istoka, gerilski pokret, ne dočekavši pomoć u koju su dugo vjerovali, uništen odlučnim i bezobzirnim udarcima komunističke vlasti.[264]

Križarske skupine najčešće su imale od 5 do 10 pripadnika. Veće skupine bile su rijetkost. Jedna od bolje organiziranih skupina bio je 1. slavonski križarski zdrug, koji je, prema tvrdnjama zapovjednika Antuna Vičića imao oko 200 pripadnika. Međutim, oni nisu poduzeli nijednu veću vojnu akciju. Zapravo je bilo vrlo malo vojnički organiziranih skupina sa zapovjednom hijerarhijom i strogim pravilima ponašanja. Uglavnom su križarske skupine napadale zadruge, kao simbole komunizma, ali i zbog toga što su one bile jedan od glavnih izvora opskrbe. Često su napadali komunističke aktiviste, a i manje policijske ophodnje. Presretanjem pojedinaca, povremenim prekidima prometa i prepadima na zadruge i privatne kuće, križari su godinama nakon rata stvarali uvjete za izvanredno stanje. Iako su koristili odsutnost režimskih jedinica da bi se slobodno kretali po pojedinim selima, križari nisu formirali područja pod svojim nadzorom. Križarske skupine djelovale su isključivo na selu, za koje su bile vezane opskrbom i skloništima.[265]

Sustavniji podaci za Hrvatsku izradio je MUP za 1946. Prema podacima i terminologiji MUP-a te godine odmetnici su izveli 569 akcija, 205 ubojstava, 71 ranjavanje, 58 maltretiranja, 98 razoružavanja, 298 pljački, 15 paleža i 78 raznih drugih akcija. Prema svemu sudeći, u tim brojkama kriju se i djelovanja nedvojbenih kriminalaca. Što se tiče pripadnika policijskih i vojnih postrojbi u Hrvatskoj je prema tom popisu u 1946. ubijeno 57 i ranjeno 42 „vojnika", ubijeno 66 i ranjeno 17 „aktivista" i ubijeno 103 i ranjeno 38 pripadnika „naroda", očito, onog nenaoružanog. Iste godine gerilci su, kao i, vjerojatno, kriminalci, provalili u 167 zadruga, a vrijednost svega „opljačkanog", što uključuje, vjerojatno, i zarobljeno oružje i robu oduzetu po privatnim kućama, bila je 3 870 488 dinara.[266]

Na razini Jugoslavije poznato je nekoliko procjena ili popisa stradalih udbaša, knojevaca, policajaca i drugih aktivista, uglavnom članova KP-a, koji su bili

[264] Ivo ŠKRABALO, *Između publike i države. Povijest hrvatske kinematografije 1896 – 1980*, Zagreb, Znanje, 1984., 139.

[265] Z. RADELIĆ, *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, 246.

[266] HDA, CK SKH, Vojna komisija, k. 134, Tabelarni pregled banditizma i njegovog djelovanja u 1946 godini (izvađeno iz izvještaja Ministarstva unutrašnjih poslova) i *Pregled banditizma i njegovog djelovanja od 1. I. do 31. XII. 1946. godine na teritoriju Hrvatske.*

izravno angažirani u borbi. U spomen-knjizi jugoslavenskih službi sigurnosti *Pali nepobeđeni 1944 – 1964* navodi se da je u navedenom razdoblju poginulo 1 874 pripadnika službi sigurnosti, a jedan od sudionika navodi da je od 1945. do 1947. poginulo 1 104 pripadnika KNOJ-a.[267]

Oružane akcije u gradovima bile su rijetke. Križari su prema mjestu svog nastanka i djelovanja te podrijetlom svojih pripadnika bili uglavnom seoska gerila. U gradovima su zabilježene ilegalne organizacije, pripadnici kojih su pisali parole, trgali plakate i ostali promidžbeni materijal, a neke su se uspjele i naoružati. U njima su se uglavnom okupljali srednjoškolci i studenti.

Prema izračunima same Udbe do 1. srpnja 1948. u Hrvatskoj je bilo 3 688 gerilaca križara. Taj broj uključuje aktivne i pasivne gerilce, tzv. „bunkeraše" i pomagače, ali i malobrojne četnike. Ako toj brojci dodamo još prirast gerilaca od 1948. do 1950., približan ukupan broj svih sudionika oružane borbe u Hrvatskoj od 1945. do 1950. može se procijeniti na 3 500 do 4 000. Od 1945. njihov broj smanjivao se od 2 500 gerilaca na 540 u 1946., 510 u 1947., 243 u 1948. i 10 u 1949. Od 1950. bilo ih je manje od 10, a potpuno su nestali 1952.

Za razliku od križara, koji su djelovali na području cijele Hrvatske, osim Istre i priobalja Dalmacije, uz iznimku podvelebitskoga dijela, četnici su djelovali u krajevima gdje je bilo jače zastupljeno srpsko stanovništvo, najviše u Dalmaciji, zapravo u zaleđu sjeverne i srednje Dalmacije, i u Lici, a manje su bili primjetni u srednjoj i sjevernoj Hrvatskoj, napose u Kordunu, Banovini, Podravini, Posavini i Slavoniji. Monarhistički usmjerene skupine bile su i slovensko-hrvatske skupine, najviše one skupine u Međimurju uz granicu sa Slovenijom. Nema preciznih podataka o ukupnom broju četnika u Hrvatskoj nakon rata. Neposredno nakon rata bilo ih je nekoliko stotina, ali već u jesen 1945. nije ih bilo više od 70. Od toga ih je bilo najviše u Lici. U prvim procjenama za Liku 1945. spominjalo se 350 četnika, a do jeseni samo još 63 četnika.

U Hrvatskoj je četnička gerila u usporedbi s ustaškim gerilom bila mnogo slabija, pa zapravo nije ni bila zbiljska opasnost za komunističku vlast.

Komunistička vlast drastično se obračunala s križarima i četnicima. Najčešće je organizirala potjere, zasjede i racije po selima. Osim prijetnji rodbini križara i fizičkih maltretiranja, poduzimale su se i drastične metode preseljavanja njihovih obitelji, a poznato je i to da su postojala dva logora za obitelji križara. No, i

[267] *Pali nepobeđeni*, Beograd, Savezni odbor za proslavu dvadesete godišnjice Službe unutrašnje bezbednosti, 1965., 481; Vicko ANTIĆ, Dejstva Korpusa narodne odbrane Jugoslavije na razbijanju kontrarevolucionarnih snaga u poslednjoj godini rata, u: *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd, 1986., 611. Popis poginulih i u: Dragan MARKOVIĆ, Nikola MILOVANOVIĆ, Đuro REBIĆ, *Ratnici mira*, 1 – 3, Beograd, Sloboda, 1979., 271 – 402.

OBLIKOVANJE KOMUNISTIČKE HRVATSKE I JUGOSLAVIJE (1945. – 1954.)

GRANICE NARODNE REPUBLIKE HRVATSKE

Narodna Republika Hrvatska Ustavom je od 18. siječnja 1947. u 3. članku odredila svoj teritorij.

> „Narodna Republika Hrvatska obuhvaća područje sadašnje oblasti Dalmacije i sadašnjih okruga: Osijek, Slavonski Brod, Daruvar, Bjelovar, Varaždin, Zagreb, Sisak, Karlovac, Sušak i Gospić, te područje grada Zagreba."[270]

Hrvatska je 1939., kao Banovina Hrvatska, u Kraljevini Jugoslaviji bila granična prema Kraljevini Italiji i Republici Mađarskoj. Za vrijeme NDH graničila je, uz navedene države, i na Treći Reich te na razna upravna područja pod njemačkom ili talijanskom okupacijom. Osim susjeda, mijenjao se i opseg njezinih državnih granica sve do 1941. Pod različitim državama, sustavima i režimima, ali i uvjetima, granice Hrvatske, kao dijela Jugoslavije, utvrđene su mirovnim sporazumima i međudržavnim pregovorima s Mađarskom u Trianonu 4. lipnja 1920. i s Italijom u Rapallu 12. studenog 1920. i Rimu 27. siječnja 1924.; NDH je u Rimu 18. svibnja 1941., utvrdila nove granice s Italijom. Za razliku od stanja nakon Prvoga svjetskog rata, nakon Drugoga svjetskog rata pobjednici su se prešutno sporazumjeli da neće dopustiti stvaranje novih država, ali da će dopustiti korekcije postojećih granica.[271]

U političkoj borbi svakako su važna obećanja. Što se tiče pitanja unutarnjih granica, u odnosu na Hrvatsku seljačku stranku i Ustaše – hrvatskog oslobodilačkog pokreta, zapravo NDH, Komunistička partija Hrvatske u startu je u promidžbenom nadmetanju bila u podređenom položaju. Naime, dok su pitanja pripadnosti Bosne i Hercegovine i Vojvodine bili dio planova HSS-a i ustaške organizacije, KPJ se zalagala za mnogo užu Hrvatsku. Međutim, KP je veliku prednost stjecala na području vanjskih granica, bez obzira na to što se i NDH formalno proširila na cijelu Dalmaciju nakon 1943. U Deklaraciji privremene vlade DFJ, koju je Tito pročitao preko Radio Beograda 9. ožujka 1945., nagla-

[270] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske (28. XI. 1946. – 18. I. 1947.), Stenografski* zapisnici, Zagreb, Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1949., 230; *Ustav Narodne Republike* Hrvatske, *Narodne novine*, 1947., 7, 18; *Ustav Narodne Republike Hrvatske, od 18. I. 1947. – dijelovi koji nisu ukinuti*, u: *Ustavni zakoni*, Zagreb, 1953., 141.

[271] V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 182.

šavalo se i to da će se nacionalna područja koja su ostala izvan Jugoslavije priključiti matici zemlji. Veliki dio tih promjena išao je u korist Hrvatske.[272]

Granice Jugoslavije s Italijom 1945. – 1954.

[272] Jill IRWIN, *The Croat Questions, Partisans Politics in the Formation of the Yugoslav Socialist State*, West view Press, Boulder – San Francisco – Oxford, 1993., 224; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 380.

Sve političke snage u Hrvatskoj i Jugoslaviji računale su na Istru. Osim NOP-a i NDH nakon kapitulacije Italije, nadu u proširenje polagala je i Vlada Kraljevine Jugoslavije. General Simović još je 27. lipnja 1941. preko Radio Londona izjavio da će Jugoslavija nakon rata dobiti Istru, Trst, Goricu, dijelove Koruške i Gradište. Izjavu je temeljio na obećanju Britanaca, ali suprotno željama SAD-a.[273]

Međutim, odlučnije i konkretne korake poduzeo je samo NOP. Osim djelatnosti hrvatskih i slovenskih partizana, veliku važnost u oblikovanju volje Hrvata za novim granicama prema Italiji imale su izjave ZAVNOH-a od 1. ožujka 1943. i 26. svibnja 1943. Nakon kapitulacije Italije 9. rujna 1943., važne su odluke Okružnog NOO Istre 13. rujna 1943., slične odluke Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsku Sloveniju 11. rujna 1943., odnosno Izvršnog odbora Osvobodilne fronte, kao i odluke ZAVNOH od 20. rujna 1943., kad je objavio odluku o priključenju matici zemlji Hrvatskoj i preko nje Jugoslaviji Istre, Rijeke, Zadra, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Dalmacije, ukratko krajeva koji su izgubljeni raznim sporazumima. AVNOJ je 30. studenog 1943. potvrdio odluku ZAVNOH-a. Sa stajališta međunarodnog prava, koje ne priznaje promjene granica tijekom rata, te odluke nisu imale veću važnost, osim što su izražavale volju velikog dijela stanovništva. Odbacile su ih sve talijanske političke snage, pa i Komunistička partija Italije (KPI).[274]

Komunisti talijanske nacionalnosti u Istri, članovi KPI, koji su postupno prilazili KPH, najčešće odlaskom u partizane, većim su dijelom bili protiv izdvajanja Istre iz Italije, držeći nacionalno pitanje nevažnim pitanjem. Nastojanja hrvatskih komunista za proširenjem Hrvatske povezivali su s hrvatskim ili panslavističkim nacionalizmom. Postoje naznake da su neki talijanski komunisti i protufašisti u partizanima smaknuti upravo zbog takvih razmišljanja. I u slučaju talijanskih komunista pokazuje se gotovo kao pravilo da komunisti pripadnici većinskog naroda inzistiraju na klasnim pitanjima, a da su za probleme manjina uglavnom nezainteresirani. Za razliku od svoje središnjice, mnogi talijanski komunisti u Istri nisu pristajali na odvajanje od Italije, jer bi, konačno, takva odluka bila shvaćena kao nacionalna izdaja i odbačena od većine Talijana. Međutim, presudna je bila odluka Kominterne da KPI Istru prepusti KPH sredinom 1942.[275]

[273] Vojislav PAVLOVIĆ, *Od monarhije do republike. SAD i Jugoslavija (1941 – 1945)*, Banja Luka, Glas srpski, 1998., 428.
[274] F. ČULINOVIĆ, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, 289; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 73.
[275] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 54, 56, 87; A. HRVATIN, Trgovanje s kostmi. Dr. Nevenka Troha, članica meddržavne zgodovinske komisije (intervju).

Između SAD-a i Velike Britanije te Jugoslavije 9. lipnja 1945. u Beogradu je postignut dogovor o privremenoj podjeli graničnog područja Jugoslavije i Italije na dvije okupacijske zone. Zona A s gradovima Trst i Pula bila je pod savezničkom vojnom upravom, a zona B pod jugoslavenskom vojnom upravom. Razgraničenje je provedeno po tzv. Morganovoj liniji, nazvanoj po britanskom generalu Williamu Morganu. U južnom dijelu ta je linija išla po današnjoj slovensko-talijanskoj granici, a sjeverno od Trsta nešto istočnije od te granice. Te dvije zone nastavile su funkcionirati prema potpuno drukčijim zakonima i odlukama dviju susjednih zemalja. Jugoslavija je čak uvela „jugo-lire" koje su vrijedile samo na području Zone B. Središte Vojne uprave Jugoslavenske armije bilo je u Opatiji sve do 23. listopada 1948. U obje okupacijske zone bile su koncentrirane velike vojne snage. U zoni A bilo je čak 120 000 poljskih vojnika pod vodstvom generala Andersa, a koji su bili dio britanskih snaga.[276]

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, koja je trajala od 29. srpnja do 15. listopada 1946., o podijeli Istre i o Slobodnom teritoriju Trsta (STT) raspravljalo se 28. rujna 1946. Konačno, ugovor o miru između 21 države potpisan je 10. veljače 1947. u Parizu, a ostvaren je 15. rujna 1947. Jugoslavija je dobila zonu B i Pulu s okolicom, kao dio zone A, ukupno više od 7 000 kvadratnih kilometara novog područja sa 470 000 stanovnika. STT je imao dvije zone. Zona A bila je pod savezničkom vojnom upravom, a zona B pod jugoslavenskom vojnom upravom.[277]

Već 20. ožujka 1948. SAD, Velika Britanija i Francuska Tripartitnom su se deklaracijom izjasnili da su za to da se Slobodni teritorij Trsta (STT) prepusti Italiji. Jugoslavija se oštro usprotivila, unatoč tome što su 18. ožujka 1948. povučeni sovjetski stručnjaci, a 28. lipnja 1948. objavljena *Rezolucija Informbiroa*, što je znatno oslabilo jugoslavenski pregovarački položaj.

U zategnutim odnosima između Jugoslavije i Italije, jugoslavenski komunisti bili su uvjereni da je Sveta Stolica nesklona Jugoslaviji i da podupire Italiju. Tito je 1952. prozvao Vatikan, katoličku crkvu u SAD i drugdje, da podržavaju talijansku nacionalnu politiku. Suprotno tomu, Katolička crkva u Hrvatskoj je mislila da je upravo ona najzaslužnija što je Istra još uvijek Hrvatska.[278]

[276] *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1979., 925 – 933; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 171; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 176; STT, *Međunarodni politički leksikon*, ur. Marijan Hubeny, Branko Kojić i Bogdan Krizman, Zagreb, Novinarsko izdavačko poduzeće, 1960., 489 – 490.

[277] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 459.

[278] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 49, 50.

S obzirom na nacionalni sastav, činjenicu da su na lokalnim izborima u Trstu pobijedile protalijanske građanske stranke, kao i da se Italija postupno približavala zapadnim gospodarskim, kasnije političkim i vojnim sustavima, bio je sve veći pritisak zapadnih sila da STT u dijelu pod njihovim nadzorom pripadne Italiji. Na kraju, Londonskim sporazumom, zapravo protokolom o suglasnosti, od 5. listopada 1954. postignut je kompromis oko podjele STT. Zona A gotovo je cijela pripala Italiji, a njezin manji dio koji je pripao Jugoslaviji imao je 3 000 stanovnika i 11,2 kvadratna kilometra. Jugoslavija je dobila cijelu zonu B, a obuhvaćala je hrvatski kotar Buje, s većim naseljima Buje, Novigrad i Umag i slovenski kotar Kopar, koji su imali 62 700 stanovnika. Dotadašnji provizorij pretvoren je u trajno i faktičko stanje, ali ne i formalno, sve do Osimskih sporazuma. Hrvatska je tako s jugoslavensko-talijanskim razgraničenjem povećala svoj teritorij i potpuno zaokružila svoje nacionalne ciljeve na zapadnoj granici.[279]

Postavlja se pitanje zašto je, nakon što su ipak određene granice između Jugoslavije i Italije, definitivno razgraničenje provedeno tek Osimskim sporazumima. Očito se Italija pred svojom javnošću, nakon što je izgubila veliko područje zapadno od rapalske granice nije mogla tako lako odreći zone B STT. Ali, ni Jugoslavija se nije mogla odreći Trsta, koji je bio promidžbeno jako eksploatiran. Tito je veleposlaniku SAD u Beogradu 1951. rekao da se Jugoslavija nikada neće odreći Trsta. Ipak, privremeno je rješenje vremenom prešlo u trajno. Osimski sporazumi od 10. studenog 1975., kojima je i talijanska imovina na području Zone STT regulirana, to su samo potvrdili.[280]

Jedina hrvatska međudržavna granica, koja je ostala jednaka nakon 1945. kao što je bila prije 1941., bila je granica s Mađarskom, osim na području Baranje. Mađarsko-hrvatska granica utvrđena je djelomično nakon Prvoga svjetskog rata u Trianonu 1920. u sklopu Pariške mirovne konferencije. To je središnjim dijelom bila stara hrvatsko-mađarska zemaljska granica iz Austro-Ugarske, ali i iz prijašnjih razdoblja. Kraljevini SHS tada je priznato pravo na Prekomurje, Međimurje, južni dio Baranje, najveći dio Bačke i dio Banata. Mađari su Prekomurje i Međimurje ponovno priključili formalno-pravno Mađarskoj 16. prosinca 1941., i to kao dio južnih pokrajina Delvidek. Tada je obnovljena upravno-teritorijalna podjela iz 1919., koja je obuhvaćala i Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje. Granica u Međimurju ima prirodno-geografsku osnovicu, ali to je područje postalo hrvatsko zahvaljujući hrvatskom etničkom sastavu. Grani-

[279] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 176; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 497; *Zgodovina Slovencev*, 931; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 72; F. ČULINOVIĆ, *Stvaranje nove jugoslavenske države*, 291, 292.

[280] A. HRVATIN, Trgovanje s kostmi. Dr. Nevenka Troha, članica meddržavne zgodovinske komisije (intervju).

ca u Prekodravlju (Gola, Gastalovo, Ždala) utemeljeno je na povijesnom pravu, ali i na etničkom sastavu. Granica u Baranji najmlađi je dio hrvatsko-mađarske granice.[281]

Granice Jugoslavije s Austrijom i Italijom 1945. – 1954. Zemljovid objavljen u kalendaru za iseljenike „Slobodna domovina" za 1947. godinu.

[281] Mladen, KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 317 – 334, 321; B. GODEŠA, *Kdor ni z nami, je proti nam*, 109.

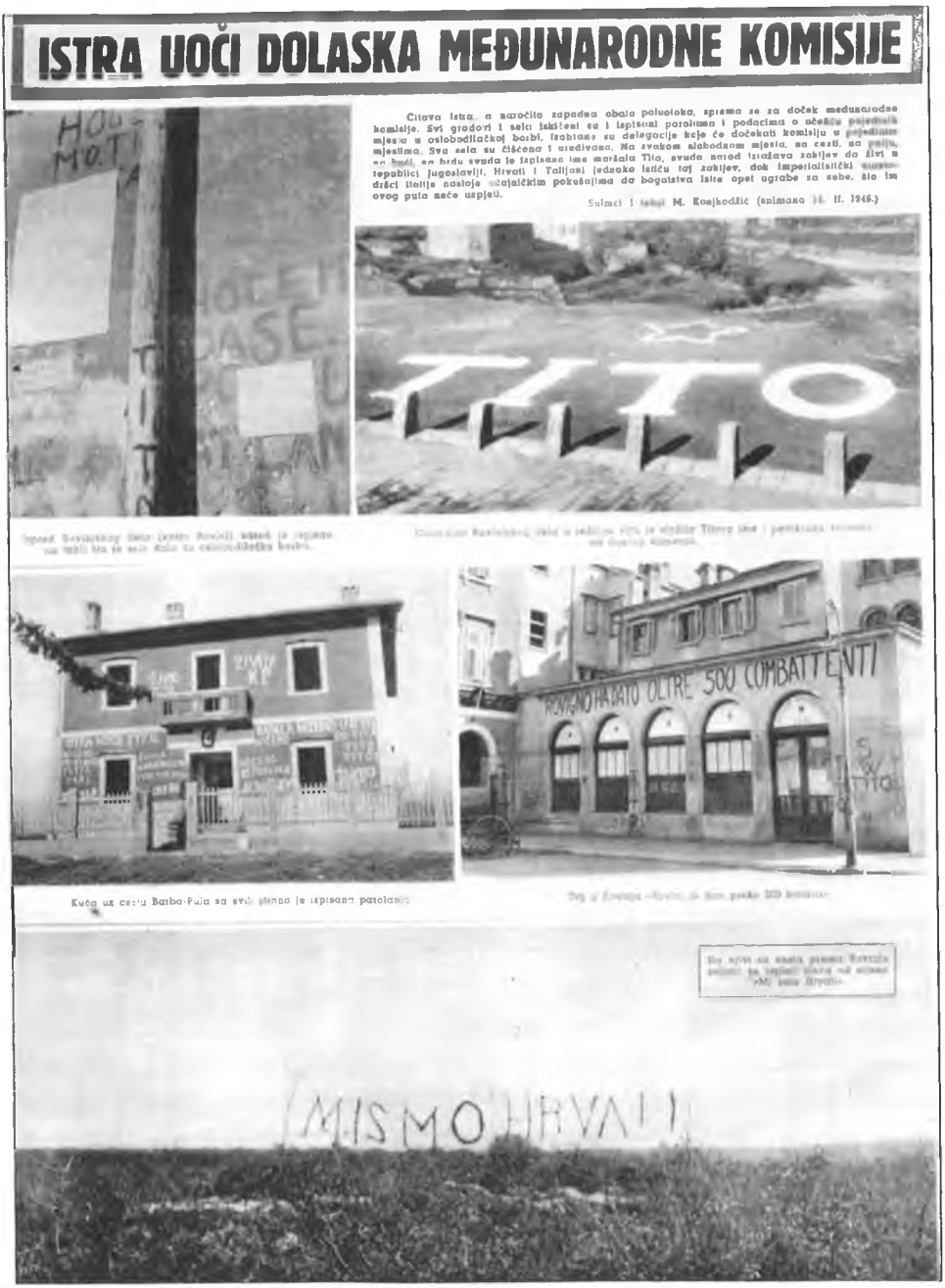

Istra uoči dolaska međunarodne komisije za razgraničenje između Jugoslavije i Italije 1946. Reportaža objavljena u zagrebačkom Ilustriranom vjesniku *3. ožujka 1946.*

Na području složenog etničkog sastava, gdje još 1941. Mađari čine većinu, izlaz u razgraničenju između Hrvatske i Srbije tražio se i u gospodarskim razlozima. Južni dio Baranje osječko je gravitacijsko područje, pa ni po toj logici nije moglo pripasti Srbiji. Osim toga, iseljenjem Nijemaca izmijenjen je etnički sastav stanovništva, pa Hrvati 1948. imaju relativnu većinu. Pokušaji jugoslavenskog političkog vodstva, da preko Andrije Hebranga i Arse Jovanovića u dogovoru sa SSSR-om proširi jugoslavenske, a time i hrvatske granice sve do Pečuha, ostao je samo na prijedlogu izraslom u ratnoj euforiji.[282]

Granice između jugoslavenskih republika utvrđene su na temelju dva načela: povijesnog i etničkog načela. Sve republike temelje se na etničkom načelu, osim Bosne i Hercegovine koja se utemeljila uglavnom na povijesnom načelu. Prevladavala je Titova misao da „granice federalnih država u federativnoj Jugoslaviji nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja", odnosno da sela i gradovi unutar jedne federalne jedinice pripadaju čitavoj Jugoslaviji. Zanimljivo je da je tijekom rasprava o ustavu 1945. skupina dalmatinskih komunista zahtijevala da Dalmacija postane posebna federalna jedinica. Takvo razmišljanje bilo je na liniji autonomaške struje u Dalmaciji, koja je imala potporu među nekim vodećim jugoslavenskim komunistima, poput Moše Pijade. Očito, ta je struja potisnuta i spriječeno je obznanjivanje njezinih ideja. Na terenu su međurepubličke granice ostale neobilježene, ali su odgovarale općoj definiciji granice kao crte koja dijeli područja dvaju suvereniteta, a u jugoslavenskom slučaju još i dobrovoljno udruženih federalnih jedinica u saveznu državu.[283]

Savezni ustavi iz 1946., 1953. (*Ustavni zakon*), 1963., i iz 1974., kao i oni republički ustavi obrađuju i graničnu problematiku. U *Ustavu FNRJ* iz 1946. u članku 12. kaže se da razgraničenja narodnih republika obavlja Narodna skupština FNRJ, ali uz pristanak narodnih republika. *Ustav NRH* iz 1947. u članku 13. određuje da se granice NRH ne mogu mijenjati bez pristanka njezina Sabora. U *Ustavnom zakonu FNRJ* iz 1953. navodi se da u nadležnost NS FNRJ pripada i odobravanje promjena granica između republika, koje ove sporazumno predlažu. U *Ustavnom zakonu NRH* iz 1953. u članku 21. kaže se da Sabor odlučuje o granici NRH i drugih republika uz njihovu suglasnost i uz potvrdu Savezne

[282] Andrija BOGNAR, Razvoj etničke strukture Baranje, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 293 – 315, 311; M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 317 – 334, 325; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 110.

[283] Josip BROZ TITO, *Izgradnja nove Jugoslavije*, 14; I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 111; M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 317 – 334, 323.

narodne skupštine. U *Ustavu SFRJ* iz 1963. kaže se da se granice ne mogu mijenjati bez pristanka republike i samo na temelju sporazuma republičkih skupština. U *Ustavu SRH* iz 1963. piše da se granice republike mogu mijenjati samo na temelju odluke Sabora SRH i u skladu s voljom stanovništva na koje se odnosi promjena. *Ustav SFRJ* i *Ustav SRH* iz 1974. ponavljaju stav iz prethodnih ustava da je nužan pristanak republike, pa čak, dakako u saveznom ustavu, i pokrajine za svaku promjenu granica.[284]

Polazište u određivanju granica između šest federalnih jedinica činila je rasprava u Predsjedništvu AVNOJ-a 24. veljače 1945. Tada je istaknuto da će Hrvatska obuhvatiti granice Savske banovine sa 13 kotara Primorske banovine i Dubrovačkim kotarom iz Zetske banovine. Hrvatska je definirana „u granicama bivše Savske banovine sa 13 srezova bivše Primorske banovine i Dubrovačkim srezom iz bivše Zetske banovine", Bosna i Hercegovina „u granicama određenim Berlinskim ugovorom", Srbija „u granicama pre Balkanskog rata sa srezovima uzetim od Bugarske Versajskim mirom", a Crna Gora „u granicama pre Balkanskog rata sa Beranskim i Kotorskim srezom i Plavom i Gusinjem".[285] Savezna vlada 15. svibnja 1946. uputila je svim republičkim vladama poziv za razgraničenjem i prijedlozima za izmjenu granica s obrazloženjem.

> „(...) iako pomenuto razgraničenje nije vezano za rok, ipak je potrebno što pre izvršiti eventualne korekcije, jer će se na taj način otkloniti nesporazumi i eventualni sporovi".[286]

U svim prijedlozima prevladao je nacionalni motiv, iako se katkad ističe i gospodarska povezanost.

Hrvatsko-slovenska granica u Istri nikada nije bila do kraja definirana. Postojale su upravne i sudske granice, ali ne i političke, koje bi se temeljile na etničkoj pripadnosti. Probleme oko granice komplicirala su načela razgraničenja prema nacionalnim, crkvenim, katastarskim granicama i ekonomskoj logici. Prvi je put granica između Hrvatske i Slovenije naznačena u dogovoru predstavnika hrvatskog i slovenskog partizanskog pokreta u veljači 1944., kada su dogovorene nadležnosti.[287]

---

[284] Trpimir MACAN, *Rt Oštra u povijesti i politici*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., 32.

[285] *Zakonodavni rad Pretsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Pretsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, 19 novembra 1944 godine – 27 oktobra 1945 godine*, 58; Stjepan SRŠAN, *Sjeveroistočne granice Hrvatske*, Osijek, Državni arhiv u Osijeku – Državna geodetska uprava u Zagrebu, 2003., 51, 52.

[286] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 22.

[287] Ljubo BOBAN, Granice Istre u programima hrvatskih političkih stranaka u drugom svjetskom ratu, *Pazinski memorijal*, 23 – 24., Pazin, 1995., prema: D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 153; Zdenko ČEPIČ, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po Drugi svetovni vojni, u: Mikužev zbornik,

Granica je povučena za vrijeme zone B u Julijskoj krajini pod upravom Vojne uprave JA. Od Oblasnog NOO-a za Istru i Povjereništva Pokrajinskog Narodnoosvobodilnega sveta za Slovensko primorje osnovan je jedinstven organ za zonu B STT-a. Jedinstveni upravno-politički teritorij nazvan je Istarsko okružje, a djelovao je do 15. svibnja 1952., kada se dijeli na postojeće kotareve.[288]

U Istri granica je određena uglavnom na etničkom načelu. Na slovenskoj strani je kotar Kopar, a na hrvatskoj kotar Buje. Među spornim selima bili su Črnica, Gradin, Pregara na graničnom području Buzeta. Nakon što su pripala Sloveniji 1945., već 1947. priključena su Hrvatskoj. No, prema odluci Sabora NRH 15. prosinca 1955. i skupštine NRS te potvrdi savezne skupštine FNRJ Abitanti, Belvedur, Brezovica, Koromači-Boškini, Močunigi, Pregara i Sirči izdvojeni su iz bujskog kotara (Bujština) i priključeni Sloveniji. To je jedini slučaj definitivnog razgraničenja između Slovenije i Hrvatske. Na području rijeke Dragonje dogovori o razgraničenju kotareva Kopar i Buje različito su se tumačili. Hrvatska je inzistirala na toku rijeke, a Slovenija na katastarskim granicama općine Sečovje, koje su išle na lijevu obalu rijeke Dragonje sve do podbrđa. Ipak, prema mišljenju Sekretarijata za zakonodavstvo i organizaciju Izvršnog vijeća NR Slovenije od 1956., dakle ministarstva slovenske vlade, granica ide po rijeci Dragonji, pa prema tome naselja Bužin, Kaštel, Mlini i Škrile pripadaju Hrvatskoj.[289]

Granica u Međimurju pretežito odgovara prijašnim granicama te hrvatske regije sa slovenskom Prlekijom. Prilikom određivanja republičke granice 1945. sela Gibina, Globoka, Kopriva, Raskrižje, Šprinc i Veščica iz nekadašnje općine Štrigova priključeni su Sloveniji. Međutim, u upravnoj podjeli Slovenije u travnju 1946. krajevi Štrigova, Jalšovec, Grabrovnik, Železna Gora, Statinec, Robađe, pa čak Razkrižje i Sv. Urban nisu bili spomenuti. To je bilo, barem što se tiče Razkrižja, suprotno dogovoru lokalnih tijela i predstavnika ministarstava iz listopada 1945. No, već prigodom nove upravne podjele iz rujna 1946. kao dijelovi kotara Ljutomer spomenuti su Razkrižje, Gibina, Šafarsko i Veščica. Stanovnici Razkrižja, koji su bili 95 % Slovenci, i Robađa javno su zahtijevali da žele uključenje u Sloveniju. U drugim selima stanovništvo je bilo miješano, a u Grabrovniku, Štrigovi i Železnoj Gori bili su u većini Hrvati, ali su i oni bi-

ur. Zdenko Cepič, Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek, Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999., 201 – 215, 204.

[288] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 175.

[289] Z. ČEPIČ, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po Drugi svetovni vojni, 214; M. KLEMENČIĆ i dr., Promjena narodnosnog sastava Istre, 612.; M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 326; B. MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900 – 1976)*, 181.

li skloniji Sloveniji. Primjerice, Grabrovničani su željeli samo školsku nastavu na hrvatskom. Unatoč tome, nova komisija, na čelu sa slovenskim i hrvatskim ministrima unutarnjih poslova Ivanom Mačekom Matijom i Ivanom Krajačićem Stevom, 3. lipnja 1946. u Ljutomeru odlučila je da područje predratne općine Štrigova s osam narodnih odbora Grabrovnik, Jalšovec, Slatnja, Sv. Urban, Razkrižje, Robađe, Štrigova i Železna Gora pripada pod Hrvatsku. Došlo je do burne reakcije stanovništva, a hrvatska policija neke je ljude i zatvorila. Osnovana je i treća komisija. Na kraju je Komisija državne kontrole odlučila da Razkrižje pripadne Sloveniji, a ostala naselja Hrvatskoj. Pitanje granice na tom području riješeno je, iako savezna skupština nikada nije izdala zakon o tome. Očito je da nijedno rješenje nije moglo zadovoljiti sve tamošnje stanovnike koji nisu imali do kraja oblikovane nacionalne svijesti. Osjećali su se Međimurcima, gospodarski više naginjali Sloveniji, u školama su učili slovenski, a u crkvi su slušali hrvatski jezik.[290]

Hrvatsko-slovenska granica na Kupi, Žumberačkoj gori i Sutli višestoljetna je granica Kranjske i Štajerske s Hrvatskom. Ipak, s obzirom na promjenu toka rijeka javljali su se problemi pri razgraničenju. Posebno su bili problematični tokovi Sutle kod utoka u Savu. Granica se popravljala i na rijeci Kupi, između Trave i Osilnice. Zanimljiv slučaj bile su Mokrice. One su 1941. pripale NDH kao vlasništvo zagrebačke nadbiskupije, a nakon rata potpale su pod Sloveniju.[291]

Uz rijeku Kupu, od tri sporna sela Marindol, Milići i Paunovići, na njezinoj lijevoj obali, još su u rujnu 1945. bila dio Slovenije. Međutim, Marindol je 1948. potpao pod Hrvatsku, a već 1952. sva sela na lijevoj obali Kupe ponovno su priključena Sloveniji. Žumberačko selo Radatovići, koje je prije rata pripadalo Dravskoj banovini, 1945. je priključeno Hrvatskoj, osim naselja Drage, koje je ostalo pod Slovenijom.[292]

[290] M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 326; Z. ČEPIČ, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po Drugi svetovni vojni, 206 – 209.

[291] M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 325; Z. ČEPIČ, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po Drugi svetovni vojni, 203, 204.

[292] M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 326; Z. ČEPIČ, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po Drugi svetovni vojni, 206, 210.

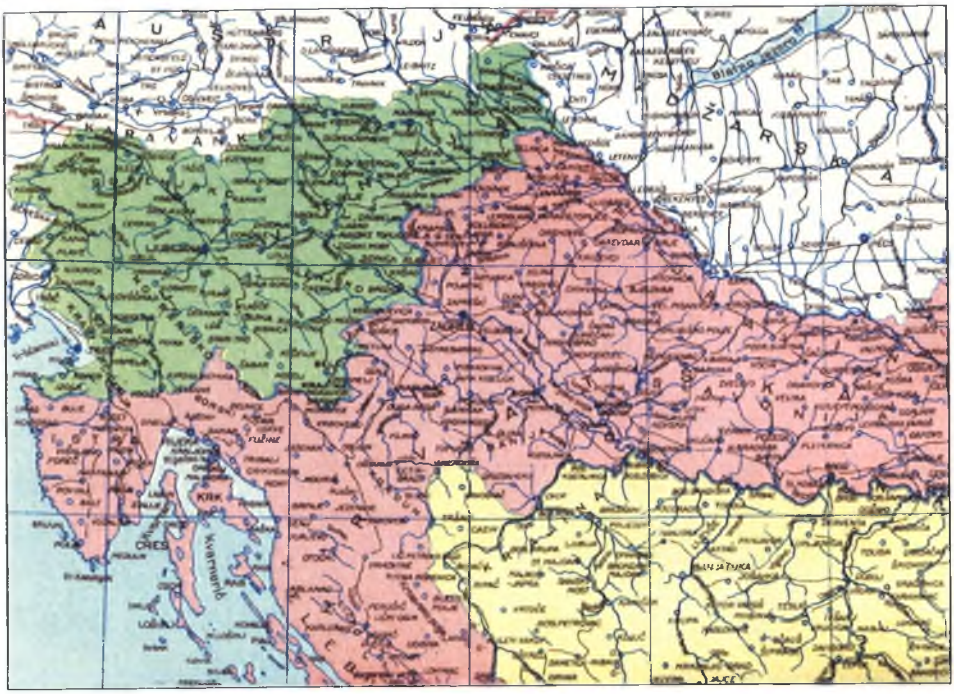

Granica između Hrvatske i Slovenije dok je Marindol pripadao Hrvatskoj. Dio zemljovida zapadnog dijela FNRJ objavljen je u Političkom atlasu, izdanje Učila.

Najproblematičnije je bilo razgraničenje Hrvatske sa Srbijom u Srijemu, gdje je granica većim dijelom bila novog podrijetla. Do 1918. cijeli je Srijem bio u rukama Hrvatske, granica se osnivanjem Banovine Hrvatske pomaknula prema zapadu, a osnivanjem NDH ponovno se vratila na početne položaje. Osnovana je posebna Komisija Predsjedništva AVNOJ-a za razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine 19. lipnja 1945. Predsjednik je bio Milovan Đilas, a članovi Vicko Krstulović, Jovan Veselinov, Milentije Popović i Jerko Zlatarić. Izvješće komisije Predsjedništvo AVNOJ-a prihvatilo je 26. lipnja 1945., a objavljeno je 1. srpnja 1945. Komisija je vukla granicu prema etničkom načelu, vodeći računa i o zemljopisnim te gospodarskim odnosima, a povijesno načelo zanemareno je s ciljem da bi što manje tuđeg stanovništva ostalo s druge strane granice. Ipak, temelj granice bio je Dunav nizvodno od ušća Drave, ali granica se Dunava ne drži dosljedno. Bunjevačka naselja Hrvata ostala su u Vojvodini zato što bi njihovo priključenje remetilo etnički sastav Vojvodine. Naime, priključenje određenog broja Srba Hrvatskoj, imalo bi za posljedicu prevlast Mađara nad Srbi-

ma u Vojvodini, što je vlast htjela izbjeći. Grad Ilok ostao je u Hrvatskoj zbog većine Hrvata, iako je ostao u srpskom etničkom okruženju.[293]

Istočna granica Banovine Hrvatske 1939. Detalj zemljovida objavljenoga u nakladi Knjižare „Stjepan Kugli" iz Zagreba.

Predsjedništvo NS Srbije donijelo je 3. rujna 1945. *Zakon o ustanavljanju i ustrojstvu Autonomne pokrajine Vojvodine* koji je uključio predložena rješenja. Do kraja godine provedene su manje promjene. Godine 1947. dogovorom selo Bapska Novak pripalo je Hrvatskoj, a selo Jamena Srbiji, odnosno Vojvodini; bilo je to zadnje razgraničenje između dviju republika, iako su republičke granice ostale neusuglašene s katastarskim. Donošenjem *Zakona o administrativnoj-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Hrvatske* od 26. lipnja 1947. na Šestoj sjednici Prvog redovnog zasjedanja Sabora Narodne Republike Hrvatske, granica sa Srbijom bila je konačna. U odnosu na Banovinu Hrvatsku, Hrvatska je izgubila dio

[293] *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943 – 1945.*, prir. Branko Petranović i Ljiljana Marković, Beograd, Memorijalni centar Josip Broz Tito – Arhiv Josipa Broza Tita, 1991., 589; M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 328; I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 111.

kotara Ilok i kotar Šid. Današnji dio Vojvodine, koji je nekad pripadao Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, i to kotarima Ilok i Šid, ima oko 804 km^2.[294]

Granica Hrvatske i Bosne i Hercegovine kod Neuma te granica Bosne i Hercegovine i Crne Gore kod Sutorine prije priključenja Sutorine Crnoj Gori. Detalj zemljovida NRH iz 1947. koji je objavio Nakladni zavod Hrvatske – odjel Učila.

U hrvatskom komunističkom vodstvu neko je vrijeme prevladavalo uvjerenje da bi dio Bačke sa Suboticom trebao pripasti Hrvatskoj. Pred Komisijom CK KPJ internirani Hebrang izjavio je:

> „Znam kad smo došli u Beograd vladalo je mišljenje da bi i Subotica trebala da pripadne Hrvatskoj. Onda se od tog odustalo." [295]

Čini se da su više od komunista nezadovoljstvo izražavali haesesovci. Vladimir Bakarić upoznao je članove Politbiroa CK KPH da ima podatke o tome da Franjo Gaži saziva sastanke u Beogradu, gdje se članovi HRSS-a žale da su granice u Srijemu povučene nepravilno. Tvrdili su da treba ustavno odrediti da se mijenjaju granice u Bosni i Hercegovini i Boki kotorskoj u korist Hrvatske.[296]

[294] Stjepan SRŠAN, *Sjeveroistočne granice Hrvatske*, 67; Ivan JELIĆ, O nastanku granice između Hrvatske i Srbije, *Časopis za suvremenu povijest, Zagreb*, 1991., 1. – 3., 1 – 32, 31; J. GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, 83.

[295] HDA, Dosje Andrija Hebrang, 58403 – 1455, Saslušanje A. Hebranga pred partijskom komisijom, 7. 5. 1948.

[296] HDA, CK SKH, Politbiro, 1946. – 1949., Zapisnik sjednice Politbiroa CK KPH, 6. 2. 1946.

Hrvatska granica s Bosnom i Hercegovinom ima najvećim dijelom povijesni temelj, a osnovica joj je granica Vojne Krajine, Mletačke Dalmacije i Dubrovačke Republike s Otomanskim Carstvom. Presudno značenje imaju Karlovački mir 1699., Požarevački mir 1718., te dijelom Svištovski mir 1791. Ipak, u razgraničavanju se nedosljedno kombinirao povijesni i etnički pristup. Nisu se priznale granice Banovine Hrvatske, a priznao se nekadašnji turski izlaz do mora pri Kleku i Neumu, a ukinut je sličan izlaz između Bosne i Hercegovine i Crne Gore pokraj Sutorine. Dakle, izlaz Bosne i Hercegovine do Jadranskog mora na istoku, i to između dviju republika, nije uspostavljen, ali jest onaj koji je Hrvatsku zemljopisno presjekao.[297]

Granica Hrvatske i Bosne i Hercegovine na Plješevici početkom 20. stoljeća. Detalj zemljovida Banske Hrvatske koji je objavljen u Kozennovu geografičkom atlasu, naklada Ed. Hölzela, Beč, 1909.

[297] Franjo TUĐMAN, *Povijesna sudba naroda*, Zagreb, Školska knjiga, 1996., 437.

U kopnenom dijelu iznimku od starih granica čini razgraničenje na Plješivici, kada su 1945. hrvatska naselja Međudražje, Skočaj i Zavalje priključena Bosni i Hercegovini. Općina Zavalje u Kraljevini Jugoslaviji pripadala je općini Korenica, a kod podjele na banovine najprije Savskoj banovini, a od 1931. Vrbaskoj banovini. Godine 1939. ostaje izvan Banovine Hrvatske. Za NDH to područje pripadalo je bihaćkom kotaru i velikoj župi Krbava-Pset sa sjedištem u Bihaću. Tu logiku nakon rata slijedi i Bosna i Hercegovina koja *Zakonom o teritorijalnoj podjeli Federalne BiH* i pratećom *Uredbom* ostavlja Zavalje toj republici. To je učinjeno mimo dogovora s Hrvatskom.[298]

O problemima je raspravljao i CK KPH, što je vidljivo iz dokumenta *Razgraničenje NR Hrvatske sa susjednim narodnim republikama* iz 1946. Prema tom dokumentu stanovništvo je nakon oslobođenja tražilo vraćanje u sastav Hrvatske, što je dokaz da je odluka donijeta protivno volji stanovništva. Oko 2 600 stanovnika velika većina bili su Hrvati, a bilo je nešto i Srba. Ipak, Hrvatska je priključenje zavaljskih sela Bosni i Hercegovini sankcionirala *Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Hrvatske* od 1. srpnja 1947., u kojem se to područje zato i ne spominje.[299]

Međutim, žučne rasprave vodile su se oko šuma, a time i oko precizne granice na planini Plješevici. Hrvatska je vlada ustvrdila da kad su Baljevac, Skočaj, Zavalje, Meljinovac, Ličko Petrovo Selo i Vaganac (zadnja tri sela vraćena su Hrvatskoj 1945.) pripojeni Vrbaskoj banovini da tada nije traženo da joj se priključe i šume. No, Okrug Bihać 12. srpnja 1946. donio je odluku da se sporne šume priključe, i to na temelju izričitog stava Predsjedništva Vlade za Bosnu i Hercegovinu. Tako su šume tom odredbom pripale Okrugu Bihać, pa je time granica de facto pomaknuta na liniju koju je vlada Bosne i Hercegovine predlagala 20. kolovoza 1946. Vladi FNRJ, navodeći da je granica prirodna jer ide „vijencem planine Plješevice". Vlada NRH usprotivila se odluci Okruga Bihać dopisom od 14. kolovoza 1946., a čini se da je i vlada Bosne i Hercegovine popustila, jer je 19. rujna 1946. zahtijevala da se spomenutim selima dopusti besplatna opskrba ogrjevom na šumskom području planine Plješevice, dok se ne

[298] Mladen KLEMENČIĆ, Granica između Hrvatske i BiH u području Ličke Plješivice, u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 397–405, 399, 400.

[299] Mladen KLEMENČIĆ, Granica između Hrvatske i BiH u području Ličke Plješivice, u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 397–405, 399, 403, 404; M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 327.

riješi pitanje granica između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. To pitanje ostalo je sporno sve do danas.[300]

Vlada Bosne i Hercegovine 20. kolovoza 1946. zahtijevala je da se zaseoci Gornji Tiškovac, Ševina Poljana i Vaganj pripoje Bosni i Hercegovini, tj. kotaru Bosansko Grahovo, jer su komunikacijski i gospodarski vezani za taj kraj, a bili su, kako se navodi, osim Vagnja, i u NOB-u. Također je zahtijevala da se selo Begluci, koje je nakon rata ušlo u sastav kotara Donji Lapac, vrati kotaru Drvar, kojemu je prethodno pripadalo; isto se zahtijevalo i za sela Kaldrma i Dugo Polje sa zaseokom Podjenske Torine, jer su gospodarski i prometno integrirana u Bosnu i Hercegovinu.[301]

Hrvatska je, pak, tražila izmjenu granice tako da se Kestenovac, Bosanski Štrpci i Seoce iz sastava bihaćkog kotara te Drenovac i Lički Tiškovac iz bosanskograhovskog kotara izdvoje iz Bosne i Hercegovine i pripoje Hrvatskoj. Doista, 1953. ta su naselja sporazumnom odlukom oba zakonodavna predstavništva ušla u sastav Hrvatske. Godine 1956. Hrvatskoj je priključeno i mjesto Bušević iz općine Kulen Vakuf i kotara Bihać, koje je do 1918. pripadalo Hrvatskoj. Gradnja vojnog aerodroma na tom području, obuhvatila je područja obiju republika, počela je 1953., intenzivirana je 1958., a dovršena je 1968. Selo Baljevac stoga je iseljeno.[302]

Bilo je još nekoliko prijedloga o promjeni granica. Tako su na prijedlog Okružnog odbora u Travniku Vladi Bosne i Hercegovine 15. lipnja 1946., sela Vinica i Donja Prisika iz kotara Duvno trebala biti priključena kotaru Imotski jer „po nacionalnosti stanovništvo Vinice je hrvatsko, a po načinu života i običajima bliže Dalmatincima nego Bosancima", a to je bila i želja većine stanovništva. Ovaj prijedlog nije prihvaćen.[303]

Nakon 1945., prema stanju iz 1918. granice su Hrvatske – ako prihvatimo stav da njoj pripadaju ona područja koji su imali naziv, većinski etnički sastav stanovništva, hrvatsku povijesnu tradiciju ili središta administrativnih jedinica na njezinom sadašnjem tlu – mijenjane najviše na njezinu štetu. Izgubila je veći dio Srijema i primorski pojas Boka kotorska – Budva – Spič. S druge strane,

[300] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 26, 28; Mladen KLEMENČIĆ, Granica između Hrvatske i BiH u području Ličke Plješevice, u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 397–405, 399, 403.

[301] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 25.

[302] M. KLEMENČIĆ, Granica između Hrvatske i BiH u području Ličke Plješivice, 399, 404; M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 327; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 25.

[303] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 25.

Hrvatska je dobila nova područja na račun Italije, ali i Baranju koja je 1918. postala jugoslavenska. I djelomično prema stanju Banovine Hrvatske iz 1939., i prema teritoriju koji je obuhvaćala NDH od 1941. do 1945., Hrvatska je izgubila Bosnu i Hercegovinu i Srijem, a dobila dijelove svojih etničkih ili povijesnih područja, primjerice, Baranju i Dvor na Uni te posebice Cres, Lastovo, Lošinj, Rijeku, Zadar i Istru.[304]

Nakon spomenutih manjih korekcija granice prema Bosni i Hercegovini i Sloveniji svoje je granice Hrvatska definirala 1956. Do 1954. imala 56 253 km² i 3 913 800 stanovnika. Nakon svih promjena, nakon ratifikacije ugovora s Italijom u Londonu i podjele Slobodnog Teritorija Trsta (STT), kad je Hrvatskoj pripojen dio kotara Buje s površinom 285 km², imala je 56 538 km². S tom površinom imala je 21,0 % ukupne površine Jugoslavije, 84 % morske obale i gotovo 100 % otočne obale.[305]

KULTURNA REVOLUCIJA: PROGONI I ZABRANE

Winston Churchill u Potsdamu je izjavio da u Jugoslaviji vlada KP s policijskim terorom i strogo nadziranim tiskom kao u nekoj fašističkoj zemlji. Mnogi su zbog svojih političkih uvjerenja izbacivani iz kuća i domova, nametali su im se nepravedni porezi koji su se morali platiti u najkraćem roku, ukidale su im se potrošačke kartice i dozvole boravka. Česta su bila zatvaranja na temelju lažnih tužbi i izvršavane su teške presude. Rad tijela NF bio je potpuno identičan načinu rada državnih tijela, pa se primjenjivao pritisak, poput socijalne izolacije, bojkota, zakidanja građanskih prava i pritiska na bračne drugove da se razvedu od politički nepodobnih. Oduzimale su se potrošačke kartice i otpuštali nepodobni s posla. Dakako, nedosljednost i nerad onih koji su trebali provoditi odluke ublažavali su normativnu i deklarativnu strogost sustava, a napose utjecaj srodničkih i prijateljskih veza i poznanstva, iako takvi utjecaji nisu mogli biti jako rašireni, zbog vrlo temeljite promjene nositelja vlasti. Isto tako, treba upozoriti da se strogi postupci vlasti protiv velikog broja švercera i drugih kriminalaca ne mogu tretirati kao nasilje države, napose ne kao nasilje protiv oporbe i protivnika režima.[306]

[304] M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 330.

[305] J. GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, 81; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 72; Ivan PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*. Drugo, dopunjeno izdanje, Zagreb, August Cesarec, 1984., 73, 85.

[306] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 39, 60.

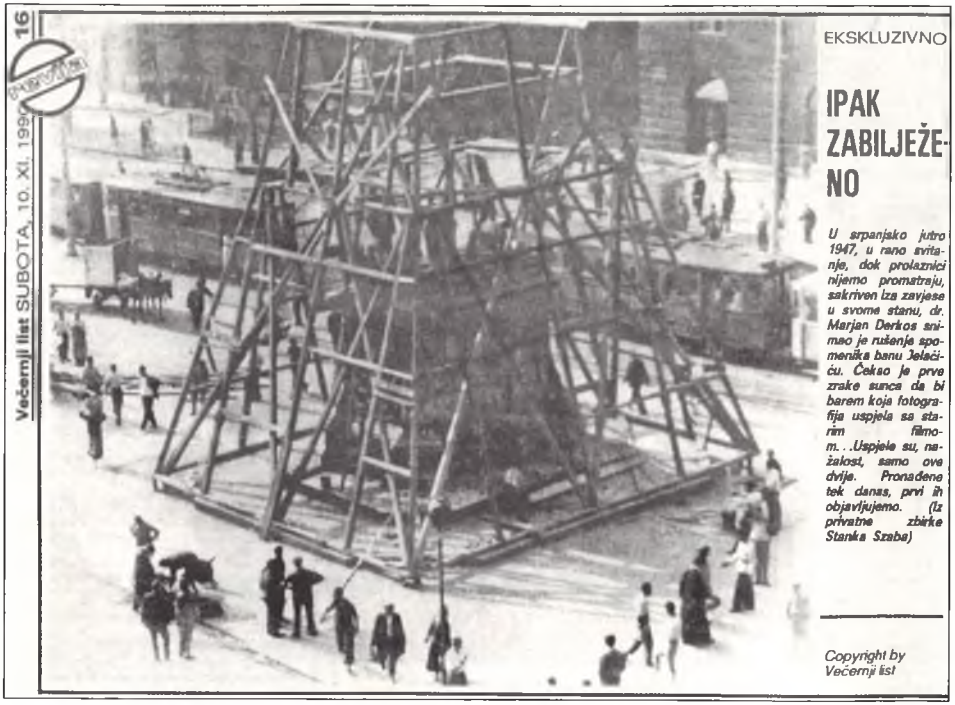

Večernji list SUBOTA, 10. XI. 1990. 16

EKSKLUZIVNO

IPAK ZABILJEŽENO

U srpanjsko jutro 1947, u rano svitanje, dok prolaznici nijemo promatraju, zakriven iza zavjese u svome stanu, dr. Marjan Derkos snimao je rušenje spomenika banu Jelačiću. Čekao je prve zrake sunca da bi barem koja fotografija uspjela za starim filmom. . .Uspjele su, nažalost, samo ove dvije. Pronađene tek danas, prvi ih objavljujemo. (Iz privatne zbirke Stanka Szaba)

Copyright by Večernji list

Rušenje spomenika banu Josipu Jelačiću u Zagrebu u srpnju 1947.

Na Zapadu su bili dobro obaviješteni da se politički protivnici partizana uklanjaju, imanja konfisciraju bez zakonskog temelja, crkva proganja, industrija monopolizira i podržavljuje, a da se industrijska proizvodnja stavlja pod državni nadzor imenovanjem radničkih povjerenika. Pokazat će se da je KPJ negirala višestranačje, građanske slobode, privatno vlasništvo, slobodno tržište, kao i tradicionalne vrijednosti poput religije i nacionalne tradicije, napose one tradicije povezane sa slavljenjem nacionalnih junaka, koji su pripadali vladajućim klasama. Građanske političke vrednote odbacuju se pogrdnim nazivom strančarenje za sve oblike stranačkog razmišljanja. Oni koji nisu to shvatili progonjeni su politički i krivično. Ako se za političke slobode može reći da se nisu ni ukorijenile ili su već u prošlom sustavu bile ukinute ili pod upitnikom, to se za religiju i narodne običaje ne može reći, pa je obračun s njima bio dugotrajniji.[307]

Dakako, da bi se mogle provesti radikalne promjene, morala su se promijeniti politička načela. Umjesto pravnog načela trodiobe vlasti, uvedeno je načelo jedinstva vlasti na čelu s KP. Predsjedništvo AVNOJ-a 3. veljače 1945. poništilo je sve pravne propise koji su objavljeni u vrijeme okupacije, ali isto tako i one propise koju su bili na snazi prije 6. travnja 1941., ako su bili suprotni stečevinama NOB-a, rješenjima AVNOJ-a, NKOJ-a i antifašističkih vijeća federalnih jedinica i njihovih vlada. O kojim je stečevinama riječ propušteno je reći zbog taktiziranja koje je u tim danima moglo biti presudno.[308]

Za obranu stečevina i izvršenje velikih planova vlast je planirala nemilosrdni obračun. Unatoč izvansudskim kažnjavanjima neprijatelja i lišavanja mogućih suparnika, trebalo je pripremiti i pravni postupak. *Zakonom o vrstama kazni* od 10. srpnja 1945. stupnjevale su se kazne od najblažih do smrtne presude: prisilni rad bez oduzimanja slobode, protjerivanje iz mjesta boravka, gubitak političkih i pojedinačnih građanskih prava, gubitak prava na javnu službu, zabrana obavljanja određenog posla ili obrta, gubitak ili oduzimanje čina ili zvanja, oduzimanje slobode od 6 mjeseci do 20 godina, gubitak državljanstva i, kao najteža, smrtna kazna.[309]

Obračun je i zbog ratnih događaja poprimao masovne razmjere. Poznato je da je prije rata u Lepoglavi boravilo prosječno oko 600 zatvorenika, a prema američkim diplomatima, potkraj 40-ih bilo ih je oko 4 000.[310]

Progoni neistomišljenika obuhvaćali su sve one koji su drukčije mislili i koji su tu svoju misao negdje napisali ili nekome povjerili. Za optužbu da je netko izvr-

[307] K. SPEHNJAK, Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine, 606 – 614.
[308] *Službeni list DFJ*, 1945./4; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 190.
[309] Zakon o vrstama kazni, *Službeni list FNRJ*, 48., 10. 7. 1945.
[310] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 154.

šio neprijateljsku promidžbu bio je dovoljan izvršitelj i svjedok. Sudovi su 1952. dobili tumačenje što je to neprijateljska promidžba.

> „Za postojanje neprijateljske propagande nije potrebno prisustvo javnosti: propaganda se može vršiti i prema jednoj osobi."[311]

Prema nekim nepotpunim podacima partizani su strijeljali 38 novinara, a od 332 novinara akreditiranih pri vladi NDH u inozemstvo ih je pobjeglo 129, u završnim borbama ubijeno je 9, a umrlo 13 novinara. Zabranjeno je pisati stotini novinara, a dopušteno tek dvadesetsedmorici. Obračuni nisu bili usmjereni protiv ni jedne nacije posebno, nego su bili izraz revolucionarnog žara u borbi protiv „bande" i „klasnog neprijatelja". Razlog da je nakon rata mnogim novinarima bio onemogućen rad treba tražiti ne samo u kaznama zbog njihova opredjeljenja u ratu, nego i u izrazito važnoj ulozi koju je imao tisak u širenju komunističke promidžbe, što je onda rezultiralo visokom osjetljivošću vlasti prema novinarskoj profesiji i novinarskim kadrovima.[312]

Anketna komisija Zemaljske komisije za ratne zločine istraživala je „zločin u kulturi" i progonila sve koji su javno djelovali za NDH. Organizirana su suđenja pred sudovima časti. Tako je Zdenko Štambuk, kao visoki časnik Ozne, organizirao suđenja hrvatskim književnicima. Među drugima, kažnjeni su i Dragutin Tadijanović, Gustav Krklec, Tin Ujević i Branimir Wiesner Livadić.[313]

Izraz radikalnog obračuna s neprijateljem, ali i memorijom svojih suparnika, bila je i naredba Vicka Krstulovića, ministra unutarnjih poslova Federalne Države Hrvatske, o *Uklanjanju vojničkih groblja okupatora* od 6. srpnja 1945. Ta se mjera provodila na razini cjele Jugoslavije. Naredba je obuhvatila groblja i nadgrobne spomenike vojnika njemačke, talijanske i mađarske vojske te ustaša. Izuzeti su grobovi domobrana. Prema svemu sudeći lokalne vlasti su, suprotno ovoj naredbi, rušile groblja i nadgrobne spomenike svih neprijateljskih vojski, pa i domobranske. Rušenje svih simbola poražene strane, pa i uništenje spomena na njegove mrtve moglo je zadovoljiti osvetničke nagone onih koji su stradali u proteklom razdoblju, ali nije moglo utjecati na smirivanje prilika. Nepoštovanje tradicije kulta mrtvih i humanog načela jednakog odnosa prema svim žrtvama moglo je samo poticati poraženu stranu na mržnju. Zato je upravo najviša vlast svojim radikalizmom poslužila kao uzor mnogim lokalnim moćnicima.[314]

---

[311] Rajko DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991.* Drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje, Beograd, Montena, d.o.o., 2002., 69.

[312] Josip GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, Naklada Jurčić, 1998., 64, 71, 81; Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb, Novi liber, 2003., 306.

[313] J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 67; Branimir DONAT, *Crni dossier*, Zagreb, NZ MH: Globus, bez g. izd., 80.

[314] Federalna Država Hrvatska. Ministarstvo unutrašnjih poslova. Odjel opće uprave. Predmet:

Splitska riva s fontanom koju je izgradio gradonačelnik Ante Bajamonti na razglednici iz 1935. Fontana je uklonjena potkraj četrdesetih godina.

Prvi *Zakon o štampi* objavljen je 24. kolovoza 1945. Prema njegovim odredbama tisak je bio slobodan, osim u slučajevima koje predviđa taj zakon, a on je pun zabrana. Zabranjene su publikacije koje šire nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, pozivaju na pobunu, vrijeđaju prijateljske zemlje, pomažu djelovanje vanjskih neprijatelja, pozivaju na neispunjavanje vojnih dužnosti, ugrožavaju državne interese i sadrže klevete na račun predstavničkih tijela države. Te su se zabrane mogle biti najšire shvaćene. Izdavači i pisci nisu smjeli biti suradnici okupatora, fašističkih i profašističkih novina te publikacija koje su raspirivale nacionalnu i rasnu mržnju. Tiskare su publikaciju morale dostaviti prije raspačavanja okružnom javnom tužiocu. Javni tužitelj mogao je izreći privremenu zabranu. Zabranjeno je objavljivanje publikacija koje šire nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, pozivaju na pobunu, vrijeđaju prijateljske zemlje, pomažu djelovanje vanjskih neprijatelja, pozivaju na neispunjavanje vojnih dužnosti, ugrožavaju državne interese, sadrže klevete na račun predstavničkih tijela države. Tisku iz inozemstva omogućena je slobodna prodaja bez prethodnog odobrenja, osim publika-

Uklanjanje vojničkih groblja okupatora, 6. 7. 1945. Vidi: Vladimir GEIGER, *Nestanak Folksdojčera*, *n. dj.*, 67 – 69; *Politički zatvorenik*, Zagreb, 2000.; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 256.

cija tiskanih na jezicima naroda i manjina Jugoslavije. Za njih je bilo potrebno prethodno odobrenje Saveznog ministarstva za informacije.[315]

Zakon o izdavanju i raspačavanju omladinske i dječje književnosti i štampe objavljen je 8. travnja 1947. Takva se književnost može tiskati samo uz prethodno odobrenje ministarstva pojedinih republika. Dne 4. kolovoza 1948. dodano je još jedno ograničenje, i to *Pravilnikom o izdavanju i raspačavanju omladinske i dječje književnosti i štampe u NRH* prema kojem je svaki izdavač bio dužan Ministarstvu prosvjete dostavljati izdavačke planove.[316]

Ukinut je *Obzor*, jedna od najpoznatijih i najutjecajnijih dnevnih novina u Hrvatskoj. Činjenica da nije ukinuta i beogradska *Politika* mogla je utjecati na osjećaj među Hrvatima, iako su i u Sloveniji ukinuti njihovi tradicionalni dnevnici, da im se nameće veća odgovornost od ostalih jugoslavenskih naroda u Drugom svjetskom ratu, ali i da se potiskuju hrvatske kulturne tradicije.[317]

Ponegdje su izlazila lokalna vjerska glasila, primjerice, *Glasnik biskupije đakovačke i srijemske*, koji je izlazio u skraćenom obliku, i *Gore srca* u Pazinu. Međutim, svećenici su se snalazili tako da su skupljali stare brojeve vjerskih novina koji su se dijelili na čitanje narodu. Zabranjen je 13. broj *Gore srca*, zbog navođenja riječi nekog ruskog biskupa koji je citirao Sv. Pavla pod optužbom da su usmjerene protiv sovjetskih vlasti.[318]

Naredba o zabrani ustaške i fašističke literature objavljena je 10. kolovoza 1945. Utemeljena je posebna komisija koja je pregledavala takvu literaturu. Javno tužilaštvo FNRJ poslalo je javnim tužiteljima republika, pa tako i hrvatskome, 10. travnja 1947. popis zabranjenih knjiga, svojevrsni *index librorum prohibitorum*. Iz privatnih knjižara, jer, dakako, u državnima je to već bilo učinjeno, morale su se izbaciti knjige za koje je ustvrđeno da krivotvore povijest, kleveću SSSR, propovijedaju mračnjaštvo, fašizam, šovinizam, napose velikohrvatski i velikosrpski šovinizam, vjersku i rasnu mržnju, pornografiju te knjige koje potiču na kriminal. Akcija pregleda svih knjižara i oduzimanje takvih knjiga provedena je 25. travnja 1947. Među zabranjenim knjigama našla su se i sva Nietzcheova djela te mnoge knjige Hrvata i Srba koji su se istakli u prošlim režimima. Najpoznatiji su bili Antun Bonifačić, Mile Budak, Bogdan Radica, Ivan Šarić i Janko Šimrak među Hrvatima te Dobrosav Jevđević, Adam Pribićević, Živko Topalović,

[315] Ivana HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Zagreb, 2000., 3., 117 – 134, 119, 120.
[316] ISTO, 121.
[317] *Hrvatski razgovori o slobodi (izbor)*, 52.
[318] M. JERKOVIĆ, Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1945 – 1952), 101; B. MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900 – 1976)*, 160.

Dragiša Vasić i Nikolaj Velimirović među Srbima. Knjige neprijateljskih autora izbacivale su se na smetlište i iz privatnih biblioteka, ne samo zbog straha i pravovjernosti, nego i zbog stida da se, primjerice, beletrističke i politički potpuno neutralne knjige ustaškog dužnosnika Mile Budaka drže u kući.[319]

Jedna od prvih zabrana odnosila se na knjigu *U mučilištu – paklu Jasenovca* Đorđa Miliše, tiskanu u Zagrebu 1945. u vlastitoj nakladi. Zabranjena je 1946. jer su se bunili neki bivši logoraši da je autor bio u dobrim odnosima s ustašama. Knjige su se i javno spaljivale, ali o tome nema pismenih tragova.[320]

Osim izravnih zabrana KP se koristila i zabranama privatne izdavačke djelatnosti, nacionalizacijom privatnih tiskara, knjižara i čitaonica te uskraćivanjem papira. Iz skladišta Narodne tiskare, najveće katoličke tiskare, vlast je bez naknade odnijela nekoliko kamiona papira. U suzbijanju crkvene promidžbe, bila je direktiva samog vrha 1949., treba „iskoristiti sva sredstva državnog aparata, počam od zakidanja papira" i „sporosti birokracije". Osim toga, „apsolutna kontrola nad izdavanjem papira" trebala je onemogućiti sve nepodobne tiskovine.[321]

Interesantna je uputa KPH u vezi s privatnom izdavačkom djelatnosti iz 1947.

„Najefikasnije sredstvo je da radnici ne štampaju takva djela." [322]

Dakako, podrazumijevalo se tko će tiskarske radnike savjetovati.

Već početkom 1946. podržavljena je većina tiskara u Hrvatskoj: Križanić, Ćelap, Frölich i Cvitković. Neke u ratu podržavljene tiskare vraćene su vlasnicima, ali su ih vlasnici uskoro darovali, primjerice, Penić IO HRSS-u, a Merkantile sindikatu. I tiskara Kugli darovana je i na njezinim temeljima osnovana je državna grafička škola. Dio grafičkih postrojenja darovan je drugim republikama.[323]

Osim zabrana, najvažniju ulogu u širenju komunističkih ideja imala je promidžba. Mediji imaju zadaću mobilizacije javnosti za potporu vlasti. Njima je komunistička vlast oblikovala novu javnost. Djelovala je preko partijskih agitacijsko-propagandnih odjeljenja. U „agitprop sustavu" u Hrvatskoj djelovalo je više od 100 ljudi, uglavnom profesionalaca. Tako su u Agitpropu CK KPH

[319] I. HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, 119; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 405; S. LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, 344.

[320] I. HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, 130.

[321] J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 67; L. ZNIDARČIĆ, *Alojzije Stepinac*, 70; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 98.

[322] ISTO, 121.

[323] ISTO, 94.

od 1945. do 1952. bili političari i publicisti: Marko Belinić, Tonka Borić, Dušan Brkić, Milan Despot, Natko Devčić, Ivan Dončević, Jure Franičević, Marin Franičević, Tode Ćuruvija, Joža Horvat, Vjekoslav Kaleb, Soka Krajačić, Zlatko Munk, Milo Popović, Ivo Sarajčić, Rikard Sutlović, Gušte Šprljan i Stjepan Tomić. Najviše se angažirao Joža Horvat, koji je bio zadužen za kulturu. Bio je ujedno sekretar Društva književnika Hrvatske. Naslijedio ga je Marin Franičević 1946. Na državnoj razini glavna „agitpropovska" instancija bio je Ured za informacije Vlade NRH. Nakon rata vodili su ga Ljubo Drndić, Nikola Rubčić i Petar Šegvić, a od 1949. do kraja 1952. načelnici ureda bili su Zvonko Pečar, Jovo Ugrčić, Ilija Uzelac i Ivo Vrhovec. Ured je novinarima davao do znanja o čemu mogu pisati, a o čemu ne, i to na temelju tri kategorije: „Može se pisati", „Samo za internu informaciju" i „Ne može se pisati". Osim što su se prikrivali podaci o obrani, tajili su se i, primjerice, rezultati izbora i žetve.[324]

Agitprop je pokrivao sva polja kulturne djelatnosti, pa i znanost. Sveučilišni profesor Ferdo Čulinović dobio je zadaću da napiše povijest partizanskog pokreta za potrebe visokoškolske nastave. Iako je pažljivo pregledavao „s drugovima" tekst u težnji, da „knjiga ne bude predmet diskusije, koja bi bila nezgodna (po pisca)", svoju je *Historiju narodno-oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji* 11. kolovoza 1946. poslao u Agitprop CK KPH s molbom da ga pažljivo pročitaju. Zapravo je, u svojoj nesigurnosti, znajući da se bavi vrlo osjetljivim radom članove Agitpropa molio za koautorstvo.

> „Molim za dobrotu, da se pregleda rukopis, da se dometne ili ispravi ili izbaci sve ono, što smatrate, da nije ispravno." [325]

Pokazalo se da je takav pristup mogao samo koristiti autoru. Naime, Agitprop je pokazao iznimnu osjetljivost i za starija razdoblja povijesti, pa je profesorima na Filozofskom fakultetu, primjerice Grgi Novaku i Mihi Baradi, u jednom izvješću iz 1949., a na temelju izvješća nekih studenata, zamjerao da njihova predavanja nisu na znanstvenoj razini jer nema u njima idejnosti i marksizma, ne uspijevaju primijeniti historijski materijalizam, a na popis literature nisu stavili niti jedno djelo sovjetskih klasika.[326]

U literaturi je umjesto novog realizma, tipičnog za razdoblje 1935. do 1941., uveden socijalistički realizam sa svojom socijalnom i prosvjetiteljskom ulogom. Tako je prevladala teza pokreta predratne socijalne literature da umjetnost slu-

[324] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 95; K. SPEHNJAK, Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945. – 1952., 508, 509.

[325] Zlata KNEZOVIĆ, Obilježja boljševizacije hrvatske kulture (1945. – 1947.), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1992., 1., 101 – 133, 130.

[326] Z. KNEZOVIĆ, Boljševizacija i ideologizacija hrvatske kulture i umjetnosti (1948.), 55.

ži revolucionarnom preobražaju društva.) Najviše se objavljuju ruski autori i domaći klasici.) Estetska vrijednost djela bila je podređena pragmatičnosti i uvjetu da „odražava današnju stvarnost". Književnici, kao „inžinjeri duša" i „učitelji života" nisu trebali samo umjetnički opisivati događaje, nego i stvarati „novoga čovjeka".[327]

Pisci i novinari prikazuju natjecanja u proizvodnji, napose u rudnicima i teškoj industriji, tjelovježbe, sletove i rad seljačkih zadruga. Važno je bilo ocrniti staro, zaostalo i nepravedno društvo, a mobilizirati ljude za rad na izgradnji novog i pravednog društva, koje je moglo biti opisivano isključivo u svijetlim tonovima službenog optimizma. U tom smislu idealizirala se i neposredna prošlost, često do karikaturalnih razmjera i na štetu realnijeg prikaza. Primjerice, umjesto da prikazom kompleksnosti partizanskog ratovanja otvore mogućnost poistovjećivanja sa željenim likovima i tako potaknu divljenje prema njihovim velikim stradanjima i odricanjima, autori su uljepšavali prošlost računajući da time daju željenu sliku sadašnjosti.

> „Za ilustraciju takvog pristupa može poslužiti anegdota koja se dugo prepričavala u filmskim krugovima: jednoga dana režiser je srdito napustio snimanje zato što je u stroju od nekoliko stotina statista pripremljenih za masovnu scenu borbe zamijetio vojnika koji nije ulaštio svoje čizme!" [328]

Bilo je to snimanje filma *Živjeće ovaj narod* i redatelj Nikola Popović.

Međutim, mnogi primjeri dokazuju da se model socijalističkog realizma nije do kraja poštovao. Zapravo literati poput Miroslava Krleže, Ranka Marinkovića, Petra Šegedina i Vesne Parun nisu slijedili njegove obrasce, iako je Vladimir Bakarić na sjednici CK KPH 5. lipnja 1947. ocijenio da je pisanje časopisa *Republika*, napose Vesne Parun, Slavka Kolara i Jože Horvata, zapravo „*Pečat* bez Krleže". Zahtijevao je da se „udari" na te „krležijance" i „trockiste". Međutim, P. Šegedin se na Kongresu književnika Jugoslavije u Zagrebu 1949. usprotivio pojednostavljenim ocjenama književnih djela i apelirao da se ne isključuje „ljudski smisao" iz pojma partijnosti, kako se označavala angažirana umjetnost. V. Parun je za zbirku pjesama *Zore i vihori* doživjela direktnu osudu od Marina Franičevića, koji je kritiku objavio u *Republici* pod naslovom *O nekim negativnim pojavama u savremenoj poeziji. Povodom jedne dekadentne knjige stihova*. Nešto

[327] Marin FRANIČEVIĆ, O nekim negativnim pojavama u našoj savremenoj književnosti, *Republika*, Zagreb, 1947., 7. – 8., prema: Miroslav ŠICEL, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, Zagreb, Liber, 1972., 276.

[328] I. ŠKRABALO, *Između publike i države*, 137.

prije, 1947. i Vice Zaninović doživio je žestoku osudu od Radovana Zogovića, jer je objavio antologiju s previše primjera iz moderne, a premalo iz djela prethodnika socijalističkog realizma. Na temelju kulturne doktrine socijalističkog realizma napadnuta su i djela Tina Ujevića.[329]

Tisak je imao važnu ulogu u promidžbi komunističkog režima

[329] HDA, CK SKH, Zapisnik CK KPH, 5. 6. 1947.; Petar ŠEGEDIN, O našoj kritici, Referat na Drugom kongresu književnika Jugoslavije 1949., prema: M. ŠICEL, *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, 301; Andrew BARUCH WACHTEL, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda. Književnost in kulturna politika v Jugoslaviji*, Ljubljana, Aleph, 2003., 165; Biljana KAŠIĆ, Socrealistički model u kulturi – primjena i dosezi, 5, u: Biljana KAŠIĆ, Marijan MATICKA, Zdenko RADELIĆ, Katarina SPEHNJAK, Slobodan ŽARIĆ, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 241, 242.

Miroslav Krleža, nakon potpunog zaborava prvih mjeseci nakon rata, polako izbija u prvi plan. Njegov je položaj učvršćen kad je postavljen za ravnatelja Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 1950. Sukob s Informbiroom i otvaranje prema Zapadu oživjeli su razgovore o slobodi stvaralaštva, odnosu komunističke djelatnosti i umjetnosti, probijanju partijskih estetsko-tematskih okova. Krležin referat na Kongresu književnika u Ljubljani, održanom od 5. do 7. listopada 1952., odražava raskid sa socijalističkim realizmom i komunističkom instrumentalizacijom umjetnosti. Pripreman je u CK KPJ s Đilasom i, vjerojatno, Kardeljem. Zapravo, Krleža tada završava bitku na ljevici u svoju korist, postaje najveći autoritet u književnosti i kulturnom životu uopće.[330]

Međutim, do takva razvoja proteklo je nekoliko godina. U počecima komunističke vlasti gotovo se sve određivalo iz centra. Tako su agitpropi određivali i to koje su parole pogodne za objavljivanje u tisku i za isticanje po ulicama. Tako je Agitprop CK KPJ i Agitprop CK KPH poslao upute i u vezi s obilježavanjem 1. svibnja 1946. Parole je podijelio na one koje su za objavljivanje i na one predviđene samo za transparente i pisanje po zidovima. Prve su više službene i zato klasno i politički neutralnije, a „ulične" su parole, dakle, tobože spontanije, izrazito politički obojene i slave KPJ i Staljina.[331]

Cjelokupna duhovna sfera bila je utemeljena na nametanju marksističke ideologije i veličanju politike novog režima. Sve je podređeno partiji i njezinim interesima. Favorizirali su se kultura i naslijeđe socijalističkog pokreta, prešućivali su se ili oštro kritizirali ideološki protivnici i djela. Bilo je nepoželjno sve što nije imalo socijalno obojen sadržaj i što nije bilo politički aktualno. Prvenstveno su to bila djela autora svećenika ili osoba aktivnih u NDH, djela koja su nastala u NDH, dijalektalna književnost, djela ekspresionizma, nadrealizma i moderne. Tzv. „partijnost", dakle, ono što je na tragu ideologije i politike KPJ, što je bilo narodno, realistično i korisno za proizvodnju, bio je najvažniji kriterij za objavljivanje umjetničkih, ali i drugih djela. Zanimljivo je da je ipak postojala svijest o tome da su novine dosadne, da u člancima prevladava ukočenost i smrtna ozbiljnost kojom se prikazivalo komunističko vodstvo. Agitprop CK KPH u prosincu 1951. postavio je pitanje urednicima novina: zašto se u novinama nikada ne pokazuju vođe koji se smiju, zašto su uvijek u ukrućenim pozama i to sve po nekoj šabloni.[332]

[330] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 341, 342.
[331] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 95.
[332] J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 66; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 98.

Međutim, opći nadzor i cenzura ne znači da je KP sve obavljala izravno. Primjerice, *Ilustrirani tjednik*, koji se isticao modernošću, nije imao sve do travnja 1949. nijednog člana KP. Dakako, bile su to nepolitičke novine.[333]

U listopadu 1947. naklada dnevnih novina u Hrvatskoj bila je gotovo 120 000 dnevno. Iste godine bilo je oko 80 000 radioprijemnika, a 1949. oko 88 000. Djelovale su četiri radiopostaje: Zagreb 1 i 2, te Dubrovnik, Osijek i Rijeka.[334]

Bliskost komunističkim državama istoka iskazivala se u načinu kako su novine izvještavale iz inozemstva. Vijesti s komunističkog Istoka, napose iz slavenskih zemalja i „velikog" SSSR-a, isključivo govore o uspjesima i lijepim stranama života, a vijesti sa zapada, najviše iz SAD-a i Velike Britanije, govore o imperijalizmu, štrajkovima, nezadovoljstvu građana, lošem gospodarskom stanju, rasizmu, neslobodi i slično. Zapravo, bila je to vrlo rafinirana neizravna promidžba.[335]

Veliku ulogu, napose u uvjetima raširene nepismenosti, imao je film. Nije iznenađujući podatak da je u Hrvatskoj 1946. bilo 162 kina, što je veliko povećanje u odnosu na 104 kina, koliko ih je bilo 1939. Godine 1952., u odnosu na 1946., porastao je njihov broj za 131 %, a broj posjetilaca za 135 %. Budući da je domaća proizvodnja bila tek u povojima, sovjetski filmovi, koji su bili pod strogim partijskim nadzorom, izvršili su ogroman promidžbeni utjecaj. Dakako, bilo je tako samo do zaoštravanja odnosa s Jugoslavijom.[336]

Tablica 23. Uvezeni dugometražni filmovi[337]

Država/godina	1944.	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
Čehoslovačka	1	8	7	24	7	1	0	0	0
SSSR	15	93	102	96	97	58	0	0	0
Francuska	0	28	35	16	3	4	2	12	20
Italija	1	3	7	0	1	3	5	8	9
SAD	0	70	9	11	1	19	33	26	32
V. Britanija	3	15	0	2	3	8	11	17	20
Ostali	5	0	9	7	10	15	1	6	12
Ukupno	20	217	169	159	122	108	52	69	93

U hrvatskim kinima su u prvom polugodištu 1949. od svih projekcija izvršene bilo je 1 002 projekcija sovjetskog filma, 456 ostalih projekcija i 132 projekcija

[333] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 98.

[334] ISTO, 101, 107.

[335] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 181.

[336] Zlata KNEZOVIĆ, Idejnopolitička uloga sovjetskih filmova u filmskom repertoaru u Hrvatskoj 1945 – 1952., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1988., 1. – 2., 137 – 171.

[337] Z. KNEZOVIĆ, Idejnopolitička uloga sovjetskih filmova u filmskom repertoaru u Hrvatskoj 1945 – 1952., 141, 144.

jugoslavenskoga filma. S obzirom da je bilo sovjetskih filmova koji su bili slabo posjećeni, *Vjesnik* je u broju od 31. srpnja 1948. upozorio da se to moglo spriječiti da su se masovne organizacije ugledale na druge republike gdje se gaji organizirani masovni posjet kinima.[338]

Hrvatski filmski redatelj i kritičar Rudolf Sremec u beogradskom je časopisu *Film* 1947. predvidio sve mogućnosti filmova u boji.

> „Film u bojama će daleko jače podcrtati emocionalnu snagu umjetničkog izraza kod prikazivanja naših topioničara kod visokih peći u Zenici, naših rudara u Trbovlju, naših omladinaca na traktorima, naših seljaka na široko ustalasanim žitnim poljima, naših ribara sa Jadrana ili iz Dojrana; takav film će pojačati radost gledanja našeg folklora, koji u narodnoj nošnji pokazuje toliko smisla za umjetničko svladavanje boja." [339]

Oduševljenje filmovima iz socijalističkih zemalja u istom časopisu iskazao je 1948. i hrvatski glumac i redatelj Vjekoslav Afrić, osnivač i ravnatelj Visoke filmske škole u Beogradu.

> „Istinski pozitivni junaci mogu se prikazivati samo u zemljama socijalizma, gde umetnici naoružani naukom marksizma-lenjinizma poznaju zakone društenog razvitka i prema tome mogu da zađu u duboke analize događaja i karaktera i da osete težnje i osećanja širokih narodnih masa." [340]

U Zagrebu je osnovano i Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske sa SSSR-om, koje je slijedilo primjer sličnog društva na saveznoj razini. Organizirali su predavanja i koncerte, a pododbori su osnivani po svim većim gradovima.[341]

Osim djelatnosti na suzbijanju nekomunističkih utjecaja u tisku i literaturi, 1945. skojevci su organizirali omladinske brigade zadužene za skidanje natpisa s dućana i obrta koji su bili pisani korijenskim pravopisom. Onima koji su se oglušili ili nisu znali za odluku, omladinske brigade pod vodstvom dva člana Gradskog komiteta SKOJ-a Zagreba razbile su takav izlog. Stradali su i drugi izlozi pod izlikom da se razbija sve ustaško. Među inicijatorima uličnog nasilja mladih komunista na zagrebačkim ulicama istaknuo se Marko Belinić, član

[338] K. SPEHNJAK, Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945. – 1952., 509; Z. KNEZOVIĆ, Idejnopolitička uloga sovjetskih filmova u filmskom repertoaru u Hrvatskoj 1945 – 1952., 163.

[339] Z. KNEZOVIĆ, Idejnopolitička uloga sovjetskih filmova u filmskom repertoaru u Hrvatskoj 1945 – 1952., 160.

[340] ISTO, 168.

[341] Z. KNEZOVIĆ, Obilježja boljševizacije hrvatske kulture (1945. – 1947.), 117.

Politbiroa CK SKH. Na skupovima USAOH-a skojevci su tukli one koje su označili da su proustaški i klerikalno orijentirani. Osim onih čiji je „grijeh bio vidljiv", jer su se često i sami u proteklom razdoblju služili nasiljem, obračunavali su i s djecom bogataša te onima za koje se znalo ili pretpostavljalo da su neskloni režimu ili, pak, da su poklonici zapadne kulture. Obračunavalo se javnim prozivkama, premlaćivanjima i izbacivanjima iz škole.[342] U Karlovcu je to izvedeno pod organizacijom skojevca, predsjednika srednjoškolske omladine.

> „Izbacivanja sam organizirao precizno. S najmanjim rizikom. Savršen masovni teatar. Jezgru je činila grupa skojevaca, urlatora i batinaša, kojima se nitko nije mogao suprotstaviti. Od straha (i pod snagom prijetećih pogleda oko njih) urlali su i oni koji bi najradije šutjeli. Oni pak što su imali hrabrosti da u tom bubnju ne otvore usta bili su popisani, pa sam ih poslije pozivao u svoj 'ured' da se 'izjasne', zar misle drukčije?" [343]

Napose osjetljivo pitanje bilo je pitanje obrazovanja. Ono je moralo biti pod komunističkim nadzorom. Zato su 2. listopada 1945. zakonom zabranjene privatne škole. Prema učiteljima se postupalo u ovisnosti o njihovom opredjeljenju za vrijeme rata, pa su nepodobne premještali. Primjerice, Okružni narodni odbor Karlovac u ljeto 1946. predložio je premještaj čak 33 % takvih učitelja.[344]

POTIRANJE I PREVREDNOVANJE TRADICIJE

Osim osvajanja vlasti, komunistička je kulturna revolucija imala i prosvjetiteljsku ulogu, koja je svojstvena svim modernizacijskim pokretima, bez obzira na ideologiju, osobito u radu na povećanju broja škola i opismenjivanju. Nastojali su stvoriti „zajedničko sjećanje" i jedinstvenu interpretaciju prošlosti. Zato su najviše inzistirali na samoidentifikaciji na stečevinama rata, a kasnije sve više i na samoupravljanju. Potiranje tradicije komunisti su poticali kroz promidžbu, napadajući druge ideologije i religiju pod izlikom da je riječ o praznovjerju, zaostacima preživjelih mentaliteta i svjetonazora pobijeđenih klasa, koji su kočničari napretka. Komunisti su po svojim vrijednostima protutradicijski usmjereni. Prema nacionalnom se odnose kao prema etničkom, a prema narodnom kao prema seljačkom. Smatraju da je revolucijom riješeno nacionalno pitanje, ali uvjereni su da mase još nisu

[342] Jure BILIĆ, *71' koja je to godina*, Zagreb, CIP, 1990., 102; Radovan STIPETIĆ, Kako sam spasio Pavletića od skojevskih batina, *Jutarnji list. Magazin*, 30. 10. 2004., 33.

[343] S. LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, 503.

[344] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 176; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 198.

zrele, dopuštaju mogućnost nacionalnog iživljavanja, ali gotovo isključivo kroz rad kulturno-umjetničkih društava i njihovu brigu za tradiciju, a ne kao vrijednosni sustav svakodnevnog življenja. Tradicija se prevrednovala i ideološki prerađivala prema doktrini KP-a, dakako, i drugih civilizacijskih tekovina. Komunisti su načelno priznali razlike, ali su sve poduzeli ne bi li se one izbacile iz javnog života i zaboravile. U novoj socijalističkoj zajednici strogo se poštivala nacionalna forma, izražena kroz federativno uređenje, ali bez tradicionalnih sadržaja u kojima bi se iskazivale različite nacionalne i vjerske komponente.[345]

U tom smislu komunisti su poduzeli i akciju za razaranje nacionalnih mitova, poput bana Josipa Jelačića i obitelji Zrinskih, a, nasuprot njima, isticali su Matiju Gupca. To nije bio samo komunistički pristup, nego radikalizirana klasna varijanta slična predratnoj suprotstavljenosti HSS-a feudalnim velikašima na temelju seljačke ideologije. Međutim, J. Jelačić bio je među komunistima dodatno ocrnjen jer su bili uvjereni da je bio „neprijatelj radničke klase", pa su njegov spomenik, kao i njegovo ime maknuti sa središnjeg trga u Zagrebu, Trga bana Josipa Jelačića 1947. Proučavala se uglavnom slavenska sastavnica baštine, ali ne i hrvatska sastavnica. Dakako, naglasak je na onome što spaja, a ne onome što razdvaja. Zato se inzistiralo na slavenstvu, a ne na hrvatstvu. Osim preispitivanja prošlosti i njezina prevrednovanja, stvaraju se novi rituali, najviše oko partizanskog pokreta, a na čelu mnogih karizmatičnih vođa stvarao se Titov kult ličnosti, koji će vremenom sve druge potpuno zasjeniti i njihovu veličinu ograničiti na lokalnu razinu.[346]

Najveći sukob vlasti i tradicije izbio je u odnosu prema religiji, njezinim vrijednostima i običajima na njoj temeljenim. Važno je istaknuti i ulogu industrijalizacije u općoj sekularizaciji društva. Ona je u cijelom svijetu, pa tako i u komunističkim zemljama, proizvela ateizaciju društva. Osim industrijalizacije, zapravo socijalne mobilizacije i društvene aktivnosti koje su ateizacijskim učincima najviše obuhvatile mlade, napose u gradovima, pa makar u stilu Nikoletine Bursaća, junaka srpskog književnika Branka Ćopića, teče i nasilna ateizacija u znaku „istjerivanja Boga".

Ateizacija se provodila najizravnije preko ubojstava svećenika, neobnavljanjem crkava srušenih ili oštećenih u ratnim sukobima, sužavanjem vjeronauka i njegovim ukidanjem u školama, ali i izravnim negiranjem religioznih učenja u ško-

[345] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 170, 171, 249, 253; Dunja RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, Zagreb, ABS95 d.o.o./ Naklada Publica, 2001., 173.

[346] Zdenko RADELIĆ, Božidar Magovac i njegov *Seljački svijet* 1933. – 1939., *Kolo*, Zagreb, 2000., 3., 66 – 84, 74; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 658; D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 162.

lama. U udžbenicima, primjerice, već školske godine 1946./1947., uvedeni su stavovi, prema uvjerenju najviših predstavnika Katoličke crkve, protukršćanskog sadržaja, poput tvrdnji da je Isus Krist mitska ličnost, da je katoličko svećenstvo imalo uglavnom „eksploatatorsku ulogu spram širokih narodnih masa, te da je vjera oružje u rukama klasnog neprijatelja radnog naroda".[347] U srpnju 1947. katolički su biskupi na zasjedanju u Ljubljani uputili predstavku vlastima.

> „U državnim školama mnogi nastavnici udaraju na same temelje religije time, što svojim učenicima i učenicama nameću materijalističko shvaćanje života: govore protiv Boga; niječu dušu; tvrde da se je čovjek razvio iz životinje bez posredništva Stvoriteljeve moći; tendenciozno i jednostrano prikazuju svjetsku i crkvenu povijest na način, koji u mladim dušama mora izazvati pobudu protiv religije; otvoreno se izruguju vjerskim istinama i sl." [348]

Komunistička vlast htjela je suziti religiju u javnosti isključivo na njezine prostore, ali i tada nadzirajući svećenike i vjernike.

Takvo sužavanje i svođenje religije na privatnu sferu predviđalo je i ukidanje vjerskih praznika kao državnih praznika. Nakon rata, i to još godine 1946. kao neradni dani, barem u školama, označeni su Badnjak, Božić, Velika subota, Uskrs, prvi dan Duhova, za katolike i pravoslavne, Tijelovo i Svi Sveti samo za katolike, a Sveti Sava, Đurđevdan i dan krsne slave samo za pravoslavne. Za muslimane su predviđeni tri dana Ramazan Bajrama, tri dana Kurban Bajrama i jedan dan Mevluda. Židovi nisu trebali raditi na Pashu, tri dana u vrijeme Rošhošana i tri dana na Jom Kipur.[349]

Međutim, već prve godine tradiciji se pokušavalo dati novo tumačenje. Tako se u *Vjesniku* 6. prosinca 1945. spominjao Sv. Nikola, ali djeci se objašnjavalo da darovi ne dolaze iz „nekog imaginarnog koša", nego da im to daju narodne organizacije i Tito. Na Božić 1945. izišao je svečani broj *Vjesnika* s uvodnikom *Prvi Božić u slobodnoj Narodnoj Republici*. U zaglavlje je postavljena čestitka *Sretan Božić*, a objavljene su i brojne čestitke tvornica i obrtnika. Broj od 28. prosinca donosi čestitku borcima 2. jugoslavenske armije prigodom Božića i Nove godine s potpisima komesara pukovnika Rade Žigića i zapovjednika general majora Milana Kuprešanina. U crkvi sv. Marka monsinjor Svetozar Ritig održao je *Te Deum* u nazočnosti predstavnika Narodne vlade Hrvatske i Jugoslavenske ar-

[347] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 91.
[348] ISTO, 91.
[349] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 260.

mije. Dakako, i *Slobodni dom* donosi prigodne tekstove. Radio Zagreb emitirao je ponoćku. U povodu praznika prema julijanskom kalendaru, *Vjesnik* od 6. i 7. siječnja 1946. donosi notice o proslavi Badnjaka u Zagrebu.[350] Međutim, već za Božić 1946. u *Vjesniku* čestitka je tek na devetoj stranici:

> „Uredništvo i uprava 'Vjesnika' žele svim svojim čitateljima katoličke vjeroispovijesti čestiti Božić." [351]

Ne spominje se više narod, nego samo katolici, kao što više ne čestita izdavač Narodna fronta, nego uprava i uredništvo *Vjesnika*. Čestitke-oglasi svedeni su na prigodne poslanice, uglavnom obrtnika i pojedinaca. Međutim, *Slobodni dom* i te godine još uvijek čestita u uvodniku *Čestit Božić*, pa je i u zaglavlju umjesto datuma broj datiran „s izlazi na Božić". Radio Zagreb emitira samo nekoliko prigodnih emisija. Već Božić 1947. u *Vjesniku* se prvi put potpuno prešućuje, a Radio Zagreb emitira 15-minutnu emisiju *O Badnjaku*.[352]

Korak dalje od slavljenja i obilježavanja Božića učinjen je kada je u *Vjesniku* spomenuta činjenica da je 25. i 26. prosinca 1948. u rudniku Raša radilo 1169 aktivista NF. Pristup mijenja i *Slobodni dom* koji je 24. prosinca 1948. na dnu zadnje stranice stavio nezamjetljivu čestitku „svojim pretplatnicima i čitateljima". Početkom mjeseca, 3. prosinca 1948. iz zaglavlja *Slobodnog doma* nestaje i posljednji haesesovski relikt geslo *Vjera u Boga i seljačka sloga*.[353]

Godine 1947. praznovanje Božića skraćeno je na jedan dan, što se opravdavalo potrebama Petogodišnjeg plana. Tito je na jednoj svečanosti u Litostroju u Ljubljani kritizirao izostajanje s posla „zbog raznih praznika", a da vjernici „ostavljaju posao čim im svećenici zazvone na sva zvona". Savezno sindikalno glasilo *Rad* 17. siječnja 1948. donosi analizu Mjesnog sindikalnog vijeća Zagreba da na drugi dan Božića samo u Zagrebu nije radilo oko 11 000 radnika, što znači da se vodila evidencija po poduzećima o tome tko nije došao na posao. No, korak dalje učinjen je 1948., kada se u većini gradova radilo na Božić, iako mnogi nisu došli na posao. Proveden je ogroman pritisak na vjernike, a neki su bili i uhićeni zbog inzistiranja da taj dan ne rade. U Zagrebu se odazvalo čak 72,75 % zaposlenih, ali u Osijeku samo 21 %. Moguće je, da takva razlika odražava razliku u odnosu između jačine pritiska u Zagrebu i prevlasti radnika seljačkog podri-

[350] Lydia SKLEVICKY, Nova Nova godina – od „Mladog ljeta" k političkom ritualu, *Ekološka tribina*, 11, 1988, Zagreb, 59 – 72., 61.
[351] ISTO, 63.
[352] ISTO, 63.
[353] ISTO, 64.

jetla sklonog tradiciji, kao i mogućnosti povratka na imanje u slučaju gubitka državnog posla na području Osijeka.[354]

Zanimljivo je da je Ministarstvo šuma Hrvatske, zaduženo za osiguranje novogodišnjih jelki, moralo voditi računa da ih ne isporuči na Božić, to jest da ih stavi u prodaju tek 26. prosinca 1949. Ministarstvo prosvjete, kulture i umjetnosti NRH poslalo je 3. prosinca 1949. dopis Glavnom odboru Antifašističkog vijeća žena (AFŽ) Hrvatske u kojem se naglašava potreba da proslava Nove godine treba potisnuti važnost vjerskih praznika. Kako su promjene bile brze svjedoče slučajevi zabilježeni početkom 50-ih, točnije od 1951. do 1953., kad je pet profesora uklonjeno s Tehnološkog fakulteta jer nisu održavali nastavu na Božić.[355]

U borbi protiv utjecaja crkve dobro je poslužio i Matija Gubec, vođa seljačke bune iz 1573. Tako je Izvršni odbor NRH u dopisu od 24. kolovoza 1952. obvezao svoje odbore na proslavu Matije Gupca u Stubičkim Toplicama i da skupi što više naroda.

> „Napominjemo vam, da je vrijeme održavanja proslave u mjesecu rujnu izabrano, između ostalog, i s tom namjerom da se onemogući održavanje nekih crkvenih svečanosti, koje u ovo vrijeme priprema kler u mjestu Marija Bistrica. Od vašeg rada i aktivnosti ovisi, prema tome, uspjeh ove proslave Matije Gupca i neuspjeh popovskih priredaba." [356]

Ozbiljnost komunističkih vlasti u suzbijanju utjecaja religije i Crkve opisuje činjenica da je američki konzulat u Zagrebu procijenio vrlo bitnim navesti vijest da je početkom 1952. u „nekom zagrebačkom listu", iako u posve nevažnom primjeru, spomenut izraz „hvala Bogu".[357]

Predsjedništvo Vlade FNRJ 22. prosinca 1948. uputilo je povjerljiv dopis nižim tijelima, prema kojem se Božić, prema oba kalendara, više ne priznaje kao službeni praznik. Za školske praznike i neradne dane u 1949. uvedeni su 1. i 2. svibnja, 29. i 30. studenoga, 1. i 2. siječnja, a učenici katolici mogli su izostati iz nastave 1. studenog i 25. prosinca, a učenici pravoslavci 7. siječnja i na dan krsne slave. Međutim, lokalna tijela ni to nisu poštivala pa su učenici morali dolaziti na nastavu, a taj se odnos sve više zaoštravao. Konačno, 10. prosinca 1951. Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske donio je odluku o ukidanju

[354] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 261; D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 232; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 194.
[355] L. SKLEVICKY, Nova Nova godina – od „Mladog ljeta" k političkom ritualu, 65, 66, 71.
[356] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 262.
[357] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 460.

svih vjerskih praznika i blagdana s popisa školskih praznika. To se opravdavalo s potrebom ostvarivanja Petogodišnjeg plana.[358]

Omotne stranice časopisa Žena u borbi *u prigodi Dana žena 8. ožujka 1950.*

Uspostavljena je nova struktura godišnjeg ciklusa službenih svetkovina. Počela je s Novom godinom, pa 8. ožujkom, Danom žena, 1. svibnjem, Danom rada, danima oslobođenja pojedinih gradova, Titovom štafetom ili Štafetom mladosti 25. svibnja, pa Danom borca 4. lipnja te danima ustanka pojedinih republika – u Hrvatskoj 27. srpnja. Ciklus je završavao Danom Republike 29. studenog. Nove ceremonije imale su, između ostalih, i funkciju da smanjuju razlike u društvu i doprinose jedinstvenosti osjećanja i djelovanja. Zato je proizvodnja simbola jedan od središnjih važnih ovlaštenja svake vlasti. Posebnu važnost imali su praznici lišeni bilo kakve tradicije, a napose nacionalne ili vjerske, a vezanih za radničku klasu, socijalizam, Jugoslaviju ili Tita, poput 1. svibnja, 25. svibnja i 29. studenog. Oni su trebali biti zajednički praznici za sve stanovništvo bez obzira na naciju i vjeru. Daleki ideal bio je zaborav vjerskih običaja koji su podržavali nacionalne razlike i razlike općenito.[359]

[358] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 228; Katarina SPEHNJAK, Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945. – 1948., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1993., 95.

[359] D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 173; L. SKLEVICKY, Nova Nova godina – od „Mladog ljeta" k političkom ritualu, 64, 65.

Zanimljivo je da se čak ni etnolozi nisu mogli baviti nacionalnim i vjerskim obilježjima hrvatske tradicijske kulture i folklora, etnicitetom i mentalitetom. Na djelu je bio proces potiranja običaja, najviše onih povezanih s crkvenim kalendarom, i nametanje novih običaja. Razloge treba tražiti u pokušaju komunista da potisnu onu tradiciju koja je podržavala nacionalne razlike i razlike općenito, a ta se tradicija temeljila uglavnom na vjerskim običajima.[360]

Teško je reći je li se idući opisan događaj iz jedne škole u Hrvatskoj zaista dogodio, no američki obavještajci zabilježili su dva slična primjera o tome kako je djeci drug maršal Tito trebao zamijeniti Boga. Prvih dana nastave neposredno nakon rata učenici nisu imali školski pribor. Učiteljica im je rekla neka se žmirećki mole Bogu i neka zamole za potrebno. Nakon toga nije bilo promjene, ali kada su se na zahtjev učiteljice ponovno pomolili, ali ovaj put J. Brozu Titu, nakon što su otvorili oči na klupama su našli početnice. Iz drugog primjera, iz Slavonije, vidi se da je predmet dječje molitve bio bicikl, a da je novi bog bio isti kao u prethodnom primjeru.[361]

Vjerski praznici namjerno su se „popunjavali" s potpuno novim sadržajima. Na te dane su se organizirali svečanosti, izleti, sportske priredbe i dobrovoljne radne akcije samo da se „parira popovima". No, skojevci, ali i članovi KP-a, poduzimali su i „samostalne akcije": rušili su križeve, provaljivali u župne dvorove, razbijali inventar, napadali svećenike. Neki su kažnjavani krivično, neki prekršajno, a neki partijski, međutim, mnogi nisu uopće kažnjeni.[362]

I novo-stari praznici prolazili su kroz intenzivne političke promjene. Tako je i Djed Mraz, kao obilježje Nove godine i usrećitelj male djece, nakon *Rezolucije Informbiroa* loše prošao. Napadnut je kao boljševičko-klerikalno kopile, pri čemu se pridjevom klerikalni ciljalo na Sv. Nikolu, njegova prethodnika. Upozoreno je da „Mraz" još nikoga nije usrećio. Prijedlog da se uvede Baba Zima odbačen je. Isto tako, nadobudni prijedlozi da Novu godinu personificiraju mlada djevojka u narodnoj nošnji ili pak stari partizan, nisu mogli potisnuti Djeda Mraza, koji se ipak održao.

Ipak, uvrede crkve i vjerskih osjećaja umjetničkim djelima u Hrvatskoj nisu bile česte, a napose ne na državnoj razini. Međutim, Katolička crkva ekranizaciju je romana *Bakonja fra Brne* 1951. doživjela upravo tako. To je bilo dodatno potencirano zbog toga što je pisac knjige Simo Matavulj bio Srbin. Čak je i Tito bio spreman da popusti pod pritiskom franjevaca koji su prosvjedovali kad je po-

[360] D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 146, 155.
[361] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 88.
[362] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 262.

čelo snimanje. Ako ništa drugo, franjevcima se moglo popustiti jer se računalo na njih u nastojanjima za slabljenje utjecaja Vatikana. Na kraju film je snimljen 1952., a prilikom projekcija je „kler" organizirao „velike i drske akcije" sa, prema možda ne baš uvjerljivim izvješćima američkih diplomata, „šovinističkim napadima prema Srbima".[363] Na negativnu kritiku *Dobrog pastira*, glasila Udruženja katoličkih svećenika NR Bosne i Hercegovine, i *Gore srca*, tjednika Hrvatskog kulturnog društva *Sv. Ćirila i Metoda*, koji su upozorili da je riječ o pamfletu protiv vjerske i nacionalne snošljivosti, dakle iskazu protukatoličanstva i protuhrvatstva, odgovorio je Joža Horvat u *Vjesniku*, s protunapadom i osudom svećenstva zbog iskazivanja nacionalne netrpeljivosti, zapravo protusrpstva, ali, u istom dahu i zbog anacionalnosti i služenja Vatikanu.

> „Iz dana u dan, konstantno i trajno, jedan solidan odred popova, franjevaca, dominikanaca, salezijanaca, opatica, gvardijana i klerika, bogoslova i kanonika, gomila anacionalnih podanika rimske stolice – pokazuje svojim protunarodnim djelima da ne želi položiti oružje pred socijalističkom stvarnošću nove Jugoslavije. U čije ime to oni rade i kojim pravom?" [364]

Kasnije, 1955. dramska predstava *Glorija* Ranka Marinkovića izazvala je slične nesporazume.

Važnu promjenu u odnosu na dotadašnje običaje unio je, kao što je već spomenuto, *Zakon o braku* iz travnja 1945., kojim je uveden obvezatan građanski brak, a crkvena vjenčanja svedena na privatnost. To je moglo utjecati na uvođenje potpuno istih običaja za sve građane bez obzira na vjerska uvjerenja i pripadnost crkvama te njihovo zbližavanje prema novim društvenim obrascima. Međutim, nepoželjnost crkvenih vjenčanja za državne dužnosnike, napose za one u upravi, policiji, vojsci i prosvjeti, unio je nove podjele stanovništva na „napredne" i na „nazadne", često mimo njihova slobodnog izbora.[365]

Ustaške vlasti od 1941. do 1945. nacionalni kriterij postavljaju kao mjerilo svakog javnog nastupa i izražavanja, koji je u odnosu prema Romima, Srbima i Židovima doveden do granica potpune isključivosti i ugrožavanja njihove egzistencije i kulture. Istodobno, posvećenost nacionalnom pružala je neograničenu mogućnost iskazivanja hrvatstva, od imena institucija do vrednovanja povijesnih događaja, dakako, osim onih najnovijih vezanih, primjerice, s razgraničenjem s Kraljevinom Italijom. Međutim, propašću NDH, a u uvjetima federativne drža-

[363] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 421.
[364] I. ŠKRABALO, *Između publike i države*, 147.
[365] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 38.

ve s naglašenom komunističkom politikom nacionalne ravnopravnosti, postupno se i dosljedno nacionalni pristup u svakodnevnom životu potiskuje. Hrvatsko se nazivlje svelo samo na državne institucije, i to uglavnom u genitivu kao političko-zemljopisni pojam. Uz hrvatsko ime postupno nestaje i srpsko, napose u gašenju odvojenih nacionalnih društava. U borbi simbola, brisanja onih koji su bili ocjenjivani kao reakcionarni ili protujugoslavenski te nametanja novih, povratak 1945. nekadašnjeg imena Hrvatske akademije znanosti kao Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, umjesto Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, mogao se doživjeti i kao protuhrvatski potez.

Osim toga, i ulicama gradova vlasti su vrlo brzo počele mijenjati imena prema najzaslužnijim revolucionarima ili, pak partizanskim jedinicama. Pri tome nisu uzimali u obzir navike građana i njihovu sentimentalnost, pa ni u samim središtima gradova. Tako je u Zagrebu središnji Kazališni trg ili Trg I preimenovan 1946. u Trg maršala Tita, a Ulica Adolfa Mošinskog, bivšega zagrebačkoga gradonačelnika, 1949. preimenovana u Ulicu Vladimira Nazora, predsjednika ZAVNOH-a i Prezidijuma Sabora NRH. Od gradova među prvima je Korenica izmijenila, bolje rečeno dopunila svoj naziv pridjevom Titova, i to 1946. godine. Ploče, uz deltu Neretve, luka u nastanku, nazvana je Kardeljevo 1950., i to je ime ostalo sve do 1954., kada se gradu vraća staro ime. To je bila posljedica novog naputka vlasti da od živih revolucionara samo J. Broz Tito može nositi imena gradova i ulica.[366]

Međutim, veća akcija promjena imena vezana je za ona naselja koja su u svome imenu nosila pridjev sveti. Do prvog poslijeratnog popisa stanovništva 15. ožujka 1948. vlasti su samo na nekim područjima izbrisali taj pridjev. Tako je Sv. Ivan Zelina 1948. postao Zelina, kao što su i sva naselja na području općine Križevci izgubila taj pridjev. No, veći val brisanja proveden je do drugog popisa stanovništva 31. ožujka 1953. Budući da u svim kotarevima nisu bili jednako revnosni, Predsjedništvo Narodne fronte sredinom 1953. uputilo je poseban dopis. Od zastupnika kotarskih skupština zahtijevalo se da potaknu, ali „odozdo" i bez velike kampanje, promjenu imena mjesta s nazivom sveti. Već u popisu od 31. ožujka 1961. ostao je mali broj takvih naselja. Jedno od rijetkih naselja koje je sačuvalo u imenu pridjev sveti, barem u tom jasnom i književnom obliku, naselje je Sveti Petar, dio Jesenica pokraj Omiša.[367]

[366] *Zagrebačke ulice*, ur. Josip Šentija, Božena Zadro, Zagreb, Naklada Zadro, Muzej grada Zagreba, 1994., 170, 195; Službene stranice grada Ploče, http://www.ploce. hr.

[367] Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo od SR Hrvatske 1857 – 1971.*, Djela JAZU, knj. 54., Zagreb, 1979.; *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima*, ur. Jasna Crkvenčić Bojić, Zagreb, Republički zavod za statistiku, 1992.; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi*

Osim gradova i tvornica i zadruge su se nazivale prema državnim i partijskim dužnosnicima. Primjer su *Seljačka radna zadruga Jakov Blažević* na pustari Drvaruša pokraj Osijeka i *SRZ Aleksandar Ranković* u selu Banski Grabovac pokraj Gline.[368]

Posebno su vlasti zabrinjavali mladi, koji su lako dolazili pod razne pomodne utjecaje sa Zapada, napose pod utjecaje glazbe i filma. Zato su katkad zabranjivali i posve nepolitička djela. Primjer takve zabrane je *Album plesnih melodija za 1947.* jer je svojom muzikalnošću i sadržajem odvraćao mladež „od aktivnosti u obnovi", i zato jer „ide za tim" da je „uspava" i u njoj „budi nemoralne sklonosti". U školama su bili zabranjeni plesnjaci. Sviranje jazza, a u Istri talijanske kancone, nailazilo je na žestoke reakcije. Sinkopični ritam simbolizirao je društveni nesklad i anarhiju, a kvario je ideološku čistoću, predanost radu i revoluciji, koja se naglašavala u službeno prihvatljivim pjesmama. Na skupovima USAOH-a tukli su one koji su imali dužu kosu ili, primjerice, uske hlače. U stavu prema modi komunisti su vrlo brzo prepoznali političko opredjeljenje, ali samo je zapadnjačko bilo osuđivano. Posebno se upozoravalo na loš utjecaj filmova koji su poticali mladiće da nose „kokot frizure", što je, očito, bila vrlo negativna i opasna pojava. Takvoj politici općeg odbacivanja umjetničkog stvaranja namijenjena zabavi i izjednačavanja nekih umjetnosti s neprihvatljivom dekadencijom, usprotivio se E. Kardelj 1954. Tada je naglasio da se komunisti ne smiju načelno boriti protiv različitih umjetničkih usmjerenja, napose protiv jazza, zabavne literature poput „detektivskih romana" i stripova, nego samo protiv onih tendencija kroz koje se provlače „protusocijalističke težnje".[369]

Nasuprot zabavi, lagodnom životu i neradu, novine su svakodnevno donosile vijesti o novim radnim pobjedama i radnoj idili, ali i o učenju i kulturnom radu. Obavještavalo se o djelovanju amaterskih kazališta, knjižnica, gdje su se čitale novine, stručna i marksistička literatura. Knjige s marksističkim naukom trebale su u seljačkim domovima, ali ne samo u njima, zauzeti mjesto nekadašnjih seljačkih kalendara i molitvenika.

Hrvatske 1945. – 1952., 263. O toj temi za Sloveniju vidi: Aleš GABRIČ, Preimenovanja krajevnih in uličnih imen v letih 1945 – 1955. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 1996., 1. – 2., 109 – 120.

[368] T. MIKULIĆ, *Zadrugarstvo i socijalistički preobražaj našega sela*, Zagreb, Komisija za agitaciju i štampu Glavnog odbora Narodnog fronta Hrvatske, 1949., 72, 73.

[369] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 122, 206; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 300; S. LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, 502; J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 102, 103; Aleš GABRIČ, *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953 – 1962*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1995., 102, 203.

„Ali ne samo to: u gotovo svakoj kući nalazi se Historija SKP(B).[370]

U mikanovačkoj zadruzi, na području Vinkovaca, omladina je već 1947. pjevala zadružne napjeve:

„U zadruzi igra se i pjeva,
Zašto se ne bi, kad nam sve uspjeva.
Što se ono iza brda ori?
Ono oru zadružni traktori." [371]

I u kolonističkoj ličkoj *SRZ Marko Orešković* u Drenovcima pokraj Županje bilo je veselo:

„Zapjevala ptica-lastavica:
'Složno radi lička zajednica!'
Brigadiru, vodi omladinu,
Da obradi ravnu Slavoniju.
Zajednica – to je sveto ime,
Mi se zato ponosimo s njime." [372]

Nova vlast obećavala je bolji život, ali nije rušila temeljne vrijednosti patrijarhalnoga društva, kao što su kolektivizam, egalitarizam i autarkija. U patrijarhalnim sredinama neke ideje revolucionarnog pokreta, primjerice, inzistiranje na jednakosti, lakše su prihvaćene od nekih drugih ideja. Sudeći prema mnogim pokazateljima s kojima se Hrvatska desetljećima suočavala, inzistiranje na jednakosti žena nije prihvaćeno u mnogim sredinama, ili je, pak, to ostalo tek na deklarativnoj razini. Isto tako, i kult vođe potpuno se podudarao s vrijednostima patrijarhalnih sredina.

U skladu s novim revolucionarnim moralom bilo je i odbacivanje pravila ponašanja koja su bili posljedica društvenih razlika. U novom društvu nije bilo mjesta iskazivanju podređenosti, ali ni pretjerane uslužnosti. Vlast je pokrenula borbu protiv „malograđanštine". *Vjesnik* je 4. prosinca 1952. napao trgovce koji su u borbi za stranke rabili izraze i nazive „ljubim ruke", „mladi gospon" i „milostivica", što je bilo napose obilježje Zagreba. Zato često objavljuje humoreske u kojima ismijava način života i razmišljanja „ostataka građanske klase" u hrvatskom glavnom gradu. Promovirao se pozdrav *zdravo*, a odbacivao pozdrav *servus* s obrazloženjem da je ta riječ postala od riječi sluga. Tako se mlade časnike

[370] T. MIKULIĆ, *Zadrugarstvo i socijalistički preobražaj našega sela*, 73.
[371] ISTO, 75.
[372] ISTO, 75.

Jugoslavenske narodne armije učilo da su pozdrav „ljubim ruke", kao i stvarno ljubljenje ruke znak poniznosti.[373]

> „Oslovljavanje sa 'druže' je obavezno oslovljavanje u vojsci, dodajući čin." [374]

Za pristup građanskim osobama preporučivalo se:

> „Oslovljavanje sa 'građane' kod nas se nije odomaćilo i zato ne bi ni preporučili. Oslovljavanje sa 'kolega' izgleda nam mnogo hladnije od 'druže', isključujući jednu posebnu naviku kod lekarskog staleža, koja bi se takođe mogla izbeći. Oslovljavanje sa 'gospodine', 'gospođo' i 'gospođice' vodi poreklo od reči 'gospodar'. Mi smo mišljenja da je značenje te reči danas već potpuno izgubljeno i da su se pre rata tako oslovljavali svi slojevi društva, te se izgleda pod tim uticajem kod nas opet delomično upotrebljava. Zbog toga smatramo da potpuno nepoznate ljude i sve dok oni drukčije ne budu zahtevali, možemo osloviti sa 'gospodine', bez velike greške." [375]

I *Bon-ton* autorice Antonije Tkalčić Košćević, knjige u izdanju *Žene u borbi* sa savjetima za lijepo ponašanje, dopušta mogućnost uporabe oba naziva „drugarica/drug" i „gospodin/gospođa".

> „Uz nazive 'gospodin' i gospođa' i kod nas se poslije narodne revolucije uobičajila upotreba riječi 'drug' i 'drugarica'. Na ulici ćete čovjeka osloviti s druže ili gospodine, drugarice ili gospođo i zapitati ga ono što želite." [376]

Iz drugih primjera, koje navodi autorica, jasno je da je pri upoznavanju s nepoznatim osobama, dakle u onim situacijama gdje je trebalo strogo paziti na poštivanje statusa, dana prednost oslovljavanja s „gospodine". Dostupna su svjedočanstva da se i u školama, poput, primjerice, gimnazije u Slavonskoj Požegi, oslovljavanje profesora s *gospodine profesore*, koje je izražavalo veće poštovanje i distanciju, održalo najmanje do 1955.[377]

---

[373] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 118; B. OBRADOVIĆ, general-major, *Vapitanje i disciplina (Saveti mladim starešinama Jugoslavenske narodne armije)*. Drugo dopunjeno izdanje, Beograd, Centralni dom Jugoslavenske narodne armije, 1953., 154.

[374] B. OBRADOVIĆ, *Vapitanje i disciplina*, 156.

[375] ISTO, 157.

[376] Nives RITTIG BELJAK, Od druga do gospodina: socijalistički oblici ophođenja u Hrvatskoj, u: *Između roda i naroda. Etnološke i folklorističke studije*, ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić, Zagreb, Centar za ženske studije, 2004., 137 – 143, 139.

[377] Rozita VUKOVIĆ, Stjepan Mesić neformalno. Doma uvijek perem prozore, *Jutarnji list*, *Panorama*,

Uskoro je oslovljavanje s *drugarica* i *druže*, uobičajeno u svijetu socijaldemokratskih i komunističkih stranaka, stranaka koje su preuzele ulogu predstavnika radničke klase, postojao obvezatni dio rituala u službenoj komunikaciji prema svim predstavnicima vlasti, obvezatan i za nekomuniste, napose prema onima u uniformi, poput policajaca i časnika. Cijelo je društvo trebalo biti obuhvaćeno stranačkom prisnošću, prisnošću proizišlom iz logike ukidanja klasnih razlika te pripadnosti radničkoj klasi i svima onima koji žive od vlastitog rada. Međutim, navedena su oslovljavanja, kao izvorni izrazi prijateljstva, a u istočnim dijelovima Jugoslavije prisutniji i u neformalnim krugovima, izgubili svoj pravi sadržaj i sveli se na golu formu s kojim su se, ne bez ironije, isključivo obilježavali pristaše i službeni predstavnici komunističkih vlasti. Osim u državnoj upravi, vojsci i policiji, i u školstvu je oslovljavanje s *gopođice*, *gospođo* i *gospodine* zamijenjeni sa *drugarica* i *druže*. Te promjene neizravno je iskazivao i novi priručnik za lijepo ponašanje *Ilustrirani bonton* Branka Ivkovića iz 1963. Autor više ne nudi uobičajeni izbor „drug" ili „gospodin", nego u savjetu kako je pri telefoniranju pristojno osloviti sugovornika daje isključivo primjer upotrebe riječi „drug" za oslovljavanje.

> „Ovdje Petrović, mogu li govoriti s drugom Jankovićem...".[378]

Potpuna prevlast „drugova" nad „gospodom" održavala se, prema knjigama o lijepom ponašanju, sve do sredine 80-ih, kada se vratila mogućnost izbora, pa se navođenjem primjera čak sugerirala potpuna ravnopravnost obaju načina oslovljavanja.

> „Ako smo s nekim na Vi, oslovljavamo ga s 'druže' ili 'gospodine'. U razgovoru s nepoznatom osobom iz nekih određenih profesija tu osobu ćete titulirati npr. Molim vas druže/gospodine doktore ili gospodine/druže inžinjeru, gospođo/drugarice profesorice." [379]

Ne može se reći da su se nove društvene norme izravno odrazile i na privatne odnose, a napose na obiteljske odnose, osim za osobe zaposlene na osjetljivijim mjestima važnijim za provođenje vladajuće politike i sigurnost zemlje. Pod posebnim pritiskom bili su časnici JNA. Pod nadzorom je bio i njihov privatni život, pa su, primjerice, u dužem razdoblju nakon rata morali tražiti službeno odobrenje za ženidbu jer se strogo nadziralo „moralno-političko stanje osobe

21. 3. 2004.

[378] N. RITTIG BELJAK, Od druga do gospodina: socijalistički oblici ophođenja u Hrvatskoj, 140.

[379] ISTO, 140.

sa kojom su stupali u brak, kao i njene porodice". Odobrenje za sklapanje braka časnici su morali pribavljati sve do 1965.[380]

SOCIJALNA REVOLUCIJA

Demonstracije mladih u Zagrebu 1945. na kojima se zahtijevalo suđenje ratnim zločincima

Stupovi nove Jugoslavije bili su partija, vojska i tajna policija. U ratu su to bile temeljne poluge borbe protiv okupatora, ali i mnogih protivničkih snaga koje su stajale s druge strane crte u građanskom ratu, kao i onih koji su to mogli postati. Nakon pobjede i osvajanja vlasti oni su trebali biti jamac za provođenje revolucionarnih mjera u društvenom sustavu, napose u razvlašćivanju većih privatnih vlasnika, najviše u agraru, industriji, financijama, trgovini i prometu. Za razliku od drugih komunističkih zemalja gdje se komunizam uvodio sporo i ne tako drastično, u Jugoslaviji je ostvarivanje komunističkih ideja bilo žestoko. Prema marksističkoj teoriji kolektivno vlasništvo i državno poduzetništvo temelji su socijalizma i njegova gospodarskog sustava. U provođenju marksističke dok-

[380] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 66.

trine o privatnom vlasništvu i nužnosti ukidanja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i raspolaganja viškom vrijednosti u Jugoslaviji je provedeno najveće podržavljenje privatnog vlasništva u srednjoj Europi. Brzina nacionalizacije i razvijanja socijalističkog sektora bila je brža nego svojedobno u SSSR-u. U provedenom podržavljenju, ali nešto kasnije, s Jugoslavijom se mogla uspoređivati samo Čehoslovačka. Kardelj je kasnije, kad je splasnula revolucionarna žustrina, na Plenumu Stalne konferencije gradova u Splitu 7. svibnja 1954., govoreći o obrtništvu, rekao da vlast nije htjela ukinuti privatno vlasništvo „kao takvo" i „sprječavati zanatlije da rade individualno svojim sredstvima", nego da je samo ukinula eksploataciju tuđe radne snage.

Dakako, ne treba zanemariti da su već u Kraljevini Jugoslaviji veliki dijelovi gospodarstva bili u državnim rukama, primjerice željeznica, šume, pet najvećih banaka, industrija naoružanja i 11 rudnika ugljena. SSSR nije imao nikakva uzora niti potpore u svijetu, ali Jugoslavija je imala iza sebe SSSR, što je imalo i te kako veliki utjecaj na brzinu nacionalizacije i deprivatizacije.[381]

Imovina se oduzimala na „manipulatorski način", pod izgovorom da se oduzima vlasnicima zbog njihove suradnje s okupatorom. Iako je drastičan postupak prema suradnicima okupatora bio uobičajen u cijeloj Europi, u Jugoslaviji je optužba da je netko surađivao s okupatorom često bio samo izgovor za oduzimanje imovine. Jedna od temeljnih karakteristika zakona na temelju kojih su ljudi osuđivani zbog neprijateljskog djelovanja bile su kaznene mjere konfiskacije imovine u korist države. Nije bila važna stvarna krivnja, nego politički i gospodarski cilj KPJ. Oduzimanje imovine, pored namjere da se stvori besklasno društvo, ima i neposredne ciljeve: lakše se vlada gospodarski ovisnim ljudima. Zabilježeno je dosta primjera ukidanja neosnovanih sudskih rješenja i pomilovanja osuđenih ili skraćivanja vremenskih kazni, ali gotovo nikada imovina nije vraćena vlasniku, dakle nije ukinuta kazna o oduzimanju vlasništva. Nema razloga vjerovati da takvi slučajevi nisu bili česti i u Hrvatskoj. Osude zbog izdaje zapravo su prikrivale revolucionarne postupke. To je u prvoj fazi bilo nužno zbog međunarodnih obzira, ali i potrebe da se učvrsti vlast. Na Potsdamskoj konferenciji Jugoslavija je napadana zbog kršenja *Deklaracije o oslobođenoj Europi*, zbog nedemokratske vladavine i nepoštivanje dogovora. No, to nije urodilo nikakvim zaključcima i posljedicama.[382]

[381] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 155, 157; E. KARDELJ, *Sećanja*, 204; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 88; Duško SEKULIĆ, Društveno-ekonomske reforme u jugoslovenskom društvu s osvrtom na društva „realnog socijalizma", *Teorija i praksa „realnog socijalizma". Rezultati uporednog istraživanja i polemičke rasprave*, red. Zagorka Golubović, Beograd, Filip Višnjić i Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka, 1987., 97 – 117, 88.

[382] Marijan MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), *Radovi*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1992., 123 – 148,

Zapljene su u odnosu na kasniju nacionalizaciju imale nekoliko prednosti: vlasti nisu morale plaćati nadoknadu za oduzeto, kao za nacionalizirano, a istodobno su vlasnike diskreditirali i onemogućili u političkom djelovanju. Osim toga, nacionalizacija bi pogoršala odnose sa saveznicima zbog velikog udjela inozemnoga kapitala, koji je u Jugoslaviji samo u industriji bio zastupljen sa 49,5 %. Isto tako, još su svježe djelovala obećanja da se neće dirati u privatno vlasništvo i da će se podržavati privatna inicijativa, primjerice o tome se govori u izjavama Vrhovnog štaba NOV i POJ i AVNOJ-a od 8. veljače 1943. i u Deklaraciji Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije od 7. ožujka 1945.[383]

Osim mnogih političkih obzira, nova je vlast zadružno i privatno vlasništvo te poduzetništvo tolerirala i zbog praktičnih razloga, i to samo toliko koliko je bilo potrebno za obnovu i oživljavanje gospodarskog života.[384]

Pitanje vlasništva nije rješavao *Ustav* iz 1946., koji je bio vjerna kopija Ustava SSSR-a te mješavina deklaracija i fraza. Nisu se spominjale riječi socijalizam ili komunizam. Iako nije ukidao privatno vlasništvo, ograničio ga je odredbom da se ono ne smije koristiti na štetu zajednice. Međutim, mnogi zakoni, uredbe i odluke, kojima je bila predviđena konfiskacija imovine na temelju odluka suda u korist države zbog određenog kaznenog djela, pokazali su pravo opredjeljenje KP. U biti bile su to revolucionarne mjere, a ne krivica optuženih, barem ne u mnogim slučajevima.[385]

Kako je zamišljeno zakonsko oduzimanje imovine bogatijim vlasnicima objasnio je Jakov Blažević, javni tužitelj Hrvatske.

> „Na vojničkom polju pobijedili smo snage reakcije i kontrarevolucije, osvojili političku vlast, organizovali institucije državne vlasti i time stekli juridičku mogućnost u momentu kad politički i vojnički poražen neprijatelj, u svojim rukama drži u najvećem postotku ekonomske

129; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 415; Nebojša POPOV, Traumatologija partijske države, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 117 – 148, 92; Milko MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, Celje, Zgodovinski arhiv Celje, 1999., 154, 186; Momčilo MITROVIĆ, Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugoga svetskog rata, *Dijalog povjesničara-istoričara, 6, Zagreb, 5. – 7. listopada 2001.*, prir, Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2002., 249 – 265, 251; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 386.

383 M. MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, 293; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 381.

384 Jože PRINČIČ, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945 – 1991), *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2002., 1., 109 – 120, 110.

385 Noel MALCOLM, *Povijest Bosne*, Zagreb – Sarajevo, Erasmus Gilda – Novi Liber – Dani; 1995., XI; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 164.

pozicije, koje predstavljaju danas njegovu glavnu snagu, a našu glavnu slabost." [386]

U nizu zakonodavnih rješenja najvažnije su ove uredbe i zakoni: *Uredba o vojnim sudovima* od 24. svibnja 1944., *Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom, koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile* od 21. studenoga 1944., *Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže* od 23. travnja 1945., *Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* od 24. travnja 1945., *Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora* od 24. svibnja 1945., *Zakonom o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme neprijateljske okupacije* od 24. svibnja 1945., *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije* od 9. lipnja 1945., *Zakon o kursevima za povlačenje okupaciskih novčanica i o regulisanju obaveza na području Hrvatske* od 21. lipnja 1945., *Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže* od 11. srpnja 1946. (dopuna zakona iz 1945.), *Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države* od 25. kolovoza 1945., koji je dopunjen 16. srpnja 1946., *Zakon o oduzimanju državljanstva oficirima i podoficirima bivše jugoslavenske vojske, koji se ne žele vratiti u domovinu, pripadnicima vojnih formacija, koji su služili okupatoru i pobjegli u inozemstvo, te osobama, koje su pobjegle u inozemstvo nakon oslobođenja* od 23. kolovoza 1945. (stupio na snagu objavljivanjem 28. kolovoza 1945.), s izmjenama toga zakona od 23. listopada 1946., na temelju kojih su provođene zapljene, *Osnovni zakon o eksproprijaciji* od 1. travnja 1947. Zapljenu imovine poznavao je i Kazneni zakonik FNRJ iz 1951.[387]

Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom, koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile od 21. studenoga 1944. u Hrvatskoj se tumačila *Uputstvom za rad u vezi sa stavljanjem predloga za privremeni prelaz neprijateljske imovine pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara* Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Povjereništvo unutrašnjih poslova ZAVNOH-a dostavilo je 19. ožujka 1945. oblasnim i okružnim narodnooslobodilačkim odborima upute o postupanju po Odluci. Prema uputama bilo je dovoljno pismeno rješenje upravnog odjela okružnog NOO koji utvrđuje da se određena imovina smatra državnom, a ne sudska odluka.[388]

[386] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 124.
[387] M. MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, 17, 185; M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 127.
[388] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 135.

Posebnu težinu ima *Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* Predsjedništva ZAVNOH-a od 24. travnja 1945. Kažnjive aktivnosti vrlo su široko određene pa se, primjerice, spominjalo održavanje prisnih i prijateljskih odnosa s pripadnicima neprijateljske vojske, „propuštanje ulaganja dužnih napora da ne dođe do sramnog poraza i kapitulacije Jugoslavije 1945.", a za zaposlene u državnoj upravi bilo je kažnjivo „svako djelovanje, koje je išlo za tim da posluži okupatoru i njegovim pomagačima". Ukupno, na temelju presuda sudova za zaštitu nacionalne časti, konficirano je 117 industrijskih poduzeća i 189 posjeda, odnosno drugih nekretnina i imanja. Osim konfiskacije imovine bio je predviđen i izgon. Nakon četveromjesečne primjene, 8. rujna 1945. Predsjedništvo Narodnog Sabora Federalne Hrvatske donijelo je *Zakon o izmjenama Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* kojim su ukinuti posebni sudovi koji su sudili na temelju tog zakona, a njihova nadležnost prešla je na okružne narodne sudove.[389]

Na osnovi *Zakona o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije* od 9. lipnja 1945. obavljene su zapljene imovine onih osoba koje je NOP za vrijeme rata sudskom odlukom osudio na smrt ili izvansudski smaknuo ili su, pak, potkraj rata pobjegli u inozemstvo. Prema dostupnim podacima, izrečenim na trećoj konferenciji predstavnika Državne uprave narodnih dobara (DUND) i zemaljskih uprava narodnih dobara (ZUND) 30. i 31. prosinca 1945., a koji nisu konačni, u Hrvatskoj je predano 8 025 prijedloga za zapljenu. Hrvatska je predvodila po visini prijedloga. Za Bosnu i Hercegovinu bilo je 7 500 prijedloga, za Srbiju, prema podacima za samo neke okruge i bez Autonomne pokrajine Vojvodine te Autonomne oblasti Kosmeta, 5 420, a za Sloveniju 5 901.[390]

Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže usvojen je 23. travnja 1945., a predložio ga je Andrija Hebrang. Zakon je vrlo široko tumačio špekulaciju, primjerice, nepotrebno posredovanje u prodaji robe zbog čega se povećava cijena ili prodaja robe koja ne odgovara utvrđenoj kvaliteti i količini, a sabotažom se definiralo i neracionalno nagomilavanje sirovina.

Zakonom o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme neprijateljske okupacije od 24. svibnja 1945. kao višak utvrđen je svaki višak u odnosu na stanje od 6. travnja 1941., a koji proizlazi iz gospodarske djelatnosti za vrijeme rata uz iskorištavanje ratnih prilika. Procijenjeno je koliko bi se zaradilo u normalnim uvje-

[389] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 175; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, ur. Mate Rupić, Zagreb – Slavonski Brod, Hrvatski državni arhiv – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005., 263.

[390] M. MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, 178.

tima, pa je sva dobit iznad 25 000 dinara oduzeta. Visinu dobiti utvrđivale su posebne komisije na temelju slobodne procjene. Zakonu se suprotstavio Milan Grol, ali bez uspjeha. U Hrvatskoj se u primjeni toga zakona pretjeralo, pa je sam CK KPH ocijenio da je utjerivanje ratne dobiti dovelo do nesigurnosti građana, najviše u Zagrebu i Dalmaciji. Zabilježeni su slučajevi da se ljude sudilo kao ratne dobitnike za 4 500 dinara. Za usporedbu, u srpnju 1945. zaposleni su bili grupirani u sedam platnih razreda, pa su se njihove plaće kretale od najnižeg platnog razreda do 1 500 dinara, do najvišeg platnog razreda s plaćama većim od 6 000 dinara.[391]

Zakonom o postupanju sa imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača od 24. svibnja 1945. nije se predviđalo vratiti sve vlasništvo pravim vlasnicima, primjerice rudnike. U očekivanju nacionalizacije, vlast se protivila gomilanju bogatstva „u rukama pojedinaca", pozivajući se na „interese narodne privrede". *Osnovni zakon o eksproprijaciji* od 1. travnja 1947. pružao je veliku mogućnost oduzimanja prava vlasništva na određenoj nekretnini u korist države i njezinih tijela. Eksproprijaciju su provodili vlada FNRJ, ministar obrane, republičke vlade, izvršni odbori kotarskih i gradskih narodnih odbora.[392]

U ograničavanju privatnog vlasništva i oduzimanju imovine važnu ulogu imala je i valutna reforma, napose *Zakon o kursevima za povlačenje okupaciskih novčanica i o regulisanju obaveza na području Bosne i Hercegovine* od 7. lipnja 1945. i *Zakon o kursevima za povlačenje okupaciskih novčanica i o regulisanju obaveza na području Hrvatske* od 21. lipnja 1945. U Hrvatskoj su od 30. lipnja do 9. srpnja 1945. ukinuta tri valutna područja: hrvatske kune, talijanske lire i mađarskog penga. Osim utvrđivanja kursa važnost je imala i odredba po kojoj se moglo u gotovini promijeniti novac u vrijednosti do 5 000 DFJ dinara. Za sume položene iznad te vrijednosti izdavale su se potvrde naplative u roku od tri mjeseca. No, one se nisu isplaćivale u punoj vrijednosti nego se oduzimao progresivni postotak za Fond za obnovu zemlje i pomoć postradalim krajevima. Primjerice, do 5 000 bio je određen iznos od 5 %, a iznad 250 000 DFJ dinara to je iznosilo 30 %. Gornja granica do koje se oduzimala ušteđevina bila je 70 % njezine vrijednosti.[393]

Pri zamjeni postigao se dvostruki učinak: stvorilo se jedinstveno financijsko područje i oduzela su se znatna sredstva imućnijim građanima. Pri pretvaranju

[391] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 131; HDA, CK SKH, i. b. 307, Izvještaj CK KPH, 17. 3. 1946.; HDA, SSJ – ZSD, 22. 7. 1945.

[392] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 132; M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 139.

[393] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 129.

novca nije se priznavala Reichmarka pod izlikom da je to bio dokaz suradnje s okupatorom.[394]

Zakon o prelazu italijanske imovine na teritoriju Federativne Narodne Republike Jugoslavije u državnu svojinu Federativne Narodne Republike Jugoslavije po ugovoru o miru sa Italijom, prihvaćen 27. travnja 1948., imao je ulogu da „uskrati pravo na naknadu za oduzetu talijansku imovinu podržavljenu po *Zakonu o nacionalizaciji privatnih poduzeća, Osnovnom zakonu o eksproprijaciji* ili po kojem drugom zakonu koji je predviđao naknadu za izgubljenu imovinu."[395]

U Sloveniji je od 1945. – 1952. provedeno najmanje 27 000 zapljena imovine, pa se prema prije spomenutim podacima o konfiskacijama u 1945. može stvoriti barem približna slika svih zapljena u Hrvatskoj.[396]

Osim zakona, privatni je sektor nakon 1945. ograničavan i stavljen pod državni nadzor i mnogim uredbama, primjerice *Uredbom o obaveznom zasijavanju oranica* od 14. veljače 1947., pa je samo formalno bio privatan. Sličan učinak imao je i *Osnovni zakon o privatnim trgovačkim radnjama* od 27. travnja 1948. Osnovni smisao bio je u ograničavanju samostalnosti malih trgovaca. Država je odlučivala o broju, vrsti i opsegu djelatnosti. Trgovci su se morali prilagođavati „potrebama plana trgovačke mreže".[397]

Smisao zakona i njihovih dosega izrazio je Gradski komitet KPH Zagreba u svom izvješću o radu redovnih sudova i sudova nacionalne časti. Zadovoljni izborom pravih kadrova za izvršenje planova, članovi komiteta javljali su o izvršenoj revolucionarnoj zadaći.

> „Naša organizacija je osigurala takve kadrove i presude su uz manje greške uvijek završavale konfiskacijom imovine klasnih neprijatelja." [398]

Na najbolji način smisao optužbi za izdaju i revolucionarni temelj mnogobrojnih zakona izrazio je Dušan Brkić 1948. Na Petom kongresu KPJ rekao je da je državni gospodarski sektor nikao iz konfiskacije imovine „narodnih neprijatelja i ratnih bogataša", a na temelju klasnog pristupa.

> „Te konfiskacije imale su i imaju, bez sumnje, svoj revolucionarni značaj i klasnu pozadinu." [399]

---

[394] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 333.
[395] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 147.
[396] M. MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, 270.
[397] D. SEKULIĆ, Društveno-ekonomske reforme u jugoslovenskom društvu s osvrtom na društva „realnog socijalizma", 87; M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 147.
[398] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 160.
[399] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 676.

Poznato je, primjerice, da je Odjeljenje općeg nadzora Javnog tužilaštva NRH preporučilo da se u tužbama obvezatno traži i izgon „parazitskih i protunarodnih elemenata" koji su imali u vlasništvu stanove da bi time omogućili rješenje stambenih problema novopridošlih gradskih stanovnika. Da su to bile političke odluke, a da se nisu temeljile na stvarnoj krivnji, potvrđuje i intervencija Edvarda Kardelja. On je 26. veljače 1946. pisao predsjedništvima svih republičkih vlada i upozorio da su sudskim procesima previše obuhvaćeni mali obrtnici i mali ljudi, a premalo veći kapitalisti, što ima teške političke posljedice.[400]

Državnom imovinom upravljala je Državna uprava narodnih dobara (DUND) sa 12 odsjeka, a po federalnim jedinicama zemaljske uprave narodnih dobara (ZUND) s područnim tijelima u okruzima, kotarevima i gradovima. Tvornicama je u pravilu upravljao direktor stručnjak, ali je zamjenik, gotovo istih ovlaštenja, bio u pravilu član KP.[401]

U Hrvatskoj je konfiskacijom eksproprirano manje od 50 % poduzeća, ali po značenju, zapravo po „vrijednosti i produkciji" više od 75 %. Iskazano brojkama, oduzeto je 211 industrijskih poduzeća republičkog značenja, 30 industrijskih poduzeća saveznog značenja, 40 rudarskih poduzeća, 28 banaka, 45 građevinskih poduzeća i 51 trgovačko poduzeće.[402]

Zakonom o nacionalizaciji privatnih i privrednih poduzeća 5. prosinca 1946. obuhvaćena su sva privatna privredna poduzeća općedržavne i republičke važnosti: sve grane industrije i rudarstva, građevinarstvo i projektiranje, bankarstvo i osiguranje, toplice, trgovine na veliko i sav promet. Prije zakona o nacionalizaciji Prezidijum NS FNRJ, odnosno prezidijumi republika, svojim su ukazima odredili poduzeća koja imaju općedržavnu, odnosno republičku važnost. Vlada je zakon donijela hitnim postupkom i bez rasprave u skupštini. Cijeli postupak rađen je u tajnosti, a povjerenstva koja su preuzimala nacionalizirana poduzeća bila su sastavljena od komunista. Izbjeglo se iznošenje imovine i rasprodaja.[403]

Nakon nacionalizacije u 1946., provedena je i nacionalizacija malih poduzeća 1948., da bi se Sovjetima dokazala komunistička dosljednost. *Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih i privrednih poduzeća* od 29. travnja 1948. nacionalizirani su mali industrijski pogoni, obrtničke radionice, dućani i krčme. Dopunom zakona o nacionalizaciji 28. travnja 1948. naciona-

[400] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 79; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 244; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 419.

[401] Zdenko RADELIĆ, Državno vlasništvo – planska privreda, 3, u: Biljana KAŠIĆ, Marijan MATICKA, Zdenko RADELIĆ, Katarina SPEHNJAK, Slobodan ŽARIĆ, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.

[402] *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 76, 196, 203.

[403] E. KARDELJ, *Sećanja*, 187, 188.

lizirano je 1 095 privatnih poduzeća uglavnom srednje veličine. Osim poduzeća te veličine, nacionalizirana su i 22 industrijska poduzeća republičke važnosti i 11 industrijskih poduzeća u Istri. Crkva je po primjeni prvog zakona izgubila svoje posjede, a nakon dopune zakona i sanatorije, bolnice (primjerice, Bolnica sestara milosrdnica u Zagrebu), javna kupališta, toplice, lječilišta, tiskare i kinematografe. Kao i 1946., izvršitelji su nenajavljeni došli na vrata nacionaliziranih objekata i vlasnike otjerali, ne dopustivši im da bilo što uzmu, pa čak ni novac iz sefova. Predviđena nadoknada dodijeljena je nakon više godina, kad je vrijednost pala zbog inflacije.[404]

Tako su od jeseni 1944. do sredine 1948. najvažnija gospodarska područja podržavljena, a privatni sektor u Hrvatskoj, kao i u čitavoj Jugoslaviji, gotovo potpuno likvidiran, osim poljoprivrednih obradivih površina i stoke, koje su najvećim dijelom ostali u privatnom vlasništvu. U privatnim rukama ostale su i obrtničke radnje, sitna obrtnička poduzeća i, u manjem broju, ugostiteljske radnje. Primjerice, 1951. u Hrvatskoj je bilo 28 862 privatnih obrtničkih radnji i 5 525 obrtnika članova obrtničkih zadruga. Godine 1953. bilo je 622 privatnih gostiona što je 14,4 % od ukupno 4 322 ugostiteljskih radnji. No, privatni obrtnički sektor bio je uključen u sustav planskog gospodarstva, pod nadzorom države i s ograničenom mogućnošću zapošljavanja radnika.[405]

Krajem svibnja 1945. u Hrvatskoj je bilo 12 000 privatnih prodavaonica, a postupno do kraja lipnja 1948., prema riječima Dušana Brkića na Petom kongresu KPJ, sve su bile nacionalizirane.[406]

Međutim, prema podacima Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju FNRJ u Jugoslaviji privatne prodavaonice nisu potpuno ukinute. Teško je to objasniti. Možda je KPJ zbog političkih potreba, kao što je prikazano u tablici 24., 1948. lažno prikazao podatke. Uglavnom, na području Jugoslavije 1945. popisano je 36 216 privatnih prodavaonica, a 1953. godine 802 privatne prodavaonice. U Hrvatskoj je 1952. bilo 448 privatnih prodavaonica.

---

[404] E. KARDELJ, *Sećanja*, 189. Podaci izrečeni na dva partijska kongresa djelomice se razlikuju. Vidi: *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 196, 197, 203; *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 676; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 196, 197, 203; *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 676; Milovan ĐILAS, *Sovjetski uzori*, http://www.instifdt.bg.ac.yu/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/VI/d12; M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 147; A. N. DRAGNICH, *Serbs and Croats. The Struggle in Yugoslavia*, 133.

[405] *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 2. izdanje, Beograd, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1954., 178, 242, 282; M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 148; E. KARDELJ, *Sećanja*, 186.

[406] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 678.

Tablica 24. Privatne prodavaonice u Hrvatskoj[407]

Godina	Broj
1945., svibanj	12 000
1947., studeni	6 300
1948., siječanj	5 600
1948., travanj	5 395
1948., svibanj	5
1948., lipanj	0

Tablica 25. Prodavaonice u Hrvatskoj prema vlasništvu 1952.[408]

Vlasništvo		1952.	
		Broj	%
Društveno	Država	4 770	56,5
	Društvene organizacije	563	6,6
	Zadruge	3 106	36,8
Ukupno		8 439	95,0
Privatno		448	5,0
Sveukupno		8 887	100,0

Konfiskacije, nacionalizacija i sekvestracija zaoštrile su odnose zapadnih zemalja, iz kojih su državljani imali poduzeća u Jugoslaviji, s novom vlašću. Osjetljiv je proces bila nacionalizacija savezničkog i neutralnog kapitala, koji je bio snažno prisutan na području Jugoslavije. Jugoslavija je nastojala što više odugovlačiti, dok su strane države inzistirale na tome da njihova dionička društva ponovno preuzmu upravu nad svojim vlasništvom. Jugoslavenski su komunisti inzistirali na revolucionarnom pravu, a suprotna strana pozivala se na međunarodno pravo. Uvođenjem sekvestra Jugoslavija je, suprotno međunarodnom pravu, kao privremeni upravitelj ne samo ograničila vodstvo stranih poduzeća, nego je prisvojila i njihovu akumulaciju. Nacionalizacijom 1946. i 1948. nacionalizirana su sva strana poduzeća. Jedine iznimke bila su poljoprivredna zemlja stranih državljana, koji su sami obrađivali zemlju, stambene zgrade, u kojima je vlasnik stanovao, i nekretnine predstavništava stranih zemalja namijenjene za službene svrhe.[409]

Svim mjerama socijalne revolucije postiglo se nekoliko ciljeva: jačanje državne vlasti, slabljenje privatnog sektora, oslobađanje od stranog kapitala, djelomično obeštećenje od ratnih razaranja i uvođenje gospodarske centralizacije. U nekoliko godina ukinut je stari kapitalistički poredak s njegovim glavnim obilježji-

[407] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 678; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 224.
[408] Statistički godišnjak FNRJ 1954, 235; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 335.
[409] J. PRINČIČ, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945 – 1991), 111.

ma, poput privatnog vlasništva, tržišta, višestranačkog sustava i podjele vlasti. Uvedeno je tipično uređenje jednako svim komunističkim državama, a njegova bitna obilježja, često nazivana etatističkim društvenim uređenjem, bila su državno vlasništvo, administrativno planiranje, jednopartijski sustav i jedinstvo vlasti.[410]

Prema nekim autorima, u socijalizmu, pa tako i u Jugoslaviji, bilo je sve državno, ali država je bila privatna u vlasništvu pojedinca ili skupine ljudi koji nisu ni pod čijim nadzorom i nikome ne odgovaraju.[411]

AGRARNA REFORMA I POLITIKA

Ljeto 1945. seljacima je donijelo velike promjene. *Zakonom o konačnoj likvidaciji zemljoradničkih dugova*, koji je Privremena narodna skupština usvojila 26. kolovoza 1945., mnogi su se seljaci riješili dugova. Država je svima otpisala dugove do 5 000 dinara, a bez obzira na visinu iznosa ukinuti su i dugovi za sve poginule, borce i članove njihovih familija, kao i za pripadnike vojske Kraljevine Jugoslavije poginule u travnju 1941.; za žrtve terora i zarobljenike. Samo djelomično dug je otpisan i onima koji su postradali u ratu, a pomagali su partizane. Ostalim seljacima dug iznad spomenute svote nije ugašen.[412]

Nastavak odlučnih poteza bila je agrarna reforma. To je bio prvi veliki otvoreni revolucionarni čin nove vlasti. Agrarna reforma bila je radikalnija varijanta nekih odluka državnih vlasti Kraljevine Jugoslavije i NDH. U Kraljevini Jugoslaviji provedena je samo djelomična eksproprijacija veleposjeda. U dobivanju posjeda prednost su imale osobe iz istočnih dijelova Jugoslavije, najviše Srbi. U NDH iz istočne Slavonije iseljavaju se „solunaši", a dolaze novi stanovnici iz siromašnih krajeva Dalmacije, Hrvatskog zagorja, Like i Bosne i Hercegovine. U Slavoniji bilo je oko 7 000 kolonista iz Hrvatskog zagorja preseljenih za NDH. Osim siromaštva, razlog kolonizacije bila želja da se promijeni nacionalna struktura Slavonije koja je bila narušena kolonizacijom za Kraljevine Jugoslavije, pa je NDH sredinom travnja 1941. donijela odluku o oduzimanju zemlje dobrovoljcima. Mnogi kolonisti doseljeni u istočnu Slavoniju do 1945., bili su nakon rata organizirano vraćeni u kotare iz kojih su došli. Međutim, CK KPJ zahtijevao je da se obustave protjerivanja kolonista iz Hrvatskog zagorja i da ih se smjesti na njemačka imanja. Samo oni koji su surađivali s „neprijateljem" morali su napustiti imanja i sami se brinuti

[410] Branko HORVAT, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb, Globus, 1984., 32; Z. RADELIĆ, Državno vlasništvo – planska privreda, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.
[411] Šime ĐODAN, *Yugo-tragedija*, Zagreb, ST Komunikacije S. p. o., 1990., 76.
[412] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 141.

o sebi. Poseban problem bili su muhadžiri, prognanici iz Bosne i Hercegovine, koji su u većini vraćeni u Bosnu i Hercegovinu do 1946. Bilo je 4 731 obitelji sa 24 908 članova. Kolonista iz NDH iz Hrvatskog zagorja ostalo je oko 1 000. Ostali su se vjerojatno sami vratili ili su pobjegli u inozemstvo. Načelna politika je bila da se ostavlja suradnike NOB-a, iako su se s nekih područja svi kolonisti protjerani bez obzira na njihovo opredjeljenje i aktivnost u ratu. Uskoro je to obustavljano, pa su uglavnom smještani na njemačka imanja.[413]

Na temelju odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944. odjeli unutarnjih poslova narodnih odbora donosili su rješenja o podržavljenju imovine folksdojčera i protjerivanja u Njemačku, kada za to budu stvoreni uvjeti. Dotada su trebali ostati u logorima na prisilnom radu. Masovno iseljavanje Nijemaca iz Hrvatske i Jugoslavije stvorilo je uvjete za veliku kolonizaciju. U kotarevima Županja i Slavonski Brod bilo je pojedinačnih napuštenih njemačkih i mađarskih posjeda. U kotaru Daruvar bilo je 1 000, a u kotaru Grubišno polje oko 400 napuštenih njemačkih posjeda. Za istočnu Slavoniju dostupni su precizniji podaci.[414]

Tablica 26. Broj napuštenih njemačkih sela u istočnoj Slavoniji[415]

Kotar	Broj napuštenih sela	Broj posjeda
Đakovo	19	1 400
Osijek	12	1 920
Valpovo	8	1 059
Vinkovci	9	1 256
Vukovar	6	527
Ukupno	54	6 162

Prema podacima za cijelu Hrvatsku, konfiscirano je ukupno 20 457 njemačkih posjeda površine 120 977 ha. Podaci o broju posjeda i kuća otkrivaju, kao što je već rečeno, da je od 80 000 do 100 000 pripadnika njemačkog seljačkog stanovništva izgubilo svoje posjede u Slavoniji.[416]

Zakoni na temelju kojih je provedena agrarna reforma jesu *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* od 23. kolovoza 1945. i *Zakon o provođenju agrarne reforme i*

[413] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 36, 37; Ivan BALTA, Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2001., 2., 387 – 408, 399.

[414] V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, 33.

[415] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 29.

[416] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 30; M. MATICKA, Utjecaj kolonizacije (1945. – 1948.) na promjene nacionalnog sastava stanovništva Hrvatske, 453; Nikola GAĆEŠA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 – 1948*, Novi Sad, Matica srpska, 1984., 362; V. GEIGER, *Nestanak Folksdojčera*, 37, 38.

kolonizacije na području Federalne Hrvatske od 24. studenoga 1945., s kasnijim brojnim izmjenama. Temeljili su se na načelu da zemlja pripada onima koji je obrađuju. Zato su zemlju seljaci dobili u privatno vlasništvo.[417]

Razrješenje kolonatskih odnosa u Dalmaciji i Istri te napoličarskih odnosa i poništenja dražbi u Istri, utvrđeno posebnim zakonom 20. studenoga 1946., uglavnom nije imalo utjecaja na mijenjanje posjedovne strukture vlasničkih odnosa.[418]

Ako se promatraju oduzeti posjedi prema broju i površini posjeda, zemlja je najviše uzeta Nijemcima, dioničarskim društvima i drugim pravnim osobama, veleposjedima, crkvama, vlasnicima posjeda konfisciranih na temelju presuda sudova, onima koji su odustali od kolonizacije, i, na kraju, vlasnicima neseljačkih posjeda iznad 3 ha. Od dva načina oduzimanja zemlje, eksproprijacijom i konfiskacijom, eksproprijacija je najviše zahvatila veleposjede, i to 47,1 %, a konfiskacija posjede osoba njemačke narodnosti, i to 41,6 % zemlje. Od ukupnog broja posjeda u Hrvatskoj, koji su ušli u zemljišni fond, obuhvaćeno je 37 926 posjeda sa 390 510 ha. Najviše ih je bilo, prema podjeli na okruge ili oblasti, na području Osijeka (32 % posjeda, 31 % površine), Slavonskog Broda (26,2 % posjeda, 18,5 površine) i Daruvara (10,1 posjeda, 13,7 % površine).[419]

Među većim razvlaštenim vlasnicima zemlje bile su i crkve. Svim crkvama u Hrvatskoj oduzeto je oko 73 119 jutara zemljišta, a najviše Katoličkoj crkvi. Pri oduzimanju polazilo se od načela da su svi oblici vlasništva na području jedne župe jedna cjelina, da pripadaju jednoj pravnoj osobi. Za ilustraciju navest ću stanje na području Zagrebačke nadbiskupije. Agrarnom reformom toj je nadbiskupiji oduzeto oko 70 % ukupnog župnog zemljišta, a svim crkvenim ustanovama i zakladama oduzeto je ukupno 82 % zemljišta. Zagrebačkoj nadbiskupiji, kao posebnoj crkvenoj ustanovi, dakle bez župnih zemljišta, oduzeto je čak 97,7 % zemljišta. Slično je bilo i s Prvostolnim kaptolom zagrebačkim. Katolička crkva agrarnom je reformom toliko osiromašila da je njezino daljnje funkcioniranje ovisilo prvenstveno o pomoći njezinih vjernika.[420]

Kriteriji po kojima su osobe uključivane u kolonizaciju bili su: sudjelovanje u partizanima, prenapučenost i siromaštvo. U cijeloj Jugoslaviji kolonizacijom je obuhvaćeno oko 50 000 obitelji. Svaka federalna jedinica dobila je pravo naseljavanja određenog broja obitelji u Vojvodini: Hrvatska 9 000, Bosna i Herce-

[417] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 47, 53.
[418] ISTO, 53, 136.
[419] ISTO, 93 – 97.
[420] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 100, 110, 119.

govina 12 000, Crna Gora 7 000, Srbija bez Vojvodine 6 000, Vojvodina 6 000, Slovenija 3 000 i Makedonija 2 000. Baranja je određena za naseljavanje 1 000 obitelji iz Hrvatske, a dio hrvatskog Srijema za 500 obitelji iz Hrvatske. Dakle, obitelji iz Hrvatske naseljavale su izvan Hrvatske najviše Bačku, a unutar Hrvatske Baranju, Slavoniju i Srijem.[421]

Prvotno je bilo određeno da se kolonizira 5 500 hrvatskih i 3 500 srpskih obitelji. Stiglo je 12 500 molbi, dakle puno više od dodijeljenog područja, pa su se planovi mijenjali. Prema planovima iz prosinca 1945. Lika je dobila pravo na preseljenje 2 900 obitelji, Kordun 2 200, Dalmacija 2 000, Gorski kotar 600, Hrvatsko primorje 300, Banovina 500, a Hrvatsko zagorje na 400 obitelji. S obzirom na to da je smanjen broj za krajeve gdje su Hrvati u većini, a povećan za one gdje je mnogo Srba, zbog većeg stradanja u ratu, nacionalni omjer nije ostao isti, ali nisu poznate precizne brojke. Hrvatska je dobila još 500 mjesta, a kada je Slovenija uzela puno manju kvotu umjesto dodijeljenih 3 000, Hrvatskoj je dano još 100 mjesta. Tako je Hrvatska dobila 9 600 mjesta.[422]

Najviše kolonista bilo je iz kotara Donji Lapac, Gospić, Gračac, Korenica, Otočac i Udbina u Lici, iz kotara Benkovac, Knin, Sinj, Split, Šibenik i Zadar u Dalmaciji te iz kotara Dvor na Uni, Glina, Ogulin, Plaški, Slunj, Vojnić i Vrginmost u Banovini, Gorskom kotaru i Kordunu.[423]

Prvi organizirani prijevoz kolonista, 285 obitelji iz Hrvatske u Vojvodinu krenuo je 27. rujna 1945. iz kotara Korenica. Samo u 1945. bilo je organizirano 28 kolonističkih transporta, od toga iz Like 12, Korduna 9, Dalmacije 2, Hrvatskog primorja 2, Gorskog kotara 2 i Hrvatskog zagorja 1. Te je godine preseljeno 3 898 obitelji sa 19 364 osoba u 28 transporta. Godine 1946. preseljeno je 3 217 obitelji sa 15 616 članova. U obje godine, 1945. i 1946., preseljeno je 7 115 obitelji sa 34 980 članova. Od 7 115 obitelji u Vojvodinu je preseljeno 6 461 obitelj sa 32 040 članova, u Baranju 401 obitelj sa 1 850 članova, a u kotar Vukovar, tj. zapadni dio Srijema 253 obitelji sa 1091 članom. Plan je ostvaren sa 74,9 %.[424]

S obzirom na to da je bilo puno samovoljnog odlaženja, kao i onog u organizaciji sindikata i Ministarstva poljoprivrede, zbog radne snage za poljoprivredne radove, prema različitim podacima, računa se da je kolonizirano oko 10 000 obitelji, najviše do 11 000 obitelji, s nešto manje od 60 000 članova u Vojvodi-

[421] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 61, 124; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 118.
[422] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 62 – 64.
[423] ISTO, 83.
[424] ISTO, 68, 72, 74.

nu, Baranju i hrvatski Srijem, uglavnom na imanja Nijemaca. Računa se da je u Baranju i dio Srijema na području Hrvatske otišlo oko 1 500 obitelji. Kolonizacija je u najvećem broju završena 1946. Godine 1947. kolonizirano je još 353 obitelji, a 1948. potpuno je završila kolonizacija.[425]

Agrarna reforma i kolonizacija unutar Hrvatske obuhvatila je koloniste i agrarne interesente. Agrarni interesenti dobili su zemlju u svome kraju, dakle nisu sudjelovali u preseljavanju u druge krajeve Hrvatske. Status unutarnjih kolonista imalo je 12 157 obitelji sa 58 230 članova. Od toga broja najviše je bilo preseljenika unutar okruga, i to 5 027, 2 482 bilo je onih koji su dekolonizirani s posjeda koje su dobili u NDH, a 4 648 obitelji je doseljeno iz udaljenijih krajeva. Većina doseljenika u Slavoniju bila je iz kotara Benkovac, Čakovec, Ivanec, Novi Marof, Prelog, Knin, Split, Sinj, Šibenik i Varaždin, a najviše su naseljavali kotareve Darda, Daruvar, Đakovo, Grubišno Polje, Osijek, Slatina, Vinkovci, Virovitica i Vukovar.[426]

Tablica 27. Broj obitelji i površina zemlje dodijeljene individualnim korisnicima agrarne reforme i kolonizacije u Hrvatskoj 1945. – 1948.[427]

Kategorija korisnika	Obitelji		Površina	
	Broj	%	Ha	%
Mjesni agrarni interesenti	95 915	88,8	94 002	66,6
Kolonisti unutar okruga	5 027	4,6	17 928	12,7
Dekolonizirani Zagorci i Dalmatinci	2 482	2,3	10 452	7,4
Kolonisti iz Hrvatskog zagorja	2 405	2,2	9 101	6,5
Kolonisti iz Dalmacije	956	0,9	3 984	2,8
Kolonisti iz ostalih krajeva	1 287	1,2	5 644	4,0
Ukupno kolonista	12 157	11,2	47 109	33,4
Svega	108 072	100	141 111	100

Bilo je, dakle, 12 157 kolonističkih obitelji sa 58 230 osoba, a uz njih i 95 915 obitelji tzv. mjesnih agrarnih interesenata sa 406 274 osoba. Sve skupa, unutar Hrvatske bilo je 108 072 obitelji individualnih korisnika agrarne reforme i kolonizacije, odnosno 464 504 njihovih članova. Osim toga, prema programu savezne kolonizacije iz Hrvatske u druge republike, zapravo u Srbiju, odnosno Vojvodinu, kolonizirano je oko 10 500 obitelji. Ako izdvojimo samo koloniste, iz Hrvatske i u Hrvatskoj preseljeno je oko 23 000 obitelji sa oko 118 000 osoba.[428]

[425] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 76 – 78, 135; S. ŽULJIĆ, Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, 110.
[426] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 131.
[427] ISTO, 137.
[428] ISTO, 135, 147.

Tablica 28. Udio broja obitelji mjesnih agrarnih interesenata i kolonista u Hrvatskoj prema mjestu naseljavanja 1945. – 1948.[429]

Okrug ili oblast	Mjesni agrarni interesenti		kolonisti		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Banija	3 764	3,9	11	0,1	3 775	3,5
Bjelovar	5 897	6,1	606	5,0	6 503	6,0
Daruvar	10 029	10,5	1 994	16,4	12 023	11,1
Kordun	5 672	5,9	15	0,1	5 687	5,3
Lika	5 951	6,2	–	–	5 951	5,5
Osijek	13 172	13,7	5 787	47,6	18 959	17,5
Primorje	2 703	2,8	–	–	2 703	2,5
Slavonski Brod	13 458	14,0	3 700	30,5	17 158	15,9
Varaždin	17 255	18,0	–	–	17 255	16,0
Zagreb	11 946	12,5	15	0,1	11 961	11,1
Oblast Dalmacija	5 431	5,7	–	–	5 431	5,0
Oblast Istra	637	0,7	29	0,2	666	0,6
Hrvatska	95 915	100	12 157	100	108 072	100

Osim mjesnim agrarnim korisnicima i kolonistima, najviše je zemlje raspodijeljeno seljačkim radnim zadrugama, saveznim republičkim poljoprivrednim dobrima, kotarskim i gradskim te mjesnim narodnim dobrima.[430]

Dopušteni maksimumi zemlje prema *Zakonu o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području Federalne* Hrvatske od 24. studenoga 1945. bili su utvrđeni prema sljedećim kategorijama: za veleposjede 45 ha, odnosno 25 ha obradive površine, za neseljačke posjede 3 ha, za seljačke posjede od 20 do 25 ha, a u planinskim krajevima 30 ha. Maksimum je ovisio o broju obitelji, kvaliteti zemljišta i vrstama poljoprivrednih kultura. Crkva je mogla imati najviše 10 ha obradive površine, a uz vjerske objekte osobite povijesne vrijednosti 30 ha obradive površine i 30 ha šuma. Šumski posjedi omeđeni su od 8 do najviše 15 ha površine, a u brdskim predjelima mogli su imati do 15 ha.[431]

Koncepcija KPJ, koja je podrazumijevala državno vlasništvo i plansku proizvodnju, ubrzo je dovela do napuštanja načela da zemlja pripada onima koji je obrađuju i, umjesto toga, do uvođenja kolektivizacije seljačkih posjeda. Uvođenjem zadruga, to jest kolektivizacijom i centralizacijom komunisti su željeli ubrzati racionalizaciju proizvodnje i mehanizirati poljoprivredu. Nakon nekoliko

[429] ISTO, 138.
[430] ISTO, 117.
[431] M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 47, 53; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 33.

odredaba, 18. srpnja 1946. Narodna skupština FNRJ *Osnovnim zakonom o zadrugama* zakonski utvrdila je vrste zadruga: zemljoradničko nabavno-prodajne zadruge, radničko-potrošačke zadruge, zemljoradničke proizvođačke i prerađivačke, zanatlijsko-proizvođačke i prerađivačke, kreditne, stambene, zdravstvene i seljačke radne zadruge. Seljačke radne zadruge (SRZ) bile su podvrsta zemljoradničkih i prerađivačkih zadruga. U prva tri tipa zadruga zadrugar zadržava zemlju i može nakon određenog razdoblja izići iz zadruge. Jedino četvrti tip odgovara tipu sovjetskog kolhoza.[432]

Odmah nakon rata osnivane su nabavno-prodajne zadruge, kao najniži i najčešći oblik zadrugarstva. Bile su zadužene za kupovinu i prodaju proizvoda seljacima, ali i za uništenje „ekonomske uloge kapitalističke trgovine privatnih trgovaca". Zadruga općega tipa, osim trgovine, sadrži i sektor proizvodnje. Osim zadružne imovine, zajedničke zemlje i strojeva, u njoj je organizirana zanatska djelatnost i zajednički rad zadrugara, koji zadržavaju privatnu imovinu i zemlju. Slične su starim zadrugama. Upravo su mnoge od tih zadruga, kasnije, prerasle u radne zadruge, koje su bile najviši oblik zadrugarstva i „sredstvo za socijalistički preobražaj" sela. Postoje četiri tipa radnih zadruga i tipova imovinskih odnosa, prema načinu kako seljaci unose u zadrugu zemlju. Samo u najvišem, četvrtom tipu zadruge vlasnici se odriču zemlje, stoke i alata u korist zadruge. U privatnom vlasništvu ostaje samo okućnica. Okućnica može imati jedan hektar, u što se ne računaju gospodarske zgrade i zemlja oko njih, jednu do dvije krave, krmaču, pet ovaca ili koza, 10 košnica i neograničen broj peradi. Primanja se dijele u novcu i proizvodima.[433]

Sve do 1948. SRZ nije bilo mnogo i nema naznaka o njihovom forsiranju, a prve zadruge u Hrvatskoj osnovane su ujesen 1945. u Hrastovcu pokraj Gareš-nice, Oprisavcima pokraj Slavonskog Broda, Selima i Žabnom pokraj Siska. Obuhvatile su 288 članova sa 420 ha zemlje. Suprotno stavovima izrečenim na Petom kongresu KPJ, gdje je B. Kidrič izričito upozorio na presudnu vezanost seljaka za zemlju i da bi svaki pokušaj nacionalizacije zemlje značio „ka astrofu za jugoslavensku narodnu revoluciju, a od seljaka bi ona napravila „aktivnu rezervu buržoazije", Drugi plenum CK KPJ, koji je održan od 29. do 30. siječnja 1949. pokrenuo je ubrzano stvaranje SRZ. Zato je i usvojen novi *Osnovni zakon o zemljoradničkim zadrugama* od 28. svibnja 1949. Te je godine KPJ počela

[432] Melissa BOKOVOY, Peasants and Partisans: The Politics of the Yugoslav Countryside, 1945 – 1953, u: *State-Society Realtions in Yugoslavia, 1945 – 1992*, ur. BOKOVOY, Melissa, IRVINE, Jill, LILLY, Carol, New York, St. Martin's Press, 1997., 123, 125; E. KARDELJ, *Sećanja*, 199.

[433] T. MIKULIČ, *Zadrugarstvo i socijalistički preobražaj našega sela*, 13, 14, 39, 40.

forsirati kolektivizaciju seljaštva u zadrugama prema sovjetskom modelu, koji su slijedile sve zemlje narodne demokracije.[434]

Tablica 29. Broj seljačkih radnih zadruga u Jugoslaviji 1946. – 1953.[435]

Republika	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
BiH	26	78	114	1 518	1 505	1 381	866	130
Crna Gora	26	4	27	475	440	440	57	1
Hrvatska	122	131	327	1 589	1 574	1 496	1 145	291
Makedonija	4	92	238	833	981	965	748	79
Slovenija	3	40	52	353	381	435	184	73
Srbija	273	434	560	1 858	2 083	2 080	1 679	662
Jugoslavija	454	779	1 318	6 626	6 964	6 797	4 679	1 236

Tablica 30. Poljoprivredna zemljišta u Jugoslaviji prema sektoru 1949. – 1954. (u %)[436]

Godina	Država	Zadruge	Privatno	Ukupno
1949.	15,0	9,1	75,9	100
1950.	15,9	17,8	66,3	100
1951.	17,3	18,6	64,0	100
1952.	17,2	17,9	64,9	100
1953.	17,7	10,8	71,5	100
1954.	19,2	3,4	77,4	100

Čak jedna četvrtina obradive zemlje u Jugoslaviji prebačena je u socijalistički sektor. Prema službenim podacima bilo je obuhvaćeno oko 340 000 obitelji. U Hrvatskoj je kolektivizirano do 1951., prema različitim izvorima, od 12,2 do 14,13 % zemljišta, a primjerice, u Makedoniji i u Crnoj gori 60,99 % i 44,77 % zemljišta.[437]

[434] T. MIKULIĆ, *Zadrugarstvo i socijalistički preobražaj našega sela*, 28; *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948. Stenografske bilješke*, Zagreb, Kultura, 1949., 568; Marijan MATICKA, Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. – 1953.), u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996., 365 – 374, 367, 369.

[435] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 238.

[436] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 240.

[437] *Treći kongres SKH 26. – 28. V. 1954.*, 28; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 204; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963., 478; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985., 363; I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 135.

Godine 1946. država je imala 0,8 % obradive zemlje, zadruge 0,4 %, a privatno je bilo 98,8 %. Godine 1952. slika je bila poprilično izmijenjena pa je država imala 4,39 %, zadruge 20,14 %, a privatnici 75,47 % obradive zemlje.[438]

Seljaci su dali snažan otpor kolektivizaciji i obvezatnom otkupu, skrivajući ljetinu i stoku, a izbile su i oružane pobune. Osjećaj užasa i depresivnosti nije se mogao sakriti i američki cenzori čitali su ga iz pisama koja su stizala iz Jugoslavije u SAD. Iako su članovi KP morali služiti kao primjer pri ulasku u zadruge, i među njima se pojavio snažan otpor. Godine 1945. bilo je na selu 3 579 ćelija KPH, a 1948. samo 2 332 ćelije, što je samo djelomično posljedica njihova povezivanja u veće partijske organizacije. Od 1951. do 1954. iz KPJ isključeno je 112 858 seljaka.[439]

Najučinkovitija mjera za prisiljavanje seljaka da uđu u SRZ bio je obvezatni otkup, koji se često provodio nasilno uz optužbe da su ti seljaci državni neprijatelji. Među takve mjere mogu se svrstati i razrezivanje poreza te nepravilan način obračuna poreza. Mjesna tijela vlasti često su odbijala dati poljoprivrednicima sjeme dok se ne udruže u zadruge. Stvaranju zadruga prišlo se planski, pa se, primjerice, za kotar Knin predviđalo da će do kraja 1949. obuhvatiti oko 75 % seljaka.[440]

U Hrvatskoj je najviše SRZ bilo na području Slavonije, u kotarevima Beli Manastir, Osijek i Podravska Slatina, napose tamo gdje su se naseljavali kolonisti. U njih su uglavnom ulazili siromašni seljaci. U mnogim kotarevima sjeverozapadne Hrvatske uopće ih nije bilo.[441]

Rezultati istraživanja Marijana Maticke za Hrvatsku, koje navodim u tablici 31., ponešto se razlikuju od podataka iz tablice 29. o broju SRZ u Jugoslaviji, koje su, po svemu sudeći pribavile obavještajne službe SAD i Velike Britanije, kao i od podataka objavljenih u literaturi, gdje se, između ostalog navodi, da je, primjerice, u 1949., u usporedbi sa 1948. učinjen veliki pomak, pa je u Hrvatskoj u SRZ bilo obuhvaćeno 140 522 ha zemlje.[442]

---

[438] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 240.

[439] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 204; Berislav JANDRIĆ, Organizacija i oblici djelovanja, 6, u: Biljana KAŠIĆ, Marijan MATICKA, Zdenko RADELIĆ, Katarina SPEHNJAK, Slobodan ŽARIĆ, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.

[440] M. MATICKA, Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. – 1953.), 371; D. BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 128.

[441] M. MATICKA, Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. – 1953.), 367, 369.

[442] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 269; T. MIKULIĆ, *Zadrugarstvo i socijalistički preobražaj našega sela*, 28.

Tablica 31. Broj seljačkih radnih zadruga u Hrvatskoj[443]

Godina	Broj SRZ	Broj domaćinstava u SRZ	Količina zemlje u SRZ u ha	Udio u % SRZ u ukupnoj obradivoj površini
1945.	4	72	420	0,01
1946.	58	1 213	4 783	0,19
1947.	156	3 065	18 340	0,73
1948.	320	7 737	43 507	1,74
1949.	1 580	59 800	–	10,50
1950.	1 560	68 102	–	11,80
1951.	1 540	67 281	–	12,20
1952.	1 206	–	–	–
1953.	285	–	–	–

I u Hrvatskoj se pokazalo da i komunisti često nisu htjeli ući u zadruge, iako je odbijanje ulaska u zadrugu značilo suočiti se s osudom da je narodni neprijatelj i izdajica onaj koji je to odbio. Primjerice, u kotaru Šibenik do kraja svibnja 1949. od 699 članova KP samo ih je 372 ušlo u zadruge. Međutim, unatoč tome, prema navodima organizacionog sekretara KPH Zvonka Brkića na Drugoj konferenciji KPH u prosincu 1950., u SRZ bilo je 14 530 komunista ili 48,3 % svih članova SRZ. Međutim, zadruge nisu postale mjesto suradnje i drugarstva. Bilo je nasilja prema onima koji su ušli u zadruge i oružanih napada. Čule su se riječi nezadovoljnih da će „biti rata, a oni koji su u zadrugama biti će obješeni". U jednom selu u Slavoniji, s miješanim hrvatsko-srpskim stanovništvom, Srbi su govorili da su oni patili u NDH i da odbijaju da opet pate, barem dok se i Hrvati ne pridruže zadruzi.[444]

Neposlušne je vlast slala na društveno korisni rad. Jedan od vodećih slovenskih i jugoslavenskih komunista Franc Leskošek Luka u kolovozu 1949. izjavio je da se seljaka mora uvjeriti da ide u zadrugu „dobrovoljno ili će biti gladan".[445]

Zadruge nisu postale mjesto učinkovitosti i produktivnosti. Štoviše, nekim SRZ-ima vlada je čak morala darovati žito. Seljaci su se pažljivije odnosili prema svome bivšem vlasništvu, pa su više radili na svojim okućnicama i na zemlji koju su sami unijeli, nego na zajedničkoj zemlji.[446]

Dana 30. ožujka 1953., dva tjedna nakon Staljinove smrti, vlada je objavila dekret o reorganizaciji seljačkih zadruga. Raspad zadruga počeo je odmah, iako je zakon predvidio određen rok. Nakon sedam godina ostalo je samo 8,7 % obra-

[443] M. MATICKA, Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. – 1953.), 367, 370.
[444] M. BOKOVOY, Peasants and Partisans: The Politics of the Yugoslav Countryside, 1945 – 1953, 126, 129; *Zvonko Brkić: život i rad*, 179.
[445] M. MIKOLA, *Sodni procesi na Celjskem 1944 – 1951*, 151.
[446] M. BOKOVOY, Peasants and Partisans: The Politics of the Yugoslav Countryside, 1945 – 1953, 129; M. MATICKA, Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. – 1953.), 371.

divih površina u rukama društvenog vlasništva. SRZ su likvidirane istupanjem seljačkih gospodarstava, dio je pripojen općim zemljoradničkim zadrugama, a neke su reorganizirane tako što su stekle status društvenih poljoprivrednih gospodarstava. U svibnju 1953., odnosno 22. svibnja, usvojen je *Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim radnim organizacijama*. Ograničen je zemljišni maksimum na 10 ha, iznimno do 15 ha, pa suvoni koji su izlazili iz zadruga mogli uzeti nazad samo do 10 ha svoje zemlje. Od ostale površine formiran je zemljišni fond, a zemlja iz njega dodjeljivala se poljoprivrednim organizacijama na trajnu uporabu. Od 1954. SRZ više ne postoje kao oblik kolektivnog vlasništva.[447]

Kao što je spomenuto, prisilni otkup bio je sredstvo pritiska i razvlašćivanja seljaka, ali i pokušaj da država dođe što jeftinije do hrane. Na njega se Politbiro CK KPJ odlučio u ožujku 1947. zbog nestašice hrane.[448] Tito je u razgovoru s predstavnicima Istre i Slovenskog Primorja na Brijunima u travnju 1949. rekao da vlast seoskim bogatašima onemogućava „bogaćenje na račun naših radnih ljudi" i obnovu kapitalizma.

> „Mi tražimo od seoskog bogataša, da zasije svoje zemljište, i on ga mora zasijati. Ako ne će, uzet ćemo mu zemlju. Šta ćete, revolucija je revolucija – ako ne će, moramo mu uzeti." [449]

Vladimir je Bakarić u vrijeme kad je tek počela kampanja, u prosincu 1949., na sjednici CK KPJ naveo podatak da je samo u Slavoniji ubijeno pedesetak seljaka prilikom prisilnog otkupa. Samo prema partijskim izvješćima, u kolovozu te godine u Hrvatskoj je bilo 38 incidenata povezanih s otkupom, od demonstrativnih paljevina i drugih načina uništavanja zadružne i privatne imovine do fizičkih obračuna i ubojstava. Zapravo od 1949. od vlasti se udaljavaju seljaci, pa i mnogi nekadašnji najgorljiviji komunistički pristaše. Prilikom otkupa kukuruza na području Osijeka u travnju 1950. uhićeno je 40 članova mjesnih narodnih odbora, 16 kotarskih delegata i 6 direktora. Uhićeno je i 8 predsjednika te 73 člana SRZ. U ožujku i travnju 1950. uhićeno je 540 seljaka. Tih dana na tom području uhićeno je ukupno 683 osobe, od toga je 361 osoba osuđena. Istodobno je izrečeno 812 administrativnih kazni, a izvršeno 326. Isključena su 143 člana partije.[450]

[447] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 214; M. MATICKA, Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. – 1953.), 370, 373.

[448] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 159.

[449] T. MIKULIĆ, *Zadrugarstvo i socijalistički preobražaj našega sela*, 12.

[450] *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948 – 1952)*, 413; Katarina SPEHNJAK, Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949., 209, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1995., 2, 209 – 232, 222; M. BOKOVOY, Peasants and Partisans: The Politics of the Yugoslav Countryside,

Politika ograničavanja bogatog seljaka, najviše putem obvezatnog otkupa, dovela je do toga, kako se konstatiralo 1948., da

„on želi napustiti dio svoje zemlje. Hoće preći u nižu kategoriju". [451]

Štoviše, pisale su se molbe da država preuzme dio zemlje. Pojava da se seljak želi lišiti svoje zemlje morala je iznenaditi svojom apsurdnošću. Nekoliko godina prisilnih mjera, slaba učinkovitost, seljački prosvjedi, zatvori puni seljaka i masovno napuštanje KP bili su ozbiljno upozorenje. Početkom 50-ih razmišljalo se o promjeni politike. Obvezatni otkup seljačkih proizvoda po službeno određenoj cijeni, kao i prisilna kolektivizacija, napušten je 1953., o čemu će se još govoriti.[452]

SLUČAJ BRKIĆ, ŽIGIĆ I OPAČIĆ

Najveća afera u hrvatskom komunističkom vodstvu nakon slučaja Andrije Hebranga, bio je slučaj skupine ministara hrvatske vlade srpske nacionalnosti u kojoj su bili Rade Žigić, Duško Brkić i Stanko Opačić Ćanica. Brkić i Žigić zauzimali su mjesta potpredsjednika Vlade i predsjednika Savjeta za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti, a Žigić i mjesto predsjednika Savjeta za prerađivačku industriju. Stanko Opačić Ćanica bio je ministar šumarstva. O njima je raspravljao CK KPH od 26. do 29. kolovoza 1950. uz nazočnost Edvarda Kardelja i Aleksandra Rankovića. Kritizirale su se njihove tvrdnje da su srpski ustanički krajevi u Hrvatskoj zapostavljeni i da su u neravnopravnom položaju, što ugrožava nacionalni identitet Srba. CK KPH odbacio je njihove navode i ocijenio da se skupina uključila u borbu protiv KPJ. Neprihvaćanje žestokog protusovjetizma i približavanje Zapadu te sentimentalnost prema slavenstvu od strane Žigića i Brkića, bilo je plodno tlo za proširenje optužbi na njihov račun. Rasprava je pokazala da su unaprijed osuđeni i da je svaka kritika dočekivana kao napuštanje politike KPJ. U skladu s takvim pristupom bilo ih je moguće optužiti i za bliskost Informbirou. Sva trojica bila su smijenjena sa svih dužnosti, a Žigić i Brkić zatvoreni su u logoru na Golom otoku, nenaseljenom otoku u Velebitskom kanalu nedaleko od Senja i otoka Raba.[453]

Njihova mjesta u partijskim i državnim tijelima popunili su Nikola Sekulić, Milutin Baltić, Božo Rkman i Đuro Kladarin, također svi srpske nacionalnosti.

1945 – 1953, 131; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 38, 39.

[451] *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 85.

[452] *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 85; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 214.

[453] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 327 – 341.

Nikola Sekulić postao je potpredsjednik vlade, a Milutin Baltić, Đuro Kladarin i Božo Rkman ministri. Na 3. kongresu SKH 1954. među 15 članova Izvršnog komiteta CK SKH ušla su tri Srbina: Božidar Maslarić, povratnik iz SSSR-a, Mile Počuča, radnik iz Gospića, i Nikola Sekulić, odvjetnik iz Šibenika.[454]

Čitav slučaj je bio povezan s nezadovoljstvom seljaka s agrarnom politikom, a ono je napose kulminiralo 1950. seljačkom bunom na Kordunu, Banovini i Cazinskoj krajini. Važan razlog spora bilo je i uvjerenje srpskih komunista da su srpski ustanički krajevi zapostavljeni, ali i nemirenje s približavanjem Zapadu. Naglašavanje posebnosti srpstva u Hrvatskoj nije bilo u skladu s komunističkom strategijom potiskivanja nacionalnoga. Otvaranje rasprave o nacionalnom pitanju mogao bi otvoriti prostor nacionalnim podjelama i nekomunističkim snagama otvoriti široko polje djelovanja. Svako naglašavanje nacionalnog nužno je otkrivalo razlike i moglo je biti osnova za djelovanje protukomunista, zato je moralo biti automatski prepoznato kao neprijateljsko. Hrvati su to u ratu više iskusili jer se poražena strana neprestano pozivala na hrvatske nacionalne interese, pa je u komunista mogla uroditi i uvjetovanim refleksom, barem pri isticanju hrvatstva izvan obvezatnog političkog rituala i pozivanja na bratstvo i jedinstvo. Srbi su bili u nešto drukčijem položaju jer su komunisti crpili znatan dio svoje snage upravo na temelju njihove nacionalne ugroženosti.

Među srpskim ustanicima proširila se teza da su Srbi najviše stradali u ratu, a da, unatoč zaslugama za pobjedu, u miru opet najviše stradaju. Trojica srpskih vođa pokazali su u odnosu prema službenoj politici, napose prema gruboj komunističkoj agrarnoj politici, vjerojatno ne sluteći da je to pogubno, za nijansu malo veće razumijevanje za seljaka. Pogotovo je to bilo pogubno jer su srpski seljaci bili zreli za bunu. Iskorak iz službene politike bratstva i jedinstva – a što je podrazumijevalo idealiziranje stvarnosti i potiskivanje svakog izražavanja hrvatstva i srpstva, osim onog u folklorne, povijesne i statističke svrhe – morao je završiti kobno.

Određenu naivnost dokazuje činjenica da je čitav srpski komunistički vrh sudjelovao u donošenju zaključka Izvršnog odbora SKD Prosvjeta da „srpskom življu u Hrvatskoj treba pružiti više mogućnosti za nacionalno iživljavanje putem raznih nacionalnih manifestacija", pri čemu su se pozivali na dotadašnje akcije, poput izložbe srpske knjige i tiska u Zagrebu. Vjerovali su da je njihova partizanska i komunistička pravovjernost dovoljan jamac da nitko neće moći ni pomisliti da bi to mogla biti podrška nekakvom izdvajanju Srba od Hrvata ili

[454] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 433, 434; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998., 304; I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 227.

da bi to bio iskaz srpskog nacionalizma ili čak šovinizma. Međutim, prevarili su se: komunistički vrh nije opraštao kritiku svoje politike, u ovom slučaju u agraru. Suvišna briga za nacionalno bila je samo dodatna otežavajuća okolnost, a pružila je poželjnu osnovu za optužbe za ugrožavanje dobrih nacionalnih odnosa. Komunisti Hrvati prošli su kroz slično iskustvo s Hebrangom, koji je više slijedio deklarativna federalna načela i umjerenu politiku, nego vrhovnoga komunističkoga vođu i njegovu nepogrješivost. Zato je od vodećeg hrvatskog komunista pretvoren u ustaškog suradnika.[455]

S obzirom na to da je u krivom smjeru krenulo gotovo cijelo srpsko komunističko vodstvo Srba u Hrvatskoj, KP je neke morao spasiti. Odricanjem od Brkića, Opačića i Žigića, ali i Bogoljuba Rapajića, ostali su se članovi vodstva ipak izvukli pred neumoljivim partijskim maljem. To su bili Čedo Borčić, Tode Ćuruvija, Branko Drezga, Nikola Jakšić Gedžo, Dimitrije Prica, Čedo Rajačić, Nikola Sekulić i Simo Todorović. Ni podaci britanske i američke diplomacije o slučaju Brkić, Opačić i Žigić, ne potvrđuju službeno tumačenje da su bili informbirovci. Jedino je francuski generalni konzul dopuštao ocjenu da je to taktiziranje i računanje na prelazak u tabor Informbiroa, kada SSSR izvrši invaziju. Bakarić je 11. rujna 1950. na sjednici Sabora NRH sažeto objasnio njihovu krivnju. Rekao je da su kritizirali provođenje politike industrijalizacije, osudili vojnopolicijske represalije na Kordunu nakon ustanka početkom svibnja i politiku otkupa hrane. Štoviše, da su govorili da srpski krajevi ne bi trebali ništa davati. *Borba* je u svom izvješću 12. rujna 1950. navela Bakarićev stav da je njihova djelatnost najteži napad na bratstvo nakon rata i da ih je partijsko članstvo optuživalo da su poticali pobune na Kordunu, u Lici i na Banovini te u susjednoj Cazinskoj krajini. Prvi je smijenjen Žigić koncem kolovoza 1950. pod sumnjom da surađuje s jednom stranom službom. S obzirom na optužbe da je iskazivao prosovjetske stavove, sasvim je očito kako je optužba mogla glasiti. Zato je Brkić ponudio ostavku koju je opravdao zanemarivanjem srpskih krajeva. Ostavku je dao i Opačić, a sva su trojica pokušali javno braniti svoje stavove.

Dva dana nakon Bakarićeva istupa u Saboru, 13. rujna održana je sjednica CK KPJ. J. Broz Tito bio je nedvosmislen u svojoj optužbi povezujući slučaj Brkić, Žigić i Opačić s namjerom Informbiroa da razbije bratstvo i jedinstvo. U ime CK KPH govorio je Ivan Gošnjak. Na vrlo šturim podacima, a na temelju razgovora američkog konzula Gilberta s Bakarićem, Amerikanci su zaključili da se u uvjetima ekonomskih problema nastavlja hrvatsko-srpski sukob, ali da je Informbiro u Hrvatskoj nemoćan. Francuski veleposlanik Phillipe Baudet procijenio je da je

[455] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 239.

to bila samo kritika vladajuće politike, i to upravo njezinih najosjetljivijih točaka, kao što su bili nacionalno pitanje i odnos prema seljaštvu. Odbacivanjem ocjene da su to bili informbiroovci ili reakcionari i preciznim tumačenjem slučaja, ovaj je veleposlanik, očito, za razliku od konzula u Zagrebu, opravdao svoje mjesto u hijerarhiji francuske diplomacije.[456]

SELJAČKE BUNE

Agrarna reforma iz 1945. nije bila u skladu s učenjem marksista o ukidanju individualnoga seljačkoga gospodarstva. Jugoslavenski komunisti, kao i mnogo puta dotada, nastojali su do konačnih ciljeva doći taktikom od nekoliko koraka i prikrivanjem svojih konačnih ciljeva. Trebala im je podrška seljaka, pa je pokušaj oduzimanja zemlje izvršen tek 1948., kad je vlast učvršćena i kad je trebalo dokazati pravovjernost međunarodnom komunističkom pokretu.

Osim podjele zemlje i kolonizacije, glavno obilježje komunističke agrarne reforme bio je sustav obvezatnog otkupa. Cijeli sustav temeljio se na prisili, a seljaci nisu mogli utjecati ni na cijenu ni na količinu proizvoda koje su morali prodavati. Narastao je administrativni aparat potreban za podjelu, a rastao je i otpor seljaka protiv takva destimulirajućeg sustava. Istodobno, seljaci su često bili mobilizirani na različitim povremenim ili, čak, trajnim poslovima u industriji i rudarstvu, što se nazivalo „aktivizacija radne snage". I to je nepovoljno djelovalo na rezultate u poljoprivredi. Zapravo, prvim petogodišnjim planom, koji je potvrdio dotadašnju politiku planskog utvrđivanja cijena, proizvodnje i prodaje, seljaci su izgubili pravo raspolaganja privatnim vlasništvom nad zemljom. Kao što je već spomenuto, nije uspio pokušaj stvaranja seljačkih radnih zadruga od 1949. do 1952. da bi se razriješila ta suprotnost između državnoga i privatnoga.[457]

Međutim, kolektivizacija individualnih posjeda i prisilni otkup naišli su na žestok otpor seljaka, ali isto tako i na žestok protuudar komunista. Bezbroj je primjera mučenja, zatvaranja i ubojstava od predstavnika vlasti. Odnos službenih otkupnih cijena i cijena na slobodnom tržištu otkriva svu tragičnost položaja seljaka.

[456] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 176, 177; D. BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 176 – 179.

[457] Marijan MATICKA, Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, *Zbornik Mirjane Gross u povodu 75 rođendana*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 387 – 401, 388.

Tablica 32. Službene otkupne i vezane cijene 1950.[458]

Proizvodi	Mjera	Vezana cijena	Slobodna cijena
Krušarice	mtc	412	6 000 – 8 000
Kukuruz	mtc	283	3 500 – 6 000
Krumpir	kg	2,08	15 – 30
Debele svinje	kg	24,5	180
Kokoši	kg	30	150
Jaja	kom.	2	10
Maslinovo ulje	l	38	500 – 600
Mlijeko	l	5	35 – 40
Vino	l	9,90	60 – 100

Premalo je podataka na raspolaganju da bi se moglo reći je li količina obveza ovisila i o tome jesu li poljoprivredna područja bila ustanička ili ne, dakle jesu li više stradala, iako je Rade Žigić, član vlade NRH, tvrdio da su porez, otkup i mobilizacija radne snage izjednačeni za sve krajeve. Međutim, pretpostavljam da nije slučajno prisilni otkup najlošije rezultate imao upravo na području Banovine, Like i Korduna. Razlike između okruga očite su i velike, a skoro izbijanje otvorenog nezadovoljstva govori o tome da pobjednici i njihove pristaše nisu bili spremni za ostvarivanje vlastite radikalne politike. Takva politika bila je, čini se, namijenjena onima drugima. Tako je u svibnju 1949. Dušan Brkić upozorio da u ustaničkim krajevima još „nisu raščišćena pitanja da radne zadruge imaju obaveza prema državi".[459]

Tablica 33. Plan i ostvarenje obvezatnog otkupa bijelih žitarica 1946.[460]

Okrug	Zaduženje u vagonima	% ostvarenja
Slavonski Brod	2 100	66,9
Osijek	3 200	66,4
Bjelovar	1 500	55,1
Varaždin	300	52,7
Zagreb	70	37,1
Daruvar	1 700	37,1
Sisak	450	29,1
Karlovac	80	12,5

Navedeni podaci govore o tome da je odnos između veličine plana i njegovo ostvarenje u ustaničkim krajevima potpuno odudarao od drugih krajeva.

Kratkotrajan je bio otpor protiv komunističkih mjera na selu, koji je katkad prijetio seljačkim bunama, napose na Kordunu i Banovini, sa zabilježenim natruha-

[458] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 162.
[459] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 330; D. BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 44.
[460] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 161.

ma srpskoga nacionalizma. Uništen je odmah u početku učinkovitim mjerama vlasti, a na smanjenje nezadovoljstva utjecalo je i brzo napuštanje najradikalnijih komunističkih mjera na selu. Zbog sudjelovanja mnogih demobiliziranih partizana i članova KP, sudionici pobuna činili su konglomerat Srba različitih političkih i ideoloških struja. S obzirom na to da je odmazda u otvorenom protuhrvatskom obliku bila suprotna proklamiranoj komunističkoj politici ravnopravnosti naroda, neki su se demobilizirani srpski partizani protuhrvatske orijentacije povezivali s „reakcionarnim krugovima" i četnicima.

Najveća seljačka buna bila je Cazinska buna u svibnju 1950., koja se djelomično odvijala i u Hrvatskoj, odnosno na području okolice Slunja. Središte je bilo u Cazinskoj krajini u Bosni i Hercegovini u cazinskom i velikokladuškom kotaru. Većina sudionika bili su muslimani, ali organizatori pobune bili su Srbi. Na hrvatskoj strani pobuna je okupila oko 60 ljudi.[461]

Vlast je optužila pobunjenike da su namjeravali rušiti komunističku vlast i obnoviti monarhiju te kapitalističko društveno uređenje. Organizatori su obilježeni kao „kulačko-četnički" i „zelenokadrovski" elementi. Međutim, pobuna je izbila uglavnom zbog nezadovoljstva socijalnim stanjem, a primjese velikosrpstva u začetku su priprema potisnute. Odlučujući povod pobuni bio je prisilni i nerealni otkup, dakle borba protiv komunističkih mjera na selu. Prema izjavama samih vođa, pobunjenici su odbili informbiroovce kao saveznike jer su težili stvaranju sustava prema uzoru na SAD, a ne na SSSR.[462]

Na hrvatskoj je strani Mile Devrnja okupljao ljude u travnju 1950., a priključili su se mještani iz Bogovolje, Furjana, Kordunskog Ljeskovca, Kruškovače, Mašvine i okolnih manjih sela u slunjskom području. Planirali su napad na policijske postaje u Lađevcu, Rakovici i Drežniku, a možda i Primišlju. Pobuna je počela na Jurjevo 6. svibnja 1950. Hrvatska skupina provalila je u poljoprivrednu zadrugu u Furjanu i zapalila arhivu tamošnjeg mjesnog odbora i arhivu pomoćne pošte u istom mjestu. Prekinuli su telefonske veze Rakovica – Slunj. Jedna skupina napala je i razoružala dvojicu mještana u Furjanu, a druga šumskog policajca u Lipovcu. Tri su skupine napale kuću zapovjednika postaje policije u Rakovici, i policajca koji je tuda prolazio, ali i policijsku postaju. Nakon što su policajci uzvratili na napad, povukli su se. S obzirom da je glavni dio pobune u cazinskom i

[461] Vera KRŽIŠNIK BUKIĆ, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo, Svjetlost, 1991., reprint: Ljubljana, 1993.

[462] HDA, RSUP SRH, SDS, 015 – 13, Mile Devrnja; V. KRŽIŠNIK BUKIĆ, *Cazinska buna 1950*, 107.

velikokladuškom kotaru odmah skršen, pobunjenici u Hrvatskoj skrivali su se do 26. svibnja 1950., do kada se dio njih predao, a dio je bio uhvaćen.[463]

Jedina veća akcija bosanskoga dijela pobune bilo je zauzeće policijske postaje u Trščcu, na granici Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Izvedene su i provale u nekoliko seoskih zadruga. Glavni cilj, napad na Cazin, propao je odmah nakon vatrenog odgovora policije. Vojska je istog dana nagrnula iz Bihaća i Banje Luke. U borbi nitko nije poginuo, a Udba je imala naredbu da neke ustanike prigodom hvatanja smakne na mjestu.[464]

Prema službenim podacima iz cazinskog i kladuškoga kotara sudjelovalo je 714 ljudi, a iz slunjskoga kotara oko 60 ljudi, među kojima je bilo i 20 pridošlih muslimana iz cazinskoga područja. Svi pobunjenici bili su seljaci. Među njima su bili: 41 član KPJ, 6 kandidata KPJ, 37 odbornika i 20 suradnika Udbe. Službeni podaci za nacionalnu strukturu pobunjenika nisu precizni. Navodilo se da je bilo 674 muslimana, 12 Srba i 3 Hrvata. No, poznato je da je samo u slunjskom kotaru bilo 16 Srba i 5 Hrvata. Pred sud je izvedeno 288 pobunjenika, od toga ih je 17 osuđeno na smrt, a ostali na dugogodišnju robiju. Prema zakonu o prekršajima osuđeno ih je 426. Samo u slunjskom kotaru uhićeno je 53 pobunjenika, pred Vojni sud postavljeno je 26, a 3 su osuđena na smrt. Prema podacima javnog tužiteljstva oblasti Karlovac na području Hrvatske uhićeno je 49 sudionika i pomagača, od kojih je 27 kažnjeno „administrativnom mjerom" od 10 do 12 mjeseci. Od 21 sudionika i nešto aktivnijih pomagača, Vojni sud iz Zagreba u Slunju je osudio Milu Devrnju i Nikolu Beukovića na smrt, a ostale na zatvorske kazne od 3 do 20 godina.[465]

„BANIJA, KORDUN I LIKA SRUČILI SU SE U GRAD ..."

Svaka vlast ulaže velike napore na pridobivanje što većeg broja pristaša. Tako je i pobjedom komunista pojačana promidžba, najviše u novinama, ali i u neposrednom radu komunističkih aktivista. Prevladalo je crno-bijelo izvještavanje o stanju u zemlji i svijetu. Socijalizam se u pravilu idealizirao, a vrlo oštro kritizirali su se kapitalizam i zemlje s višestranačkim sustavom. Pri tome su primjenjivani dvostruki kriteriji. Kapitalizam se uglavnom prikazivao kroz štrajkove, prosvjede, nezaposlenost, male plaće i visoke cijene, a socijalizam, upravo suprotno, uglavnom kroz teorijske postavke marksističkih teoretičara, budućim

[463] V. KRŽIŠNIK BUKIĆ, *Cazinska buna 1950*, 90, 108, 205, 206, 135, 224; HDA, JT SRH, 421, k. 2., Bilten JT oblasti Karlovac, 9. 6. 1950.; HDA, RSUP, SDS, Banditizam – Karlovac.

[464] V. KRŽIŠNIK BUKIĆ, *Cazinska buna 1950*,138, 144, 149, 159, 161.

[465] V. KRŽIŠNIK BUKIĆ, *Cazinska buna 1950*, 204; HDA, JT SRH, 421, k. 2., Bilten JT oblasti Karlovac, 9. 6. 1950.

planovima i obećanjima te vijestima o velikim radnim uspjesima. U kritici stanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji prozivali su se rijetki pojedinci na nižim upravnim razinama zbog njihova slabog rada, kao i apstraktna birokracija, te reakcionari zbog neprijateljskog djelovanja. Međutim, u javnosti se nije mogla pojaviti kritika vodstva, a kamoli dovesti u pitanje sam komunistički sustav.

Drukčiju su sliku, osim političke emigracije, posredovali samo oni koji su otpali od Komunističke partije Jugoslavije, bez obzira jesu li to bili napadi na njih u jugoslavenskim medijima ili njihovo vlastito viđenje stvarnosti, koje su objašnjavali, dakako, isključivo preko stranih medija. Od poznatijih otpadnika o tome su pisali Milovan Đilas i Adil Zulfikarpašić. Pisali su o zloupotrebi moći, povlasticama, pljački i „privatizaciji" društvenoga bogatstva. Najčešće su se spominjale kuće i stanovi te magazini za povlaštene dužnosnike. Prema riječima M. Đilasa, J. Broz Tito u tome je bio najmarkantniji predstavnik.[466]

Osim promidžbenih manipulacija vlasti su se služile i izravnim lažima. Već je spomenuto da su prikazali lažne rezultate izbora. Kao nešto blaži primjer promidžbe bez pokrića navesti ću podatke o zadružnim domovima, koji su trebali postati središta seoskog života, stručne pomoći i prosvjete. Zato je 1947. u Hrvatskoj bilo planirano izgraditi čak 1150 domova. Zanimljivo je da je na 2. kongresu KPH u studenom 1948. rečeno da je u raznim fazama izgradnje 900 domova. No, za razliku od tih javnih podataka, službena su tijela uoči Petog kongresa KPJ baratala s podacima o izgradnji 200 domova, a u kolovozu 1948. govorili su samo o 91 domu. Tako su, primjerice u kotaru Osijek, golemi promidžbeni apetiti planirali izgraditi 241 dom u 1949., a izgrađeno ih je samo 23.[467]

Stvarna slika stanja bila je mnogo gora. U Dalmaciji, Kordunu i u Lici vladala je glad. No, za razliku od prosinca 1944., kad je u Dalmaciji zbog toga umrlo 600 ljudi, nakon svršetka rata, barem prema tvrdnjama V. Bakarića na Četvrtom zasjedanju Narodnog Sabora Federalne Hrvatske potkraj srpnja 1945., u Hrvatskoj nitko nije umro od gladi. Ipak, prema procjeni Vlade Federalne Hrvatske iz kolovoza 1945. u Primorju je bilo 96 % stanovništva neopskrbljeno, u Lici 90 %, a u Dalmaciji 85 %.[468]

---

[466] Milovan ĐILAS, Nadežda GAĆE, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zurich, Bošnjački institut; Nakladni zavod Globus, 1994., 98 – 101.

[467] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 219.

[468] *Dokumenti Centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941 – 1945), knjiga 22, (1. januar – 4. mart 1945.)*, prir. Branko Vuković, Beograd, Arhiv Jugoslavije, 1996., 193; M. MATICKA, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, 65; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 50.

U naporima da se stanovništvo opskrbi živežnim namirnicama, veliku pomoć pružali su bivši ratni saveznici. Nakon oslobođenja Beograda potkraj listopada 1944. godine SSSR je isporučio 50 000 tona žita. Američka vojna organizacija za pomoć stanovništvu AML na temelju ugovora s Vrhovnim štabom NOVJ od 19. siječnja 1945. dala je 120 000 tona robe u vrijednosti od 10,3 milijuna dolara, koja se uglavnom dijelila u primorskom pojasu.[469]

Međutim, sustavna pomoć pokrenuta je 24. ožujka 1945., kad je Privremena vlada DFJ zaključila sporazum s UNRROM posebnom organizacijom za pomoć i obnovu Organizacije ujedinjenih naroda (OUN). UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) je ukupno dala pomoći vrijedne 415 milijuna dolara. To je iznosilo čak 14 % proračuna te organizacije. Unatoč velikih problema oko transporta i uporabe konzervi s hranom koje nisu imale upute na jednom od jugoslavenskih jezika, Jugoslavija je dobila više pomoći nego bilo koja druga europska država. Pomoć je obuhvatila 3 do 5 milijuna stanovništva. Između ostalog Jugoslavija je dobila 30 000 grla stoke, 3 500 traktora, 12 585 kamiona, 221 brodova i 7 remorkera, 264 lokomotive i 864 vagona, 1 bolnicu s više od 1 000 kreveta, 31 bolnicu sa 200 kreveta i 129 bolnica do 40 kreveta. Uskoro su predstavnici UNRRA-e optužili jugoslavenske vlasti da hranu i kamione dostavljaju vojsci umjesto stanovništvu. Zahtijevali su nadgledavanje podjele svoje pomoći, ali je Jugoslavija koncem 1946. radije otkazala sporazum. Ostala je potpuno ovisna o gospodarskoj suradnji sa SSSR-om i sa zemljama istočnoga bloka. Nakon što je opskrba preko UNRRA-e prestala, ponuđen je nov način pomoći putem Marshallova plana za stradale europske zemlje. FNRJ je tu ponudu u srpnju 1947. iz političkih razloga odbila.[470]

O teškom stanju svjedoče neki podaci za cijelu Jugoslaviju. Prema Kidriču indeks prosječnog standarda u Jugoslaviji, ako se za osnovicu uzme 1939. godina i označi sa indeksom 100, za hranu je 1945. bio 60,92 %, 1946. godine 77,42 %, a za 1947. godinu 82,14 %. Prema istom kriteriju za odjeću i obuću 1945. indeks je bio 20,45 %, 1946. godine 66,60 % i 1947. godine 78,92 %. Dakle, in-

[469] E. KARDELJ, *Sećanja*, 179.

[470] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 237; John R. LAMPE, *Yugoslavia as History. Twice There was a Country*, 2. izdanje, Cambridge, Cambridge Press, 2000., 239.; V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 185, 186; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 169; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 461; Zdenko RADELIĆ, Obnova, industrijalizacija i nova socijalna struktura, 3, u: Biljana KAŠIĆ, Marijan MATICKA, Zdenko RADELIĆ, Katarina SPEHNJAK, Slobodan ŽARIĆ, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989. Prema Kardeljevim sjećanjima UNRRA je od srpnja 1945. do kraja 1946. isporučila 2,5 milijuna tona robe vrijedne 425 milijuna dolara. Vidi: E. KARDELJ, *Sećanja*, 179.

Bonovi i točkice s kojima se nakon Drugoga svjetskog rata, 40-ih i početkom 50-ih kupovala racionirana hrana i najnužnije potrepštine

deks odjeće i obuće prve godine nakon rata bio je 80 % manji u odnosu na stanje prije rata.[471]

U Hrvatskoj je do zime 1945./1946. osposobljeno 30 000 kuća, 10 000 gospodarskih zgrada, popravljeno je ili izgrađeno 1 310 škola, ali stanje je i dalje bilo iznimno teško. Stanje je dodatno otežavala briga za 32 263 ratne siročadi, koliko ih je u Hrvatskoj popisano 1946. Osim toga, 48 151 korisnika invalidnina iz Drugog svjetskog rata, koliko ih je bilo prema podacima iz 1952., pridružilo se k 22 998 korisnika invalidnina iz Prvog svjetskog rata. Kao ilustracija teškog stanja neka posluži i podatak da je u kotaru Krapina 1948. bilo čak 60 % djece bez ikakve obuće, a zbog toga ih u školu nije išlo čak 35 %. Stanje sa školskim zgradama i nastavničkim kadrom bilo je takvo da još 1950. godine 400 seoskih škola nije radilo, a čak 5 549 djece u Dalmatinskoj zagori nije pohađalo nastavu. Prvih je godina na jednog učitelja dolazilo 70 učenika, na selu prosječno 200 učenika. Primjerice, u Slunju se jedan učitelj brinuo o 300 učenika.[472]

Neuhranjenost je među stanovništvom bila masovna. Na razini Jugoslavije u jednoj godini od 160 000 omladinaca pri novačenju 30 000 proglašeno je nesposobnima za vojsku zbog neuhranjenosti.[473] Stanje u Hrvatskoj bilo je slično, pa je 1948. od tuberkuloze, tipične bolesti uzrokovane lošom ishranom i stanovanjem, umrlo 6 000 ljudi ili čak 12 % svih umrlih.

Tablica 34. Indeks rasta tuberkuloze u Dalmaciji 1947. – 1950.[474]

Godina	Indeks
1939.	100
1947.	195
1948.	270
1949.	287
1950.	320

Porast broja oboljelih pao je na teret vrlo skromne mreže liječnika. U Hrvatskoj se 1948. jedan liječnik brinuo o 2 701 stanovniku. U Zagrebu je stanje bilo mnogo bolje, pa se jedan liječnik brinuo o 450 stanovnika, a, primjerice, u Dalmaciji se jedan liječnik brinuo o 11 000 stanovnika, a u Slavonskoj Požegi, slično kao i drugdje u Slavoniji, čak o 17 000 stanovnika. Loše zdravstveno stanje

[471] E. KARDELJ, *Sećanja*, 180; M. MATICKA, Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, 388.

[472] Statistički godišnjak FNRJ 1954, 355, 358; Z. RADELIĆ, Obnova, industrijalizacija i nova socijalna struktura, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 177, 178, 201.

[473] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 200.

[474] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 161.

pokazuje i podatak iz 1949., kad je od 1 000 živorođenih u prvoj godini života umrlo 112 dojenčadi.[475]

Broj liječnika u odnosu na broj stanovnika 1952. nije se bitno popravio. Posebno se loše stanje pokazuje u usporedbi s ostalim zemljama. U Jugoslaviji se jedan liječnik skrbio o 2 585 stanovnika, u Austriji o 650, u Mađarskoj o 840, u Grčkoj o 1 000, u Francuskoj o 1 100, a u Poljskoj o 1 693.[476]

Od jeseni 1945. do 1953. vlast je neposredno organizirala opskrbu stanovništva, koje je naviklo na racioniranje prehrambenih proizvoda ne samo za vrijeme NDH, nego i za Kraljevine Jugoslavije. Za to je bilo zaduženo Ministarstvo trgovine i opskrbe do 1950., a do 1952. Savjet za opskrbu robom. Dio mjera bio je obvezatan otkup poljoprivrednih proizvoda i sustav planske ograničene raspodjele poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, takozvani racioniran sustav. Uveden je sustav doznaka, bonova, potrošačkih kartica i točkica. Prvenstvo su imali krajevi koji su najviše stradali. Seljacima su točno odredili potrebnu količinu za osobne potrebe, a preostalo su morali predati državi. Istodobno, kao što je već rečeno, često su bili mobilizirani na rad u industriji i rudarstvu, što je utjecalo na loše rezultate u poljoprivredi.[477]

Sustavom vezanih cijena u otkupu seljak je morao prodavati po cijenama nižim od slobodno formiranih, a za uzvrat je mogao nabaviti industrijske proizvode u sustavu zadružne i državne trgovinske mreže po nižim jedinstvenim cijenama. Osim težnje da se osigura otkup hrane i uspostavi nadzor nad tržištem, tim se sustavom pokušavalo suzbiti „kapitalističke tendencije na selu".[478]

Pod režim planske raspodjele i potrošnje pripadali su svi artikli za prehrambene potrebe osim peradi, voća i povrća, tekstilne robe i obuće, kao i sve vrste potrepština za kućanstvo. Ta se roba u legalnoj prodaji nije mogla nabaviti. U srpnju 1945. uvedene su dvije vrste potrošačkih knjižica: opća građanska i dopunska građanska, koja se dijelila na više kategorija prema prirodi posla koji su pojedine osobe obavljale. Kasnijih godina uvodile su se nove kategorije, pa su neka zanimanja bila više iznijansirana. Tako su članovi akademije znanosti, sveučiliš-

[475] *Statistički godišnjak FNRJ 1958.*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1958., 301; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 98.

[476] Različite su godine izvora podataka za pojedinu zemlju: od 1951., pa sve do 1954. Vidi: *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 397.

[477] M. MATICKA, Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, 388, 389; Tomislav JONJIĆ, Komunisti iz Hrvatske i hrvatska država (12), *Politički zatvorenik*, Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika, Zagreb, 2000., 99.

[478] E. KARDELJ, *Sećanja*, 181.

ni profesori, najistaknutiji predstavnici svih grana umjetnosti i glavni urednici dnevnih novina bili izjednačeni s prvom kategorijom radnika.[479]

Godine 1948. prešlo se sa sustava racionirane opskrbe na sustav zajamčene opskrbe, koja je poznata kao sustav bonova i točkica. Novi se sustav razlikovao po tome što je iz kruga potrošača koji su bili obuhvaćeni zajamčenom opskrbom isključeno seljaštvo, koje je dotada sudjelovalo u sustavu opskrbe uz mnoga ograničenja. Roba koje je bilo u većim količinama obuhvaćena je sustavom kontingentiranja robe, a mogla se nabaviti izvan sustava točkica i bonova. Međutim, kokoš je 1950., primjerice na tržnici u Sisku, koštala šestinu prosječne plaće. Za raspodjelu tekstilne robe uvedene su potrošačke knjižice, a do 1948. zamijenjene su s kartama s primjerice 120 jedinica. Roba je podijeljena u tri kategorije: slobodna prodaja, poluracionirana i strogo racionirana. Roba se u slobodnoj prodaji kupovala za točkice i novac, poluracionirana za točkice, a strogo racionirana roba na posebne doznake i novac. Potrošačke karte plaćali su potrošači, a opskrbljivali su se, dakako, samo u određenim prodavaonicama. Količina robe ovisila je o situaciji. Od 1945. do 1947. na potrošačku kartu R-1, koja je bila namijenjena radnicima na teškim fizičkim poslovima, moglo se kupiti dnevno 0,4 do 0,8 kg kruha, mjesečno 0,75 l ulja ili 0,75 kg masti, 0,5 kg šećera, 0,5 kg soli, jedan sapun za umivanje i jedan sapun za pranje rublja. Opća građanska ili G-1 dopuštala je 0,3 do 0,4 kg kruha, mjesečno 0,3 l ulja ili 0,25 kg masti. Da bi se nešto moglo kupiti, morala su biti zadovoljena tri uvjeta: imati odgovarajuće kupone u knjižici-karti, imati novac i nadati se da je dućan bio opskrbljen željenim artiklom. U kućama su se često gomilale točkice za koje nije bilo odgovarajuće robe.[480]

U uvjetima strogog nadzora i nestašica bili su razgranati ilegalna preprodaja, tj. šverc i crna burza. Pojačani fizički napori na poslu u uvjetima nestašice, kao i očite povlastice za političke vođe, rezultirali su korupcijom. Tko nije imao političke veze poslužio se novcem ili darovima, napose onim potrepštinama koji su bili deficitarni. Sustav povlastica uključivao je i veće stanove, elitnije dijelove gradova, bolja odmarališta, posebnu opskrbu, službene automobile, zapošljavanje najbližih, intervencije za upise u škole, zdravstvene preglede preko reda i sl. Cvjetala je prodaja i preprodaja na crno, često onih stvari koje su bile ukradene iz javnog sektora. Da bi to spriječila, vlada je uvela drakonske kazne.[481]

[479] M. MATICKA, Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, 392.

[480] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 123; E. KARDELJ, *Sećanja*, 128, 182; D. BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 128; M. MATICKA, Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, 394.

[481] R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, London and New York, Routledge, second edition, 1997., 252.

O tome kako su se otkupljivali seljački proizvodi još početkom 50-ih pisao je i *New York Times*. U izvješću iz kolovoza 1951. javljao je da u bogatim selima u Jugoslaviji policija policijskim kamionima blokira sela u vrijeme vršidbe i oduzima žito koje potražuje država. Sustav obvezatnog otkupa postupno se počeo ukidati 1951. Najprije je ukinut otkup masnoća, zatim žitarica i, najzad, početkom siječnja 1953., napušten je obvezatan otkup vune. Tako je tek s političkim promjenama i ublažavanjem ratnih posljedica napuštena državno usmjeravana opskrba stanovništva. Nakon 1952. ukinute su potrošačke isprave u obliku karata i kupona, a opskrba se više temeljila na tržišnim odnosima.[482]

Unatoč velikim naporima, gospodarska izolacija i revolucionarne promjene, ali i velike suše utjecale su na dalji pad standarda. Tako je osobna potrošnja 1952. pala na najnižu razinu u cjelokupnom poslijeratnom razdoblju. Znatnije će rasti tek od 1957. Međutim, egalitaristički sustav, kao i poštivanje zakona, što je već spomenuto, nije se uvijek primjenjivao i na političko i državno vodstvo. Mnogi njegovi pripadnici u kratkom roku postali su vlasnici velikih materijalnih vrijednosti na temelju svoje političke moći, počevši od pokućstva, automobila do stanova. I ne samo to, prema tvrdnjama najviših političkih moćnika u Hrvatskoj izrečenih 1950., preprodaje deviza, nemoralni život, razbacivanje s hranom i pićem nije bilo strano ni članovima CK KPH.[483]

> „U pogledu ličnog života. Gašpar nabavlja pokućstvo. To prelazi 3 milijuna. Čak tim tipovima isposluje da ne plaćaju takse (protupropisno). Došao je s dolarima i nudio ih Anki na razmjenu. Ona mu davala 50 din po službenom kursu. Nije htio. Tehek mu ih je, u ime CK, promijenio po crnoburzijanskom. U ime CK se rade protuzakonite stvari." [484]

Možda je prozivanje Karla Mrazovića Gašpara, Anke Berus i Antuna Bibera Teheka od Rade Žigića, člana CK KPH, i njegova ocjena da se partija „pretvorila u organizaciju za iskorištavanje položaja" jednostrana, zakašnjela i tek posljedica njegova pada u nemilost. Međutim, ta ocjena ipak je prilog tezi da je svijet ideala, koji je uvijek pomno i strogo njegovan u oporbi i ilegali, na vlasti podložan naglim promjenama, napose ako su povezani s privatnim materijalnim interesima, a nisu pod paskom političkih suparnika.

Tako su u uvjetima općeg siromaštva i nestašica u studenom 1945., odlukom Andrije Hebranga, predsjednika Privrednog savjeta vlade FNRJ, uvedeni dr-

[482] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 123; E. KARDELJ, *Sećanja*, 182; M. MATICKA, Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, 390, 391.
[483] E. KARDELJ, *Sećanja*, 194; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 318.
[484] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 318.

žavni magazini za opskrbu diplomatskog kora i reprezentativnih državnih tijela. Ti posebni dućani za članove državne uprave, društvenih i političkih organizacija ukinuti su 1950.[485]

U neposrednom razdoblju nakon rata sustav je povlastica, vjerojatno, bolnije djelovao na prosječnog građanina, nego kasnije, kad porastom standarda većini stanovništva temeljna egzistencija nije više bila ugrožena. I podjela *Partizanske spomenice 1941.* od ljeta 1945. donosila je neke povlastice, poput besplatnog liječenja, mogućnosti jednomjesečnog boravka u toplicama i popusta u prijevozu. Iako imaju i ulogu nadoknade za izgubljeno zdravlje prvim dobrovoljcima pobjedničke vojske s najdužim ratnim stažem, teško je vjerovati da su te povlastice, a pogotovo prednost za stipendije što su je koristila djeca boraca, bile prihvatljive mnogim ostalim građanima. Njima se ugrožavalo i načelo ravnopravnosti svih građana u jednakim mogućnostima. Da želja za povlasticama nije vremenom opadala, nego, baš suprotno, rasla, dokaz je činjenica da je od 1945. do 1956. podnijeto 32 330 zahtjeva za *Partizanskom spomenicom 1941.*, a godine 1957., kad je isticao novi rok za podjelu, 33 606. zahtjeva. Najviše ih je stizalo iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, i to iz kotareva Karlovac i Gospić.[486]

Poseban problem bili su stanovi. Gradovi, a osobito Zagreb, bili su pretrpani izbjeglicama i dužnosnicima nove vlasti. Da bi se što prije i što učinkovitije riješio stambeni problem, javnim je proglasima zahtijevano od izbjeglica da se vrate u mjesto prebivališta koje su imali prije 10. travnja 1941. Oni koji su se stalno nastanili, pozvani su da zatraže dozvolu boravka. U prvim mjesecima nakon ulaska partizana u Zagreb bilo je predano čak 23 000 zahtjeva za 80 000 osoba koje su tražile dozvolu za boravak i rješenje za stan. Priljev u grad bio je 5 000 mjesečno, pa je do travnja 1946. bilo već 35 000 molbi. To je bio iznimno visok broj, o čemu svjedoči podatak da je Zagreb 1941. imao 280 000 stanovnika.[487] Osim oduzimanja stanova, često je primjenjivan sustav sustanarstva, prema kojemu su dvije, a katkad i više obitelji dijelile jedan stan. Tako je bilo i u Karlovcu.

> „Banija, Kordun i Lika sručili su se u grad iz kojeg je nestalo mnogo stanovnika, što poginulo, što pobijeno, što pobjeglo, što otišlo na razne strane, velikim dijelom u Zagreb." [488]

[485] M. MATICKA, Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine, 392.
[486] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 62, 172.
[487] HDA, CK SKH, Zapisnik CK KPH, 25. 4. 1946.; *30 godina. Unutrašnji poslovi Zagreb*, 18; Šime ĐODAN, Aktualni gospodarski položaj Zagreba, *Kritika*, Zagreb, 1970., 13., 485 – 500, 489.
[488] S. LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, 374.

U Jugoslaviji je 1945. prosječna površina stana bila 41,2 m^2, jedan stan koristilo je 4,6 osoba, a na jednu osobu otpadalo je 9,02 m^2 stana. Prvi podaci za Hrvatsku iz 1950. govore da je prosječna površina stana bila 43,2 m^2, jedan stan koristilo je 4,4 osoba, a na jednu osobu otpadalo je 9,8 m^2 stana, što je bilo neznatno iznad jugoslavanskog prosjeka.[489]

Podjela između starosjedilaca i pridošlica, djelomično naslijeđena iz prošlog razdoblja, kao da je nakon rata bila još izrazitija. „Pokvarena gospoda", tobože otuđena od naroda i pravih narodnih vrijednosti, na čemu je ne tako davno inzistirao HSS, nisu mogla imati razumijevanje za nova pravila života, napose ne za uredbu grada Zagreba da u jednoj sobi moraju spavati najmanje dvije osobe.

> „Kakvi ljudi! Oni koji nikada nisu čuli za normalan stan. I zato se događa da odvode čepe sagovi i pelene, da se salata pere u kadama, da se perad drži na balkonima. Tamo čak hrane i svinje. Krade se posvuda. Ukrali su mi kvaku s mojih ulaznih vrata, uređaj za paljenje struje na stubištu, čak i kućni red koji je tamo visio. Tamo gdje je radio jedan službenik, sada ih je deset." [490]

Jedan od najvažnijih prioriteta bila je obnova kuća i stanova, ali i izgradnja novih. Međutim, niska razina opće razvijenosti i građevinske industrije nije omogućila dostizanje europskog prosjeka ni u kasnijem razdoblju.[491]

U Hrvatskoj je 1948. bilo 3 779 858 stanovnika. Od toga je bilo 2 530 464 ili 66,9 % seoskog stanovništva, 949 394 ili 25,1 % gradskog stanovništva i 300 000 ili 7,9 % stanovnika u mješovitim naseljima. Ulazak u svijet državne službe donosio je sigurnost radnog mjesta, redovnu zaradu, socijalnu promociju, zdravstveno osiguranje i mirovinu. Preseljavanja iz grada u selo bila su stalna tendencija, kao i preseljavanje iz siromašnih južnih u bogate sjeverne dijelove zemlje.[492]

Bogatiji sloj stanovništva, ako nisu već emigrirali, nastavili su živjeti uključivanjem u državni sektor ili iznajmljivanjem stanova, rasprodajom vlasništva i unajmljivanjem prostora. Obrtnici, u pravilu s jednim ili nijednim radnikom, i vlasnici stambenih zgrada činili su neznatan sloj stanovništva. Nestajao je i klasičan proletarijat zaposlen kod privatnih poslodavaca.[493]

---

[489] Grga JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, Zagreb, AGM, 1994., 15, 18.

[490] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 441.

[491] G. JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, 23.

[492] Z. RADELIĆ, Obnova, industrijalizacija i nova socijalna struktura, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.

[493] Zdenko RADELIĆ, Strukturiranje društva, 5, u: Biljana KAŠIĆ, Marijan MATICKA, Zdenko RADELIĆ, Katarina SPEHNJAK, Slobodan ŽARIĆ, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*,

Početkom 1951. u Hrvatskoj je bilo 135 184 službenika, od toga u upravnom aparatu vlasti 29 486, u ustanovama na proračunu 40 500 i u administraciji poduzeća 65 198 osoba. Prema *Naprijedu*, glasilu CK KPH, odnos administracije i radnika u NRH bio je jedan službenik na dva radnika. Međutim, ti podaci nisu cjeloviti jer nema podataka za policajce, časnike i zaposlene u JA, vojnim poduzećima, pošti i željeznici. Na 28 stanovnika dolazio je jedan službenik, a na 13 stanovnika jedan radnik. U akciji debirokratizacije od 1950. do 1951. smanjen je administrativni aparat za 30 – 40 %. Samo u aparatu NFH 1950. bilo je više od 800 profesionalaca.[494]

U platnom sustavu Kraljevine Jugoslavije činovničke plaće bile su u odnosu 1:12, pa do 1:16, a nova vlast uvodi odnose 1:3,5, a kod radnika 1:2,1, što je bio izravan odraz lošega gospodarskog stanja i nestašica te komunističkog svjetonazora koji je davao prednost jednakosti pred učinkovitosti i nagrađivanjem. Prevladavalo je plaćanje prema funkciji, a ne prema kvalifikaciji, što je omogućilo namještenje nekvalificiranoga partijskoga kadra.[495]

Zakonska rješenja o socijalnom i mirovinskom osiguranju bila su veliki korak u odnosu na prošli sustav, ali često su išla dalje, nego što su materijalne mogućnosti dopuštale. *Zakon o socijalnom osiguranju radnika, namještenika i službenika* od 26. srpnja 1946. uveo je široku lepezu osiguranja za nesreće, bolesti, starost i invalidnosti za sve zaposlene. Od 1951. osiguranje se proširilo i na svećenike, ali samo članove svećeničkih udruženja.[496]

Dakako, stvarno stanje nije se moglo izmijeniti preko noći unatoč povećanim zakonskim pravima. Promidžbi o brizi za radnike moglo je zasmetati izvješće Mjesnog sindikalnog vijeća Ploče kojemu su se radnici luke Ploče žalili na vrlo teške uvjete rada i života. Tako je prema žalbama njihova kuhinja

> „(...) sklepana od nekoliko dasaka, a kazan je od benzinske bačve ispod koje su smještena dva kamena na kojima se kuha hrana, tako da izgleda kao da smo divljaci".[497]

Podaci o međunarodnoj razmjeni pisama, paketa, brzojava i telefonskih poziva između Jugoslavije i svijeta za 1952. vrlo su zanimljivi. Nisu razrađeni po republikama, ali pokazuju da je ta vrsta komunikacije uglavnom uspostavljena sa zapadnim zemljama. Osim razlika prema državama, što je najviše ovisilo o broju

1989.

[494] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 59.

[495] Z. RADELIĆ, Strukturiranje društva, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.

[496] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 400.

[497] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 113.

gospodarskih i političkih emigranata u njima, pokazuje manje-više uravnotežen odnos primljenih i poslanih brzojava, pisama i telefonskih poziva, ali je između primljenih i poslanih paketa ogromna razlika. U 1952. poslano je samo 38 014 paketa, a primljeno čak 553 486 paketa. To govori, očito, o gospodarskoj pomoći koju je rodbina i prijatelji iz inozemstva slala svojim bližnjima u Jugoslaviji. Što se tiče pisama, brzojava i telefonskih razgovora bila je s Europom mnogo veća razmjena nego s američkim kontinentom, ali je iz Amerike, a, pretpostavljam, najviše iz SAD-a, stizalo neusporedivo više paketa, nego iz europskih država, iako se i od tuda uglavnom šalju paketi. Tako je u Ameriku poslano 7 343 paketa, a iz Amerike je primljeno 304 362 paketa; a u Europu je poslano 27 445, a iz Europe je primljeno 224 755. paketa. U svim razmjenama s Jugoslavijom, osim u razmjeni paketa, prva je Njemačka, slijede Austrija, Italija, Velika Britanija i Francuska.[498]

Tablica 35. Primljene i poslane pošiljke u međunarodnom prometu Jugoslavije s nekim zemljama Europe 1952.[499]

Države	Paketi		Pisma	
	Poslano	Primljeno	Poslano	Primljeno
Austrija	6 551	40 184	1 160 107	907 644
Francuska	1 040	11 089	460.024	484 155
Italija	2 665	26 822	1 056 442	788 592
Njemačka	9 411	50 521	1 234 136	1 111 402
V. Britanija	1 461	36 479	428 485	536 860

Tablica 36. Primljene i poslane pošiljke u međunarodnom prometu Jugoslavije 1952.[500]

Kontinenti	Paketi		Pisma	
	Poslano	Primljeno	Poslano	Primljeno
Afrika	185	3 005	78 005	62 671
Amerika	7 343	304 362	2 640 569	2 352 003
Australija	479	19 687	147 353	128 889
Azija	2 562	1 677	101 966	83 515
Europa	27 445	224 755	5 949 979	5 544 498
Ukupno	38 014	553 486	8 917 772	8 171 576

Sudeći prema pismima koje su iz Hrvatske, a najviše iz Zagreba, građani slali u Beč, a koja je pregledavala posebna američka služba u Austriji, najviše su se žalili na nestašice hrane i svakodnevnih potrepština. Redovi koji su se stvarali

[498] Statistički godišnjak FNRJ 1954, 207; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 388.
[499] Statistički godišnjak FNRJ 1954, 207; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 388.
[500] Statistički godišnjak FNRJ 1954, 207; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 388.

već u noćnim satima bili su uobičajeni. Potkraj 1951. i početkom 1952. stanje u prodavaonicama navelo je jednog građanina da se u pismu požali da se ne može pronaći „ni uže da bismo se objesili".[501]

„NEMA ODMORA DOK TRAJE OBNOVA"

U vrijeme Prvog kongresa Jedinstvenog saveza sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku u svibnju 1946. bilo je 250 000 radnika i službenika, a početkom 1949. godine 486 925. Nezaposlenih je u Hrvatskoj u ožujku 1946., prema riječima J. B. Tita na sjednici Politbiroa KPJ od 27. ožujka 1946., bilo 30 000, što je bilo znatno više nego prema tvrdnji Središnje uprave za posredovanje rada, koja je ustvrdila da je tog mjeseca u čitavoj Jugoslaviji bilo ukupno 30 000 nezaposlenih.[502]

Tablica 37. Rast zaposlenih u Jugoslaviji i Hrvatskoj[503]

Godina	Jugoslavija		Hrvatska	
	Broj zaposlenih	% od ukupnog stanovništva	Broj zaposlenih	% od ukupnog stanovništva
1939.	920 000	5,9	–	–
1945.	461 000	3,0	227 748	–
1946.	721 000	4,7	306 736	–
1947.	1 167 000	7,4	428 705	11,4
1948.	1 517 000	9,5	451 095	11,9
1949.	–	–	559 000	14,7
1952.	–	–	477 000	12,1

Unatoč svemu na raspolaganju nije bilo dovoljno slobodnih radnika, a još manje dobrovoljaca. Mnogi su bili pod oružjem. Strah od intervencije Zapada zbog Istre i Trsta natjerao je vlasti na oprez pa je vojska brojala oko 1 000 000 ljudi, što je bilo veliko opterećenje za stanovništvo. Zato je vlast radnike prisilno mobilizirala. Za uključivanje seoske radne snage u industrijalizaciju postojala su državna tijela za mobilizaciju, kao i odgovarajuća tijela pri poduzećima. U sklopu Narodne fronte i omladinske organizacije osnivale su se radne brigade koje su svoju učinkovitost povećim dijelom temeljile na entuzijazmu i vjeri u bolju budućnost. Dobrovoljni rad stimulirao se i materijalnim pogodnostima, što je u uvjetima siromaštva moglo biti privlačno, a time se, osobito za mlade, omo-

[501] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 441.

[502] Drugi kongres Saveza sindikata Jugoslavije za Hrvatsku, Zagreb, Glas rada, 1949.; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, 140; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 129.

[503] Zdenko RADELIĆ, Obnova, industrijalizacija i nova socijalna struktura, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989. Postotak zaposlenih za 1949. izračunat prema popisu stanovništva iz 1948., a za 1952. prema popisu stanovništva iz 1953.

gućavao i bijeg od seoskog života i roditeljske kontrole te otvarale bolje životne perspektive. Međutim, to nije bilo dovoljno, pa su se razvile vrlo različite metode uvjeravanja, koje su bile maštovitije od materijalnog obeštećenja: oduzimanje zajamčene opskrbe, povećanje obvezatnog otkupa, ukidanje električne energije i petroleja te željezničkih stanica u mjestima gdje je neodazivanje bilo veliko, zabrana mljevenja brašna i prodaje namirnica obiteljima osoba koje se nisu odazivale na rad, ali i izravna mobilizacija s pomoću policije. „Dobrovoljni radovi" organizirali su se i nedjeljom, a vodila se pomna evidencija.[504]

Prisilni rad regulirao se i pravnim propisima, pa je kazneno zakonodavstvo sve do 1951. poznavalo prisilni rad. Postojale su četiri vrste prisilnog rada: prisilni rad bez oduzimanja slobode, prisilni rad s oduzimanjem slobode, popravni rad i društveno korisni rad. Osuđivanje na prisilni rad prekinuto je tek s prihvaćanjem Kaznenog zakonika FNRJ, koji je stupio na snagu 1951. Zakonski prestanak osuđivanja na prisilni rad nije obuhvatio i one koji su bili već osuđeni. Osim toga, *Zakon o izvršenju kazni* iz studenog 1951. propisao je rad u industrijskim poduzećima, obrtničkim radionicama i na ekonomijama kao osnovno odgojno sredstvo u zatvorima. Osude na popravni rad od početka 1948. donosile su se na temelju odluka sudova i rješenja iz *Kaznenog zakonika*, i to od 12. veljače 1948., kad je stupio na snagu, ali i na temelju odluka upravnih tijela, i to od 13. svibnja 1949., kad je stupio na snagu *Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira*. No, upravna tijela smjela su određivati samo do tri mjeseca kazne. Prisilni rad ukinut je člankom Uvodnog zakona *Kaznenog zakonika* koji je stupio na snagu početkom srpnja 1951.[505]

Bit sustava kazni s prisilnim radom nije bila kazna sama po sebi, pa čak ni politički preodgoj, nego izravna gospodarska korist, osiguranje dovoljno besplatne radne snage za obnovu zemlje i izgradnju kapitalnih objekata, izravno povezano s borbom za izvršenje petogodišnjeg plana.[506]

Sve to nije pomoglo da se planovi „aktivizacije radne snage" ispunjavaju. Neodazivanje na javne radove, napose u građevinarstvu i šumarstvu, završavalo je oduzimanjem stoke, točkica i bonova, prijetnjama izbacivanjem s posla. Ljudi koji se nisu odazvali na pozive na rad hvatani su u policijskim racijama, mno-

[504] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 236; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 39; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 151; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 40; Carol S. LILLY, *Power and Persuasion, Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944 – 1953*, 123.

[505] Milko MIKOLA, *Delo kot kazen*. Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družabno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945 – 1951, Celje, Zgodovinski arhiv Celje, 2002., 7, 12, 46.

[506] M. MIKOLA, *Delo kot kazen*, 8.

gi su vezani žicom odvođeni na rad. U ljeto 1948. KPH je preko NFH mobilizirala 10 000 radnika za šumske radove i 1 000 radnika za rudnike. No, loša hrana, smještaj i odjeća, rad u vrijeme poljoprivrednih radova, utjecali su na lošе rezultate i masovne odlaske s radilišta. Do 25. rujna 1948. poslano je na rad 15 479 radnika, a istodobno ih je otišlo 11 093 ili 75 %. NFH je 1949. morala svakog mjeseca osigurati 25 000 frontovaca u radnim brigadama. Zanimljivo je da je 1948. od ukupno 43 000 frontovaca na „dobrovoljnim radovima" sudjelovalo samo 2 337 komunista.[507]

Prema javno objavljenim podacima, dobrovoljnim radovima i prisilnom mobilizacijom samo među seljacima, prije svega u šumarstvu, drvnoj industriji, građevinarstvu i rudarstvu, 1948. godine obuhvaćeno je 158 458 osoba, 1949. godine 425 497 osoba ili 68,9 % od planiranih 617 454 radnika, a 1950. mobilizirano je i poslano na rad 155 554 osoba. Od toga je 80 000 poslano na rad u šume. Produktivnost mobiliziranih radnika nije prelazila 30 % učinkovitosti redovnih radnika.[508]

U Jugoslaviji je 40-ih i početkom 50-ih razvijena mreža radnih logora u kojima je radilo na tisuće dobrovoljnih i nedobrovoljnih brigada. Suprotno ratnim konvencijama na obnovi je bilo angažirano više od 50 000 zatvorenika i više od 100 000 njemačkih ratnih zarobljenika. I u Hrvatskoj je bilo mnogo gradilišta. Primjerice, oblasni odbor NOO za Istru raspolagao sa 4 000 ratnih zarobljenika koje je raspodijelio na rad po cijeloj Istri. Pruga Lupoglav – Štalije, koja je trebala povezati Rašu s ostatkom Hrvatske i Slovenije, završena je 1951., a velikim dijelom izgrađena je prisilnim radom. To su mjesto neki nazvali „istarskim Sibirom". Samo iz riječke oblasti na tu prugu poslano je čak 6 500 radnika. Na rad pruge Brčko – Banovići u Bosni i Hercegovini iz Hrvatske je poslano čak 15 000 mladih. U Hrvatskoj je velika akcija bila na izgradnji hidrocentrale Novi Vinodol i ceste Delnice – Gornje Jelenje. Na tim je radovima od 1952. do 1955. sudjelovalo više od 36 000 mladih, a na lokalnim akcijama od 1955. do 1959. sudjelovalo je čak 304 222 mladih. Na primjedbe stručnjaka da su omladinske radne akcije nerentabilne, odgovaralo se da se zaboravlja na njihovo odgojno i političko značenje.[509]

[507] Z. RADELIĆ, Obnova, industrijalizacija i nova socijalna struktura, *Povijest SKH 1945. – 1980., radni materijal*, 1989.; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 59.

[508] *Treći kongres SKH 26. – 28. V. 1954.*, 26; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 169.

[509] *IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 7. – 10. travnja 1959.*, Zagreb, Naprijed, 1959., 533; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 237; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 186, 197, 223; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 28.

Unatoč pozivanjima komunističke vlasti na marksističku teoriju o oslobođenju radnika, u mnogim poduzećima primjenjivao se rad na akord, oblik plaćanja radnika prema ostvarenim rezultatima rada neovisno o utrošenom radnom vremenu, što je po mišljenju Karla Marxa najgori oblik iskorištavanja radnika. Sukob prakse s idealima službena je promidžba tumačila velikim obratom u odnosu na prevladano stanje iz kapitalističke Kraljevine Jugoslavije: tvrdilo se da radnici više ne rade za kapitalista, nego za sebe, radničku klasu, narod i socijalizam. Zato su se radnici poticali na veću produktivnost rada visokim normama, akcijama za smanjenje cijene proizvodnje, radnim kampanjama nazvanim po zaslužnim radnicima, koji su stjecali status zaslužnih radnika, i pretvaranjem neradnih dana, napose u povodu praznika, u radne dane. Inzistiranje na većoj produktivnosti rada povećanjem intenziteta rada unutar iste vremenske jedinice i produženjem radnog vremena kroz sustav natjecanja, primjerice, udarničkih brigada, proglašeno je komunističkom metodom izgradnje socijalizma, po uzoru na stahanovistički pokret u SSSR-u pokrenut 1935., a koji je nazvan prema rudaru Alekseju Grigorijeviču Stahanovu, jednom od najproduktivnijih radnika koji je uvelike nadmašio sve propisane norme. Izgradnja kulta rada putem natjecanja bila je zapravo metoda koja je prisiljavala radnika na veće radno naprezanje.[510]

Da bi se to postiglo, trebalo je angažirati sve državne i paradržavne organizacije. Sindikat je definiran kao škola gospodarske djelatnosti, upravljanja i komunizma, zapravo kao produktivistička organizacija: za dobrovoljni rad i radna natjecanja. Sindikat se nije potvrđivao u borbi za posebne interese članstva, nego za tzv. povijesne interese društva. Postao je transmisija partije i paradržavna organizacija, a njegova najvažnija uloga bila je produktivistička uloga. Sindikalni pokret osnivanjem jedne i jedinstvene organizacije preuzeli su u svoje ruke komunisti, pa se stvorila personalna unija između sindikata i KPH.

Temeljno mjerilo uspješnosti sindikata određivala je KPH, a ne članstvo. Članstvo je moralo ostvarivati partijsku politiku i državne ciljeve. Proizvodnja, a ne zaštita radnika, bila je prioritet nove sindikalne organizacije. Bakarić je to najbolje sažeo kad je 14. srpnja 1945. upozorio stranačke radikale u *Naprijedu*, glasilu CK KPH, da ne sprječavaju uprave poduzeća da rade svoj posao organizirajući radnike i suprotstavljajući se upraviteljima:

> „Centralno pitanje je produkcija. Samo produkcijom i opet produkcijom i još većom produkcijom u tim važnim poduzećima možemo tući neprijatelja. (...) Podizanje radne discipline, udarništvo u radu,

[510] R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 251, 252; Adolf DRAGIČEVIĆ, *Leksikon političke ekonomije*, 2. izdanje, Zagreb, Informator, 1983., 6, 607.

raskrinkavanje rđave uprave na tom pitanju – glavni su zadaci naših sindikalnih organizacija, jer o tome ovisi i budućnost radničke klase u našoj zemlji."[511]

U uvjetima forsirane industrijalizacije zaštitna uloga sindikata izgubila je svaki smisao. Slično je pisao i Marko Belinić kad je u *Glasu rada*, glasilu Jedinstvenog saveza sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku, 15. lipnja 1945. upozorio na promjenu uloge sindikata s obzirom na promjenu vlasti i narodnu vladavinu. U vrijeme kapitalizma borba za skraćivanje radnog vremena i protiv racionalizacije bili su glavni revolucionarni zahtjevi KP i radničke klase protiv izrabljivanja, a sada ti isti zahtjevi postaju neprijateljski.

„Danas nema potrebe voditi borbu protiv primjene racionalizacije kada ona ne služi za gomilanje bogatstva u rukama kapitalista, nego služi za povišenje produktivnosti rada i blagostanju naroda. Pomoći narodnoj vlasti i podići radnu svijest i disciplinu u redovima radnika jedna je od glavnih parola za pravilan odgoj i stvaranje novog patriotizma u redovima radničke klase!"[512]

Od 1945. postaje nepoželjno ono što je do rata bio glavni smisao sindikata: protiviti se da se provodi gospodarski zamah preko leđa radnika. Sindikat je bio dužan boriti se za povećanje proizvodnje, organizirati udarničko natjecanje, raditi na povećanju radne discipline i normi, suzbijati zahjeve za povećanjem plaća, a svako suprotno djelovanje njegovo vodstvo najoštrije je osuđivalo, pozivajući se na interese radnika, naroda i države. *Zakonom o Petogodišnjem planu* gospodarski zadaci sindikata postali su obvezatni za sve njegove članove, čime je povećana njegova etatizacija. U *Zakonu* stoji da „u organizaciji samoinicijative i takmičenja kao i radne discipline leže osnovni zadaci Jedinstvenih sindikata". Sindikalizam je bio ideološki i kadrovski povezan s vlašću, obrambene funkcije sindikata reducirane na produktivističku ulogu, a svako odstupanje izjednačavalo se s neprijateljskim djelovanjem.

Sindikat je postao paradržavna organizacija ulogu koje je uobličavala KPJ. Rješavanje svakodnevnih problema članstva stavljeno je u ovisnost o ostvarenju budućih ciljeva društva. Uz pomoć sindikata odbačena je nekadašnja borba radnika za smanjenje radnog vremena i intenziteta rada. Iako je vlast formalno upozoravala da se za povećanje proizvodnje pronalaze druge metode, radno se vrijeme često produžavalo, a zahtjeva za veće plaće gotovo i nije bilo.[513]

[511] Zdenko RADELIĆ, Koncepcija KPJ o ulozi sindikata (1945 – 1948), *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Zbornik, 1., Zagreb, Komunist, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić", Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1988., 225 – 237, 228.

[512] Z. RADELIĆ, Koncepcija KPJ o ulozi sindikata (1945 – 1948), 229.

[513] ISTO, 228 – 234.

Materijalne nadoknade zamjenjivane su sustavom moralnog nagrađivanja socijalističkim simbolima poput zastavica, ordenja, zvanjima udarnika i titula „heroj rada". Fizički radnik postao je simbol izgradnje novoga društva. Stahanovizam, dakle dobrovoljni rad, radne akcije, prekovremeni rad, natjecanje radnika, udarništvo, preuzimanje „ličnih i kolektivnih obaveza", takozvane nove metode rada, pokret za visoku produktivnost rada, organizirali su osim sindikata i štabovi za aktivizaciju radne snage, Narodna fronta, omladinske organizacije i partijske organizacije. Promidžba se provodila preko medija, govora na masovnim zborovima, u „crvenim kutićima" u poduzećima, čitalačkim skupinama i na oglasnim pločama. U 1947. u Jugoslaviji je 80 % radnika bilo obuhvaćeno natjecanjem, što je bio, prema Staljinu, kojeg je Ivan Božičević, predstavnik sindikata, citirao na Petom kongresu KPJ, „komunistički metod izgradnje socijalizma na osnovu maksimalne aktivnosti milionskih masa trudbenika". Do Drugoga kongresa KPH, 21. studenoga 1948. proglašeno je 30 000 udarnika.[514]

Nakon kratkotrajnog dobrog učinka, inzistiranje na produženom radnom danu i pojačanom radu, bez prave naknade, dovelo je do netrpeljivosti prema udarnicima koji su svojim radom nametali sve više norme i za ostale radnike. Udarnici su nerijetko izazivali mržnju među ostalim radnicima. Primjerice, direktor tvornice tuba u Zagrebu jednu je udarnicu uklonio iz poduzeća „zbog toga što je u visokom procentu premašila normu". Iako je zabilježeno malo takvih slučajeva, može se reći da je mržnja prema udarnicima bila očekivana.[515]

Zanemarivanje zaštitne uloge sindikata i usmjerenje na povećanje produktivnosti rada nije bio samo izraz volje njegova organizatora Komunističke partije, nego i nužan izlaz iz teškog stanja u uvjetima razrušenosti i opće zaostalosti zemlje. Sindikat je bio angažiran i na prisiljavanju bivših seljaka na strogu industrijsku disciplinu, ali su njegovi produktivistički napori bili razvodnjeni vrlo niskom radnom disciplinom novih generacija radnika. Radnici odgovaraju čestim promjenama radnih mjesta, bolovanjima, radnom nedisciplinom i niskom produktivnošću rada, sukobima među radnicima, gdje su oni poslušni i ambiciozni bili žrtve prijetnji i fizičkih napada. Oni na sve pritiske odgovaraju jakom fluktuacijom radne snage, nemarom, zakašnjavanjima na posao, nekvalitetnim radom i neizvršavanjem poslovnih zadaća, riječju, nedisciplinom i pasivnošću.

Osim toga, bolovanja i nesreće na poslu bili su vrlo česti. Mnoge diverzije i sabotaže, vjerojatno, nisu bile samo plod izmišljenih optužbi ili insceniranih incide-

[514] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 636; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 232.

[515] *Odluke Drugog plenuma Glavnog odbora Jedinstvenih sindikata Hrvatske sa referatom Marka Belinića*, Zagreb, *Glas rada*, 1947., 22.

nata s namjerom da se potencijalni suparnici KP optuže i odstrane iz političkog života, nego prave diverzije onih radnika koji su se tako branili od pretjerana rada. Bio je to ludistički otpor protiv sustava koji je prisiljavao na veliki rad i odricanja, a za uzvrat nije nudio veće plaće ili druge materijalne nadoknade. Represija usmjerena na poticanje što većeg rada provodila se pomoću policije i zatvaranjem, stvaranjem crnih listi, ukidanjem opskrbe i točkica te ukidanjem raznih sindikalnih pogodnosti.

Rezultat stahanovizma bio je polet dijela, uglavnom mlađeg stanovništva, brza obnova pojedinih dijelova gospodarstva i izgradnja prometnica, ali i pad popularnosti nove vlasti. Simbol pokreta za visoku produktivnost rada u Jugoslaviji bio je bosanskohercegovački rudar iz Breze Alija Sirotanović, a u Hrvatskoj se uzdizao rudar Antun Bičić. Osim lokalne privrede, nije bilo grane industrijske proizvodnje koja nije obuhvaćena pokretom za visoku produktivnost rada. U rudarstvu je formirano 116 brigada sa 20 % ukupnog broja rudara, u drvnoj industriji 700 brigada. Čitava su poduzeća organizirana na način rada po brigadama, primjerice, pilana Novoselec – Križ. Osim gospodarskog učinka u promidžbi se naglašavala važnost u borbi za gospodarsku neovisnost i za ravnopravnost među socijalističkim zemljama. Cilj je bio što veća proizvodnja, veća od proizvodnje u kapitalizmu, jer se držalo da je to bitan uvjet izgradnje socijalizma.[516]

Međutim, dva su tradicionalna zahtjeva sindikata zadovoljena: sigurnost radnog mjesta i socijalna sigurnost kroz sustav zdravstvene i mirovinske brige. Visoka razina članstva među zaposlenima u Hrvatskoj, a 1948. ih je bilo oko 90 %, dakako, nije pokazatelj stvarnog pripadanja sindikatu, nego posljedica sindikalne brige za organizaciju opskrbe, prehrane, prijevoza i odmora. Osim toga, uveden je automatizam učlanjivanja računovodstvenim oduzimanjem članarine.[517]

Proizvodnja 1945. u Jugoslaviji nije, zbog razaranja, postigla ni polovicu prijeratne proizvodnje. Radilo se sa samo oko 30 % kapaciteta. Za uspješnost obnove važnu ulogu imao Fond za obnovu zemlje, osnovan 7. svibnja 1945. pri Ministarstvu financija. Njegovim sredstvima raspolagao je Privredni savjet, odnosno od srpnja 1946. Savezna planska komisija pri vladi FNRJ. Fond se popunjavao sredstvima od prodaje robe UNRRA-e, reparacija, rada njemačkih zarobljenika, dobrovoljnog rada, oduzimanjem ratne dobiti i prihoda nastalih zamjenom novčanica u valutnoj reformi. Uvođenjem petogodišnjeg plana, zapravo *Zakona*

[516] Zdenko RADELIĆ, *Stahanovizam – politika KPJ/KPH u mobilizaciji stanovništva u obnovi i razvoju Hrvatske 1944. – 1952.*, prijedlog neostvarene disertacije (mentor dr. sc. Ljubo Boban); Carol S. LILLY, *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944 – 1953*, 118, 173; Zvonko *Brkić: život i rad*, 156.

[517] Zdenko RADELIĆ, Poslijeratne reforme sindikata, *Radničke novine*, 2. 10. 1989. – 13. 11. 1989. (feljton u 7 nastavaka).

o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947 – 1951. u travnju 1947. ukinut je Fond za obnovu, a njegova sredstva prebačena su u savezni proračun. Među mnogim drugim ciljevima, jedan je bio i uklanjanje „neravnomjernosti u razvitku" zaostalih republika, Kosova i Metohije te „drugih zaostalih rejona". Mnogi su upozoravali da je svrha plana isključivo promidžbena i da je nerealan, a da će njegova realizacija dovesti do gladi.[518]

Prvi petogodišnji plan imao je zamišljenu stopu od 16 %, a ostvareno je 5,5 %.[519]

Dvojbena gospodarska politika, vojni izdaci i elementarne nepogode, najviše suše, razlozi su za to da je plan produžen do kraja 1952., dakle za godinu dana. Dana 30. prosinca 1950. prihvaćen je *Zakon o produženju Zakona o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947 – 1951.*[520]

Obilježja razvoja bila su ubrzana industrijalizacija, razvijanje energetskih izvora, prometa i napose obrane. To se postiglo politikom visokih cijena, napose proizvoda za široku potrošnju. Prelijevala su se sredstva iz poljoprivrede u industriju, inflacijski se financirala bazična industrija, a važnu ulogu imao je i dobrovoljni rad. Razvoj se temeljio na ograničavanju investicija u industriju potrošačkih dobara, lake industrije uopće, zaostajanjem poljoprivrede, zapravo na račun standarda. Samo 8 % nacionalnog dohotka investiralo se u poljoprivredu, što je dokaz odricanja velikog dijela stanovništva. Smanjio se izvoz hrane i Jugoslavija je nakon 1953. postala najveći uvoznik hrane u Europi. Od 1948. do 1952. Jugoslavija je postigla samo 1,9 % prosječni godišnji rast nacionalnog dohotka.[521]

Tablica 38. Struktura troškova proračuna federacije, republika i narodnih odbora od 1947. – 1954. (u milijardama dinara)[522]

Godina	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.
Investicije	44,2	58,5	82,4	76,4	65,5	12,9	12,5	95,8
Odgoj i kultura	3,5	6,5	8,0	11,4	11,8	19,6	24,4	32,0
Socijalna skrb	13,7	17,9	18,7	24,0	30,2	29,9	26,3	28,4
Obrana	12,2	15,4	23,7	25,5	33,4	183,4	167,4	162,7
Ukupno (i ostali troškovi)	87,6	121,4	163,6	171,9	172,2	306,1	292,6	464,3

Prvi petogodišnji plan kapitalne izgradnje produžen je za jednu godinu, ključni investicijski projekti završeni su do 1956., ali zapravo taj plan nikad nije bio dovršen.

[518] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 156; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 293; E. KARDELJ, *Sećanja*, 191.

[519] D. SEKULIĆ, Društveno-ekonomske reforme u jugoslovenskom društvu s osvrtom na društva „realnog socijalizma", 90.

[520] T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 231; E. KARDELJ, *Sećanja*, 194.

[521] T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 232, 233; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 256.

[522] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 347.

Od 1952. radilo se po godišnjim planovima, koji su umjesto centralističkog planiranja sadržavali planove globalnih odnosa, primjerice, minimum iskorištenosti kapaciteta poduzeća, proporcije platnog fonda i postotka dobiti, visinu investicija i poreza. Od 1957. do 1961. radilo se prema novom planu.[523]

Od 1953. do 1959. karakterističan je visok razvojni stupanj i velika gospodarska učinkovitost investicija. Prosječna godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka bila je od 1953. do 1956. godine 8,4 %, a od 1957. do 1960. godine 13 %.[524]

Proces industrijalizacije rezultirao je brzim razvojem, stvaranjem radničke klase i golemog birokratskog aparata. Račun za takav megalomanski i autarkični projekt platio je uglavnom seljak prisilnom prodajom svojih proizvoda po vrlo niskim cijenama. U Jugoslaviji je broj službenika narastao na 250 000. Samo savezna uprava imala je 1948. godine 47 300 službenika, a, za usporedbu, 1956. taj se broj smanjio na 10 328 službenika. U Hrvatskoj je 1951. u državnoj upravi radilo 50 000 ljudi. Gospodarski sustav bez djelovanja tržišta rezultirao je, osim brzim razvojem, samodovoljnim i zatvorenim sustavom, rasipništvom, viškom radnika, neorganiziranošću i održavanjem nerentabilne proizvodnje.[525]

GOSPODARSKI POLOŽAJ HRVATSKE I JUGOSLAVIJE

Nakon 1945. mnogi podaci o stanju države, a napose gospodarski pokazatelji, javnosti nisu bili dostupni. Osim toga, način izrade i prikupljanja statističkih pokazatelja o gospodarskom razvoju Hrvatske i Jugoslavije i njihova prezentacija u javnosti upozoravaju na dvojbenu pouzdanost i teško provedivu provjerljivost. Stanje se bitno popravlja 1952. jer počinje izlaziti statistički časopis *Indeks*, a 1955. objavljen je prvi poslijeratni *Statistički godišnjak* za 1954., pa se može reći da je statistika postala sveobuhvatna i da je u stručnom smislu nadmašila razinu predratne statističke struke.[526]

Bilo kakva usporedba Jugoslavije s ostalim zemljama manjkava je zbog različite metodologije iskazivanja podataka. Problem je višestruk. Osim što za socijalističke zemlje često nema dostupnih podataka, problem je i u teorijskim razlikama u temeljnim gospodarskim pojmovima. Marksistička ekonomska teorija priznaje samo narodni dohodak ostvaren u materijalnoj proizvodnji. Jugoslavija je bila je-

[523] Neven BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 2002., 44 – 46.

[524] T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 234.

[525] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 443, 538; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 216; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 279.

[526] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 208.

dina zemlja na svijetu koja je kao glavni pokazatelj gospodarskog razvoja uzimala bruto materijalni proizvod ili društveni proizvod, kao što se uvriježilo u jugoslavenskoj statističkoj terminologiji. Društveni proizvod pokriva amortizaciju i narodni dohodak, ali ne i materijalne troškove. Dakle, to je novoostvarena vrijednost u određenom razdoblju u materijalnoj proizvodnji. On se nazivao i nacionalni ili narodni dohodak. Međunarodna usporedba je problematična jer se narodni dohodak iskazivao u tekućim cijenama, a ne u stalnim. Zato je nužno preračunavanje, a za to ne postoje jedinstvene metode. Osim toga, socijalističke zemlje ili zemlje centralno-planiranoga gospodarstva, koje su jednako koristile naziv nacionalni dohodak, svoj su razvoj iskazivale neto materijalnim proizvodom, odnosno samo novododanom vrijednošću gospodarskih djelatnosti. Dakle, kao i Jugoslavija, ali, za razliku od nje, isključivale su i amortizaciju u sklopu gospodarskih djelatnosti. Suprotno navedenom, zemlje tržišnoga gospodarstva ili kapitalističke zemlje, kao glavni pokazatelj razvoja koristile su bruto domaći proizvod (*gross domestic produkt* – GDP) ili, pak, bruto nacionalni proizvod (*gross national produkt* – GNP). Zajedničko jednom i drugom pokazatelju jest to što uključuju dodatnu vrijednost svih djelatnosti, a ne samo gospodarskih djelatnosti tzv. materijalne sfere. Razlika između ta dva pokazatelja samo je u tome, što prvi isključuje a drugi uključuje razliku između prihoda koji domaći gospodarski subjekti ostvaruju u inozemstvu i prihoda koji strani subjekti ostvaruju u zemlji.[527]

Mladi plešu kolo u povodu radne akcije

[527] Aleksandar VACIĆ, *Jugoslavija i Evropa, Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971 – 1987.*, Beograd, Ekonomika, 1989., 14.

Planovi obnove i petoljetke polazili su od niskog zatečenog stanja. Visoki zahtjevi katkad su zbog toga i bili realni. Vlast je poduzimala sve da prevlada gospodarsku krizu. Potaknula je veliku sječu šuma, zbog čega je Jugoslavija, ali i Hrvatska, od zemlje bogate šumama, postala siromašna šumom. Od 1946. do 1950. sjeklo se puno više od prirasta, pa su šume pretrpjele velike štete.[528]

Jugoslavija je do 1948. imala vrlo visoku stopu rasta. Na dobre rezultate utjecali su velika ekonomska pomoć SAD-a i drugih zemalja Zapada te otvoreno tržište SSSR-a i istočne Europe za slabiju robu. Početkom 1948. čak 52,9 % izvoza i 49,3 % uvoza bilo je u razmjeni s istokom.[529]

Od 1945. Jugoslavija je primila ogromna sredstva u ime pomoći, koja su često ovisila i o političkim odnosima. Pomoć su joj pružale međunarodne organizacije UNRRA, UNICEF, CARE i Crveni križ. Na gospodarsko stanje veliki utjecaj imao je prekid političkih i gospodarskih odnosa 1948. sa zemljama istočne Europe, koje su izvršile ekonomsku blokadu Jugoslavije. Neposredna šteta bila je 429 milijuna dolara. Osim toga, povećali su se i izdaci za obranu. Godine 1947. proračun armije bio je 60 000 000 dolara, a 1952. skočio je na 666 666 000 dolara. Sve skupa, do kraja 1952. izvanredni izdaci za obranu iznosili su 1 407 500 000 američkih dolara. U 1952. visina izdataka za vojsku bila je od 22 do 24 % nacionalnog dohotka ili oko 44 američkih dolara po glavi stanovnika. Nakon te godine izdaci se smanjuju, a 1956. bili su oko 10,8 % nacionalnog dohotka.[530]

Nakon prevladavajuće orijentiranosti prema istočnim komunističkim državama, vanjska se trgovina 1948. prebacila prema zapadnim kapitalističkim državama. One su normalizaciju ekonomskih odnosa uvjetovale prethodnim uređivanjem dužničko-povjerilačkih odnosa i obeštećenjem nacionalizirane imovine tih zemalja. Najveću pomoć Jugoslavija je dobila od SAD-a, Velike Britanije i Francuske. I od Međunarodne banke za obnovu i razvoj, Međunarodnog monetarnog fonda i Exim-banke od 1948. do kraja 1951. dobila je velike zajmove. Ogromna sredstva primila je od zapadnih zemalja za obranu, najviše od SAD-a. Vojna pomoć dolazila je od 1951. sve do 1959. Od 1951. do 1955. Jugoslavija je primila od SAD-a više od pola milijarde dolara gospodarske pomoći i više od pola milijarde dolara vojne pomoći. Uz to, treba dodati gotovo pola milijuna

[528] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 2., Zagreb, Stvarnost, 1966., 190.

[529] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 239; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 332; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 469.

[530] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 159, 207; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 74; E. KARDELJ, *Sećanja*, 193, 195, 196; T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 230; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 237, 348.

dolara zajmova zapadnih zemalja i Svjetske banke te pomoć UNRRA-e veću od 400 milijuna dolara. Prema nekim procjenama od 1945. do sredine 50-ih Jugoslavija je od Zapada primila 1 079 milijuna dolara u ime pomoći. Nakon Staljinove smrti 1953. i dolaska Hruščova u Beograd 1955., pomoć se Zapada smanjila. Nakon prestanka neposredne pomoći SAD-a i njegovih pogodnih kredita, 1961. Jugoslavija se čvršće povezala s Međunarodnim monetarnim fondom i Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj. Otopljenjem odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i drugim istočnoeuropskim zemljama, stanje se popravilo i u gospodarskim odnosima. Pokrenuto je niz ugovora i podignuto zajmova, a neprobirljivo tržište SSSR-a otvorilo je velike mogućnosti Jugoslaviji. Činjenica da je Jugoslavija ostvarila dobre odnose s oba bloka, donijelo joj je važan balans i izravnu političku i gospodarsku korist.[531]

Aleksandar Ranković

[531] Naglašavam da je riječ o „predinflacijskim" dolarima! Vidi: *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 27, 155, 159, 207; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 74; J. R. LAMPE, *Yugoslavia as History*, 276; E. KARDELJ, *Sećanja*, 193, 195, 196; T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 229; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 237, 348, 382, 435; Ivo BANAC, *Protiv straha, članci, izjave i javni nastupi 1987 – 1992*, Zagreb, Slon, 1992., 41; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 498; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 228; N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 144.

Tablica 39. Razmjena Jugoslavije sa svijetom 1947. – 1953. (u %) [532]

Godina/ razdoblje	Zapad		Istok		SSSR	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Uvoz	Izvoz
1947.	19,3	23,6	80,7	76,4	–	–
1948.	24,7	25,3	75,3	74,7	–	–
1949.	60,3	51,5	39,7	48,5	–	–
1950.	70,4	75,8	29,6	24,2	–	–
1951.	75,9	78,8	24,1	21,2	–	–
1952.	80,6	69,1	19,4	30,9	–	–
1953.	65,7	78,0	34,3	22,0	–	–
1954.	76,8	81,1	2,8	0,7	0,5	0,3
1956.	65,0	68,0	23,,0	22,0	–	–
1958. – 1959.	58,0	70,7	29,6	26,2	–	–
1960. – 1962.	51,9	29,7	20,6	18,7	8,0	6,8
1963. – 1964.	65,7	56,0	24,6	18,6	11,9	7,2
1965.	42,2	66,9	24,8	21,4	17,2	8,4

Nakon što je Jugoslavija od 1948. do 1952. imala nisku godišnju stopu rasta, od 1954. do 1964. prema stopama industrijskog razvoja bila je na vrhu svjetske ljestvice. Do 1963. Hrvatska i Jugoslavija imale su godišnju stopu rasta društvenog proizvoda 9,5 %, odmah iza Japana. Godišnje je porast industrijske proizvodnje od 1953. do 1960. bio je 13,7 %, a produktivnosti rada 3,9 %. U tom je razdoblju plan utemeljen na povećanoj proizvodnji potrošnih dobara, investicija u poljoprivredu, stanovanje i transport. Odustalo se od mita teške industrije.[533]

KOMUNISTIČKI KADAR

KPJ i KPH bila je strogo centralizirana stranka u kojoj su viša tijela u svojim rukama držali sve bitne poluge odlučivanja, pa i izbore članova nižih tijela. Tako je, primjerice Politbiro, kako se uobičajeno skraćivao naziv Politički biro, birao članove Centralnog komiteta, najvišeg tijela u stranci, a nije CK bio taj koji je odlučivao o članovima Politbiroa. Nazivi biro i komitet bili su nazivi za izvršna tijela svih komunističkih stranaka, pa tako i KPJ.[534]

KPJ bila je konspirativna organizacija i nakon rata. Javnost nije znala gdje postoje organizacije, tko su članovi, tko vođe. I sam je Tito, kako je već navedeno,

[532] „Zapad" i „Istok" nisu precizno definirani, a „Istok" ne obuhvaća samo istočnoeuropske komunističke zemlje. Primjerice, 1950. nije bilo trgovinskih veza sa sovjetskim blokom. Međutim, nakon 1954. podaci pod „Istokom" odnose se upravo samo na njih. Kad je SSSR izdvojen, to je posebno iskazano. Vidi: J. R. LAMPE, *Yugoslavia as History*, 253, 254, 278.

[533] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 345, 348, 436; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 74; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 238.

[534] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 123.

izbjegavao odgovoriti na pitanje je li on vođa, iako je to bilo sasvim očito. Sastanci su bili tajni, uglavnom su se održavali noću. Do Petog kongresa KPJ ni sastanci partijskih vodstava nisu se javno obznanjivali. Kao što je već spomenuto, u javnim partijskim dokumentima neposredno nakon rata nema riječi o socijalizmu i komunizmu, nego samo o narodnoj vlasti i narodnoj demokraciji. Formalno sve odluke donose, primjerice, narodni odbori, Narodna fronta, organizacija mladih i sindikati, a iza svih stoji KP. Javnost je uvjeravana da o svemu odlučuje „narod".[535]

Na početku rata KPJ imala je 12 800 članova, od kojih je bilo 4 500 članova KPH. Podaci nisu potpuno precizni jer se broj članova često procjenjivao. Prema drugom dokumentu, od 4 000 predratnih članova KPH, samo ih je 1 600 preživjelo. Početkom 1945. KPH imala je oko 16 000 članova, a s članovima u vojsci u Hrvatskoj bilo je u siječnju 1945. godine 26 000 članova. Tome treba dodati još mlade komuniste, članove SKOJ-a, kojih je na početku 1945. bilo 40 000. Već u prosincu 1945. u KPH bilo je 41 554 člana, 10 793 kandidata i 60 034 skojevaca. U Zagrebu je bilo 2 600 članova KP.[536]

Iako se KP definirala kao radnička stranka, nepobitno je da se u ratu poseljačila.

Tablica 40. Socijalni sastav KPH početkom 1945.[537]

Kategorija	Broj	%
Radnici	3 679	23,2
Seljaci	10 238	64,6
Obrtnici	560	3,5
Namještenici	597	3,8
Intelektualci	778	4,9
Ukupno	15 852	100,0

Idućih godina struktura se ubrzano mijenjala, pa je u KPH 1948. godine bilo 85 748 članova, 32,22 % radnika, 45,53 % seljaka, 13,62 % službenika i 2,83 % intelektualaca.[538]

Prema sličnim podacima iz kolovoza 1948., KPH imala je 82 280 članova; 61 222 imali su osnovnu školu, 9 692 do četiri razreda osnovne škole, 3 978 bilo je bez

[535] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 216.

[536] *Dokumenti Centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941 – 1945), knjiga 22, (1. januar – 4. mart 1945.)*, 159, 280, 326; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, 110; Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, 2, Zagreb, Globus, 1981., 329 – 333; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 129, 247.

[537] I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, 332.

[538] I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, 329 – 333; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 247.

škole, a ostali su imali srednju školu ili više obrazovanje. Dakle, 74 892 članova bilo je s osnovnom školom ili bez nje. Od 1067 članova kotarskih, gradskih i rajonskih komiteta, dakle članova s nekom dužnošću, 41,90 % imalo je osim osnovne škole „još po koji razred gimnazije ili ostalih škola". Godine 1949. čak 77 % kadra na lokalnoj razini nije imao ni osnovne škole, s gimnazijom ih je bilo 4,5 %, a samo 0,74 % s fakultetom. Ostali su imali nedovršenu gimnaziju ili studij. Vodstvo SK inzistiralo je na obrazovanju članstva, napose za obradu složenih filozofskih, sociooloških i ekonomskih pitanja na temelju klasične marksističke literature, ali činjenica je da je, primjerice, 1954. od 1145 članova SK u Dvoru na Uni samo 147 čitalo tisak, a da su u kotaru Križevci nabavljali samo 47 primjeraka glavnog glasila SKJ *Borbe*, što je djelovalo obeshrabrujuće.[539]

Milovan Đilas

Zbog slabog obrazovanja i niskog ugleda takvih komunista svi nepismeni članovi KP morali su pohađati analfabetske tečajeve. Pred članove kotarskih komiteta

[539] *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 142; *Treći kongres SKH 26. – 28. V. 1954.*, 145; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 169; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 247.

i kotarskih odbora stavljeni su još veći zahtjevi: morali su pohađati tečajeve u rangu osmogodišnjih i srednjih škola, da bi mogli voditi poslove u industriji, poljoprivredi i prometu robom. Tako je od svih službenika u odborima i lokalnoj privredi 1950. osnovnu školu imalo 51 %, četiri razreda srednje škole 43,5 %, a fakultet 5,5 % članova. No, i oni školovaniji bili su bez iskustva. Napori su rezultirali podatkom da je 1952. KPH imala 4 500 nepismenih od 145 605 članova. To je bilo 3 % članova, što je bilo, dakako, znatno ispod hrvatskog prosjeka nepismenih (više od 15 %).[540]

Spomenuto je da je u Hrvatskoj 1951. u državnoj upravi radilo 50 000 ljudi. Od toga ih je 36 % imalo samo osnovnu školu, a ako im pribrojimo i one s nepotpunom srednjom školom, bilo ih je zajedno 48 %. Srednju školu imalo je 29,5 %, a fakultet 13,5 % službenika.[541]

U opisivanju stanja mogli bi pomoći podaci o stanju u Jugoslavenskoj armiji, bez obzira što nema izdvojenih podataka za Hrvatsku ili hrvatske građane. Većina časnika imala je tek osnovnu školu, a nekoliko i srednju. Prema podacima objavljenim u službenoj publikaciji sredinom 1945., 83 % „starješina" bilo je bez srednjeg obrazovanja. Prema nekim podacima 1953. samo je 6 % časnika imalo je kompletno srednje školovanje, a 4,4 % fakultetsko obrazovanje. Nakon rata poslano je od 3 000 do 5 000 kandidata za časnike u SSSR na školovanje. Međutim, službeni podaci govore da 1953. od 46 538 časnika oko 12 % nije imalo neku vojnu školu, tečaj ili odgovarajuću školu u građanstvu.[542]

Osim podataka o nacionalnoj, socijalnoj i o obrazovnoj strukturi KPH, malo je drugih pokazatelja koji bi bacili više svjetlosti na sliku članstva novog vladajućeg sloja u društvu. Za kadrovsku politiku bilo je presudna hrabrost u ratu i odanost hijerarhiji, a manje znanje i inteligencija. U Hrvatskoj nitko nije tako dobro opisao način razmišljanja vodećih komunista i njihov fanatizam, kao jedan od vodećih srpskih komunista Dragoslav Marković Draža, nakon rata ministar građevinarstva srbijanske vlade.

> „Postao sam ministar građevina, na primjer, kada sam mislio da puteva u ovoj zemlji nema zato što ih 'pakosna buržoazija' nije htjela graditi. Uopće nisam imao predstavu što znači napraviti put i da u

[540] *Zvonko Brkić: život i rad*, 170, 176; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 216.

[541] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 216.

[542] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 71, 78; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 158.

njega treba ugraditi hiljada kubika kamena, da su potrebni strojevi i stručni ljudi." [543]

Na vrhu je uvijek bio isti krug ljudi, koji su se kretali u horizontalnim smjerovima, a tek zbog nagrade ili kazne kretali su se vertikalno. Nažalost, ne postoje istraživanja koja bi s pomoću podataka o promjenama vlasnika kuća i stanova u elitnim dijelovima i središtima gradova pokazala ulazak nove elite Hrvatske u novo okruženje i istiskivanje stare gospodarske, pa i političke elite ili, pak, miješanje s njom. Već je rečeno da su često suđenja zbog političkih razloga završavala i konfiskacijom imovine. Od toga je partijsko članstvo, dakako, prema mjestu u hijerarhiji, imalo i osobnu korist. Konfiskacijom kuća i stanova u središtu gradova koncentrirala se tzv. crvena buržoazija, koja je ubrzano osim političke moći dobivala i gospodarsku moć.[544]

Edvard Kardelj

[543] Kika DAMJANOVIĆ MARKOVIĆ, *Ja i moji ratni drugovi*, 2, Beograd, 1978., 101, prema: Latinka PEROVIĆ, *Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka*, u: Marko NIKEZIĆ, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003., 56.

[544] S. DABČEVIĆ KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 101, 102; R. DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, 103.

Međutim, kakve su to nagle promjene bile svjedoči jedan detalj, iako se odnosi na stanje u Beogradu. Naime, savezno ministarstvo šumarstva donijelo je uputu o ponašanju službenika u službenim prostorijama, u kojoj je stajalo da je zabranjeno skidati žarulje, šarati po zidovima, bacati otpatke kroz prozor, da je zabranjeno pljuvati i bacati palidrvca, pa navedeno je čak i kako se upotrebljava zahod. Ti podaci govore o tome iz kakve je sociokulturne strukture društva potekao novi službenički sloj, a u njemu su mnogi, ako ne i većina bili članovi KP. Slično posvjedočenje već sam iznio i za Zagreb, a takve sličice iz prošlosti poznate su iz usmene predaje u svakom većem gradu Hrvatske.[545]

O stanju među hrvatskim komunistima djelomično govore izvješća u kojima se analiziraju moralne osobine članstva, kao i izvješća o razlozima i vrstama kazni te isključenja. U dokumentu *Političko-moralni lik članova Partije* iz 1952. kaže se da je među članovima partije „sve manje birokratskog, bahatog i nečovječnog postupka prema ljudima". Izrijekom se spominje apolitičnost, nemoral, malograđanština, pijanstvo i nemoralni spolni život. „Nečovječnost" se, vjerojatno odnosi na ostvarivanje partijskih i državnih zadaća, koje su s udaljavanjem od rata i ublažavanjem revolucionarnih postupaka, gubile na radikalizmu.[546]

No, napose u ustaničkim krajevima i u selima s kolonistima, bila je jaka tendencija da tzv. „solunaši" i „sektaši" drže sve u svojim rukama i prozivaju ostale pitanjem gdje su bili u ratu. Birokratizacija KP, u kojoj je bilo sve više službenika, a sve manje radnika, između ostalog, bila je posljedica mišljenja da članovima KP pripadaju lakši poslovi u administraciji. Vlast se tome usprotivila uputama da svojim primjerom „na najtežim mjestima u proizvodnji za strojem, u jami u rudniku, na sječi u drvnoj industriji i td. – najtješnje povezani s radnicima" predvode napore da se plan izvrši. Međutim, mnogi su umjesto vlastitoga primjera prečesto rabili silu.[547]

Uvidom u privatni život, KPJ je htjela utjecati na moralnost svojih članova i imati nadzor nad njima. U životopisu, koji su prema *Instrukcijama za ispunjavanje anketnog lista i biografije* od 10. srpnja 1945. članovi KPJ morali predati pri učlanjivanju, osim političkih grešaka, morali su opisati obiteljske odnose i otkriti svoje slabosti.

[545] H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 15.
[546] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 37.
[547] *Zvonko Brkić: život i rad*, 164, 170, 176.

> „Učešće u frakcijskoj borbi, partiske kazne, sve greške u partijskom radu, a takođe i u ličnom i porodičnom životu, treba samokritički izneti i obrazložiti." [548]

Najveći problemi u „ličnom životu" članova KPH 1946. bilo je alkoholizam, loš odnos prema obitelji, rastave braka, „neprimjeran odnos" prema religiji i običajima. Treba naglasiti da je tek na Šestom kongresu SKJ Statutom određeno da je članstvo u SK nespojivo s ispovijedanjem religije.[549] Dakako, članstvo je i prije te službene zabrane znalo da je religioznost nespojiva s ideološkim postavkama KP. Vodstvo KPH u elaboratu *Lični život članova KP* iz 1946. članove KPH s obzirom na odnos prema religiji dijelilo je na 3 skupine:

> „a) oni koji vjeruju u Boga, vjeruju popovima i idu u crkvu iz uvjerenja da treba ići; b) oni koji su zamrzili popove i ostalo u vezi s crkvom, ali vjeruju u Boga, čitaju molitvenike, nose razne krstiće itd., a u crkvu ne idu iz partijske discipline; c) i oni koji sebe smatraju da su raščistili sa svim kako sa Bogom, tako i Crkvom, ali iz oportunističkih razloga ipak idu u crkvu, vjenčavaju se, krste djecu itd." [550]

Na području kotara Cres – Lošinj 40-ih čak 50 % članova KPH išlo je u crkvu. Brojka govori o naglom omasovljenju KPH, toleriranju religioznosti u krajevima koji su masovno sudjelovali u partizanima ili simpatizirali s njima, ali i taktičnijem postupku KPH u pograničnim područjima Jugoslavije.[551]

Tek je kasnije razdoblje donijelo strogo kažnjavanje zbog iskazivanja ili prakticiranja vjere. Od 1955. do 1958. iz SKJ zbog religioznosti isključeno je 7 048 članova, godišnje oko 2 400 ili 8,4 %. Najveći broj isključenih bio je u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini. Komunisti su isključivani zbog prisustvovanja vjerskim obredima, pa i, primjerice, zbog organiziranja pogreba svojih roditelja prema vjerskom obredu ili, pak, samo zbog prisustvovanja takvom pogrebu. Iako su vodstva KP upozoravala da se ne smije sektašiti, mislili su da se sudjelovanje u vjerskom obredu mora kazniti isključenjem.[552]

---

[548] *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, 285.

[549] Berislav JANDRIĆ, Pojave i oblici kažnjavanja članstva Komunističke partije Hrvatske (1945. – 1952.) *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1992., 1., 135 – 174, 138; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 133.

[550] B. JANDRIĆ, Pojave i oblici kažnjavanja članstva Komunističke partije Hrvatske (1945. – 1952.), 144.

[551] ISTO, 147.

[552] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 385, 390.

Tablica 41. Kazne u KPH 1945. – 1952.[553]

Godina	Članovi	Kazne	% kažnjenih	Isključeni	% isključenih
1945.	47 205	723	1,5	158	0,3
1946.	58 441	1 531	2,6	781	1,3
1947.	57 193	3 283	5,7	1 779	3,1
1948.	85 396	5 364	6,3	2 733	3,2
1949.	91 375	9 543	10,4	4 530	5,0
1950.	103 270	10 343	10,0	5 479	5,3
1951.	127 193	9 658	7,6	6 297	5,0
1952.	145 605	15 377	10,6	6 143	4,2
Ukupno	–	55 822	–	27 900	–

Nekoliko različitih podataka o broju isključenih objavljeno je na Trećem kongresu SKH u svibnju 1954. Prema tim podacima 1949. godine isključeno je 5 772 članova, 1950. godine 4 469 članova, 1951. godine 7 159 članova, 1952. godine 8 125 članova, a 1953. čak 13 949 članova. Od 1946. do 1965. isključeno je ukupno 98 285 članova. U tom razdoblju, bilo je sela, pa čak i općina gdje je živjelo više bivših, nego aktivnih članova SK.[554]

Osim kažnjavanja i potpuna pasivnost bila je odraz stanja u stranci i odnosa članova prema njezinoj politici i svom angažmanu. Pasivizacija članova KP može se velikim dijelom povezati s nezadovoljstvom s općim stanjem u zemlji, a napose s mjerama na selu, ali i posljedica je prethodnog masovnijeg primanja, iza kojeg nije stajala istinska želja za političkom djelatnošću. U nekim krajevima Hrvatske o tome govore i podaci o vrlo visokom postotku neplaćene članarine, a koja se počela uplaćivati od 1. srpnja 1945. U kolovozu 1951. na području Oblasnog komiteta KPH Karlovac bila je vrlo niska razina partijske stege. U Kotarskom komitetu KPH Slunj bilo je čak 85 % neplaćenih članarina, u Kotarskom komitetu KPH Vojnić 81 %, u Kotarskom komitetu KPH Vrginmost 73 %, a u Kotarskom komitetu KPH Titova Korenica 61 % neplaćenih članarina. Karlovačka oblast bila je prema tom važnom pokazatelju odanosti stranci na dnu KP Hrvatske, a pogotovo su vrlo nisko bili navedeni kotarski komiteti.[555]

Statistika članstva vodila se vrlo pomno, a iskazivana je na kongresima. SKH je u vrijeme Trećeg kongresa potkraj svibnja 1954. imao 138 248 članova ili 3,5 % svih stanovnika Hrvatske, a u vrijeme Četvrtoga kongresa, početkom travnja 1959., 176 017 članova u 8 363 organizacije. Petogodišnji porast iznosio je

[553] B. JANDRIĆ, Pojave i oblici kažnjavanja članstva Komunističke partije Hrvatske (1945. – 1952.), 170.

[554] *Treći kongres SKH 26. – 28. V. 1954.*, 65; *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., Zagreb, Stvarnost, 1966., 99.

[555] *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, 280; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 121.

37 769 članova. Između 3. i 4. kongresa primljeno 15 557 seljaka, a isključeno 10 525, ali unatoč tome njihov se broj smanjio, jer su mnogi seljaci u međuvremenu postali radnici ili službenici.[556]

Hrvatska 1947. godine

HRVATSKA: IME I TERITORIJALNO-UPRAVNA PODJELA

U dokumentima Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, održanog od 8. do 9. svibnja 1944., nije definirano ime hrvatske države. I u dokumentima NRH, države u nastajanju na razvalinama NDH, i u istupima pojedinaca rabe se nazivi Hrvatska i država s pridjevima federalna, ali ne naziva se tako i u naslovima svojih odluka i deklaracija. U *Odluci o Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođe-*

[556] *Treći kongres SKH* 26. – 28. *V.* 1954., 60; *Zvonko Brkić: život i rad*, 249, 253, 261.

nja Hrvatske kao vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i najvišem organu državne vlasti demokratske Hrvatske kao i u *Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Hrvatske* kaže se „demokratske Hrvatske". U nastavku govori se i o demokratskoj i o federalnoj državi Hrvatskoj, ali uvijek pisano malim slovima. *Odluka o ustrojstvu i poslovanju narodno-oslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština federalne države* Hrvatske napisana je u cjelini velikim slovima, pa pretpostavljam da riječi federalna i država nisu dio naziva, nego samo oznake o kakvoj je državi riječ. U pozdravnom brzojavu zastupnika Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a J. Brozu Titu spominje se ZAVNOH kao zakonodavno i izvršno tijelo „federalne jedinice Hrvatske". Dakle, nema dokaza da je uveden naziv FDH (Federalna Država Hrvatska), nego je taj naziv ušao u uporabu spontano. Tako se u govoru Vladimira Nazora, predsjednika, i Andrije Hebranga, potpredsjednika IO ZAVNOH-a, rabi upravo naziv Federalna Država Hrvatska, ali na drugom mjestu, primjerice V. Nazor rabi izraz Demokratska Hrvatska. Konačno, ni ZAVNOH nije promijenio ime u ZAVNO Federalne Države Hrvatske.[557]

Upravna podjela Hrvatske 1945.

[557] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944. (Od 1. siječnja do 9. svibnja)*, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta, 1970., 591 – 672.

Ni u nastupnom govoru prigodom osnivanja vlade V. Bakarić ne spominje FDH. *Odluka o Narodnoj vladi Hrvatske* isto tako ne sadrži naziv FDH, a u prisezi njezinih članova spominje se Federalna Hrvatska i Demokratska Federativna Jugoslavija. Ni u odluci o imenovanju ne naziva se tako. U *Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* Predsjedništva ZAVNOH-a od 24. travnja 1945. izričito se spominje Federalna Hrvatska. Osim toga, mnogi zakoni Predsjedništva ZAVNOH-a odnose se na Federalnu Hrvatsku. U Bakarićevu izvješću na Četvrtom zasjedanju ZAVNOH-a ne spominje se FDH, ali ni Hrvatska. U *Zakonu o promjeni naziva Z.A.V.N.* spominje se Demokratska Hrvatska, a Sabor se naziva Narodni sabor Hrvatske. Tako je i ostalim zakonima prihvaćenima na tom zasjedanju, u kojima se spominje i Federalna Hrvatska.[558]

U svezi s čl. 2 Ustava FNRJ Predsjedništvo sabora donijelo je 26. veljače 1946. *Zakon o imenu Narodne Republike Hrvatske*, kako je nazvana već u *Ustavu* FNRJ. Po tom zakonu Narodni sabor Hrvatske, Predsjedništvo Narodnog sabora Hrvatske i Narodna vlada Hrvatske mijenjaju se i glase Sabor Narodne Republike Hrvatske, Prezidijum Sabora Narodne Republike Hrvatske i Vlada Narodne Republike Hrvatske. *Narodne novine*, koje su izlazile u Zagrebu od 3. kolovoza 1945., promijenile su 29. siječnja 1946. svoju podnaslovnu oznaku *Službeni list Federalne Hrvatske* u *Službeni list Narodne Republike Hrvatske*.[559]

Narodna Republika Hrvatska mijenja ime prema modelu za Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, koja saveznim *Ustavom* od 7. travnja 1963. mijenja ime u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. NRH usvajanjem novog republičkog ustava 9. travnja 1963. mijenja ime u Socijalistička Republika Hrvatska (SRH).[560]

Na strukturu i podjelu Hrvatske na administrativne jedinice utjecala je tradicija, ali i rješenja prihvaćena unutar SKH. Nakon oslobođenja KPH sastavljala su četiri oblasna komiteta Dalmacija, Istra, Slavonija i Zagreb, i šest samostalnih okružnih komiteta Banije, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja, Karlovca, Like i Pokuplja. KPH imala je 4 oblasna komiteta, 28 okružnih, 120 kotarskih i 19 mjesnih. Nakon organizacijskih promjena potkraj 1946. SKH imala je dva oblasna komiteta Dalmacije i Istre sa po 4 okružna komiteta, a samostalni bili su okružni komiteti Banija, Bjelovar, Daruvar, Karlovac, Lika, Hrvatsko primorje, Osijek, Slavonski Brod, Varaždin, Zagreb, ali i Gradski komitet Zagreb, Sveučilišni komitet, Biro UDB-e Hrvatske, Komitet ministarstava i Zemaljski

[558] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1945. (Od 1. siječnja do 25. srpnja)*, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta, 1985., 630, 631, 650, 719.
[559] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 177, 178.
[560] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 279.

odbor Jedinstvenog sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku. Nakon nove reorganizacije potkraj 1948. KPH imala je 88 kotarskih i 17 gradskih komiteta. Načelo je bio da svako selo, poduzeće, fakultet i ulica imaju po jednu ćeliju.[561]

Upravna podjela Hrvatske 1950.

Istra je imala poseban tretman, pa je zbog te regije savezna vlada osnovala savezno-republičko ministarstvo za novooslobođene krajeve. Prvi zakonski upravno-teritorijalni ustroj proglašen je 26. lipnja 1947., kad je Sabor NRH donio *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Hrvatske*. Temeljne jedinice bili su kotarevi, njih 81, koji su obuhvaćali više mjesnih narodnih odbora.

[561] Berislav JANDRIĆ, Organizaciono stanje i struktura KPH od oslobođenja zemlje do kraja 1946. godine, u: *Oslobođenje Hrvatske 1945. godine*, zbornik radova, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1986, 62 – 79, 64 – 67, 68 – 69; B. JANDRIĆ, Pojave i oblici kažnjavanja članstva Komunističke partije Hrvatske (1945. – 1952.), 141.

Izvan sastava kotara bilo je 18 gradova. Jedina oblast bila je Dalmacija, koja je obuhvaćala 15 kotara i 4 grada. Preustrojstvo je slijedilo 7. travnja 1949. *Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR Hrvatske* smanjen je broj mjesnih odbora i povećan broj gradova. Uveden je ustroj oblast – kotar ili grad – mjesni narodni odbor. Bilo je šest oblasti: Bjelovar, Dalmacija, Karlovac, Osijek, Rijeka i Zagreb. Sve oblasti nazvane su prema središtima, osim Dalmacije, koja je zadržala pokrajinsko ime.[562]

Zbog ovisnosti strukture KPH od strukture NRH i obratno, izvršene su 1947. promjene i u KPH. Uvedena su 2 oblasna komiteta, 88 kotarskih i 18 gradskih, a umjesto komiteta za UDB-u Hrvatske, komiteta ministarstava i komiteta Zemaljskog odbora Jedinstvenog sindikata formiran je jedinstveni Komitet centralnih ustanova, koji je bio direktno vezan za CKKPH, kao GK KPH Zagreba i Sveučilišni komitet.[563]

Nova teritorijalno-upravna podjela provedena je 1952. *Zakonom o podjeli NR Hrvatske na kotare, gradove i općine*, kada su oblasti ukinute, a Hrvatska je podijeljena na 88 kotareva, 7 gradova i 60 gradskih općina. Nova podjela provedena je 1955. prema *Zakonu o području kotara i općina u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, kojim je uvedeno 299 općina u 27 kotara. Uvodio se komunalni sustav koji je trebao naglasiti općine kao viši društveni oblik samoupravljanja, a ne kao ekspozituru viših državnih organa. Tako je novo razdoblje komunalnog sustava od rujna 1955. obilježio pokušaj formiranja općine kao temelja jedinstvenoga ekonomsko-političkog sustava. „Komuna" je preuzela model planske birokracije i postala prijenosni remen volje vladajućeg sloja KP u gospodarskom životu. Nadzirala je tarifni pravilnik, poslovni pravilnik, program proizvodnje, kadrovsku politiku, podjelu dohotka, dobivanje kredita i sl. Međutim, uvođenjem reforme 1965. općina sve više poprima obilježja klasične građanske općine, a zamjenjuju je bankovne i financijske strukture, koje su od tada posrednici između poduzeća i vladajućih struktura.[564]

Zakonom o područjima općina i kotara u NR Hrvatskoj 26. rujna 1962. izraziti je smanjen broj kotara i općina. Uvedeno je devet kotareva: Bjelovar, Karlovac, Osijek, Pula, Rijeka, Sisak, Split, Varaždin i Grad Zagreb te 111 općina.

[562] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske (28. XI. 1946. – 18. I. 1947.), Stenografski* zapisnici, 289, 307; *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, Školska knjiga, 1996., 128, 129; I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 214, 222, 225.

[563] B. JANDRIĆ, Pojave i oblici kažnjavanja članstva Komunističke partije Hrvatske (1945. – 1952.), 140.

[564] *Hrvatske županije kroz stoljeća*, 129; *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske (28. XI. 1946. – 18. I. 1947.), Stenografski* zapisnici, 104; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 315; Slavko SURČULIJA, *Društvena anatomija nacionalizma. Socijalni izvori i koreni nacionalizma u modernom društvu*, Beograd, NIP Mladost, bez. g. izd., 229; *Hrvatski razgovori o slobodi (izbor)*, 300.

Ustavnim zakonom o promjeni Ustava SR Hrvatske 1967. ukinuti su kotarevi, pa nije bilo većih upravnih jedinica od općina. Na nižoj razini uvedene su mjesne zajednice. Prvotno ih je bilo 2 400, a 1990. već 4 117.[565]

Prva sjednica Ustavotvornog sabora bila je 28. listopada 1946., a *Ustav* je prihvaćen 18. siječnja 1947. Sabor je bio jednodoman. Nakon saveznog *Ustavnog zakona* od 13. siječnja 1953. i Sabor je donio u veljači 1953. *Ustavni zakon NR Hrvatske o osnovama društvenog i političkog uređenja i republičkim organima vlasti*. Uvedena su dva doma: Republičko vijeće i Vijeće proizvođača, a Prezidijum je ukinut. Na temelju *Ustavnog zakona* o provođenju Ustava SRH 1963. su provedeni izbori za novi peterodomni Sabor SRH. Uvedeno je pet vijeća: Republičko, Privredno, Prosvjetno-kulturno, Socijalno-zdravstveno i Organizaciono-političko.[566]

Upravna podjela Hrvatske 1956.

[565] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 277; *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, Školska knjiga, 1996., 130.

[566] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 186, 238, 300, 303; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 220.

FEDERALNI SUSTAV I CENTRALIZAM

Federalni sustav bio je bitno opredjeljenje KPJ. Nakon što je prošla unitarističku fazu dvadesetih godina i separatističku fazu potkraj dvadesetih i početkom tridesetih, KPJ je nakon osnivanja svojih organizacijskih jedinica Komunističke partije Hrvatske i Komunističke partije Slovenije u deklarativnim nastupima davala javnosti do znanja da je njezin cilj Jugoslavija kao savez ravnopravnih republika i nacija.

Osim načelnih opredjeljenja, koja su rezultirala odlukama AVNOJ-a o konstituiranju savezne države u studenome 1943., za nastajanje federacije presudno je postojanje zemaljskih političkih predstavništva i regionalnih vojnih vodstava. Strateško opredjeljenje i stanje u zemlji u vrijeme rata prisilili su KPJ da dopusti vrlo visok stupanj samostalnosti. Partizanska vodstva donosila su rješenja prema kojima su se Hrvatska, kao i Slovenija, mogle definirati kao suverene države. Od 1943. Hrvatska je oblikovala svoje državne organe i stvarala zakonodavni sustav. Na Drugom zasjedanju ZAVNOH-a u listopadu 1943. u Plaškom Andrija Hebrang govorio je o budućim federativnim republikama, rješavanju manjinskog pitanja, protiv kralja i vlade, a ZAVNOH je donio odluku o priključenju Istre i Hrvatskog primorja. Dakle, rješavana su pitanja iz nadležnosti države kao cjeline.[567]

Jedna od bitnih poluga suverenosti svake države jest vojska. Hrvatski partizani, kao i partizani ostalih budućih federalnih jedinica, imali su svoje glavne stožere, imenovane glavni štabovi. Danom preimenovanja NOV i POJ u Jugoslavensku armiju (JA) 1. ožujka 1945. i ukidanja glavnih stožera federalnih jedinica, ukinute su federalne vojske, što je bio bitan element državnosti. Sve jedinice podvrgnute su zapovjedništvu Generalštaba JA bez posrednika na razini federalnih jedinica. Glavni štab JA za Hrvatsku ukinut 18. svibnja 1945. CK KPJ već je 10. kolovoza 1945. preuzeo neposredno vodstvo partijskih organizacija u Jugoslavenskoj armiji preko Političkog odjeljenja (Uprave) Ministarstva narodne obrane. Tim rješenjima ratna je samostalnost federalnih jedinica bila potpuno dokinuta. Sve veće područje pod nadzorom partizana, tj. KPJ, AVNOJ-a i Ministarskog savjeta omogućili su da se napusti praksa ratne samostalnosti i okrenutosti rješavanju svojih posebnosti. Republičke vlasti postale su izvršitelji politike koju je određivao savezni vrh. Jugoslavija je postala visoko centralizirana zemlja. S obzirom na jednopartijsku diktaturu centralizirane KPJ federacija je bila zapravo pseudofederacija. Štoviše, centralizacija je dostigla razinu koja je

[567] J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 74; M. KLEMENČIĆ, Novija historijsko-geografska osnovica jugoslavenskih izvanjskih i unutarnjih granica s posebnim osvrtom na hrvatske granice, 322.

nadmašila centralističku Jugoslaviju šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića.[568]

Opći propis o imenovanju vlada pripremljen je u Beogradu, i to od Predsjedništva AVNOJ-a 31. ožujka 1945. Određen je opći obrazac za imenovanje svih vlada, njihovo ime, broj resora i nadležnosti te način prisege vlade. Propise su smjeli objavljivati isključivo na temelju zakona federalne skupštine i uputa vlade. Jedina koncesija federalizmu bila je da AVNOJ te preporuke nije objavio u obliku zakona, nego u obliku preporuke. I *Zakon o Vladi Federalne Hrvatske* gotovo doslovno prepisan je po toj preporuci. Federalne jedinice svoju su telegrafsku vezu s Beogradom održavale preko Politbiroa KPJ, a ne preko vlade DFJ. Predsjednici svih vlada postali su sekretari politbiroa. U Hrvatskoj je to bio Vladimir Bakarić. Savezna vlada mogla je ukinuti sve odredbe republičkih ako nisu bili u skladu sa saveznim zakonima, a one koje su se ticale federalne jedinice bile su pod paskom federalnog javnog tužitelja koji je mogao izdati pritužbu, s kojom se pozabavilo Predsjedništvo ZAVNOH-a.[569]

Poznato je da su iz Slovenije u jesen 1945. dolazili prigovori da bi se savezni zakoni i prijedlozi trebali prihvaćati nakon prethodnog dogovora u federalnim jedinicama, a da je pravi izraz za pravno-političku tvorevinu naroda država, a ne da nazivi sadrže riječi poput *federalna jedinica* ili *zemaljski*. Jovan Đorđević, član ustavne komisije pri ministarstvu za konstituantu, na primjedbe je odgovorio tezom da je sudjelovanje federalnih jedinica osigurano preko sudjelovanja u Saveznoj skupštini, odnosno ministarskom savjetu, a da ne bi bilo pravilno da se prijedlozi zakona prije donošenja u Saveznoj skupštini dostavljaju na suglasnost predsjedništvima zemaljskih vlada.[570]

Ministar za konstituantu i potpredsjednik vlade Edvard Kardelj 8. rujna 1945. imenovao je komisiju za ustav pri istom ministarstvu: predsjednik dr. Mihajlo Konstatinović, dr. Jovan Đorđević, dr. Nikola Stjepanov, Blagoje Hadžipanzov, pomoćnik JT DFJ, dr. Aleš Bebler, dr. Dušan Kermavner, dr. Ivo Krbek i dr. Stanko Frank, oba profesori zagrebačkog sveučilišta, te dr. Leon Geršković, tajnik komisije, isto tako iz Hrvatske. Zanimljivo je da su se odlučili za odredbu o samoodređenju i pravu odcjepljenja, ali da je ta odredba izbačena iz teksta koji je dan na javnu raspravu. U predloženi tekst ponovno je stavljena tek u siječnju 1946. na prijedlog ministarstva za konstituantu, ali nije poznato na čiju inicijativu. Tekst su pretresali ministarstvo za konstituantu, ustavotvorni

[568] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 226; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 200; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 287.
[569] J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 213, 214.
[570] ISTO, 306, 307.

odbori obaju domova skupštine i Politbiro CK KPJ. Politbiro je je predloženo ime Savez Narodnih Republika Jugoslavije promijenio u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ).[571]

Prema riječima Vladimira Bakarića, predsjednika vlade Narodne Republike Hrvatske, nova je Jugoslavija svojim prvim ustavom od 31. siječnja 1946. potvrdila potpunu suprotnost u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju.

> „(...) donošenje Ustava konačno je likvidiralo Jugoslaviju kao zemlju nacionalnog ugnjetavanja, konačno je likvidiralo one stare reakcionarne velikosrpske elemente, koji su toliko i toliko godina ugnjetavali nas Hrvate, otvorilo nam je put za mirnu i slobodnu izgradnju u novoj bratskoj zajednici".[572]

Takvo je opredjeljenje bilo zajamčeno pravom na samoopredjeljenje, koje je uključivalo i pravo na odcjepljenje. Formulacija da su narodi odlučili živjeti u federativnoj državi uz spominjanje prava na odvajanje u prošlom vremenu, i to riječima da su narodi „izrazili svoju volju", mogla se tumačiti na način da je to pravo konzumirano. Iako su KPJ i Jugoslavija preslikavali sva sovjetska iskustva, pa tako i *Ustav FNRJ* te *Statut KPJ*, postojale su neke razlike. Naime, sovjetskim ustavnim rješenjima određeno je da se svaka sovjetska republika ima pravo odcijepiti od SSSR-a, kao i da ima pravo održavati neposredne odnose sa stranim državama, sklapati ugovore, diplomatske odnose i da ima vlastite vojne formacije. Tako široka prava republika jugoslavenski *Ustav* nije predvidio, iako je uglavnom slijedio sovjetski obrazac. Međutim, bez obzira na ustavne formulacije, pravo na samoopredjeljenje, odcjepljenje i suverenost pretvorili su se u gole fraze. U realnosti nije bilo federalizma, a sve bitne odluke donosila je KP. Štoviše, progonjeni su svaka ideja i djelovanje usmjereno odvajanju republika, a temelj za progon bila je odredba da je propovijedanje mržnje i razdora protivno *Ustavu*. *Ustav* je naglasio nacionalnu ravnopravnost, ali ona je važila samo za jugoslavenske nacije, ali ne i, primjerice, za Nijemce. U tom smislu bile su i odredbe *Zakona o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora* iz 1945., kao i *Krivični zakonik* iz 1951.[573]

---

[571] J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 392 – 399.

[572] Ekspoze predsjednika Vlade Narodne Republike Hrvatske, 27. 8. 1946., u: *Peto zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske), 26. – 30. kolovoza 1946*, 17.

[573] V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 183, 184; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 229, 230, 237, 239; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 198, 185.

Federativna jugoslavenska država uspostavljena je kao federacija *republika* a ne kao federacija *naroda*, jer se smatralo, na temelju lenjinsko-staljinskog rješenja nacionalnog pitanja, da se suverenost nacije ostvaruje suverenošću nacionalne države. Ipak, nacije nisu svedene na republike, nego uključuju sve pripadnike nacije i izvan matičnih republika. No, istodobno republike su nacionalne države.[574]

Iako su republike bile definirane kao suverene domovine suverenih nacija, s idejom republičkog suvereniteta kosi se članak 9. saveznog ustava, koji je predviđao da izvjesna prava pripadaju samo FNRJ., kao i članak 11., koji je zahtijevao da republički ustavi budu u skladu s ustavom FNRJ. U slučaju nesklada između saveznog i republičkog zakona, savezni zakon bio je iznad republičkoga. Osim toga, suverenost republika bila je i na druge načine ograničena. Tako je manjina imala ista prava kao i većina, a istodobno je bila dio većinske nacije u drugoj republici. Svi građani imali su ista prava na cijelom teritoriju, a mogli su se sasvim slobodno seliti, pa je to značilo da svako može sudjelovati u političkoj participaciji, dakle u suverenitetu u svakoj od republika. Primjerice Srbi u Hrvatskoj imali su ista prava kao i većina, tj. Hrvati, a istodobno su bili dio većinske nacije u Srbiji. Kao građani su, ako ostanemo na primjeru Srba i Hrvata, imali ista prava na cijelom teritoriju Jugoslavije. To je značilo da je svaki Hrvat i svaki Srbin, kao i pripadnici drugih naroda, mogao sudjelovati u političkoj participaciji, dakle u suverenitetu u svakoj od republika. Dakle, nijedna nacija nije bila stvarno suverena u svojoj republici, kao što to nije bila nijedna republika. *Ustav* od 31. siječnja 1946. formalno uspostavlja federalizaciju, a zapravo osigurava čvrstu centralizaciju. Naglašava suverenost naroda, a cijeli poredak počiva na nadzoru političkog vrha. Republike imaju tek zanemariva prava. Federalizam je trebao služiti kao gromobran za nacionalna osjećanja, ne ograničavajući vlast i jurisdikciju centralizirane administracije.[575]

Ustav NRH, prihvaćen 18. siječnja 1947., definirao je Hrvatsku kao narodnu državu republikanskog oblika, a izričito je utvrdio suverenost hrvatskoga naroda u NRH kao njegovoj nacionalnoj državi i s obzirom na mogućnost njegova udruživanja u jugoslavensku federaciju.[576]

---

[574] Andrija KREŠIĆ, Zašto je Jugoslavija dvaput propadala; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 115.

[575] A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 228, 230, 231, 236.

[576] P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 109; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 117; Hodimir SIROTKOVIĆ, Kontinuitet izgradnje hrvatske državnosti u razdoblju 1918 – 1991., *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, 2000., 6, 990 – 1001, 996; I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 197.

> „Ostvarujući u svojoj Oslobodilačkoj borbi, u bratskom jedinstvu sa Srbima u Hrvatskoj, i u zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije svoju narodnu državu – Narodnu Republiku Hrvatsku, hrvatski se narod, izražavajući svoju slobodnu volju, a na temelju prava na samoodređenje – uključujući pravo na odcjepljenje i ujedinjenje s drugim narodima – ujedinio na temelju načela ravnopravnosti s ostalim narodima Jugoslavije i njihovim narodnim republikama (...)".[577]

Spomenuto je da su s Hrvatima konstituirali NRH i Srbi, da su ravnopravni s Hrvatima, ali nije spomenuto njihovo pravo na samoodređenje, koje se veže isključivo uz Hrvate. Štoviše, iz prijedloga članka 11. ispala je formulacija „srpski narod" i prihvaćena „Srbi", čime se, pretpostavljam, sugerirala njihova pripadnost hrvatskoj političkoj naciji, naciji shvaćenoj kao državi građana koja obuhvaća sve stanovnike bez obzira na etničku pripadnost.[578]

Prema ustavu bila su dva doma. Ministarstva su se dijelila na svesavezna ministarstva (6), savezno-republička ministarstva (9) i republička ministarstva. Samostalnost republičkih ministarstava bila je djelomična, jer su bila pod nadzorom saveznih ekonomskih, planskih i političkih tijela. Zanimljivo je da, za razliku od ustava Hrvatske, Slovenije i Srbije, ustavi ostalih republika nisu sadržavali odredbu da predstavnici ministarstva u republičkim vladama trebaju biti odobreni od republike. Naime, savezna ministarstva izvršavala su neposredno svoje zadaće, ali mogla su imati i svoje predstavnike u republičkim vladama. Savezna su ministarstva inozemnih poslova, narodne obrane, prometa, pomorstva, pošta i vanjske trgovine, a mješovita ministarstva financija, unutarnjih poslova, pravosuđa, industrije, rudarstva, trgovine i opskrbe, poljoprivrede i šumarstva, rada, građevina. Savezno-republička ministarstva imala su upravljati posebnim granama državne administracije, posredno, preko ministarstava pojedinih republika, ali i neposredno u određenim poduzećima od posebne važnosti za cijelu državu. Republike samostalno, barem formalno, rješavaju pitanja kulture, prosvjete, zdravstva, socijalne skrbi i komunalnih poslova.[579]

Sa stajališta jedinstvene države velika samostalnost u kulturi i prosvjeti, koja je odražavala, ali i održavala razlike, mogla je biti ključna za Jugoslaviju. Od 1948. nije više bilo saveznoga ministarstva za školstvo, a mnoga druga tijela

[577] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske (28. XI. 1946. – 18. I. 1947.), Stenografski* zapisnici, 262; *Ustav Narodne Republike* Hrvatske, 7., 18.

[578] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske (28. XI. 1946. – 18. I. 1947.), Stenografski* zapisnici, 263.

[579] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 114; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 228; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 317.

organizirana na republičkoj razini gotovo su uvijek imala neku vrst „centralnog ureda". Nacijama i republikama pripala je kulturna autonomija, a sve socijalno, ekonomsko i političko pripalo je djelokrugu središnjih federalnih tijela. Zapravo napuštene su unitarističke ideje da se preko kulture i prosvjete dugoročno radi na jedinstvenoj kulturi jugoslavenskih naroda, a time i za novu i čvršću nacionalnu podlogu. Njezini pobornici povremeno će se javljati, bit će pokušaja njezina oživljavanja, ali razvoj je krenuo u suprotnom smjeru. Osim jakih ministarstava u prosvjeti i kulturi, održale su se i neke tradicionalne organizacije koje su isključivo vezane za republike, primjerice u Hrvatskoj Matica hrvatska, Matica iseljenika i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. One nemaju neku vrst središnjeg ureda kao mnoga druga republička tijela. I druge republike imaju takva kulturno-znanstvena tijela, koja nemaju pandan na saveznoj razini. U prvom razdoblju njihova je djelatnost zanemariva i u političkom pogledu nevažna, ali vremenom dobivaju sve više na važnosti.[580]

Upravna podjela Hrvatske i Jugoslavije 1962.

[580] A. BARUCH WACHTEL, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda*, 160; Zvonko LEROTIĆ, Kulturni pluralizam i federativni politički sustavi, u: Radule KNEŽEVIĆ, Slaven RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, Zagreb, Fakultet političkih znanosti, 2002., 233 – 246, 244; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 230, 234.

Do ustavnih zakona 1953. jaka centralizirana država utjecala je na shvaćanje o nužnosti što brže kulturne homogenizacije, dakle podređivanja kulturnog pluralizma jedinstvu i općem izjednačavanju u kulturnoj sferi. Napose se nastojalo što više izjednačiti hrvatsko-srpsko jezično područje. Kasnije je samoupravljanje još više onemogućivalo osamostaljivanje federacije kao sile iznad društva koja bi rezultirala unitarizmom i homogenošću.[581]

Ustav je odredio djelokrug odlučivanja savezne vlade, ali ne i razdvajanje zakonodavne i izvršne vlasti. Legislativa nije bila odvojena od egzekutive, a najvažniji organ Skupštine bio je Prezidij sastavljen od zastupnika, ministara savezne vlade i premijera republičkih vlada. To su bili gotovo redovito najviši članovi KP. Tako su isti ljudi bili sebi odgovarali kao zakonodavci i kao izvršitelji vlasti. Najvažniji organ ustavni je Ministarski savjet, tj. vlada koja je imala zapravo neograničenu moć. Godine 1953. Prezidij je ukinut i zamijenjen 30 članskim Saveznim izvršnim vijećem, pod vodstvom predsjednika republike. Republike nisu imale predsjednike jer je ta institucija rezervirana samo za federaciju. Tito je bio predsjednik republike, predsjednik SIV-a, generalni sekretar SKJ, a od četiri potpredsjednika, trojica su članovi Izvršnog komiteta CJ SKJ, nekadašnjeg Politbiroa, a četvrti je član CK SKJ. Šestorica od 14 članova Izvršnog komiteta CK SKJ ujedno su i članovi SIV-a, a osim dvije iznimke svi članovi SIV-a bili su članovi CK SKJ. U taj partijski organ uključeno je i šest predsjednika izvršnih vijeća republika, koji su ujedno članovi SIV-a. Postignuta je potpuna isprepletenost državnih tijela najvišim partijskim dužnosnicima, ali i obratno, u najvišim partijskim tijelima sjedili su državni dužnosnici.[582]

J. Broz Tito je u svom prvom govoru u Zagrebu 21. svibnja 1945., kada se, po svemu sudeći, prvi i zadnji put javno izjasnio kao Hrvat, usporedio granice između republika s bijelim crtama u mramornom stubu. Iako je rekao da federacija neće biti splet malih država, nego da ona ima više „administrativni karakter", naglasio je da će republike imati slobodu da same upravljaju i da su neovisne u kulturnom i gospodarskom razvoju. Ipak, prema nekim autorima i svjedocima, J. Broz Tito vjerovao je u stvaranje jedinstvene nacije u budućnosti, i to na temelju pravičnijih odnosa i uspješnijeg razvoja u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju.[583]

[581] Zvonko LEROTIĆ, Kulturni pluralizam i federativni politički sustavi, u: Radule KNEŽEVIĆ, Slaven RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, Zagreb, Fakultet političkih znanosti, 2002., 233 – 246, 244.

[582] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 100, 101, 108.

[583] J. BROZ TITO, *Izgradnja nove Jugoslavije*, 14; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 117; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 236.

MEĐUNACIONALNI ODNOSI

Vodstvo KPJ ulagalo je velike napore da stvori pretpostavke u kojima bi se nepravde na temelju nacionalne pripadnosti mogle dogoditi samo kao incidenti kojima bi se trebala pozabaviti policija. Mnogi oblici rješavanja međunacionalnih i međurepubličkih odnosa mogu se grupirati u dva temeljna: afirmativni i represivni. Među afirmativnima jednu od najvažnijih uloga trebalo je imati izjednačavanje razine gospodarske razvijenosti jugoslavenskih republika. Približavanje nerazvijenih razvijenima, vjerovali su, smanjio bi se snažan izvor sukoba. Zato je, sukladno s komunističkim uvjerenjem da su gospodarstvo i odnosi u gospodarstvu ključ i temelj rješenja cjelokupnih društvenih problema, jugoslavensko komunističko vodstvo zadalo kao cilj ubrzano smanjivanje gospodarske nejednakosti. Mislili su da će „bratstvo i jedinstvo" ostati samo prazne fraze, ako plan neće, kao što su to formulirali u prvom petogodišnjem planu 1947.,

> „omogućiti privredno i kulturno podizanje zaostalih republika i pokrajina i odstranjivanje razlika u stupnju razvoja".[584]

Međutim, unatoč željama takva ogromna ambicija mogla je biti rezultat samo dugotrajnog procesa. Među potezima koji su mogli dati brze rezultate bile su zabrane. Kao što sam spomenuo, KPJ je koristila uglavnom dva načina ostvarivanja sve prisutnijeg slogana „bratstva i jedinstva": strogo kažnjavanje svih nacionalističkih ispada i potpuna zabrana javnog spominjanja i rješavanja međunacionalnih sporova. Uljepšavanje stvarnog stanja trebalo je pripomoći da se približi željenoj slici stanje proizišlo iz nedavno završenog rata, a još uvijek opterećeno progonom političke oporbe i svećenika te odmazdom nad ratnim protivnikom, što je imalo i izravne posljedice na mnijenje da se progoni hrvatstvo. Takav restriktivni pristup u suzbijanju međunacionalnih sporova urodio je i potiskivanjem gotovo svih javnih iskazivanja nacionalne pripadnosti, osim u statističke svrhe, što je dugoročno urodilo jakim frustracijama. One su bile najjače upravo na područjima s miješanim nacionalnim stanovništvom, napose Hrvata i Srba, gdje se takva politika najrestriktivnije i provodila.

Novine, oglasne ploče u tvornicama i javnim ustanovama, plakati, filmski žurnali, javni govori i svi ostali oblici političke promidžbe nabijeni su velikim optimizmom. U izradi slike države neizbježivoga napretka i sklada, koju žele narušiti samo izdajice, klasni neprijatelji i imperijalisti, vrlo važno mjesto imale su javne izjave o bratstvu i jedinstvu, slavenskoj i jugoslavenskoj uzajamnosti i

[584] *Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947 – 1951.*, prema: N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 11; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 227.

osuđenosti na zajednički otpor tisućljetnim osvajačima. U tome su pomogli i oni, koji bi prema idealnom zamišljenom komunističkom društvu budućnosti za to imali najmanje pravo, primjerice svećenici. Tako je Svetozar Ritig, koji je bio među rijetkim službenicima Katoličke crkve koji su surađivali s komunističkom vlašću, na osnivačkoj skupštini Udruženja svećenika u Bosni i Hercegovini *Dobri pastir* 1950. propovijedao nacionalno jedinstvo:

> „Mi Hrvati i Srbi, pravoslavni i katolici, rođena smo braća po krvi i jeziku, ali i po vjeri u Gospodina. Jedna smo rodbina i svojta. Isti smo narod i dva imena. Ista smo kršćanska vjera u dvije crkve." [585]

Iako je navedeni primjer isticanja kršćanske vjere kao sjedinjujućeg čimbenika iznimka, koja se zbog komunističkih dogmatskih razloga nije mogla popularizirati, ipak Ritigova izjava oslikava poslijeratno ozračje s kojim se suočavala vlast. Teške međunacionalne prilike stvarale su pogodno ozračje da i unitarističke ideje o jedinstvu po krvi, jeziku i vjeri, pomognu njihovu smirivanju. U tom smislu lakše se podnosilo ono iskakanje od deklarativne politike koje je bilo usmjereno na jačanje zajedništva, nego bilo kakvo iskazivanje separatizma. Logika održanja države i njezina stabilizacija bila je presudna za ocjenjivanje korisnosti komunističkih suputnika.

Jugoslavija je nakon 1945., iako federativna i republikanska, ponovno bila izraz volje male političke skupine, koja je vojnom silom izgradila državu na osnovi vlastite koncepcije, koja je mnoge isključila iz sfere odlučivanja. Nije bila prava federacija, nego unitarna država pod vladavinom centralizirane KP, u kojoj su članovi bili podređeni striktnoj disciplini partijskog „demokratskog centralizma". Vodstvo KPJ moglo je donositi odluke bez obzira na savezni i republičke ustave, pa i statut KPJ. Unatoč tome, vodeći komunisti bili su svjesni presudne uloge nacionalnog pitanja na ukupne odnose u Jugoslaviji i Hrvatskoj. Politbiro CK KPJ bio je ogledalo takva pristupa. U njemu su Crnogorci, Hrvati, Slovenci i Srbi, uz otvaranje prema Makedoncima, odražavali željeni utjecaj svih tada priznatih jugoslavenskih nacija na političko odlučivanje. Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas bili su gotovo idealna nacionalna struktura vodećeg tijela jugoslavenskih komunista. Međutim, nijedan od komunističkih vođa nije nastupao u ime nacije, pa ni republike. U prvom planu bila je borba za komunizam kao sustav socijalne pravde i jednakih mo-

[585] Miroslav AKMADŽA, Prilog poznavanju političkog djelovanja mons. Svetozara Ritiga, *Historijski zbornik*, Zagreb, 2001., 137 – 158, 154.

gućnosti, a mnogi su komunisti već u ratu i neposredno nakon njega potisnuli svoje nacionalne osjećaje.[586]

O nacionalnim odnosima moglo se pisati samo pozitivno. Osim u nekoliko članaka oporbenoga *Narodnog glasa* u Zagrebu i *Demokratije* u Beogradu u 1945., u javnost nije mogla prodrijeti drukčija slika od službene slike o jedinstvenosti svih republika i nacija. Međutim, nacionalne napetosti u Kraljevini Jugoslaviji, a posebno krvavi ratni sukobi, ostavili su vrlo duboke tragove. Tako je američki tisak pisao da Srbija nije prihvatila Tita jer su je partizani razbili i zaveli teror, a da su Hrvati ostali vjerni Mačeku i Katoličkoj crkvi. Vođa KPJ i komunističke Jugoslavije J. Broz Tito znao je da mora cjelokupnu politiku temeljiti na nacionalnoj ravnopravnosti, ali i što češćem javnom promoviranju takve politike. Tezama o podjeli u Jugoslaviji u svom prvom intervjuu američkim i britanskim novinarima, objavljenom u *Timesu* 16. svibnja 1944., parirao je brojkama od 44 % Srba, 30 % Hrvata, 10 % Slovenaca, 5 % Crnogoraca, 2,5 % muslimana i 2,5 % Makedonaca u partizanskom pokretu. Pitanje je li Tito tim brojkama zaista ublažio dojam stranih promatrača, ali svakako je svjetskoj javnosti predstavio ciljeve svog pokreta.[587]

Međutim, u Hrvatskoj nije bilo jednostavno potisnuti sjećanja stanovništva na 65 600 poginulih boraca NOV i 52 500 vojnika poginulih na strani NDH – kakvi su približni izračuni – i brzo zaboraviti ideološke i ratne podjele. Činjenica je da je potkraj rata na strani poražene strane, tj. OS NDH, po podacima MO NDH, bilo 174 402 vojnika, od toga 34 701 ustaša, sprječavala je brzu normalizaciju stanja. Broj dojučerašnjih neprijatelja „novo-stare" države i komunističkog režima izazivao je osjećaj nesigurnosti zbog potencijalne prijetnje. Pobjednici su zato i nakon ratnih operacija nastavili nemilosrdne obračune s pripadnicima OS NDH i ustaške organizacije, nespremni stvarno prihvatiti česte objave amnestije.[588]

Utjecaj nove vlasti u pojedinim federalnim jedinicama, a još više prema regionalnim posebnostima, bio je često ovisan o nacionalnoj strukturi stanovništva. Ako se promatra stanje u Hrvatskoj, Hrvati su u partizanima sudjelovali s nešto više od 60 %, što je za gotovo 15 % manje od udjela u strukturi njezina stanovništva, a hrvatski Srbi sudjelovali sa 28 %, što je gotovo 70 % više u odnosu na udio u strukturi stanovništva Hrvatske. I popis sudionika NOR iz 1972. potvrđuje

[586] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 61.

[587] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 386; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 143.

[588] V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 198; Josip POTOČNJAK, Bleiburg, *Hrvatska ljevica*, Zagreb, 30. 6. 2001., 5 – 6, 34 – 35.

navedene odnose: te je godine u Hrvatskoj bilo 228 474 sudionika partizanskog pokreta, a od toga 140 124 ili 61 % Hrvata i 63 710 ili 28 % Srba.[589]

Suprotno od stanja nakon Prvog svjetskog rata, kada su srpski vladajući krugovi stalno ponavljali da je Srbija najzaslužnija za stvaranje Jugoslavije, komunisti nisu dopuštali otvaranje pitanja o tome koja nacija ili regija najzaslužnija za obnovu Jugoslavije i za uspostavu komunističkog sustava vladavine. Međutim, mnogi podaci govore da su u Hrvatskoj postojale velike razlike.

Tablica 42. Poginuli partizani – pripadnici NOVJ 1941. – 1945. u Hrvatskoj.[590]

Nacija	Popis 1964.	
	Broj	%
Hrvati	32 497	52,6
Srbi	28 216	45,6
Ostali	1 120	1,8
Ukupno	61 833	100,0

Najviše je nacionalnu strukturu pobjedničke vojske, kao i članstvo u KPH, osim ideološke i političke opredijeljenosti te regionalne pripadnosti, napose na područjima koji su pripali Italiji, odredio odnos prema državnom okviru: za ili protiv Jugoslavije, tj. za potpunu samostalnost Hrvatske ili njezino uključenje u sklop jugoslavenske države. Opredijeljenost Srba statistički je puno jasnija: ona je nepobitno pozitivna prema različitim koncepcijama Jugoslavije, a vrlo negativna prema svakoj samostalnoj Hrvatskoj. Za Hrvate problem je nešto složeniji, pa su kolebanja između potpunog prihvaćanja ili odbijanja samostalnosti Hrvatske ili njezina uključenja u Jugoslaviju, mnogo više ovisila i o sadržaju tih država. Naznačene dileme izravno su se odrazile i na nacionalni sastav među pobjednicima. Iako se broj pripadnika KPJ/KPH popravljao u korist Hrvata nastojanjem KP za nacionalnom uravnoteženošću, taj broj ipak nikad nije postigao idealan odnos koji bi proizlazio iz strukture stanovništva Hrvatske.

[589] Igor GRAOVAC, O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941 – 1945., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1974., 2., 7 – 64, 62; Branko DUBRAVICA, *Vojska antifašističke Hrvatske (1041 – 1945)*, Zagreb, Narodno sveučilište Velika Gorica, 1996., 3; V. IVETIĆ, Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske, 149 – 175, 152 – 167; Ivo i Slavko GOLDSTEIN, Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 6, Zagreb, 5. – 7. listopada 2001., prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2002., 247 – 267, 264.

[590] Dragan CVETKOVIĆ, Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu *Žrtve rata 1941 – 1945.* iz 1964. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 6, Zagreb, 5. – 7. listopada 2001., prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2002., 365 – 381., 366, 379.

Tablica 43. Nacionalni sastav KPH početkom 1945.[591]

Nacionalnost	Bez članova JA		Sa članovima JA	
	Broj	%	Broj	%
Hrvati	9 135	57,6	15 892	56,6
Srbi	6 257	39,4	11 063	39,4
Ostali	460	2,9	1 145	4,0
Ukupno	15 852	100,0	28 100	100,0

Nacionalna struktura KPH u ratnom razdoblju pokazuje neuravnoteženu nacionalnu strukturu KPH, napose u područjima s mješovitim hrvatskim i srpskim stanovništvom. Po mnogo većoj zastupljenosti Srba u odnosu nacionalni sastav stanovništva isticali su se posebno područja Banovine, Gorskog kotara, Karlovca, Like i Slavonije.

Tablica 44. Nacionalni sastav KPH prema područjima na početku 1945.[592]

Područje	KPH	Hrvati		Srbi		Ostali		Ukupno
		Broj	%	Broj	%	Broj	%	%
OK Banija	1 141	118	10,3	1 020	89,4	3	0,3	100,0
Oblast Dalmacija	3 911	3 311	84,7	568	14,5	32	0,8	100,0
OK Gorski kotar	491	311	63,3	173	35,2	7	1,4	100,0
OK H. primorje	654	650	99,4	4	0,6	0	0,0	100,0
Oblast Istra	1 280	1 145	89,5	15	1,2	120	9,4	100,0
OK Karlovac	1 016	217	21,4	793	78,1	6	0,6	100,0
OK Lika	1 321	177	13,4	1 144	86,6	0	0,0	100,0
OK Pokuplje	756	649	85,8	94	12,4	13	1,7	100,0
Oblast Slavonija	3 074	903	29,4	2 019	65,7	152	4,9	100,0
Zagrebačka oblast	2 208	1 654	74,9	427	19,3	127	5,8	100,0
Ukupno	15 852	9 135	57,6	6 257	39,5	460	2,9	100,0

Iako je nakon rata postotak Hrvata u KPH rastao, a postotak Srba padao, u mnogim sredinama taj je proces tekao jako sporo.

Tablica 45. Nacionalna struktura KPH 1945. – 1946.[593]

Nacija	Početkom 1945.		Lipanj 1945.		Potkraj 1945.		Potkraj 1946.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Hrvati	9 135	57,6	13 877	56,0	30 664	64,9	39 560	67,7
Srbi	6 257	39,5	10 159	41,0	14 509	30,7	16 438	28,1
Ostali	460	2,9	744	3,0	2 062	4,4	2 443	4,2
Ukupno	15 852	100,0	24 780	100,0	47 235	100,0	58 441	100,0

[591] I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, 332; *Dokumenti Centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941 – 1945), knjiga 22, (1. januar – 4. mart 1945.)*, 314.

[592] I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, 332.

[593] I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, 332; B. JANDRIĆ, Organizaciono stanje i struktura KPH od oslobođenja zemlje do kraja 1946. godine, 72 – 77.

U Lici se stanje nije popravilo. Od 4 342 komunista samo 630 ili 14,5 % bili su Hrvati, iako je odnos u strukturi stanovništva bio približno jednak ili su u nekim područjima Hrvati bili većina. Hrvati su prevladavali i u Banovini, ali među 2 648 članova KPH bilo je samo 23,4 % Hrvata. Slično je bilo i u Slavoniji. Zato je KPJ osnivala posebne komisije sa zadaćom da provjeri razloge koji su doveli do takva stanja ili, bolje rečeno, razloge zbog kojih se stanje nije popravilo u odnosu na ratno razdoblje.

U *Izvještaju o obilasku sreskih partijskih organizacija: Vinkovci, Vukovar, Osijek, Đakovo, Brod i Bjelovar, i mesnih partijskih organizacija: Osijek, Brod i Bjelovar, u vremenu od 9. do 29. februara 1948. godine* konstatiralo se da se KP nije učvrstila u neustaničkim hrvatskim krajevima u Slavoniji. To je najbolje odražavala nacionalna struktura prema kojoj je broj Srba bio „srazmjerno mnogo veći nego Hrvata". Osim toga, mnoga sela u Slavoniji uopće nisu imala partijsku organizaciju. Tako u vinkovačkom kotaru u 7 sela nije bilo organizacije KP, u brodskom kotaru 86 sela imalo je organizaciju, a 46 sela nije, u bjelovarskom kotaru sela s partijskom organizacijom bilo je 67, a 79 sela nije imalo partijsku organizaciju. U đakovačkom kotaru 23 sela nisu imala partijsku organizaciju. Ni u gradovima nije bilo povoljnije za KP. Tako je u Osijeku od 690 komunista samo 100 bilo iz grada, a u Bjelovaru od 200 samo je 30 bilo iz grada. U *Izvještaju o obilasku sreskih partijskih organizacija: Vrgin most, Vojnić, Slunj, Korenica, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Bosanski Petrovac, Drvar, Split, Makarska i mesne partijske organizacije u Splitu, u vremenu od 17. decembra 1947. g. do 10. januara 1948. godine* kaže se da je u Slunju 30 % Hrvata pasivno, a da je u koreničkom kotaru postoji sektaštvo prema Hrvatima.[594]

Stanje u drugim krajevima Hrvatske nije bilo tako loše, ali bilo je daleko od zadovoljavajućega. Međutim, politika nacionalne ravnopravnosti, promijenjene okolnosti i veliki priljev mladih utjecali su na velike promjene u vrlo kratkom vremenu.

Nakon izbijanja sukoba s partijama članicama Informbiroa, a zapravo sa svim komunističkim partijama svijeta, članstvo KPH naraslo je do jeseni 1948. na 85 748 članova, a kandidata za članstvo na 16 464. Od toga je Hrvata bilo 58 128 ili 67,78 %, Srba 24 225 ili 28,25 %, a ostalih 3 395 ili 3,97 %. Komunisti su među 3 779 858 stanovnika Hrvatske, popisanih 1948., činili 2,27 %. Treba upozoriti da je to broj u koji nisu uračunati hrvatski državljani članovi KPJ u JA, a

[594] *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, 608 – 612.

ni pripadnici JA iz drugih republika stacionirani na tlu Hrvatske. Nacionalni sastav CK KPH odražavao je približnu strukturu članstva: među 57 članova bilo je 42 Hrvata, 15 Srba, a među 27 kandidata za članove bilo je 15 Hrvata, 9 Srba i ostalih.[595]

Masovno primanje novih članova ublažavanjem kriterija znak je postupnog prerastanja kadrovske KPJ u masovnu stranku. Među novoprimljenima bilo je dosta i onih koji su ratovali na drugoj strani. Iako su najčešće to bili oni koji su ratovali na drugoj strani kratko vrijeme, i to u početku rata, najviše do kapitulacije Italije, 1947. bilo je ukupno 8 000 članova KPH koji su bili u domobranima. KK KPH Zlatar u rujnu 1949. imao je u svom sastavu 128 bivših domobrana i 2 ustaša, a 33,4 % članstva KK KPH Jastrebarsko sudjelovalo je u „neprijateljskim formacijama". U sjevernoj Dalmaciji u partijskim organizacijama bilo je bivših četnika i pripadnika MVAC-a. Navedeni podaci pokazuju da su se prvotna partijska ekskluzivnost izabranih članova i njihova dogmatska čistoća, nakon rata i preuzimanja vlasti povlačili pred logikom monopola jedne partije. Izvršavanje državnih zadaća ovisilo je i o masovnosti članstva.[596]

Uravnoteženiju nacionalnu strukturu pokazivala je Narodna fronta Hrvatske, koja je već po svojoj ulozi bila bliža stanovništvu, iako je imala, u skladu s time, i mnogo manji utjecaj.[597]

Svaka politika počiva na svojim izvršiteljima, pa je kadrovska politika jedna od najvažnijih dimenzija politike. Komunistička vlast bila je svjesna neravnomjernosti u nacionalnoj strukturi mnogih važnih državnih institucija, a napose vojske. Podaci za JA neposredno nakon rata i nakon demobilizacije u ljeto 1945. pokazuju da je nacionalni sastav odudarao od proklamirane politike. Unatoč nekim pokušajima da se nacionalni sastav uravnoteži, njegova će se neravnomjernost s manjim poboljšanjima održati u cijelom razdoblju komunističke Jugoslavije.[598]

---

[595] A CK SKJ, II-H-K/27/2; HDA, CK SKH-K-29; Treći kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb 1956., Zagreb, 65., Statistički podaci organizacija Saveza komunista NR Hrvatske za 1959. godinu, Zagreb, 1960., 4; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 133; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, 133, 280.

[596] HDA, CK SKH, Zapisnik sjednice CK KPH, 17. 5. 1947.; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 118.

[597] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 68, 69.

[598] D. Mirsad ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, Sarajevo, Savez logoraša, CID – Centar za istraživanje i dokumentaciju, Biblioteka „Svjedočanstva", 1999., 9.

Tablica 46. Nacionalni sastav časnika potkraj 1945.[599]

Nacija	Postotak u JA	% u strukturi st. (popis 1948.)	Odnos prema strukturi st.
Crnogorci	9,20	2,70	+6,5
Hrvati	22,72	23,99	–1,72
Makedonci	3,58	5,14	–1,56
Muslimani	1,88	5,13	–3,25
Slovenci	9,71	8,97	+0,74
Srbi	50,97	41,51	+9,46

Nacionalni sastav časnika u JA 1947. pokazuje da se stanje nije znatnije izmijenilo u odnosu na razdoblje neposredno nakon rata. Štoviše, kasniji podaci pokazuju da je udio kadrova srpske nacionalnosti bilo u stalnom porastu, uglavnom zahvaljujući udjelu Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Tako je 1953. godine časnika Srba rodom izvan Srbije u JNA bilo 34,8 %, a te je godine Srba izvan Srbije u strukturi stanovništva bilo 11,5 %. Za razliku od njih, udio časnika Srba rodom iz Srbije 1953. bio je ispod razine njihova udjela u strukturi stanovništva. Naime, u JNA ih je bilo 22,2 %, a u strukturi stanovništva 30,0 %.[600]

Osim navedenih presudnih čimbenika, poput regionalnih razlika, uglavnom proizišlih iz razgraničenja NDH s Italijom, koje je utjecalo najviše na ugroženost Hrvata, kao i ugroženosti Srba u NDH, a što je izravno utjecalo na širenje partizanstva, ostaje otvoreno pitanje koliko je i je li na popularnost časničkog zanimanja u razvijenijim republikama utjecalo ukidanje podjela garnizona na razrede skupoće. Prema toj podjeli ovisila je plaća časnika. U pravilu su u razvijenijim dijelovima zemlje bili troškovi života veći, pa su, primjerice, za jednak čin i položaj, kao i radni staž, časnici bili jednako plaćeni, primjerice u Zagrebu i Kosovskoj Mitrovici.[601]

[599] Podatke o nacionalnoj strukturi JA preuzeo sam od D. Nikolića i iz *Enciklopedije Jugoslavije*. Naime, nejasno je od kuda je Nikolić crpio podatke za nacionalnu strukturu Jugoslavije s obzirom da se ne podudaraju s prvim službenim popisom iz 1948. Dok je za druge narode minimalna razlika, za Hrvate treba biti postotak 23,99 a ne 29,69. Time je i udio Hrvata u nacionalnoj strukturi časnika 1945. u odnosu na nacionalnu strukturi stanovništva 1948. mnogo veći, nego što to navodi autor. Vidi: D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 37.; *Enciklopedija Jugoslavije, 5, Hrv – Janj*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1988., 50. Opredjeljivanje muslimana bilo je trostruko: kao neopredijeljni, kao Hrvati i kao Srbi.

[600] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 38; D. M. ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, 118.

[601] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 443.

Tablica 47. Nacionalna struktura generala i „starješinskog kadra" 1953. (u %)[602]

Nacionalnost	Udio u starješinskom kadru		Generali	% u stanovništvu	
	Studeni 1949.	Listopad 1953.	1953.	1948.	1953.
Crnogorci	9,7	10,8	29,7	2,7	2,8
Hrvati	22,1	20,3	18,1	24,0	23,5
Makedonci	3,6	3,6	2,0	5,1	5,3
Muslimani	0,7	0,3	0	5,1	5,9
Slovenci	8,9	7,0	9,0	8,9	8,8
Srbi	53,8	57,0	38,1	41,5	41,7
Ostali	1,7	0,9	0	12,7	12,1

Prevelika zastupljenost Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine izazvala je, čini se, zabrinutost tek u kasnijim desetljećima. Kasnih 50-ih taj se nesrazmjer suprotan deklarativnim opredjeljenjima održavao, napose na račun Hrvata i Muslimana, što je izazivalo sve veće nezadovoljstvo među njima, pa i među komunistima te bivšim partizanima.

Dostupni podaci za Bosnu i Hercegovinu svjedoče da su tamo ratne podjele ostavile snažan trag i da nacionalna struktura važnih državnih institucija nije mogla biti bez posljedica na raspoloženje Hrvata i u Hrvatskoj. Primjerice, među bosanskohercegovačkim pripadnicima Udbe 31. prosinca 1949. bilo je čak 72,13% Srba i samo 16,7 % Muslimana te zanemarivih 6,75 % Hrvata. Slična nacionalna struktura bila je i u KP BiH gdje je bilo dvije trećine Srba. Potkraj 1951. Srbi su činili čak 81,05 % sekretara osnovnih organizacija KP BiH te 82,49 % članova kotarskih, gradskih i rajonskih komiteta. U prvom CK KP BiH, izabranom na osnivačkom kongresu potkraj 1948., Srbi su činili 68,75 % članova. Položaj Hrvata, napose u vezi s djelovanjem Udbe u Bosni i Hercegovini, naveo je Cvijetina Mijatovića, visokog bosanskohercegovačkog dužnosnika, da izjavi da je „bilo teško biti Hrvat u poslijeratnom razdoblju".[603]

Ništa bolje stanje nije bilo ni u Hrvatskoj u nacionalno mješovitim područjima s većim brojem Srba, gdje je partijski sastav bio „srpsko-seljački". O lošem odnosu prema Hrvatima govorilo se na sjednicama CK KPJ i CK KPH, najviše u lipnju

[602] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 38; Bojan B. DIMITRIJEVIĆ, Pobuna jugoslovenske periferije. Generalski kor Jugoslavenske armije 1945 – 1953. godine, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 7*, Beograd, 20. – 22. listopada 2001., prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2003., 287 – 306, 293.

[603] D. M. ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, 144; H. KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*, 73; Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 91.

i srpnju 1945. Odnos prema zarobljenicima i diskriminacija pri opskrbi, mnogi slučajevi osvećivanja, o čemu je već bilo riječi, najviše svjedoče o tome.[604]

Međunacionalne i međurepubličke odnose u početcima FNRJ djelomično osvjetljava i sudbina vodećeg hrvatskog komunista Andrije Hebranga, zaštitnika posebnih interesa Hrvatske u središnjim jugoslavenskim tijelima. Njegov pad 1948. izraz je slabljenja federalističkih i umjerenijih snaga u KPJ. Andrija Hebrang bio je sekretar CK KPH, šef Vojnog komiteta KPH i Operativnog vodstva KPH, a potkraj 1943. bio je kooptiran u Politbiro CK KPJ. Osim toga, bio je među osnivačima AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Dosljedno je zastupao ravnopravnost Hrvata i Srba, ali je provodio i samostalniju politiku u odnosu na jugoslavensko komunističko vodstvo. Usprotivio se vodstvu dalmatinskih komunista jer nisu poštivali autoritet CK KPH i ZAVNOH-a. U ožujku 1944. sugerirao je CK KPJ da je preuranjeno Glavni štab Hrvatske preimenovati u Glavni štab NOV Jugoslavije za Hrvatsku jer da je Maček još jak i da bi uklanjanje nacionalnog obilježja vojske zakočilo mobilizaciju Hrvata. Pretjerane su neke optužbe na račun Hebranga, poput one da je napadao osobno Mačeka umjesto Mačekovu politiku čekanja, da je NF zamišljao kao koaliciju stranaka i zanemarivao Srbe. Upravo u Hebrangovo vrijeme Srbi su dobili svoje glasilo i klub zastupnika, ali i pravo na ćirilicu. Isto tako, sukob oko vjeronauka nije bio pravi problem, jer sličan slučaj u Sloveniji nikoga nije smetao. Međutim, svi navedeni primjeri, pa i osnivanje Telegrafske agencije Hrvatske (TAH) dokaz su samostalnije politike Hebranga i Hrvatske, od one koju je mogao prihvatiti vrh KPJ. To se tumačilo nacionalizmom i preuzimanja nadležnosti KPJ u ruke KPH. U listopadu 1944. pozvan je u NKOJ kao povjerenik trgovine i industrije i predsjednik saveznog Privrednog savjeta. U vladi DFJ ministar je industrije, a izabran je i u Ustavotvornu skupštinu FNRJ.[605]

U Beogradu se Hebrang razilazio s dogmaticima i centralistima na mnogobrojnim pitanjima, kao što su nepovoljna zamjena kune, uvođenje institucije radničkih povjerenika, granice s Vojvodinom i pretjerani progon u Hrvatskoj te ubrzana industrijalizacija. U sukobu s Đurom Salajem i Mošom Pijadom oko rješenja u vezi s uvođenjem radničkih povjerenika i njihovoga nadziranja privatnih poduzetnika, a na štetu samostalnog odlučivanja vlasnika i učinkovitosti proizvodnje, nije dobio podršku u Politbirou CK KPJ.[606]

---

[604] HDA, CK SKH, Zapisnik CK KPH, 13. 1. 1946.; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, 68, 382.

[605] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, Institut za suvremenu povijest, 1996.; J. VODUŠEK STARIČ, *Prevzem oblasti 1944 – 1946*, 77, 79, 93, 100.

[606] Zdenko RADELIĆ, Radnički povjerenici – kontrola privatnog sektora ili zaštita radnika?, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1989., 1. – 3., 129 – 157.

Hebrang se posebno angažirao oko *Zakona o povlačenju i zameni okupaciskih novčanica* i *Zakonu o kursevima za povlačenje okupaciskih novčanica i o regulisanju obaveza*. Na sjednici od 5. travnja 1945. usprotivio se predviđenom kursu kune prema dinaru. Bilo je predloženo da se za 100 kuna dobije 2,5 dinara. Sjednici su prisustvovali svi najviši dužnosnici AVNOJ-a i članovi njegova Predsjedništva, a od najmoćnijih ljudi KPJ bili su A. Ranković, E. Kardelj, R. Čolaković, S. Žujović i V. Bakarić. Hebrang je bio vrlo jasan.

> „Taj kurs nije pravilno određen, njega mase u Hrvatskoj neće primiti, tamo će se reći da je to opet neka zavjera protiv Hrvata. Uostalom zašto se pravi tolika razlika između kune i Nedićeva dinara? Ako bi ovako odredili i ozakonili kurs kune to bi znatno oštetilo privredu Hrvatske i svih onih krajeva u njoj koji su tako teško opustošeni, kao što su Lika, Kordun, Dalmacija. Čini mi se da se ovaj kurs ne može braniti načelom jednakosti, ne možemo reći Hrvatima da smo ovo osjetljivo ekonomsko i političko pitanje rješavali u duhu bratstva i jedinstva naših naroda. Ja zato molim da se ovo još jednom prodiskutuje, jer ja ne mogu dati svoj pristanak na ovakvo rješenje, jer sam ubjeđen da je to nepravilno i protiv interesa hrvatskog naroda." [607]

No prilikom glasovanja prihvatio je sugestiju da se ne suprotstavlja prijedlogu. O tečaju kune Predsjedništvo je ponovno raspravljalo 7. lipnja 1945. prigodom usvajanja *Zakona o kursevima za povlačenje okupaciskih novčanica i o regulisanju obaveza na području Bosne i Hercegovine*. Sada je kurs bio 1 000 kuna za 7 dinara, dakle, još nepovoljniji. Član Predsjedništva Antun Augustinčić tome se suprotstavio, A. Hebrang je rekao da je prije i on imao primjedbe, ali da se sada s prijedlogom slaže. Ostaje nejasno, zašto je naglo promijenio mišljenje. Sličan ovome saveznome, *Zakon o kursevima za povlačenje okupaciskih novčanica i o regulisanju obaveza na području Hrvatske* rješavan je 21. lipnja 1945. bez diskusije.[608]

Da nije samo A. Hebrang prigovarao nejednakom tretiranju republika, svjedoči i zapisnik sjednice Politbiroa CK KPH od 10. siječnja 1947. Tada je Marko Belinić upozorio da su plaće u Hrvatskoj za 6 % manje nego u Sloveniji, ali i za 5 % manje nego u Srbiji. Opravdano bi bilo, naglasio je M. Belinić, samo to da su manje nego u Sloveniji, ali da bi trebale biti veće nego u Srbiji zbog razlika u visini produktivnosti rada.[609]

---

[607] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 128.

[608] M. MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944 – 1948), 128, 129; *Zakonodavni rad Pretsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Pretsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, 19 novembra 1944 godine – 27 oktobra 1945 godine*, 106, 313.

[609] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 283.

A. Hebrang je bio i predsjednik Savezne planske komisije od 1946. Već 24. travnja 1946. isključen je iz Politbiroa CK KPJ, a u lipnju gubi položaj ministra industrije i predsjednika Privrednog savjeta. S mjesta predsjednika Savezne planske komisije smijenjen je 8. siječnja 1948., a s mjesta ministra lake industrije 5. svibnja 1948. U travnju 1948. stavljen je u kućni pritvor, a 7. svibnja uhićen. Zbog straha J. Broza Tita da će ga Staljin srušiti Hebrangovom pomoću lažno je optužen da je surađivao s ustašama. To je postala i službena verzija njegove krivnje. Ubijen 1949. ili 1950., ali obznanjeno je da je učinio samoubojstvo.

SA SKUPŠTINE GLAVNOG ODBORA SRBA U HRVATSKOJ
I SRPSKOG KULTURNOG DRUŠTVA „PROSVJETE".

Skupština Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj 1947. Reportaža objavljena u zagrebačkom Ilustriranom vjesniku *9. ožujka 1947.*

Odnos Hrvata i Srba u Hrvatskoj, kao i u Jugoslaviji, bio je jedan od kamena temeljaca zajedništva, ali i opasan izvor razilaženja i sukoba. Zato se to nastojalo riješiti u najužim krugovima. Počeci izjednačavanja uloge srpskog naroda s hrvatskim u Hrvatskoj počinje 11. svibnja 1867. odlukom Sabora da „Trojedna kraljevina priznaje srpski narod, koji u njoj živi, istovjetnim i ravnopravnim s hrvatskim narodom". Nakon velikih promjena državno-pravnog položaja Hrvatske kao dijela različitih državnih tvorbi, od autonomije u Austro-Ugarskoj Monarhiji preko gubitka svih oblika hrvatske državnosti u Kraljevini Jugoslaviji, pa do osnivanja Banovine Hrvatske i Nezavisne Države Hrvatske, u kojoj su Srbi kao politički narod potpuno negirani, Treće zasjedanje ZAVNOH-a 1944. svojim je odlukama slijedilo duh definicije položaja Srba u Hrvatskoj iz vremena Trojedne Kraljevine.

„Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni." [610]

Nešto ranije, 1942. J. Broz Tito odbio je prijedlog Moše Pijade da se uspostavi srpska autonomija u Hrvatskoj. Ipak, pragmatičan pristup nacionalnom pitanju rezultira odlukom o osnivanju Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a 10. studenoga 1943., koji je konstituiran 12. siječnja 1944. u Otočcu. Nekoliko mjeseci kasnije, 18. studenoga 1944. u Glini je utemeljeno nacionalno prosvjetno-kulturno društvo Prosvjeta, koja je baštinila djelatnost kulturnih društava Srpsko kolo i Seljačko kolo. Njezini su zadaci bili širenje kulture i prosvjete, kao i bratstva i jedinstva s Hrvatima. Prosvjeta je izdavala glasilo *Srpska riječ*. Novi korak bilo je utemeljenje Glavnog odbora na Prvom kongresu Srba u Hrvatskoj 29. i 30. rujna 1945. uz prisutnost desetaka tisuća sudionika, bolje reći simpatizera. Glavni odbor predstavljao je novi oblik nacionalnog okupljanja Srba umjesto Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a. Politbiro CK KPH zamislio je da Glavni odbor potiče ekonomski, politički i socijalni napredak Srba u Hrvatskoj, polazeći od teze da je srpsko pitanje u Hrvatskoj seljačko pitanje. Većinu Glavnog odbora činili su komunisti, a nije imao svoju organizacijsku mrežu. Klub srpskih vijećnika i Prvi kongres Srba u Hrvatskoj i njegov Glavni odbor, najviši su izrazi naglašavanja važnosti nacionalnog pitanja i izbjegavanja optužbi da su komunisti anacionalni ili protusrpski.[611]

[610] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944. (Od 1. siječnja do 9. svibnja)*, 666.

[611] J. IRWIN, *The Croat Questions, Partisans Politics in the Formation of the Yugoslav Socialist State*, 229; K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 71; Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb, Vjesnik, 1991., 146; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 260; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 113.

U *Rezoluciji Prvog kongresa Srba u Hrvatskoj* u prvoj točki naglašen je odnos između Srba iz različitih federalnih jedinica.

> „Granice federalnih jedinica ne cijepaju i ne razdvajaju srpski narod, već su čvrste spone, koje vežu sve Srbe u Jugoslaviji." [612]

Naslovnica Kalendara Prosvjete iz 1947.

Posebnost se izražavala u osmoj točki s naglaskom da će uzdizat „srpsku kulturu i razvijati je preko srpskog kulturno-prosvjetnog društva 'Prosvjeta'". U devetoj točki, u kojoj se spominju zadaće, rečeno je da će se podizati „srpske zemljoradničke zadruge" da bi se Srbi u Hrvatskoj „ekonomski što više unaprije-

[612] D. ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, 144.

dili". Međutim, nije bilo razlike u odnosu prema hrvatskim i srpskim kulturnim i ekonomskim institucijama. Ni na jednima se nije inzistiralo, a nakon što se Savez srpskih zemljoradničkih zadruga obnovio 1945., ubrzo se raspustio, kao i ostali tradicionalni savezi, i stvara se Zadružni savez Hrvatske. Postojao je i Muzej Srba u Hrvatskoj, privremeno smješten u Muzeju za umjetnosti i obrt, odnosno Povijesnom muzeju i Državnom arhivu u Zagrebu. Svoje prostorije dobio je početkom 1949. zajedno s Centralnom bibliotekom Srba u Hrvatskoj u Marinkovićevoj ulici. Poslije Prvog kongresa Srba napustio se koncept nacionalnog organiziranja, pa je Glavni odbor Srba 1947. svoju djelatnost prekinuo, čime je izgubio posebnost u Narodnoj fronti Hrvatske. Pjevački zbor Srpskog prosvjetnog društva *Obilić* 1949. ujedinjen je sa zborom Hrvatskog prosvjetnog društva *Lisinski* u zbor *Bratstvo i jedinstvo*. Godine 1947. Prosvjeta je imala 60 pododbora sa 15 000 članova, a 1949. godine 178 pododbora sa 20 000 članova. Međutim, vrijeme će pokazati, iako je broj odbora i dalje rastao, a mnogi su bili potpuno pasivni, nacionalno usmjerenje Prosvjete bilo je sve manje uočljivo, a sve više se izjednačavalo sa svakom drugom kulturnom institucijom bez nacionalnog predznaka. Zapravo, komunisti su preko Prosvjete i drugih srpskih nacionalnih društava kanalizirali nacionalne osjećaje i preusmjerivali seljačku ideologiju.[613]

Ideja o zbližavanju pripadnika svih naroda na temelju komunističkih vrijednosti koje su dobivale prvorazredan tretman umjesto nacionalnih, omogućilo je KPH da napusti pragmatična rješenja iz rata i da ukine nacionalne institucije. Uloga srpskih nacionalnih institucija bila je slična kao i uloga HRSS-a. Trebalo je kanalizirati Srbe prema KP, a njihova posrednička uloga trebala se postupno ugasiti jer se temeljila na nacionalnom izdvajanju. Nacionalne su institucije bile taman toliko nacionalne da nisu mogle utjecati na nacionalno podvajanje, ali su morale spriječiti obnavljanje starih nacionalnih institucija i razvoj nacionalizama. Provodile su politiku bratstva i jedinstva, tj. što većeg zbližavanja naroda, u kojoj nacionalna pripadnost, svedena na statističku činjenicu, nije trebala imati važnu ulogu, a sve je to trebalo biti protkano komunističkim idejama i ciljevima. Njihovo brzo gašenje to je potvrđivalo. Samo na prvi pogled to je bio početak rada na gašenju nacionalnih osjećaja, iako se ne može reći da u prevladavajućoj politici potiskivanja nacionalnih razlika nije bilo i takvih pojedinaca koji bi te dugoročne zamisli administrativno odmah riješili. Dakle, može se reći da je KPH, kao i KPJ, ublažavala nacionalne razlike i potiskivala njihovo izražavanje, ali ih nije brisala. Ideja o stvaranju jedne nacije koja se lako lijepila

[613] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 238, 240, 242; D. ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, 144, 146; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 205, 222; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 113.

na nacionalni nihilizam i komunističko uvjerenje o neizbježivom odumiranju nacija, ostala je samo kao primamljiva mogućnost.[614]

Gašenjem nacionalnih institucija oni Srbi koji su bili skloni tradiciji, jednako kao i mnogi Hrvati, dovedeni su pred izbor: ili inzistirati na svojim nacionalnim i vjerskim tradicijama ili preuzimanjem nove partizanske i komunističke „tradicije" sačuvati mnogo veću mogućnost društvene pokretljivosti. Odricanje od tradicije i pravoslavlja bila je određena cijena za povoljniji socijalni status.[615]

Srbi u Hrvatskoj nisu imali razloga za zabrinutost za srpske nacionalne interese, pa nisu inzistirali, barem ne oni koji su na to mogli utjecati, na posebnim srpskim novinama, ako zanemarimo kratkotrajno izlaženje *Srpske riječi*, ili školskim programima. Osim spomenute ideje o autonomnosti iz 1942. nije bilo pokušaja da se razvije kulturna autonomija Srba u Hrvatskoj, pa ni da se uspostave posebne kulturne veza sa Srbijom, jer je hrvatska kultura u cjelini bila dijelom zajedničke socijalističke jugoslavenske kulture. Takav se odnos mogao dovesti u pitanje tek kad bi Hrvatska napustila jugoslavenski kulturni prostor. Dakle, Srbi su se osjećali kao kod kuće u „jugoslavenskoj Hrvatskoj", ali, pokazat će se potkraj 80-ih, ne i u „hrvatskoj Hrvatskoj". KPJ je imala poseban odnos prema Srbima u Hrvatskoj ne samo zbog brojnosti i tradicionalnih razloga, nego i zbog njihova masovnog sudjelovanja u NOP-u. Međutim, s obzirom da je rješenje s jugoslavenskim političkim narodom odbačeno, ukidanjem nacionalnih institucija na razini Hrvatske učinjen je korak do ideje o hrvatskome političkom narodu, ali ona nikad nije ostvarena u doslovnom smislu.

Ubrzo nakon rata Hrvatska je „ušla u genitiv". Nacionalni predznaci mijenjali su se zemljopisnim. Hrvatska se naglašavala kao političko-zemljopisni pojam, a izbjegavali su se posvojni pridjevi „hrvatski" i „srpski" kao oznake za nacionalno. Dakle, postojala su mnogobrojna „društva Hrvatske", primjerice Društvo književnika Hrvatske, ali ne i Društvo hrvatskih književnika. Praktično, u Hrvatskoj se izgrađivalo kombinirano shvaćanje njezinih stanovnika kao pripadnika građanske nacije, dakle Hrvata i svih drugih, s posebnom težinom na razumijevanju uloge Srba. Ali istodobno razvijalo se shvaćanje Hrvata kao etničke nacije, dakle bez Srba, što je bilo dodatno zakomplicirano s obzirom na jugoslavenski kontekst. Riječju, postojala je nikada do kraja jasna ideja o Hrvatskoj kao hrvatskoj nacionalnoj državi, ali isto tako kao državi Srba, njezinih građana. Istodobno, Hrvatska se doživljavala kao država njezinih građana, ali

[614] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 123; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 260; Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 205.

[615] Ljubomir ANTIĆ, *Srbi – obespravljeni ili privilegirani*, Zagreb, Papir-grafika, 1996., 36, 38, 52 – 54.

ne samo njih, nego svih jugoslavenskih građana, s obzirom na ravnopravnost svih građana bez obzira na republičko podrijetlo.[616]

Kao što sam već spomenuo Srbi su u Hrvatskoj, a još više u Bosni i Hercegovini, bili su prezastupljeni u svim političkim i državnim tijelima, napose u tijelima represije. Zapovjednik armije u Zagrebu bio je general-lajtnant Milan Kuprešanin, načelnik štaba general-lajtnant Mile Kilibarda, zapovjednik KOS-a general Veljko Drakulić, zapovjednik KNOJ-a general Petar Brajović, a zapovjednik policije general Stevo Kovačević. Svi su bili Srbi. Prema nekim neprovjerenim tvrdnjama, čak 78 % policajaca u Hrvatskoj bili su Srbi, a u Bosni i Hercegovini 82 %. No, unatoč višim ili nižim brojkama, teško je govoriti o srpskoj dominaciji. Naime, zastupnici teza o srpskoj dominaciji i potpunom srpskom nadzoru KPH moraju uzeti u obzir jednostavnu činjenicu da su Srbi imali jednu četvrtinu, a Hrvati gotovo tri četvrtine članstva. Osim toga, tendencije u napredovanju Hrvata na važnijim funkcijama, kao i kompleksna politika koju je komunističko vodstvo vodilo, navode na oprez u zaključivanju. Ipak, razumljivo je da su prekobrojnost Srba na državnim i političkim položajima i stanje u mnogim sredinama s miješanim nacionalnim sastavom imali izravni utjecaj na vrlo rašireno uvjerenje o ugroženosti Hrvata u cijelom razdoblju nakon rata.[617]

Sliku nacionalnih odnosa u Hrvatskoj mogu dopuniti neutralni promatrači, poput zapadnih diplomata. Američka diplomacija tome je pridavala posebnu pozornost. Prvi američki konzul u Hrvatskoj J. Hohenthal potkraj 1946. zaključio je da jedino „zajednička mržnja prema postojećem režimu može osigurati zajedništvo Hrvata i Srba". Moguće je da je tako razarajuću kritiku temeljio na susretima s protukomunistima svih nacionalnosti, kojima su komunisti bili zajednički protivnik. Cavendish Cannon, veleposlanik SAD-a u Jugoslaviji potkraj 40-ih, pisao je, pozivajući se na britanska izvješća, da je netrpeljivost između Hrvata i Srba u porastu i zbog „vladina protežiranja Srba u Hrvatskoj i ugnjetavanja katolika". Međutim, iz istih krugova početkom 1951. pisali su da nacionalna i vjerska podjela između Hrvata i Srba postupno slabi, a da protusrpski osjećaj u Hrvatskoj nije „ni izdaleka tako snažan kao što su to očekivali".[618]

Uspaljene strasti s mogućim šovinističkim težnjama teško su se mogle nadzirati na nogometnim utakmicama. Početkom 50-ih u Splitu su nakon utakmice Hajduk – Zvezda izbili neredi, a, između ostalog, navijači su prevrnuli automobil

[616] Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, Barbat, 2002., 130 – 143; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 230, 245.

[617] Lj. ANTIĆ, *Srbi – obespravljeni ili privilegirani*, 36; Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Buenos Aires, Knjižnica Hrvatske revije, 1960.; pretisak: Zagreb, Institut za hrvatsku povijest, 1995., 128; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 123.

[618] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 419, 421.

beogradske registracije. Jure Bilić, predsjednik Gradskog komiteta KPH Split i potpredsjednik Hajduka, i Ante Jurjević Baja, predsjednik Gradskog odbora NF Splita i predsjednik Hajduka, kažnjeni su opomenama. U vezi s time utemeljena je i komisija CK KPH. Vlasti su kao glavnog organizatora označili nekog Žuvelu, studenta s Korčule, koji je došao na utakmicu iz Zagreba s većom skupinom studenata. Kasnije se Žuvela zaposlio u Privrednoj komori Hrvatske.[619]

Potkraj 1952. izbili su incidenti navijača u Beogradu i u Zagrebu. U Beogradu su Hajdukovi navijači, pripadnici Torcide nazivani ustašama, fašistima i srboubojicama. U Zagrebu, 9. prosinca 1952. nakon utakmice Dinamo – Crvena Zvezda za *Kup maršala Tita*, velika skupina navijača proslavljala je pobjedu pjevanjem i provociranjem vlasti od Maksimira do spomenika kralju Tomislavu ispred Glavnog kolodvora. Pjevali su domoljubne pjesme *Lijepa naša, Marijane, Marijane, Još Hrvatska ni propala, Oj ti Vilo Velebita, U boj, u boj* i *Junak sam iz Like*. U američkim izvješćima spominje se i ustaška koračnica *Puška puca*, ali u dostupnoj obrani Ive Politea, koji je nastojao objasniti da je bila riječ o hrvatskim nacionalnim pjesmama, a ne „ultranacionalnim", kao što su označene u optužnici, o tome nema riječi. Međutim, navijači su pred spomenikom uzvikivali „do-lje ka-pe", što je trebalo razumjeti, nakon što su, vjerojatno, nekoliko puta skinuli kape, i kao „dolje KP-e". Tako je te uzvike, čini mi se točno, shvatila policija, koja je uhitila 46 navijača, od kojih se devetorici i sudilo. Osim navedenih pjesama i parole, napose je kao ustaška označena parola „Zagreb – Split – Sarajevo – Zemun". Sedmorica navijača bila su osuđena na zatvorske kazne, ali znatno manje od planirane namjere da ih se optuži za dizanje ustanka radi uspostavljanja neovisne Hrvatske.[620]

O strašnom potencijalu hrvatsko-srpske mržnje pisao je i Kocbek u svome dnevniku 1951. – 1952., a Bakarić je u intervjuu *Politici* priznao:

> „Hrvatsko-srpska antipatija među nama još uvijek je jako prisutna." [621]

Iako nije izravno povezan s hrvatsko-srpskim odnosima, o odnosu dijela stanovništva prema vlasti i njezinoj politici svjedoči i događaj iz 1956. u Zagrebu za vrijeme snimanja filma Branka Bauera *Ne okreći se sine*. Statisti, koji su glumili domobrane i ustaše, u vrijeme pauze u svojim su filmskim uniformama sjeli u gostionu nedaleko od Dolca u središtu grada. Svojom pojavom uspjeli su zbuniti gosta koji je svratio na piće.

[619] J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 95, 96.
[620] HDA, RO dr. Ivo Politeo, k. 15, Miletić i dr., 1953.; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 422.
[621] Citat iz dokumenta iz arhiva u Washingtonu prema: J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 241.

„Naručivao je piće sebi i neprestano piljio u nas i u naše uniforme. Onda više nije mogao izdržati, pa je prišao i upitao: 'Vas su pustili?' Mi mislimo – pustili nas sa snimanja i kažemo mu da nas jesu pustili. 'Pustili su vas tako u uniformama?'. Mi opet potvrdimo. 'I činove ste mogli zadržati?', pita on dalje. Opet kažemo da jesmo. 'I ordene?' Da, i ordene. 'I svi su pušteni?' Da, baš svi. Zatim je povikao: 'Tko šta pije!?' Bilo nas je unutra dvadesetak, sve sami kvislinzi, i pijemo to piće koje nam je on naručio (...)".[622]

Da stanje nije bilo na svim razinama jednako, svjedoče istraživanja etnologa. Još „tijekom pedesetih" na Banovini dio seljačkog stanovništva bio je u „prednacionalnoj" fazi. Moguće je da je to ipak bio izraz mimikrijske strategije kazivača i njihova straha, pa se izbjegavao otvoren iskaz o nacionalnom identitetu koji je vladajuća ideologija nastojala grubo prekriti parolom o bratstvu i jedinstvu. No, prema D. Richtman Auguštin, sve do „druge polovice dvadesetoga stoljeća", dok nije restriktivna protureligijska komunistička politika postigla rezultate, u krajevima s miješanim hrvatskim i srpskim stanovništvom međusobne granice označavaju se vjerskim, a ne nacionalnim razlikama.

Naslovnica Ilustriranog Vjesnika *iz 1946. godine*

„Tada, čini mi se, zapravo počinje prevladavati njihovo etničko izjašnjavanje kao Srba ili Hrvata. Tijekom rata stari etnički nazivi ustuknuli su pred nacionalnima. Usudila bih se, stoga, tvrditi kako je silovita soci-

[622] Ivica ĐIKIĆ, *Domovinski obrat. Politička biografija Stipe Mesića*, Zagreb, VBZ, 2004., 156.

jalistička dekristijanizacija pridonijela konačnoj integraciji prečanskih pravoslavaca u nacionalne Srbe." [623]

Nažalost, tvrdnja nije potkrijepljena čvršćim dokazima, ali ako je barem djelomično točna, pruža zanimljivu sliku hrvatskog društva neposredno nakon Drugoga svjetskog rata.

Opasnost od napada SSSR-a nakon 1948. utjecala je na stabilizaciju međunacionalnih odnosa. Iako je svaka nacija zadržala široka prava, pojačano se naglašavalo jugoslavenstvo. Čak su, o čemu će se još govoriti, hrvatski i srpski književnici 1954. potpisali dogovor u Novom Sadu o suradnji na jezičnoj problematici. Za razliku od navedenog dogovora, jedan od rijetkih primjera iskazivanja nezadovoljstva zbog neravnopravnih međurepubličkih i međunacionalnih odnosa, a mimo najviših partijskih i državnih tijela, također je došao iz književnih krugova. Naime, početkom 50-ih Društvo književnika Hrvatske na čelu s Vjekoslavom Kalebom i Vlatkom Pavletićem reagiralo je na činjenicu da je Hrvatska bila jedina republika koja nije subvencionirala svoje knjige. S obzirom na to da je Srbija to činila, a da su srpski izdavači s latiničnim izdanjima širili tržište, dvostruko skuplje hrvatske knjige izazvale su književnike da prosvjeduju.[624]

Manjine u Hrvatskoj uglavnom su bili pripadnici naroda iz susjednih država. Nijemci su većim dijelom protjerani. Velik broj Talijana unutar hrvatskih i jugoslavenskih granica bio je rezultat proširenja Hrvatske i Jugoslavije na Istru, na račun u ratu poražene Italije. Nakon Talijana, najbrojnija je bila mađarska manjina. Nešto brojniji bili su i Česi, Slovaci i Rusini. Nijedna manjina nije imala važniju ulogu, osim što je problem talijanske manjine dulje razdoblje imao izravan utjecaj na međudržavne i međunacionalne odnose.[625]

Slično kao i u svim ostalim dijelovima Europe gdje su komunisti bili na vlasti, nacionalni komunistički vođe, preuzimajući ulogu državnika, preuzimaju i brigu o održavanju državnih i nacionalnih interesa. U početku nesigurno i s velikim poštovanjem prema svojim drugovima u drugim republikama, a napose hijerarhijski višim predstavnicima saveznih državnih i partijskih tijela, u obrani republičke, ali i nacionalne posebnosti, vremenom su sve više slijedili svoje nekadašnje klasne protivnike, često zapostavljajući svoje nekadašnje vrhovno načelo zastupanja interesa jedinstvene radničke klase.

[623] D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 116.
[624] R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 276; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 423.
[625] *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991.*, 9.

Samostalan put (1948. – 1966.)

INFORMBIRO

O odnosu velikih sila prema narodima na području Hrvatske i Jugoslavije 40-ih godina mogu svjedočiti mnogi detalji, počevši od Rimskih ugovora između NDH i Kraljevine Italije. Neka na ovom mjestu posluže samo dvije ilustracije iz rata, a tiču se odnosa između NDH i Trećeg Reicha, kao i partizanske vojske i Crvene armije. Nijemci su sve oružje vojske Kraljevine Jugoslavije tretirali kao svoj ratni plijen, što je bilo suprotno naredbi vojskovođe NDH Slavka Kvaternika da njemačka vojska na području novoosnovane države ne smije oduzimati to oružje. Ipak, na kraju je NDH morala tražiti dopuštenje za slobodno raspolaganje zaplijenjenim oružjem. Je li se itko među partizanima, koji su u vrijeme završnih ratnih operacija potkraj listopada 1944. prisustvovali pražnjenju 120 000 tona jugoslavenskog žita iz skladišta u Petrovaradinu u Vojvodini za potrebe Crvene armije, sjetio tog poniženja kroz koje je NDH morala proći i povezao ga sa stanjem odnosa između NOP-a i SSSR-a? Tada je maršal Tito, vjerojatno kao i vojskovođa Slavko Kvaternik 1941., samo neugodno slegnuo s ramenima na zapovijed maršala Tolbuhina da će se količina žita koja bi mogla nahraniti veliki dio stradalog jugoslavenskog stanovništva prebaciti u Mađarsku. Ovisnost malih država od velikih sila, očito je, nije ovisila o njihovoj ideologiji i strani na kojoj su ratovale.[626]

Dana 11. travnja 1945. potpisan je ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći i suradnji Jugoslavije i SSSR-a. Do kraja 1947. godine Jugoslavija je potpisala slične ugovore sa svim zemljama istočne Europe pod dominacijom SSSR-a. Zadnji potpis ugovora s Rumunjskom 19. prosinca 1947. označio je konačni ulazak Jugoslavije u regionalni sustav sigurnosti. Taj je sustav imao temelj u sličnim ugovorima SSSR-a sa svim istočnoeuropskim državama, osim s Albanijom, a konačno je uobličen ugovorom s Čehoslovačkom u prosincu 1948. Na stranačkoj razini u formalnom smislu zbližavanje KPJ s ostalim europskim komunističkim strankama doseglo je vrhunac utemeljenjem Informativnog biroa komunističkih partija (Informbiro) ili Komunističkog informacionog biroa (Kominform) u rujnu 1947., a koji je na prijedlog sovjetske komunističke partije obuhvatio komunističke partije Bugarske, Čehoslovačke, Francuske, Italije, Jugoslavije,

[626] Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, travanj 1941. – svibanj 1945.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2003., 285; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 102.

Mađarske, Poljske, Rumunjske i SSSR-a. S obzirom na totalitarni oblik sustava i državno-vojne strukture s jedinstvenim vodstvom i jedinstvenom ideologijom onih partija koje su bile na vlasti, bio je to zapravo međudržavni, a ne međustranački dogovor.[627]

Sukob s komunističkim središtem u Moskvi počeo je već u ratu zauzdavanjem revolucionarnoga žara jugoslavenskih komunista, a nastavio se nakon rata. SSSR je nastojao izbjegnuti zaoštravanje odnosa sa Zapadom, što je Jugoslavija zanemarivala pa je nastojala svim snagama proširiti granice na račun Italije i Austrije, dobiti Trst i Koruško te se miješati u unutarnje odnose u Grčkoj. Staljin, naviknut na to da se sve komunističke partije potpuno podvrgavaju volji SSSR-a, žestoko je reagirao na iskaze neovisnosti KPJ i na nepoštivanje njegova mišljenja oko ujedinjenja Jugoslavije s Bugarskom te pokroviteljskog odnosa Jugoslavije prema Albaniji. Osim tih međunarodnih sporova, Staljina je iritiralo to što je Jugoslavija odbijala prijedloge o osnivanju mješovite banke sa SSSR-om, kao što se odupirala mješovitim jugoslavensko-sovjetskim društvima. Smetala mu je Titova nestrpljivost i revolucionarnost, koja se kosila s njegovim planovima postupnije sovjetizacije nekih istočnoeuropskih zemalja, prije svega zbog na-

[627] Juraj ANDRASSY, Razvitak međunarodnih odnosa nove Jugoslavije, u: *Nova Jugoslavija. Pregled državnopravnog razvitka povodom desetgodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, ur. Ferdo Čulinović, Zagreb, Institut za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1954., 175 – 196, 188; Andrzej PACZKOWSKI, *Pola stoljeće povijesti Poljske: 1939. – 1989. godine*, Zagreb, Profil – Srednja Europa, 2001., 173.

mjere da iskoristi savezništvo sa zapadom za gospodarsku obnovu svoje zemlje. Jugoslavenska neovisnost i pretjerana revolucionarnost, kao i imperijalni apetiti na račun susjeda, što je ugrožavalo mir, naveli su sovjetsko vodstvo da izbaci Jugoslaviju iz Informbiroa.[628]

Nakon 28. lipnja 1948. J. Broz Tito i njegovi najbliži suradnici prolazili su kroz najteži test svoje snage, koji se može mjeriti s najtežim ratnim trenucima, poput povlačenja iz Užica 1941., bitke na Sutjesci 1943. ili bježanja iz Drvara na Vis 1944. Otpor protiv središta svjetskog komunizma SSSR-a i Informbiroa, kao organizacije preko koje je širio svoj izravni utjecaj u Europi, tražio je bezrezervno jedinstvo. Britanski *Economist* u srpnju 1950. procijenio je da JA ima 250 000 pripadnika regularne vojske, 75 000 KNOJ-a i 50 000 policajaca. Strani su promatrači 1953. procijenili da Jugoslavija ima 300 000 do 400 000 ljudi pod oružjem. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* u travnju 1956. procijenio je da JNA ima 230 000 vojnika i još 25 000 pripadnika KNOJ-a. J. Broz Tito stanje pripravnosti, proglašeno 1948., ukinuo je 1955., a u srpnju te godine umirovio je oko 15 000 časnika.[629]

Tablica 48. Izdaci za obranu u Jugoslaviji 1946. – 1953.[630]

Godina	Prosječni izdaci u milijunima dolara	% od nacionalnog dohotka
1946.	310	–
1947.	310	–
1948.	438	–
1949.	528	10,2
1950.	665	12,3
1951.	665	14,5
1952.	665	21,5
1953.	665	17,2

Unatoč ogromnim ulaganjima i pripremama za sukob, Jugoslavija se 1950., barem prema procjeni američke agencije CIA-e, ni uz logističku pomoć Zapada od napada ne bi mogla obraniti. Međutim, dvojbe u mogućnost da će Jugoslavenska armija prerasti iz gerile u pravu vojsku i u sposobnost da će se oduprijeti

[628] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 292; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 111; Jugoslavija, *Hrvatski leksikon*,1. svezak, A – K, Zagreb, Naklada leksikon d. o. o., 1996., 549; Leonid GIBIANSKII, Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori, u: *Jugoslavija v hladni vojni: Yugoslavia in the Cold War*, Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino – University of Toronto, 2004., 27 – 47.

[629] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 156, 157.

[630] E. KARDELJ, *Sećanja*, 193.

mogućem napadu iz Mađarske prema Rijeci, otklonili su manevri u rujnu 1953. i pohvale zapadnih vojnih stručnjaka.[631]

KPJ je povela beskompromisni i radikalni obračun sa svima koji su iskazali i najmanje razumijevanje za optužbe. Stradali su mnogi koji su iskazali dvojbe ili koji su se usudili kritizirati stanje u zemlji ili njezino vodstvo. Brojna literatura, napose memoaristika i beletristika, svjedoči o tome. Ukupan broj onih koji su označeni kao informbiroovci u Jugoslaviji kretao se, prema različitim istraživanjima i metodološkim pristupima, od 55 663 do 59 596. Među informbiroovcima bilo je 8 članova CK KPJ, 50 članova oblasnih i 773 člana kotarskih komiteta. Među informbiroovcima bilo je 21 880 boraca, od toga 1 673 nositelja *Partizanske spomenice*, 4 152 pripadnika Jugoslavenske armije, 1 722 pripadnika MUP-a i 1 189 dužnosnika državnih tijela. Prema drugim podacima, zbog IB-a vojni sudovi pravomoćno su osudili ukupno 2 659 osoba, od toga 1 892 oficira i podoficira, među njima četiri generala. Osim drugih brojnih čimbenika, visok broj osuđenih vojnih osoba djelomično objašnjava podatak da je oko 2 500 časnika školovano u SSSR-u.[632]

Brojnost protivnika i visok državni i partijski položaj mnogih od njih, naveli su J. Broza Tita i njegove najuže suradnike na osnivanje posebne koncentracijske logore prema dotadašnjim svjetskim iskustvima. Logori Goli otok i otok Sv. Grgur u Hrvatskoj u sjevernom Jadranu nasuprot obalnoga grada Senja osnovani su u ljeto 1949. S obzirom na svoju izoliranost, okruženi jakim morskim strujama, reljef, nenaseljenost, bez zelenila, velikih vrućina u ljetnim mjesecima i jakih udara vjetra u zimskom razdoblju, trebali su zadovoljiti dva cilja: izolaciju zatvorenika od mogućnosti njihova oslobađanja i strogo kažnjavanje.

U ta dva logora bilo je ukupno smješteno 16 312 ljudi. Od toga je bilo 12 sudionika Listopadske revolucije u Rusiji 1917., 36 sudionika Španjolskog građanskog rata 1936. – 1939., 268 članova KPJ do 1941., 23 savezna i republička ministra, 99 pomoćnika ministara, 36 saveznih zastupnika, 6 generala i 2 300 drugih časnika. Udbini podaci iz 1964. donekle se razlikuju od navedenih podataka iz literature. Prema njima bilo je 9 sudionika Listopadske revolucije, 23 sudionika Španjolskog građanskog rata, 233 člana KPJ do 1941., 1 307 nositelja *Spomenice 1941.*, 8 članova CK KPJ, 16 članova centralnih komiteta republika, 756 se-

[631] David R. STONE, The Balcan Pact and American Policy, *EEQ*, 1994., 3., prema: Mile S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, 1999., 95; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 156.

[632] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 308, 309; Marko KALOĐERA, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1986., 250; M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 48.

kretara osnovnih partijskih organizacija, 6 generala i 3 908 drugih časnika JA, 1 521 časnika i službenika MUP-a i Udbe.[633]

Sličnih podataka samo za Hrvatsku nema, ali je poznato da je od srpnja 1948. do srpnja 1954. Udba Hrvatske uputila 2 019 zatvorenika na odsluženje kazne.[634]

Međutim, u sporu se nije rješavalo samo pitanje odanosti vodstvu KPJ, nego i njezina sposobnost da sačuva teško stečenu međunacionalnu stabilnost kao najvažniji temelj Jugoslavije. Nacionalna struktura delegata Petog kongresa 1948. dala je slutiti da u tom smislu neće biti narušeni odnosi.[635] No, dosadašnja istraživanja pokazuju velike razlike među republičkim partijama i nacionalnostima u odnosu prema Informbirou, dakako, prema dostupnim podacima o republičkoj i nacionalnoj strukturi optuženih.

Tablica 49. Informbiroovci prema republičkoj pripadnosti 1948. – 1955.[636]

Republika/ pokrajina	Informbiroovci	Udio svih informbiroovaca u %	Udio u stanovništvu republike/ pokrajine 1948. u %
BiH	4 543	8,16	0,18
Crna Gora	5 007	9,00	1,32
Hrvatska	6 953	12,49	0,19
Makedonija	2 662	4,78	0,23
Slovenija	934	1,68	0,07
Uža Srbija	28 661	51,49	0,69
Kosovo	1 514	2,72	0,23
Vojvodina	5 389	9,68	0,32
Ukupno	55 663	100,00	0,35

U odnosu na tablicu 49. republički sastav informbiroovaca se prema dokumentu Saveznog sekretarijata za unutarnje poslove, točnije savezne Udbe iz lipnja 1964., ponešto razlikuje.[637] Nije jasno jesu li u taj broj uključeni samo osuđeni informbiroovci ili svi evidentirani, što je manje vjerojatno.

[633] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 309. Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 276.
[634] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 274.
[635] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 178.
[636] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 148. Banac je tablicu izradio prema: Radovan RADONJIĆ, *Izgubljena orijentacija*, Beograd, Radnička orijentacija, 1985.
[637] *Iz arhivov slovenske politične policije*, ur. Jože Pučnik, bez mj. i g. izd. (Ljubljana, 1996.), 221.

Tablica 50. Republički sastav informbiroovaca prema podacima Udbe iz lipnja 1964.[638]

Republika	Informbiroovci
BiH	3 738
Crna Gora	3 943
Hrvatska	4 657
Makedonija	1 567
Slovenija	786
Srbija	15 421
Ukupno	30 112

Za razliku od republičke pripadnosti nije dostupna nacionalna struktura svih označenih informbiroovaca, nego samo uhićenih i osuđenih ili upućenih na „društveno-koristan rad".

Tablica 51. Nacionalna struktura uhićenih i osuđenih informbiroovaca 1948. – 1963.[639]

Nacionalnost	Uhićeni i osuđeni informbiroovci	Udio u %	Udio u svojoj naciji u %
Crnogorci	3 439	21,13	0,74
Makedonci	883	5,42	0,10
Hrvati	2 588	15,89	0,07
Slovenci	566	3,47	0,04
Srbi	7 235	44,42	0,10
Albanci	436	2,68	0,06
Mađari	244	1,50	0,05
Talijani	87	0,53	0,24
Ukupno	16 288	100,00	0,10

Iako je bilo kažnjenika i osuđenika koji nisu bili članovi KPJ, ipak podaci o kretanju partijskog članstva u razdoblju nakon 1948. govore o velikim promjenama i napetostima. Bilo je oko 60 000 isključenih članova KPJ koji su bili povezani s optužbama zbog informbiroa od lipnja 1948. do jeseni 1952. Uz veliki broj isključenih zbog informbiroa, među isključenima je bilo i mnogo seljaka koji su se protivili radikalnim mjerama na selu. Unatoč tome što je ukupno isključenih u istom razdoblju bio čak 121 860 ili 15,6 % od ukupnog broja članova 1952.,

[638] Puni naziv dokumenta jest *Osvrt na problem rehabilitacije bivših pristalica IB – skraćena verzija. Zvezni sekretarijat za notranje zadeve – Beograd, junija 1964. Arhiv DV (Državne varnosti) 213-1-1.* Vidi: *Iz arhivov slovenske politične policije*, ur. Jože Pučnik, bez mj. i g. izd. (Ljubljana, 1996.), 221.

[639] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 149. Banac je tablicu izradio prema: Radovan RADONJIĆ, *Izgubljena orijentacija.*

broj članova KPJ rastao je. Od 1948. do 1952. primljeno je 433 035 novih članova, što je 1952. bilo 55,5 % od ukupno 779 382 članova.[640]

Prema podacima samo za KPH do konca 1952. isključeno je 4 140 informbiroovaca. Mnoga isključenja nisu utjecala na pad broja članova KPJ, pa ni na nacionalnu strukturu.

Tablica 52. Stanje u KPH prema dostupnim podacima[641]

Godina	Članova	Kandidata	SKOJ	Isključeni	Anulirani	Seljaka	Radnika
Lipanj 1945.	24 780	–	60 201	–	–	63 %	24 %
Potkraj 1945.	47 205	10 866	–	–	–	–	–
1946.	58 441	11 999	61 671	–	–	–	–
1947.	57 193	11 298	62 476	4 491	1 000	–	–
1948.	85 369	10 149	66 676	–	–	–	–
Isključeni 1945. – 1948.	10 224	–	–	–	–	–	–

Položaj Srba u Hrvatskoj ni na koji način nije pogoršan pojavom Rezolucije, iako su otvaranje zapadu i liberalizacija doveli do jačanja sklonosti SSSR-u u nekim srpskim sredinama. Od svih članova i kandidata za CKKPH izabranih u studenom 1948., bilo je 28,57 % Srba, iako su oni tvorili samo 14,48 % pučanstva Hrvatske. Ni isključenje iz KPH 1950. Dušana Brkića, Rade Žigića, Stanka Opačića Ćanice i Bogoljuba Rapajića nije ugrozilo njihov položaj. Prema nepotpunim podacima Udbe za razdoblje od 1949. do 1952., dakle bez podataka za 1948., koji bi bili bitni za konačnu ocjenu, udio Srba među uhićenim informbiroovcima bio je veći od njihove zastupljenosti u strukturi stanovništva, ali manji od zastupljenosti u strukturi KPH. U navedenom razdoblju uhićeno je 2 022 informbiroovaca, od toga je bilo 443 Srba ili 22 %.[642]

Ostaje otvoreno pitanje koliko je veći broj isključenih Srba u odnosu na Hrvate povezan s njihovim većim udjelom u KPH i u partizanima te s njihovom većom sklonosti s obzirom na pravoslavnu tradiciju sredine iz koje su dolazili, kolikogod to apsurdno zvučalo s obzirom na njihovu političku opredijeljenost, pravoslavnim Rusima. Jedan od razloga mogao bi biti u tome što je informbirovština

[640] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 527; Marija OBRADOVIĆ, Društveni koreni komunističke partijske elite u Jugoslaviji posle Drugoga svetskog rata, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 5, Herceg Novi, 2. – 4. ožujka 2001., prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2002., 377 – 389, 386.

[641] Nisu uključeni članovi KP u JA na području Hrvatske. Vidi: A CK SKJ, II-H-K/27/2; HDA, CK SKH-K-29; Treći kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb 1956., Zagreb, 65, Statistički podaci organizacija Saveza komunista NR Hrvatske za 1959. godinu, Zagreb, 1960., 4. Treći kongres Saveza komunista Hrvatske održan je od 26. do 28.svibnja 1954.; Slobodan ŽARIĆ, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941 – 1948.*, 3., Zagreb, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1980., 181.

[642] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 286.

sukladna s centralističkim unitarizmom, to jest s ideologijom koja drži da se stanovništvo Jugoslavije može stopiti uglavnom na srpskoj osnovi i da se može ostvariti vladanje iz jednog centra.[643]

Izrazito napeto stanje u Hrvatskoj zbog Informbiroa slikovito prikazuje Jure Bilić u svojim sjećanjima. Naime, CK KPH tih je dana slao komisije u niže organizacije i zbog neisticanja Titove slike. Da nije povod za isključenje zbog Informbiroa bio uvijek izravno vezan sa samim izjašnjavanjem komunista, svjedoči i stanje u partijskoj organizaciji na zagrebačkom sveučilištu. Ta je partijska organizacija do 1950. izbacila čak jednu petinu svojih članova, ali od svih isključenih samo ih se četvrtina složila sa svim točkama Rezolucije, neki samo sa nekim manje važnim točkama, a mnogi s Rezolucijom nisu imali nikakve veze.[644]

Od poznatijih slučajeva navest ću one u Agitpropu CK KPH i intelektualaca vezanih za rad u kulturi. Istraga nad Agitpropom i članovima mnogih novinskih redakcija završila je optužbom da su informbiroovci Milovan Zec, pomoćnik direktora ureda za informacije Vlade NRH, Đorđe Šestan, urednik časopisa talijanske unije, Zvane Črnja, urednik *Vjesnika*, Sofija Pavličić iz *Srpske riječi*, Martin Furlan, glavni urednik *Narodnog lista*, Danko Grlić i Branka Veil iz *Naprijeda*, Alfred Pal iz *Kerempuha*, Ladislav Pavlinić iz *Tanjuga*, urednik Zmazek i Vica Balen iz Radio Zagreba, a iz Filmskog poduzeća i kazališta eliminirani su Velibor Mačukatin, Branko Tušek i Vlado Krajina. Kao sumnjivi ocijenjeni su Salih Zvizdić, iz *Vjesnika*, Vjekoslav Zrnc i Hinko Handl, a i Zlatko Černjul i Josip Vatovac s radija.[645]

Od većih organizacija najteže je bilo u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri. Cijeli OK KPH za Hrvatsko primorje i dio OK KPH za Gorski kotar i dio OK KPH za Istru izjasnio se za Rezoluciju. Informbiroovci su bili jaki u Rijeci i u Puli. Međutim, najjača skupina među Hrvatima bili su oni članovi partije koji su početkom 30-ih bili povezani s hrvatskim nacionalnim pokretom, a kasnije se angažirali na čelu odjeljenja za propagandu ZAVNOH-a i u uredništvu *Vjesnika*: Šime Balen i Nikola Rubčić. Među poznatijim osobama iz partizanskog pokreta i dužnosnika KP zbog podrške Informbirou optuženi su bili Andrija Bubanj, dr. Gavro Divjanović, Ivan Flec, Lovro Kurir, Vlado Mađarević, Jozo Rusković i dr. Savo Zlatić.[646]

Talijanski komunisti u Hrvatskoj listom su stali uz Informbiro, što je samo pojačalo protutalijansku politiku. Jasno, presudila je činjenica da je KPI prihvatila Rezoluciju. Najviše su stradali Talijani, članovi KPH, i Hrvati, predratni članovi

[643] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 168.
[644] J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 100; I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 153.
[645] Nije mi poznato ime urednika Zmazeka. Vidi: Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 136.
[646] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 178, 179.

KPI. Komunistička partija STT, koja je imala monopol vlasti u Zoni B, a u Zoni A je bila samo jedna od stranaka, podijelila se. Manjina sa sekretarom Brankom Babićem usprotivila se Rezoluciji, a talijanski komunisti pod vodstvom Vittorija Vidalia većinom su bili za Rezoluciju. Pristaše Informbiroa morali su pobjeći iz Zone B ili su se suočili s progonom. Dakle, protutalijanska politika do 1948. temeljena na odmazdi, protufašističkim progonima, borbom za granicu, rezolucijom Informbiroa dobila je nov naglasak, što je sve rezultiralo njihovim daljnjim iseljavanjem. Nekoć gradovi s talijanskim većinom naseljavani su „Jugoslavenima".[647]

Informbiroovci su u Hrvatskoj, osim na Golom otoku i Sv. Grguru, bili zatvarani u posebnim logorima naslijeđenima od bivših režima: Sisak, Jasenovac, Lonjsko polje, Lepoglava, Stara Gradiška, Ugljan, Vis i Korčula.[648]

Iako su praktično svi oporbeni političari pozdravili razlaz s SSSR-om, sukob unutar komunističkog svijeta još ih je više udaljio od bilo kakve prigode da se u doglednom roku vrate na vlast. Okupljajući emigrante iz istočne Europe bez obzira na ideologiju, s obzirom na uvjerenje o skorom ratu s komunističkim svijetom, Britanci i Amerikanci pomogli su i jugoslavenskim političkim i vojnim izbjeglicama, pa i Hrvatima.[649]

Međutim, promijenjene okolnosti navele su dvije sile da tu pomoć smanje što je više moguće i da podrže J. Broza Tita i komunističku vlast. Ako su do 1948., pa i koju mjesec kasnije, mogli računati na potporu Zapada, tada se sve stubokom promijenilo: Tito je Zapadu bio mnogo potrebniji od protukomunista. Iako je stabilnost zemlje postignuta suprotno metodama uobičajenim u višestranačkoj demokraciji, raskid sa Staljinom pokazao se Zapadu mnogo važnijim od zanovijetanja oko metoda i inzistiranja na demokraciji. Najvažnije je bilo održati stabilnu Jugoslaviju kao branu sovjetskom utjecaju, a tu stabilnost u danim prilikama nitko nije smio narušiti, a najmanje oni koji su željeli raspad Jugoslavije. Nije važan sustav, važna je stabilna Jugoslavija kao brana nadiranju svjetskog komunizma pod vodstvom SSSR-a. Državni i nacionalni interesi zapadnih zemalja bili su važniji od ideoloških i jugoslavenskih unutarnjih odnosa. Ideološke i političke neprijatelje trebalo je podržati zbog geopolitičkih razloga, pa čak ni umjerena politika HSS-a nije mogla izazvati više od verbalne podrške. Novu strategiju SAD-a donijelo je Vijeće za nacionalnu sigurnost (National Security Council) 27. veljače 1951., koja je za radikalne nacionaliste, križare i HSS bila porazna.

---

[647] *Slovensko-italijanski odnosi 1880 – 1956, Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, Koper – Capodistria, 25. julija 2000*; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 259, 260.

[648] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 232.

[649] Burton HERSH, *The Old boys. The American Elite and the Origins of the CIA*, St. Petersburg, Tree Farm Books, 2002., 170.

„(...) neovisnost Jugoslavije može se poduprijeti samo podupiranjem postojećeg komunističkog ali antisovjetskog režima." [650]

Broj novoprimljenih i isključenih članova sugerira zaključak da je Tito otvorio vrata KPJ ne samo da osvježi stranku, nego da masovnošću raskroji jezgru predratnih komunista, među kojima je Staljin ipak imao mnogo pristaša. Među informbiroovcima veterani partije bili su elita, ali ne njezina masa. Veće muke KP ima jedino u Crnoj Gori i Srbiji, kao i među pripadnicima manjina matičnih država koje su podržale SSSR. Među Hrvatima Informbiro nema podršku, a još manje među Slovencima.[651]

Jugoslavenski komunisti inzistirali su na pravu svake komunističke partije na svoj put u socijalizam, ali nisu ni pomišljali da unutar svoje stranke i države dopuste pravo svojim neistomišljenicima da slobodno izraze svoje stavove. Metode kojima su branili pravo na svoju samostalnost bile su jednake metodi onih koji su tu samostalnost ugrožavali. Osim toga, u prvoj fazi napeli su sve svoje snage da izgrade sustav koji bi bio što bliži sustavu od kojeg su se branili, da bi dokazali svu neopravdanost optužbi za izdaju interesa međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta.[652]

Josip Broz Tito s Winstonom Churchillom za posjeta Velikoj Britaniji 1953.

[650] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 281.
[651] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 204; I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 150.
[652] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 133.

IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA

Međunarodni položaj Hrvatske i Jugoslavije nakon rata odredili su snažna povezanost sa SSSR-om do 1948. koji je gotovo potpuno istisnuo predratni utjecaj Francuske i Velike Britanije, uz prestanak bilo kakvih utjecaja Italije i Njemačke, koji su bili presudni potkraj 30-ih i u vrijeme rata. U prvim poslijeratnim godinama trgovinski tokovi i sva ostala materijalna razmjena, napose poslijeratna pomoć, izravno su slijedili političke podjele na kapitalistički Zapad i na komunistički Istok. Jugoslavija je ratnom pobjedom KPJ promijenila stranu. Od izrazito protusovjetske i protukomunističke zemlje postala je zemlja predvodnica komunizma na jugoistoku Europe.

Churchill je već u svibnju 1945. iznio tezu o željeznoj zavjesi od Baltika do Jadrana, a u ožujku 1946. u Fultonu, u nazočnosti predsjednika SAD-a Harryja Trumana, pozvao je Zapad javno na borbu protiv komunizma. Tih dana, 12. ožujka 1947. definirana je Trumanova protukomunistička doktrina, po kojoj se SAD obvezuju da će svakoj zemlji ugroženoj od komunizma pružiti vojnu, tehničku i financijsku pomoć. Iste godine, 5. lipnja donesen je i Marshallov plan (European Recovery Program), po kojemu su SAD davale europskim zemljama financijska sredstva. Od 1945. do 1947. provedena je podjela na blokove, iako je formalno NATO pakt osnovan 1949., a Varšavski pakt 1955.[653]

Zbog pritiska SSSR-a, a na temelju Ždanovljeve doktrine iz rujna 1947. o dva tabora u svijetu, imperijalističkom i protudemokratskom te socijalističkom, protuimperijalističkom i demokratskom taboru, istočnoeuropske zemlje odbile su američku pomoć. Komunistički istok osnovao je Informbiro, kao i svjetsku trgovinsku organizaciju pod imenom Vijeće za ekonomsku međusobnu pomoć, poznatiju kao SEV (Sovjet ekonomičeskoj vzajmopomošći).[654]

Zapadnoeuropska zajednica nastala je ponajprije kao ekonomska grupacija zemalja građanskog parlamentarizma na osnovi slobodnoga tržišnoga gospodarstva temeljenog na privatnom vlasništvu. Zajedničke političke institucije slijedile su gospodarske potrebe mimo političkih granica, a sve su članice politički ravnopravne. Istočnoevropska zajednica bila je više vojni i politički savez država na čelu s komunističkim vlastima i državnim vlasništvom većine dobara. Vode-

[653] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 208; D. BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 18; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 108.

[654] *Guide to Eastern Europe. The Changing Face of the Warshaw Pact*, ur. Keith Sword, London, Times Book, 1990., 21; *Međunarodni politički leksikon*, 456; David M. BROWNSTONE, Irene M. FRANCK, *Dictionary of 20th Century History*, New York, Prentice Hall, 1990., 89.

ća zemlja ovoga saveza bio je SSSR, a gospodarska suradnja diktirana je vojnim i političkim potrebama.[655]

Jugoslavija se, osim načelnih razloga, jer je pripadala komunističkom bloku, od zapadnog svijeta odvajala i zbog sasvim specifičnih razloga. Sa Zapadom otvoren je sukob oko razvlašćivanja kapitala 1945., a umiješanost u građanski rat u Grčkoj, kao i napetost oko određivanja granica s Italijom i Austrijom, dodatno su stvarali jaz. Već koncem 1946. otkazala je pomoć UNRRA-i kad je ta svjetska organizacija htjela nadgledati podjelu pomoći jer se ona dodjeljivala i jugoslavenskoj vojsci mimo svih pravila. Prema uputama SSSR-a, Jugoslavija je odbila Marshallov plan. Ostala je potpuno ovisna o gospodarskoj suradnji sa SSSR-om i sa zemljama istočnoga bloka. J. Broz Tito objasnio je da je odbijen Marshallov plan zato što je to bio „plan za spašavanje američke financijske oligarhije od krize koja im se neizbježno i sve više i više približava".[656]

Neposredno nakon rata više od 50 % trgovine obavljalo se s Istokom. SSSR je pomogao velikim zajmom. Međutim, ubrzo nakon sukoba s Informbiroom sve se stubokom promijenilo, pa je, primjerice SAD oslobodio 47 milijuna dolara u zlatu, koji je do tada blokirao. Nekoliko mjeseci kasnije, u prosincu 1948. Jugoslavija je potpisala prvi važniji trgovinski sporazum sa zapadnim zemljama, i to jednogodišnji ugovor s Velikom Britanijom. Slijedili su ugovori s ostalim zemljama, pa i zajam od United States Export-Import Bank. Kad su u ljeto 1950. zaprijetile suša i glad, SAD je odmah poslao pomoć u žitu. Međutim, da bi obnovila narušene gospodarske veze, Jugoslavija je morala najprije riješiti obeštećenje za oduzetu imovinu stranim državama i njihovim državljanima, kao i prijeratne dugove. Isto tako, Tito je početkom 1949. morao prekinuti pomoć grčkoj gerili i u srpnju 1949. zatvoriti jugoslavensko-grčku granicu i time omogućiti grčkoj armiji da uz američku pomoć završi građanski rat.[657]

SSSR je osim gospodarske blokade planirao i napad na Jugoslaviju. Plan invazije SSSR-a i saveznika na Jugoslaviju bio je izrađen već u ljeto 1950. S obzirom da su vojne prijetnje postale sve ozbiljnije, Jugoslavija se počela približavati zapadnoeuropskim zemljama i SAD-u. Jedan od takvih koraka bilo je ukidanje ratnog stanja. Narodna skupština FNRJ 17. siječnja 1951. objavila je odlu-

[655] A. KREŠIĆ, Zašto je Jugoslavija dvaput propadala.

[656] V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 185, 186; *Priručnik za ideološko-političko vaspitanje vojnika, podoficira i oficira Jugosalvenske armije*, Beograd, 1948., u: Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Slika Zapada iz vizure komunističke i nacionalističke ideologije, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 6, Zagreb, 5. – 7. listopada 2001., prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2002., 113 – 130, 123.

[657] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 27, 28, 152; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 495.

ku o prestanku ratnog stanja s Austrijom, a 1. kolovoza 1951. jednaku odluku i o prestanku ratnog stanja s Njemačkom. Korak dalje bili su pregovori o vojnoj pomoći. Zbog ideoloških razloga, ali i opasnosti da i to bude element u protujugoslavenskoj promidžbi, jugoslavenski komunisti teško su se odlučili na to da prihvate vojnu pomoć od kapitalističkih zemalja. Međutim, pragmatizam je pobijedio ideološke predrasude. Uskoro je Jugoslavija prihvatila pomoć SAD-a, Velike Britanije i Francuske za nabavu sirovina. I ne samo to, između Beograda i Washingtona potpisan je 14. studenoga 1951. i vojni sporazum. Ubrzo su stigle velike pošiljke vojne opreme s tenkovima i lovačkim avionima, a stotine časnika školovalo se u SAD-u ili su američki stručnjaci došli u Jugoslaviju. Okretanje prema Zapadu urodilo je 1953. i državničkom posjetom J. Broza Tita Velikoj Britaniji, što je bila prva posjeta jednoj zapadnoj zemlji osam godina nakon uspostave nove vlasti.[658]

Pridruživanje Grčke i Turske NATO-u 1951., potaknulo je pregovore tih dviju zemalja s Jugoslavijom. Sklapanjem međusobnog saveza omogućilo bi se zatvaranje obrambene linije prema sovjetskom bloku od Norveške na sjeveru do Turske na jugu. Pregovori su završili petogodišnjim ugovorom o tripartitnom paktu u Ankari 28. veljače 1953. Ugovor je dopunjen 9. kolovoza 1954. na Bledu. Ugovor je predviđao da će se agresija na jednu zemlju smatrati agresijom i na druge dvije. Tim Balkanskim paktom Jugoslavija je na posredan način pristupila NATO-u.[659]

No, Jugoslavija je morala činiti još neke manje ustupke, pa je 1. lipnja 1953., zbog učestalih kritika Zapada, ukinula političke komesare u vojsci. Od 1951. do 1955. primila je od SAD-a veliku gospodarsku i vojnu pomoć. Nakon Staljinove smrti 1953. i dolaska Hruščova u Beograd 1955., otopljenjem odnosa Jugoslavija – SSSR od 1956. do 1963., vojna pomoć Zapada, zapravo SAD-a, smanjila se, a konačno je bila prekinuta 1959.[660]

[658] J. RIDLEY, *Tito. Biografija*, 337; D. NEĆAK, „Nemci" na Slovenskem 1945 – 1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, 228; B. REPE, „Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni, 153; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 27; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 495, 498; K. SPEHNJAK, Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine, 598.

[659] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 28; D. BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 497; Stefano BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999*, http://www.heartlandproject.org/aspects/essays/bianchini; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 199.

[660] *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 27, 155; T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 229; I. BANAC, *Protiv straha, članci, izjave i javni nastupi 1987 – 1992*, 41; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 498; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 228; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 382.

Unatoč povremenim pokušajima normalizacije sa SSSR-om i njegovim saveznicima, odnosi su se pogoršali potkraj 1957., kada je SKJ odbio potpisati zajedničku deklaraciju komunističkih partija na 40 godišnjicu Listopadske revolucije iz 1917. Stanje odnosa dodatno je otežalo prihvaćanje novog programa SKJ 1958., što je naišlo na žestoku reakciju SSSR-a. Upravo ti nesporazumi uvjerili su Tita da se usmjeri prema novoj vanjskoj politici i savezništvu s bivšim afričkim i azijskim kolonijama, napose s Indijom, Egiptom i Indonezijom. S predsjednicima Egipta i Indije Gamalom Abdelom Naserom i Džavaharlalom Nehruem 1956. izradio je strategiju na Brijunima, pretvarajući neutralne zemlje u blok aktivnih neblokovskih zemalja. Kriza s Moskvom poklopila se s krizom oko Sueskog kanala i anglo-francuskom intervencijom u Egiptu, koju je Jugoslavija osudila. Vođenje nesvrstanih, jednaka distancija prema Istoku i Zapadu, povlašteni odnosi sa SAD-om, postali su temelji jugoslavenske aktivne politike, koja je urodila stanovitim međunarodnim prestižem.[661]

Nikita Hruščov, sekretar KP SSSR-a, i Josip Broz Tito

Pojam *nesvrstanost* prvi se put čuo 1950. u povodu rata u Koreji, kada su u UN Jugoslavija i Indija ostale suzdržane i nisu se svrstale ni uz jedan blok. Tito je u UN govorio 1951. da se on nikada neće složiti s idejom da samo velike sile odre-

[661] S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999.*

đuju sudbinu svijeta. Time je, zapravo, odbacio kominternovsku ideju o podjeli svijeta i nužnosti sukoba kapitalizma i socijalizma. Presudno za prihvaćanje ideje nesvrstanosti izoliranost je Jugoslavije u Europi, jednaka distancija od oba bloka, dekolonizacija u Aziji i Africi te dvomjesečni Titov put po Aziji sredinom 50-ih. Nesvrstani zahtijevaju ukidanje podjele svijeta na blokove i ravnopravnost, ukidanje kolonijalizma i rasne segregacije te se zalažu za razoružavanje i mir. Nesvrstanost, unatoč svakodnevnom promidžbenom uvjeravanju jugoslavenskih građana u njezinu presudnu važnost, nije imala neku veću međunarodnu važnost. Povezivala je Jugoslaviju sa siromašnim zemljama Trećeg svijeta i zadovoljavala ambicije svojih vođa.[662]

Gamal Abdel Naser, Josip Broz Tito i Džavaharlal Nehru

Iako je jugoslavenska službena politika bila politika jednakih distancija prema oba bloka, mnogi potezi vlasti otkrivali su da je komunistička vlast ipak procjenjivala da se pravi neprijatelj nalazi na Zapadu. Jedan od takvih detalja koji otkriva pravo uvjerenje bila je službena vojna doktrina. Zbog činjenice da je voj-

[662] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 375, 377; *Guide to Eastern Europe*, 146; Jugoslavija, *Hrvatski leksikon*, 1., 549.

na obrana građena na pretpostavci mogućeg napada sa Zapada, a ne i s Istoka, Koča Popović napao je Ivana Gošnjaka na sjednici Predsjedništva SKJ 2. prosinca 1968. Dakle, sedam godina nakon Prve konferencije nesvrstanih 1961. u Beogradu, jugoslavenski vojni vrh na čelu s Titom nije jednako tretirao opasnost od oba bloka.[663]

Vanjska politika pokazivala je stalnost velikih ambicija jugoslavenskih komunista. Prije sukoba s Informbiroom Tito je nastojao okupiti susjedne jugoistočne socijalističke države oko Jugoslavije, a nakon neuspjeha preusmjerio se na bivše kolonije i na oblikovanje protublokovskog pokreta. Ambicije jugoslavenskih komunista nadilazile su populacijsku i gospodarsku snagu Jugoslavije. Mjesto za koje se Jugoslavija izborila svakako ima zahvaliti svome graničnom položaju i potrebi Zapada da je održi, ali i svojoj sposobnosti da iskoristi svoj specifičan položaj. Dobra strana nesvrstanosti, osim ublažavanja blokovske podjele svijeta, širenje je gospodarske suradnje s državama Azije i Afrike, a loša strana te politike bile su povremene gospodarske sankcije od Zapada zbog pomoći oslobodilačkim pokretima i terorizmu u tim zemljama.[664]

SAMOUPRAVLJANJE

Samoupravljanje je bilo jedna od prepoznatljivijih posebnosti jugoslavenskog socijalizma. Težnja da se pronađe nova ideologija bio je glavni motiv prilikom njegova uvođenja. KP je morao objasniti agresivnost SSSR-a i teorijski objasniti zašto jedna komunistička zemlja ugrožava drugu komunističku zemlju. Uzroci su pronađeni u birokratskim deformacijama u SSSR-u. Logičan zaključak jugoslavenskih komunista bio je da treba smanjiti moć vlastite države. Rješenje se pronašlo u samoupravljanju. Drugi motiv inzistiranja na novim ideološkim rješenjima bila je gospodarska kriza izazvana ekonomskom blokadom država članica Informbiroa. Važno je bilo podignuti moral ljudi, a osim pozivanja na domoljublje, popularnost jugoslavenskih komunista mogla se povećati i reduciranjem centralne moći, jačanjem lokalnog odlučivanja i upravljačkih prava radnika. S obzirom na to da se zbog blokade Jugoslavija okrenula zapadu, dakle tržišnoj ekonomiji i kreditima, bilo je važno dokazati da Jugoslavija nema planski i centralizirani sovjetski sustav, a i trgovina sa Zapadom bila bi učinkovitija putem jednako tako neovisnih poduzeća u Jugoslaviji. Treći motiv, koji je tek vremenom sve više naglašavan, krio se u promjeni centralno-planskog političkog i gospodarskog sustava, koji je izazivao izvan Srbije sumnjičenja. No, u vrijeme

[663] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 100.
[664] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 375, 377.

uvođenja, radnički savjeti trebali su zadovoljiti političku potrebu, a nisu bili teorijski osmišljeni, a kamoli da je bila razrađena gospodarska strana ideje.[665]

Potkraj 1949. B. Kidrič, kao predstavnik vlade, i Đ. Salaj, kao predsjednik sindikata, potpisali su *Uputu o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih poduzeća* i 23. prosinca 1949. uputili je svim glavnim odborima sindikata u republikama i u 215 izabranih poduzeća. Iako su kasnije ova uputa i osnivanje prvog radničkog savjeta u tvornici cementa *Prvoborac* u Solinu 31. prosinca 1949., proglašeni početcima samoupravljanja, u toj fazi radnički savjeti bili su ipak samo jedan u nizu pokušaja da se raznim organizacijskim formama poveća produktivnost rada, pri čemu su poticaji od samih radnika imali presudnu ulogu u ostvarivanju ideje. Kasnija promidžba nastojala je pronaći kontinuitet između vladine i sindikalne akcije s idejom E. Kardelja, B. Kidriča i M. Đilasa na temelju koje su radnički savjeti ozakonjeni kao upravljačka tijela, ali je ona suprotna činjenicama. S obzirom na to da je od *Upute* do ozakonjenja samoupravljanja prošlo samo nekoliko mjeseci, taj se kontinuitet možda i samim ideolozima učinio stvarnim.[666]

Shvaćanja vodećih komunista mijenjala su se vrtoglavom brzinom. Boris Kidrič dugo je mislio da je „državni sektor najviša forma društvenog vlasništva" i da je plan temeljni zakon socijalizma, to jest da je socijalizam tamo gdje se planira. Zvonko Brkić, jedan od vodećih hrvatskih komunista, još je 10. lipnja 1949. na prvom zasjedanju privremenog Oblasnog narodnog odbora za Osječku oblast, dakle samo godinu dana prije zakona o radničkom samoupravljanju, rekao da je jedna od bitnih karakteristika „narodne vlasti" da rukovodi privredom i usmjerava cjelokupni gospodarski, društveni i kulturni život u pravcu daljnje izgradnje socijalizma. No, uskoro je državno vlasništvo proglašeno oblikom kapitalističkog vlasništva, a Kidrič je pisao da je ustrajanje na državnom socijalizmu degeneracija sustava u državni kapitalizam.[667]

Jugoslavenski su se komunisti teorijski umjesto *Kapitalom* inspirirali drugim Marksovim radom i to *Građanskim ratom u Francuskoj*, iz kojeg su izvukli tri načela: 1. da čovjek nije sredstvo, nego svrha djelovanja; 2. samoupravljanje: velika poduzeća moraju biti pod nadzorom radnika koji u njima rade; 3. antietatizam i eliminacija birokracije. Međutim, suprotno Marxu, koji je mislio da u socijalizmu neće biti robnovčanih odnosa i tržišta, oni su zadržani, jer se vidjelo

[665] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 67, 70.

[666] Zdenko RADELIĆ, Pitanje uvođenja radničkih savjeta s gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta (radnički savjeti u 1949. i 1950. godini), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1990., 3., 67 – 88.

[667] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 179, 181; *Zvonko Brkić: život i rad*, 150.

da bez njih ne ide. Temeljna ideja samoupravljanja jest da su radnici, zapravo svi zaposleni, ti koji odlučuju o rezultatima svoga rada.[668]

Narodna skupština FNRJ donijela je 27. lipnja 1950. *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* popularno nazvan *Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima*, odnosno *Zakon o radničkom samoupravljanju*.[669]

Fotografija s izbora

Unatoč promidžbenim nastupima vladajući položaj države u upravljanju poduzećima i cjelokupnim društvom ostao je u početku netaknut. Radnički savjeti nisu imali gotovo nikakve nadležnosti ni u području radnih odnosa ni u raspodjeli dobiti. Direktor poduzeća nije izgubio gotovo ništa od svojih nadležnosti i imao je pravo veta. Zapravo, radnički savjeti nisu imali o čemu odlučivati jer su direkcije poduzeća i direktori, koji su bili referenti ministarstava, od državnih tijela dobivali sva rješenja o proizvodnji, razmjeni i raspodjeli. Savezna ministarstva neposredno su ili preko zemaljskih ministarstava izrađivala planove, raspodjeljivala sirovine, gorivo, radnu snagu i kredite. Iako su poduzeća imala

[668] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 179.
[669] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 322.

status pravne osobe, nisu imala poslovnu samostalnost.[670] Međutim, u toj prvoj fazi bit radničkih savjeta bila je u njihovoj promidžbenoj iskoristivosti. Jovan Đorđević, koji je ideju E. Kardelja, B. Kidriča i M. Đilasa uobličio u zakonski tekst, nije krio svoje dvojbe pred Titom.

> „'Malo se bojim, koliko je naša radnička klasa ekonomski i kulturno zrela za jedan ovakav zaokret?' Tito je na to rekao: 'Jeste, ti imaš pravo, ali nama je to politički važno'." [671]

Tito i njegovo vodstvo nužno je trebalo potez koji će ga razlikovati od SSSR-a, zemlje u kojem se socijalizam pretvorio u „birokratizam". To je jasno izrečeno u raspravi u Narodnoj skupštini prigodom uvođenja zakona.

> „(...) naš put razvitka suprotan (je) sovjetskom, koji sve dublje ulazi u birokratizam. Sovjetski birokratizam sjedi na grbači naroda i monopolistički drži u rukama komandne pozicije i na taj način vrši eksploataciju radnih masa." [672]

Trebalo je stvoriti temelj s kojeg se moglo bespoštedno kritizirati SSSR, bivšeg saveznika i ideološki uzor, a sada potencijalnog agresora, a da se osnovni elementi etatističkog socijalizma – diktatura KP, državno vlasništvo i plansko gospodarstvo – ne diraju. Državni nadzor gospodarstva, uprave i političkog sustava, omogućivali su uskom partijskom vodstvu da početnu zamisao o samoupravljanju postupno konkretiziraju na temelju vlastitih procjena o ostvarivosti takvih ideja u zadanim okvirima diktature KP i prema mogućnostima radnika, primjerice, njihove sposobnosti da preuzmu upravljanje u svoje ruke.

Jugoslavija nije istjerana iz komunističkog društva zbog toga što je bila drukčija, nego zato što se nije htjela pokoravati Staljinu. Ali, iz nepokornosti rodila se želja da se jugoslavenski komunizam ideološki odvoji od komunizma u SSSR-u. Tito je Staljina prvi put izostavio iz fraze o klasicima marksizma u govoru u Splitu 5. ožujka 1950. Nakon što je u govoru o zakonu o radničkom upravljanju poduzećima priznao da je do tada nekritički podržavao sovjetski uzor, za revizionizam je Staljina prvi put izravno optužio u razgovoru za *Borbu* u studenom 1951. Na Šestom kongresu KPJ, održanom od 2. do 7. studenog 1952. u Zagrebu, J. Broz Tito govorio je o čudovišnom obliku državnokapitalističkog bi-

[670] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 325; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 444.

[671] Boro KRIVOKAPIĆ, *Jugoslavija i komunisti, adresa Jovana Đorđevića*, Beograd, NIRO Mladost, 1988., 46.

[672] *Prvo vanredno zasedanje Vijeća naroda i Saveznog vijeća (drugi saziv, 26 – 27. juna 1950.*, Beograd, 1950, 99., prema: Z. RADELIĆ, Pitanje uvođenja radničkih savjeta s gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta (radnički savjeti u 1949. i 1950. godini), 87.

rokratskog sustava u kojem Staljin jača državu da bi eksploatirao najamne radnike, a na temelju teorije o vodećoj naciji ugnjetava neruske narode te širi ruski imperijalizam.[673] Nasuprot takvoj politici nekadašnjeg uzora, postavljao se novi sustav u Jugoslaviji.

> „Nasuprot izrabljivanju najamnih radnika u preduzećima i podvrgavanju istih samovolji direktora-birokrata, mi smo izvršili epohalan historijski čin predavši fabrike i preduzeća na upravljanje radnicima. Na taj način pretvorili smo u živu stvarnost naučne misli Marksa i Engelsa, jer smo, predajom sredstava za proizvodnju radnim kolektivima na upravljanje, pretvorili radnike od najamnika u slobodne proizvođače." [674]

Koncepcija društvenog samoupravljanja bila je pokušaj da se uz partijski nadzor pokrene proces odumiranja države podruštvljavanjem njezinih funkcija i pretvaranjem države u servis društva. Međutim, samoupravljanje nije bilo inspirirano društvenim otporom državno-partijskoj dominaciji, nego ga je upravo KP zakonski dozirala prema svojoj potrebi. Komunisti su zadržali nadzor u svojim rukama primjenom načela demokratskog centralizma. Svaki je član SKJ morao poštivati upute viših tijela, pa su tako poduzeća nadzirana od partijskog centra. Ovlaštenja direktora i partijske organizacije bila su ključna, a ta je činjenica određivala stvarne dosege samoupravljanja.[675]

Nakon što je do 1950. izgrađeno centralizirano administrativno upravljano i planirano gospodarstvo, 1951. gospodarski sustav bio je potpuno izmijenjen i centralno planirano gospodarstvo napušteno je. U travnju 1951. ukinuta je Savezna planska komisija, zajedno s federalnim ekonomskim ministarstvima i federalnim te republičkim generalnim direkcijama. Te je godine posljednjih 108 poduzeća, kojima je neposredno rukovodila, prenijela u nadležnost republika, a savezna je administracija smanjena za oko 100 000 osoba. U rukama federacije ostali su željeznice, riječni i zračni transport i pošta. Umjesto centralnog planiranja uvedeno je okvirno planiranje bez obvezatnih zadaća. No, i dalje je ostalo pravo vlade da nadzire cijene, plaće, uvoz i investicije. Vlada je zadržala pravo na ubiranje poreza za akumulaciju i fondove.[676]

---

[673] *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Beograd, Kultura, 1952., 28; K. ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, 16, 17.

[674] *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, 34.

[675] Radule KNEŽEVIĆ, Slaven RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, Zagreb, Fakultet političkih znanosti, 2002., 15; A. KREŠIĆ, Zašto je Jugoslavija dvaput propadala; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 73.

[676] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 335, 336; Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 179, 184; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 71; J. R. LAMPE, *Yugoslavia as History*, 239.

Prvi rezultati bili su minorni. Uvođenje radničkih savjeta nije rezultiralo ekonomskim čudom. Država je gotovo o svemu odlučivala, savjeti su imali samo savjetodavnu ulogu, ali samoupravljanjem je otvoren put prema tržišnom socijalizmu. Direktori su imali mogućnost da pokažu inicijativu i da odgovaraju na tržišne stimulanse, ali bili su mnogo ograničeniji nego oni u kapitalizmu. Postavljeni od KP, nastavili su raditi kao i prije, ali morali su podnositi svoje planove na odobrenje radničkim savjetima, što je ipak bio mali korak prema industrijskoj demokraciji. Godine 1953. izgrađeni su glavni obrisi sustava u kojemu su umjesto centralnog planiranja zadani samo opći planovi, a poduzeća su morala raditi za tržište. Vlada je i dalje intervenirala nadzorom cijena, plaća i investicija, a te intervencije bile su često politički motivirane. Do 1952. vlada je raspolagala sa 78 % investicijskog kapitala, od 1953. samo sa 16 %, a 1954. njezin je udio bio povećan na 41 %.[677]

U rujnu 1955. lokalna tijela vlasti u općini, gradu i kotaru dobila su nešto veći utjecaj na gospodarstvo svoga kraja. Zadržali su nešto više dobiti, ali država je i dalje raspolagala s gotovo tri četvrtine sredstava za investicije. Federacija je raspolagala velikim sredstvima za investicije, a ostali investitori, republike, komune i poduzeća, natjecala su se za dobivanje sredstava, dajući pri tome svoj udio iz fondova koje su imali.[678]

Uvođenjem radničkih savjeta doveden je u pitanje smisao sindikata. Ubrzo je pronađen odgovor i sindikat je dobio ulogu u biranju radničkih savjeta, raščlambi organizacije rada, u sustavu nagrađivanja i planiranja, napose radi povećanja produktivnosti rada, zapravo povećanja proizvodnje. U njegovim rukama i dalje su ostale zadaće u vezi s plaćama, socijalnim osiguranjem, zaštitom na radu i odmorom. Ipak, a to se naglašavalo kao novost u sindikalnom pokretu, najviše se inzistiralo na odgojnoj ulozi sindikata, tj. na pripremi radnika za samoupravljanje. S obzirom na decentralizaciju i sukob različitih interesa pojedinih grana i poduzeća, sve se više inzistiralo da sindikat mora sprječavati partikularizam i predstavljati radničku klasu kao cjelinu. Još 1954. J. Broz Tito i E. Kardelj suprotstavljali su se prijedlozima da bi sindikat trebao biti borbena organizacija, a ne da se miješa u poslovanje. Uključivanjem u poslovodne odluke, vjerovali su neki, sindikat se dovodi u stanje da daje suglasnost na tarifne pravilnike i da time slabi svoju popularnost, prisiljavajući radnike da se zadovoljavaju malim plaćama. No, vođe KPJ nisu dopustili izdvajanje sindikata iz sustava i nisu odustali

[677] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 70, 71, 73; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 308; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 314.
[678] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 20; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 315, 329.

od njegove transmisijske uloge. Sindikat je morao preuzeti svoj dio odgovornosti, a zapravo je i dalje bio instrument državnih i poslovodnih tijela.

Da je sindikat bio u službi državnog aparata konstatirano je, dakako, s uvjerenjem da je to stvar prošlosti, i na Trećem kongres SSH u Rijeci u lipnju 1954. Popularizirala se Kardeljeva misao, izrečena u prvim godinama samoupravljanja, da je sindikat organizacija kojoj se „zaštitna funkcija u osnovi pretvorila u razvijanje društvene kontrole radničke klase nad vlastitim društvenim organizmom". Teza nije imala neke veće teorijske ni praktične dosege, a, prevedena na jednostavniji jezik, trebala bi značiti da su radnici-sindikalisti trebali nadzirati radnike-samoupravljače, to jest sami sebe.[679]

Ustavni zakon iz 1953. institucionalizirao je samoupravljanje. Njegovim temeljnim načelima određeno je da su sredstava za proizvodnju u društvenom vlasništvu, a da proizvođači sami upravljaju u gospodarstvu, kao i radni narod na lokalnim razinama. Poduzeće od državnog tijela 1950. postaje poludržavno, ali dobiva samo proizvodnu funkciju, ne i komercijalnu, investicijsku i kadrovsku. Osim toga, društveno vlasništvo nije precizno definirano, a bitni oslonci autoritarne vlasti nisu bili dovedeni u pitanje, pa nisu proširene političke slobode i nije obnovljeno privatno vlasništvo. Komunisti su nastojali svoju državu, okruženu s komunističkim zemljama na istoku, kao i s kapitalističkim zemljama na zapadu s ne baš dugom demokratskom tradicijom, učiniti drukčijom. Uvođenjem samoupravljanja namjeravali su sve poznate državne modele dovesti u pitanje. U traženju novih putova kritizirali su birokraciju i dotadašnju socijalističku praksu, pozvali zaposlenike na suradnju i isplanirali odumiranje države, ali zadržali su diktaturu KP.[680]

NADZIRANO UBLAŽAVANJE STEGE

Britanski veleposlanik Ivo Mallet u *Godišnjem izvješću za Jugoslaviju 1952.*, 17. siječnja 1953., ocijenio je da se u Jugoslaviji uvodi novi tip socijalizma za koji lideri KPJ tvrde da je jedini doista slijedi marksističko učenje. Novim tipom socijalizma jugoslavenski komunisti željeli su izbjeći socijalne nejednakosti kapitalizma i višestranački sustav, ali i tiraniju centralizirane države. Bilo je i drugih znakova liberalizacije u Jugoslaviji nakon 1950., o čemu su javljali zapadni obavještajci svojim centralama. Neki od takvih znakova bili su i amnestija za političke

[679] Zdenko RADELIĆ, *Savez sindikata Jugoslavije i Hrvatske, Kronologija (1945 – 1985)*, Zagreb, Radničke novine, 1986., 56; Zdenko RADELIĆ, Poslijeratne reforme sindikata, *Radničke novine*, 2. 10. 1989. – 13. 11. 1989.

[680] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 68.

zatvorenike 1953., ukidanje povlastica za pripadnike Udbe, vojske i partijskog aparata, kao i napuštanje kolektivizacije na selu. Zemlja se 1953. otvorila prema inozemstvu i u većem broju su se izdavale putovnice. Omogućena su slobodnija putovanja u inozemstvo studentima, piscima i sportašima, a Jugoslavija je otvorena poslovnim ljudima i novinarima.[681]

Uskoro je komunističko vodstvo upozorilo na pretjerivanja u otvaranju prostora za slobodne rasprave, za mogućnosti zadovoljavanja sebičnih interesa u poduzećima na račun zajednice, te u popuštanju nekadašnjim protivnicima seljačkih radnih zadruga u selima. Pasivizacija nekih organizacija SK stvorila je dojam u mnogih komunista, od kojih su mnogi poistovjećivali socijalizam sa seljačkim radnim zadrugama, nedopustive tolerancije prema komunističkim protivnicima.

> „Sve to stvorilo je kod nekih drugova utisak, da se nešto vraća nazad, da se otvara perspektiva bogaćenja (obrtnici, selo), i ispoljilo u izvjesnoj mjeri ostatke eksploatatorskih klasa i njihova shvatanja." [682]

Međutim, unatoč ublažavanju prilika u Austriji i Italiji u 50-im godinama zabilježeno je oko 2 000 prebjega mjesečno iz Jugoslavije. Ipak, sustavnih podataka o tome nema. Prema dostupnim američkim izvješćima iz Jugoslavije u Italiju u rujnu 1951. pobjeglo je 538 osoba, a u listopadu 603 osobe. Godine 1953. iz NR Hrvatske pobjeglo je 499 osoba, 743 osobe uhićene su pri pokušaju bijega, a 164 osobe odustale su od bijega nakon saslušanja i „sličnih mjera". Za neka područja masovni prebjezi mladog stanovništva morali su imati vrlo teške posljedice. Primjerice, prema podacima iz 1954., s otoka Pašmana pobjeglo je 97 osoba, s otoka Ugljana 49, a s otoka Oliba 12 mladih ljudi. Izvršni komitet CK SKH 3. prosinca 1954. tvrdio je da su razlozi bježanja uvjerenje mladih u mogućnosti lake zarade i lagodnog života na Zapadu, a koje se stvaralo na temelju filmova, radioemisija i tiska, ali i paketa i pisama koji su dolazili sa Zapada. To su bili dovoljni izazovi da se odluče za bijeg, unatoč kaznama i mogućnosti da na putu izgube život.[683]

Već spomenuti novi *Krivični zakonik* iz 1951. davao je više prava pojedincima, a iste godine na Četvrtom plenumu CK KPJ ministar MUP-a Aleksandar Ranković otvoreno je kritizirao velike zloporabe policije. Ljudi su slani u zatvore i

[681] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 33; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 296; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 209, 211.

[682] *Treći kongres SKH 26. – 28. V. 1954.*, 57.

[683] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 240; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 405, 406.

na temelju odluke lokalnih tijela službe unutarnjih poslova, bez sudske odluke. Prekršajna se presuda donosila na dvije godine, a mogla se ponavljati. Određen korak prema liberalizaciji bio je treći krivični zakonik iz 1959.[684]

Osim *Zakona o radničkom samoupravljanju* uputa CK KPJ republičkim CK od 22. lipnja 1950. da se sekretari kotarskih komiteta oslobode dužnosti predsjednika kotarskih NO bio je jedan od znakova da KP dopušta mogućnost da članstvo u Partiji nije uvjet da bi se sudjelovalo u upravljanju. Unatoč dodatku da se sekretari i dalje biraju za predsjednike kotarskih NF, a da se umjesto njih biraju drugi najbolji članovi kotarskih komiteta, to je bio prvi korak u razdvajanja partijskih funkcija od funkcija vlasti.[685]

Važan je znak promjena bio je i govor Miroslava Krleže na Drugom kongresu književnika u Ljubljani 1952., pogotovo stoga što ga je odobrio i Đilas. Iako je Krležа osudio one koji su govorili da revolucije dolaze i prolaze, a lirska poezija ostaje, odbacio je ideje da je u socijalizmu moguća samo angažirana literatura.[686]

Šesti Kongres KPJ 1952. u Zagrebu

[684] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 209; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 87.
[685] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 527.
[686] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 211.

Na Šestom kongresu KPJ u Zagrebu od 2. do 7. studenoga 1952. promijenjeno je ime KPJ u SKJ, i to prema uzoru na Marksovu organizaciju. Ime SKJ zvučalo je više marksistički, a sudionike je uhvatio zanos da se napušta lenjinistički tip monolitne, centralizirane i hijerarhizirane partije koja je bila prepreka demokratskom razvoju. Poručeno je da se napušta vodeća uloga KP i da pod novim imenom preuzima ulogu idejnog usmjeritelja. Šesti kongres KPJ bio je vrhunac pokušaja da se pomire demokracija i socijalizam. Već nakon Staljinove smrti Tito je na Drugom plenumu CK SKJ u lipnju 1953. zaustavio reformu partije.[687]

Prvi put nakon 1945. za izbore za zastupnike savezne skupštine i republičkih skupština 22. studenoga 1953. bilo je kandidirano više kandidata. Unatoč deklarativnim namjerama izabrana su samo četiri neovisna kandidata u cijeloj Jugoslaviji. Iza svih ostalih stajala je Partija. No, najviše nevažećih, zapravo oporbenih glasova, bilo je u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini.[688]

U općem ozračju popuštanja strogog nadzora SKJ među vodećim komunistima prednjačio je Milovan Đilas. Serijom članaka u *Borbi* od 11. listopada 1953., a bilo ih je 20, i člankom *Anatomija jednog morala* u časopisu *Nova misao* napao je povlastice i pohlepu partijske i državne birokracije. Mnogi su se osjetili pogođenima. Tito je uskoro reagirao i sazvao poseban plenum CK KPJ 16. i 17. siječnja 1954. na kojem je ocijenio da na temelju Đilasovih stavova „reakcija diže glavu". Zaključeno je da bi logična realizacija njegovih postavki urodila obnovom višestranačkog sustava. Zato, ali i zbog prozivke dužnosnika zbog njihovih težnji za bogatstvom, Đilas je smijenjen.[689]

U Hrvatskoj ga je, prema sjećanjima Đilasa, podržavao i Vladimir Bakarić, ali se na vrijeme povukao i priklonio moćnijem Titu. Marijan Stilinović, član Izvršnog komiteta CK KPH tih je dana na sjednici CK KPH govorio u duhu Šestog kongresa. Nije računao na to da su jedine prihvatljive interpretacije onoga što se dogovori na komunističkom kongresu još uvijek bile u rukama samog vrha SKJ.

> „Ja se ne slažem sa mnogim stvarima koje su radili Jakov (Blažević, op. a.), Anka (Berus, op. a.) i neki drugovi, to sam iznio u četiri oka. Nisam za stvaranje neke ljevice u SK, ali ako to traži naša stvarnost, onda u suštini nemam ništa protiv toga." [690]

[687] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 342; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 230, 250; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 212; I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 140.
[688] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 215; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 361.
[689] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 255, 358.
[690] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 370.

Prešavši granice dopuštenoga Marijan Stilinović morao se suočiti s posljedicama. Nije bio suđen, ali je „administrativno stavljen u politički zapećak". Umro je u prosincu 1959.[691]

I u tjedniku *Naprijed* pojavljivali su se disidentski tonovi. S obzirom na nezadovoljstvo CK SKH sa stavovima o pluralizma i protiv krutoga demokratskog centralizma, *Naprijed* je od 29. svibnja 1953. prestao biti glasilo CK SKH i postao je tjednik za društvena, politička i kulturna pitanja u kojem se inzistiralo na otvorenoj raspravi i borbi mišljenja. Te je godine uredništvo i simbolično obilježilo svoje osamostaljivanje napuštanjem zgrade CK SKH u Dežmanovu prolazu u Zagrebu i preseljenjem na obližnji Marulićev trg. Novi urednik Dušan Diminić, član CK SKH i zastupnik Saveznog vijeća Narodne skupštine Jugoslavije, 1. siječnja 1954. napisao je uvodnik koji je bio u skladu reformama iniciranim na Šestom kongresu, s naglaskom na samoupravljanju i sužavanju uloge partije.

> „Radnik postaje svakog dana sve više materijalno neovisan, neovisan i od aparata države, makar i njegove države u ulozi novog poslodavca. Taj poslodavac je mogao postati opasan, možda čak opasniji od bivšeg, buržoaskog, jer se pojavio nekako neprimjetno, i u dobroj vjeri, i još k tome dobro organiziran i hijerarhijski jedinstven." [692]

Ubrzo nakon smjenjivanja Milovana Đilasa *Naprijed* je bio zabranjen metodom odbijanja radnika da ga tiskaju prvi put isprobanom 1945. u slučaju *Narodnoga glasa*. Njegovi urednici Dušan Diminić i Berto Črnja, kao i njima blizak Augustin Šprljan Gušte, član CK SKH i direktor političke škole SKH *Rade Končar*, bili su izloženi kritici.

Šprljan, protivnik seljačkih radnih zadruga i otkupa, napisao je u *Vjesniku u srijedu* 6. siječnja 1954. članak s tezom da je partija rušenjem buržoazije i osvajanjem vlasti izvršila svoju ulogu i da je treba smjestiti u muzej, a da nastavi djelovati Socijalistički savez radnog naroda. Na plenumu CK SKH izvrgnut je oštroj kritici i ruglu. Zanimljivo je da je prema nepouzdanim zapadnim izvorima, Bakarić na saborskom zasjedanju, koje je bilo prenošeno putem radija, optužio Šprljana da je „đilasovac, heretik, izdajnik svoje partije". Radioprijenos tada je prekinut, a Šprljan se iste večeri vratio u svoj ured i izvršio samoubojstvo. Zagrebom su se širile i priče da je bio zapravo premlaćen na izlasku iz Sabora, ali i da je ubijen u saborskim klupama. Međutim, Šprljan se ubio nakon zavr-

[691] B. DONAT, *Crni dossier*, 81; B. ČRNJA, *Zbogom drugovi*, 209.

[692] Dušan Diminić, Naš list u novoj godini, *Naprijed*, 1. 1. 1954., prema: B. ČRNJA, *Zbogom drugovi*, 227.

šenog plenuma u svome uredu u partijskoj školi u Tvrtkovoj ulici. Zanimljivo je da je sprovod održan uz najveće državne počasti i da je *Vjesnik* 26. siječnja 1954. izvijestio o smrti i samoubojstvu. Prema nekim autorima, Bakarić je tih dana razmišljao o ostavci i bavljenju intelektualnim radom. Politička škola bila je uskoro rasformirana.[693]

U Istri je oko izbora za Narodnu skupštinu FNRJ i Sabor NRH 1953., kad je bilo više kandidata za jednu funkciju, izbio sukob koji je početkom 1954. iskorišten protiv jedne skupine komunista za optužbu da su sljedbenici Đilasa. Oni su u *Naprijedu* 6. studenog 1953. zapravo otvoreno kritizirali CK SKH i njegovu kadrovsku politiku u Istri u povodu izbora. U polemiku se uključio i *Glas Istre* pod uredništvom Ive Seljana. Skupina komunista koja se usudila kritizirati prozvana je zbog liberalizma, štetočinstva, nacionalnog razdora između Hrvata i Talijana, „tuđih shvaćanja" i bestidnih napada na stečevine revolucije. Uskoro je ta skupina, a u njoj su osim spomenutih Berta Črnje i Dušana Diminića, bili Ljubo Drndić, Božo Kalčić, Petar Šuran i Ivko Velčić, bila partijski kažnjena.[694]

Đilas je u nekoliko godina učinio veliki zaokret od predvodnika najžešćih mjera, koji je govorio da se „sveto svjetlo terora nikada ne smije ugasiti" i da „ljude mora biti strah", do najupornijeg zagovornika reformi unutar KPJ. Očito sklon krajnostima, ovaj put nije naišao na podršku J. Broza Tita, jedine osobe koja je tih dana mogla presuditi o njegovoj sudbini. Nakon Đilasova smjenjivanja ljude je obuzela psihoza straha, servilnosti i općeg nepovjerenja. Čini se da je njegova liberalna faza na čelu SKJ prekratko trajala da bi pridobio značajniju javnu podršku.[695] Prema ocjeni Zvonka Brkića – dakako, otpali iz komunističke organizacije, često dojučerašnji idoli, uvijek su ocrnjivani kao najgori klasni neprijatelji – Đilasa su podržavali samo kolebljivi komunisti, stari frakcionaši, informbiroovci, neradnici, bivši buržuji, malograđani i oni koji „vole mutež".

> „Ne samo razni kolebljivci unutar Saveza komunista, razni likvidatori i neprijatelji Saveza, bolesnici u Savezu, nego sva malograđanština i ostaci buržoazije uzeli su ga i sa njima nastupaju kao sa svojom zastavom." [696]

I ne samo to, prema Brkiću, u Zagrebu su nekadašnji obrtnici shvatili da će im vlast vratiti sve njihove trgovačke i obrtničke radnje.

---

[693] B. ČRNJA, *Zbogom drugovi*, 214, 241; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 322; T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 370; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 361.

[694] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 267.

[695] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 157.

[696] *Zvonko Brkić: život i rad*, 216.

Događaji oko Đilasa i „đilasovaca" u Hrvatskoj pokazuju da pojam liberalizacija treba shvatiti uvjetno. Dokaz koliko je ta opaska opravdana svakako je obrazloženje zabrane knjige 17-godišnjeg Josipa Stošića *Đerdan* 1952. u kojoj stoji da stihovi „predstavljaju dekadentne oblike književnog izražavanja strane socijalističkom duhu i stvarnosti zemlje", a „većina pjesama predstavlja besmisleno nizanje riječi, a neke i povredu morala". Dolazilo je do apsurdnih situacija. Mnogi su osuđeni zato što su tvrdili da u Jugoslaviji nema slobode, a same presude zbog takvih tvrdnji mogle su biti za to dovoljan dokaz, ali ne i samim vlastima i pravosudnim tijelima. Hrvoje Šošić svjedoči da je s njime 50-ih godina robijao mladić zbog toga što se smijao tvrdnji vlasti da je dinar najstabilnija valuta na svijetu. Kad se pokazalo da je u pravu, jer je godinu dana nakon presude tečaj dolara oboren sa 1 prema 50 na 1 prema 300, mladić je i dalje ostao na robiji.[697]

Dakako i zabrana filma *Ciguli-miguli* i isključenje Katoličkoga bogoslovnoga fakulteta iz Sveučilišta u Zagrebu 1952. potvrda su da se liberalizacija u komunističkom svijetu ne može doslovno shvatiti. Ipak, najmanje je partijska stega bila prisutna u takozvanoj visokoj umjetnosti. Josip Broz Tito rijetko se kada javno izjašnjavao o temama izvan stroge političke sfere. Ipak, Tito je govorio protiv moderne umjetnosti na Sedmom kongresu omladine Jugoslavije u Beogradu u siječnju 1963. Prigovarao je što se troše prevelika sredstva na „takozvana modernistička djela, koja nemaju nikakve veze s umjetničkim stvaralaštvom, još manje s našom stvarnosti". Međutim, nije bilo nikakvih posljedica za rad nadrealističkih slikara.[698] Zabilježeno je i svjedočanstvo stanja u znanosti 1950-ih:

> „Prilike tijekom Drugoga svjetskog rata, a i one u pedeset narednih godina nisu baš pogodovale zahtjevu da znanstvenik sili kaže istinu. Istina se tada govorila neizravno, a šutnja je katkad bila jača od riječi i štitila osobni integritet i osobnu sigurnost." [699]

Ipak, učinjeni su pomaci u slobodi stvaralaštva. *Osnovni zakon o izdavačkim poduzećima i izdavačkim ustanovama* od 16. ožujka 1955. donio je stanovito olakšanje za izdavače. Potpuno su slobodni u izdavanju, ali morali su objavljivati godišnji izvještaj i godišnji plan za iduću godinu, što je i dalje omogućivalo nadzor. Novi *Zakon o štampi i drugim oblicima informacija* iz 1960. i iz 1965. nisu donijeli nijednu bitnu promjenu.[700]

---

[697] I. HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, 130; R. DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, 50; Š. ĐODAN, *Yugo-tragedija*, 7.
[698] J. RIDLEY, *Tito. Biografija*, 411.
[699] D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 134.
[700] I. HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, 123, 125.

Program SKJ prihvaćen na Sedmom kongresu u Ljubljani 1958. bio je u duhu prethodnoga kongresa, iako se napadao Đilas i branilo pravo partije na vodeću ulogu. Međutim, pravu sliku stanja u SKJ ne pružaju apstraktno-proklamatorske ideje Programa, nego Statut SKJ, koji je pravi pokazatelj stvarne političke volje, a koji nije doživio važne promjene. Sve ograničenje deklarativnih promjena pokazuju i strukture općinskih tijela. Iako je postotak članova SK u stanovništvu Hrvatske bio oko 5 %, 1957. u općinskim vijećima od 9 554 odbornika bilo je 5 217 komunista, u vijećima proizvođača općinskih odbora od 8 806 odbornika bilo je 4 399 komunista, u kotarskim vijećima od 1 824 odbornika bilo je 1 486 komunista, u vijećima proizvođača kotarskih odbora od 1 663 odbornika bilo je 1 315 komunista.[701]

Uz sve riječi o liberalizaciji Tito je u svojim rukama koncentrirao vlast, barem u formalnom smislu, kao nitko drugi u komunističkim zemljama. Bio je generalni sekretar SKJ, predsjednik države i maršal. Kardeljev pokušaj da SSRN uključi u Socijalističku internacionalu bio je odbijen. Zapadni socijalisti time su pokazali što misle o jugoslavenskom političkom sustavu i o usklađenosti programa i djelovanja SSRN s njihovim socijalističkim standardima. Više su se rukovodili stvarnim djelovanjem jugoslavenskih komunista – koji su i dalje SSRN potpuno držali u svojim rukama – a manje njihovom deklarativnošću.[702]

Zabrana slobode javnih medija svakako dovoljno govori o dometu promjena. U zemlji već dugo nije bilo oporbenih glasila, ali uvozio se strani tisak. Međutim, u pojedinim godinama u Jugoslaviji je zabranjena prodaja više od stotinu stranih novina. Među njima najčešće su se nalazile američke, britanske, francuske, njemačke i talijanske novine: *Corriere della sera, Daily Telegraph, Der Spiegel, Financial Times, Il Piccolo, New York Times, Paris Match, Stern, The Guardian i Times*.[703]

DRUGA NACIONALIZACIJA

Oduzimanje imovine na temelju osuda za tobožnju izdaju bilo je, prema riječima Borisa Kidriča iz listopada 1946. „specifičan oblik eksproprijacije eksproprijatora", zapravo „eksproprijacija na najširoj patriotskoj osnovi" u ratu, u kojemu su „bivši eksploatatori iz klasnih razloga surađivali na strani okupatora". Zapljena imovine bila je provedena na temelju zakona, među kojima mnogi nisu

[701] Svetozar STOJANOVIĆ, Od marksizma do ideologija „realnog socijalizma", *Teorija i praksa „realnog socijalizma". Rezultati uporednog istraživanja i polemičke rasprave*, red. Zagorka Golubović, Beograd, Filip Višnjić i Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka, 1987., 205 – 219, 217; I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 272.

[702] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 214.

[703] I. HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, 131.

bili usklađeni s međunarodnim pravnim načelima, napose onim načelima koja su određivala što je suradnja s okupatorom. Osim toga, većina odredbi je dopuštala političko tumačenje. Dakako, vlast je znala da bi čak dvije trećine izrečenih konfiskacija trebale biti ukinute ako bi se poštivalo međunarodno pravo.[704] Upravo je zato sredinom 50-ih vrlo nervozno reagirala na pokušaje da se, nakon što je represija popustila, izvrši revizija nepravednih odluka. O tome je govorio i predsjednik Vrhovnog suda FNRJ Josip Hrnčević 23. travnja 1954. predsjednicima oblasnih i okružnih sudova Slovenije. Govorio je da „protusocijalistički elementi" zahtjevima za povratak imovine žele izvršiti svoju političku rehabilitaciju. Dakako, njegovi argumenti nisu bili pravni, nego politički.

> „Ne radi se o tome da ovim ljudima ne želimo priznati pravo koje im pripada po zakonu. Radi se o tome da čuvamo rezultate koje nam je donijela naša revolucija, da te stvari ne mijenjamo. Tekovine naše revolucije za nas su konačne i nepromjenljive." [705]

Među svojim suradnicima i istomišljenicima i nije trebao skrivati činjenicu da su konfiskacije rezultat socijalističke revolucije, a ne tobožnje izdaje. Međutim, revolucija nije bila gotova stvar. Promišljala se nova nacionalizacija.

Nakon prve nacionalizacije, jedina preostala privatna imovina, koja je imala znatniju vrijednost, osim zemlje i šuma, bili su stanovi, poslovni prostori i građevinsko zemljište. Ali, odnosi u oblasti stanovanja regulirani su već 1945., kada je pravo raspolaganja stanovima, tj. raspodjele stanova, prebačeno na narodne odbore. Tada je i određena stanarina na 50 % od stanarine iz 1939., kao i društveno upravljanje zgradama s više od tri stana. Vlasnik najamne stambene zgrade imao je pravo samo na 10 % stanarine. Zapravo, u praksi mnogi su stanovi, zgrade i poslovni prostori bili uzurpirani, pa je bilo samo pitanje vremena kada će se sve to zakonski regulirati i prenijeti u društveno vlasništvo. Privatno vlasništvo bilo je samo formalno, pa država nije morala žuriti. I zaista, dvanaest godina nakon prve nacionalizacije druga nacionalizacija izvedena je *Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta*, koji je stupio na snagu danom donošenja 26. prosinca 1958. Cilj je bio, prema riječima Lidije Šentjurc, savezne ministrice, zapravo sekretarice za socijalnu politiku i komunalna pitanja i članice CK SKJ, koje je izgovorila pred Narodnom skupštinom FNRJ u prosin-

[704] M. MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, 18, 22; Momčilo MITROVIĆ, *Društveno ekonomske promene i organizacija upravljanja privredom u Srbiji 1944 – 52 godine*, Beograd, Centar za kulturu Požarevac – Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije – Beograd, 1988., 292. Vidi i: Zdenko RADELIĆ, Momčilo Mitrović, Srbija 1944 – 1952, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1989., 1 – 3, 215 – 222.

[705] M. MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, 25. Citat je preveden sa slovenskog jezika, a izvorno je govor, najvjerojatnije, izrečen na hrvatskom jeziku.

cu 1958., „likvidirati kapitalističke društvene odnose, a time i sve oblike iskorištavanja čovjeka po čovjeku". Nacionalizirane su sve najamne stambene zgrade u građanskom vlasništvu s više od dva stana ili tri mala stana, kao i višak od dva stana u vlasništvu jednog građanina. Naknada vlasnicima iznosila je 10 % od stanarine, koja se plaćala za zgradu zajedno sa zemljištem koje pokriva zgrada i sa zemljištem koje služi za redovnu upotrebu zgrade, za vrijeme od 50 godina. Vlasnicima je ostao tek jedan stan u vlasništvu, a dva su bila samo u nominalnom vlasništvu. S njima vlasnik nije mogao raspolagati, nego je stanar u njemu imao pravo na trajno korištenje. Takvih stanova, u nominalnom vlasništvu pravog vlasnika, bilo je u Hrvatskoj, prema nekim izvorima, oko 7 000.[706]

Do kraja veljače 1960. u Hrvatskoj rješenjima općinskih odnosno kotarskih komisija za nacionalizaciju bilo je obuhvaćeno 5 684 zgrada (1 115 prizemnih, 1 972 jednokatne, 1 558 dvokatnih i 1 026 trokatnih i višekatnih) i 616 poslovnih zgrada. U nacionaliziranim stambenim zgradama bilo je riješeno pitanje prijelaza u društveno vlasništvo za ukupno 3 860 stanova (1 454 jednosobnih, 989 dvosobnih, 562 trosobna i 382 četverosobna ili višesobna). Nacionalizacijom je također bilo obuhvaćeno 5 960 poslovnih prostora.[707]

CRKVA I DRŽAVA

Vlast je pravnu regulativu u odnosu prema vjerskim zajednicama provela tek 1953. *Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica u FNRJ*. Taj je zakon donesen u vrijeme sukoba oko svećeničkih udruženja i nakon što su prekinuti odnosi Jugoslavije i Svete Stolice. Zato je bio uglavnom nepovoljan za Katoličku crkvu. Primjerice, zbog djelovanja pojedinaca, pripadnika Katoličke ili neke druge crkve, jedna od kazni moglo je biti i zatvaranje vjerske institucije u kojoj je osuđeni radio.[708]

Država je i dalje na razne načine poticala svećeničko udruženje. U proračunu Komisije za vjerska pitanja SRH 1960. bilo je predviđeno za potrebe udruženja čak 26 000 000 dinara, za biskupe i ostale svećenike bilo je predviđeno samo 3 000 000, a za popravak crkvi samo 5 000 000. Unatoč prijetnjama crkvena hijerarhija je među više od 100 članova udruženja u Hrvatskoj suspendirala samo

[706] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 150, 153; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 201; *Jutarnji list*, 12. 12. 2002., Zaštićeni najmoprimci tvrde da ih Vlada diskriminira i 'humano' seli.

[707] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 169.

[708] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 42; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 418.

15-ak svećenika, ali su uz zabranjeno članstvo najčešće postojali i drugi razlozi za suspenziju. U Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske nisu bili zadovoljni sa svećenicima članovima udruženja. Štoviše, neke od njih morali su podsjećati na to kako se ponašaju pravi svećenici i učiti ih pravilno ispunjavati okružnice udruženja, primjerice s oslovljavanjem „Velečasna gospodo" ili pozdravom „Kristu odani". Neki članovi udruženja bili su zabrinuti zbog normalizacije odnosa države i Crkve, pa su podsjećali državne službenike zadužene za vjerska pitanja da ih se prije instruiralo da budu oštri s biskupima, a da ih se po novom, 1960., zbog takvog ponašanja kritizira. Ipak, stanje se ni u 1964. nije promijenilo. U Sloveniji su 402 svećenika bili članovi staleškog društva, u Bosni i Hercegovini je takvih bilo 202, a u Hrvatskoj samo 144 svećenika.[709]

Unatoč smanjenju progona svećenika održano je nekoliko većih suđenja i izrečeno nekoliko zabrana. Tako su u Rijeci 1955. zbog osude prefekta i njegovih suradnika zbog ustaške promidžbe i iredentizma, zloupotrebe vjerske nastave, na više godina zatvoreni sjemenište i Visoka teološka škola te Klasična gimnazija. Slično je bilo i u Splitu 1956. To je zadnja mjera da se zbog pojedinaca zatvaraju i škole, predviđena po *Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica* iz 1953. Kada je zakon revidiran 1965., ta je odredba izbačena.[710]

Tablica 53. Katolička crkva u Hrvatskoj polovicom 1955.[711]

Objekti i službenici	Podaci KC	Podaci MUP–a NRH
Crkve	4 249	1 530
Crkve izvan upotrebe	–	133
Samostani	–	245
Biskupi	16	16
Svećenici	1 410	1 188
Redovnici	521	549
Laici	210	190
Redovnice	1 579	2 972
Bogoslovi	–	401
Polaznici srednjih škola	–	984

Godine 1958. hrvatski i slovenski biskupi prvi su put nakon Drugog svjetskog rata smjeli posjetiti papu. Unatoč tom i sličnim znakovima smirivanja odnosa, incidenti su se nastavili i na najvišoj razini. Na predstavke Biskupske konferencije u kojima se 1958. zahtijevalo ukidanje pritvora za Stepinca i praznovanje Božića odgovarano je da su takvi zahtjevi oblik pritiska na vlasti i da su usmjereni

[709] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 177, 240, 241, 244, 274.
[710] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 418.
[711] ISTO, 435.

protiv normalizacije. Vlasti su upozorile da bi kao protumjeru mogle postaviti pitanje teritorijalne podjele biskupija na novopriključenim područjima od kojih su neke bile još uvijek pod upravom biskupa u inozemstvu, a u zemlji su postavljeni samo administratori, kao i to da su još uvijek na svojim položajima u zemlji biskupi, dekani i svećenici koji su nakon rata napustili domovinu.[712]

Uporno Stepinčevo ustrajanje da ne surađuje s vlašću izazivalo je nervozne geste. Tako je neki visoki službenik „unutarnjih poslova NRH" 1959. zaprijetio Franji Šeperu da će, ako Stepinac nastavi neprijateljski rad, u župni dvor u Krašiću, gdje je Stepinac bio prisilno zatočen, postaviti policijski ured u kojem bi policajci nadzirali sve koji idu kardinalu. Tu ideju podržao je i Dobrivoje Radosavljević, predsjednik Savezne komisije za vjerska pitanja. Po svemu sudeći za to je znao i Ivan Krajačić, koji je na sjednici Odbora za unutrašnju politiku SIV-a u travnju 1959. za vrh Katoličke crkve rekao da „ovi gadovi iz Katoličke crkve" imaju svemoguće veze i da nitko nije više internacionalan od njih. Svetislav Stefanović, kao savezni ministar unutarnjih poslova, mislio je da ne treba vršiti pritisak na Šepera jer je on ipak spreman na razgovor. Sa S. Stefanovićem nije se složio I. Krajačić. Sukob između njih dvojice izbio je i zbog uhićenja zadarskog nadbiskupa M. Garkovića, a I. Krajačić rekao je da o tome nema pojma. Osim u Zagrebačkoj i Zadarskoj nadbiskupiji, slični slučajevi dogodili su se i u Đakovačkoj biskupiji. Skupina svećenika i studenata teologije iz Đakova, među njima i dr. Ćiril Kos, optuženi su u Osijeku zbog neprijateljske promidžbe i u veljači 1960. osuđeni na kazne od 2 i pol do 7 godina zatvora.[713]

Prema dostupnim podacima u cijeloj Jugoslaviji 1957. bila su 52 katolička svećenika u zatvorima, administrativno je bilo kažnjeno 586 svećenika, a krivično je gonjeno 28 svećenika.[714] Za kasnije razdoblje postoje podaci po republikama.

Tablica 54. Sudski progoni katoličkih svećenika 1959./1960.[715]

Način kazne	BiH	Hrvatska	Srbija	Ukupno
Osuđeni	3	14	0	17
Administrativno kažnjeni	5	9	3	17
Upozoreni	22	36	17	75
Ukupno	30	59	20	109

Za razliku od prijašnjih godina, kad je zbog kršenja ustavnih i zakonskih propisa kažnjavano više od 50 % svećenika Katoličke crkve, 1959. i 1960. taj je posto-

[712] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 134, 207.
[713] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 134, 139, 207; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 431, 432, 442.
[714] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 415.
[715] ISTO, 441.

tak smanjen: administrativno je kažnjeno i osuđeno 34 svećenika, a upozoreno 75 svećenika. Prema podacima o crkvenim objektima samo za Hrvatsku, tijekom 1960. izvršeno je 26 provala u crkve i kapelice, oštećenja križa i razbijanja crkvenih prozora. To je učinjeno, prema riječima Stjepana Ivekovića, predsjednika Vjerske komisije NRH, jer je pojačana vjerska aktivnost učinila „političke drugove na terenu malo nervoznijim". Tijekom 1961. u Hrvatskoj je pred redovnim sudovima na vremenske kazne osuđeno 7 svećenika Katoličke crkve, a suci za prekršaje osudili su 55 svećenika. Na razgovor u policiju pozvano je 112 svećenika. Godine 1962. taj se broj smanjio, pa su pred redovnim sudovima osuđena 2 svećenika, suci za prekršaje osudili su 52 svećenika, a na razgovore pozvana su 84 svećenika. Najčešći oblici neprijateljske djelatnosti bili su promidžba, veze s emigracijom, kritika na račun komunista, ateista i poretka.[716]

Odnos vlasti i svećenika Katoličke crkve može se razabrati i iz drugih podataka. Iako su svećenici redovito lojalni svakoj vlasti i skloni poštivanju svojih dužnosti, velikom apstinencijom na državnim i lokalnim izborima demonstrirali su svoje mišljenje. Prema podacima Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske iz 1958. pokazalo se da je na izbore izišlo znatno manje svećenika Katoličke crkve u Hrvatskoj nego u susjednim republikama. Tako je u Hrvatskoj na izbore te godine izišlo 54,4 % katoličkih svjetovnih svećenika, 36 % redovnika i 35,7 % redovnica. Za razliku od Hrvatske, na izbore u Bosni i Hercegovini izišlo je između 75 % do 80 % svećenika, a u Sloveniji 87 % svećenika.[717]

Velike razlike prema pravu i dužnosti glasovanja, a posredno i prema vlastima, vidljive su i između svećenika Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj. Godine 1963. na izbore za Sabor i Saveznu skupštinu izišlo je 49 % svećenika Katoličke crkve, a Srpske pravoslavne crkve čak 98 % svećenika. Nastale su ogromne razlike između odnosa hrvatskih katoličkih svećenika prema državi i odnosa njihovih kolega u drugim republikama. Prema izvješću Savezne komisije za vjerska pitanja SIV-u od 28. svibnja 1964. na izbore u Sloveniji izišlo je 90 % svećenika, a u Zagrebačkoj nadbiskupiji 30 %.[718]

Komisija za vjerska pitanja NR Hrvatske 21. lipnja 1958. konstatirala je da religioznost ima dubok korijen u narodu, što se iskazuje prigodom slavljenja crkvenih blagdana i crkvenih obreda, poput prve pričesti i krizme. Posebno je vlast bila zabrinuta zbog mladih. Koraci protiv katehizacije među školskom mladeži sveli su se uglavnom na policijske mjere, poput zapisivanja tko ide na vjeronauk

[716] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 221; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 443.
[717] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 134.
[718] ISTO, 267.

i ispitivanja gdje rade njihovi roditelji.[719] Borbu protiv utjecaja crkve komunisti su i dalje vodili preuzimanjem tradicionalnih termina za odlaženje na mise i njihovim popunjavanjem zabavnim i drugim svjetovnim sadržajima, najviše nedjeljom, o čemu svjedoči primjer s novogradiškoga područja.

> „Prije je bilo karakteristično odlaženje u crkvu. To je bio težak problem. Sada, kad smo otvorili niz kurseva i seminara, djevojke, koje su ranije nedjeljom išle u crkvu, prisustvuju seminarima.[720]

U *Industrijskom radniku*, iz Zagreba, početkom 1958. izišao je tekst *O religioznom odnosu prema stvarnosti*, u kojemu je napisano:

> „Borba protiv religije sastavni je dio opće borbe za čovjeka upravo stoga, što religiozni odnos prema svijetu u sebi samome predstavlja jednu od najdubljih degradacija čovjeka." [721]

Zbog takva uvjerenja svojih ideologa država je činila velike napore da smanji broj mladih koji su se školovali za svećenike. U Hrvatskoj je početkom 50-ih bilo oko 2 600 sjemeništaraca, a sredinom 50-ih bilo ih je oko 1 200. Potkraj 50-ih njihov se broj opet povećao na više od 1 500. Jedna od mjera bila je i spremnost države da plaća troškove školovanja bivših bogoslova na drugim školama i fakultetima, napose prehranu i stanovanje. Već 1959. bilo je 100 bivših bogoslova koje je država pomagala, a već u prethodne dvije godine „izvučeno" je 420 bogoslova. Unatoč pristanku da napuste vjerske škole, bivšim bogoslovima ipak nisu dopuštali da se upisuju na fakultete društvenih znanosti, napose ne na nastavničke fakultete. Međutim, uskoro je vlast shvatila da izvlačenjem bogoslova čini veću štetu nego korist, jer iz vjerskih škola izlaze „slobodoumniji", dakle upravo oni koji bi mogli koristiti u jačanju državnog utjecaja, napose u vezi s svećeničkim udruženjima. Osim toga, i na drugim fakultetima „kler dobiva katolicizmu odane intelektualce".[722]

Sredinom 60-ih bilo je jasno da će komunisti morati svoju prosvjetiteljsku misiju planirati na duže rokove. Na Petom kongresu SKH 1965. gotovo je rezignirano naglašeno da znanstvena svijest sporo ulazi u svakodnevni život, što „usporava iščezavanje misticizma, religioznosti i nazadnih običaja".[723]

Sve daljim odmakom od rata i poslijeratnih progona Katolička crkva sve više se vraćala na nekadašnje stanje. Prema podacima Komisije za vjerska pitanja NRH

[719] ISTO, 136.
[720] *IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 7. – 10. travnja 1959.*, 387.
[721] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 390.
[722] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 151, 153, 154.
[723] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 78.

za 1961. od 1280 župa Katoličke crkve bilo je 990 popunjenih, a nepopunjeno 290. To je bio dokaz njezine kadrovske konsolidacije.[724]

Katolička crkva, kao i ostale vjerske zajednice, doživjela je još jedan udarac od vlasti potkraj 1958. Naime, *Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta* od 26. prosinca 1958. nacionalizirani su crkveni objekti koji su se davali u najam, a bili su, recimo, važni za crkveni prihod i njezinu karitativnu i drugu djelatnost. Od nacionalizacije bili su izuzeti objekti koji su služili za vjerske djelatnosti, dakako, crkve, hramovi, župski samostani i stanovi vjerskih službenika.[725]

Tablica 55. Objekti vjerskih zajednica u SRH do prosinca 1963.[726]

Vjerske zajednice	Zgrade, stanovi i poslovni prostori	Ostavljeno vjerskoj zajednici	Nacionalizirano
KC	481 zgrada, 18 stanova, poslovnih prostorija u 22 zgrade	153 zgrade, 18 stanova, poslovne prostorije u 13 zgrada	328 zgrada, poslovne prostorije u 9 zgrada
Grkokatolička crkva	8 zgrada	4 zgrade	4 zgrade
SPC	119 zgrada, 14 stanova, 1 dvorana i poslovna prostorija u 8 zgrada	23 zgrade, 14 stanova, 1 dvorana i poslovne prostorije u 2 zgrade	96 zgrada i poslovni prostor u 6 zgrada
Židovska općina	14 zgrada i 2 stana	5 zgrada i 2 stana	9 zgrada
Ostale vjerske zajednice	16 zgrada, 1 stan i 1 poslovna prostorija u zgradi	3 zgrade, 1 stan i poslovne prostorije u 1 zgradi	13 zgrada
Ukupno	638 zgrada, 35 stanova, 1 dvorana i poslovne prostorije u 31 zgradi	188 zgrada, 35 stanova, 1 dvorana i poslovna prostorija u 16 zgrada	460 zgrada i poslovni prostor u 15 zgrada

U raspravi o nacionalizaciji u Komisiji za vjerska pitanja 1959. pokazalo se da je jedan od kriterija primjene nacionalizacije i slabljenje uloge Katoličke crkve, a ne potrebe društva, kao što se to javno često naglašavalo. Tako je jednoglasno prihvaćen stav Veljka Drakulića, da bi povrat bolnice u Vlaškoj ulici u Zagrebu „omogućio još intenzivniji rad Kaptolu, naročito u spremanju njihovih kadrova". Politički pristup ogledao se i u Drakulićevu prijedlogu da prema imovini Pakračke eparhije Srpske pravoslavne crkve treba zauzeti taktičniji stav s obzirom na njezinu lojalnost prema vlastima. Da je i o odnosu svećenika prema vlasti ovisila primjena zakonskih odredbi, vidljivo je iz namjere da se kanoniku dr. Hrenu, koji je uporno tvrdio da je Stepinac krivo osuđen, nacionalizira kurija, a ostalim kanonicima ne.[727]

[724] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 233.
[725] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 153, 179.
[726] ISTO, 214.
[727] ISTO, 174, 188.

Zanimljivo je da su lokalna tijela vlasti upozorena da je nepravilno tumačiti da se nacionalizacija provodi u namjeri da bi se slabio materijalni položaj Katoličke crkve.[728]

Osim nacionaliziranih zgrada, vjerske zajednice nisu mogle koristiti ni velik broj objekata koji je ostao u njihovom vlasništvu, ali su ih najčešće zaposjeli općine, mjesni uredi, SSRN, omladinske organizacije, škole, đački domovi, bolnice, ambulante, ali i privatni stanari. Prema stanju iz prosinca 1964. bilo je 254 takvih zgrada, i to na području 76 općina. Od toga su u 67 općina zgrade pripadale Katoličkoj crkvi, a u jednoj općini bilo je i do 16 takvih zgrada.[729]

Tablica 56. Izgradnja i popravak crkvenih objekta u Hrvatskoj 1945. – 1960.[730]

Crkva	Srušene	Popravljene	Nove
Katolička crkva	133	587	5
Srpska pravoslavna crkva	341	91	0

Potkraj 1960. godine Ideološka komisija CK SKJ potvrdila je svoje optimističke prognoze da zbog razvoja socijalizma sve crkve „gube tlo pod nogama", a da su odvajanju mladih od religije posebno pridonijele radne akcije i služenje vojnog roka, ali i školski program.[731]

Za normalizaciju odnosa, po svemu sudeći, moralo se ispuniti nekoliko uvjeta. Osim smrti kardinala Stepinca, kao simbola nepopustljivosti Crkve, čvrstom položaju KPJ i Jugoslavije te pojačanoj ateizaciji društva, jedan od razloga je i promijenjena svijest o vlastitoj snazi, koja je komunistima dopustila da odustanu od nasilnog potiskivanja religioznosti. Možda je to najsažetije izrazio Bakarić u govoru komunistima Trešnjevke u Zagrebu 15. veljače 1960.

> „Mi smo napravili ono što smo mislili napraviti, proglasili smo religiju privatnom stvari i istjerali je iz politike, ali ne i iz društvenog života i to je bio zadatak na političkom planu, koji je ispunjen." [732]

U povodu smrti kardinala Stepinca 10. veljače 1960., vlast je, unatoč početnoj odlučnosti da će zabraniti pokop u zagrebačkoj katedrali, dopustila da ga se pokopa prema željama Katoličke crkve sa svim počastima, što je i učinjeno 13. veljače 1960. Ograničenja su se svela na djelovanje komunističkih organizacija po poduzećima da nagovore ili prisile radnike da ostanu na svojim radnim

[728] ISTO, 256.
[729] ISTO, 273.
[730] U Hrvatskoj su početkom 60-ih postojale tri džamije i mesdžide, mjesta za molitvu. Vidi: R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 585.
[731] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 224.
[732] ISTO, 214.

mjestima da bi se na ulicama Zagreba našlo što manje ljudi u vrijeme sprovoda. Nakon žalobnih svečanosti, pritisak se sveo na stroga upozorenja da se bivšeg zatvorenika Stepinca ne može veličati kao sveca i borca za prava Hrvata. Najviše se vršio pritisak da se s groba miču svijeće s hrvatskim grbom i hrvatske zastavice bez zvijezde.[733]

Dr. Alojzije Kardinal Stepinac

nadbiskup zagrebački, hrvatski metropolita, itd.

Osmrtnica kardinala Alojzija Stepinca

Tablica 57. Katolička crkva u Hrvatskoj 1949. – 1961.[734]

Objekti, službenici i vjernici	1949.	1953.	1957.	1958.	1959.	1961.
Crkve	3 758	3 238	3 625	3 774	4 575	4 560
Samostani	314	95	–	–	303	300
Redovnici	–	1 700	3 299	4 500*	–	3 670
Biskupi	–	17	–	–	–	15
Župnici	1 243	1 400	1 661	1 250	1 182	1 700
Vjernici	3 299 778	–	–	–	–	–

Sve geste koje su upućivale na smanjenje napetosti potaknule su biskupe da sastave listu problema koje bi trebalo riješiti da bi se ponovno otvorio dijalog države i crkve. Predsjedništvo Biskupskih konferencija poslalo je pismo s popisom otvorenih pitanja i s pozivom za njihovo rješavanje SIV-u FNRJ 23. rujna 1960. U pismu biskupi prosvjeduju zbog toga što u školama nastavnici, kao i poslodavci na radnike, vrše pritisak na učenike da ne prisustvuju vjerskim obredima, što nastavnici moraju kriomice ići u crkvu, krstiti djecu i sklapati crkveni

[733] ISTO, 210.

[734] U broj 4 500 uključeni su i bogoslovi i redovnici-laici. Prethodne brojke u rubrici redovnici autorica ne objašnjava, a najvjerojatnije je i tamo uključila časne sestre. Vidi: R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 671.

brak, strahujući za radno mjesto, a da se svećenicima onemogućuju posjeti bolnicama i zatvorima. Osim toga, biskupi su upozorili na vjerska prava vojnika. Molili su da se dopusti zaposlenima i đacima svetkovanje zapovjednih blagdana koji ne padaju u nedjelju, ponajprije Božića, te da se uvede vjeronauk u škole kao fakultativni predmet. Vlasti su primile pismo povoljnije nego u prijašnjim sličnim prigodama.[735]

Država je napuštala svoj rigidni pristup izdavanjem putovnica svećenicima, dozvolama za gradnju novih crkava i za popravak starih. Iako su ti postupci bili spori, a mnogi su završili i negativnim rješenjem, bili su novost u odnosu na prethodno razdoblje. Dakako, pozitivniji odnos nije značio da je država odustala od namjere stvaranja podjela unutar crkvene hijerarhije i slabljenja utjecaja crkve. Na savjetovanju u Izvršnom vijeću Sabora NRH 22. ožujka 1963. u organizaciji Komisije za vjerska pitanja rečeno je da je „započeti proces diferencijacije u redovima crkve neizbježan".[736]

Papa Pio XII. i kardinal Franjo Šeper

Vlasti su najviše inzistirale na tome da Katolička crkva odgoj u vjerskim školama više prožme domoljubnim duhom, misleći, dakako, na ljubav prema domovini u širem smislu, dakle, prema Jugoslaviji. Zahtijevale su da ukloni nastavnike neprijateljski raspoložene prema državi, vrati svećenike članove svećeničkih udruženja u župe, da se ogradi od svećeničke emigracije, regulira granice biskupija prema državnim granicama, te da novčanu pomoć iz inozemstva prima

[735] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 225.
[736] M. AKMADŽA, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, 257.

isključivo legalnim putem. No, osim zahtjeva prema Katoličkoj crkvi, Vjerska komisija SR Hrvatske pripremila je potkraj 1964. i popis glavnih problema koje su vlasti činile ili tolerirale: nepravilno razrezivanje poreza župnicima, uporaba objekata vjerskih zajednica, odbijanje građevinskih dozvola za popravak i izgradnju crkvenih objekata, zabrana ulaska svećenicima u bolnice i staračke domove, zabrana blagoslova kuća, otpuštanja s posla zbog crkvenog vjenčanja ili religioznosti, ometanje i ponižavanje djece koja su pohađala vjeronauk.[737]

Na smirivanje stanja djelovao je i Drugi vatikanski koncil, koji je najavio otvaranje dijaloga s ateistima, odnosno ateističkim društvima. Šeper je na jednom zapadnonjemačkom radiju 19. prosinca 1965. rekao da komunizam nije samo borbeni ateizam, nego i socijalni i politički sustav, pa da je zato Koncil odustao od osude komunizma. O promijenjenim okolnostima svjedoči i govor predstavnika druge strane. Mika Tripalo, sekretar Gradskog komiteta SKH Zagreb, koji je na savjetovanju o vjerskim pitanjima, 9. veljače 1965., naglasio da „radnička klasa" ne treba tražiti saveznika u religiji, ali da ih treba tražiti u onima koji vjeruju.[738]

Izjava se može promatrati kao jedan od pokazatelja otopljavanja državno-crkvenih odnosa. Pažljivi promatrači primijetili su i promjene u stavu prema komunistima koji su prisustvovali crkvenim obredima. Od kad je statutarno na Šestom kongresu SKJ zabranjeno komunistima da sudjeluju u vjerskim obredima, u Jugoslaviji je od 1955. do 1958. zbog religioznosti iz SKJ isključeno 7 048 članova, najviše u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji.[739] Religioznost je tada bezrezervno osuđivana, ali nakon Sedmog kongresa 1958. kriterij je bio malo ublažen. Ostala je odredba da je članstvo u SKJ „nespojivo" s „ispovijedanjem religije", ali se preporučivalo da se ne isključuje članove zbog svakog prisustvovanja vjerskom obredu, posebno ne onog koji nije bio motiviran vjerskim razlozima. O tome je na Sedmom kongresu SKJ govorio Ante Roje, predstavnik SKH iz Dalmacije. Upozorio je da treba komunista ocjenjivati prema tome kako djeluje u svojoj okolini, dakle, koliko utječe ideološki i odgojno. Kao potpuno pogrešan pristup naveo je slučaj iz Solina pokraj Splita, gdje nakon smrti vjernika, partizana i nositelja *Spomenice 1941.*, gotovo nitko od komunista nije htio doći na sprovod.

> „Nije se smatralo za potrebno da mu se na jedan određen način oda zaslužena pošta. Smatra se, ukoliko netko ide na sprovod, da je to vr-

[737] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 226, 276.
[738] ISTO, 282, 298.
[739] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 133.

šenje religioznih obreda, partijski se kažnjava ili isključuje iz Saveza komunista." [740]

V. Bakarić je u prosincu 1959. u razgovoru s novinarima podržao stav da se ide vjerniku na sprovod, ali je prisustvovanje na sprovodu uvjetovao političkom ispravnošću svećenika.

„Ali, ako se dovede ustaško nastrojeni pop da ga sahrani, onda neću doći, jer ću to smatrati demonstracijom." [741]

I partijski statistički pokazatelji govore da su se sve manje isključivali članovi zbog religioznosti, pa je broj takvih u SKJ pao sa 7,4 % u 1958. na 5,9 % u 1959. Osim elastičnijeg pristupa tome je pridonijelo i, prema uvjerenju vodstva SKJ, podizanje općeg „političko-ideološkog, kulturnog i drugog obrazovanja" komunista. Na Osmom kongresu SKJ, održanom od 7. do 13. prosinca 1964., prihvaćen je statut u kojem je izostavljena odredba o nespojivosti članstva s religioznošću. Tumačilo se da cijeli Program odražava takav stav, a, osim toga, da je mnogo toga nespojivo pa ne treba to posebno naglašavati u statutu.[742]

Dobre odnose Katoličke crkve i komunističkih vlasti djelomično je narušila poslanica Biskupske konferencije od 21. svibnja 1965. Sa svoja tri dijela, *Vjerski odgoj djece i mladeži*, *O zaštiti ljudskog života i obitelji* i, osobito, *O slobodi kršćanina*, izazvala je žustre prosvjede vlasti s optužbom da je to napad na Jugoslaviju i njezin sustav te pokušaj ometanja pregovora s Vatikanom. Slično je država reagirala na proslavu 250-godišnjice Gospe sinjske 15. kolovoza 1965. Tamo je osim vjerske, često izricano i nacionalno značenje proslave. Primjerice, veličan je kardinal F. Šeper kao „svjetionik" hrvatskoga katoličkog naroda, što je, između ostalog, ocijenjeno kao ultranacionalistički ispad i zloporaba vjere. Štoviše, prema SIV-u poslanica je ocijenjena kao najgori čin od slučaja s kardinalom A. Stepincem.[743]

Ipak, navedeni incidenti nisu prekinuli proces normalizacije odnosa Jugoslavije s Vatikanom. Njihovi pregovori postali su službeni u lipnju 1964. Nakon trogodišnjih pregovora 25. lipnja 1966. potpisan je Protokol koji je imao učinak sporazuma među dvjema državama. Potvrđena je sloboda vjeroispovijesti, odvojenost crkve od države, jednakopravnost svih vjerskih zajednica, slobodno obavljanje vjerskih poslova Katoličke crkve i nadležnost Sv. Stolice nad Katoličkom crkvom u Jugoslaviji u crkvenim stvarima. Potpuni diplomatski odnosi

[740] *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške*, Beograd, Kultura, 1958., 587.

[741] V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 1., 218.

[742] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 391, 400.

[743] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 290.

između Svete Stolice i Jugoslavije uspostavljeni su 1970. Štoviše, Tito je u ožujku 1971. posjetio Vatikan.[744]

Ublažavanje nepomirljivog odnosa prema svim crkvama, napose prema Katoličkoj crkvi, rezultiralo je i otvaranjem većih mogućnosti za njihovu izdavačku djelatnost. Ostale vjerske zajednice stagnirale su u izdavačkoj djelatnosti, ali naklada raznih edicija Katoličke crkve porasla je od 250 000 u 1961. na 8 250 000 u 1965. *Glas koncila* imao je 1966. nakladu 150 000 primjeraka. *Glas* koncila pokrenut je kao glasilo u povodu Drugog koncila, i to kao *Glas s koncila* 1962. pod uredništvom zagrebačkih franjevaca. Iduće godine franjevci izdavanje lista predaju Nadbiskupskome duhovnom stolu. Kasnije, 1966. Franjo Šeper predaje uredništvo tek imenovanom zagrebačkom nadbiskupu Franji Kuhariću, ali pod novim imenom. Od ostalih glasila, *Mali koncil* imao je nakladu 90 000 primjeraka, *Glasnik sv. Antuna Padovanskog*, s novim imenom *Veritas* 40 000 primjeraka, a *Glasnik srca Isusova i Marijina* 38 000 primjeraka.[745]

Franjo Šeper i Franjo Kuharić

[744] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 278, 310, 313; Katarina SPEHNJAK, Tumačenje *Protokola* o odnosima Jugoslavije i Vatikana iz 1966. u političkoj javnosti Hrvatske, *Dijalog povjesničara – istoričara, 3, Pečuj, 12. – 14. maja 2000.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., 474 – 485, 473; Sabrina Petra RAMET, *Balkan Babel. The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, 2. izd., BloomingtonWestview Press, Boulder – Oxford, 1996., 146.

[745] Branko BOŠNJAK, Štefica BAHTIJAREVIĆ, *Socijalističko društvo, crkva i religija, Stavovi ispitanika zagrebačke regije o odnosima Crkve i države te o osuvremenjivanju Crkve*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1969., 230; *Opći religijski leksikon, A – Ž*, 290; R. HOLJEVAC, Prikaz Simpozija o kardinalu Šeperu, 600.

Desetu godišnjicu Stepinčeve smrti Katolička crkva komemorirala je sa zahtjevom da se kardinal kanonizira. Stepinac je postao simbol samoobrane Katoličke crkve u Hrvata. Zahtjeve da se na jednak način tretiraju njezina učenja u školi kao i prevladavajući ateizam i marksizam, SKJ je odbacio, ne pristajući na ideološko neutralnu školu niti na školski pluralizam temeljen na individualnim pravima svakog roditelja.[746]

Trg sv. Marka u Zagrebu početkom 1960-ih

Osim diskriminacije, koja je dovela do redukcije aktivnih pripadnika crkava u Hrvatskoj na niže socijalne slojeve, u ocjenjivanju stupnja religioznosti stanovništva i pripadnosti crkvama važno je istaknuti i ulogu opće sekularizacije koja je zahvatila čitav industrijski svijet, bez obzira na politički sustav.[747]

U odnosima između Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve nije učinjen veliki napredak. Kad je Sveta Stolica pozvala sve kršćanske crkve, pa tako i sve pravoslavne crkve da kao gosti prisustvuju Drugom vatikanskom koncilu, koji se odr-

[746] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 147.
[747] R. RADIĆ, Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija, 482.

žavao od 11. listopada 1962. do 8. prosinca 1965. u četiri sesije, vodstvo Srpske pravoslavne crkve u početku se kolebalo. Protiv toga bila je i državna vlast, bojeći se jačanja crkvenih aktivnosti u zemlji i gubitka stanovitog utjecaja u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Prema nekim ocjenama, razlog je bio u izbjegavanju Srpske pravoslavne crkve da svojom prisutnošću učvrsti ugled Katoličke crkve, ali, isto tako, da se ne bi odazivanje shvatilo kao oslobađanje od odgovornosti, prema uvjerenju Srpske pravoslavne crkve, svećenika Katoličke crkve za zločine protiv čovječnosti tijekom Drugog svjetskog rata. Na kraju je Srpska pravoslavna crkva napravila kompromis i nakon konzultacija s državnim organima na Koncil poslala dva teologa koji nisu pripadali crkvenoj hijerarhiji. U Saveznom izvršnom vijeću ocijenjeno je da bi približavanje Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve koristilo razvijanju dobrih odnosa među narodima, ali da treba onemogućiti da se crkvena suradnja ne pretvori u političku aktivnost protiv komunističkog sustava.[748]

SVAKOME SE DOPUŠTA „DA VIDI KAKO MARX DJELUJE U PRAKSI"

Podaci o kretanju članstva SKH ne sugeriraju samo sliku stranke, nego pokazuju i stanje u društvu općenito. Smanjenje broja primljenih i isključenih članova vladajuće i jedine političke stranke dokazuju ne samo to da se 60-ih godina stranka stabilizirala, nego i to da su se smanjili veliki potresi u društvu.

Tablica 58. Članstvo SKH 1953. – 1964.[749]

Godina	Članova u SKH	Broj primljenih	Broj isključenih
1953.	138 248	–	–
1954.	130 439	4 671	10 920
1955.	127 446	5 243	7 109
1956.	133 432	11 641	5 085
1957.	153 364	24 204	3 204
1958.	176 017	28 544	3 634
1959.	197 018	27 756	3 742
1960.	211 931	20 346	3 284
1961.	220 563	15 899	2 967
1962.	214 980	5 554	4 299
1963.	215 586	6 653	2 985
1964.	218 528	8 496	2 456

[748] Radmila RADIĆ, Odnosi između Srpske pravoslavne i Rimokatoličke crkve šesdesetih godina, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 3, Pečuj, 12. – 14. maja 2000.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., 487 – 503, 491, 496, 500; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 237, 297.

[749] *IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 7. – 10. travnja 1959.*, 73 – 76; *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 91.

Razlozi isključenja bili su uglavnom nedisciplina, pa je čak 50 % komunista isključeno zbog neizvršavanja zadaća i statutarnih normi. Oko 19 % bilo je isključeno zbog narušavanja moralnog lika, oko 13% zbog kriminala, oko 12 % zbog religioznosti. Zbog „idejno-političkih skretanja i neprovođenja političkih stavova" 1959. godine isključeno je 4,3 % članova, 1962. godine 10,3 %, a 1963. godine 7,4 %.[750]

Jugoslavija je od prekida s istočnim blokom, uvođenjem samoupravljanja i otvaranjem granica, već postojećim posebnostima u komunističkom svijetu dodala nove. Otvorenost bila je najvažnija posebnost koja ju je razlikovala u očima zapada. Jedan od pokazatelja otvorenosti bio je i Zagrebački velesajam koji je 1957. postao međunarodni sajam. Te je godine njegovo jesensko izdanje poslužilo SAD da u svom paviljonu demonstrira sve svoje bogatstvo, napredak i slobodu, riječju prednost „narodnog kapitalizma" pred socijalizmom. Simulacija američkog super marketa i tipičnog stana trebala je odnijeti prevagu nad sovjetskim paviljonom, a hrvatskoj i jugoslavenskoj javnosti poručiti kako živi prosječni Amerikanac, pa tako i radnik. Tome su trebali biti dokaz izloženi hladnjaci, perilice rublja i suđa, tosteri, klima uređaji, električni roštilji, glačala, TV prijemnici, radio aparati, telefaksi i diktafoni. Ako je takva izložba bila zapanjujuća i za stanovnike Pariza i Rima, sasvim je sigurno morala ostaviti nezaboravan dojam na milijun ovdašnjih posjetitelja, koji još nisu zaboravili na vrijeme gladi. Računajući na pozitivan učinak u ideološkom sukobu SAD su tajnim državnim sredstvima organizirali velike gospodarske promidžbene izložbe u inozemstvu. Međutim, ovdašnja novinarska predanost idealima socijalizma nije dopuštala da se fascinacija kapitalističkim obiljem probije i u širu javnost. *Vjesnik* je suzdržanim riječima prikazao američki paviljon kao „kompletnu tržnicu" sa „zanimljivim eksponatima", gdje su svi „proizvodi specijalno upakovani i ambalažirani". S druge strane, ideološko prihvatljiviji sovjetski paviljon prikazan je velikim ushitom jer u njemu dominiraju „izvanredni televizori i radioaparati", novi modeli „putničkih komfornih kola" marke Volga, kao i

> „(...) ogromni strojevi alatljike zavoda Sverdlov iz Lenjingrada, specijalna vozila za bušenje, uređaj krtica koji sam obavlja sve rudarske radove, od iskopa, prenosa, utovara do transporta." [751]

[750] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 98.

[751] Tvrtko JAKOVINA, Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija. Američki super-market na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine, u: *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević. Zbornik radova povodom 70. rođendana*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF Press, 2003., 469 – 479, 475.

Unatoč takvoj suzdržanosti pred Zapadom, prosječni zapadnjak Jugoslaviju je sve više doživljavao kao nešto drugo u odnosu na ostale socijalističke zemlje, pa je, primjerice u britanskim turističkim vodičima iz 1958. Jugoslavija prikazana kao

> „(...) jedina komunistička zemlja na svijetu koja svakome dopušta da zabada nos unutar njezinih granica i vidi kako Marx djeluje u praksi" .[752]

Splitska riva na razglednici s kraja 1960-ih

Unutar samo jednog desetljeća učinjen je velik korak naprijed. Još 1950. domaći gosti su u strukturi svih gostiju u Istri prevladavali sa čak 90 %. Očito je bilo prevladano stanje nakon rata kada su razrušenost, političke napetosti i sam sustav utjecali na stanje u turizmu. Razvoju turizma samo je kratko štetila protukomunistička pobuna u Mađarskoj 1956., kada u Jugoslaviju dolazi oko 20 000 izbjeglica, od kojih je jedan dio smješten u Hrvatskoj, najviše u turističkim objektima u Hrvatskom primorju i Istri te u prihvatnim logorima u Čakovcu, Gerovu i Osijeku. No, mađarske izbjeglice bile su samo prolazan problem. Jugoslavija je već u turističkoj sezoni 1957. ukinula vize za sve strance. Izgradnjom magistrale uzduž jadranske obale, sredinom 60-ih, turizam je dobio još veći razmah. Od 2 800 000 noćenja u predratnoj 1938., dvadeset godina kasnije, 1969. dosegnut je broj od 28 000 000 noćenja. Turističko gospodarstvo i vlast bili su osobito zainteresirani za dolazak stranaca zbog prijeko potrebne devizne zarade.[753]

[752] Igor DUDA, Dokono mnoštvo otkriva Hrvatsku. Engleski turistički vodiči kao izvor za povijest putovanja na istočnu jadransku obalu 1958. do 1969., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2003., 3., 803 – 822, 816.

[753] D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski*, 181; Katarina KOVAČEVIĆ, Mađarske izbeglice u Jugoslaviji

Tablica 59. Broj noćenja stranaca u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1958. – 1969.[754]

Godina	Jugoslavija	Hrvatska	Udio Hrvatske u %
1958.	251 000	184 300	73,4
1959.	343 300	252 600	73,5
1960.	351 100	249 100	70,9
1961.	452 300	335 800	74,2
1962.	527 000	387 800	73,5
1963.	764 900	561 600	73,4
1964.	1 008 500	753 000	74,6
1965.	1 124 000	819 000	72,8
1966.	1 472 000	1 076 800	73,1
1967.	1 610 800	1 196 600	74,2
1968.	1 720 900	1 285 200	74,6
1969.	2 243 600	1 729 100	77,0

Osim sve većeg ulaska stranih gostiju u Jugoslaviju i Hrvatsku, i mogućnost legalnog odlaska domaćeg stanovništva u inozemstvo bila je sve veća. Putovanje u inozemstvo sve je manje bila povlastica izabranih, napose diplomata, poslovnih ljudi i sportaša. Prava liberalizacija režima izdavanja putovnica provedena je nakon 1962. Prema podacima za Zagreb 1964. izdano je 47 479 putovnica, a taj se broj već u dvije iduće godine udvostručio, a 1967. dostigao je najviši broj.[755]

Tablica 60. Broj izdanih putovnica na području grada Zagreba 1964. – 1974.[756]

Godina	Broj izdanih putovnica
1964.	47 479
1965.	77 037
1966.	145 283
1967.	161 880
1968.	75 823
1969.	96 200
1970.	117 518
1971.	98 938
1972.	106 262
1973.	89 859
1974.	98 141

1956 – 1957. godine, *Tokovi istorije*, Beograd, 2003., 1. – 2., 91 – 124, 102: D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 390; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 332.

754 I. DUDA, Dokono mnoštvo otkriva Hrvatsku, 817.

755 V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 190; *30 godina. Unutrašnji poslovi Zagreb*, 135.

756 *30 godina. Unutrašnji poslovi Zagreb*, 135.

U prethodnom razdoblju vlasti su znatno ublažile nadzor građana i progone neistomišljenika, a dopuštenjem slobodnijeg putovanja u inozemstvo učinjen je još jedan korak od pune totalitarnosti. Točnije rečeno, režim nije više totalitaran na način istočnih komunističkih susjeda. Nagli porast izdavanja putovnica samo je djelomično povezan s turističkim putovanjima, a presudan utjecaj imala je odluka da se građanima dopusti slobodno zapošljavanje u inozemstvu da bi se smanjila nezaposlenost koja je s gospodarskim reformama 1961. i 1965. sve više postojala društveni problem. Još 1954. godine njemačka statistička služba zabilježila je samo 1 801 radnika iz Jugoslavije, a nagli porast bio je zabilježen 1961. i 1962., kada ih je bilo 23 608. Godine 1970. broj tih radnika dostigao je gotovo 389 000, o čemu će se još govoriti. S obzirom da je više od 70 % od svih radnika u inozemstvu zaposleno u Saveznoj Republici Njemačkoj, njemačka riječ gastarbajter (gastarbeiter) ušla je u svakodnevni govor i postala gotovo ravnopravna ostalim hrvatskim riječima.[757]

Središte Rijeke na razglednici iz prve polovice 1950-ih

[757] Ivo BAUČIĆ, *Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR* Njemačkoj, Radovi instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, svezak 9., Migracije radnika, knjiga 1, Zagreb, Institut za društvena istraživanja, 1970., 13, 19; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 131; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 89; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 390.

Tablica 61. Stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji i Hrvatskoj 1952. – 1965. (u %).[758]

Godina	Jugoslavija	Hrvatska
1952.	0,43	0,54
1955.	0,64	0,75
1960.	1,41	1,63
1965.	1,98	2,09

Broj zaposlenih u Hrvatskoj od 1959. do 1964. rastao je po stopi od 6 % godišnje, pa je od 708 200 zaposlenih u pet godina, do 1964., dosegnuo 924 100 zaposlenih. Sredinom 60-ih u strukturi stanovništva bilo je 33,0 % čisto poljoprivrednog stanovništva, 37,2 % nepoljoprivrednog i 29,8 % mješovitog stanovništva.[759]

Središte Osijeka potkraj 1950-ih

Osim rješavanja pitanja gospodarske emigracije, saveznim *Zakonom o amnestiji* od 13. ožujka 1962., koji je stupio na snagu 2. travnja, pokušalo se riješiti pitanje političke emigracije. Otvorena je mogućnost da pripadnici političke emigracije i izbjeglice legaliziraju svoj status kao gospodarska emigracija. Taj je zakon trebao označiti konačan kraj rata, barem prema kriterijima same vlasti. Putovnice je dobilo oko 50 000 emigranata, ali u Hrvatsku se vratio samo 201

[758] Neven BORAK, Slovenija kot najbolj razviti del Jugoslavije, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2002., 2., 97 – 108, 108.

[759] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 22.

emigrant. U istom razdoblju u procesu povezivanja obitelji iz Hrvatske otišlo je 35 000 osoba.[760]

Turisti i gastarbajteri donosili su veliku zaradu. Samo 1964. Jugoslavija je imala priljev od 60 milijuna dolara. Potkraj 60-ih legalizirana je štednja u stranim valutama bez zahtjeva potvrde o njihovu podrijetlu. Zaradom gastarbajtera popravljao se standard stanovanja i života njihove rodbine, najviše u nerazvijenim krajevima. Osim toga, režim se sa slobodnijim režimom svijetu i građanima predstavio u novom svjetlu. Uz devize turisti, a napose gastarbajteri, donosili su nova znanja i ideje, iako barem u prvom razdoblju, kad nije bilo mjesta za privatne investicije, najviše u modi i glazbenom ukusu. Svakodnevna komunistička promidžba nije nametnula neki poseban stil mladih, pa su zapadni uzori svoj utjecaj gradili na temeljima iz prijeratnog vremena. Međutim, uskoro je postao gorući problem to što su porodice na dulje razdoblje ostajale bez jednog ili oba roditelja. Razdvojene obitelji otvarale su pitanja oko odgoja i obrazovanja djece, ali i pitanja depopulacije i odlaska najproduktivnijeg dijela stanovništva. To će se pitanje uskoro povezati s hrvatskim nacionalnim pitanjem.[761]

Izlazak iz izoliranosti stavljao je pred hrvatsku Maticu iseljenika, koja je utemeljena već 1951., veću odgovornost. Njezina aktivnost povezana je s politikom pojačane brige Hrvatske za potrebe iseljenika, a važnu ulogu u tome ima Većeslav Holjevac, koji od 1964. preuzima njezino vodstvo. Nastojalo se održati što čvršće veze iseljenika s domovinom, i to domovinom shvaćenom u užem smislu pojma, dakle s Hrvatskom. Jugoslavija se uglavnom spominjala samo u širem političkom kontekstu. Od 5. veljače 1964. *Radio Zagreb* emitirao je tjednu emisiju *Našim građanima u svijetu*, a tjednik *Vjesnik u srijedu*, pokrenuo je 1. travnja te godine svoje inozemno izdanje. Godišnja naklada matičinog časopisa *Matica* narasla je od 54 000 primjeraka 1964. na 75 000 primjeraka 1966. Poduzeće za proizvodnju gramofonskih ploča *Jugoton* iz Zagreba počeo je snimati „zvučni časopis", namijenjen iseljeništvu pod nazivom *Zvuci domovine*.[762]

Izgradnja stanova bila je jedan od najakutnijih problema povezan s ubrzanom urbanizacijom i koncentracijom stanovništva u velikim gradovima, što je imalo za posljedicu da je u Hrvatskoj potkraj 60-ih u četiri najveća grada, u Zagrebu, Rijeci, Splitu i Osijeku, živjelo oko 60 % od ukupnog broja gradskih stanovnika, za razliku od 30-ih godina, kad je u njima živjelo 30 % gradskog stanovništva. S

[760] K. SPEHNJAK, Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, 569; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 451; Frano ALILOVIĆ, Moje ratne i poratne uspomene (V.), *Politički zatvorenik*, 2004., 144., 28 – 30, 30.

[761] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 451; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 331; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 309.

[762] K. SPEHNJAK, Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, 572.

obzirom na neprestano naglašavanje brige za radnike kroz sustav podjele prava korištenja društvenih stanova, vlast je imala posebnu odgovornost da svoje riječi provede u djelo. U Jugoslaviji se gradilo skupo i sporo te manje, primjerice, nego u mnogim europskim državama bez obzira na njihov politički sustav. Usporedba s drugim državama manjkava je zbog različite metodologije iskazivanja podataka, ali ona ipak odražava neke odnose.

Tablica 62. Stambena izgradnja u Jugoslaviji i susjednim državama[763]

Država	Udio investicija u stambenoj izgradnji u društvenom proizvodu u %		Broj izgrađenih stanova na 1.000 stanovnika u %	
	1952. – 1956.	1957. – 1961.	1952. – 1956.	1957. – 1961.
Austrija	4,0	4,1	5,8	5,3
Grčka	5,2	5,3	7,3	7,2
Italija	4,6	5,8	3,7	5,9
Jugoslavija	–	6,0	2,7	3,7

Tablica 63. Jednosobni i dvosobni stanovi u gradskom stambenom fondu nekih europskih zemalja 1961. (u %)[764]

Država	%
Belgija	25,8
Danska	2,7
Nizozemska	6,0
Norveška	20,2
Portugal	23,8
Španjolska	18,5
Švedska	28,7
V. Britanija	7,4
Jugoslavija	48,5

Sudeći prema investicijama, ne može se poreći htijenje vlasti, ali gradnja nije tekla prema potrebama. Stanje se nije bitno popravilo ni u kasnijim razdobljima.

Stanarina je bila jako niska. Kad je 1952. povećana za 100 %, a 1953. još za 50 % dosegla je minimalnu visinu predratne stanarine, iako je stanovima cijena porasla 30 puta od predratne cijene. Stambenom reformom 1960. stanarina se vezala za cijenu gradnje stana, a bila je određena na 2 % cijene stana. Prema 1959. povećana je 2,5 puta, a u ukupnim troškovima radničke obitelji bila je 4,5 % svih troškova. Dakle, unatoč povećanju, stanarina je vrlo niska. Prikupljena sredstva nisu bila dostatna za popravak postojećih objekata, a kamoli za gradnju novih stanova.

[763] Stipe ŠUVAR, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb, Školska knjiga, 1970., 72; G. JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, 23.
[764] G. JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, 16, 25.

Sredstva su se prikupljala iz kredita, plaća i fondova zajedničke potrošnje. Osim manje stanogradnje, u usporedbi s mnogim europskim zemljama, jugoslavenska stanogradnja je zaostajala i u stambenom standardu, što se vidi iz podataka o visokoj zastupljenosti jednosobnih i dvosobnih stanova.[765]

Istraživanja ne omogućuju sustavniji uvid u način gradskog života i prilagođavanje vlasti i stanovnika novim uvjetima života, ali zapažanja stranaca mogu biti vrlo korisna. Tako su, kako je javio američki konzul 1955., gradske vlasti Zagreba radile na poboljšanju života, ali činile su to katkad vrlo nespretno. Nabavile su suvremene kamione za smeće, ali zaboravile su da su za tu svrhu potrebne posebne kante.

> „Kako kante za smeće koje vozilo dižu i automatski prazne moraju biti posebnoga tipa, a nabavljeno ih je svega nekoliko, 'izvedba' je ograničena na pola kilometra. Posao se tada prepušta, kao i u ostalim dijelovima grada, seljačkim kolicima." [766]

Obala u Zadru na razglednici s početka 1950-ih

Godine 1958. uvedena je prva samoposluga u Hrvatskoj, u Zagrebu u Ilici 22, njegovoj glavnoj ulici, što je imalo stanovitog utjecaja na osjećaj modernosti građana glavnoga grada.[767]

Na svakodnevni život jako je utjecao i razvoj prometa, koji je imao i svoju negativnu stranu. U Zagrebu je broj prometnih nezgoda 1955. bio 535, a 1965. čak

[765] ISTO, 26.
[766] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 443.
[767] *Jutarnji list*, 20. 11. 2003., Legendarni Konzum u Ilici '72. je posjetila kraljica Elizabeta II.

3 170, a u istom razdoblju broj poginulih i povrijeđenih povećao se sa 27 na 199. Međutim, jedna od najvažnijih zadaća bila je elektrifikacija, a njezin postotak u Hrvatskoj 1966. iznosio 73 %. Ipak, bilo je područja, primjerice u karlovačkom kotaru, u kojemu je općina Titova Korenica imala 8,4 % elektrificiranih sela, a općina Slunj 11,8 %.[768]

Jedan od glavnih pokazatelja napretka i kulture jest pismenost stanovništva. Nepismenost su vlasti dugotrajno rješavali, a rezultati iz 40-ih nisu tekli prema optimističkim najavama. U Hrvatskoj, prema *Vjesniku*, 1947. jedino u kotaru Čabar nije bilo nepismenih. Na velike razlike u Hrvatskoj upućuje i podatak iz 1947.: u kotaru Bjelovar opismenjivanjem je bilo obuhvaćeno 92 % nepismenih, a u kotaru Vojnić samo 1,3 % nepismenih. Prema popisu stanovništva 1948. bilo je 477 553 nepismenih ili oko 15,6 % stanovništva starijeg od 10 godina. Plan opismenjivanja 350 000 osoba, koliko ih je bilo 1945., do 1948. nije uspio. Opismenjeno je samo 47 % nepismenih. Nepismenost je do 1950. iskorijenjena u kotarima Dubrovnik, Dugo Selo, Hvar, Korčula, Krk, Ludbreg, Makarska, Nova Gradiška, Prelog, Supetar, Valpovo i Vis. Najmanje je učinjeno u kotarima Dvor na Uni, Glina, Ogulin, Slunj, Vojnić i Vrginmost, ali i kontinentalnom dijelu Dalmacije. Treba upozoriti da se u popisu 1953., u odnosu na 1948., promijenio i kriterij o tome što je to pismenost, pa je o tome ovisio i broj nepismenih. Prije su se pismenima proglašavale osobe koje su znale samo čitati, dok je novi popis zahtijevao da znaju i pisati. Tako je prema popisu u 1953. broj nepismenih bio 522 112 starijih od 10 godina, što je činilo 16,3 % stanovništva. Među muškima bilo je 9,1 % nepismenih, a među ženama čak 22,3 %. I dalje je broj nepismenih bio mnogo viši u najnerazvijenijim područjima. Postotak nepismenih u općini Obrovac bio je čak 42 %, u općini Benkovac 31 %, a u općini Knin 26 %. Donekle je na manji broj nepismenih među muškarcima utjecala JNA, koja je imala važnu ulogu u opismenjivanju vojnika.[769]

Iako nije pokazatelj za stanje u Hrvatskoj, nego presjek stanja u Jugoslaviji, zbog nedostatka sličnih anketa, navest ću anketu u jednoj jedinici JNA na uzorku od 3500 vojnika, koja govori o općeobrazovnoj razini stanovništva. Osim podatka da je među regrutima u pješaštvu prosječno bilo 10 do 15 % nepismenih, zanimljiviji su podaci prema kojima u anketiranoj jedinici 14 % nije znalo kako im se zove dr-

[768] *30 godina. Unutrašnji poslovi Zagreb*, 122; *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 2., 152.

[769] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 208, 211, 212, 215; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 84; *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 2., Zagreb, Stvarnost, 1966., 126.

žava, a 40 % nije znalo najosnovnije o društvenom uređenju Jugoslavije. Uz to, spomenut ću podatak da čak 18 % vojnika nije govorilo „srpskohrvatski" jezik.[770]

Osim nepismenosti karakterističan je bio i vrlo nizak stupanj obrazovanosti stanovništva. Među zaposlenima, primjerice, u narodnim odborima čak 70 % službenika nije imalo odgovarajuću školsku spremu. I u općim poljoprivrednim zadrugama, svojevrsnim zamecima prehrambene industrije, malo je zaposlenih imalo potrebne kvalifikacije, a 1959. godine čak je 59 % njihovih upravitelja bilo je bez osnovne osmogodišnje škole.[771]

Centar Karlovca 1970-ih

Dakako, presudnu ulogu imao je školski sustav, napose osnovno školstvo koje u prethodnim razdobljima nije bilo do kraja ujednačeno na cijelom području Hrvatske. Nakon 1945. najprije su usporeno postojale četverogodišnje škole i niže gimnazije. Iz četverogodišnjih se nastavljalo školovanje, ali nije bilo obvezatno. Obvezatno sedmogodišnje školovanje, a oblik njegova izvođenja ovisio je o prostornim mogućnostima određenih sredina, uvedeno je zakonom od 30. listopada 1946., a šestogodišnje škole uvedene su 1951. Još godine 1952. bilo je nekoliko vrsti obvezatnog školovanja: četverogodišnje, šestogodišnje i osmogodišnje škole. Širenje osmogodišnjeg obvezatnog školovanja počinje *Zakonom o narodnim školama* od 26. studenoga 1951. Postojala su dva tipa osmogodišnjih škola, od kojih je jedan imao jednostavniji i skraćeni program. Od tada se i počinju nazivati osnovnom školom, koja je postala jedinstvena za sve.[772]

[770] *VII. kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške*, 804.
[771] *IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 7. – 10. travnja 1959.*, 248, 444.
[772] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 178; *Enciklopedija Jugoslavije, 5, Hrv – Janj*, 385, 386; *Peto zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske), 26. – 30. kolovoza 1946*, 100.

Srednjoškolsko obrazovanje je 1956. u Hrvatskoj obuhvaćalo vrlo različite škole: gimnazije, učiteljske škole, ekonomske škole, medicinske škole, škole učenika u privredi, industrijske škole, zanatske škole, poljoprivredne škole, ženske stručne škole, tehničke škole i sl. Četverogodišnje gimnazije uvedene su 1959. umjesto osmogodišnjih gimnazija, zapravo je dotadašnji sustav školovanja zamijenjen osmogodišnjom osnovnom školom i četverogodišnjom gimnazijom; viši su razredi osnovne škole od 5. do 8. razreda preuzeli ulogu nižih razreda dotadašnje gimnazije od 1. do 4. razreda, a viši razredi gimnazije, od 5. do 8. razreda, postali su jedini razredi gimnazije, od 1. do 4. razreda.[773]

Karakteristični kadrovi iz programa TV Zagreb iz 1960-ih

Veliku ulogu u širenju opće kulture, ali i zabave, imali su radio i televizija, koja je u Hrvatskoj, a to je bila ujedno prva televizija u Jugoslaviji, pokrenuta prigodom proslave 30. obljetnice Radio Zagreba 15. svibnja 1956. Međutim, još 1964. čak do 25 % stanovnika Hrvatske zbog tehničke nemogućnosti nije dopirao radio-program, a domaći televizijski program do te se godine uopće nije mogao pratiti u Dalmaciji, Istri i Lici. I dalje je najveći utjecaj imao tisak. Naklada dnevnih novina 1960. bila je sljedeća: *Glas Slavonije* 7 000, *Novi list* 9 000, *Slobodna Dalmacija* 27 000, *Vjesnik* 101 000. *Večernji list* počeo je izlaziti 1959., kada su se fuzionirali zagrebački *Narodni list* (1945. – 1959.) i *Večernji vjesnik* (1957. – 1959.),

[773] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 264, 275; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 447.

i ima nakladu 1960. godine 76 000, a 1973. godine već 200 000. Iako je *Vjesnik* postupno gubio mjesto najprodavanijih novina u Hrvatskoj, pod vodstvom Đure Kladarina (1953. – 1965.), kojeg je naslijedio Božidar Novak, prerastao je u najveću novinsko-izdavačku kuću u Jugoslaviji.[774]

Među članovima Jugoslavenskog novinarskog saveza 1965. bilo je 65 % članova SKJ, a novinari koji su izbacivani iz partije gotovo su redovito gubili posao.[775]

Nakon sukoba s Informbiroom gotovo se potpuno izgubio utjecaj sovjetske, najčešće ruske kulture. Čini se da su komercijalnost, ali i umjetnost prevladali i u uvozu filmova. Broj američkih filmova opet se vratio na predratnu razinu i potpuno je prevladao. Za razliku od prethodnog razdoblja, u tisku su se mogli pročitati vrlo pozitivno intonirani napisi o SAD-u, a vrlo negativni o životu u SSSR-u. Čak je Američki Operations Coordinating Board (Ured za koordiniranje operacija) u strogo tajnom izvješću ustanovio da su mediji u FNRJ definitivno orijentirani prema Zapadu.[776]

Mnogi su upozoravali upravo na opasnost utjecaja prozapadnog pomodarstva, napose na mladež. O takvim temama najviši dužnosnici KP nisu se javno izjašnjavali, tu su zadaću preuzeli manje utjecajni komunisti. Tako je na zapadne „štetne" utjecaje na Petom kongresu SKH 1965. upozorio Ivan Sep, delegat iz Vukovara. Zabrinuo se nad činjenicom da se prodaje i reklamira šundliteratura, traperice, twist, western, sladunjavi filmovi i drugi „prozapadnjački proizvodi" masovne kulture koji utječu na odgoj mladih. Nikakvog ozbiljnijeg odaziva njegovo upozorenje nije izazvalo. Očito su pažnju privlačila mnogo važnija pitanja. No, unatoč vidljivim promjenama, država je ipak katkad pokazala da brižno vodi računa o moralu. Godine 1963. zabranjena je knjiga *Čangi* Alojza Majetića jer prikazuje omladinu u „pogrešnom svjetlu", „vulgarnim rječnikom" i izaziva „osjećaj stida".[777] Dakako, strogo poimanje prikazivanja spolnosti u javnosti i umjetnosti nije bila komunistička specifičnost. U većini europskih, ali i svjetskih država, bez obzira na ideološki ili politički sustav, tek je postupno slabio otpor prema javnom prikazivanju golog ljudskog tijela i spolnih odnosa. Zanimljivo je da se vremenom i u Hrvatskoj granica koja je dijelila erotiku od pornografije sve više širila u korist

[774] H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 400; Stipe ŠUVAR, *Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb, Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1973., 99, 102; *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, *Jap – Kat*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", 1990., 515; Milovan BALETIĆ, *Hrvatska simultanka. Prosinac sedamdeset prve*, Zagreb, Naklada Pavičić, 2003., 241.

[775] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 134.

[776] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 463.

[777] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 509; I. HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, 131.

dopuštene erotike, pa drugo i treće izdanje Majetićeve knjige, primjerice, 1980. i 1985. nije izazvalo nikakvu reakciju.

Vlasti su ipak morali više zabrinjavati podaci da je poljoprivredna proizvodnja još sredinom 1950-ih bila ispod razine u Kraljevini Jugoslaviji. Međutim, sredinom 60-ih godina naglo se povećala produktivnost i urod. Jedan od važnih poticaja bilo je i kreditiranje individualnih poljoprivrednika. Osim ograničenja na veličinu posjeda i podatak da seljaci sve do kasnih 50-ih nisu imali dopuštenje da mogu imati u privatnom vlasništvu traktore, svjedoče o dugo prisutnom strahu od seljaka, koji nije imao ni svog predstavnika u domu proizvođača u Narodnoj skupštini. Dakako, takav stav prema privatnom vlasništvu i općenito poljoprivredi i selu, rezultiralo je time da je u Hrvatskoj 1969. na nešto više od 600 000 seljačkih gospodarstava bilo samo 9 500 komunista.[778]

Potpuna briga države i poduzeća o temeljnim egzistencijalnim pitanjima o zaposlenim radnicima, osim pozitivnih strana, kao što je bila socijalna sigurnost za većinu građana, imala je i negativne strane. Široko razgranata društvena briga o zapošljavanju, stanovima, školovanju, mirovinama i sl., dovela je do nestajanja privatne inicijative i razvijanja gotovanskog mentaliteta. Sa stajališta zajednice razvija se potpuno iracionalan sustav vrijednosti. Zbog nemogućnosti investiranja zarade mnogi svoju energiju ne ulažu u proizvodnju, nego u potrošnju. Bogatiji sloj društva kupuje u inozemstvu, gradi vikendice na selu i moru, a većina na temelju kredita. Zanimljivo je da je u turističkim vodičima, dakle u knjižicama koje su u pravilu dobronamjerne i koje sažeto opisuju glavna obilježja neke zemlje, nakon konstatacije da su u samoupravnom sustavu tvrtke u vlasništvu ljudi koji u njima rade, istaknuto da samoupravljanje pati od niskog stupnja odgovornosti i niske razine produktivnosti.[779]

U kratkom razdoblju nije bilo znatnijih promjena u ublažavanju razlika između razvijenih i nerazvijenih područja u Hrvatskoj. Prema nekim pokazateljima, ako se označi dohodak Hrvatske sa indeksom 100, onda je sredinom 60-ih imao Vojnić 40,1, Vrginmost 39,4, Ozalj 37,5, a Slunj 34,9. Konkretnije, 1964. nacionalni dohodak po stanovniku u Hrvatskoj bio je 450 000 dinara, a u Slunju samo 110 000 dinara.[780]

Međutim, komunisti nisu uspjeli smanjiti socijalne razlike ni među različitim slojevima stanovništva, to jest ostvariti neka temeljna učenja svoje klasne politike. U

[778] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 437, 439; *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, Zagreb, CK SKH, 1974., 1., 74, 2., 206; Stane KAVČIĆ, *Dnevnik in spomini, 1972 – 1987.*, 1, Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, 1988., 140.

[779] I. DUDA, Dokono mnoštvo otkriva Hrvatsku, 816.

[780] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 2., 151.

vrijeme kad se naglašavala dostupnost školovanja, kao jedan od mnogih pozitivnih rezultata socijalističkoga društvenog uređenja, podatak da jedan student dolazi na 24 službeničke obitelji, a čak na 130 radničkih obitelji, morao je djelovati porazno. Očito je materijalni položaj obitelji imao osobito važnu ulogu, pa je nizak standard ugrožavao načelo jednake dostupnosti školovanja za sve. Dakako, osim ovisnosti o materijalnoj mogućnosti uzdržavanja za školovanje, ne treba zanemariti ni utjecaj obiteljske tradicije, napose važnosti osobnog uzora roditelja, što je često moglo imati presudniji utjecaj na razvijanje sposobnosti mladih i njihove vrijednosne orijentacije.[781]

Značke – obilježje promidžbe

„MI SMO TITOVI – TITO JE NAŠ"

Kult ličnosti Josipa Broza Tita, maršala, generalnog sekretara i predsjednika države, do 60-ih godina već se potpuno izgradio, a javno ga se slavilo i obožavalo prema modelu prisutnom gotovo u svim komunističkim zemljama. Kult ličnosti, kako ga je opisao ekonomist i politolog Branko Horvat, odgovara i stanju u Jugoslaviji.

> „Crkva mora imati svojeg vrhovnog svećenika. Tu ulogu ispunjava vođa partije, koga zovu predsjednik ili generalni sekretar. Kao i papa, predsjednik je nepogrešiv. On nikada ne griješi, bar ne dok je na funkciji. Njega se nikada ne kritizira javno. U stvari, svaki pokušaj da ga se kritizira ocjenjuje se kao ozbiljan politički prekršaj, podmuklo djelo zakletog neprijatelja socijalizma, pa se prekršitelj odgovarajuće kažnjava. (...) U zemlji mu se na svakom koraku još za života dižu spomenici; ulice i gradovi nose njegovo ime. Izdaju se poštanske marke s njegovim likom. Njegov rođendan je svojevrstan nacionalni praznik." [782]

[781] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 31.
[782] Branko HORVAT, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb, Globus, 1984., 39.

Znakovite su stenografske bilješke s partijskih kongresa. Još na Petom kongresu 1948. u navođenju izabranih članova CK KPJ poštivala se abeceda, već na Šestom kongresu 1952. J. Broz Tito našao se na čelu kolone, kao jedina iznimka između ostalih članova svrstanih po abecedi. Osim toga, na Petom kongresu delegati su pjevali samo *Internacionalu*, a na Šestom kongresu zapjevali su *Druže Tito mi ti se kunemo*. S obzirom da tamo gdje postoji veliki vođa, moraju postojati i manji vođe, delegati su pjevali i *Šesti kongres složno glasa, druga Tita i Đilasa, Rankovića i Kardelja, komunista to je želja.*[783] Zanimljivi su komentari priređivača, koji su pojedina izlaganja i događanja popratili svojim komentarima u zagradama o, primjerice, jačini pljeska. Tako je u dokumentima Sedmog kongresa SKJ, koji je održan 1958., priređivač proglašavanje izbora članova CK SKJ popratio i bilješkom o reakciji delegata na spominjanje imena najviših vođa, što je bio gotovo obrazac izvještavanja sa sličnih skupova. Spominjanje J. Broza Tita popraćeno je sljedećom bilješkom.

> „Svi delegati ustaju i oduševljeno aplaudiraju i skandiraju. 'Mi smo Titovi – Tito je naš!'„

Slično oduševljenje delegata izazvalo je spominjanje imena E. Kardelja i A. Rankovića, ali priređivač je jako pazio da se vidi razlika u oduševljenju, koje je bilo, dakako, manje u odnosu na spomen J. Broza Tita.

> „Prisutni delegati ustaju i dugotrajno aplaudiraju i skandiraju. 'Tito – Kardelj' (za Rankovića se izvikivalo 'Tito – Marko', prim., Z. R.)!" [784]

Suprotno drugim vođama, koji su početkom 50-ih izgubili pravo da se po njima nazivaju zadruge, tvornice i gradovi, Titova mudrost i dobrota bile su danomice slavljene, a gotovo u svakom gradu glavna je ulica ili trg nosila njegovo ime. Rođendan J. Broza Tita 25. svibnja 1957. postao je državni praznik Dan mladosti. Na velikom sletu na Stadionu JNA u Beogradu slavio se doček štafete, ukrasne šuplje palice koja u svojoj unutrašnjosti sadržavala svečanu poruku pionira, mladeži i vojnika s obećanjima J. Brozu Titu o novim školskim i radnim uspjesima. Štafeta se nosila već od 1945., a njezin prolazak kroz sela i gradove, koju su stotinama kilometara trčeći prenosili najbolji učenici, mladi radnici i vojnici, pretvarao se u jednu od najvećih godišnjih svečanosti s aktivnim ili pasivnim sudjelovanjem više milijuna ljudi.[785]

---

[783] J. IMŠIROVIĆ, *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma*, 67.

[784] Ovaj i prethodni citat u: *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške*, 1145, 1146.

[785] Štafeta, *Priručni leksikon*, 3. izdanje, ur. Milan Selaković i drugi, Zagreb, Nakladni zavod Znanje, 1967., 887.

Anegdota iz polovice 60-ih odlična je ilustracija stanja duha među njegovim poklonicima. Iz jedne od vozačkih škola proisteklo je pitanje u kojem je sudionik u prometu bio i Tito. Iako je pitanje jamačno bila samo dosjetka, ipak činjenica da se ona uopće mogla pojaviti dosta govori o društvu u kojemu je nastalo.

> „Tko ima prednost na križanju bez prometnih znakova ako, svaki iz svoga smjera, dolaze hitna pomoć, vatrogasci, milicajci, svi s upaljenim sirenama, i, napokon, predsjednik Tito u svojim kolima?" [786]

Dakako, rijetko tko je mogao biti tako naivan i reći da prednost ima Josip Broz Tito. Svrha pitanja nije bila u poznavanju prometnih pravila, nego u naglašavanju da je Tito velik čovjek koji zbog svoje poznate ljubavi prema čovjeku i radničkoj klasi nikada ne bi krenuo prvi, pa makar bi postojalo pravilo koje bi mu to dopuštalo. U Hrvatskoj je najveći autoritet imao Vladimir Bakarić, iako bi bilo pretjerano tražiti veliku sličnost s Titom s kojim se u javnoj percepciji nitko nije mogao mjeriti. Međutim, prema nekim autorima, Bakarić je 1967. smijenio Većeslava Holjevca, gradonačelnika Zagreba od 1952. do 1963., zaslužnog za razvoj Zagreba preko Save i jačanje Zagrebačkog velesajma, upravo zato što ga je doživio kao konkurenta.[787]

Pioniri i omladinci s Josipom Brozom Titom

[786] Ovo je pitanje skupini mojih vršnjaka, desetogodišnjaka ili jedanaestogodišnjaka, djeci časnika JNA u Mariboru, gdje smo živjeli, postavio sin časnika koji je tih dana polagao vozački ispit.

[787] I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 328.

Razilaženja u SKJ i državi (1954. – 1971.)

PROBLEMI U GOSPODARSTVU: REFORME 1961. I 1965.

Nakon sukoba s Informbiroom KPJ je naglašavala povratak „izvornom" marksizmu i ostvarivanju ideje o asocijaciji proizvođača. S obzirom na koncepciju po kojoj će radnici sami upravljati, trebala se promijeniti i uloga sindikata. Neki su čak smatrali da sa slabljenjem države slabi i sindikat, a bilo je glasova da su sindikati suvišni u uvjetima samoupravljanja. Ipak su prevladali stavovi da će sindikat raditi uglavnom na odgoju radnika i kulturnom prosvjećivanju da bi radnici postali svjesni industrijski radnici. Dakako, novu ulogu sindikata tumačio je vrh KPJ, a ne sindikat sam. Prema logici sustava trebala je slabiti zaštitna uloga sindikata, koja je ionako bila potpuno marginalizirana na račun produktivističke uloge. I prije se naglašavalo odgojni rad, ali sad je sindikat trebao učiti radnike kako se upravlja poduzećima. J. Broz Tito je na Šestom kongresu KPJ 1952. rekao i to da sindikat u uvjetima odumiranja države mora raditi na prevladavanju partikularizma i anarhije. E. Kardelj na plenumu SSRN 1954. rekao je da sindikat od borbene zaštitne organizacije postaje samo jedno od tijela samoupravljanja.

Međutim, bez obzira što se više nije bavio mobilizacijom radnika, organiziranjem natjecanja i dobrovoljnog rada, sindikat je ostao pomoćna državna organizacija. Iako su štrajkovi izbijali već od prvih dana nove države u 1945., nisu bili brojni, niti su dugo trajali. U ljeto i jesen 1945. u Hrvatskoj, prema dosadašnjim istraživanjima, izbili su štrajkovi na Braču, Benderu pokraj Knina, Metkoviću, Pločama i u rudnicima pokraj Donje Stubice. Nakon uvođenja samoupravljanja očekivalo se da su oni prošlost, barem štrajkovi u velikim poduzećima. Zato je kao udarac groma iz vedrog neba djelovao veliki štrajk u zasavskim rudnicima u Trbovlju, Hrastniku i Zagorju u Sloveniji. U povodu štrajka Tito je u pismu Izvršnog komiteta CK SKJ, koje se sastalo 17. veljače 1958., priznao da se, osim korupcije partijskih funkcionara, javljaju i nacionalističke tendencije.[788]

I u Hrvatskoj su zabilježeni i manji štrajkovi. 1960. na gradilištu Jadranske magistrale, u DIP-u Karlovac i dvanaest kraćih štrajkova u Zagrebu. Osim radničkih štrajkova, u Zagrebu su 11. svibnja 1959. izbili studentski prosvjedi zbog slabe hrane u menzi. Na ulice je izišlo oko 2 000 studenata. Prosvjed je brutalno ugušen. Određen broj studenata izbačen je sa Sveučilišta, neki su osuđeni i zatvoreni,

[788] Zdenko RADELIĆ, Prvi štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji (Dokumenti iz 1945. godine), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb,1988., 3, Zagreb, 123 – 139; Zdenko RADELIĆ, Prilog povijesti štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji (dokumenti o prvim štrajkovima u socijalističkoj Jugoslaviji), *Tokovi revolucije*, Beograd, 1989., 129 – 142; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 242.

a jedna je djevojka ubijena. Prema nekim autorima, uzrok demonstracija bio je u općem nezadovoljstvu. V. Bakarić tvrdio je da su to bili huligani, a i J. Broz Tito ljutito je reagirao.[789] V. Bakarić problem je sveo na loš rad studentske organizacije sa studentima, kao i neorganiziranost i neinicijativnost studenata, koji su problem s premalim brojem obroka i lošom hranom trebali riješiti kroz aktivni rad u Studentskom centru, a ne se odnositi prema njemu kao „običnom restoranu".

> „Kako je došlo do izgreda? Jedan student je prevrnuo tanjur, pa su se drugi pridružili tom njegovom gestu. Stvar je izišla na ulicu. A koja je pri tom bila parola? Parole, dozvolite da kažem nije bilo. Reklo se – idemo na razgovor s Gradskim narodnim odborom, idemo Bakariću. Što ćemo zahtijevati? To se ne zna. 'Gladni smo'. Ali to nije parola, jer je hrane tamo bilo, samo ju je trebalo bolje prirediti."

Konstatiravši na savjetovanju CK Narodne omladine Hrvatske, 19. svibnja 1959., da je to bio „frajerski izgred", Bakarić je zaključio da je trebalo štititi čast demonstracija, koju je njegova komunistička generacija vodila prije rata.

> „Naravno da smo odlučili da tu demonstraciju rastjeramo. To je izgred koji je trebalo rastjerati, na koji drugog odgovora nema. Takvih izgreda nama ne treba i nećemo ih dozvoliti ni ubuduće." [790]

Prema nekim svjedočenjima, jedan od javnih izraza nezadovoljstva bilo je i bacanje letaka u središtu Zagreba 1964., koje je dovelo do zatvaranja nekoliko stotina studenata, od kojih su neki teško mučeni.[791] Nisu poznati detalji o tom prosvjedu, ali moguće je da je i taj prosvjed uvjetovan i nezadovoljstvom studenata materijalnim stanjem.

Svi navedeni slučajevi govore o tome da su unatoč brzom razvoju postojali veliki gospodarski problemi, a koji su u javnosti izbijali kad se nezadovoljstvo najugroženijih nije moglo više nadzirati. Svaki javni prosvjed razbijao je idiličnu sliku i izazivao je velike potrese u društvu.

Visoki razvojni stupanj gospodarstva i ekonomska učinkovitost investicija do 1959. bili su glavni aduti komunističkih vlasti. Iako su usporedbe zbog različitog načina izračunavanja teško izvedive, može se zaključiti da se nacionalni dohodak Jugoslavije od 1947. do 1964. povećavao za 7 % godišnje, što je bilo tri puta brže nego u Kraljevini Jugoslaviji od 1923. do 1939., kada je imala godišnje povećanje

[789] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 446; Branko SALAJ, Proljeće i dijaspora, *Hrvatska revija*, 2002., 1., 6 – 22, 10; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 242.

[790] Ovaj i prethodni citat u: V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 1., 112.

[791] B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 10.

od 1,9 %. Štoviše, prosječna godišnja stopa rasta narodnog dohotka od 1957. do 1960. bila je 13 %.[792]

Na temelju optimističkih vizija samoupravljanja i visokih stopa rasta u ožujku 1961. pokrenuta je gospodarska reforma s idejom o većoj samostalnosti poduzeća. Središnja vlast i dalje je u svojim rukama imala bitne gospodarske poluge, napose nadzor nad oblikovanjem cijena, investicijskim fondovima i trgovinom s inozemstvom. Najvažnija je promjena u tome što su poduzećima priznata veća prava u raspodjeli dohotka. Tvrdilo se da će zakon dohotka uništiti kapitalistički zakon profita i administrativni zakon državne dobiti. Država nije određivala plaće, a tijela samoupravljanja odlučivala su o akumulaciji, potrošnji i osobnim dohocima. Krenuo je snažan trend povećanja plaća. Prvi se put ne određuje koliko će poduzeće iz čistog prihoda izdvojiti za osobne dohotke, a koliko za poslovni fond, tj. akumulaciju. Poduzeća mogu slobodno podijeliti prihod, a mogu ga i investirati.

Međutim, u isto vrijeme pala je proizvodnja, uglavnom zbog pomanjkanja sirovina, jer su inozemni krediti uglavnom bili iskorišteni, prevelike opterećenosti zbog velikih investicija, velikog deficita zbog velikog uvoza, a malog izvoza, općenito zbog veće potrošnje od proizvodnje. Poduzeća su počela dijeliti visoke osobne dohotke mimo produktivnosti. U proljeće 1961. došlo je do većeg otpuštanja radnika prvi put nakon rata i prvi put u socijalizmu.

Suprotno očekivanjima tvoraca sustava da će prevladati disciplina i socijalistička odgovornost, ljudske su slabosti prevladale nerealni idealizam. Mit o jugoslavenskom čudu dobio je jak udarac. Industrijalizacija sama po sebi nije donijela blagostanje, niti smanjila protuslovlja. Veliki problemi pojavili su se u vanjskotrgovinskoj bilanci. Pokazalo se da je uzrok toga u autarkičnosti, tj. u zatvaranju pred vanjskom konkurencijom. Gospodarska stagnacija trajala je gotovo tri godine. Stopa rasta industrijske proizvodnje 1959. bila je 17,6 %, a u 1961. pala je na samo 4,1 %.

Reforma je zaustavljena potkraj 1961. Vlast je ponovno čvrsto nadzirala investicije, plaće i trgovinu. Pokrenuta je akcija protiv malverzacija i gospodarskog kriminala. Pod udar je posebno došao privatni sektor, mnogi obrtnici zatvorili su radnje. CK SKJ podijelio se na pobornike veće uloge države i pobornike samoupravljanja i decentralizacije.[793] Održana je rasprava Izvršnog komiteta CK SKJ od 14. do 16.

[792] T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 234, 263; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 406.

[793] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 410, 412; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 247 – 249; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 543; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 336; D. SEKULIĆ, Društveno-ekonomske reforme u jugoslovenskom društvu s osvrtom na društva „realnog socijalizma", 101; J. PRINČIČ, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945 – 1991), 111.

ožujka 1962. Tito je, iako, pretpostavljam, više preventivno, nego što su odnosi zaista bili na tako niskom stupnju, pitao je li Jugoslavija „kadra da se još drži, da se ne raspadne?" U nekoliko sažetih rečenica naglasio je gdje je problem, od neracionalnih investicija i sukoba oko njih između republika.

> „Razumije se, tu je posrijedi nebudnost, gubljenje partijnosti i discipline, padanje pod uticaj sitno-buržoaske stihije, pod uticaj nacionalističkih i šovinističkih krugova, preokupacija svakodnevnom praksom i lokalnim interesima uz istovremeno zanemarivanje općih interesa naše zajednice. Naravno, tu je posrijedi i neravnomjeran privredni razvitak naše zemlje, gramzljivost za investicionim ulaganjima i nezdrava takmičenja investicionih ulaganja, izgradnja raznih neprivrednih i drugih ne baš potrebnih objekata koji iziskuju mnoga sredstva, nemanje dovoljnog osjećanja među republikama za njihove potrebe i obostrane interese, nego svako gleda svoje uske interese." [794]

E. Kardelj naglasio je nacionalno pitanje kao temeljni problem Jugoslavije, sukobe između težnji za što jačim federalizmom i težnji za njegovim formaliziranjem, što će i u ubuduće biti stalna točka nesporazuma.

> „U republikama je zacario jedan republikanizam, jedan nacionalizam i do te mere da je čovek često, kada je tamo došao, imao utisak da je neki agitator za neki centralizam i ne znam kakve antinacionalne interese. S druge strane, ovde je u istoj proprociji rastao antirepublikanizam u aparatu. Ispalo je da su za sve krive republike, da je sve ono što je u Jugoslaviji naopako kriva činjenica što u Jugoslaviji postoje republike, da treba ukinuti republike i napustiti ovu zdravu i jedino pravilnu nacionalnu politiku naše Partije, pa ćemo sve probleme rešiti. I jedno i drugo je lažno, i jedno i drugo je krivo i rđavo, i jedno i drugo nas vodi na stranputicu." [795]

Iako su među pobornicima reformi bili, primjerice, Slovenac Edvard Kardelj i Srbin Milentije Popović, a, primjerice, Hrvat Ivan Gošnjak bio je gotovo najveći pobornik jake partije i protivnik široko shvaćenog samoupravljanja, kasnija događanja u vrhu SKJ omogućuju pretpostavku da su prevlast među zastupnicima jake uloge države imali srpski komunisti. Tito je, iako ne bezrezervno, stao na stranu onih koji su bili za veće samoupravljanje i decentralizaciju.[796]

---

[794] *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine. Izvori za istoriju Jugoslavije (SFRJ)*, Beograd, Arhiv Jugoslavije, Printer komerc, 1998., 32.

[795] *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, 195.

[796] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 416 – 432, 430.

Zabrinut stanjem J. Broz Tito održao je 5. svibnja 1962. govor pred masom građana u Splitu u kojem je priznao da postoje veliki problemi u vođenju države. Nastupio je s protuliberalnih i egalitarističkih stajališta protiv bogaćenja, uzurpacije vlasti i nacionalizma. Poslije Titova govora, zapravo „partijskog sastanka s narodom", kako je to ocijenio A. Ranković, u nekim republikama po kućama su popisivali hladnjake i električne štednjake te sastavljala popise vlasnika vikendica, napose među dužnosnicima. Građani su bili u strahu. Da se Tito ipak nije priklonio protivnicima samoupravljanja, pokazalo se na četvrtoj sjednici CK SKJ, krajem srpnja 1962. Tamo se založio da se savezni kapital prenese na poduzeća i republike, o čemu će biti riječi i na Osmom kongresu SKJ 1964. U svojim nastupima je, vješto balansirajući između žestoke kritike i ograničavanja radikalnih mjera, nastupio protiv lova na vještice i vala pravovjernosti te utjecao na smirivanje kampanje. Tako je na jednoj sjednici Izvršnog komiteta CK SKH 1963. osuđena kampanja za ispitivanje podrijetla imovine, napose podrijetlo novaca i sredstava za kupovinu kućanskih aparata.[797]

Praktično je državno planiranje u ekonomiji bilo napušteno 1962. Nakon triju godišnjih planova 1966. prihvaćen je plan koji zapravo ne sadrži obilježje centralnog plana, nego obilježje indikativnog plana. Od 1963. do 1965. pripremana je gospodarska i društvena reforma, pa je, primjerice, 1963. samoupravljanje uvedeno u zdravstvu i školstvu. Cilj je reforme da se decentralizacijom omogući veća uloga poduzeća, općina i republika. U srpnju 1965. pokrenuta je nova reforma s tridesetak zakona i novim petogodišnji planom od 1966. Bio je to najozbiljniji pokušaj korjenite reforme jugoslavenskoga gospodarstva. Temeljni cilj bilo je poštivanje ekonomskih kategorija i jače uključivanje u svjetsku ekonomiju. Reforma osigurava legalni okvir za „tržišni socijalizam". Društvo i Jugoslaviju povezivalo bi načelo zakonitosti robne proizvodnje, zapravo načelo dohotka, uostalom kao u kapitalističkim zemljama načelo profita. Uvodio se kapitalistički način poslovanja, ali bez privatnog vlasništva. Koncept jačanja samoupravljanja obuhvaćao je deetatizaciju gospodarstva prenošenjem cjelokupne akumulacije na njega. Federacija i republike, pa i komune, trebale su biti isključene iz prava raspolaganja kapitalom. Sredstva su se trebala preraspodijeliti u korist poduzeća da bi ona postala nositelji proširene reprodukcije. Zato su ukinuti investicijski fondovi, a kapital prenesen na banke i poduzeća. Jedini savezni fond bio je Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo, popu-

[797] *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, 285 – 298, 310; *Aktuelna politička pitanja*, Beograd, Komunist, 1962., 18; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 416 – 432, 448; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 250; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 80; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 83.

larno nazvan fond za nerazvijene. Banke su, barem na papiru, postale samostalne organizacije. Investiranje je trebalo biti od države neovisan sustav. Smanjena je carinska zaštita i uveden je konvertibilni dinar kao jedina konvertibilna valuta među socijalističkim zemljama. Dinar je devalviran za 66 % u odnosu na dolar. Cijene je trebalo određivati tržište, a ne država. Cijene su svugdje liberalizirane, osim cijena hrane, odjeće i obuće te sirovina. Poduzeća mogu izravno trgovati s inozemstvom, kao i sa stranom valutom. Slobodnije raspoređuju svoj dohodak. Plaće su vezane za produktivnost rada. Otvorena je mogućnost privatne inicijative u obrtu i gostioničarstvu, zapošljavanje poduzetnicima do tri radnika, a obrtnicima do pet radnika. Time se napustilo lenjinističko načelo da privatno vlasništvo svaki dan i svaki sat rađa kapitalizam, iako ono nikada nije do kraja provedeno, napose ne u poljoprivredi.

Proizvodnja potrošačkih dobara, veća učinkovitost i razvoj turizma doveli su do znatnog porasta standarda. Elektrifikacija domaćinstava i kupovina automobila napredovala je, a prihod po stanovniku porastao je. Međutim, reforme su pogoršale društvene i regionalne razlike. Monolitno društvo jednakosti zaostalog agrarnog društva sve više se pretvaralo u mnogo slojevitije društvo različitih interesa. Na površinu izbijaju razlike između zaostalih seoskih sredina i dinamičnih urbanih sredina, a regionalne razlike otkrivaju različite interese područja uz jadransku obalu, poljoprivredno visokorazvijene Vojvodine, industrijskih centara Slovenije, Hrvatske i sjeverne Srbije sa zaostalim dijelovima istočne Slovenije, središnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, južne Srbije, Makedonije i Kosova. Neravnomjerna podjela zaostalih područja među republikama intenzivirala je sukob interesa među republikama: neke su težile k tomu da savezne institucije predaju svoje nadležnosti njima, a druge su tražile saveznu intervenciju investiranjem u nerazvijene na temelju redistribucije iz razvijenijih republika.[798]

Pobornici reforme uporište su neracionalnosti smjestili u centralne, tj. savezne organe, iako je prikrivena bit neracionalnosti sustava bila vlast KPJ nad gospodarstvom. Neki su bili protiv planiranja i tražili su veću ulogu poduzeća. Drugi nisu bili toliko protiv planiranja, nego protiv mjesta gdje se planiralo, tj. protiv federalnog centra odlučivanja. Tzv. liberalne snage podržavale su liberalizaciju privrede, decentralizaciju centralne moći („deetatizaciju") i samoupravljanje, ali nisu dovodili u pitanje partijski monopol. Konzervativne snage pozivale su na prvenstvo socijalističkih vrijednosti, partijsko jedinstvo i centralizam. Neki reformatori, poput

[798] Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, Golden marketing, 1999.; *Prijepori oko političkog sistema. Idejno-teorijska rasprava u povodu knjige Jovana Mirića* Sistem i kriza, Zagreb, Centar za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb, 1985., 70, 72; N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 49; S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999.*

V. Bakarića, usmjeravali su zahtjeve od decentralizacije s njihovom nacionalnom konotacijom prema općoj deetatizaciji. Gledano prema republikama, na reformi 60-ih najviše su inzistirale razvijene republike, Hrvatska i Slovenija. Iako je reforma najviše pogodila nerazvijene republike, jer su ovisile o federaciji i njezinoj distributivnoj funkciji, one se nisu uvijek svrstavale uz Srbiju, gdje su otpori protiv reforme i za centralizam bili najveći.[799]

Velike gospodarske razlike između republika i njihov neravnomjeran razvoj ponovno su potakle nacionalne konflikte. Pokret za reformu svoju snagu crpio je iz probuđenih nacionalnih osjećaja. Podaci su zvonili na uzbunu i poticali zahtjeve za reformom, napose u Hrvatskoj. Godine 1959. u odnosu na 1947. indeks porasta za Jugoslaviju bio je 221 %, a za Hrvatsku 206 %, stopa godišnjeg porasta za Jugoslaviju 6,7 %, a za Hrvatsku 6,2 %. U odnosu prema 1939. indeks za Jugoslaviju bio je 348 %, a za Hrvatsku 305 %. Osobna potrošnja u Hrvatskoj i Sloveniji bila je manja od njihova nacionalnog dohotka, dakle više su proizvele nego što su trošile, a u drugim republikama bilo je obratno, više su potrošile, nego što su proizvele.[800]

Tablica 64. Nacionalni dohodak i osobna potrošnja u Jugoslaviji 1959. (u %)[801]

Republika	Nacionalni dohodak	Osobna potrošnja	Razlika
BiH	74,0	74,4	0,4
Crna Gora	53,7	78,1	21,4
Hrvatska	115,1	109,1	–6,0
Makedonija	61,6	78,1	16,5
Slovenija	177,0	145,0	–32,0
Srbija	96,9	102,2	5,3
Jugoslavija	100	100	0,0

Prema *Društvenom planu privrednog razvoja Jugoslavije od 1961 do 1965.*, prvi je put priznato da postoje manje razvijena područja i u razvijenim republikama. Prema saveznim kriterijima iz Hrvatske su u ta područja trebali biti uključeni kotarevi iz Banovine, Dalmacije, Korduna i Like sa 29 % stanovništva, ali federacija je priznala područje sa samo 16 % stanovnika Hrvatske. U veljači 1965. bio je utemeljen već spomenuti Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo, u koji su uplaćivale sve federalne jedinice doprinos od 1,85 % svog društvenog proizvoda. U skupinu nerazvijenih ušle su republike Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija i pokrajina Kosovo.

[799] Vesna PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 29 – 86, 31, 32; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 78.
[800] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 78; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 446.
[801] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 446.

Druga nerazvijena područja postali su briga isključivo matičnih republika. Kasnije se vodila neprestana borba oko promjene kriterija nerazvijenosti, pa je Srbija, koja se 60-ih brže razvijala od prosjeka, za razliku od Hrvatske, koja se razvijala najsporije, težila uvrštavanju među nerazvijene.[802]

I tablica 65. pokazuje u postocima gubitak društvenog proizvoda u Hrvatskoj i Sloveniji te redistribuciju društvenog proizvoda.

Tablica 65. Društveni proizvod i neto dohodak po radniku u društvenom sektoru, ukupne fiksne investicije po radniku i procjene redistribucije po republikama 1962. (u „starim" dinarima)[803]

Republike/ pokrajine		Iznos po radniku				Redistribucija društvenog proizvoda (potrošnja) (%)
		Društveni proizvod	Neto zarada	Investicijski fondovi	Neto dobit	
Bosna i Hercegovina		1 044	305	447	292	1,5
Crna Gora		1 023	313	884	–174	47,8
Hrvatska		1 215	345	445	425	–6,5
Makedonija		863	272	575	16	29,8
Slovenija		1 385	400	441	544	–10,1
Srbija	Srbija ukupno	1 066	306	494	266	4,0
	Uža Srbija	1 143	312	–	–	–
	Kosovo	785	253	–	–	–
	Vojvodina	952	303	–	–	–
Jugoslavija		1 137	328	479	330	–

Raskid s državnim nadzorom i dotacijama, odnosno kreditiranjem proizvodnje tiskanjem novaca, doveo je do smanjivanja stope rasta proizvodnje. Od 1965. do 1967. godišnja je stopa rasta industrijske proizvodnje pala s 12 % na 1 %. Stopa rasta prema prethodnoj godini, prikazana lančanim indeksom, iznosila je 1963. godine 116 %, 1964. godine 116 %, 1965. godine 108 %, 1966. godine 105 % i 1967. godine 100 %. Takav zastoj nije se dogodio od 1952. Poljoprivreda je još više stagnirala. Pala je stopa zapošljavanja. Mnoga poduzeća nisu se mogla održavati na tržištu, jer nisu mogla plasirati svoju robu na strana tržišta, a istodobno je nastupio pritisak uvozne robe. Da ne bi smanjivali plaće, obustavili su primanje novih radnika, a uskoro su počela otpuštanja. Broj zaposlenih od 1964. do 1967. je opao. Nezaposlenost je prihvaćena kao neizbježiva pratilja reforme, a veliki val gospodarske emigracije krenuo je u zapadnu Europu, najviše Saveznu Republiku Njemačku. Neki su komunisti stanje nakon reforme doživljavali kao izdaju revo-

[802] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 447; N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 49, 112; J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 41, 42; S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 150.

[803] H. LYDALL, *Yugoslavia Socialism*, 77.

lucije. Zato su već 1971. reformna načela napuštena, a idućih 15 godina prestali su napori za uvođenje tržišnoga gospodarstva.[804]

Brojke o rastu Hrvatske i Jugoslavije u razdoblju nakon rata otkrivaju činjenicu da su se druge približno jednako razvijene europske zemlje brže i uspješnije razvijale. Prema podacima iz 1963. Jugoslavija je bila jedna od gospodarski najzatvorenijih zemalja Europe. Mjereno narodnim dohotkom po stanovniku, Jugoslaviju su pretekle u razvoju Bugarska, Grčka, Japan, Rumunjska i Španjolska, koje su startale s približno jednakog stupnja razvijenosti. Jugoslavija je po veličini narodnog dohotka po stanovniku, prema nekim autorima, bila razvijenija samo od Albanije, Portugala i Turske.[805]

S obzirom da su se rabile različite metode u pojedinim državama svijeta, u Ekonomskoj komisiji Ujedinjenih nacija za Europu razvijena je nova metoda za iskazivanje i usporedivost bruto-domaćih proizvoda. Računa se da je to dosad jedna od najpouzdanijih metoda za ocjenu razvoja i razine razvijenosti. U svakoj koloni razina bruto-domaćeg proizvoda (gross domestic product – GDP) Jugoslavije izražena je u postotku u odnosu na razinu 100 % bruto-domaćeg proizvoda svake europske zemlje uključene u tablicu 66.

Podaci kazuju da je Jugoslavija u odnosu na 1950. prema razvijenosti u 20-godišnjem razdoblju pala još za dva mjesta i bila na dnu europske ljestvice. Jugoslavija je ostvarivala, u odnosu na one koje su imale viši GDP-a, osim Grčke, viši porast, ali je u odnosu na one s nižim „startom" to uspijevala samo u odnosu na Tursku. Ukratko, prema razvijenijima smanjila je razliku, ali je sa 22. mjesta u 1950. pala 1970. na 24. mjesto, ostavivši iza sebe samo Tursku i Albaniju, koja u tablici 66., zbog manjka podataka, nije iskazana. Podaci kazuju da je Jugoslavija bila jedna od najsiromašnijih europskih zemalja, a glede izvoza najzatvorenija zemlja. I u pitanjima socijalnih prava, gdje je Jugoslavija učinila veliki korak naprijed, a s kojima su se sve socijalističke zemlje dičile, kapitalističke države poput Grčke i Španjolske činile su brže korake.[806]

---

[804] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 479, 480; T. LAH, *Ekonomika in ekonomska politika Jugoslavije*, 245, 346; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 347 – 350; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 254, 255; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 32; Jože PRINČIČ, Gospodarska reforma iz julija 1965 – najresnejši in najbolje pripravljen poskus korenite preobrazbe jugoslovanskega gospodarstva, u: *Mikužev zbornik*, ur. Zdenko Čepič, Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek, Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999., 217 – 228; R. KNEŽEVIĆ, S. RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, 16; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 309.

[805] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 64, 65, 83.

[806] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 208, 279.

Tablica 66. Relativni per capita bruto-domaći proizvod (GDP) Jugoslavije, 1950. – 1970.[807]

Država	1950.	1955.	1960.	1965.	1970.
1. Švedska	22,2	24,0	27,9	31,9	34,7
2. V. Britanija	23,4	24,4	29,4	34,6	40,0
3. Švicarska	26,9	27,9	32,6	37,0	39,5
4. Belgija	26,1	27,8	33,8	38,0	40,6
5. Danska	27,6	29,8	33,0	37,6	40,6
6. Nizozemska	28,3	29,6	33,8	37,0	39,0
7. Norveška	29,5	31,1	36,0	39,6	41,5
8. SR Njemačka	33,1	30,7	34,7	36,9	40,0
9. Finska	38,3	37,1	42,6	44,2	43,9
10. Francuska	34,4	35,7	40,6	43,6	45,8
11. DR Njemačka	39,2	37,4	39,8	45,2	49,4
12. Čehoslovačka	40,0	40,9	44,0	48,8	51,9
13. Irska	41,1	43,7	50,2	52,8	55,2
14. Austrija	42,0	39,7	42,6	46,9	49,8
15. Italija	51,1	50,0	54,4	57,4	56,9
16. Poljska	59,9	60,3	66,9	71,5	72,6
17. Mađarska	64,0	60,7	68,9	70,4	70,3
18. SSSR	61,3	58,6	60,8	62,9	64,8
19. Španjolska	66,4	67,8	74,2	71,5	68,8
20. Portugal	75,5	78,6	87,1	91,6	93,6
21. Grčka	96,4	96,6	94,1	89,4	87,7
22. Bugarska	103,9	90,1	82,5	78,1	74,2
23. Rumunjska	105,3	97,7	103,3	97,0	93,6
24. Turska	172,0	164,8	194,7	186,4	207,9

NACIONALNO PITANJE, CENTRALIZAM I DECENTRALIZACIJA

Komunisti su bili uvjereni da je svako društvo klasno podijeljeno i da će u konačnom sukobu klasa pobijediti radnička klasa pod njihovim vodstvom. Ukidanjem privatnog vlasništva kao izvora nejednakosti, otuđenja i općenito svih podjela i nepravdi, nastupit će vrijeme slobodnog razvoja društva i čovjeka. Nacija je u takvom pristupu za komuniste bila nešto samo po sebi nazadno i negativno, pripadala je prošlosti. Međutim, unatoč marksističkom učenju da radnička klasa nema nacije, jugoslavenski komunisti nacionalno pitanje nisu mogli zanemariti, prihvativši učenje da je nacija povijesna pojava koja će u budućnosti nestati. Počeli su kao unitaristi, a potkraj 20-ih i početkom 30-ih godina zalagali su se za

[807] Države su raspoređene prema razvijenosti u 1950. Za Francusku autor navodi dva različita podatka za 1970. Jednom je 45,8 %, drugi put 49,8 %. Navodim oba podatka, iako je jedan, očito, pogrešan. Ista primjedba vrijedi i za drugu tablicu, gdje navodim Vacićeve podatke o Francuskoj (vidi bilješku 1197). Vidi: A. VACIĆ, *Jugoslavija i Evropa, Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971 – 1987.*, 36.

razbijanje Jugoslavije i za separatistička rješenja. Oporbenu djelatnost završili su kao federalisti, kojima je nacionalno pitanje bilo bitno pitanje u oslobodilačkom i građanskom ratu. Zapravo, za KPJ nacija je postala najvažnija poluga revolucionarne i oslobodilačke borbe.

Preuzimanjem vlasti u novoj Jugoslaviji javno iskazivanje nacionalne pripadnosti bilo je iz javnosti gotovo potpuno potisnuto. Uz to, federalizam je postao samo državna forma, a KP je zavela novi politički unitarizam s komunizmom kao novom jugoslavenskom integracijskom ideologijom. Federalizam je trebao poslužiti zadovoljenju zahtjeva za nacionalnom suverenošću, ali fenomen nacije kao ostatka klasnog društva dobio je drugorazredno značenje, a u prvi plan stupio je revolucionarni etatizam, presudan za ostvarenje ciljeva socijalizma. Ustroj KPJ zasnivao se na lenjinskim načelima demokratskog centralizma, što je samo po sebi negiralo načela federalizma. Uvođenjem planiranja u gospodarstvu izgrađen je sustav velikodržavnog centralizma, koji je u stvarnosti onemogućio provedbu federativnog uređenja. Federacija naroda Jugoslavije zasnivala se na dvojnoj državnosti, koja je ustavno regulirana 1946. Federalne jedinice imale su svoju teritoriju, vanjske državne znakove, organe vlasti, svoje zakone, planove i proračune. Njihov suverenitet bio je ograničen onoliko koliko je nešto prepušteno saveznoj državi. No, centralizirana KPJ, svemoć najviših političkih i državnih tijela, ograničila je njihovu suverenost. Republike su svedene na izvršne organe vlasti. Politička vlast i financijska moć usredotočena je u Beogradu, ali u saveznim tijelima kadrovi su bili svih nacionalnosti. U početku taj centralizam nije išao na štetu nijedne nacije.[808]

KP se identificirala s Jugoslavijom i prije 1941., a napose nakon 1941., kada je povela borbu za njezinu obnovu. Revolucionarni ciljevi, domoljubni osjećaji i odgovornost za državu vodili su je k formiranju novoga tipa jugoslavenskog komunističkog nacionalizma. I hrvatski komunisti, s iskustvom borbe protiv ekstremno nacionalističkih ustaša i NDH, otklanjali su sve što je podsjećalo na separatizam. Osim potiskivanja nacionalnog, komunisti su, s gotovo ljekarničkim osjećajem za doziranje nacionalnog pitanja u javnosti, za razliku od Kraljevine Jugoslavije i njezina unitarističkog modela stapanja nacionalnih kultura u jednu, isto tako inzistirali na jugoslavenstvu kao nadnacionalnom pojmu. Takva politika, često proturječna, postala je naglašenija nakon sredine 60-ih. Zato se pridjev „jugoslavenski", koji se u vrijeme Kraljevine Jugoslavije rabio u jednini, pod komunističkim režimom izražavao pluralnim oblikom. Primjerice, u radovima u kojima se

[808] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 17; *Guide to Eastern Europe*, 148; Franjo TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 2. izdanje, München – Barcelona, 1982., 152 – 154; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 396; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 231.

prikazivala književna povijest nije se govorilo o jugoslavenskoj književnosti, nego o jugoslavenskim književnostima. Međutim, u drugim umjetničkim disciplinama, dakle tamo gdje je jezik izražavanja univerzalniji, primjerice, u glazbi ili likovnoj umjetnosti, pa čak i u filmu, napose na hrvatskosrpskom jezičnom području, jugoslavenski singular nije se uvijek povlačio pred jugoslavenskim pluralom. Godine 1954. izdana je i deklaracija, o čemu će se još govoriti, kojom se potvrđuje da su srpski, hrvatski i crnogorski jezik – jedan jezik. Može se vjerovati da je jugoslavenski nacionalizam među vodećim komunistima osobito potaknut sukobom sa SSSR-om. U njemu su se sretala dva ideala: projugoslavenstvo i otpor protiv tuđina, a omogućivao je različite interpretacije, od poistovjećivanja sa zajedničkom državom do težnji prema brisanju razlika u ime jedinstva.[809]

U otporu sovjetskoj dominaciji rješenja se traže u uvođenju radničkog samoupravljanja i komunalnog sustava, dakle u slabljenju centralne vlasti. Vodstvo SKJ, shvaćajući samoupravljanje kao protuetatistički način organiziranja društva i ekonomije, u 50-im bilo je sklono slabljenju uloge države, ali ne samo Jugoslavije, nego i republika kao država. O tome je govorio B. Kidrič na sjednici Privrednog savjeta vlade FNRJ od 26. do 28. lipnja 1950.

> „Interesantno je da je decentralizacija shvaćena u suštini državnopravno u buržoaskom smislu reči, kao jačanje republika. Međutim, suština je decentralizacije u približavanju upravljanja privredom od strane neposrednih proizvođača." [810]

J. Broz Tito 30. prosinca 1952. otvoreno je izjavio skupini inozemnih novinara da bi volio doživjeti dan kada će „naših pet naroda" postati jedna jugoslavenska nacija. Dostupni podaci o tom Titovom „kratkotrajnom izletu" dopuštaju jedini mogući zaključak: u tom je razdoblju uži krug oko Tita računao na vrlo dugi proces stapanja postojećih nacija, vjerojatno u nedefiniranoj budućnosti. Međutim, J. Broz Tito nikada nije dovodio u pitanje jugoslavenske nacije, a jugoslavenstvo je koristio isključivo u smislu pripadnosti jugoslavenskoj državnoj zajednici, vjerujući da je nacionalno pitanje riješeno. Dokaz tome jest i to da je kategorija Jugoslavena u popise stanovništva uvedena tek kasnije, kad je Tito jasno i nedvosmisleno istupio protiv stvaranja jugoslavenske nacije, ali i činjenica da spomenuti intervju nije objavljen u Jugoslaviji za Titova života. Istup iz 1953. zapravo je tek jedna izolira-

[809] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 136; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 443; A. BARUCH WACHTEL, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda*, 167, 169, 176, 306; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 157.

[810] Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Titov Jugoslaven – nacionalni ili državni identitet, *Dijalog povjesničara-istoričara, 7, Beograd, 20. – 22. listopada 2001.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2003., 175 – 192, 176.

na epizoda nepažnje i idealističkog opuštanja u životu iskusnog pragmatičara J. Broza Tita, i to pred ljudima kojima je poistovjećivanje države s nacijom bila samorazumljiva i očekivana.[811]

I stavovi E. Kardelja idu u prilog tezi da vodstvo SKJ nije pomišljalo na stvaranje jugoslavenske nacije. U svom ekspozeu o *Ustavnom zakonu o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti* 1953. govorio je o novoj socijalističkoj zajednici u kojoj jezik i nacionalna kultura postaju sekundarni čimbenici, a Jugoslavija će postati zajednica jugoslavenskih radnih ljudi u kojoj će se svaki „trudbenik" s ponosom nazvati Jugoslavenom, pripadnikom jugoslavenske socijalističke zajednice. Neki su u tome prepoznali put prema miješanju nacija, slično američkom iskustvu. Međutim, E. Kardelj je u istom govoru izričito odbacio teoriju o spajanju jugoslavenskih naroda na temelju jezika ili nacionalne kulture.[812]

> „Ako, dakle, mi govorimo o jedinstvenoj socijalističkoj jugoslavenskoj zajednici, mi time nismo postali pristalice konfuznih teorija o spajanju jugoslavenskih naroda u jednu jugoslavensku naciju u starom smislu te riječi." [813]

Njegov je stav o zajednici radnog naroda koji nadilazi nacionalne razlike izazvao različita tumačenja, pa i ono da ima u vidu nacionalno ujedinjavanje. To je iznenadilo i samog E. Kardelja. Zato je u predgovoru drugog izdanja svoje knjige *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja* 1957. oštro napao ideje o stvaranju jugoslavenske nacije. Za njega je to bila ponovna afirmacija šovinističkog integralnog jugoslavenstva, centralističkih tendencija i velikodržavne hegemonije te negacija postojećih nacija. Upozorio je na povezivanje birokratsko-centralističkih snaga s velikosrpskim nacionalizmom. Naglasio je da može doći do povezivanja jugoslavenskih naroda samo na temelju socijalističkih odnosa, ali u skladu sa samostalnim razvojem naroda i slobodnim razvojem jezika i kultura. Dakle, glavni kohezivni čimbenik jugoslavenske države trebao je biti njezin politički sustav, a ne jedinstvena nacija.[814]

Početkom 60-ih godina i hrvatsko vodstvo jasno se opredijelilo u pitanjima mogućnosti stapanja nacija. Na jednoj sjednici Izvršnog komiteta CK SKH 1963. upozoreno je da su učenja o jugoslavenskoj naciji, o unitarizmu i centralizmu kao

[811] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 353; O. MILOSAVLJEVIĆ, Titov Jugoslaven – nacionalni ili državni identitet, 179, 181.

[812] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 186.; O. MILOSAVLJEVIĆ, Titov Jugoslaven – nacionalni ili državni identitet, 179, 185.

[813] *Ustavni zakoni*, 17.

[814] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 399; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 243, 244; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 368.

tobožnjim nositeljima integracije, reakcionarna shvaćanja. Treba inzistirati, rečeno je, na činjenici da postoji više nacija, te naglašavati da je premalo demokracije, a previše centralizma.[815]

Ipak, izjave vodećih komunista, kao i zakonska rješenja često su bili proturječni, pa ih se moglo različito tumačiti, dakako, prema željama njihovih tumača. Jedno od proturječnih rješenja svakako je statistička odrednica *Jugoslaven*. U popisima stanovništva 1948. nije je bilo, 1953. uvedena je odrednica *Jugoslaven neopredijeljen*, a 1961. bila je uvedena kategorija *Jugoslaven*.[816]

Tablica 67. Teritorijalni raspored Jugoslavena[817]

Republika	1961.	
	Broj	%
Bosna i Hercegovina	275 883	8,4
Hrvatska	15 557	0,4
ostale republike	5 603	0,0
Srbija	20 079	0,3
Jugoslavija	317 124	1,7

Ponuđeno rješenje kao najpraktičnije prihvatili su mnogi muslimani, ali i djeca iz mješovitih brakova. Može se vjerovati da su i pobornici unitarizma shvaćali jugoslavenstvo kao najpoželjniju nacionalnu kategoriju. Od njegova monarhističkog oblika do socijalističkog oblika prošlo je nešto više od 20 godina, od toga 13 godina komunističke vlasti.

I na Sedmom kongresu SKJ-a od 22. do 26. travnja 1958. u Ljubljani izražavale su se „jugoslavenske" tendencije, iako nacije i republike nisu bile upitne, barem ne za većinu. Naime, samo su Čedo Kapor i Nijaz Dizdarević, delegati iz Bosne i Hercegovine, predložili, iako ne baš do kraja jasno formulirano, ukidanje republika i stapanje nacija u Jugoslaviji kao zajednici komuna bez obzira na republičke i nacionalne granice. Međutim, na kraju je prihvaćen Program SKJ u kojemu je odbačena ideja o jugoslavenskoj naciji i teorija da su nacije u socijalizmu preživjele. Unitarizam je bio prokazan kao izraz birokratskog centralizma, ali rečeno je da je i zatvaranje u republičke granice neprihvatljivo.[818]

[815] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 448.

[816] O. MILOSAVLJEVIĆ, Titov Jugoslaven – nacionalni ili državni identitet, 179, 180.

[817] R. PETROVIĆ, Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj (Prema popisima stanovništva 1948 – 1981. godine), 259.

[818] *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške*, 566; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 244; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 29; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 404; Ivan PERIĆ, *Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suvremenom svijetu i njenom preobražaju*, Zagreb, Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, 1973., 129.

> „Komunisti Jugoslavije borit će se u svakodnevnoj praksi svim idejnim političkim sredstvima kako protiv izvora i pojava nacionalističkih, šovinističkih i partikularističko-egoističkih tendencija tako i protiv tendencija birokratskog centralizma i velikodržavnog hegemonizma." [819]

Osnovna načela bili su jednakost, pravo na samoodređenje i federalizam. Ideja o jugoslavenskoj naciji odbačena je, ali inzistiranje na „socijalističkoj jugoslavenskoj svijesti" i organskom rastu i jačanju socijalističke zajednice proizvođača odnosno radnih ljudi svih naroda Jugoslavije, omogućilo je unitaristima da ustraju na svojim tumačenjima.[820]

E. Kardelj je to, očito, znao pa je svoju tezu ponovio i u govoru u Saveznoj skupštini 20. rujna 1962.

> „Federacija jugoslavenskih republika nije okvir za stvaranje nove jugoslavenske nacije, niti okvir za provođenje onog tipa nacionalne integracije koja je svojedobno bila san raznih protagonista hegemonije i denacionalizacije terorom." [821]

Jasno je poručio da samo socijalizam shvaća kao jugoslavenski ujedinjavajući čimbenik.

Nacionalno pitanje u javnosti se kao predmet spora prvi put javilo početkom 1958. Povod je bio štrajk rudara u Trbovlju, koji je, između ostalog, doveo u pitanje stvarni domet samoupravljanja. Međutim, štrajk je potaknut i uvjerenjem da je Slovenija u neravnopravnom odnosu prema ostalim republikama. Održana je tajna sjednica Izvršnog komiteta CK SKJ 6. veljače 1958., koja je konstatirala podjelu prema različitim nacionalnim interesima. Tito je čak upozorio na opasnost od raspada Jugoslavije. Sukobi su bili, prema svemu sudeći, tajna za sve izvan Izvršnog komiteta CK SKJ, dakle i za ostale članove CK SKJ. I nekoliko godina kasnije Slovenci su reagirali zbog uvjerenja da im je učinjena nepravda. Njihovi zastupnici napustili su zasjedanje Savezne skupštine jer nisu htjeli glasovati za gospodarski plan za 1962. Bili su protiv poreza za „ekstra dohodak" ili poreza za marljivost, kako su ga nazvali („davek za pridnost"). Međutim, svi ti sporovi skrivali su se od javnosti i tek će za nekoliko godina svom žestinom izbiti u prvi plan.[822]

U duhu uvjerenja da je nacionalno pitanje riješeno *Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja*, koji je prihvatila Narodna skupština FNRJ

---

[819] *Program Saveza komunista Jugoslavije (usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22 – 26. aprila 1958)*, Sarajevo, Oslobođenje, bez. g. izd., 144.

[820] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 207.

[821] Dejan JOVIĆ, Zašto je Srbija prihvatila Ustav iz 1974?, *Ljetopis srpskog kulturnog društva „Prosvjeta"*, Zagreb, 1998., 3., 63 – 104, 67, prema prijevodu govora objavljenog u: Edvard KARDELJ, *The Nations and Socialism*, 1981.

[822] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 401, 403, 528, 529; *Od sanj do resničnosti, Razvoj slovenske državnosti*, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 2001., 134.

13. siječnja 1953., mijenjala se struktura Narodne skupštine FNRJ. Uvedena je i funkcija predsjednika Republike, umjesto predsjednika vlade uvedeno je Savezno izvršno vijeće (SIV). Umjesto Vijeća naroda Narodne skupštine, koje nikad nije pokrenulo ni jednu inicijativu u ime bilo koje republike, uvedeno je Vijeće proizvođača. Vijeća proizvođača birali su birači zaposleni u proizvodnji, transportu i trgovini. Savezno vijeće Narodne skupštine sastavljeno je od zastupnika koje biraju neposredno birači i od zastupnika koje biraju republičke i autonomne skupštine iz redova svojih članova. Vijeće naroda sačuvano je u krnjem obliku u sklopu Saveznog vijeća sa znatno smanjenim ovlastima. Zapravo njegovo je pravo da za pitanja koja se tiču pojedine republike konstituira kao neovisno tijelo. Međutim, novooblikovano Vijeće naroda nije se nikad, kao ni ono prethodno, sastalo da bi zaštitilo načelo nacionalne ravnopravnosti. Dakle od 1953. sve do novog Ustava 1963. nije se smatralo da je bilo koja nacija ugrožena ili da je došlo do nesklada između saveznih i republičkih zakona. Takva se mogućnost otvorila 1955. i 1956., kad je SIV upozorio Izvršno vijeće Hrvatske na nezakonitost odredbi o održavanju lokalnih cesta.[823]

S obzirom na naglašavanje proizvodnog ili klasnog pristupa, umjesto dotadašnjega federalističkog ili nacionalnog u Narodnoj skupštini FNRJ, veća briga o pravednoj zastupljenosti predstavnika republika iskazana je u izvršnom organu – u Saveznom izvršnom vijeću (SIV-u), dakle u vladi i njezinim mnogobrojnim tijelima.[824]

Radeći na Ustavnom zakonu državno i partijsko vodstvo bilo je u strahu da bi ekonomska decentralizacija omogućila preveliku političku decentralizaciju prema republikama, što bi oslabilo državno jedinstvo. Zato je u procesu decentralizacije dana veća uloga komunama. Jugoslavija se gradi na tri stupa: federaciji, komuni i poduzeću. Federacija je središte koji donosi strategiju razvoja i raspolaže najvećim dijelom akumulacije i određuje uvjete privređivanja. Poduzeće je subjekt robne proizvodnje, a komuna čimbenik razvoja društvenih djelatnosti. Republike su bile u drugom planu.[825]

Međutim, navedene tendencije bile su u suprotnosti s Kardeljevim idejama o važnosti gospodarstva u razvoju nacije, ali i važnosti nacije u razvoju gospodarstva. Njegova revizija Marksova i Lenjinova učenja, kao i obrana prava Jugoslavije na

[823] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 187, 220; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 344; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 155; B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 525.

[824] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 186, 187.

[825] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 155; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 73; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 29; *Prijepori oko političkog sistema*, 70, 72.

samostalni razvoj unutar komunističkog bloka, činili su uobličen sustav u kojem su i odnosi među nacijama u Jugoslaviji bili logičan dio.[826]

Zato su *Ustavom* od 7. travnja 1963. jače naglašena avnojevska načela i republike kao državno pravni subjekti. Praksa da se poštuje republički sastav u SIV-u upisana je u 226. članak Ustava. Osim toga, na Osmom kongresu SKJ 1964. prvi je put utvrđena struktura republičke zastupljenosti članova CK SKJ, a novi statut uvodi pravilo da se republički kongresi SK održavaju prije saveznih. Ali, zadržana je etatističko-centralistička koncepcija društvene reprodukcije, a načelnu nadležnost republika nije pratila i sukladna gospodarska moć. Sustav je prema zapadnim mjerilima i dalje unitaran. To je trebala riješiti reforma iz 1965. Međutim, etatizirana sredstva prešla su iz investicijskih fondova u banke, a bivše centralne banke federacije postale su poslovne banke, i to, prema optužbama iz Hrvatske, praktično banke Beograda i Srbije.[827]

No, pokazat će se, komunisti su promijenili načelni pristup, pa su od 60-ih počele jačati republike. Prema nekim autorima, federalističke snage prevladale su tek na Osmom kongresu SKJ 1964. To je bio prvi kongres nakon rata na kojem se govorilo o nacionalnim problemima i upozorilo na opasnost od unitarističkog ignoriranja gospodarskih funkcija republika. Kritizirana je velikosrpska teza da je višenacionalna država nesreća za Jugoslaviju, kao i teza teoretičara oko časopisa *Praxis* da su nacije preživjeli produkt, što je bilo popularno i među europskim intelektualcima, a što se dijelom temeljilo i na ubrzanom tehnološkom razvoju, napose elektronskih medija i prometnica koji su zbližavali nekad udaljena područja i kulture. Tito je kritizirao shvaćanja da je jedinstvo formula za stvaranje jugoslavenske nacije, „Jugoslavenstvo" izvan „socijalističkog patriotizma" ponovno je označeno kao asimilatorsko i hegemonističko, zapravo kao šovinističko stajalište prikrivenih unitarista i hegemonista. Preciznije, ne samo da je odbačen koncept jugoslavenske nacije, nego i lenjinistički koncept o nestajanju nacija u klasnom zajedništvu nakon revolucije, isto kao i „buržoaska predrasuda o odumiranju nacija".[828]

Prema riječima J. Broza Tita na Osmom kongresu SKJ jugoslavenska nacija bila bi umjetna nacija, a komuniste koji bi se zalagali za asimilaciju ili unitarizam i hegemonizam trebalo je izbaciti iz SKJ. Obje tendencije, centralističke i zatvaranje

826 P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 203, 204.

827 P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 213, 220; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 156; J. R. LAMPE, *Yugoslavia as History*, 239; J. IMŠIROVIĆ, *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma*, 166.

828 D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 401, 403; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 230, 250; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 73, 81; I. PERIĆ, *Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suvremenom svijetu i njenom preobražaju*, 136; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 31; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 211; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 370.

u republičke granice bile su, prema njegovim riječima, nacionalističke. Koncepciju nacionalne ekonomije razradio je E. Kardelj, rekavši da je republička gospodarska samostalnost poseban oblik samoupravljanja, a ne nacionalistički egoizam. Njegova teza da svaki narod ima pravo živjeti u skladu s rezultatima svoga rada ušla je u kongresnu rezoluciju. I J. Broz Tito osudio je etatističko-birokratske težnje i unitarističko ignoriranje gospodarskih funkcija republika i pokrajina.[829]

Simboličan izraz prevlasti federalista bila je nova praksa da su izabrani članovi CK SKJ javno označeni prema svojoj nacionalnoj i republičkoj pripadnosti. Na glasačkom listiću Osmog kongresa SKJ 1964. pokraj imena J. Broz Tito, za razliku od prijašnjih kongresa, prvi je put stajala oznaka – Hrvat. Osim toga, odlučeno je da se ubuduće prvo sastaju republički i pokrajinski kongresi, pa tek onda savezni.[830]

U literaturi se često spominje podjela među jugoslavenskim komunistima na liberale i konzervativce, koja ima i nacionalnu dimenziju zbog velikih razlika između republika i nacija prema njihovoj snazi i utjecaju. Prema tim autorima liberali podržavaju jačanje samoupravljanja, decentralizaciju i demokratizaciju, a konzervativci misle da problemi nastaju zbog preslabe središnje vlasti, koja ne može ubrzati akumulaciju sredstava i tako učinkovito planirati. Konzervativci su protiv tržišnih zakonitosti, zbog uvjerenja da vode u kapitalizam i anarhiju. Zalažu se i za jaču integraciju, ali ne samo na gospodarskom i političkom, nego i na kulturnom polju. Mislili su da treba težiti nacionalnom i kulturnom jedinstvu s jednim jezikom, i to „srpskohrvatskim". Takva praksa najčešće se iskazivala u JNA, Saveznoj skupštini i na državnim manifestacijama. Dobrica Ćosić, srpski književnik, prvoborac iz 1941. i član CK SK Srbije, u zagrebačkom je *Telegramu* napisao da se vampirski nacionalizam može svladati samo njegovim ukidanjem. Njegove teze izazvale su Dušana Pirjevca, slovenskog partizanskog prvoborca, filozofa i povjesničara književnosti, da se uključi u polemiku oko jugoslavenstva i u obranu nacionalnih interesa, što je bio nastavak uporne obrane slovenskog jezika koji su vodili slovenski kulturnjaci i političari od sredine 50-ih godina, pred plimom „srpskohrvatskog" kroz djelovanje središnjih državnih tijela.[831]

[829] *Osmi kongres SKJ*, Beograd, Kultura, 1964., 32; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 50; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 253.

[830] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 377; D. JOVIĆ, Zašto je Srbija prihvatila Ustav iz 1974?, 71; B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 8; I. PERIĆ, *Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suvremenom svijetu i njenom preobražaju*, 136; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 81.

[831] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 243, 244; A. GABRIČ, *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953 – 1962*, 102, 318 – 353.

Najava izlaska Pravopisa hrvatsko-srpskoga književnog jezika Matice hrvatske i Matice srpske

Jezik je bio najizrazitiji simbol nacije, pa su pitanja jezika države i republika, a napose na hrvatskom i srpskom jezičnom području, uvijek bila mnogo više od lingvističkih. Međutim, savezni *Ustav* iz 1946. i republički *Ustav* iz 1947. ne bave se posebno pitanjem imena jezika. Savezni *Ustav* govori da se zakonski akti donose na „jezicima narodnih republika", a na isti se način vodi postupak pred sudom. Hrvatski *Ustav* u članku 112 spominje hrvatski ili srpski jezik u slučaju postupaka pred sudom.[832] I u *Ustavnom zakonu* 1953. označeno je da se zakoni donose na „jezicima narodnih republika", a da se i na jezicima autonomnih pokrajina i oblasti mogu voditi sudski postupci, pa je implicite priznata posebnost svih jezika jugoslavenskih naroda.

U 1954. utemeljeno je Vijeće kulturno-prosvjetnih saveza Jugoslavije kao koordinatno tijelo između autonomnih kulturnih društava u republikama.[833]

Snažan pokušaj većeg zbližavanja naroda hrvatskog i srpskoga govora bio je i dogovor hrvatskih i srpskih jezikoslovaca postignut u Novom Sadu od 8. do 10. pro-

[832] *Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske. Stenografski zapisnici (28. 11. 1946. – 18. 1. 1947.)*, 252; *Ustav Narodne Republike* Hrvatske, 7., 29.

[833] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 193.

sinca 1954. o hrvatskosrpskom jeziku. Sastali su se na poziv redakcije *Ljetopisa Matice srpske* nakon završetka ankete o hrvatskosrpskom jeziku i pravopisu među književnicima i znanstvenicima. Među hrvatskim potpisnicima bili su Mirko Božić, predsjednik Društva književnika Hrvatske, Marin Franičević, književnik, dr. sc. Josip Hamm, profesor, dr. sc. Mate Hraste, profesor, dr. sc. Ljudevit Jonke, profesor, Jure Kaštelan, književnik, i dr. sc. Zdenko Škreb, profesor. Naknadno su dogovor potpisali mnogi drugi crnogorski, bosanski, hrvatski i srpski književnici, jezikoslovci i drugi kulturnjaci. Osim toga, mnogi ugledni hrvatski književnici pozdravili su početak „zajedničkog rješavanja zajedničkih problema našeg jezika". Dogovor je bio zapravo izraz nastojanja da se svi jugoslavenski narodi, osim Makedonaca i Slovenaca, a izrijekom su spomenuti Hrvati, Srbi i Crnogorci, što više približe. U deset točaka konstatirano je da je to jedan jezik koji ima dva izgovora, ijekavski i ekavski, da se u nazivu moraju istaknuti oba njegova sastavna dijela, te da su ravnopravna oba pisma, latinica i ćirilica. Dogovoreno je da će se pristupiti izradi zajedničkog rječnika, pravopisa, a sve radi izrade zajedničke terminologije, ali i da

> „treba odlučno stati na put postavljanju umjetnih prepreka prirodnom i normalnom razvitku hrvatskosrpskog književnog jezika". [834]

Prema kasnijim tumačenjima V. Bakarića, hrvatski predstavnici uplašili su se, misleći da su svi dati prijedlozi politička direktiva, unitaristički pritisak i zato su pristali na veće kompromise, nego što je onaj na koji se pomišljalo u Hrvatskoj i protiv kojih su uskoro ustali i neki potpisnici. Prema njemu, trebalo se dogovoriti samo oko zajedničkog pravopisa, a ne pokrenuti izradu zajedničkog rječnika.

> „Smatrali su da je ono što im ondje neki govore direktiva koju moraju slušati, iako im nitko nije rekao da moraju slušati, onda su se najprije poplašili, pa su pristali na svašta, i kad su pristali na svašta, onda su se toga odrekli." [835]

Novosadski dogovor spominje jedinstveni jezik s dvije ravnopravne varijante – hrvatskosrpskom i srpskohrvatskom. Dokument je dostavljen SIV-u, kao i republičkim vladama Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Ipak, unatoč dogovoru, a u skladu s ustavnim rješenjima, u *Prednacrtu ustava* 1962. bilo je predviđeno da se savezni propisi objavljuju u *Službenom listu* na četiri jezika, dakako i na hrvatskom. No, kako je to kasnije rekao E. Kardelj, u Ljubljani u travnju 1967., došlo je do intervencije da se poštuje Novosadski dogovor, pa je u *Ustavu*,

[834] *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, Zagreb – Novi Sad, Matica hrvatska – Matica srpska, 1960., 7.

[835] V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 4., 186.

u članju 131., prihvaćeno rješenje za naziv jezika prema tom dogovoru. Nije poznato tko je intervenirao. U članku 42. kaže se da su jezici i pisma ravnopravni, a da pripadnici naroda Jugoslavije imaju pravo nastave na svom jeziku na području druge republike. „Izuzuzetno", u JNA se zapovijedanje, obuka i administracija vrše na „srpskohrvatskom jeziku".[836]

Osim u kulturi i oko jezika, nacionalno pitanje otvaralo se često i u raspravama oko gospodarskih odnosa. O „privrednom partikularizmu" B. Kidrič govorio je već 1947., kao što je govorio o nužnosti da razvijeni pomažu nerazvijene na Petom kongresu KPJ 1948. No, stanje se pogoršavalo, pa je vodstvo SKJ 1953. uputilo kritiku članstvu da postaje žrtva nacionalističkih osjećaja. I J. Broz Tito na Šestom kongresu spominjao je „autarkične republičke tendencije", a mislio je na građenje raznih objekata. Na sjednici saveznog i republičkih rukovodstava 1962. zapitao se je li Jugoslavija „zbilja kadra da se održi, da se ne raspadne". U govoru u Splitu 1962. oštro je napao slučajeve zatvaranja tržišta, sprječavanja kupovine ili prodaje u drugim republikama. Pozivao je na nužnost održanja jedinstvenog tržišta. Neki komunisti, rekao je, gledaju samo na svoje interese, a zaboravili su da se za bratstvo i jedinstvo „prolilo more krvi". Neki čeprkaju po prošlosti, a „nijedna naša republika ne bi bila ništa, da nismo svi zajedno". Čitajući neke časopise, rekao je J. Broz Tito, „prosto (ga) uhvati muka kad vidi kako se taj šovinizam počeo da usađuje i kod naših omladinaca". I na Osmom kongresu SKJ 1964. J. Broz Tito inzistirao je na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu.[837]

Stanje u gospodarstvu pokazivalo je da se ekonomske funkcije ipak „spuštaju" iz federacije. Do 1952. federacija je raspolagala sa gotovo 100 % sveukupnih sredstava za investicije, a od 1952. do 1965. nešto više od jedne trećine. Trećinom akumulacije raspolagale su gospodarske organizacije, a trećinom komune i republike. Sva ostala ekonomska regulativa bila je pretežno etatistička. Republike su pove-

[836] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima, ustavnim zakonom o sporovođenju ustava i ekspozeom Milentija Popovića*, Beograd, Savremena administracija, 1969.; *Vjesnik*, 16. 4. 1967., Govor u Ljubljani povodom 50-godišnjeg osnivačkog kongresa KP Slovenije, prema: I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 24; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 736.

[837] Boris Kidrič, O izgradnji socijalističke ekonomike Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *V kongres Komunističke partije Jugoslavije – stenografske bilješke*, Zagreb, Kultura, 584 – 585, prema: I. PERIĆ, *Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suvremenom svijetu i njenom preobražaju*, 132, 137; *VI kongres KPJ*, Kultura, Beograd, 1952., prema: I. PERIĆ, *Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suvremenom svijetu i njenom preobražaju*, 133; J. BROZ TITO, *Govori i članci*, 196 – 197, prema: I. PERIĆ, *Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suvremenom svijetu i njenom preobražaju*, 134; *Aktuelna politička pitanja*, Beograd, Komunist, 1962., 28; *Komunist*, Svim organizacijama Saveza komunista Jugoslavije, srpanj 1953. Vidi: P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 191; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 337; *Osmi kongres SKJ*, 32.

ćale svoje udjele od 0 % u 1952. na 48 % u 1953., kad su gospodarske organizacije imale 31,1 % udjela.[838]

Iako se o tome tek kasnije javno progovorilo, jer je bilo očito da su pitanja o međurepubličkim i međunacionalnim odnosima bila odbojna vlastima, podaci iz toga vremena mnoge su uvjeravali da razvoj ide na štetu pojedinih republika. Najviše su se uspoređivali odnosi Beograd – Zagreb i Hrvatska – Srbija. Istraživanja za razdoblje od 1946. do 1960. pokazuju konstantan pad industrijskih kapaciteta i istrošenost industrijskih kapaciteta u Hrvatskoj u usporedbi s jugoslavenskim prosjekom. Statistički podaci govore da je od 1953. do 1959. jugoslavensko gospodarstvo poraslo za 202,8 %, a u Hrvatskoj samo za 19 %.[839] Podaci koje je prezentirao Šime Đodan, hrvatski profesor ekonomije, trebali su pokazati kome je u interesu centralizam.

Tablica 68. Usporedba neto investicije u Zagrebu i Beogradu u prva dva petogodišnja plana, u milijardama dinara i cijenama iz 1953.[840]

Oblast	Zagreb	Beograd
Ukupno	39,9	140,4
Proizvodni i fiksni fondovi	48,9	85,5
Industrija	15,8	22,7
Poljodjelstvo	3,6	6,1
Promet i veze	18,6	35,0
Ostalo	10,9	21,6
Neproizvodni fiksni fondovi	–9,0	54,9
Stambene zgrade	–8,3	26,9
Ostalo	–0,7	28,0

Hrvatski partijsko-državni vrh 13. studenoga 1959. u prisustnosti E. Kardelja raspravljao je o podacima koji su pokazali da Hrvatska zaostaje. Od 1947. do 1952. po investicijama je bila iznad prosjeka Jugoslavije, sudjelujući sa 26 %, ali je od 1952. do 1958. taj je udio pao na 22 %. Kardelj je vidio rješenje u daljnjem razvlašćivanju federacije, dakle upravo u procesu koji je bio u tijeku.[841]

Međutim, rast industrijske proizvodnje u Hrvatskoj 1964. u odnosu na 1939. bio je niži nego u svim republikama, a Slovenija je imala tek nešto bolje rezultate. I udio investicija u društvenom proizvodu bio je najniži u Hrvatskoj. U drugim republikama padao je udio u investicijama, a u Srbiji je i dalje bio visok. Nasuprot

[838] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 155; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 341; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 351.

[839] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 176; Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 96; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 338.

[840] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 254.

[841] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 444.

navedenom mišljenju, u Srbiji je bilo dosta prošireno uvjerenje da Srbija trpi štete zbog niske cijene sirovina, napose bakra, olova, cinka i ugljena, a da prerađivačka industrija Slovenije i Hrvatske ostvaruje veće profite. Javljali su se stavovi o potrebi da se privremeno zaustavi razvoj razvijenih republika, dok ih nerazvijeni ne dostignu. J. Broz Tito tome se javno usprotivio na Sedmom kongresu Narodne omladine Jugoslavije 23. siječnja 1963.[842]

Policijska vozila

Zanimljivo je pratiti iskazivanje hrvatskih nacionalnih osjećaja u javnosti. To je bio proces koji je išao vrlo sramežljivo i sporo. Primjerice, u svom prvom statutu Matice iseljenika Hrvatske, prihvaćenom 1951., sukladno praksi da se ne ističe nacionalno, spominju se izrazi poput „naši iseljenici" i „naši ljudi". Takav je pristup izbjegavanja izravnog imenovanja hrvatskog imena mogao biti odbojan mnogim Hrvatima u emigraciji. Zato je pod vodstvom Većeslava Holjevca Matica iseljenika Hrvatske prihvatila novi statut. U njemu se izričito naglašavalo da se veze održavaju s „hrvatskim iseljenicima" ili „iseljenicima hrvatske narodnosti". No, partijskom vrhu učinilo se da se pretjeruje s isticanjem hrvatstva na račun jugoslavenskog jedinstva. Tako je Komisija Izvršnog komiteta CK KPH 1967. osudila kao neprimjeran naslov proglasa Matice iseljenika Hrvatske iz 1964. *Svim hrvatskim iseljenicima i ostalim jugoslavenskim građanima na privremenom radu u inozemstvu*, kojim je nakon poplave u Zagrebu zatražena pomoć.[843]

[842] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 106 – 107; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 84; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 490; I. PERIĆ, *Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suvremenom svijetu i njenom preobražaju*, 140.

[843] K. SPEHNJAK, Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, 582, 583.

Iako je zabilježeno da su se hrvatske rodoljubne pjesme, za razliku od prijašnjeg razdoblja, pjevale u nekim prigodama, pjesme poput *Ustaj bane Jelačiću, Hrvatska te zove, Još Hrvatska ni propala, Rajska djevo, kraljice Hrvata* i slične, vlasti su odbacivale kao nacionalističke i klerikalne pjesme. Prema nekim svjedočenjima, u zatvoru se moglo završiti ne samo zbog pjevanja izvornog teksta domoljubne pjesme *Marijane, Marijane*, u kojemu se umjesto partizana spominje Isus Krist, nego i zbog pjevanja hrvatske himne *Lijepa naša*. Očito je isticanje nacionalnog bilo prihvatljivo samo dok je bilo pod državnim i partijskim nadzorom.[844]

Iako u prosvjedima studenata u Zagrebu u svibnju 1959., kad je 3 000 studenata demonstriralo zbog loše hrane, nisu zabilježeni nacionalistički zahtjevi, parole „Gladni smo" i „Komunisti – najgora klasa", mogli su i do toga dovesti. Bilo je uhićeno nekoliko studenata. Partijsko-državni vrh u svibnju 1959. sa žaljenjem je konstatirao da nitko od 3 800 komunista na sveučilištu nije pokušao smirivati studente. No, V. Bakarić odbacio je sugestije da se prema studentima povedu oštre mjere. Teško je reći je li ga na takvu odluku navela činjenica da su studenti izvikivali i sveprisutnu parolu „Mi smo Titovi, Tito je naš".[845]

Dakako, oporbena djelatnost nije se ugasila. Poznato je da je samo u 1964. godini otkriveno 11 ilegalnih skupina s „proustaškim" tendencijama sa 200 članova u Bjelovaru, Osijeku, Splitu, Varaždinu, Zagrebu i drugim manjim mjestima. Prema nekim ne baš do kraja preciznim podacima u prethodnom razdoblju prekršajno je i sudski kažnjeno oko 500 ljudi na godinu, uglavnom zbog političkih razloga, a često zbog nacionalizma.[846]

Jedno od najosjetljivijih pitanja u Hrvatskoj bila je nacionalna struktura kadrova u republičkoj i lokalnoj upravi, ali i u saveznoj upravi i bankama. No, SKJ nije smogao snage da otvori pitanje nacija i nacionalizama. Štoviše, svako se javno spominjanje nacionalnih problema osuđivalo. Strah od nacionalizma i separatizma Hrvata te majorizacije Srba bio je velik. J. Broz Tito je, očito, mislio da je najbolje rješenje šutnja. Tako je, u govoru omladini, 25. svibnja 1966., negativno ocijenio anketu o etničkoj distanciji među omladinom Beograda zbog pitanja o tome koju nacionalnost ispitanik najviše voli.

> „Zar samo postavljanje takvog pitanja nije podstrekavanje onoga što je negativno i oživljavanje nečega što je nestvarno?" [847]

[844] K. SPEHNJAK, Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, 583; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 87, 213.
[845] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 444.
[846] ISTO, 450.
[847] Predrag MARKOVIĆ, Transfer etničkih stereotipa – Balkan je negdje drugdje, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 4, Pečuj, 20. – 22. oktobra 2000.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb,

U prevladavajućem ozračju nije bilo uputno ni pristojno govoriti ni o vlastitoj nacionalnoj pripadnosti. O tome je kasnije svjedočio popularni hrvatski pjevač Vice Vukov.

> „Uostalom, Majda Sepe ili Marjana Deržaj uvijek su bile slovenske pjevačice, Nina Spirova i drugi – makedonski; ali ja nisam bio hrvatski pjevač, nego zagrebački, a valja priznati da oni iz Beograda nisu bili srpski pjevači, nego beogradski." [848]

Međutim, podaci iz 60-ih godina o stanju u nekim sredinama bili su upozoravajući. Tako je u Slunju, koji je imao 70 % Hrvata, u općinskom uredu radilo čak 70 % Srba, i to uglavnom bez kvalifikacija. I drugi pokazatelji uznemirivali su Hrvate. U Polači pokraj Zadra, gdje je živjelo 206 hrvatskih obitelji i 21 srpska obitelj, na zgradi općinskoga ureda vijorile su samo srpska i partijska zastava. U Okučanima je na općinskom uredu bio natpis samo na ćirilici. Međutim, i među Srbima je bila proširena teza o zapostavljenosti, napose Srba partizana, a da Hrvati zauzimaju vodeće položaje.[849]

NACIONALNA STRUKTURA NAJVIŠIH DRŽAVNIH I PARTIJSKIH TIJELA

Statistički podaci, koji su bili vrlo upozoravajući na nekim lokalnim razinama, u strukturi viših saveznih tijela, barem za pripadnike većine jugoslavenskih nacija, bili su gotovo uravnoteženi. Nažalost pionirsko istraživanje Paula Shoupa nitko nije nastavio, pa su i dalje ostale mnoge nepoznanice u nacionalnoj strukturi najviših državnih i političkih tijela, što se posebno iskazuje u rubrici „nepoznato".

Tablica 69. Nacionalna struktura Izvršnog komiteta CK SKJ 1948. – 1963.[850]

Nacionalnost	1948.	1953.	1958.	1963.
Crnogorci	2	2	3	4
Hrvati	2	4	4	5
Makedonci	–	1	1	3
Slovenci	2	3	3	3
Srbi	3	3	4	5

2001., 195 – 211, 202.

[848] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 133.

[849] *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 1., 176; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 450.

[850] U ovoj, kao i u idućim tablicama ne spominju se Muslimani, koji su u statistiku ušli tek od kraja 60-ih. Vidi: P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 275.

Tablica 70. Nacionalna struktura vlade DFJ/FNRJ 1945. – 1963.[851]

Nacionalna ili teritorijalna pripadnost	Privremena vlada 7. 3. 1945.	Vlada 1. 2. 1946.	Vlada 22. 10. 1949.	Vlada 31. 1. 1954.	Vlada 1958.	Vlada 1963.
BiH	4	–	–	–	–	–
Crnogorci	1	1	2	–	4	–
Dalmatinci	1	–	–	–	–	–
Hrvati	6	4	4	4	5	8
Jugoslaveni	–	1	2	1	–	–
Makedonci	1	1	2	3	3	6
Prečani	3	–	–	–	–	–
Slovenci	3	2	3	6	6	5
Srbi	7	8	11	9	16	10
Nepoznato	2	4	1	1	–	6

U većim tijelima spomenuta ravnoteža ipak nije postignuta, iako se nakon 1948. popravljala u korist manje zastupljenih nacija.

Tablica 71. Nacionalna struktura CK SKJ 1948. – 1963.[852]

Nacionalnost	1948.	1953.	1958.	1963.
Crnogorci	10	12	14	14
Hrvati	12	23	30	19
Jugoslaveni	1	3	5	2
Makedonci	5	10	14	12
Slovenci	8	17	21	19
Srbi	25	38	43	44
Nepoznato	2	3	4	40
Albanci	0	1	2	1
Bugari	0	0	1	0
Mađari	0	1	1	1
Turci	0	0	0	1

Slično bi se moglo reći i za hrvatska državna i politička tijela, ali u kasnijim su razdobljima odnosi bili uravnoteženiji.

[851] Shoup je Hrvate podijelio na Hrvate i Dalmatince, a Srbe na Srbe i Prečane. Osim toga, kombinirao je nacionalni s republičkim sastavom, zbog čega je otežana usporedivost podataka. Vidi: P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 274.

[852] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 275; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 230.

Tablica 72. Hrvatska vlada 1945. – 1963.[853]

Nacionalnost	1945.	1949.	1953.	1958.	1963.
Hrvati	5	13	18	16	5
Jugoslaveni	0	1	0	0	0
Srbi	1	3	3	2	0
Nepoznato	8	7	3	6	6

Tablica 73. Izvršni komitet CK SKH 1948. – 1963.[854]

Nacionalnost	1948.	1954.	1959.	1963.
Hrvati	7	11	12	10
Srbi	5	3	3	0
Nepoznato	0	1	0	3

Tablica 74. CK SKH 1948. – 1963.[855]

Nacionalnost	1948.	1954.	1957.	1963.
Hrvati	42	41	67	55
Jugoslaveni	0	1	0	1
Srbi	15	10	15	13
Nepoznato	0	9	4	27

Međutim, najviša tijela pokazuju uravnoteženost, ali podaci o nacionalnoj strukturi članstva SKJ i SKH, te u tijelima savezne administracije, pokazuju da njihov nacionalni sastav nije bio u skladu sa strukturom stanovništva. Srbi su prevladavali u mnogim tijelima savezne uprave, ali i u državnim službama u Hrvatskoj, a još više u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i na Kosovu. Napose su Srbi iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine bili prezastupljeni u novom državnom i partijskom aparatu, od lokalne do savezne razine. Razlike su uočljivije na nižim razinama, napose u članstvu SK, a i u lokalnim strukturama. Pokazatelji o broju komunista Hrvatske u Jugoslaviji, pa i državnih kadrova prema udjelu stanovništva Hrvatske, odgovarali su veličini Hrvatske, ali podaci samo za Hrvatsku ili pak za sve Hrvate u Jugoslaviji otkrivali su velike nesrazmjere u korist Srba. Jedan od izvora njihove prevlasti svakako se krio u većem sudjelovanju Srba u ratu na pobjedničkoj strani i u pozitivnom odnosu prema sustavu. Snažna ratna podjela Hrvata na dvije strane utjecala je na njihovo „statističko zaostajanje" jer pripadnost poraženoj strani, a ni suzdržanost dijela Hrvata prema pobjednicima nije mogla biti preporuka za društveno napredovanje. Nažalost, pitanje prevlasti uobičajenog prava nad susta-

[853] Očito je da su Srbi obuhvaćeni pod »nepoznato«. Vidi: P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 276.

[854] Očito je da su Srbi u godini 1963. obuhvaćeni pod »nepoznato«. Vidi: ISTO, 277.

[855] Očito je da su Srbi u godini 1963. obuhvaćeni pod »nepoznato«. Vidi: ISTO, 277.

vom prava nije istraženo, ali poznato je da je vrlo raširen sustav „veze i poznanstva" bio često od presudne važnosti za zauzimanje važnijih položaja ili državnih službi. U tom smislu početni položaji iz 1945. mogli su biti važniji od sposobnosti pojedinaca, za koje se može, dakako, sa sigurnošću pretpostaviti da su ravnomjerno raspoređene među nacijama.[856]

Tablica 75. Nacionalni sastav SKJ i postotak komunista u stanovništvu 1945. – 1963.[857]

Republika	Potkraj rata		1949. – 1950.		1959.		1963.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
BiH	5 901	0,23	54 150	2,1	113 117	3,4	126 537	3,7
Crna Gora	3 582	0,95	16 245	4,3	28 000	6,7	33 289	6,7
Hrvatska	15 000	0,4	85 748	2,3	176 017	4,0	215 586	5,1
Makedonija	1 450	0,13	27 029	2,3	51 909	3,9	67 020	4,6
Slovenija	4 582	0,33	37 959	2,7	61 000	4,2	70 000	4,3
Srbija	11 719	0,18	167 025	2,6	351 378	5,0	416 248	5,3

Tablica 76. Nacionalni sastav SKJ 1957. – 1964.[858]

Nacija	1957.		Udio u populaciji u % (1953.)	1964.		Udio u populaciji u % (1961.)
	Broj	%		Broj	%	
Svi	686 387	100	100	1 030 041	100	100
Hrvati	130 662	19,0	23,5	191 500	18,6	23,1
Muslimani	–	–	–	36 470	3,5	5,2
Srbi	374 329	54,5	41,7	530 119	51,5	42,8
Jugoslaveni	–	–	5,9	12 984	1,3	1,7

Tablica 77. Nacionalni sastav SKH 1953. – 1958.[859]

Nacija	1953.		1958.		% u strukturi stanovništva Hrvatske	
	Broj	%	Broj	%	1953.	1961.
Hrvati	96 734	69,9	120 732	68,6	79,6	80,3
Srbi	36 028	26,0	48 794	27,7	15,0	15,0

Na Četvrtom i Petom kongresu 1959. i 1965. nisu objavljene nacionalne strukture Saveza komunista Hrvatske, ali objavljen je nacionalni sastav delegata dvaju kongresa: Hrvata je bilo 68,4 % i 70,6 %, Srba 28,4 % i 22,8 %. I ovdje se pokazuje

856 F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 154; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 230.

857 Podaci ne uključuju JNA, koja je 1952. imala 140.193 člana SKJ. Postotak izračunat na temelju popisa 1948., 1953. i 1961. Vidi: P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 269.

858 Među Jugoslavenima je, pretpostavljam, najviše Muslimana, koji nisu posebno upisivani 1953. Vidi: P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 270.

859 P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 271; *Šesti kongres SKH, Zagreb, 5 – 7. XII 1968., Stenografske bilješke*, Beograd, Komunist, 1969., 1., 100.

kao pravilo da nacionalna struktura članova Saveza komunista Hrvatske i njegovih stranačkih tijela odudara od nacionalne strukture Hrvatske.[860]

S obzirom na utjecaj međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini na Hrvatsku, važno je prikazati i tamošnje odnose, napose u CK SK Bosne i Hercegovine i u cijeloj organizaciji SK Bosne i Hercegovine.[861]

Tablica 78. Nacionalna struktura SK BiH 1946. – 1969. (u %)[862]

Godina	Crnogorci	Hrvati	Muslimani	Jugoslaveni	Srbi	Ostali
1946.	0,60	8,50	20,30	–	69,10	1,40
1961.	1,7	11,90	28,30	–	54,70	3,40
1965.	–	12,00	26,10	1,80	57,00	3,10
1969.	2,00	11,20	26,00	–	55,30	5,50

Međutim, još veća neuravnoteženost krila se u nacionalnoj strukturi izvršnih tijela Bosne i Hercegovine. Ne treba zaboraviti da i izvršitelji politike otkrivaju njezinu narav. Podaci za razdoblje od 1945. do 1966. pokazuju da je među časnicima Ministarstva unutarnjih poslova Bosne i Hercegovine bilo 2,75 % Hrvata, 9,92 % Muslimana i čak 87,13 % Srba. Približno jednako neravnopravno stanje bilo je i među časnicima nižih činova ili funkcija tijela unutarnjih poslova Bosne i Hercegovine od 1945. do 1955. U Udbi, odnosno Službi državne sigurnosti (SDS) MUP-a Bosne i Hercegovine, od 1945. do 1991., bilo je zaposleno ukupno 66,60 % Srba, 23,60 % Muslimana i 9,30 % Hrvata.[863]

Promjene u stavu prema Muslimanima odražavale su promjene i u Jugoslaviji. Religiozna osnova naziva musliman slabila je, a dobivala je sve jače nacionalno značenje, ali s izravnim političkim utjecajima. To se potvrdilo analizom knjige *Tko je tko* iz 1956. po kojoj se od svih partijskih funkcionara s muslimanskim imenima 62 % izjasnilo Srbima, a 17 % Hrvatima. To je vrijeme kada je službena politika bila da se muslimani moraju nacionalno opredijeliti između Hrvata i Srba. Godine 1948. bilo je među bosanskim muslimanima 778 000 neopredijeljenih, a 72 000 su se izjasnili kao Srbi i 25 000 kao Hrvati. U vrijeme popisa iz 1953. muslimani su se opredjeljivali kao Jugoslaveni, to jest nacionalno neopredijeljeni. Ukupno je Bosni i Hercegovini tada bilo 891 000 Jugoslavena, a ogromna većina bili su muslimani. Od početka 60-ih postupno su se muslimani uvažavali kao narod. U popisu iz 1961. mogli su se izjašnjavati kao „muslimani u etničkom smislu". U pre-

[860] *IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 7. – 10. travnja 1959.*, 109; *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 2., Zagreb, Stvarnost, 1966., 187, 415.

[861] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 277.

[862] D. M. ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*.

[863] ISTO, 144, 145.

ambuli ustava Bosne i Hercegovine iz 1963. spominjali su se sva tri naroda kao „Srbi, Hrvati i muslimani udruženi u prošlosti zajedničkim životom". U popisu 1971. prvi se puta pojavljuje „Musliman, u nacionalnom smislu".[864]

U historiografiji je, kao što sam već naglasio, potpuno neistražen utjecaj rodbinskih veza i prijateljstva u Hrvatskoj i Jugoslaviji na zadovoljavanje svakodnevnih potreba i socijalne promocije. Zauzimanje za nekoga zbog privatnih, a ne općih interesa, zbog čega su se zanemarivale sposobnosti i obrazovanje sposobnijih pojedinaca, često je bilo presudno za zaposlenje i napredovanje. Posebnu su težinu povlastice na temelju ratnih zasluga imale na nekim nacionalno miješanim područjima. Tamo su podjele na pristaše NOP-a i NDH često značile i podjelu između Hrvata i Srba. U Hrvatskoj je po prvim statistikama nakon rata bilo više od 40 % svih članova Saveza boraca NOR-a Jugoslavije. Prema podacima od 19. svibnja 1966. status boraca NOB-a u Hrvatskoj imalo je 471 836 osoba, od kojih je 230 000 sudjelovalo u partizanskim postrojbama, a 241 836 u ostalim organizacijama NOP-a. Hrvata je bilo 267 961 ili 56,79 %, a Srba 156 771 ili 33,23 %. Da su te povlastice imale vrlo važnu ulogu u svakodnevnom životu ilustrira pritisak sa zahtjevima za dodjelom *Partizanske spomenice 1941.* Statistika o njihovim nositeljima može pomoći spoznaji o specifičnostima i razlikama među republikama, pa i među nacijama unutar jedne republike, napose Hrvatske. Nažalost podataka o nacionalnoj strukturi nema. Do 1957. u Hrvatskoj je odbijeno čak 36 % zahtjeva za dodjelom *Partizanske spomenice 1941.* Spomenice se nisu dodjeljivale onima koji su otpali od pokreta nakon 1941., a molbe su prihvaćane do 1957., a rješavane su do 1963.[865]

Tablica 79. Dodjela Partizanske spomenice 1941. od 1945. do 1956.[866]

Republika	Broj	%
Bosna i Hercegovina	5 993	29,08
Crna Gora	2 119	10,28
Hrvatska	7 972	38,68
Slovenija	1 462	7,09
Srbija	2 749	13,34
Ukupno	20 611	100

[864] N. MALCOLM, *Povijest Bosne*, 266 – 268.

[865] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 170 – 174; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 175; Zdravko DIZDAR, Milivoj KUJUNDŽIĆ, *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Drugo dopunjeno izdanje, Zagreb, Odbor za obilježavanje 50. obljetnice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu Sabora Republike Hrvatske, 1995., 106.

[866] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 170.

Nakon samo trinaest godina Jugoslavija i Hrvatska dobile su nova imena, na području Hrvatske to je od 1918. bila šesta promjena imena države. Bolja potvrda o „živahnoj povijesti" na njezinom području nije potrebna. Prihvaćanjem novog *Ustava* od 7. travnja 1963. Federativna Republika Jugoslavija (FNRJ) postaje Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), a 9. travnja 1963. Sabor proglašava novi *Ustav*, čime Narodna Republika Hrvatska (NRH) postaje Socijalistička Republika Hrvatska (SRH). *Ustav* iz 1963., jednako kao i *Ustavni zakon* iz 1953., odredio je Hrvatsku kao državu, ali nova ustavna rješenja nemaju jasne odredbe o suverenitetu hrvatskoga naroda, niti o položaju Hrvatske kao države članice jugoslavenske federacije. Istim promjenama Sabor je postao petodomni parlament.[867]

Ivan Šibl, Marko Belinić i Ivan Krajačić Stevo

[867] H. SIROTKOVIĆ, Kontinuitet izgradnje hrvatske državnosti u razdoblju 1918 – 1991., 996.

SUKOB S ALEKSANDROM RANKOVIĆEM

Spomenuo sam da je E. Kardelj još 1957. upozorio na opasnost od velikosrpskog nacionalizma i šovinističkog integralnog jugoslavenstva. Podršku mu je dao i V. Bakarić, koji je 1958. govorio da centralizam savezne države blokira društveni razvoj. V. Bakarić i kasnije je govorio u korist reforme, a 1964. u intervjuu *NIN-u*, srpskom političkom tjedniku, govorio je o potrebi veće zastupljenosti Hrvatske u uobličavanju vanjske politike, što je, zapravo, izlazilo iz ustavnih okvira federalizma. Vodeći komunisti počeli su se svrstavati i uskoro su se u vodstvu iskristalizirale dvije političke linije: reformisti i dogmati. Reformiste je predvodio E. Kardelj, a dogmate A. Ranković. Njih dvojica nisu međusobno razgovarali, a započeli su borbu za Titovo nasljedstvo. A. Ranković bio je ministar MUP-a od 1945., organizacijski sekretar SKJ od 1957., a od 1963. potpredsjednik. To je mjesto izmišljeno za njega kao Titova nasljednika. Od Hrvata su kao dogmati slovili I. Gošnjak i I. Krajačić Stevo. J. Broz Tito postavljao se iznad podjela, često se opredjeljujući prema vlastitim procjenama i vizijama.[868]

Međutim, kao nijedna druga podjela, ni ta nije imala potpuno jasne obrise, a i opredjeljivanja su ovisila o mnogim čimbenicima. Titov oštar nastup u Splitu protiv partikularizma, nacionalizama, republičkih ekonomskih lokalizama, mnogi su shvatili kao povratak sveprisutne partije. Štoviše, Kardelju je prijetilo uklanjanje 1962., a sve zbog njegove koncepcije brže demokratizacije. S obzirom da ga je tih dana u lovu nesretnim slučajem lakše ranio Jovan Veselinov, sekretar CK Saveza komunista Srbije, javljale su se nikad potvrđene sumnje da to možda nije bilo slučajno. U prosincu 1962. čak se bez Titova znanja povukao u London, a vratio se tek na Bakarićevo posredovanje. Dakako, nije to moglo proći bez Titove potpore, kojega je morao zabrinuti članak u moskovskoj *Pravdi* koja je pohvalno pisala o jugoslavenskoj ortodoksiji. Takve pohvale, kao i val pravovjernosti, koji je sam pokrenuo, uznemirili su Tita, pa je uskoro ublažio stavove i nastupio protiv lova na vještice.[869]

Partijski centralizam i upravljanje iz jednog centra, državni unitarizam, kao i forsiranje „jugoslavenske kulture", interpretirani su u Hrvatskoj i Sloveniji kao izraz srpskog unitarizma i hegemonizma. Na javnoj sceni to je pitanje 1961. otvoreno spomenutom oštrom polemikom o pitanju odnosa jugoslavenstva i na-

[868] H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 336; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 249, 252; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 222; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 81; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 310; J. RIDLEY, *Tito. Biografija*, 413.

[869] Većina autora Kardeljevo ranjavanje datira s 1962. godinom. Boro Krivokapić pogrešno navodi da je to bilo 1959. Vidi: B. KRIVOKAPIĆ, *Jugoslavija i komunisti*, 55; J. RIDLEY, *Tito. Biografija*, 406; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 82; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 250, 251.

cionalnih interesa između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca. Polemika Velimir Terzić – Vaso Bogdanov različitim je ocjenama nacionalne povijesti provocirala Tita da na Osmom kongresu 1964. govori protiv povjesničara. Te godine otvara se još žešći sukob povjesničara i nižih partijskih dužnosnika oko krivnje za poraz u Drugom svjetskom ratu i za Jasenovac, a najviše zbog podcjenjivanja od nekih srbijanskih povjesničara doprinosa NOP-a u Hrvatskoj. Godine 1965., kada je A. Ranković tražio od CK SKH da se smijeni general Franjo Tuđman s mjesta ravnatelja Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, E. Kardelj je, u prisutnosti J. Broza Tita, rekao vodstvu SR Hrvatske da puste Tuđmana na miru jer da je on jedini koji na historiografskom području pruža odlučan otpor unitarističko-hegemonističkim tendencijama.[870]

S A. Rankovićem računali su oni koji se nisu slagali s privrednom reformom i većom samostalnošću republika te demokratizacijom. J. Broz Tito stao je na stranu reformatora, dakle E. Kardelja. Već početkom 1963. postalo je jasno da je Ranković u Titovoj nemilosti. Teško je ocijeniti koliki je utjecaj na daljnji tijek sukoba reformista i dogmatičara donijela pogibija Rankovićevoga čovjeka Slobodana Penezića Krcuna, predsjednika srpske vlade, koji je stradao u prometnom sudaru u prosincu 1964. Jedna od promjena bila je i smjena ministra za unutarnje poslove Srbina Vojina Lukića, kojeg je u ožujku 1965. zamijenio Hrvat Milan Mišković.[871]

Četiri mjeseca nakon početka reforme sastao se Izvršni komitet CK SKJ 12. i 13. studenoga 1965. Tito je upozorio da se radi suprotno od odluka Osmog kongresa i da je stanje međunacionalnih odnosa lošije, nego što je bilo uoči kongresa. E. Kardelj je, sa znanjem J. Broza Tita i V. Bakarića, progovorio o potpunoj političkoj autonomiji republika. Kritizirao je običaj da se za svaki problem krivi republike. Naglasio je da se narodi nisu udružili radi Jugoslavije, nego radi socijalizma. Time je suzio jugoslavensku ideju, povezujući je isključivo uz komunističku doktrinu. Rekao je da su se sukobile tri koncepcije: 1. predstavnici nerazvijenih republika zbog ekonomskih interesa podupiru centralizam na gospodarskom području i traže što veću pomoć od federacije; 2. Slovenija i Hrvatska žele se što više emancipirati od federacije; 3. Srbija se zalaže za hegemoniju. Prema Kardeljevu mišljenju najviše šanse imali su hegemonisti, jer je Jugoslavija izrazito centralistički koncipirana. Usprotivivši se unitarizmu i iskorištavanju jedne republike na račun druge, predlagao je da republike postanu države, a da

[870] V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 30; P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 201; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 453; Franjo TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 1995., 571.

[871] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 81; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 254.

se Jugoslavija pretvori u pregovarački zeleni stol oko kojeg će suverene republike usklađivati svoje interese. Iako je predvidio sigurnosne mehanizme, poput jedinstvene vojske i SKJ te ulogu Tita, koji je ujedinjavao u jednoj osobi najvišu državnu, partijsku i vojnu funkciju, taj je prijedlog bio preradikalan, pa se Izvršni komitet CK SKJ odlučio samo za gospodarsku reformu.[872]

Čini se da su se sukobi intenzivirali kad je A. Ranković na Trećem plenumu CK SKJ u veljači 1966. oštro napao reformu i tvrdio da ona favorizira razvijene republike. J. Broz Tito u svom je govoru poprilično zakukuljeno kritizirao Rankovića, a V. Bakarić kritizirao je rad partijske organizacije. Svi su znali da govori protiv Rankovića, koji je bio poosobljenje konzervativca i centralista.[873]

Pravi intenzitet sukoba ostao je prikriven. Nije jasno što je presudilo da se J. Broz Tito odlučio na obračun i zašto je izabrao vrijeme koje je izabrao. Pretpostavljam da se s obzirom na veliki utjecaj A. Rankovića, koji je bio najjači predstavnik koncepcije usporavanja daljnje reforme i održanja velike uloge federacije, J. Broz Tito odlučio na stvaranje afere da bi stvorio alibi za brzo onesposobljavanje protivnika. Tako je na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ, kao i na Četvrtom plenumu CK SKJ 1. srpnja 1966., vodećim jugoslavenskim komunistima „otkrio" da se Udba izdigla iznad SKJ, a u prilog tome podastro im je priču o prisluškivanju državnih i partijskih dužnosnika, ali i lažnu priču da je i on osobno prisluškivan. Očito je procijenio da se koncepcijski sukobi najlakše rješavaju lažnim optužbama koje su zahtijevale hitno i drastično djelovanje. Slučaj je „otkrila" vojna obavještajna služba, a posebno su se angažirali Ivan Krajačić Stevo i Milan Mišković, savezni ministar Ministarstva unutarnjih poslova, i njegov brat Ivan Mišković, načelnik Kontraobavještajne službe JNA (KOS).[874]

S obzirom na uvjerenje da su I. Krajačić Stevo i I. Gošnjak, ministar obrane, bili zastupnici dogmatske struje, njihova podrška J. Brozu Titu može se tumačiti njegovim neograničenim autoritetom. Ostaje otvoreno pitanje ima li činjenica da su udar predvodila četvorica Hrvata neko posebno značenje? Kasnije gotovo plebiscitarno pretvaranje A. Rankovića u simbol zaštite srpstva u Srbiji i simbol velikosrpstva u Hrvatskoj, čemu po svemu sudeći sam Ranković nije zaslužan, govori da su se Hrvati možda slučajno našli na mjestima izvršitelja udara, ali da simbolika ne može biti slučajna i da je zaista izraz sučeljavanja dviju suprotnih

[872] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 483 – 488; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 254; *Od sanj do resničnosti*, 135.

[873] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 257; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 310; J. RIDLEY, *Tito. Biografija*, 413.

[874] Selim NUMIĆ, *Dobra zemljo, lažu. Do istine u Brionskoj aferi prisluškivanja*. Drugo izdanje, Beograd, Nova knjiga, 1990.; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 492; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 258.

koncepcija jugoslavenskih reformi, čiji su poklonici bili podijeljeni osim ideološko-političkim i nacionalno-republičkim interesima.

U Hrvatskoj prije i nakon Rankovićeva smjenjivanja nije bilo političkih i kadrovskih potresa. Jedini veći spor u hrvatskom komunističkom vodstvu izbio je na Petom kongresu SKH, održanom od 26. do 29. travnja 1965., ali to nije bilo povezano s Rankovićevim smjenjivanjem. Naime, Vice Krstulović optužio je V. Bakarića, koji je tada teško bolestan ležao kod kuće, da je kriv za to što se predugo zadržava stari sustav, što Hrvatska nije podržala jadransku orijentaciju, što se Zagreb favorizira na račun Dalmacije, kao i zbog toga što SK nema pravilan stav prema kritičkoj ulozi humanističke inteligencije. Odgovorili su mu Milutin Baltić, Mika Špiljak i Josip Šentija. U pauzi se sastao i Izvršni komitet CK SKH, kojemu su prisustvovali i A. Ranković i I. Gošnjak, kao delegati CK SKJ. M. Tripalo odbio je tipično komunistički prijedlog A. Rankovića, da se iskoristi podatak da se Krstulović slabo držao u zatvoru prije rata da bi ga se tako urazumilo. Kad je Mika Špiljak 5. svibnja 1965. referirao Izvršnom komitetu CK SKJ o tijeku Kongresa, rekao je da je Vicko Krstulović, vođa partizana Dalmacije i više od 25 godina član najužeg vodstva KPH, pokušao organizirati Bakarićevo smjenjivanje. Kasnije se neutemeljeno govorilo da je bio vezan za Rankovića i neke članove *Praxisa*.[875]

Miko Tripalo i Većeslav Holjevac

[875] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 89; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 454.

Slične prijedloge korištenja usluga Službe državne sigurnosti Mika Tripalo dobivao je u prijašnjim, a i u kasnijim razdobljima, što, dakako, dokazuje, da Rankovićeva smjena nema izravne veze s radom Udbe. Kao sekretaru Gradskog komiteta SKH Zagreb, dvojica analitičara i šef Udbe uručili su mu materijal *Analitički prikaz negativnih i neprijateljskih pojava na području kulture i umjetnosti*, koji se bavio stanjem u književnosti, revijama, RTV, djelovanjem poznatih književnika. Svi su bili negativno ocijenjeni. Tripalo ih je iskritizirao jer da nije njihov posao baviti se idejnim pitanjima. Nakon pada Rankovića i u vrijeme *Deklaracije o položaju hrvatskog jezika*, Mika Špiljak, predsjednik Izvršnog vijeća, u ožujku 1967. poslao mu je šefa SDS-a s prijedlogom da postave prislušne uređaje u stanove F. Tuđmana, V. Holjevca, a možda i I. Rukavine. M. Tripalo odbio je i taj prijedlog. Kao sekretaru Izvršnog komiteta CK SKH došao mu je predsjednik JAZU s molbom da odobri popis novih akademika i da zatraži mišljenja „drugova iz Savske", gdje je bilo sjedište Udbe za Hrvatsku. Nakon prvostupanjske osude Bruni Bušiću i skupini Muslimana u Puli, potražio ga je predsjednik Vrhovnog suda Josip Brnčić i rekao mu da su te osude neosnovane i da bi ih Vrhovni sud poništio, ali da vodstvo Udbe to ne prihvaća.[876]

Temeljnu logiku rada službe sigurnosti M. Tripalu otkrio je neimenovani ministar unutarnjih poslova, vjerojatno Milan Mišković, koji mu je rekao da svaki čovjek i svaki rukovodilac ima neku manu, koju mogu iskoristiti strane obavještajne službe ucjenjivanjem, pa da zato te mane Udba nastoji otkriti da bi to spriječila.[877]

Kao što sam već naglasio, pad Aleksandra Rankovića doživljavao se u Hrvatskoj kao nacionalna pobjeda nad srpskim hegemonizmom. Upravo suprotno, u Srbiji su neki Rankovićevo smjenjivanje i poraz konzervativaca doživjeli kao srpski nacionalni poraz. Međutim, za razliku od progona pripadnika političkih stranaka 40-ih i informbiroovaca 50-ih, nije bilo masovnijih progona onih koji su obilježeni kao unitaristi i centralisti. Tito je abolirao Rankovića, nakon što je pokrenut sudski postupak protiv 18 čelnika Udbe u prosincu 1966., ali smijenjeno je oko pola djelatnika Udbe Srbije.[878]

Nakon izvršene reforme, Udba je bila podijeljena po republikama. Štoviše, u literaturi su zabilježeni primjeri koji potvrđuju izvjesno osamostaljivanje republičkih službi. Tako se spominje odbijanje poslušnosti hrvatske informativno-obavještajne policije na zahtjeve savezne da obavještava centralnu o gledištima članova Izvršnog komiteta CK SKH o nacionalnom pitanju. Međutim, mnoge tajne djelatnosti i

[876] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 91, 326.
[877] ISTO, 327.
[878] V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 32; R. DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, 104; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 503.

zloporabe ostale su izvan dometa dosadašnjih historiografskih istraživanja. Premalo se zna o ilegalnim aktivnostima Udbe poput nenadziranog rasipanja deviza, uvoza skupocjenih predmeta za vodeće ljude SKJ, ilegalne proizvodnje cigareta pod poznatim američkim nazivima i o radu njihovih izvozno-uvoznih firmi. Poznato je da su u Hrvatskoj zloupotrijebljeni rad kažnjenika u izgradnji ljetovališta za radnike sekretarijata unutarnjih poslova u Petrčanima pokraj Zadra i u izgradnji privatnih vikendica. Osim toga, izgradnja vikendica financirala se društvenim sredstvima. Mnogi vlasnici privatnih firmi u inozemstvu, koji su kasnije emigrirali, proizvod su Udbe.[879]

Razmjeri velike uloge Udbe dobili su potvrdu nakon 1966., kada su se u tisku pojavili podaci o broju dosjea. U Hrvatskoj je Udba raspolagala sa 1,3 milijuna dosjea. Međutim, podatke koji su objavljeni u glasilima nakon pada Rankovića i frakcijskog obračuna, treba uzeti s velikom rezervom. Naime, osim dosjea zbog političkih razloga, policija je otvarala dosjee i za sve one osobe koje su zahtijevale izdavanje vozačke dozvole, oružnog lista i putovnice, natjecale se za vojne škole, a registrirani su i podaci o rezervnim i umirovljenim časnicima JNA, o zaposlenima na važnim državnim objektima ili onima koje je posjećivao J. Broz Tito, kao i za prekršitelje zakona. Iako je, primjerice, broj onih koji su zahtijevali putovnice, sudeći prema broju privremeno zaposlenih u inozemstvu, bio najveći iz Hrvatske, ipak su zahtjevi za službenim dokumentima, pretpostavljam, ravnomjerno raspoređeni po republikama. S obzirom na to, povećano izdavanje putovnica u Hrvatskoj može samo djelomično utjecati na zaključak da je ta republika po broju dosjea izrazito odudarala od ostalih republika.

Tablica 80. Udio osobnih dosjea Udbe u broju radno-aktivnog stanovništva prema podacima iz listopada 1966.[880]

Republika	Broj osoba u evidenciji	Broj osoba u radno-aktivnoj dobi (popis 1961.)	Udio evidentiranih u %
BiH	172 274	1 286 000	13
Crna Gora	36 000	162 000	22
Hrvatska	1 300 000	1 954 000	67
Makedonija	96 531	554 000	17
Slovenija	200 000	769 000	28
Srbija – bez Kosova	200 000	2 465 000	8
Kosovo	120 000	335 000	36

[879] P. SHOUP, *Communism and the Yugoslav National Question*, 221; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 88; Katarina SPEHNJAK, „Brionski plenum" – odjeci IV. sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti, *Časopis za suvremenu povijest*, 1999., Zagreb, 3., 463 – 489, 471.

[880] K. SPEHNJAK, „Brionski plenum" – odjeci IV. sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti, 484, 487; B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 9.

Međutim, treba upozoriti na to da u Bosni i Hercegovini, za razliku od drugih evidencija Udbe, nisu pronađeni kartoni „društveno-političkih radnika", a bilo je i skupnih dosjea za veliki broj osoba. Stoga bi trebalo uzeti u obzir tvrdnje političke emigracije oko *Nove Hrvatske* da je u toj republici zapravo bilo obuhvaćeno 25 % osoba u „radno-aktivnoj dobi".

Pad Rankovića utjecao je na širenje slobode, napose sa stajališta njegova političkog i psihološkog učinka u javnosti. U 1966. godini broj žalbi upućenih Komisiji za predstavke i pritužbe Sabora SRH u odnosu na 1965. porastao je sa 2 400 na 6 300, dakle više od dva i pol puta, što bi mogao biti znak većeg povjerenja stanovništva u vlast i njezin angažman u borbi protiv nepravdi.[881]

REFORME U SAVEZU KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Smjena Rankovića dala je snažan poticaj reformistima, među kojima mnogi sve jasnije zastupaju nacionalne i republičke interese. U sklopu reorganizacije SKJ 4. listopada 1966. formirano je Predsjedništvo SKJ, u koje je ušao stariji kadar, i Izvršni biro Predsjedništva SKJ, koji je sastavljen od nešto mlađih članova. Predsjedništvo SKJ kao novi izvršni partijski organ, prvi je put sastavljen na paritetnoj osnovi iz svih republičkih i pokrajinskih organizacija, što je potvrđeno statutom prihvaćenim na Devetom kongresu SKJ, održanom od 11. do 15. ožujka 1969., a koji ukida CK SKJ i uvodi Konferenciju SKJ kao najviše tijelo koje se sazivalo jednom godišnje između dvaju kongresa. Komunistički vrh i dalje „politbiroovski" odlučuje, ali jačaju i republički organi, a sve na račun CK SKJ, koji je na desetom kongresu 1974. vraćen u statut SKJ. Proces jačanja republičkih tijela odvijao se i u državnim tijelima. Razvija se nekad nezamisliva praksa da se sjednice vlade prekidaju da bi se članovi vlade savjetovali s vodstvom svojih republika. I sustav kandidiranja išao je od osnovne organizacije do viših organizacija. Više i srednje kadrove ne postavlja više CK SKJ, zapravo sam A. Ranković. Republički SK samostalno su utvrdili prijedloge sastava saveznih foruma. Oni su formirani na načelu pariteta, a ne proporcionalnosti. Republički kongresi održani su prije Devetoga kongresa SKJ na kojem su posebno naglašavalo pitanje nacionalne suverenosti. U rezolucijama su potvrđene „protivrječnosti nacionalnih interesa u ekonomskim odnosima" te je zapisano da se „stvarna sloboda, suverenost i ravnopravnost nacija temelje na društvenom i ekonomskom položaju radnog čovjeka", kao i da „društveni položaj radnog čovjeka" ne može dobiti „socijalističku sadržinu" bez „ostvarivanja slobode, suvereniteta nacija". Načelo pariteta bilo je ključ federalizacije partije.

[881] K. SPEHNJAK, „Brionski plenum" – odjeci IV. sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti, 467.

Tako su smijenjeni mnogi stari kadrovi jer je čak 90 % delegata birano prvi put. Od 1969. primarnu lojalnost kadrovi u vladama i poduzećima imaju prema svojim republičkim organizacijama. Veća uloga republika rezultirala je slanjem nekvalitetnijih kadrova u federaciju. Serija amandmana dala je veća prava republikama, a sve manja federaciji, pa se otvorio put iz jednopartijske u osmopartijsku državu. Naglasak se prebacuje na republike i nacije. Jačanje nacionalnih državnosti podriva dotadašnji monolit centralne vlasti, ali nije otvoren demokratski proces. Jedan od najradikalnijih prijedloga u to vrijeme bio je zahtjev Mladena Čaldarovića, hrvatskog filozofa, koji je 1967. predlagao da se ukine demokratski centralizam u SKJ jer da je u uvjetima samoupravljanja zastario. Dakako, taj je prijedlog bio potpuno nerealan. Komunistički prvaci, sada izgrađeni kao prave republičke i nacionalne elite, zadržali su potpuni monopol u svojim rukama: partijski, vojni, policijski, gospodarski i promidžbeni.[882]

Proces odumiranja države u obliku podruštvljavanja njezinih funkcija i pretvaranja države u servis društva upisani su u Progam SKJ i *Ustav* 1963. Prema *Ustavu* kadrovi su morali „rotirati" na dužnostima. Deprofesionalizacijom zastupnika započet je proces oslobađanja društvenih institucija od čvrstog partijsko-državnog nadzora.[883]

Spominjanje deetatizacije i samoupravljanja pripadalo je u obvezatni komunistički ritual. Zabranjeno je istodobno profesionalno obavljanje partijske i državne dužnosti. Ustavna odredba da se predsjednik bira svake četiri godine i da ne može biti biran više od dva puta nije se odnosila na J. Broza Tita.

> „Za izbor na položaj Predsjednika Republike nema ograničenja za Josipa Broza Tita." [884]

Tako je člankom 220 J. Broz Tito postao ustavna kategorija s gotovo kraljevskim ovlastima.

Prvi put u *Ustav* 1963. ušli su Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda (SSRN) i Savez sindikata. Veću samostalnost republički sindikati dobili su u sklopu reforme federacije. Na kongresu 1968. svaki je republički sindikat dobio pravo da donosi svoj vlastiti statut. Od novih institucija uvedena je ustanova ustavnog sudstva, potpredsjednik republike i Savjet federacije. Izbornim zakonom iz

[882] *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Komunist, 1969., 180; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 509, 510, 533; J. IMŠIROVIĆ, *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma*, 170; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 85; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 12 – 14.

[883] R. KNEŽEVIĆ, S. RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, 15, 16; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 309.

[884] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima, ustavnim zakonom o sprovođenju ustava i ekspozeom Milentija Popovića*, 109.

1963. ukida se samostalnost zborova birača u predlaganju kandidata, a SSRN preuzima u ruke predlaganje kandidata.[885]

Reforme su bile široko zasnovane. Iako JNA, dakako, prema logici vojne doktrine obrane i ratovanja, nije zahvatila temeljita reforma kao ostale državne i partijske strukture, može se reći da je vojska posredno bila predmetom bitnih reformi. Naime, nekoliko mjeseci nakon Devetoga kongresa SKJ, 1969. prihvaćen je novi zakon o narodnoj obrani: uvedene su republičke teritorijalne obrane pod zapovjedništvom republičkih štabova. Dakle i JNA je dobila republičke pandane, kao i što su ih imale sve ostale savezne institucije. Republičke teritorijalne obrane bile su početni oblik republičkih i nacionalnih armija, pa i tako Hrvatske.

Uz A. Rankovića, I. Gošnjak držao se najvjernijim Titovim čovjekom. Osim što je bio državni sekretar za narodnu obranu, i od 1953. do 1967., bio je i zamjenik vrhovnog zapovjednika. Stane Kavčič, vodeći slovenski komunist, jednom je prigodom rekao, svjedoči D. Bilandžić, da bi Hrvati trebali potaknuti smjenjivanje I. Gošnjaka jer da je on na čelu „drugog" dogmatsko-birokratskog i konzervativnog centra, podrazumijevajući Rankovićev krug kao prvi centar. I. Gošnjaku najviše se zamjeralo što je obrambenu strategiju usmjerio na mogućnost napada sa zapada, a ne s istoka. Stanje se činilo tako lošim da je V. Bakarić konstatirao da bi Rusi mogli za tri dana doći do Rijeke. Da su tada mnogi još uvijek razmišljali čvrsto blokovski slikovito govori protivljenje generala Rade Bulata prijedlogu da se gradi autocesta Zagreb – Rijeka jer da bi u tom slučaju zapadne trupe lakše prodrle do Zagreba. Raspoloženje u visokim vojnim krugovima otkriva i podatak da je u vrijeme okupacije ČSSR-a čak 30 jugoslavenskih generala ljetovalo u SSSR-u.[886]

Kritike su navele J. Broza Tita da provede promjene. Godine 1967. za novog sekretara za narodnu obranu izabran je Nikola Ljubičić. Je li to bila reakcija, uz navedeno, i zbog uvjerenja nekih srbijanskih generala da je Gošnjak favorizirao partizanske kadrove iz Hrvatske? Od ostalih hrvatskih kadrova otpore kao „okorjeli vojni birokrati" izazivali su i Otmar Kreačić i Jefto Šašić. Prijedlogu da Jefto Šašić, Srbin iz Hrvatske i dugogodišnji šef KOS-a, koji je „poslao na robiju 3 500 oficira 'informbiroovaca'", postane šef SKJ u JNA, suprotstavio se Đuro Pucar, jedan od najuglednijih bosansko-hercegovačkih komunista.[887]

Unatoč napetostima u međunarodnim odnosima i događajima u ČSSR-u ulaganje u obranu nije se moglo uspoređivati s ulaganjem nakon rata i sukoba s In-

[885] B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. godine*, 544, 545; Z. RADELIĆ, Poslijeratne reforme sindikata.

[886] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 276; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 416; M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 59.

[887] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 504, 505.

formbiroom. O tome govori i podatak da se, primjerice 1968., odvajalo 6 % narodnog dohotka za obranu. U odnosu na 1952., kada se odvajalo čak 22 %, to je bila ogromna razlika.[888]

1968.: PROSVJED PROTIV KOMUNISTIČKE VLASTI U IME KOMUNIZMA

Iako su otvorene granice i prodor masovne kulture sa Zapada, napose među mladima, bila prepoznatljiva obilježja jugoslavenskog komunizma, Tito i SKJ nisu napustili nijednu bitnu polugu vlasti iz svojih ruku. Tito je potpuno izgradio svoj autoritet, koji je imao sva obilježja kulta ličnosti i bio sličan kultu ličnosti u drugim socijalističkim zemljama, ali je nadilazio autoritete kakvi su postojali u europskim socijalističkim zemljama. Osim političke moći, kao nedodirljiv vođa uživao je blagodati koje su mu omogućivali vlast, odanost komunističkih drugova, široka popularnost u narodu i međunarodni ugled. Imao je pravo na uporabu na desetine bogato opremljenih i reprezentativnih kuća u svim republikama, a domaći i strani darovi, od kuća do najskupljih automobila, desetljećima su bili dokazom njegove prihvaćenosti u domaćoj i međunarodnoj javnosti. U Hrvatskoj je za njega u Zagrebu na obroncima Medvednice izgrađena velika modernistička palača Vila Zagorje s ogromnim posjedom. Opremala se legalnim, kao i ilegalnim sredstvima dobivenim tajnim poslovima Udbe. Glavni nabavljač bio je Ivan Krajačić Stevo, jedan od najutjecajnijih pripadnika Udbe. U Splitu je J. Broz Tito rabio Vilu Šiler. Kada su mu Pero Pirker i Savka Dabčević-Kučar na prijedlog gradskih vlasti predložili da će mu izgraditi novu kuću, a da će vilu Šiler uklopiti u budući veliki turistički kompleks, uvrijeđeno je i razočarano to odbio pod optužbom da ga hoće iseliti.[889]

Nedodirljivu vlast J. Broz Tito nije provodio izvan uže političke sfere, nije nametao svoj ukus u kulturi, napose ne u sferi zabave i u umjetnosti, ako se izuzmu 40-te i 50-te godine, kad su generalni sekretar i KP nametali svoje uvjerenje da su zapadnoeuropska i američka kultura ideološki izraz reakcionarne buržoazije.[890] Moderni i popularni stil života mladih u oblačenju i zabavi proširen na zapadu polako je osvajao javni prostor iako je od vlasti načelno bio osuđivan te je imao vrlo ograničen pristup u najjače medije, na TV i radio. Blue-jeans hlače i duga kosa kod mladića te mini suknje kod djevojaka, kao i rock-glazba, bili su simboli grupne identifikacije i važan razlikovni element u odnosu na stariju generaciju. Zgraža-

[888] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 277.

[889] Egon KRALJEVIĆ, Jugoslavija njihove mladosti (ili: mitovi o „samoupravnom" socijalizmu), *Politički zatvorenik*, Zagreb, 2002., 120, 9; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 849.

[890] *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948.*, 212, 466.

nje i zabrinutost zbog budućnosti društva u kojem se ne zna „tko je žensko, a tko muško", katkad su završavali javnim šišanjem „čupavaca" i „bitlsa". Da su odjeća i frizura stvar mode, a ne plod djelovanja antikomunista, podsjetio je na Šestom kongresu SKH 1968. svoje starije drugove Pero Jurić, predstavnik mladih bjelovarskih komunista. Upozorivši da na jednu knjižnicu dolazi čak 57 gostiona, a da iz dana u dan sve više niču „privatne kavane" umjesto domova mladih s pomoću kojih bi se društvo borilo protiv „neprijateljskih osvajača", uzviknuo je:

> „Prisjetimo se parole Karla Marxa: 'Proleteri svih zemalja, ujedinite se!', a ne: Proleteri svih zemalja, ošišajte se!" [891]

Podrška ovom izlaganju izražena pljeskom značila je da komunisti prihvaćaju nove stilove života mladih ako oni provode ideje SK, očito pristajući na stav da nije važna forma, nego sadržaj. Vjerojatno su njihovu sumnjičavost i odbojnost prema novome oslabile svakodnevne slike iz zapadnoeuropskih država i SAD-a, gdje su mladi dotada prepoznatljivim stilom odjeće i frizure dizali svoj glas protiv vladajućih režima i pravila, a napose protiv rata, imperijalizma i kolonijalizma.

U kolo sve veće potrošnje u sferi zabave uhvatili su se i tjednici poput *Plavog vjesnika*, *Pop Expressa*, *Starta*, *Studija*, *Vikenda* i *Vjesnika u srijedu*. Postali su prozor u svijet razonode i informacija iz svijeta i o svijetu izvan stroge politike, o „stanju radničke klase i njezine borbe za pravedne društvene odnose". Osim jeftinih romana na novinskom papiru i stripova Vjesnikove novinske kuće, u Hrvatskoj su veliku popularnost postigli i stripovi novinskih kuća iz Srbije, napose iz Gornjeg Milanovca i Novog Sada.

Osim u zabavi i umjetnosti, i u društvenim i humanističkim znanostima ima sve više mjesta za one koji nisu strogo slijedili kanone vlastodržaca. Štoviše, kritičnost, u prethodnom razdoblju isključivo u rukama tijela SKJ i vodećih komunista, dobiva sve više prostora u društvenim znanostima, napose među filozofima i sociolozima. I ne samo to, uz kritiku slabosti sustava, sve više u javnost prodire i kritika sustava, iako isključivo s marksističkoga stajališta i isključivo u časopisima namijenjenim užim znanstvenim krugovima. Može se reći, što je medij bio teže pristupačan i prosječno obrazovanoj osobi manje razumljiv, to si je izborio više prostora za slobodu stvaralaštva.

U Zagrebu je 1964. utemeljen teorijski časopis *Praxis*. Njegovi utemeljitelji bili su Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki. Zagrebačkim sveučilišnim profesorima filozofije i sociologije uskoro su se pridružili beogradski kolege Mihajlo Đurić, Zagorka Pe-

[891] *Šesti kongres SKH, Zagreb, 5 – 7. XII 1968., Stenografske bilješke*, 1., 400.

šić Golubović, Andrija Krešić, Mihajlo Marković, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić i Miladin Životić. Povezani s marksistima na Zapadu, a najpoznatiji predstavnici bili su Ernst Bloch, Erich Fromm, Jürgen Habermas i Herbert Marcuse, i njihovim velikim međunarodnim ugledom, doveli su u pitanje monopol partije u tumačenju marksizma. Procjenjivali su da se samoupravljanje svelo na manipulaciju, a da buržoazija i dalje vlada, ako ne ona prava onda partijska birokracija koja se pretvorila u buržoaziju. Pozom izvornih vjernika u odnosu prema crkvenoj hijerarhiji, optužili su SKJ da je izgubio revolucionarnu orijentaciju, da je zaglavio u birokratsku diktaturu i da je staljinistički. Prema privatnom vlasništvu i tržištu odnosili su se odbojno i nisu podržavali reforme SKJ. Tako je Gajo Petrović tvrdio da je socijalistička robna proizvodnja drveno željezo i da je treba ukinuti, a Milan Kangrga rekao je da je ekonomska reforma, pokrenuta 1965., kontrarevolucionarna. Zalažući se za socijalizam permanentne antibirokratske revolucije i bezstranačkog samoupravljanja, višestranačje nisu spominjali, a na nacionalno pitanje gledali su nihilistički. Nacija je za njih bila buržoaska kategorija, a nacionalizam mračno zlo i pojava 19. stoljeća. Kao „jugointernacionalisti" prezirali su nacije i nacionalizam, kao i svaki razgovor o nacionalnom pitanju.[892]

Zanimljivo je da je na zahtjeve o slobodi kritičke riječi, SKJ suprotstavio tezu da bi se takva sloboda mogla pretvoriti u međunacionalni rat, naglašavajući da još uvijek prijete „ustaše" i „četnici". Dakle, postojala je svijest da bi političke slobode odvele Jugoslaviju u rat, čime su komunisti, iako nehotice, upozoravali na ograničene domete jugoslavenske države i svoje vlasti. Samohvalu Saveza komunista Jugoslavije da samo partija može zaštititi državu od međuetničkih sukoba rado su i ne bez ironije potvrđivali protivnici Jugoslavije i komunizma.[893]

Praxis i njegove pristaše podršku su za svoje ideje crpili na temelju kritike velikih socijalnih razlika i nezaposlenosti. Među onima koji su svoje nezadovoljstvo zbog zastoja gospodarstva, socijalnih nejednakosti i nezaposlenosti javno izražavali, bili su studenti. Istodobno, studenti su zahtijevali liberalizaciju političkog života. Zahtijevajući socijalnu pravdu iskazivali su, najviše oni u Beogradu, jugoslavensku i komunističku orijentaciju. Suprotstavili su se nacionalizmu i ideologiji

[892] Stipe ŠUVAR, *Lijevo i desno ili desno i lijevo. Varijacije o idejnoj borbi, inteligenciji, ljevici, desnici i druge teme*, Vrnjačka Banja, Zamak kulture, 1975., 70, 73; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 453; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 365; D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 188; S. LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, 546; Svetozar STOJANOVIĆ, *Propast komunizma i razbijanje* Jugoslavije, Beograd, Filip Višnjić – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 1995., 224; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 310; Dunja BONACCI SKENDEROVIĆ, *Radio Slobodna Europa* o sukobima jugoslavenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972. – 1975.), Dijalog *povjesničara-istoričara, 8, Zadar, 26. – 28. septembra 2003.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2004., 279 – 297, 295.

[893] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 241.

potrošačkog društva. Zapravo su pozivanjem na jugoslavenstvo i egalitarizam, izražavali „prvobitnu legitimacionu osnovu" SKJ, i to pozivajući se na partijske dokumente. Dakle, studentski pokret na jugoslavenskim sveučilištima tražio je više, a ne manje socijalizma. U ime revolucionarnih ideala pobunili su se i protiv nejednakosti, nezaposlenosti, ali i za bolji studentski standard. Krivce su vidjeli u „novoj crvenoj buržoaziji" i „novom kapitalizmu" i njegovim tržišnim deformacijama. Svojim otvorenim nastupom mimo partijskih foruma, studenti su ugrozili partijsku državu naviklu na poštovanje partijskih struktura i partijskog vrha. Međutim, „stara ljevica" nije bila ugrožena samo s pozicija „nove ljevice", koja je bila dio tadašnjeg svjetskog pokreta, nego još više novom praksom slobode mišljenja, tiska i političkog djelovanja.[894]

Studentski prosvjedi za socijalnu pravdu, slobodu, protiv kapitalizma, imperijalizma i liberalizma, zapravo protiv građanskog društva uopće pokrenuti su početkom lipnja 1968. u Beogradu. Posebno ih je prosvjed protiv rata u Vijetnamu i američkog imperijalizma približavao borbi njihovih kolega u Europi i u svijetu. U Zagrebu su studenti proglasili *Sveučilište sedam sekretara SKOJ-a*. Prosvjedni zborovi održani su na fakultetima i u Studentskom centru u Savskoj ulici, a najviše na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, koje je bilo središte praksisovaca. Kao što je već spomenuto, u njihovim zahtjevima nije bilo pitanja nacionalne ravnopravnosti, koje se tada već našlo u žarištu drugih institucija i oko kojeg su bili prilično zaoštreni stavovi. Štoviše, prema nekim autorima, nasuprot ideolozima studentskog pokreta nalazio se štab za suzbijanje studentskog pokreta na Sveučilištu sastavljen od „budućih ideologa hrvatskog nacionalizma". Ti partijski aktivisti na zborovima studenata govorili su „da su u Beogradu četnici preuzeli vlast". Za razliku od Beograda, u Zagrebu i u Hrvatskoj studenti nisu izišli na ulice.[895]

Studentski bunt rezultirao je porastom prostora za dijalog, ali bio je i poticaj ortodoksnim članovima SKJ. Zahvaljujući njihovom utjecaju nastala je panika u vodstvu, pa je to zaustavilo reformu i obnovilo nadzor nad cijenama. Bez obzira na stvarne želje studenata, zadovoljavanje njihovih zahtjeva značilo bi jačanje državno-vlasničkog monopola u gospodarstvu, povratak na politiku ekstenzivnog zapošljavanja i destimulaciju produktivnosti uvođenjem načela jednakosti. Pre-

[894] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 519; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 350; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 357; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 33; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 100 – 106.

[895] L. PEROVIĆ, *Na tragu srpske liberalne tradicije*, 27; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 518; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 87, 88; Laslo SEKELJ, Uzroci raspada Jugoslavije, http://www.instifdt.bg.ac.yu/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/VI/d06.

ma drugim ocjenama, studenti su se pobunili protiv liberalizma bez demokracije i protiv socijalnog raslojavanja uvjetovanog tržištem bez nadzora.[896]

Pobuna je u vodstvu SKJ izazvala različite interpretacije, od podsjećanja na njihovu revolucionarnu mladost, do poticanja njihova osjećaja da su ugrožene stečevine revolucije, kojima je njihova vlast bila najjači jamac, pa sve do porasta ljevičarske ortodoksije koja je u ime socijalne jednakosti sprječavala prijelaz na tržišno gospodarstvo. Tito je vjerojatno imao u vidu sve te ocjene o studentskom pokretu, ali je bilo najvažnije da ga suzbije i da se, prema logici jednostranačkog sustava, problemi rješavaju tamo gdje to i pripada: u vrhu SKJ, a prije svega njegovim odlukama. Približio se studentima tako da je javno istupio preko TV ekrana i podržao studentske, kako je naglasio, pravedne zahtjeve. Preskočio je sve posrednike, državne i partijske organe, „stao pred narod" i pobijedio. Činjenica da je jednim Titovim demagoškim govorom završio studentski štrajk najviše govori o njegovim pravim dosezima.[897]

Tada su u javnosti nastupili brojni političari koji su demagoški mirili ono što je bilo nepomirljivo. Javno su se zalagali za gospodarsku reformu i za tržišno gospodarstvo, a istodobno su njegove posljedice tretirali kao nesocijalističke pojave. U istom dahu planirali su skratiti radni dan i povećati primanja, obećavali su da će rasteretiti gospodarstvo i da će više dati javnim djelatnostima, kao i da će razvijenima uzimati manje, a za nerazvijene učiniti više. Njihova kontradiktornost otkrivala je da izbjegavaju otvoreno suočavanje s problemima i da stvarne reforme prebacuju u nedefiniranu budućnost.[898]

Praxis je nastavio svoje izlaženje, kao što su se nastavljali susreti svjetskih marksista s njihovim jugoslavenskim kolegama, i to u Hrvatskoj na otoku Korčuli. Međutim, uskoro je Okružni sud u Sisku zabranio dvobroj 3 – 4 *Praxisa* iz 1971. o temi *Trenutak jugoslavenskog socijalizma*, i to pod optužbom da se u članku Milana Kangrge negira postojanje socijalističkoga društvenog uređenja i revolucionarna uloga SKJ. Zabranjen je bio i zbornik *Jun-lipanj 1968 – dokumenti*, koji je sadržavao dokumente o studentskim gibanjima 1968. Vrhovni sud Hrvatske poništio je odluku o zabrani spomenutog broja *Praxisa* i potvrdio odluku o zabrani nekoliko stranica zbornika. No, učinkovitiji od sudskih zabrana bili su neformalni pritisci, kao što je bilo odbijanje sindikata tiskara da tiska *Praxis*. Nakon što je od 1972.

[896] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 519; Stefano BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 199*; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 87, 88; B. HORVAT, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, 127.

[897] L. PEROVIĆ, *Na tragu srpske liberalne tradicije*, 27; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 519.

[898] L. PEROVIĆ, *Na tragu srpske liberalne tradicije*, 28.

otežano izlazio, *Praxis* je ugašen 1974., a 1975. i formalno ukinut, iako su njegovi urednici podržali vodstvo SKJ u borbi protiv hrvatskoga nacionalizma.[899]

Protivnici *Praxisa* iz redova pripadnika Hrvatskog proljeća izrekli su nekoliko ocjena o tom časopisu i njegovoj ulozi. Marko Veselica konstatirao je da se *Praxis* zalagao za ukidanje tržišta i da je to bio protucivilizacijski čin i početak terora, a Ivan Zvonimir Čičak ustvrdio je da su praksisovci pripremali intelektualnu podlogu progona. Mika Tripalo ocijenio je da je pritisak *Praxisa* odgovarao unitaristima i dogmatima u SKJ, što je usporilo reformu.[900] Rezerviranost sudionika Hrvatskog proljeća prema šezdesetosmaškim studentskim gibanjima u Hrvatskoj, napose zbog njihove okrenutosti svjetskim pitanjima, a zapostavljanja problema međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, sažeo je jedan od predvodnika nacionalnog pokreta književnik Vlatko Pavletić.

Jovanka Broz i Josip Broz Tito u posjetu papi Pavlu VI.

[899] *Praxis, filozofski* časopis, Zagreb, 1971., 5., 790 – 802; D. BONACCI SKENDEROVIĆ, *Radio Slobodna Europa* o sukobima jugoslavenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972. – 1975.), 295; J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 168; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 135.

[900] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 87, 223; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 100 – 106.

> „U lipnju 1968. pojedinci su nonkonformističkoj mladosti, plemenitoj i čistoj u svojim etničkim imperativima, nudili planetarnu platformu, želeći je potpuno zaokupiti problemima dalekih zemalja i naroda, samo da bi otupili njezinu osjetljivost za presudne događaje u vlastitom domu, u zavičaju i domovini." [901]

On i njegovi istomišljenici mislili su da će borba protiv nepravednih društvenih poredaka i kolonijalističko-imperijalističkih ideologija biti uvjerljiva tek tada kad proizađe iz borbe za nacionalnu ravnopravnost u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Očito je prosvjed mladih bio odjek svjetskih studentskih događaja, ali i izraz spontanog oslobađanja energije novih generacija u pobuni protiv okoštalih normi starije generacije, ali isto tako i prosvjed protiv partijskog monopola, pri čemu su određenu ulogu imali krugovi u SKJ, ali i izvan njega, koji su željeli promjene.

> „Temeljni dobitak šezdesetosme bila je eksplozija samostalne misli. Nestalo je šutnje, pa i straha. Odjednom se otvorio prostor dijaloga: u književnosti, u novinarstvu, u humanističkim znanostima, u kazalištu, u filmu, u organiziranju međunarodnih skupova, u izdavaštvu, u časopisima, dijelom i u praktičnoj (svakodnevnoj) politici." [902]

KATOLIČKA CRKVA I DRŽAVA – NORMALIZACIJA ODNOSA

Zbog toga što kardinal A. Stepinac, čiju je dužnost obavljao Franjo Salis-Sewis, u vrijeme zatočeništva nije mogao slobodno djelovati, papa Pio XII. imenovao je u srpnju 1954. Franju Šepera naslovnim nadbiskupom. F. Šeper je bio zaređen za biskupa 21. rujna 1954. Formalno je preuzeo upravu nadbiskupije na temelju dekreta Svete Stolice 4. ožujka 1958. Nakon Stepinčeve smrti, 10. veljače 1960., Šeper preuzima službu zagrebačkog nadbiskupa. Godine 1965. papa Pavao VI. proglašava ga kardinalom, a 1968. postaje pročelnikom Svete kongregacije za nauk vjere, zapravo treći čovjek u hijerarhiji Katoličke crkve.[903]

Važan korak u normalizaciji odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice bio je Protokol o razgovoru između Jugoslavije i Svete Stolice, koji je potpisan 25. lipnja 1966. Tada je izvedena razmjena „poluslužbenih" predstavnika, a razmjena pravih diplomatskih predstavnika, izaslanika s povlasticama i imunitetom, obavlje-

[901] *Preporod hrvatskih sveučilištaraca*, posebno izdanje, ur. Vlatko Pavletić, *Kritika*, Zagreb, 1971., 8., II.

[902] S. LASIĆ, *Autobiografski zapisi*, 550.

[903] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 128; *Šeper. Građa za životopis*, prir. Đuro Pukec, Vladimir Stanković, Zagreb, Nadbiskupski duhovni stol, 1982.

na je uspostavom potpunih diplomatskih odnosa 1970. Zanimljivo je da oduzeta crkvena imovina nije bila Katoličkoj crkvi prioritet u pregovorima o normalizaciji odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice. Protokolom je kompromisno naglašeno da će se katolički svećenici baviti isključivo vjerskim pitanjima i da ne smiju svoje crkvene dužnosti zlorabiti u političke svrhe, a da će Katolička crkva osuditi svaki čin političkog terorizma. Vjerojatno je svaka strana zadržala pravo da te odredbe tumači na svoj način.[904]

Veliki korak naprijed u međusobnim odnosima bio je Titov posjet papi Pavlu VI. 29. ožujka 1971. Osim težnji za normalizacijom međusobnih odnosa, ne treba zanemariti da su se Jugoslavija, kao jedna od vodećih zemalja nesvrstanih, i Katolička crkva, sa svojom težnjom da dade svoj doprinos borbi za mir, našli na sličnom putu, što je bilo poticajno za njihovo približavanje. Međutim, nije se moglo preko noći zaboraviti da se religioznost dugo tretirala isključivo negativno, a da su prije nešto više od deset godina svećenici bili ubijani i zatvarani. Drugorazredno mjesto vjernika u javnom životu bilo je rezultat doktrinarnih učenja SKJ i otpora protiv crkve, koja se nije mogla nadzirati uobičajenim zakonskim zabranama, kao i općeg negativnog stava Katoličke crkve prema komunizmu zbog njezina materijalizma, ukidanja privatnog vlasništva i nasilja.[905]

Otvaranje javnog prostora vjernicima nakon normalizacije odnosa s Vatikanom osjetilo se i na ulicama. Nakon što je 1965. Jugoton proizveo ploče s božićnim pjesmama, ali isključivo za prodaju iseljenicima i radnicima u inozemstvu, uoči Božića 1966. učinjen je korak dalje. Dopuštena je prodaja ploča s božićnim pjesmama na hrvatskom i slovenskom jeziku i u domaćim trgovinama ploča. U Zagrebu je vladalo veliko uzbuđenje kada su o Nikolinju 1966. u centru grada u prolazu Oktogon i na Trgu Republike, današnjem Trgu bana Josipa Jelačića, iz zvučnika puštali hrvatske božićne pjesme. Ipak nije sve bilo idilično. Iako je *VUS* izrazio razumijevanje za religijske osjećaje, kritizirao je što se ploče gromoglasno vrte na javnim mjestima, čime je vlast i dalje izražavala svoju rezerviranost i zadržavala pravo da sama procjenjuje do kuda će se širiti granice prisutnosti crkve u javnom životu. Unatoč tome, osjećao se potpuno novi duh. Štoviše, državno i partijsko vodstvo, da bi se približilo vjernicima, dalo je interne upute da se ne pravi problem onim radnicima koji za Božić ne dođu na posao. To je bio izravan poziv na kršenje zakonskih propisa. U proljeće 1971. održani su i svjetski Marijanski kongres u Mariji Bistrici i Mariološki kongres u Zagrebu, a njegovo normalno odvijanje i sudjelovanje oko 100 000 ljudi u Mariji Bistrici omogućila je dobra suradnja Crkve i države. Iako bi netko mogao približavanje političkog vodstva i Katoličke crkve

[904] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 310.
[905] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 623.

tumačiti koncentracijom svih snaga u borbi za predstojeće reforme, ipak je to bila više posljedica popuštanja političkih stega nakon dva desetljeća izravnog sukoba i visokih napetosti.[906]

Ipak je država i dalje osjećala Crkvu kao suparnika. Komuniste je zabrinjavalo što nisu ovladali svim sferama društva. Komisija za ideološko-politički rad SSRN Hrvatske 1966. sa zabrinutošću je konstatirala sveprisutnost Crkve.

> „Osnovna je tendencija da se Crkva što više pojavljuje i osjeća izvan crkvenih prostorija (u obiteljima, školi, štampi i uopće u javnom životu)." [907]

Podatak da je godine 1966. oko 25 % djece pohađalo redovito vjeronauk, vjerojatno, nije nijednu stranu zadovoljavao: jednoj je taj postotak bio premalen, drugoj prevelik. Vlast je Katoličku crkvu i dalje držala „najvećim ideološkim protivnikom", kako je to rečeno na savjetovanju Općinskog odbora SSRN-a Brač u listopadu 1966. Iz dokumenta sa savjetovanja može se zaključiti da je i dalje izravno radila na suzbijanju njezina utjecaja, pa su poticani sukobi između svećenika. Iako nije bilo zakonskog načina da se Crkvi zabrani gradnja crkava, GK SKH Zagreb je 24. veljače 1967. zaključio da se država još uvijek mora služiti administrativnim mjerama. Odobrenje gradnje crkve u Novom Zagrebu izazvalo je pravu buru u gradskim partijskim strukturama. Posebno zabrinjavajuće morao je zvučati podatak da je to bio samo jedan od 22 zahtjeva za gradnju crkvi na području Zagreba.[908]

Međutim, Katolička crkva već je izborila pravo javnosti. *Glas koncila*, što je već spomenuto, imao je 1966. nakladu 150 000, a *Mali koncil* 100 000 primjeraka. Prema nekim podacima naklada tih dvaju glasila bila je veća od svih hrvatskih dnevnih listova zajedno. U jednom se izvješću navodi da se u nekim mjestima zadarske općine proda samo 1 699 primjeraka *Vjesnika*, a čak 2 302 primjerka *Glasa koncila*. Vjerski tisak, pa tako i katolički tisak u Hrvatskoj, djelujući u posebnim uvjetima, dobio je i poseban status, napose kad je u kasnijim promjenama uloga javnog informiranja dodatno normirana. Za razliku od ostaloga tiska, koji je nadzirala država preko izdavačkih savjeta, SSRN i ostalih „društveno-političkih organizacija", vjerskim novinama prešutno je dopušteno da mimo zakonskih uredbi ne osnivaju izdavačke odbore.[909]

---

[906] K. SPEHNJAK, Tumačenje *Protokola* o odnosima Jugoslavije i Vatikana iz 1966. u političkoj javnosti Hrvatske, 473; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 458, 461.

[907] K. SPEHNJAK, Tumačenje *Protokola* o odnosima Jugoslavije i Vatikana iz 1966. u političkoj javnosti Hrvatske, 478.

[908] ISTO, 478 – 480.

[909] K. SPEHNJAK, Tumačenje *Protokola* o odnosima Jugoslavije i Vatikana iz 1966. u političkoj javnosti Hrvatske, 473, 479; Blanka JERGOVIĆ, Zakonske promjene i tisak u Hrvatskoj od 1990. do 2002., *Politička misao*, Zagreb, 2003., 1., 92 – 108, 95.

Papa Ivan Pavao II. i kardinal Franjo Šeper

Bez obzira na labavljenje okova oko Katoličke crkve i iskazane liberalne tendencije te odbacivanje teze na Šestom kongresu SKH 1968. da je religiozno uvjerenje nužno vezano za reakcionarne političke motive, a da su vjernici reakcionari, Savka Dabčević-Kučar na sjednici Izvršnog komiteta CK SKH 12. veljače 1971., prema obavijestima britanske diplomacije, rekla je da ne odobrava „stanovite tendencije" o uključivanju Crkve u politički život jer je to „u otvorenom konfliktu s našom političkom orijentacijom". Uzroci sukoba ostali su isti, samo što je njihov intenzitet morao slabiti s obzirom na konsolidaciju režima, koji je svoj položaj sve više mogao braniti uglavnom zakonskim sredstvima.[910]

[910] *Šesti kongres SKH, Zagreb, 5 – 7. XII 1968., Stenografske bilješke*, 1., 111; Milivoj ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku, *Nacional*, 21. 2. 2002.

HRVATSKO PROLJEĆE (1967. – 1971.)

OTVARA SE PITANJE POLOŽAJA HRVATSKE U JUGOSLAVIJI

Sredinom 60-ih godina u Jugoslaviji je počeo proces liberalizacije, ali i sučeljavanja različitih koncepcija razvoja samoupravljanja i federalnog sustava u državnom i partijskom vodstvu. S obzirom na to da je napuštena politika strogog nadzora javnosti, proširenjem javnog djelovanja mimo SK i njezinih pomoćnih organizacija, poput SSRN i sindikata, probijaju se dotadašnji čvrsti okviri partijskog nadziranja političkoga djelovanja. Na političku pozornicu stupile su i nevladine struje. U javnim raspravama o demokraciji i decentralizaciji naglašavala su se dva temeljna pitanja: demokracija i ravnopravnost jugoslavenskih naroda.[911]

Savka Dabčević-Kučar

Hrvatska je bila republika s vrlo jakim protucentralističkim tendencijama. U jugoslavenskom sukobu između pobornika federalizma i pobornika centralizma, u Hrvatskoj se demokracija prije svega razumijevala kao proširenje autonomnih

[911] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 157; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 628; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 150, 151; Ivo BANAC, Otpor reformama i otkrića zabluda. *1971. – 2002.*, *Jutarnji list*, *Magazin*, 13. 7. 2002.

prava hrvatskoga naroda i jačanje socijalizma, a ne kao borba za liberalno-demokratske ideje.[912]

Već prema onome što se isticalo u republikama, napose u Hrvatskoj i u Srbiji, otkrivaju se bitne razlike u Jugoslaviji. Za razliku od Srbije, u kojoj se razgovori vode o demokratizaciji političkog života, ali ne i o širenju republičkih nadležnosti, prvenstvo u Hrvatskoj imaju težnje republika da se što više gospodarski osamostale.[913] Otvorena pitanja ravnopravnosti Hrvata u kulturi, jeziku i gospodarstvu, i s time povezanim zahtjevom za decentralizacijom Jugoslavije, mnogi su shvatili kao zahtjev za odvajanje Hrvatske iz Jugoslavije. Međutim, to treba naglasiti, tako su širenje republičkih nadležnosti sve do osamostaljivanja shvatili ne samo protivnici Hrvatskog proljeća, nego i neki njegovi pristaše, iako to nisu nigdje javno izrekli.[914]

Mimo službenih foruma, ali sa sve većim utjecajem na njihove odluke, Hrvatska i Srbija stalno su se uspoređivali. U Srbiji su hrvatsko vodstvo sumnjičili da razbija Jugoslaviju, a u Hrvatskoj su upravo Srbija i Srbi bili označeni kao nositelji politike razbijanja Jugoslavije, ali na temelju velikosrpstva. U povjerljivim razgovorima među Hrvatima često su se spominjale teze da su Srbi zauzeli sve važnije položaje, a da se Hrvati zbog NDH diskriminiraju. Najviše se govorilo da su Hrvati zapostavljeni u sudstvu, policiji i vojsci. Osim toga, još su dvije teze prevladavale: da režim želi uništiti hrvatsku posebnost, njegovu kulturu, napose jezik, i da je Hrvatska gospodarski izrabljena. Mnogi su procjenjivali da se izrabljivanje provodi putem investicijskih fondova kojima upravlja vlada u Beogradu, gdje prevladavaju Srbi, a da se fondovi najviše pune iz hrvatskih izvora. Međutim, nasuprot tome, među Srbima u Hrvatskoj bila je raširena tvrdnja da su gospodarski zapostavljeni srpski ustanički krajevi. Osim toga, među njima je bilo rašireno uvjerenje da su Srbi vodeća nacija i da imaju najveće zasluge za Jugoslaviju.[915]

Zahtjev za jačanje hrvatske autonomije postavljao se javno, a težnja za potpunom neovisnošću bila je u mnogih jedva prikrivena. Među članstvom Matice hrvatske i studentima rašireno je uvjerenje da je svaka Jugoslavija tamnica Hrvata, a da su hrvatski komunisti izvršili nacionalnu izdaju. U tim krugovima glorificirala se starija nacionalna povijest i hrvatska državnost, a negirala su se socijalistička dostignuća. Za razliku od protukomunista i hrvatskih separatista, koji su priželjkivali

[912] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 150, 151.

[913] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 628; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 157; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 96; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 628.

[914] Izjava Joze Ivičevića na skupu *Hrvatska 1971.* u *Školskoj knjizi* 2001., 18. 12. 2001.

[915] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 446; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 152; B. DONAT, *Crni dossier*, 269.

kraj Jugoslavije i socijalizma, komunističkim reformistima i jugoslavenskim federalistima cilj nije bio stvoriti samostalnu hrvatsku državu, nego reformirati komunističku Jugoslaviju na tragu dosljednog federalizma i s više autonomnih sloboda. Zajednički je samo protivnik, a konačni su ciljevi različiti. Položaj hrvatskoga komunističkog vodstva bio je jak jer njihov nacionalizam nije bio dezintegrativan u odnosu na Jugoslaviju, ali ni asimilacijski prema Srbima ili ekspanzionistički prema drugim republikama.[916]

Na dnevnom redu svih političkih razgovora bili su neravnomjeran razvitak, prelijevanje zarade među republikama, procjenjivanje uloge države ili drugih centara u gospodarstvu i problemi u funkcioniranju tržišta. Nakon reforme banke su postale glavni izvor investicija umjesto države. S obzirom da nisu bile decentralizirane, iz Hrvatske su stizala upozorenja da je reforma ojačala moć Beograda i njegov nadzor nad gospodarstvom, a ne da se smanjila. Ekonomisti su se žalili đa Hrvatska gubi veliki dio svojeg prihoda, povjesničari su uporno podsjećali na podređenost Hrvatske prije rata. To je, dakako, osim važnih povijesnih ocjena u službi historiografije, u javnosti trebalo izazvati i izravnu asocijaciju sa suvremenošću i dati poticaj što jačem zalaganju za što veću autonomnost.[917]

Navedena pitanja otvoreno su se postavila na savjetovanju općinskih sekretara Hrvatske u CK SKH 28. i 29. svibnja 1968. Hrvatski komunisti pokrenuli su mobilizaciju javnog mnijenja s pomoću medija, tražeći podršku svojim političkim i ekonomskim zahtjevima. Zahtijevali su da se centralizirani savezni kapital iz beogradskih banaka i izvoznih poduzeća prenese na poduzeća. M. Tripalo je postavio pitanje „čistih računa". Na sjednici Predsjedništva SKJ 9. lipnja 1968. pokazale su se razlike oko pitanja podjele sredstava gospodarstvu. Vodstvo Hrvatske uvjeravalo je prisutne da su njegovi prijedlozi usklađeni sa zahtjevima za već dogovorenu reformu. Na jednoj strani bili su Vladimir Bakarić, Mika Tripalo, Savka Dabčević-Kučar i Jakov Blažević, a na suprotnoj Rato Dugonjić i Dobrivoje Radosavljević. Na istom putu kao i hrvatsko vodstvo, na ovom sastanku, kao i kasnije, protiv centralističkog i unitarističkog modela države, našao se i J. Broz Tito. Bilo mu je jasno da unitarizam potkopava nacionalnu ravnopravnost, a time i temelje Jugoslavije.[918]

[916] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 162, 163, 168; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 617; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 340; Tomislav JONJIĆ, Trideseta obljetnica obračuna s hrvatskim proljećem, *Politički zatvorenik*, Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika, Zagreb, 2002., 118., 1.

[917] R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 351.

[918] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 89; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 524; I. BANAC, Raspad Jugoslavije, 30.

Zanimljivo je da se u obračun s unitarizmom uklopio i Miroslav Krleža, najutjecajniji hrvatski komunistički intelektualac, u čiju su kuću na Gvozdu u Zagrebu hodočastili mnogi hrvatski i jugoslavenski političari i intelektualci. U poslijeratnom razdoblju bio je uglavnom politički pasivan, ali je prigodom 130-te godišnjice ilirskog pokreta kritizirao unitarističku koncepciju iliraca. To, dakako, nije bilo slučajno.[919]

Iako javno jugoslavensko unutarpartijsko sukobljavanje nije bila novost – započelo ga je već slovensko vodstvo sa cestnom aferom, kad se Slovenija suprotstavila odluci savezne vlade da joj uskrati dodjelu kredita Svjetske banke za auto cestu Šentilj – Nova Gorica tražeći podršku javnosti – Deseta sjednica CK SKH, održana od 15. do 17. siječnja 1970., bila je prva partijska sjednica u povijesti koju je prenosila televizija. I ne samo to. Prvi je put neki pojedinac, i to Miloš Žanko, član CK SKH i potpredsjednik Narodne skupštine SFRJ, javno pred TV kamerama nastupio protiv većine. Njegovi su stavovi, koje je izložio u seriji članaka u dnevnom listu *Borba* od 17. do 21. studenog 1969. pod naslovom *U toj (nacionalističkoj) ludosti ima sistema* o sustavnom nadiranju nacionalističkih snaga u Hrvatskoj, i bili povod sazivanja sjednice. Osim što je to bilo prvo javno sučeljavanje u poslijeratnoj Hrvatskoj, prvi se put nakon udara na A. Rankovića i politiku koji je on simbolizirao jače kritizirao unitarizam, nego hrvatski nacionalizam. Sjednica je dobila na posebnoj važnosti jer je održana uz izravan Titov pristanak.[920]

Iako su primjese protusocijalizma i protujugoslavenstva, pogotovo u Matici hrvatskoj i među studentima, bile jako prisutne, u vodstvu CK SKH bilo je to prije svega borba za što veću političku i gospodarsku samostalnost, a ne za pobunu protiv socijalizma i uvođenje višestranačkog sustava na demokratskim temeljima. U toj borbi za što veću samostalnost Hrvatske i ravnopravnost Hrvata na mnogim stranama izbijao je i prosvjed protiv vladajućih i njihova monopola nad politikom i nacijom.

Jedno izvješće britanskoga generalnog konzula iz veljače 1971. izražava ciljeve hrvatskoga komunističkog vodstva, ali i sve dileme i proturječja s kojima su se sučeljavali svi oni koji su participirali u pokretu Hrvatskog proljeća ili su, pak, podržavali njegova nade.

> „Igraju li se hrvatski partijski lideri politike nadajući se da će istodobno dobiti veću republičku nezavisnost i bolje ekonomske uvjete? (...) Ili

[919] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 86.

[920] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 74; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 360, 361; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 88; I. BANAC, Otpor reformama i otkrića zabluda; S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 95.

su oni separatisti u srcu? I postoje li snage u Hrvatskoj, izvan Saveza komunista, koje se vraćaju na put ustaša ili Hrvatske seljačke stranke i mogu u određenim okolnostima preuzeti vlast od aktualnog režima? (...) Šansa da antikomunističke nacionalističke snage preuzmu vodstvo u Hrvatskoj mogu izgledati vjerojatne emigraciji, u kavanama Münchena ili Göteborga; ali u Hrvatskoj je to izvan svake mogućnosti." [921]

Miko Tripalo

USTAVNOPRAVNA PITANJA

Jedan od prvih koraka reforme federacije učinjen je prihvaćanjem Prvog amandmana na *Ustav* iz 1963. kojim je 18. travnja 1967. obnovljeno Vijeće naroda. Osim toga, Trećim amandmanom federaciji se oduzelo pravo investiranja, osim po posebnim zakonima, ali za svaku investiciju posebno. Predsjedništvo SKJ 22. travnja 1970. zaključilo je da federacija mora imati bitne funkcije za funkcioniranje federacije, ali da se odluke o tome moraju donositi na temelju usuglašavanja. Štoviše, određeno je da će se neka pitanja rješavati isključivo uz punu suglasnost svih republika, dakle općim konsenzusom. Teze da iste mjere federacije nejednako pogađaju republike i da stvaraju konflikte, a da ljudi jedne republike lakše podnose mjere „koje potječu od republike nego kada one dolaze s razine federacije", bile su temeljni Kardeljev pristup, kao predsjednika Komisije za ustavne promjene. Za razliku od prijašnjih ustava, ustavni amandmani prihvaćeni u Saveznoj skupštini

[921] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.

30. lipnja 1971., uveli su načelo da se suverena prava ostvaruju u republikama, odnosno u pokrajinama, a u federaciji samo ona koja se *Ustavom* izričito i uz suglasnost svih konstitutivnih federalnih elemenata utvrde. Suženo je nadnacionalno obilježje tijela federacije, a federacija je trebala postati ono oko čega se republike suglase. S obzirom da su u svim tijelima federacije morale biti sve republike jednako zastupljene, a novost je ta što se to odnosilo i na SIV, uvedeno je i Predsjedništvo države. Tako su u jugoslavenski socijalistički sustav uvedeni konfederalni elementi, konsenzus s pravom veta i paritet. Neki autori čak misle da je vrhunac koncesije hrvatskom nacionalizmu prihvaćanje 23 amandmana. Iako je vrlo pojednostavljeno tumačiti promjene isključivo zahtjevima Hrvatske, o čemu svjedoči i autorstvo nad amandmanima čvrstog protivnika Hrvatskog proljeća E. Kardelja, promjene su bile takve da se može govoriti o neprepoznatljivosti Ustava iz 1963.[922]

HRVATSKI
TJEDNIK
novine za kulturna i društvena pitanja

NAKLADA MATICE HRVATSKE
zagreb,
19. studenoga 1971.
godina I.
broj 37.
cijena 2 dinara

HRVATI I USTAV

USTAV NADE ILI USTAV STREPNJE?

Hrvatski komunisti bili su najvjerniji sinovi svoga naroda i spasili su mu ime, čast i slobodu, time i državu. Pravo na samoodređenje nisu napisali na svojoj oružanoj zastavi iz nekih taktičko-pragmatičkih interesa, nego u ime principa svoje revolucionarne borbe, tj. u ime ravnopravnosti, slobode i solidarnosti, dakle u ime humane i demokratske biti socijalističke revolucije.

Naslovna stranica Hrvatskog tjednika

[922] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 544 – 552; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 39; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 87.

Iako su hrvatski komunisti, kao i svi ostali, prema prevladavajućem jugoslavenskom ritualu, upozoravali da nijedan nacionalizam nije neopasan, najviše su naglašavali na opasnost od jugoslavenskog unitarizma. Savka Dabčević-Kučar na Desetoj sjednici CK SKH, održanoj od 15. do 17. siječnja 1970., zahtijevala je izgradnju federacije kao samoupravne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Upozorila je na prijetnje unitarista s centralističkim rješenjima. Unitarizam kao ideologija, a centralizam kao praksa, prokazane su kao najveće opasnosti za samoupravljanje i Jugoslaviju.[923]

U raspravama o bitnim ustavnopravnim pitanjima izvan visokih komunističkih foruma uporno se inzistiralo na tome da je hrvatski suverenitet nedjeljiv. Zahtijevalo se da se jasno ustavno odredi položaj Hrvatske i Hrvata.

> „Najprije, dakle, da mi Hrvati sa svojom državom jesmo, a zatim, da se na osnovi socijalističkih i demokratskih načela udružujemo u veću zajedničku, federativnu tvorevinu – SFRJ." [924]

Šime Đodan, docent Pravnog fakulteta u Zagrebu, u časopisu *Kolo*, izdanju Matice hrvatske, 1968. tražio je temeljitu reformu na temelju samoupravljanja i nacionalnog suvereniteta s kojim bi se Jugoslavija „reorganizirala u ravnopravnu zajednicu radnih ljudi i naroda".

> „(...) u središte zbivanja mora doći radni čovjek i radna zajednica; zatim se, na osnovu šireg interesa asocijacija neposrednih proizvođača, stvara općina i na kraju se na osnovu narodnog suvereniteta stvara republika kao država svake nacije i to sa svim suverenim (vrhovničkim) pravima, jer je pravo suvereniteta neotuđivo pravo svake nacije. Tek kada se stvore takve nacionalne države – Socijalističke Republike – može se prići stvaranju saveza i to takvog saveza koji im osigurava punu ravnopravnost i optimalni razvoj." [925]

I Zvonimir Baletić, profesor na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu, postavio je pitanje nedjeljivosti suvereniteta hrvatskog naroda u Hrvatskoj, dakle pravo na samoodređenje i stvaranje vlastite države po kojemu nitko drugi nema to pravo. Intelektualci okupljeni oko Matice hrvatske zahtijevali su da Hrvatska bude suverena nacionalna država hrvatske nacije. Tako je i *Hrvatski tjednik* naglašavao nedjeljivost hrvatskog suvereniteta, držeći da je drugima dovoljno jamčiti manjinska prava. Hrvatska bi nadzirala sva podavanja i odlučivala o davanjima federaci-

[923] I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 340; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 465 – 469.
[924] *Hrvatski tjednik*, 1971., 21., 3, prema I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 220.
[925] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 555.

ji. Tražili su vlastitu monetarnu politiku i hrvatski kao službeni jezik. Hrvati bi služili vojsku unutar granica republike, a imali bi svoju teritorijalnu armiju. Slične zahtjeve postavljali su i studenti. Ponavljali su tezu da suverenost Hrvatske mora biti nedjeljiva ako je ona nacionalna država Hrvata. Ali, ako je ona država Hrvata i Srba te ostalih koji u njoj žive, hrvatska suverenost bila bi pluralna – ona bi bila država Hrvata baš kao i država Srba, Talijana i Muslimana. Dakako, takvo državno određenje unutar postojeće federacije imalo bi sasvim drukčije posljedice, nego što bi to bilo u slučaju potpune samostalnosti. U raspravi o nacrtu Prvog amandmana na *Ustav* Hrvatske odbačena je tvrdnja da je nacionalna država nastala u NOB-u i revoluciji. Upozoravalo se da je Hrvatska nastala prije tisuću godina i da ima državno-pravni kontinuitet. Najradikalniju tezu objavio je Hrvoje Šošić, sveučilišni profesor iz Zagreba. U javnom nastupu spomenuo je mogućnost da Hrvatska bude članica OUN, podsjetivši na položaj Ukrajine, koja je, kao i Bjelorusija, unatoč svom specifičnom članstvu ostala neupitan dio SSSR-a. I britanski diplomati su u svoje središte javljali da se čuju zahtjevi da Hrvatska postane samostalna članica OUN i Međunarodnog monetarnog fonda.[926] No, H. Šošić je u *Vjesniku* u rubrici *Tribina čitalaca* odbacio pomisao na separatizam. Naglasio je da je htio podsjetiti na položaj Ukrajine, koja je kao jedna od republika SSSR-a ipak imala svoje mjesto u OUN.[927]

Međutim, tezama da se u Ustavu pri definiranju suvereniteta ne trebaju spominjati Srbi, jer je suverenitet hrvatskog naroda nedjeljiv, usprotivilo se hrvatsko komunističko vodstvo. Ono nije dovelo u pitanje ni Jugoslaviju, niti politički monopol SKH.[928] U govoru na velikom mitingu u Zagrebu 7. svibnja 1971. na uzvik iz mase „Živjela nezavisna država Hrvatska", Savka Dabčević-Kučar odgovorila je:

> „Da, nezavisna država Hrvatska, ali samo u socijalističkoj, demokratskoj, ravnopravnoj i federativnoj Jugoslaviji!" [929]

I Vlado Gotovac kasnije je ustvrdio da nitko od Hrvata koji je nešto značio nije dovodio u pitanje Jugoslaviju, nego su se zalagali za temeljite reforme koje će Jugoslaviji priskrbiti budućnost. Zaista, britanski diplomat je konstatirao da mu „ni najnacionalističkije raspoloženi Hrvati" nikada nisu sugerirali da bi Hrvatska mogla postati potpuno neovisnom državom. Očito su takve želje, sudeći prema

[926] *VUS*, 20. 10. 1971., prema: I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 226; *Vjesnik*, 4. 11. 1971., prema: Ivo KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991., 156; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 341; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 88; M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.

[927] *Vjesnik*, 4. 11. 1971., prema: I. KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, 156.

[928] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 39; I. KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, 154.

[929] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 618.

naknadnim svjedočenjima, ostale na razini snova i skrivene od javnosti. Procjenjivalo se da je raspad Jugoslavije na samostalne države moguć tek u slučaju znatnije krize u odnosima europskog Istoka i Zapada. Tada bi se sjeverozapadne jugoslavenske republike priključile katoličkom Zapadu, a južne i istočne bile bi bliže pravoslavnom Istoku.[930] Hrvati, kao ni Slovenci, kojima je Jugoslavija potrebna zbog ekonomskih razloga, unatoč jakom nacionalnom osjećaju ne razmišljaju o osamostaljenju.

Naslovnica knjige s dokumentima Desete sjednice SKH 1970.

> „Najizvjesnije je da će biti djelomične unutarnje dezintegracije ili slabljenja centralne vlasti. Raspad Jugoslavije ne predviđaju ni hrvatsko ni slovensko vodstvo i smatraju da će nova, manje centralizirana Jugoslavija biti bolja od stare." [931]

Nasuprot tezama u raspravi o ustavnim amandmanima 1971. da je suverenitet hrvatskog naroda nedjeljiv, zbog čega ne treba posebno spominjati Srbe, u Prosvjeti, srpskoj kulturnoj organizaciji, zahtijevali su posebnu srpsku autonomnu oblast.

[930] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 36; M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.
[931] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.

Istaknuti član Prosvjete bio je i Rade Bulat, član CK SKH. Prema obavijestima britanskog Generalnog konzulata u Zagrebu, Hrvati su R. Bulata optuživali da Hrvatsku pokušava pretvoriti u mini federaciju dviju nacionalnosti. Konzul je britanskog veleposlanika obavijestio da je u internom biltenu SKH navedeno da je R. Bulat zahtijevao uvođenje Vijeća narodnosti u Saboru SRH kao jamstvo zaštite Srba u Hrvatskoj. Iako ideju srpske autonomne oblasti nije dalje razrađivao, osnovana je posebna komisija CK SKH, da preispita njegov slučaj. Međutim, ona nikad nije proradila. Njezin rad spriječio je M. Tripalo, ocjenjujući da se takvim postupkom obnavljaju staljinističke metode.[932]

Pero Pirker

[932] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 39, 201; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 995; M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.

NACIONALNA RAVNOPRAVNOST

Nasuprot tezi da postoji jedinstvena radnička klasa Jugoslavije, kao i suprotno Marxovoj tezi o proleterima s jednakim interesima bez obzira na nacionalne granice, ali sukladno jugoslavenskom primjeru (nakon 1948. i izdvajanju iz svjetskog komunističkog pokreta), hrvatsko se vodstvo svrstava iza teze o prvenstvu radničke klase svoje nacije. Prema toj tezi hrvatska radnička klasa ne može biti slobodna, ako Hrvati nisu slobodni. U skladu s time, upozoravali su da teza o jedinstvenoj jugoslavenskoj radničkoj klasi vodi do koncepta proleterskog internacionalizma, koji je bio zapravo paravan velikodržavnog interesa najbrojnije nacije. Zbog inzistiranja na nacionalnom određenju radničke klase, prema kojemu postoji hrvatska radnička klasa, uz srpsku i druge radničke klase, mnogi su hrvatsko vodstvo optuživali za razbijanje jedinstva radničke klase i Jugoslavije. Iako navedenu tezu nisu jasnije obrazložili, iz dostupnih podataka proizlazi da su hrvatsku radničku klasu shvaćali ne samo kao radničku klasu etničkih Hrvata, nego i kao radničku klasu Hrvata u smislu pripadnosti Hrvatskoj, dakle ne samo u etničkom, nego i u državnom smislu pripadnosti. Riječju, obuhvaćali su i one radnike koji pripadaju Hrvatima, kao i one koji pripadaju Hrvatskoj.[933]

Dražen Budiša

[933] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 150, 151.

U svom govoru na Desetoj sjednici CK SKH 15. siječnja 1970. Savka Dabčević-Kučar nastupila je protiv unitarizma, naglasivši neke od najprisutnijih teza koje su se širile Hrvatskom. Prema njima unitaristi, iza kojih se kriju hegemonisti najveće nacije, zalažu se za centralizam i za negaciju nacionalnog osjećaja naroda pod izlikom da taj osjećaj slabi osjećaj pripadnosti socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji. Hvata ih panični strah od same uporabe riječi Hrvat, hrvatsko i hrvatski jezik, jer da to ugrožava Srbe. Ne prihvaćaju činjenicu da ne postoji jugoslavenski narod, a izjašnjavanje Jugoslavena kao građana Jugoslavije pretvaraju u nadnacionalno jugoslavenstvo. S. Dabčević-Kučar odbacila je praksu da se izjašnjavanje Jugoslavenom tretira kao dokaz pozitivnijeg odnosa prema Jugoslaviji, za razliku od onih koji se izjašnjavaju kao Hrvati. Unitaristi ne vide, naglasila je S. Dabčević-Kučar, da upravo ravnopravnost naroda jača Jugoslaviju.[934]

U jednom od izvješća britanskih diplomata upozorava se na govor S. Dabčević-Kučar na sjednici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske od 12. veljače 1971., dakle više od godinu dana nakon Desete sjednice CK SKH.

> „Dr. Savka je izrazila veliku zabrinutost što je Hrvatska postala više domovina Srba i ostalih narodnosti negoli samih Hrvata (...)". [935]

U nastavku se upozorava da je S. Dabčević-Kučar rekla da nacionalni sastav kadrova u pojedinim službama, pogotovo u policiji, ne odgovara nacionalnom sastavu Hrvatske, što se u budućnosti mora ispraviti.

> „Govor joj je više sličio oporbenom govoru u nekoj demokratskoj zemlji negoli uobičajenim govorima unutar Komunističke partije. Njena je poruka bila da 'unitarističke' i 'etatističko-birokratske elemente' ne treba podcjenjivati jer oni sada djeluju pod okriljem mnogo prihvatljivijih slogana poput potrebe o jedinstvu i koheziji Jugoslavije. Ti su ljudi 'zapravo za nadnacionalnu Jugoslaviju, za politiku čvrste ruke' i ne vide da 'borba za nacionalnu emancipaciju i afirmaciju te za veću samostalnost republika nije šovinizam i da ne šteti Jugoslaviji'." [936]

U jednom sažetijem izvješću tih je dana britanski generalni konzul prikazao stanje međunacionalnih odnosa. Nakon vrlo pojednostavljene i ničim potkrijepljene tvrdnje da je nakon rata stanovništvo Jugoslavije sebe smatralo Jugoslavenima više negoli Hrvatima, Srbima, Slovencima i Makedoncima, pri čemu je Britanac oduševljenje među pristašama Jugoslavije i pobjednicima proširio na većinu sta-

[934] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 465 – 469.
[935] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.
[936] ISTO.

novništva, naglašava se da se to u međuvremenu promijenilo. I Dugald L. Stewart, novi britanski veleposlanik, izvještavajući o snažnom proturuskom i liberalnom raspoloženju, javljao je da obični ljudi za sve probleme osuđuju Beograd.

> „Za svaku sitnicu koja je u Hrvatskoj krenula krivo, pa i lanjski loš urod krumpira, krivi su centralisti u Beogradu a osobito Rankovićevi špijuni koji su još uvijek u službi." [937]

Umjesto potiskivanja nacionalnih osjećaja u Hrvatskoj se počelo tolerirati njihovo javno očitovanje, a takva je politika 1971. naglo eskalirala. Mladima „nacionalna ideja znači mnogo više nego marksizam i samoupravljanje". Tako je, konstatira se, Ivan Zvonimir Čičak bio izabran za studenta-prorektora Zagrebačkog sveučilišta iako je bio „izraziti nacionalist, nije bio član SK i nije krio svoje katoličanstvo".[938]

Ivan Zvonimir Čičak

Pitanje nacionalne ravnopravnosti bilo je u Hrvatskoj postavljeno kao jedna od najvažnijih tema. Ocjenjivalo se da se ograničava hrvatska kulturna samobitnost, da se poseže za njezinom kulturnom baštinom, a da drugi narodi imaju više mogućnosti iskazivati svoj nacionalni individualnost. O tome su pisali intelektualci poput Dubravka Jelčića, Franje Tuđmana i Ivana Babića, koji su nastupali mimo partijskih foruma. Široko je bilo prihvaćeno mišljenje da Srbi dominiraju, a da ih vlast protežira jer su u Jugoslaviji jedini državotvorni. Osim toga, prema istom uvjerenju jugoslavenstvo je bilo, zapravo, samo paravan velikosrpstvu. Spomi-

[937] ISTO.
[938] ISTO.

njali su se podaci da Srbi, nesrazmjerno svojem broju u stanovništvu, zauzimaju mjesta u Savezu komunista i državnim strukturama, napose u policiji i vojski, dakle upravo u onim djelatnostima koje su ostvarivale ili nadgledavale ostvarivanje državne politike. I jedan od vodećih hrvatskih komunista Mika Tripalo mislio je da su Srbi na rukovodećim položajima u SKH, u državnom aparatu i „nekim važnim službama" imali prednost. Osim toga, upozoravalo se, iz Hrvatske odlazi najviše radnika u inozemstvo, a da se u Hrvatskoj naseljavaju Srbijanci putem izgradnji brojnih vikendica na hrvatskom moru, kao što je spomenuto na sjednici Izvršnog komiteta CK SKH u veljači 1970.[939]

Policajci u službi

Na pokušaje da se uravnoteži nacionalna struktura policije, mnogi Srbi odgovorili su optužbama da se provodi prebrojavanje, koje vodi prema ugrožavanju i izbacivanju s posla. U tome je veliku ulogu odigrao srbijanski tisak. U vodstvu

[939] I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 293; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 109; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 271, 293.

CK SKH protivnici „nacionalne linije", prema S. Dabčević-Kučar, izbjegavali su raspravu o biti problema te su prigovarali što se taj problem javno postavlja. Upozoravali su na uznemirenost ljudi koji će, kako je rekao Čedo Grbić, izazvati „vrenje i raspoloženje s kojima više ne možemo ovladati". S. Dabčević-Kučar u svojim je sjećanjima naglasila da njezini protivnici u CK SKH nisu željeli prihvatiti činjenicu da su Hrvati već bili uznemireni jer da su se osjećali zapostavljeni.[940]

Kao ilustraciju različitog stanja u republikama treba navesti da je Latinka Perović, sekretar CK SKS, u vrijeme dok je hrvatsko vodstvo inzistiralo na važnosti nacionalne ravnopravnosti, smatrala nužnim da se u Srbiji mora naglašavati da nacije nisu komunistička izmišljotina, nego da su realnost, a sve nasuprot stalnom rađanju ideje o stvaranju nove jugoslavenske nacije.[941]

Potpredsjednik Saveza sindikata Hrvatske Jure Sarić na Prvoj konferenciji SSH u Opatiji 23. travnja 1971. upozorio je da načelo pariteta zahtijeva odgovarajuću nacionalnu strukturu od radne organizacije do Federacije, a da je u nekim općinama i poduzećima, u kojima su prevladavali Hrvati, česta praksa da su rukovodeće ekipe sastavljene od „radnika drugih nacionalnosti". Dakako, svima je bilo jasno da su to Srbi. Široko rasprostranjeno uvjerenje da je nacionalna struktura u većim poduzećima na štetu Hrvata, nagnala je Gradski komitet SKH Zagreba da u travnju 1972. izradi analizu stanja nacionalne strukture kadrova u svim većim poduzećima, društveno-političkim organizacijama Zagreba, Skupštini grada i Službe javne sigurnosti GK SKH. Iako se konstatiralo da je kadrovska struktura uravnotežena, podaci koji bi to potvrdili nisu objavljeni.[942]

Dostupni podaci potvrđuju nesrazmjernu nacionalnu strukturu najvažnijih državnih tijela, napose strukture tijela represije, tj. policije i vojske, diplomacije i informativne djelatnosti. Statistika će pokazati izrazitu nacionalnu neravnomjernost prema kojoj su Hrvati prednjačili u odlasku iz Jugoslavije, iako je kretanje gospodarske emigracije s istoka prema zapadu i s juga prema sjeveru bilo dio općeg svjetskog trenda koji je zahvatio sve europske zemlje s otvorenim granicama.

Zbog usporedbe s kasnijim tablicama u kojima će biti prikazana nacionalna struktura federalnih tijela, tablice 81. i 82. sadrže temeljne podatke o nacionalnoj i republičkoj strukturi stanovništva u Jugoslaviji 1971.

---

[940] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 327, 644.

[941] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 659.

[942] *Izvještaj o pojavama i razvoju nacionalističkih djelovanja i frakcionaškoj aktivnosti u Zagrebu*, Zagreb, GK SKH Zagreb, 1972., 14, 17; Z. RADELIĆ, *Savez sindikata Jugoslavije i Hrvatske, Kronologija (1945 – 1985)*, 117.

Tablica 81. Stanovništvo Jugoslavije 1971.[943]

Rrepublika		Broj stanovnika	Udio u %
Bosna i Hercegovina		3 746 111	18,3
Crna Gora		529 604	2,6
Hrvatska		4 426 221	21,6
Makedonija		1 647 308	8,0
Slovenija		1 727 137	8,4
Srbija	Srbija	8 446 591	41,2
	Uža Srbija	5 250 365	25,6
	Kosovo	1 243 693	6,1
	Vojvodina	1 952 533	9,5
Jugoslavija		20 522 972	100,0

Tablica 82. Nacionalni raspored u Jugoslaviji 1971.[944]

Nacija	Broj	Udio u Jugoslaviji %	Udio u svojoj republici ili pokrajini u %	Od ukupnog broja svih pripadnika žive u svojoj republici ili pokrajini u %	Od ukupnog broja svih pripadnika žive u drugim republikama ili pokrajini u %
Crnogorci	508 843	2,5	67,2	69,9	30,1
Hrvati	4 526 782	22,1	79,4	77,6	22,4
Makedonci	1 194 784	5,8	69,3	95,6	4,4
Muslimani	1 729 932	8,4	39,6	85,7	14,3
Slovenci	1 678 032	8,2	94,0	96,8	3,2
Srbi	8 143 246	39,7	71,2	73,9	26,1
Albanci	1 309 523	6,4	73,3	70,0	30,0
Mađari	477 374	2,3	24,4	88,8	11,2
Jugoslaveni	273 077	1,3	–	–	–

Prema nekim autorima u Hrvatskoj je u Udbi bilo samo 20 %, a u policiji oko 30 % Hrvata, a Srba je prema tim procjenama bilo od 76 % do „gotovo 80 %". U republičkim državnim tijelima Srba je bilo oko 24 %. Ta su pitanja bila osobito osjetljiva na lokalnim razinama. U Vinkovcima je od 46 službenika SUP-a Hrvat bio samo jedan i to na administrativnom poslu, a u Zagrebu su od 13 šefova policijskih postaja bila trojica Hrvati. Veliku prevlast u tijelima unutarnjih poslova imali su Srbi i u Zadru. U republičkim i gradskim političkim organizacijama u Zagrebu, od svih biranih i zaposlenih, tih je godina bilo samo 30 % Hrvata i čak

[943] *Jugoslavija 1918 – 1988, Statistički godišnjak*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1989., 40.
[944] ISTO, 40 – 49.

70 % Srba. Takvi odnosi u administraciji svakako nisu mogli biti primjer kako bi se trebali rješavati međunacionalni odnosi.[945]

Osim u Hrvatskoj, i u saveznim institucijama uočeni su problemi s nacionalnom i republičkom strukturom. Iako nije jasno koga su sve mnogi autori obuhvatili u svojim prebrojavanjima, prema nekima koji su se time bavili, među zaposlenima u središnjim saveznim tijelima 1970. bilo ih je iz uže Srbije 82, Hrvatske 63, Bosne i Hercegovine 56, Crne Gore 54, Slovenije 39, Makedonije 37, Vojvodine 15 i Kosova 9 zaposlenika.[946] Drugi autori, koji očito uključuju sve zaposlene bez obzira na razinu i odgovornost posla, raspolažu s manje uravnoteženim podacima. Prema njima 1969. u saveznoj administraciji, kada su prvi puta objavljeni takvi podaci, Hrvata je bilo 8,6 %, Srba čak 73,6 %, Crnogoraca 7,2 %, dok je bilo 6,8 % svih ostalih i 3,8 % neopredijeljenih.[947] Šime Đodan prikupio je javno objavljene podatke, koji su iskazani u tablici 83.

Tablica 83. Funkcionari u saveznim tijelima, organizacijama i ustanovama 1969.[948]

Nacionalnost	Izborni dužnosnici	Dužnosnici uprave	Pravosudni organi	Radne organizacije koje pružaju usluge saveznim tijelima
Crnogorci	58	304	34	28
Hrvati	32	414	17	41
Makedonci	17	110	7	11
Slovenci	15	154	12	6
Srbi	492	3 043	196	599
Albanci	2	7	1	1
Mađari	1	6	0	3
Slovaci	1	0	0	1
Talijani	0	0	0	1
Turci	1	1	0	0
Židovi	4	8	1	1
Neopredijeljeni	31	179	3	11
Ostali	1	21	3	2

[945] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 324; F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 257, 259; V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 3., 176; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 379.

[946] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 530.

[947] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 175. Poziva se na *Ekonomsku politiku* 1969., 847.

[948] Neopredijeljeni su uglavnom Muslimani. Vidi: *Ekonomska politika*, Beograd, 27. 1. 1969., prema: Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 92.

Slični podaci dostupni su i u drugih autora.[949] Bogdan Denić očito drukčijom je metodom prikupljao i sređivao podatke, ali i njegovi sistematizirani podaci, iako donekle različiti, potvrđuju zaključke drugih autora.

Tablica 84. Nacionalna struktura saveznih administrativnih tijela 1969. (u %)[950]

Nacionalnost	Voditelji	Svi zaposleni	Ukupno stanovništvo 1971.
Crnogorci	15,1	7,2	2,5
Hrvati	19,1	8,9	22,0
Makedonci	7,8	3,3	5,8
Muslimani	5,1	2,9	8,4
Slovenci	10,0	4,0	8,3
Srbi	39,4	66,6	39,7
Albanci	0,8	0,9	6,4
Ostali	2,5	4,8	4,3

Objašnjenje da nacionalno okruženje ima ogroman utjecaj na nacionalnu strukturu zaposlenih logično je, ali kosi se sa strogim poštovanjem federalnog sustava, koji bi umjesto oslonca na najbliže kadrove – što je u jednonacionalnom okruženju Beograda moglo rezultirati samo nepogodnom strukturom za većinu federalnih članica – morao u punoj mjeri uvažavati osjetljivost prema pitanjima nacionalne ravnopravnosti. Napose, nezadovoljstvo federalnih članica mogla je izazvati nacionalna struktura zaposlenih u Ministarstvu vanjskih poslova, u kojem zaposlenici, barem oni u diplomatskim predstavništvima, velikim dijelom nisu bili vezani za glavni grad, a trebali su biti izraz složenosti države koju su predstavljali.

Jedna od najosjetljivijih federalnih institucija s obzirom na njezinu ulogu, ali i na važnost nacionalnog sastava, bila je JNA. Kao i na svako drugo važno pitanje, monopol na pitanja vezana za JNA imao je samo najviši partijski i državni vrh. Svako javno iznošenje nedostataka u vojsci moglo je izazvati reakciju i optužbu za neprijateljske namjere. Najosjetljivije pitanje bilo je svakako njezin nacionalni sastav, pa se nacionalno prebrojavanje, a napose prebrojavanje generala, prema nekim svjedočenjima, iako za kasnije razdoblje, procjenjivalo kao čin razbijanja JNA i Jugoslavije. Međutim, stanje je bilo takvo da je to izazvalo nezadovoljstvo i u vrhu SKJ. Na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ 28. siječnja 1965. rečeno je da je sastav časnika primjeren nacionalnom sastavu Jugoslavije samo u visokim časničkim strukturama. Ministar obrane I. Gošnjak potvrdio je da su Crnogorci

[949] Jože PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 290.

[950] *Izborni sistem u uslovima samoupravljanja*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1969., prema: Bogdan Denis DENITCH, *The Legitimation of a Revolution The Yugoslav Case*, New Haven and London, Yale University Press, 1976., 111.

i Srbi iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske prezastupljeni, a da je premalo Hrvata, Slovenaca i Makedonaca. Branko Mamula uzroke je slabog odaziva Hrvata i Slovenaca vidio prije svega u porastu općeg standarda stanovništva, zbog čega vojni poziv više nije bio izlaz za siromašnu djecu, te u općoj neprivlačnosti vojnog poziva, koji više nije jamčio društvene povlastice. Prijedlogu generala Ivana Rukavine da se otvaranjem vojnih škola u Hrvatskoj poveća udio Hrvata, Branko Mamula usprotivio se tvrdnjom da će školovanje u republikama razbiti jedinstvo vojske. Na sastanku u CK SKH, na kojem je govoreno o tim pitanjima, M. Tripalo pokušao je doskočicom upozoriti na neprikladno stanje, rekavši da su prije ratnu mornaricu vodili Crnogorci, a sada Ličani i Kordunaši, misleći na B. Mamulu, hrvatskog Srbina.[951]

Dostupni podaci o strukturi časnika potvrđuju najnepovoljniju strukturu za Hrvate. Prema nekim autorima, potkraj 60-ih i početkom 70-ih godina Srbi i Crnogorci, koji su imali udio od 42 % u stanovništvu, imali su više od 67 % generala i časnika, 70 % sastava Udbe i 80 % dužnosnika u saveznim institucijama.[952] Nacionalni sastav aktivnih časnika pokazuje pad postotka Hrvata i Slovenaca, a veliki porast Srba i Crnogoraca. Da se početna nacionalna struktura poremetila nakon rata, dokazuje usporedba nacionalne strukture časnika iz 1945., koja je bila puno bliža nacionalnoj strukturi stanovništva, s nacionalnom strukturom iz 1969. Odnos se poremetio najviše na račun Hrvata, a u prilog Srba.

Tablica 85. Nacionalna struktura časnika JNA u odnosu na strukturu stanovništva 1945. – 1969. (u %)[953]

Nacionalnost	1945.	1954.	1959.	1962.	1969.	Razlika 1953. : 1959.	Razlika 1961. : 1962.	Razlika 1961. : 1969.
Crnogorci	9,20	11,10	9,90	9,80	9,00	+7,15	+7,03	+6,23
Hrvati	22,72	20,30	20,5	19,3	14,70	–2,97	–3,85	–8,45
Slovenci	9,71	7,00	7,10	8,57	5,30	–1,68	–2,07	–3,27
Srbi	50,97	56,80	57,80	59,70	60,1	+16,08	+17,62	+18,02
Ostali	3,82	1,30	1,10	1,00	6,30	–16,9	–16,79	–11,49

Tablica 86. potvrđuje pravilo da se nacionalna struktura poboljšavala s visinom činova, to jest da se prilagođavala izravnim intervencijama u korist manje zastupljenih nacija.

[951] Branko MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, CID, 2000., 44, 278, J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 276.

[952] B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 9.

[953] „Ostali" su 1969. porasli zbog nacionalno neizjašnjenih, tj. porastao je broj Jugoslavena. D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 208 – 209, 217; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 429, 430; M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 50.

Tablica 86. Nacionalna struktura generala JNA 1954. – 1969. (u %)[954]

Nacionalnost	1954.	1958.	1962.	1966.	1969.	Stanovništvo: popis 1961.
Crnogorci	29,7	27,5	23,2	20,8	19,4	2,77
Hrvati	18,1	21,6	18,5	19,7	21,1	23,15
Makedonci	1,9	1,2	2,4	2,3	3,9	5,64
Slovenci	9,0	8,4	9,1	8,1	6,5	8,57
Srbi	38,1	40,1	46,1	47,1	46,6	42,08
Srbi iz Srbije	23,9	26,3	33,5	34,0	32,3	30,75
Srbi iz ostalih republika	14,2	13,8	12,6	13,1	14,3	11,3
Ostali	3,2	1,2	0,7	2,0	2,5	17,79

Međutim, mnogi podaci potvrđuju prijašnje zaključke o neuravnoteženoj nacionalnoj strukturi časničkog kadra na nižim razinama. I tamo gdje je trebalo očekivati veći udio Hrvata i Slovenaca, napose na području Pete vojne oblasti sa središtem u Zagrebu, prema obavijestima najvišeg hrvatskog vodstva nije bilo tako.

Tablica 87. Nacionalni sastav zapovjedničkog kadra u 5. vojnoj oblasti (vjerojatno početkom 70-ih)[955]

Nacionalnost	Načelnici štabova pukova i brigada	Zapovjednici pukova i brigada	Zapovjednici bataljuna i divizija	Komandiri četa i baterija
Crnogorci	0	1	4	5
Hrvati	5	3	9	43
Slovenci	0	4	5	0
Srbi	12	18	34	228
Ostali	2	0	0	60
Ukupno	19	26	53	336

Još izrazitiji nesklad otkriva nacionalna struktura dočasnika. Očito je vodstvo JNA na višim razinama praksu usklađivalo s političkim opredjeljenjima, a za to nije bilo volje, a vjerojatno ni velikih mogućnosti na nižim razinama. Posao dočasnika nije bio ni reprezentativan ni privlačan. Možda je tu puno više do izražaja došlo socijalno stanje, iako nijedna republika nije oskudijevala siromašnom djecom. Očito siromaštvo i školovanje na račun države nije bilo dovoljno poticajno da bi se osnovnoškolci odlučivali za taj poziv. Koliko je na to utjecao jezik, strah od odlaska u još siromašnije i udaljenije krajeve od kuće, a koliko različit stav nacija prema jugoslavenskoj državi, ostaje otvoreno pitanje. I ovdje se pokazuje pravilo, ako zanemarimo druge nacije i manjine, da je zastupljenost ide na štetu Hrvata, a u prilog Srba. Ni otvaranje vojnih gimnazija u Zagrebu i Ljubljani nije pomoglo u popravljanju stanja.

[954] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 210 – 211; *Jugoslavija 1918 – 1988, Statistički godišnjak*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1989., 40 – 49; B. D. DENITCH, *The Legitimation of a Revolution The Yugoslav Case*, 114.

[955] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 429.

Tablica 88. Nacionalna struktura dočasnika JNA 1959. – 1969. (u %)[956]

Nacionalnost	1959.	1962.	1969.	Udio u ukupnom stanovništvu SFRJ prema popisu 1961.	Razlika 1961.:1969.
Crnogorci	6,8	6,5	5,8	2,77	+3,03
Hrvati	13,0	12,6	12,6	23,15	–10,55
Makedonci	8,1	7,8	7,5	5,64	+1,86
Slovenci	3,1	2,7	2,6	8,57	–5,97
Srbi	66,8	68,0	65,6	42,08	+23,52
Ostali	2,2	2,4	5,9	17,79	–11,89

Jedini pozitivni odnos imali su Hrvati u nacionalnoj strukturi vojnih službenika, na što je vjerojatno utjecala upućenost vojske na civilno i stručno stanovništvo, ali i, u strogom vojnom smislu, njihova manje važna uloga. Zanimljivo je da su tu Slovenci jedini od svih naroda bili u minusu.[957]

Potpuniju sliku strukture JNA osim nacionalne strukture, daju i podaci o strukturi prema republičkoj pripadnosti, koja potvrđuje podatke o popularnosti vojnog poziva među Srbima, a najviše među Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Tablica 89. Republička pripadnost aktivnih vojnih osoba 1967. (u %)[958]

Republika	Ukupno	Razlika	Č	Razlika	DČ	Razlika	VS	Razlika	Udio u SFRJ prema popisu 1961.
BiH	15,7	–2	16	–1,7	16	–1,7	11,2	–6,5	17,7
Crna Gora	6,5	+4	8,4	+5,9	4,9	+2,4	3,9	+1,4	2,5
Hrvatska	23,4	+1	27,1	+4,7	18,8	–3,6	30,9	+8,9	22,4
Makedonija	6,7	–0,9	5,2	–2,4	8,1	+0,5	7,3	–0,3	7,6
Slovenija	3,9	–4,7	5,3	–3,3	2,3	–6,3	5,8	–2,8	8,6
Srbija	43,2	+2	37,3	–3,9	49,5	+8,3	39,7	–1,5	41,2

Jedan od načina da se poveća zanimanje za vojni poziv među pripadnicima nacija s premalom zastupljenošću u JNA, a napose među Hrvatima, bila je i ideja da vojnici u većem postotku služe u svojim republikama. Taj je prijedlog Komisije CK SKH, koju je vodio general Rade Bulat, naišao na otpor JNA. Tvrdnje da među Hrvatima nema interesa za vojni poziv osporene su u Orahovici, Đakovu i Podravskoj Slatini, gdje su vojno-teritorijalna tijela davala jednostrane, pa i netočne karakteristike za Hrvate koji su se prijavljivali za časničke škole.

[956] Nema podataka za Muslimane. Vidi: D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 214 – 215.

[957] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 215.

[958] Č: časnici; DČ: dočasnici; VS: vojni službenici. Vidi: Drago NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1989., 217.

Tablica 90. Nacionalna i republička struktura aktivnih vojnih osoba 1969. (u %)[959]

Republika/ nacija		Cg.	Ju.	Hr.	Ma.	Sl.	Sr.	O.	Ukupno	Udio u SFRJ prema popisu 1961.
BiH		0,04	1,36	1,6	0,0	0,04	12,6	0,1	15,74	17,7
Crna Gora		5,72	0,17	0,09	0,0	0,02	0,09	0,01	6,1	2,5
Hrvatska		0,04	1,22	11,7	0,0	0,13	9,3	0,14	22,53	22,4
Makedonija		0,07	0,11	0,06	5,81	0,04	0,76	0,05	6,81	7,6
Slovenija		0,01	0,09	0,06	0,0	3,51	0,05	0,01	3,73	8,6
Srbija	SR	1,3	1,43	0,63	0,07	0,13	39,6	1,46	44,62	41,2
	uža SR	0,29	1,05	0,17	0,04	0,07	33,0	0,38	35,0	–
	Kos.	0,09	0,07	0,03	0,02	0,01	2,1	0,25	3,38	–
	Voj.	0,11	0,31	0,43	0,01	0,05	4,5	0,38	6,24	–
I		0,02	0,02	0,06	0,12	0,13	0,09	0,03	0,47	–
Ukupno		7,2	4,4	14,2	6,0	4,0	62,4	1,8	100,00	–
Udio u SFRJ prema popisu 1961.		2,77	1,7	23,15	5,64	8,57	42,08	16,09	100,00	–

Mnogima su prepreku za vojno školovanje pronašli među njihovim precima. Bili su sumnjivi jer su njihovi djedovi i očevi prije rata surađivali s građanskim strankama, u ratu s neprijateljem, a nakon rata bili su protiv „nekih kampanja". Prema tim podacima, uključivanje većeg broja Hrvata u policiju i vojsku namjerno je sprječavano. Godine 1967. postotak vojnih đaka Srba bio je za 20,62 % veći od udjela Srba u stanovništvu Jugoslavije, a za Hrvate taj postotak bio negativan za 9,44 % te za Slovence za 5 %. Godine 1969. od 997 primljenih u sve vojne škole u Jugoslaviji bilo je 429 Srba i samo 135 Hrvata.[960]

Ipak, veća osjetljivost za nacionalnu uravnoteženost državnih kadrova urodila je rezultatima. Tako je JNA u nekim svojim elitnim zvanjima u nekoliko godina uspjela popraviti lošu nacionalnu strukturu. Podaci za Zrakoplovnu gimnaziju u Mostaru pokazuju da se političkom voljom moglo utjecati da se nacionalni sastav đaka približi nacionalnoj strukturi stanovništva i da se dosljednije poštuju federalna načela. Tako je postotak Hrvata sa 9,4 % u 1963. povišen na 24,1 % u 1969., a broj Srba u istim godinama smanjen sa 69,3 % na 44,4 %.[961]

Među vrlo važnim djelatnostima sa stajališta nacionalne ravnopravnosti u jednostranačkom i federalnom sustavu bila je informativna djelatnost. Naime, osim informiranja novinarima je bila namijenjena i promidžbena funkcija, ne samo pre-

[959] U ovoj i drugim tablicama: SR = Srbija, uža S. = Srbija bez pokrajina, Kos. = Kosovo, Voj. = Vojvodina, Cg. = Crnogorci, Hr. = Hrvati, Ju. = Jugoslaveni, Ma. = Makedonci, Sl. = Slovenci, Sr. = Srbi, I = rođeni u inozemstvu, O. = ostali (u drugim tablicama i: Al. = Albanci, Mađ. = Mađari, Mu. = Muslimani). D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, Beograd, 221.

[960] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 120; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 429, 431; M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 50.

[961] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 187.

ma stanovništvu, nego i prema inozemstvu. U uvjetima slabe dostupnosti stranih novina, raspačavanje kojih je često bilo zabranjivano, te nepoznavanja stranih jezika među stanovništvom, uskraćivanja informacija ili zabranjivanja nepoćudnih interpretacija, domaći su dnevnici i tjednici imali presudnu ulogu. Posebnu ulogu imala je jugoslavenska državna agencija Tanjug, koja prenosila službene informacije vlade. Međutim, i nacionalna struktura inozemnih dopisnika, glavnih urednika i ravnatelja Tanjuga od 1943. do 1993. pokazuje da su i tu prevladavali Srbi i Crnogorci sa 74,53 %, a da su Hrvati bili zastupljeni sa samo 13,85 %.[962]

Savka Dabčević-Kučar drži govor na Trgu Republike, današnjem Trgu bana Josipa Jelačića, u Zagrebu

S obzirom na veliku prisutnost Hrvata u susjednoj Bosni i Hercegovini, važan je i uvid u tamošnje podatke. I u SK Bosne i Hercegovine Srbi su bili više zastupljeni nego što je bio njihov udio u strukturi stanovništva. Godine 1971. u SK BiH bilo je samo 11,1 % Hrvata, 28,3 % Muslimana i 53,5 % Srba. Unatoč kampanjama za popravak nacionalne strukture SK Bosne i Hercegovine, ona nikad nije usklađena s nacionalnom strukturom republike. Podaci o osjetljivijim državnim službama, kao što je služba za državnu sigurnost, upozoravaju da je ta volja u mnogih bila samo deklarativna. Dakako, deklarativna volja, a ne uvijek istinska

[962] *Tanjug – pola veka 1943. – 1993.*, Beograd, Novinska agencija „Tanjug", 1993., prema: D. M. ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, 211.

želja, pretpostavljam, izražena je ne samo u Srba i Muslimana, nego i u Hrvata, koji se, po svemu sudeći, nisu toliko poistovjetili s državom kao ostala dva naroda. Od 1945. do 1966. među časnicima Ministarstva unutarnjih poslova Bosne i Hercegovine bilo je samo 2,75 % Hrvata, 9,92 % Muslimana i čak 87,13 % Srba. Poznata je struktura ukupno zaposlenih u Udbi, odnosno SDS-u MUP-a Bosne i Hercegovine, iako za ukupno razdoblje socijalističke Jugoslavije, a ne samo za razdoblje o kojem se ovdje govori. Uglavnom, prema podacima za razdoblje od 1945. do 1991. u SDS bilo je 9,30 % Hrvata, 23,60 % Muslimana i 66,60 % Srba. Takvo stanje u državnim službama i SK Bosne i Hercegovine nije moglo biti razlogom za zadovoljstvo ne samo bosanskohercegovačkih Hrvata, nego i Hrvata u susjednoj Hrvatskoj.[963]

Zanimljivo je da i struktura sumnjivih ili režimu neprijateljskih osoba pokazuje velike razlike u nacionalnoj pripadnosti. Prema toj strukturi, a na temelju dosjea Službe državne sigurnosti Bosne i Hercegovine o sumnjivim ili neprijateljskim osobama potkraj 80-ih, Hrvati su predvodili sa 73,19 %, slijedili su Muslimani sa 16,83 %, dok je Srba bilo najmanje sa 15,62 %. Nema razloga vjerovati da su ti podaci bili bitno drukčiji početkom 70-ih godina.[964]

[963] D. M. ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, 144, 145.
[964] ISTO, 162.

JEZIK I IDENTITET

Već sam konstatirao da su komunisti nakon osvajanja vlasti sustavno potiskivali mnoge iskaze tradicionalne nacionalne kulture u nastojanju da učvrste jugoslavensku državu prožetu novom i zajedničkom komunističkom ideologijom. No, u tom procesu zaštite dugoročnih interesa državne cjeline i njezina opstanka, logikom većine i zemljopisnog središta savezne administracije, a rjeđe smišljenom politikom vlasti, nametao se srpski jezični standard kao kralježnica zajedništva, osobito narodima slične kulture i sličnih jezika. Politika jezičnog jedinstva obuhvatila je Crnogorce, Muslimane, Hrvate i Srbe, a Makedonci i Slovenci, narodi izvan hrvatsko-srpskog jezičnog kruga, ostali su izvan tih pokušaja. Zbog velike sličnosti jezika lakoća hrvatsko-srpskog zbližavanja uzrokovala je jake frustracije. Takva su nastojanja mnogi Hrvati, koji su jezik držali bitnom odrednicom nacionalne individualnosti, doživljavali kao ugrožavanje svoga nacionalnog identiteta. Osobito je to bilo izraženo u Bosni i Hercegovini, gdje je i u predjelima s hrvatskom većinom gotovo u pravilu prevladavao srpski jezični standard.[965]

Vrhunac takvih nastojanja, dakako pod nadzorom KPJ, bio je *Novosadski dogovor*, nastao za vrijeme susreta srpskih i hrvatskih intelektualaca od 8. do 10. prosinca 1954. Dogovoreno je da se u praksi ostvari ono što su ocijenili teorijski neupitnim, a to je da je riječ o jednom jeziku, dva izgovora i varijante te dva imena. U tom smislu jezikoslovci su se trebali dogovoriti o minimalnom usklađivanju pravopisa i drugih jezičnih pravila. *Novosadski dogovor* bio je pokušaj da se ostvari veće približavanje hrvatskog i srpskog jezika, a time i Hrvata i Srba, ali i Crnogoraca te muslimana, koji su se izjašnjavali kao pripadnici Hrvata i Srba, ili kao nacionalno neopredijeljeni. Međutim, mnogi, napose na hrvatskoj strani, ocijenili su da je to pokušaj integracije južnoslavenskih naroda, a da je borba za samostalnost hrvatskog jezika dio borbe protiv hegemonističkog unitarizma i asimilacije Hrvata te za opstanak Hrvata. Problematika jezika, kao i sva ostala pitanja kulture, bili su 60-ih teren gdje se pokazivalo neslaganje s politikom unitarizacije. Dakako, nezadovoljstvo je uvelike preraslo lingvističku problematiku.[966]

Ustav iz 1963. u članku 42. nalaže da su jezici i pisma ravnopravni, a da pripadnici naroda Jugoslavije imaju i pravo nastave na svom jeziku na području druge republike. Iznimka je predviđena jedino u JNA, pa je navedeno da se „iznimno" u JNA zapovijedanje, obuka i administracija vode na „srpskohrvatskom jeziku".[967]

[965] Bosna i Hercegovina, *Hrvatska enciklopedija*, 2., Be – *Da*, ur. Dalibor Brozović, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2000., 252 – 268, 261.
[966] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 202; B. DONAT, *Crni dossier*, 108.
[967] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 736.

Jedna od manifestacija unitarizacije bilo je pisanje *Historije KPJ* u kojoj nije sudjelovao nitko iz Hrvatske. Osim toga, tiskana je na svim jezicima, osim na hrvatskom jeziku. Kada je F. Tuđman, ravnatelj Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH), predložio da se tiska i na hrvatskom jeziku, neki članovi CK SKH rekli su mu da takav prijedlog ne bi bilo zgodno postavljati. Unatoč tome, pod vodstvom svog ravnatelja mnogi suradnici IHRPH-a iznijeli su niz kritika na nedostatke i promašaje *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije*. Tada je pokrenuta hajka na Institut zbog nacionalizma, ali, ipak, drugo izdanje knjige nije izišlo. Zanimljivo je da su Slovenci svoje izdanje popravili, i to uz odobrenje beogradskog izdavača Instituta za izučavanje radničkog pokreta.[968]

Nazivi hrvatskosrpski jezik u Hrvatskoj i srpskohrvatski jezik u Srbiji postali su prave dogme. Nije bilo preporučljivo govoriti o hrvatskom ili srpskom jeziku, nego isključivo o srpskohrvatskom ili hrvatskosrpskom jeziku, zapadnoj ili istočnoj varijanti. Tako se jedno znanstveno ograničenje pretvorilo u službeno nametnutu dogmu. Glavno jugoslavensko glasilo *Borba* tiskala se u Beogradu na ćirilici i ekavicom, pa se taj izvornik prevodio na ijekavicu i latinicu u Zagrebu. No, većina saveznih publikacija nije se prevodila, pa se uvriježila latinica, ali na ekavici. U Hrvatskoj se prigovaralo da se ne poštuje posebnost hrvatskog jezika, da su Srbi preuzeli samo latinicu, a sve je drugo, a napose znanstvena terminologija, preuzimano iz srpskog jezika.[969]

Sredinom 60-ih prvi su službeni zahtjevi da se ustavne odredbe o ravnopravnosti jezika dosljedno poštuju stigli iz Slovenije, i to u studenom 1966. Ta je republika zahtijevala da savezna uprava dosljedno poštuje sve jezike naroda i oba pisma. Tome se pridružili i Makedonci. S obzirom na to da je najveće nezadovoljstvo sa stanjem jezika u saveznim institucijama bilo u Hrvatskoj, počeli su dogovori među hrvatskim jezikoslovcima, književnicima i intelektualcima uopće, da javno reagiraju. Kada se pročulo da se priprema *Deklaracija*, CK SKH zadužio je trojicu svojih članova, Duju Katića, Peru Pirkera i Ivana Šibla, da spriječe njezino objavljivanje. No, trošak povlačenja *Telegrama* bio je prevelik, pa su se Duje Katić i Mirko Bošnjak, glavni urednik, dogovorili da se *Telegram* sa *Deklaracijom* ipak objavi. Štoviše, mislili su da *Deklaracija* i nije tako loša. *Telegram* je izišao 17. ožujka 1967.[970]

Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika potpisao je veliki broj hrvatskih kulturnih i znanstvenih institucija: Matica hrvatska, Društvo književnika

[968] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 278.
[969] P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 130, 132, 96.
[970] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 283; Milovan BALETIĆ, *Hrvatska simultanka. Prosinac sedamdeset prve*, 228; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 110; K. SPEHNJAK, Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, 576, 578.

Hrvatske PEN-klub, Hrvatski centar, Hrvatsko filološko društvo, Staroslavenski institut, Društvo književnih prevodilaca, kao i brojne katedre i instituti za jezik i književnost HAZU, Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Filozofskog fakulteta u Zadru. Potpisnici su utvrdili da je hrvatski jezik u sklopu oživljavanja etatizma, unitarizma i hegemonizma, doveden u neravnopravan položaj jer se putem upravnog aparata, sredstava javne i masovne komunikacije provodi nametanje srpske varijante kao državnog jezika. Pozvali su na neotuđivo pravo da svaki narod svoj jezik nazove vlastitim imenom, pa tako i hrvatski. Riječju, zahtijevali su ravnopravno mjesto za hrvatski jezik. Otvoreno su ustali protiv srpskog kao državnog jezika, koji se širio preko saveznih institucija: JNA, Tanjug, Jugoslavenska radio televizija (JRT), Pošta telegraf i telefon (PTT), Jugoslavenske željeznice (JŽ), filmski žurnali, diplomacija, uprava i zakonodavstvo.[971]

Slijeva nadesno: Miloš Žanko, Mika Špiljak, Ivan Krajačić Stevo i Vladimir Bakarić

Odmah nakon objavljivanja slijedio je žestok napad. *Deklaracija* je ocijenjena kao šovinistička. Napad je predvodio Miloš Žanko, član CK SKH i potpredsjednik Sabora Socijalističke Republike Hrvatske, od 1967. potpredsjednik Savezne skupštine SFRJ. Uz njega bio je i Antun Biber, član CK SKH. Osim njih, angažirali su se i Boris Bakrač, Marinko Gruić, Milka Planinc i Uroš Slijepčević, članovi CK SKH, Jure Ivezić, predsjednik Organizaciono-političkog vijeća Sabora, a u Srbiji najviše Milentije Popović, član Predsjedništva SKJ i predsjednik Savezne skupštine, i Mijalko Todorović, član Predsjedništva SKJ. Zanimljivo je da je i J. Broz Tito, barem u početku, podržao hrvatsko vodstvo protiv M. Žanka.[972]

[971] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 517; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 354, 355; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 741.

[972] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 110; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 563.

Josip Broz Tito i Miroslav Krleža

V. Bakarić na sjednici Izvršnog komiteta SKH 3. travnja 1967. zaustavio je lavinu napada rekavši da postoji opasnost, ako se neko izvede na sud, da bude oslobođen te da bi komunisti time dobili pljusku. *Deklaraciji* je bila posvećena posebna plenarna sjednica CK SKH od 19. do 20. travnja 1967. Kao žarište nacionalizma označeni su Matica hrvatska, Matica iseljenika, skupina u Savezu književnika predvođena Petrom Šegedinom i IHRPH, iako ta institucija nije sudjelovala u potpisivanju *Deklaracije*. Iz CK SKH smijenjen je Vjećeslav Holjevac, a Franjo Tuđman smijenjen je s mjesta ravnatelja IHRPH i izbačen iz Saveza komunista. Miroslav Krleža „ispušten" je iz CK SKH, bez ikakve rasprave. Tome je, vjerojatno, pridonijelo to da su M. Krleža i M. Tripalo prije toga bili kod J. Broza Tita. Krleža je odbio povući potpis, da mu se ne bi izrugivali, ali je pristao na ostavku. I J. Broz Tito i M. Krleža imali su razumijevanje za međusobno različite položaje. J. Broz Tito uvažavao je Krležine stavove, ali je M. Krleži bilo jasno da Tito mora reagirati, ako želi zaustaviti započete javne međunacionalne sukobe. Od 70 članova SKH kažnjena su 34, od kojih je 10 isključeno. Zanimljivo je da je, osim obračuna u partijskim forumima, bilo i masovnih javnih reakcija. Tako je već sutradan nakon objavljivanja *Deklaracije*, na inicijativu Sime Dubajića, partizanskog prvaka, u Kistanju pokraj Knina 250 ljudi na zboru odlučilo da se poskidaju svi natpisi na latinici.[973]

Srpski intelektualci odgovorili su s *Prijedlogom za razmišljanje Društva književnika Srbije*, koji je potpisalo 42 člana. *Prijedlog* nije objavljen, ali javnost je doznala

[973] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 518; Savka DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 822; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 100, 111.

da su zahtijevali da Srbi u svim republikama dobiju pravo na svoj književni jezik, to jest ekavicu, i to u školama, izdavaštvu i novinama te da se u Srbiji prakticira ćirilica.[974]

Iako su inicijatori *Deklaracije* partijski kažnjeni, reakcija saveznih vlasti pokazala je da su neki njihovi stavovi prihvaćeni. Tako je SIV 25. prosinca 1967. odlučio da se od 1. siječnja 1968. sve savezne uredbe objavljuju na jezicima svih naroda. Konstatirano je da se prema dotadašnjoj praksi *Službeni list SFRJ* objavljuje u posebnim izdanjima na svim jezicima naroda Jugoslavije, ali da su uredbe u dodacima *Službenom listu SFRJ*, a posebice su istaknuti dodaci s međunarodnim ugovorima i drugim sporazumima, rješenja o odlikovanjima i pomilovanjima, uredbe o tehničkim mjerama, mjerama zaštite na radu, kao i normativi i jugoslavenski standardi u posebnom izdanju Jugoslavenskog zavoda za standardizaciju, objavljivani samo na srpskohrvatskom jeziku, to jest srpskom jeziku, i to latinicom. Priznato je da se time kršio *Ustav SFRJ*. Nove upute bile su na tragu rješenja neposredno nakon rata kad su se, primjerice, stenografski zapisnici skupštine i njezinih tijela objavljivali na jeziku zastupnika s kojim su nastupali, naizmjenično latinicom i ćirilicom.[975]

S obzirom na nezadovoljstvo u Hrvatskoj, rad na zajedničkom rječniku Matice hrvatske i Matice srpske bio je prekinut u studenom 1970., a u Komisiji za jezična pitanja SR Hrvatske izbio je sukob oko naziva hrvatskoga književnog jezika. Jedni su se zalagali za naziv „hrvatski književni jezik", a drugi da se rabili naziv „hrvatski ili srpski jezik".[976] Kao odjek zahtijevanja da se hrvatski jezik što više oslobodi pritiska srpske varijante, 1971. tiskan je *Hrvatski pravopis*, tzv. *Londonac*. Autori Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš upozorili su da propisani *Pravopis hrvatskosrpskog književnog jezika* ne donosi zadovoljavajuća rješenja, jer neke odredbe nisu bile u skladu s hrvatskom pravopisnom tradicijom, a ni njegov rječnik nije sadržavao oznake po kojima bi se znalo što ide u hrvatski književni jezik, a što ne.

> „Stoljetna hrvatska književna tradicija i snažan hrvatski jezični osjećaj nisu dopuštali da se u praksi prihvate sve pravopisne dvostrukosti toga priručnika te je tako nastao nesklad između pravopisne norme i pravopisne i jezične prakse." [977]

[974] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 736; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 517.
[975] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 743.
[976] ISTO, 736.
[977] Stjepan BABIĆ, Božidar FINKA, Milan MOGUŠ, *Hrvatski pravopis*, Zagreb, Školska knjiga, 1971., Pretisak, I.

S obzirom da je u međuvremenu promijenjena politika, knjiga je završila u tvornici papira. Ipak, od potpunog uništenja spašena je prebacivanjem nekih primjeraka u London. Od tuda i popularno ime knjige – *Londonac*. Od ostalih javnih zahtjeva u vezi s imenom u 1971. treba spomenuti zahtjev studenata da se u JNA rabi i hrvatski jezik.[978]

Poslijeratno razdoblje karakterizira opća prevlast klasnoga pristupa, pa se sve što je bilo nacionalno u pravilu povlačilo iz javnih manifestacija. Stvorilo se ozračje u kojemu je nacionalno izjašnjavanje bilo nepoželjno, osim u ispunjavanju obrazaca pri upisu u škole i popisu stanovništva. Štoviše, prema riječima S. Dabčević-Kučar, izrečenim na Desetoj sjednici CK SKH u siječnju 1970., brojni unitaristi vjerovali su da nacionalno opredjeljivanje slabi osjećaj pripadnosti socijalističkoj Jugoslaviji.

> „Oni smatraju da postojanje više nacija i narodnosti slabi Jugoslaviju. Zato nacionalni osjećaj smatraju sumnjivim pa ga (...) treba zabraniti i ukinuti. Ne vjeruju u jedinstvo koje se ostvaruje ne negiranjem, nego priznavanjem slobode i ravnopravnosti nacije. Hvata ih panični strah od same upotrebe riječi Hrvat, hrvatsko, hrvatski jezik i slično." [979]

U nekim sredinama je, očito, stanje bilo takvo da je S. Dabčević-Kučar u istom govoru procijenila nužnim upozoriti da u popisu stanovništva, predviđenim za 1971., nije dopustiv pritisak unitarista koji žele uvjeriti javnost da je „osjećanje pripadnosti socijalističkoj Jugoslaviji manje ako se (netko, primj. Z. R.) izjasni da je Hrvat".[980]

Osim jezika, prepoznatljivi čimbenici stvaranja i potvrđivanja nacionalne pripadnosti pojedinaca naciji bili su i povijest i tradicija. U komunističkoj reduciranoj ikonografiji iz hrvatske nacionalne povijesti samo su se socijalne bune promovirale punom pažnjom. Prostor koji im je davan u školskom programu i medijska pozornost bili su najbolji pokazatelji njihove važnosti, a samo su se usputno obilježavali ili čak prešućivali oni događaji koji su u prijašnjim razdobljima bili simboli nacionalnog ponosa i hrvatske državnosti. Najizrazitiji primjeri bili su Zrinsko-Frankopanska urota, Hrvatski sabor iz 1848., ban Josip Jelačić, Ugarsko-Hrvatska nagodba 1868., i odluka Hrvatskog sabora o osamostaljenju Hrvatske i izdvajanju iz Austro-Ugarske Monarhije 1918. Dakako, bune su dobile veliki javni prostor, a napose buna Matije Gupca, jer su ih vodile „potlačene socijalne snage".

[978] *Hrvatski leksikon*, II, L – Ž, Zagreb, Naklada leksikon d.o.o. 1997., 305; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 342.
[979] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 141.
[980] ISTO, 142.

Matija Gubec i Matija Ivanić trebali su biti dokazom stoljetnih borbi protiv gospodujućih klasa za jednakost, pravdu i slobodu, koji su nadahnjivali vladajući SK da inzistira na klasnoj solidarnosti radničke klase i svih radnih ljudi s njima. To nije bilo ništa novo. I HSS je u stvaranju svoje povijesne simbolike i traženju izvora za inspiraciju svojih sljedbenika, inzistirao na Matiji Gupcu, a potiskivao simboliku Zrinsko-Frankopanske urote, promatrajući je, dakako, s gledišta seljačkoga staleža. Suprotno takvom poistovjećivanju s potlačenim klasama, u Hrvatskoj je potkraj 60-ih bilo sve više događaja s državotvornim porukama u kojima se „reprezentirala etnička cjelina", a bez komunistima tako važnoga klasnoga pristupa. Osim toga, komunisti nisu bili samo republički, nego i internacionalni državotvorci, točnije borci za višenacionalnu i federalnu državu, što ih je upućivalo na izvlačenje iz zaborava samo onih historijskih ličnosti koje su u svome djelovanju naglašavale opći južnoslavenski smjer. Od onih s hrvatskih prostora to su bili, primjerice, Vinko Pribojević, Andrija Kačić Miošić, Juraj Križanić, Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački.[981]

Jedan od autora koji je objašnjavao događaje iz 1971. s teorijskih marksističkih i projugoslavenskih pozicija, bio je Ivan Perić.

> „Dakle, revolucionarni odnos prema problemima sadašnjosti utječe na identifikaciju s onim društvenim snagama koje su djelovale na korjenitijem mijenjanju socijalnih odnosa u prošlosti makar je to djelovanje u tom vremenu bilo negiranje etničke cjeline, predstavljene socijalnom i političkom moći vladajuće klase". [982]

Komunisti su mislili da je riješen nacionalni problem u socijalističkoj i federativnoj Jugoslaviji. Tvrdili su da je nacionalno diferenciranje Srba i Hrvata konačno završeno, a da srpska nacija nema gospodarsku ni kulturnu snagu da bi mogla ugroziti hrvatsku naciju. S. Šuvar upozorio je da su asimilacijske težnje katkad išle i obrnutim putem, ne samo od Srba prema Hrvatima, nego i od Hrvata prema Srbima u Hrvatskoj. Tvrdnju nije detaljnije obrazložio, ali je, isto tako, ustvrdio da je unatoč svim deklaracijama unitarizam kao oblik posredne asimilacije, ipak urodio malim plodovima denacionalizacije.[983]

Međutim, suprotno tome, „dio kulturnih radnika" vjerovao je da su Hrvatska i hrvatstvo ugroženi, o čemu je, prema D. Bilandžiću, govorila i jedna „informacija" iz 1964., očito namijenjena visokim političkim i državnim dužnosnicima. Zabri-

[981] I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 134.
[982] ISTO, 135.
[983] Stipe ŠUVAR, *Samoupravljanje i druge alternative*, Zagreb, Narodno sveučilište grada Zagreba – Centar za aktualni politički studij, 1972., 129, 130.

njavali su ih podaci o tome da država ne provodi sustavnu brigu o hrvatskoj kulturi, za razliku od srpske. Tako su, prema tim navodima, u Beogradu od 1945. izgrađena četiri objekta za kulturu, a u Zagrebu nije izgrađen nijedan. Strah za sudbinu hrvatske nacionalne kulture napose su poticala nastojanja srpskih povjesničara, koji su proglašavali srpskim dubrovačku književnost i Dubrovnik, kao i zadarsko zlato iz zbirke hrvatske crkvene umjetnosti. Na brojne primjedbe, od toga da beogradski klubovi kupuju najbolje hrvatske sportaše, nekada nogometaše, sada, primjerice, vaterpoliste, da se emitira samo dnevnik iz TV Beograd, do onih da se srpske knjige prodaju u svim hrvatskim knjižarama, a da se u Beogradu ne dopušta otvaranje hrvatske knjižare, CK SKH odgovarao je apelom o nužnosti razvijanja samoupravljanja u kulturi i poboljšanju materijalnoga položaja kulturnih radnika.[984]

Osim gospodarskih pitanja, reformi federacije i pitanja jezika, postavljalo se i pitanje hrvatske prošlosti i simbola. Isticanjem hrvatskih simbola, često bez zvijezde, napose pozivanjem na slavne povijesne ličnosti, poput bana Josipa Jelačića, Nikole i Petra Zrinskog te Frana Krste Frankapana, naglašavala se hrvatska državnost. Planiralo se da će se autocesta Zagreb – Split, za izgradnju koje je dobivena plebiscitarna podrška, nazvati Autoput kralja Tomislava. Parola s takvim zahtjevom bila je istaknuta i na Trgu Republike u Zagrebu, sadašnjem Trgu bana Josipa Jelačića, za vrijeme jednog Savkina govora. To je bilo šokantno za mnoge hrvatske komuniste nenavikle da nacionalni simbol dobije prednost pred klasnim simbolom, zajednički cijeloj Jugoslaviji. I to još podrškom komunističkog vodstva.

> „Otišli su znači tako daleko da su izvukli jednog kralja iz davnih vremena i suprotstavili ga Titu." [985]

Otvoreno pitanje bila je i fama da je u ustaškom logoru Jasenovac od 1941. do 1945. stradalo 700 000 ljudi, velikim dijelom Srba. Pitanje je bilo tako osjetljivo da je CK SKH odbio dati potporu Franji Tuđmanu, ravnatelju IHRPH-a, koji se 1965. pobunio protiv namjere da se u Spomen-parku stavi natpis s tim višestruko uvećanim i neargumentiranim brojem stradalih. U javnost nisu mogli prodrijeti logični argumenti, mimo onih važnijih historiografskih, kojima se dokazivalo da, ako bi zaista u Jasenovcu bilo ubijeno 700 000 ljudi, da bi bilo ubijeno svaki dan 500 ljudi ili 20 svaki sat. Može se pretpostaviti da je fama o broju stradalih bila argument onima koji su u zahtjevima za većom samostalnosti Hrvatske vidjeli opasnost za komunističku vlast. Naime, izbjegavanjem otvaranja pitanja stvarnog broja stradalih nije se samo sprječavalo otvaranje znanstvene polemike koja bi se

[984] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 451.
[985] J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 78.

mogla pretvoriti u međunacionalnu polemiku, nego se zadržavanjem uvriježenog broja željelo spriječiti da bi erozija jedne „neupitne" istine mogla otvoriti i pitanje drugih istina, a napose monopola komunističkih vlasti. Na kraju je F. Tuđman ipak uspio uz pomoć nekih članova Saveza boraca spriječiti postavljanje ploče s navedenim brojem stradalih.[986]

Zanimljivo je da se oko prevladavajućih tendencija u nacionalnom pitanju u komunističkoj organizaciji gotovo postigao konsenzus među istaknutim hrvatskim komunistima, kao što su bili V. Bakarić, M. Tripalo i F. Tuđman, bez obzira što su se našli na potpuno različitim stranama. Tako je V. Bakarić na Desetoj sjednici CK SKH ustvrdio da u hrvatskom komunističkoj organizaciji postoji trajna tendencija jugoslavenstva, a da suprotno tome, „hrvatski nacionalizam, kao trajna tendenca, u SK ili u KP Hrvatske nije nikada postojao". Osim toga, tradicionalni hrvatski nacionalizam sveden je „na bezizglednu vanjsku kombinatoriku i aktivnost emigracije", a unitarizam je predstavljao realnu prijetnju. Izvan SK unitarizam nema budućnosti, ali unutar SK „može (se) pretvoriti u jednu vladu ili barem ozbiljni politički pokret". Korijeni toga nalazili su se, prema Bakariću, u činjenici da se pri stvaranju komunističkoga pokreta u Hrvatskoj gotovo svi njegovi prvaci „u svojoj mladosti bili jugoslavenski nacionalisti".[987] Sličan stav dijelio je i F. Tuđman. Tako je, prema njemu, svaki sukob s nacionalizmom bio fizički surov, a sukob s unitarizmom bio je blag i više riječima, nego djelima. M. Tripalo isto će tako biti jasan u definiciji tog fenomena.

> „Čini mi se da u našoj praktičnoj politici, pa i u redovima Saveza komunista i njegovih funkcionara, još uvijek u podsvijesti postoji uvjerenje da je nacionalizam naš klasni neprijatelj, a da su unitaristi naši drugovi, ali drugovi koji samo malo griješe." [988]

I primjer hrvatske himne *Lijepe naše* otkriva velike kontradikcije oko suočavanja s nacionalnim tradicijama. Naime, iako je ustavnim promjenama bila proglašena hrvatskom himnom, koja se na službenim svečanostima svirala nakon jugoslavenske himne *Hej Slaveni*, pjevana u neformalnim prilikama, primjerice u gostionama, katkad je bila dokazom nacionalističkih istupa. Očito je da je stoljetna pjesma iz 1835. mogla biti potvrda komunističke nacionalne politike, ali isto tako i izraz prosvjeda protiv nje. Sličan primjer da isti simboli u različitom kontekstu imaju različito značenje, bio je i slučaj s isticanjem hrvatskih nacionalnih simbola u Dalmaciji 1969. i 1971. Isti sudac, koji je 1969. oslobodio vozače Saobraćajnog

[986] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 278, 408.
[987] ISTO, 295.
[988] ISTO, 296.

poduzeća Imotski od optužbe da su prekršili zakon zbog toga što su na svojim vozilima, u kojima su vozili hodočasnike na vjersku svečanost Gospe u Vepricu pokraj Makarske, istakli hrvatsku trobojnicu bez zvijezde petokrake, u drugom je slučaju, u rujnu 1971., osudio petoricu mladića na 30 dana zatvora zato što su na biokovskoj klisuri iznad Brela pokraj Makarske nacrtali hrvatski povijesni grb bez zvijezde.[989] Različiti pristup vjerojatno je posljedica uvažavanja različitog konteksta. U prvom slučaju bila je riječ o vjerskom putovanju, pa je ta činjenica, vjerojatno, bila na tragu uvriježenog mišljenja da religija i komunizam isključuju jedno drugo, što je moglo biti prihvatljivo i vjernicima i komunističkim vlastima. Štoviše, komunističkim vlastima takvo je razmišljanje moglo biti čak i poželjno. Suprotno tomu, vlastima je morala biti neprihvatljiva činjenica da osim vjernika, koji pripadaju prošlosti, i mlada generacija, odrasla i odgojena u socijalizmu i za socijalizam, odbacuje petokraku zvijezdu, simbol komunizma, koji je zajednički simbol svim narodima Jugoslavije, i da promovira isključivo hrvatski nacionalni simbol. Zanimljivo je obrazloženje presude.

> „Izlaganje zastave ili grba bez socijalističkih oznaka samo po sebi nije zabranjeno i ne predstavlja navedeni prekršaj, ovo pogotovo ne u situaciji kada se takovi simboli ističu kao sastavni dio nacionalnih običaja, narodne nošnje, folklora, u sklopu povijesnih kao i muzealni eksponati i t.d. ali svako drugo neuobičajeno demonstrativno ili provokativno javno isticanje takovih simbola bez socijalističkih oznaka predstavlja navedeni prekršaj, pa se takovom radnjom nastoji kod građana stvoriti antisocijalističko raspoloženje, raspoloženje protivno bratstvu i jedinstvu." [990]

Još jednom se potvrdilo da je prihvatljivo sve ono što je zajedničko i što ujedinjuje, a da je sumnjivo sve ono što je posebno i što razdvaja.

GOSPODARSKI UZROCI

Iako su mnogi mislili da je pitanje hrvatskog nacionalizma u osnovi gospodarsko pitanje, uzroci su bili mnogo složeniji. Težnje u Hrvatskoj dobro je opisao Milovan Đilas. Iako se njegovo objašnjenje može primijeniti na većinu nacija, a pojednostavljeno je u dijelu u kojem spominje dugotrajnost borbe za nacionalnu neovisnost, ipak ga navodim.

[989] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 378, 379; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 87; Dunja BONACCI SKENDEROVIĆ, Mario JAREB, Hrvatski nacionalni simboli između negativnih stereotipa i istine, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2004., 2., 731 – 760, 742.

[990] D. BONACCI SKENDEROVIĆ, M. JAREB, Hrvatski nacionalni simboli između negativnih stereotipa i istine, 743.

> „Nije samo ekonomsko pitanje, problem je složeniji. Uzmimo kao primjer Hrvate, jer zapravo svi mislimo na njih kad govorimo o nacionalnom problemu. Nemojte zaboraviti da su se Hrvati skoro tisuću godina borili za državnu nezavisnost i da je ova borba postala dijelom njihove svijesti." [991]

Različiti nacionalni i republički interesi proizašli iz različite razine razvijenosti, a vjerojatno i nacionalne rasprostranjenosti i brojčane snage, rezultirali su i stvaranjem različitih ekonomskih škola u Hrvatskoj i u Srbiji. Početkom 60-ih okupila se skupina stručnjaka oko V. Bakarića da bi radila na reformi gospodarskog sustava. Njihovi rezultati bili su teorijska podloga reforme. Većina zagrebačkih ekonomskih stručnjaka kritizirala je etatističko-centralistički sustav i zalagala se za veću samostalnost poduzeća. Njima su bili suprotstavljeni beogradski ekonomisti, koji su mislili da je planiranje temeljni ekonomski zakon socijalizma, a da je zakon vrijednosti stihijan, pa tržište treba nadzirati.[992]

Bit gospodarskog sukoba izražena je parolom „za čiste račune", kako je to u Hrvatskoj naglašavano. Prelijevanja sredstava iz razvijenijih republika u nerazvijene imala su podlogu u neracionalnim i megalomanskim planovima, koji su poticali dodatnu emisiju novaca, veća davanja gospodarstva i vanjske kredite. Hrvatsko vodstvo tome se suprotstavilo, zahtijevajući da se troši samo na temelju ostvarenog dohotka. Ustalila se praksa da se najprije planom gospodarskog razvoja predvidi nerealna stopa rasta nacionalnog dohotka, da bi se kasnije napuhanim prihodima dokazivalo da se takve megalomanske investicije mogu zadovoljiti. Kada se konstatiralo da nema dovoljno novaca i da su planirane investicije ugrožene, dopustila se nova emisija novca, uzimani su vanjski krediti i sve se više zahvaćalo u gospodarstvo. Hrvatska je upozoravala da je taj deficit u investicijskim obvezama 450 do 500 milijardi dinara, a savezna tijela tvrdila su da je to samo oko 30 milijardi. Od tuda zahtjev za politikom čistih računa, koji su proglasili nacionalizmom. Bio je to zapravo zahtjev za napuštanjem politike trošenja bez obzira na zarađeno.[993]

Izvanproračunska bilanca federacije bila je oblik udjela savezne države u investicijama, a trebala je voditi do potpunog ukidanja saveznih investicijskih fondova i državnoga kapitala. Ostvarivala se porezom, kamatama, kreditima, obvezatnim oročavanjem i stranim zajmovima. Međutim, prema nekim hrvatskim autorima, problem je bio u tome što je Hrvatska izvanproračunsku bilancu koristila za 11 %

[991] *Der Spiegel*, 7. 7. 1980., Intervju s Milovanom Đilasom, prema: I. KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, 166.

[992] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 59; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 470.

[993] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 36; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 52.

manje od njezina udjela u društvenom proizvodu zemlje, a u izvozu robe na konvertibilno područje sudjelovala je sa 37 % i čak sa 60 % u izvozu usluga. Manje je dobivala i Slovenija, a svi ostali više, pa su, primjerice, savezna sredstva koristili za gradnju prioritetnih objekata poput pruge Beograd – Bar kroz Srbiju i Crnu Goru i hidrocentrale Đerdap na granici s Rumunjskom. Hrvatsko vodstvo bilo je načelno protiv fondova, a Hrvatska je imala malo koristi od njih, uglavnom zbog stimuliranja kreditiranja turizma, kao i izvoza opreme i brodova.[994]

Jedini fond iz kojeg je Hrvatska više dobivala, nego je davala, prema tvrdnji tadašnjega predsjednika Izvršnog vijeća SR Hrvatske Dragutina Haramije, bio je fond za boračka pitanja, ali i tu se zalagala za decentralizaciju.[995]

Ogorčenost u bogatijim republikama izazivala je obveza da se određen postotak zarađenih deviza mora deponirati u Narodnu banku Jugoslavije (NBJ) u Beogradu. Ocjenjivali su da time svoje devize, kao i drugu zaradu, moraju žrtvovati da bi se pomoglo nerazvijenima, i, kako su to voljeli reći u sjeverozapadnim republikama, manje radišnim republikama. Hrvatsko vodstvo upozoravalo je da Jugoslavenska investiciona banka dobiva sredstva od federacije, zarađuje na kamatama na nepovoljnim kreditima, a ne pomaže gospodarstvu. Pristaše reformne struje u SKH, boreći se protiv prelijevanja hrvatske akumulacije, borili su se za veću samostalnost republika. Upozoravali su na to da su banke i reeksporteri centri gospodarske moći i instrumenti velikosrpske gospodarske dominacije. Naglašavali su da se radnicima na radu u inozemstvu, a tamo je bilo najviše hrvatskih radnika, oduzimaju njihove doznake i puni savezni proračun. Zato su inzistirali na promjeni deviznog režima. Prema nekim procjenama 1969., kada su radnici zaradili približno milijardu dolara, zbog postojećih je zakona u Hrvatsku stiglo tek oko 200 milijuna dolara. Ta su se sredstva koristila za „bilanciranje deficita platne bilance zemlje". Postojeći zakon omogućavao je da poduzeća zadrže samo 7 % svojih deviznih zarada, a najveći su dio morali prodavati bankama u Beogradu. Većina deviza stvarala se na tlu Hrvatske, ali dvije trećine financijskog kapitala koncentriralo se u Beogradu i bilo podložno odlukama u tijelima gdje su Srbi imali prevlast. Za usporedbu, nakon smjena u Hrvatskoj, a prema zakonu iz 1972. poduzeća su mogla zadržati 20 % svojih deviza, a oni koji se bave turizmom 45 %.[996]

Na takve optužbe iz Srbije su odgovarali tezom da je njihova republika bila žrtva politike nakon 1948., kada se zbog sigurnosnih razloga nije investiralo u Srbiju.

[994] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 36; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 62.
[995] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 336 – 338.
[996] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 14, 23; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 310; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 99; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 289, 305.

Dakako, srbijanskom vrhu odgovaralo je da se u Srbiji nalaze najveća bankarska sredstva i najjači reeksporteri. Prema nekim tumačenjima, srpsko se vodstvo zalagalo za tržišne odnose, a etatističke su snage, mahom iz Hrvatske, bile te koje su zahtijevale da republike nacionaliziraju velike banke, velika proizvodna i trgovinska poduzeća.[997]

U SIV-u su hrvatska stajališta u političkim pitanjima često podupirali nerazvijeni, ali ne i gospodarskim pitanjima, gdje su pak povremeno dobivala potporu Slovenije. Prema svjedočenju S. Dabčević-Kučar, zahtjevi Hrvatske ignorirali bi se, a Srbija je svoje probleme rješavala u upravnim službama.[998]

U Hrvatskoj se već na savjetovanju općinskih komiteta SKH s Izvršnim komitetom CK SKH 29. i 30. svibnja 1968. raspravljalo o koncentraciji financijskog kapitala u Beogradu, u bivšim saveznim bankama, koje su, kao i vanjskotrgovinske organizacije, preko noći teritorijalizirane. Savezna administracija, nesrazmjerne nacionalne strukture, određivala je uvjete gospodarenja, pa je njezina republička i nacionalna obojenost mogla pridonositi povlaštenom položaju nekih gospodarskih grana, a time i pojedinih regija, republika i nacija. Postavljen je zahtjev da se ukinu savezni investicijski fondovi i da se federacija gospodarski razvlasti. Osim ukidanja centralizacije kapitala na razini federacije, željeli su da se smanje obveze republika, osim fonda za pomoć nerazvijenima. Ostale republike to nisu prihvaćale. Hrvatsko vodstvo zahtijevalo je da se investicije prenesu s tijela federacije, njezinih banaka i reeksportera na poduzeća i republike. Glavna težnja bila je da sredstva ostaju u rukama onih koji ih ostvaruju i da se što racionalnije troše, kao i to da se investicijske strateške odluke izuzmu iz vlasti savezne birokracije, gdje su, prema općem uvjerenju i podacima, prevladavali Srbi. Slovenija, iako u sličnoj situaciji kao i Hrvatska, pristala je uz ostale republike zato jer joj je obećano financiranje autoceste iz međunarodnoga zajma. Savezna vlada više je puta u tom razdoblju u skupštini dobila podršku 5 prema 1, pa je Hrvatska u svojim zahtjevima ostajala sama.[999]

Godina 1971. bila je vrhunac sukoba. Jugoslavensko je vodstvo bilo rastrgano između dviju koncepcija. Dio vodstva više je naginjao tome da radnici što više raspolažu zaradom, što je trebalo značiti da će sredstva istodobno ostati u republici gdje su stvorena, a drugi su naglašavali važnost međusobne solidarnosti i pomoći sve dok se nerazvijeni ne razviju, a sve zbog općih državnih interesa. Dakako, koncep-

[997] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 290; Slobodan ANTONIĆ, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd, Otkrovenje, 2002., 54.

[998] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 89, 90, 234.

[999] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 103; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 360; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 522, 525; *Der Spiegel*, 7. 7. 1980., prema: I. KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, 197.

cija solidarnosti imala je za posljedicu koncentraciju kapitala u centru, a savezna su ga tijela distribuirala, ne uvijek po pravednim i gospodarskim načelima.

Na Desetoj sjednici CK SKH u siječnju 1970. otvorena je rasprava o načinu raspodjele državnih financijskih sredstava i o deviznom režimu. Radikalna revizija jugoslavenskog deviznog režima postala je središnji zahtjev Hrvatske. S. Dabčević-Kučar upozorila je da će unitarizam slabiti samo u sklopu deetatizacije viška rada i porastom utjecaja radnika. Zato se unitaristi zalažu za dirigiranu akumulaciju i raspodjelu viška rada. Također je upozorila da će hrvatski nacionalisti jačati uglavnom alarmiranjem javnosti zbog koncentracije kapitala u Srbiji i investiranja hrvatskog novca u nerentabilne gradnje širom Jugoslavije.[1000]

Mnogi su bili uvjereni da ostale republike, a napose nerazvijene, bolje prolaze i da su teret Hrvatskoj. Dr. sc. Ante Čičin Šain i dr. sc. Gorazd Nikić u svojoj su studiji, rađenoj po narudžbi Izvršnog vijeća SR Hrvatske u srpnju 1969., prikupili podatke koji su, po riječima S. Dabčević-Kučar, bili dokaz „tko ubire vrhnje, a tko ga stvara". Prema njima, Hrvatska je u ukupnoj vrijednosnoj strukturi robnog i nerobnog međunarodnog poslovanja sudjelovala sa 38,4 %. Posebno je bio velik doprinos Hrvatske u turizmu i deviznim doznakama. Unatoč velikom doprinosu, nije se mogla koristiti svojim rezultatima, a pokrivala je slabosti drugih; savezne mjere koje su se donosile išle su u korist uvoznika, a na štetu izvoznika. U tržišnim uvjetima djelovanja, pri uravnoteženom obračunskom tečaju i uvjetima gdje ne bi bilo dispariteta domaćih i inozemnih cijena, hrvatsko gospodarstvo imalo bi izravnu korist. S obzirom na suprotno stanje u ekonomskim odnosima, preko vanjskotrgovinske mreže prelijevao se dohodak iz jedne republike u drugu. A samo su u Hrvatskoj, uz Crnu Goru, devizni prihodi bili veći od deviznih rashoda.[1001]

Marko Veselica, sveučilišni profesor u Zagrebu, tvrdio je da je Hrvatska od 1960. do 1970. u novim investicijama sudjelovala sa 11 %, a u formiranju narodnoga dohotka Jugoslavije sudjelovala je s oko 27 %. Istodobno Srbija je sudjelovala u stvaranju narodnog dohotka sa 33 %, a u novim investicijama s više od 60 %. Zaključio je da je Srbija imala dva puta veći udio u novim investicijama, nego u formiranju narodnog dohotka, a Hrvatska u istoj usporedbi tri puta manji udio. Osim toga, u usporedbi s Crnom Gorom radnik u Hrvatskoj stvara tri puta veću akumulaciju, unatoč dvostruko manje uloženim sredstvima po zaposlenom, dakle po stupnju opremljenosti modernom opremom. Prema njegovoj računici, hrvatski radnik je šest puta učinkovitiji. I Vladimir Veselica, sveučilišni profesor u Zagrebu, iskazi-

[1000] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 87; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 340; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 465 – 469.

[1001] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 272, 273.

vao je nezadovoljstvo. Pozivao se na kolegu Ivu Vinskoga, koji je izračunao da je Hrvatska odvajala 12–14 % svog dohotka za federaciju, primjerice za opći investicijski fond i prugu Beograd – Bar. Šime Đodan bio je među najžešćim pobornicima teze o iskorištavanju Hrvatske. Dokazivao je da centralizam i solidarnost uglavnom ide u korist Srbije, i to preko državnoga kapitala, rada tri savezne banke, armijskih sredstava i sredstava vojnog servisa.[1002]

Tablica 91. Razdioba investicijskih fondova 1956. – 1970. (u %)[1003]

Republika	Investicije iz saveznih sredstava	Regres iz saveznog proračuna
BiH	13,72	5,51
Crna Gora	7,85	2,39
Hrvatska	18,02	18,05
Makedonija	10,82	3,79
Slovenija	6,11	8,12
Srbija	43,48	62,14

Zastoj u investicijama nastao je upravo u najpropulzivnijim djelatnostima, a prednost su dobile investicije u sirovinskim područjima, jer siromašnije južne republike nisu htjele prihvatiti privrednu reformu ako se ne zadovolje njihovi interesi.[1004] Nerazvijeni su, prema Š. Đodanu, osim Bosne i Hercegovine, raspolagali s više kapitala ili financijske moći no što je iznosila njihova proizvodna moć. Hrvatska je raspolagala sa 64 % onoga što bi joj trebalo pripadati.[1005]

Tablica 92. Odnos proizvodnog potencijala republika s kreditnim potencijalom 1969.[1006]

Republika	Proizvodni potencijal u %	Kreditni potencijal u %
BiH	11,7	7,8
Crna Gora	1,8	2,4
Hrvatska	27,2	17,7
Makedonija	5,0	9,0
Slovenija	17,5	12,8
Srbija	36,8	50,3
Jugoslavija	100	100

Ukupni devizni prihod Jugoslavije pretežno je bio hrvatski, i to od izvoza, turizma, prometa, trgovačke flote, lučkih tarifa, usluga i građevinskih radova u inozemstvu, te doznaka radnika na takozvanom privremenom radu u inozemstvu i

[1002] *Der Spiegel*, 7. 7. 1980., prema: I. KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, 201; Stjepan MATKOVIĆ, Znanstveni skup Hrvatsko proljeće – 1971., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2002., 2., 604 – 606, 605; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 273.

[1003] Š. ĐODAN, *Yugo-tragedija*, 88.

[1004] ISTO, 87.

[1005] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 225.

[1006] ISTO, 225.

iseljenika. Taj se prihod kretao oko 40 % ukupnog jugoslavenskoga prihoda. Trajni odljev, prema Š. Đodanu, od 1945. do 1972. iznosio je oko 23 % narodnog dohotka. Ustvrdio je da ako se odredi da je obveza Hrvatske prema federaciji 12 % plus sve carine, onda je 11 % čisti odljev u korist drugih krajeva Jugoslavije. To je bila polovica neto akumulacije. Upozorio je da nikad nisu bili objavljeni podaci kako se teritorijaliziraju sredstva saveznog proračuna, niti koliko se u Beograd slijeva sredstava preko raznih članarina, od SKJ do športskih saveza. Osim toga, nije objavljeno ni u čiju su korist išla sredstva izvanproračunske bilance i tzv. tečajne razlike.[1007]

Što se tiče podataka o gospodarskim kretanjima, S. Dabčević-Kučar tvrdi da kao predsjednik hrvatske vlade nije mogla dobiti podatke o zaduženosti, raspodjeli zajmova i o prelijevanju sredstava. Zato je morala koristiti podatke OUN-a. U odgovoru na pitanje što je Hrvatska imala od Jugoslavije i je li više izgubila, nego što je dobila, krenula od nekoliko podataka: Hrvatska je s 56 533 km² tvorila više od petine Jugoslavije ili 22,1 %, a sličan je bio i udjel stanovništva: 22,4 % po popisu iz 1961. No, udjel u društvenom proizvodu bio je 26,6 %, a u društvenom vlasništvu čak 27,6 %. U industriji, tada glavnoj grani, udjel se penje čak na 28,9 %. Osim toga, u Hrvatskoj je bilo 73 % naftne industrije, 60 % plina, više od 50 % cementne industrije, 86 % brodogradnje, 65 % ukupne pomorske flote te ogromna prevlast turizma. Hrvatska u ukupnim ulaganjima u Jugoslaviji nikad nije prešla 23 %, što znači da se dio njezine akumulacije stalno prelijevao u druge jugoslavenske republike. Na temelju istraživanja Rudolfa Bićanića ustvrdila je da je Srbija 1925. raspolagala sa 25 % bankovnog kapitala i 15 % veletrgovine, a Hrvatska sa 51 % bankovnog kapitala i 55 % veletrgovine. Godine 1971. Srbija je imala 52 % ukupnog jugoslavenskog kapitala i 86 % trgovine, a Hrvatska samo 17 % kapitala i 7 % trgovine.[1008]

Š. Đodan s vremenske je distancije tumačio da je Hrvatska od 1918. do 1988. imala najnižu stopu investicija, najveću stopu emigracije, pa zato i najnižu stopu nataliteta. Imala je 19 % jugoslavenskog stanovništva, 19 % industrijskih kapaciteta, i samo 19 % jugoslavenskoga financijskog potencijala, iako je proizvodila 26 % društvenog proizvoda. Učinkovitost je, dakle, natprosječna, a investicije ispotprosječne. Iako se i Hrvatska razvijala, ipak je, tvrdio je Š. Đodan, u odnosu prema drugim republikama relativno gubila. Prema njegovu mišljenju, postojala su dva bitna razloga takve politike. Jedan je razlog bila teorijska zabluda. Prema njoj siromašnije republike bile su sirovinsko bogatije, a investirati se mora tamo gdje su sirovine. No, kada je trebalo vraćati kredite, vraćale su ih Slovenija i Hrvat-

[1007] ISTO, 255.
[1008] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 60, 191 – 201.

ska, jer su samo one bile devizno aktivne. Takva se politika ravnomjernijeg razvoja mogla braniti sa stajališta općih jugoslavenskih državnih interesa. Međutim, za drugi razlog, a koji govori o težnji da se Hrvatska, koja je preseljenjem bankarstva financijski već oslabila, oslabi i industrijski i da tako Srbija postane gospodarska i politička metropola, Đodan ne nudi uvjerljive argumente. Dakako, može se pretpostaviti da je izvan najužeg jugoslavenskog komunističkog vodstva moglo biti i takvih razmišljanja.[1009]

Slično kao i Š. Đodan, ali s nešto drukčijim rezultatima, jedan je njemački istraživač sažeo gospodarsku sliku Hrvatske početkom 70-ih u nekoliko podataka. Rekao je da je Hrvatska imala 22 % jugoslavenskog stanovništva, ostvarivala 28 % cjelokupnoga društvenog proizvoda i privređivala gotovo 30 % deviza, a da su njezina poduzeća mogla, u pravilu, samostalno raspolagati sa samo 7 do 10 % deviza.[1010]

I Franjo Tuđman, umirovljeni general i smijenjeni ravnatelj Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, naglašavao je da je devizni režim bio način izrabljivanja hrvatskoga gospodarstva. Devize su se skupljale u federaciji i obračunavale po nerealnome tečaju. Hrvatska je imala vanjskotrgovinski suficit zahvaljujući pomorskoj orijentaciji, turizmu i radničkim doznakama iz inozemstva. Najveći deficit imale su Srbija i Slovenija. I on se pozivao na izračune Ive Vinskog, prema kojima se za vrijeme pripadnosti Jugoslaviji iz Hrvatske odlilo više od 8 % narodnog dohotka. Prema nekim međunarodnim izračunima podnošljivo odlijevanje narodnog dohotka kreće se od jedan do dva posto. U Jugoslaviji je, prema F. Tuđmanu, stopa rasta fiksnih fondova društvenog bogatstva od 1946. do 1960. bila 4,1 %, a u Hrvatskoj 3,7 %.[1011]

Velike razlike između razvoja Hrvatske i Srbije F. Tuđman prikazao je uspoređivanjem njihova razvoja iz vremena predratne i poslijeratne Jugoslavije.

Tablica 93. Pokazatelji nacionalno-gospodarskog razvoja Hrvatske i Srbije 1921. – 1971.[1012]

Kategorija	Hrvatska		Srbija	
	1925.	1971.	1925.	1971.
Stanovništvo	28	21	22	28
Industrija	33	18	20	35
Banke	51	17	25	52
Veletrgovina	55	7	15	86

[1009] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 358, 359.

[1010] Wolfgang HÖPKEN, Sozialismus und Pluralismus in Jugoslawien, München, 1984., prema: Tihomir CIPEK, Istraživački alati. Njemačka historiografija o Hrvatskom proljeću 1971. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara, 7, Beograd, 20. – 22. listopada 2001.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2003., 436 – 452, 443.

[1011] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 181, 182, 413.

[1012] ISTO, 179.

JUNACI NAŠEG MALOG MISTA O AUTO-PUTU ZAGREB–SPLIT

ZAGREB

SPLIT

BEPINA: Je li Luidi da ti ne kupiš onega maloga fiću? Oli ti ne znaš vozit?

LUIĐI: Ja, per la madona, ja da ne znan? Ja san Fando ma na asfalt, ne na ovake ceste. Di su ovi zelembači bili kad san ja vozija tonobil, pa koji tonobil!

BEPINA: Molim te barenko fiću.

LUIĐI: Oću, Bepina, oću, čin bude gotov auto-put Split — Zagreb omar kupujemo auto. Je li se slažeš?

BEPINA: Bome, Luidi!

LUIĐI: A kad je tako onda smišta ajmo upisat zajam za gradnju auto-puta. Vidit ćeš, Bepina, ča to oće reć vožnja kroz tri ure i mi smo iz Malog mista u Zagreb.

BEPINA: Ajde, kroz tri ure? More bit Boko ma ne ti.

LUIĐI: Ja ne mogu? Ako će on kroz tri, ja ću kroz dvi i po. Ne njemu nego svakomu ću dat po ure fore!

Lita gospodnjega 1971. godine rilo naše Malo misto ka jedan čovik, odvajajuć sebi od ust, skupjalo je pineze i masovno upišivalo zajam za gradnju Auto-puta Dalmacija — Zagreb.

Upisivali su i konobari i kuvari i ribari i fakini i iseljenici . . .

Ne da se falin, nisam bombišta, ali mogu reć da je barenko dvajset metri auto-puta zgrađeno pinezima Maloga mista.

I ako vi gori učinite isto ča smo učinili mi u Malo misto nima problema. Auto-put će biti sagraden i pri roka!

UPIŠIMO ZAJAM, UBRZAJMO IZGRADNJU!

U promidžbu za izgradnju autoceste Zagreb – Split bili su uključeni i junaci popularne TV serije ***Naše malo misto****, o čemu svjedoči i ova reklama objavljena u VUS-u 1971.*

Š. Đodan u kontekstu gospodarskih odnosa u Jugoslaviji razvio je i tezu da je jedan od razloga krize autarkičan razvoj republika, ali i Jugoslavije u odnosu na svijet. Kad se 1965. željelo neracionalni model reformirati, A. Ranković tome se suprotstavio. Nakon njegove smjene Hrvati, Slovenci i Vojvođani, tvrdi Đodan, kupili su reformu, davši pet tisuća milijardi dinara Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori. Tim sredstvima te su republike trebale nadoknaditi svoje lošije položaje i startati u reformu ravnopravnije. Međutim, novac je potrošen na hidrocentralu Đerdap, željezare Smederevo i Skopje, a centralisti su namjeravali spriječiti reforme da bi Beograd ostao centar moći.[1013]

Međutim, komunistički vrh ipak je prihvatio amandmane na *Ustav* iz 1963. i pokrenuo reforme federacije i dao republikama politički suverenitet. No, bez obzira na to, tvrdi Đodan, iz Hrvatske odlazi još više sredstava. Posljedica toga je bila da je od 1966. do 1970. iz Hrvatske otišlo mnogo ljudi na zapad. Hrvatska je ostala osiromašena za ljudski, ali i financijski kapital.[1014]

Dragutin Haramija s vremenske je distancije objašnjavao razlike među republikama 60-ih godina 20. stoljeća. Prema njegovim tvrdnjama, u Srbiji su bile koncentrirane velike banke, kao što su bile Investbanka, Jugobanka i Poljobanka, koje su nastale umjesto saveznih fondova, a njihov kapital koristio se za republičke investicije. Osim toga, neke republike dobivale su i velike dotacije iz proračuna. Srbija je gradila željezaru Smederevo, prugu Beograd – Bar, kanal Tisa – Dunav – Tisa i hidrocentralu Đerdap. Osim toga, tražila je od Hrvatske, mimo obveza koje je ova republika imala prema fondu za nerazvijene, i pomoć za izgradnju sliva Ibar – Lepenac na Kosovu, a Crna Gora pomoć za svoj dio pruge Beograd – Bar. Dakle, ove dvije republike prebacivale su svoje obveze na druge republike. D. Haramija opisao je i različit interes među republikama. Slovenija je, za razliku od Hrvatske, koja je imala veliki devizni priljev, glavni interes pokazivala za unutarnje jugoslavensko tržište. Zato je vodila pragmatičnu politiku. Ostale republike crpile su sredstva iz fonda za nerazvijene i iz proračuna. Hrvatska, s prerađivačkom industrijom i pomorskim gospodarstvom, bila je okrenuta svijetu. Imala je 17 % robnog izvoza i najveći devizni priljev. Osim zarade iz turizma, veliku zaradu unosili su radnici iz inozemstva putem deviznih doznaka. Zato se Hrvatska zalagala za decentralizaciju i čiste račune, želeći da se dio radničkih deviznih doznaka prepusti Hrvatskoj, od kuda je i bio ogroman broj radnika. Ukratko, Sloveniji je bilo interesantno unutarnje tržište,

[1013] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 360; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 281.
[1014] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 361.

Srbiji savezne banke, nerazvijenim republikama fondovi, a Hrvatskoj povoljniji devizni i vanjskotrgovinski sustav.[1015]

Od drugih primjera štetnih odluka za Hrvatsku najčešće su se spominjali preseljenje autoindustrije i slabo ulaganje u jadranske luke, što je sve rezultiralo slabim intenzitetom zapošljavanja u Hrvatskoj. Često zanemarivana stavka bile su i vojne narudžbe, koje su osiguravale mnogim poduzećima siguran plasman i zaradu. Zanimljivo je da JNA nije poslovala s hrvatskim tvrtkama. O tome je Savka Dabčević-Kučar prvi put javno progovorila na 22. sjednici CK SKH 1971. Nije mi poznato je li riječ o svim nabavama, pa i, primjerice, onima koje se odnose na svakodnevnu ishranu vojnika, ili je autorica imala u vidu samo velike narudžbe. Uglavnom, svojom je izjavom izazvala napade iz vojnih krugova. Zanimljivo je i to da nije prihvaćen logičan prijedlog da savezna država pomogne svim nerazvijenim općinama i regijama u Jugoslaviji bez obzira iz koje su republike.[1016]

Međutim, prema D. Bilandžiću savezne investicije do sredine 60-ih bile su veće u sjeverozapadnim republikama, a nakon toga došlo je do znatne preraspodjele kapitala, iako upozorava da su podaci za razdoblje do 1966. relativni jer je Srbija zbog Albanaca na Kosovu imala znatno veći natalitet, pa je zato i manji udio saveznih investicija po stanovniku. No, bez obzira što donosi podatke koji govore o nešto sporijem rastu Hrvatske i Slovenije u odnosu na druge republike, što je bio pokušaj da se nerazvijenost u pojedinim regijama rješava njihovim relativno bržim rastom, D. Bilandžić misli da rezultat općeg društvenog razvoja svih područja Jugoslavije nije trebao biti izvor političkih konfrontacija.[1017]

Među onima koji su naglašavali da su se sve republike razvijale približno podjednako i u približno jednakim uvjetima, iako su jednake mjere u pojedinim razdobljima neke pogađale više, a neke manje, te da u ekonomskom smislu nijedna nacija nije bila favorizirana, bio je najeksponiraniji Stipe Šuvar, sociolog i urednik časopisa *Naših tema*. Odbacio je ocjene hrvatskih nacionalista da je savezna država favorizirala Srbiju i nerazvijene republike, jer, prema njemu, ekonomska analiza pokazuje da su se sve republike približno podjednako razvijale ako se uzme cjelokupni razvoj, ali, ako se uzmu kraća razdoblja onda su jedne republike prolazile bolje, druge lošije. Štoviše, prema nekim pokazateljima, razvijeniji su se razvijali nešto brže. Prelijevanje u korist razvijenih provodi tržište zbog razlika u cijeni između finalnih proizvoda i sirovina, a

[1015] ISTO, 336 – 338.
[1016] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 216, 691.
[1017] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 467, 560.

prelijevanje u korist nerazvijenih provodi se dotiranjem opće potrošnje i izdvajanjem sredstava za dodatne investicije. Ipak, S. Šuvar dopušta mogućnost da je administracija griješila, da se ponašala navijački u skladu prema prevladavajućoj nacionalnoj strukturi. Uzroke gospodarskih problema vidio je u održanju centralizma, povremenom favoriziranju pojedine grane ili regije, dakle i republika, u različitoj razvijenosti pojedinih republika, kao i u prelijevanju dohotka zbog tržišta i investiranja.[1018]

Zanimljivo je da je generalni konzul Velike Britanije Dobss ocjenjivao da su teze o tome da savezna financijska vlast izrabljuje Hrvatsku slabe i da su potkrijepljene „uglavnom selektivnom statistikom, a mnogo više emotivnom galamom".[1019]

Možda bi kratak sažetak međusobnih optuživanja nerazvijenih i razvijenih republika potkraj 60-ih i početkom 70-ih, mogao nadomjestiti konačan zaključak o tom pitanju. Naime, Hrvatska i Slovenija žalile su se zbog velikih sredstava koje su prema saveznim uredbama morale davati u savezne fondove za nerazvijene, a nerazvijeni su ih neracionalno trošili zbog nesposobnosti, nerada, slabog upravljanja, loše infrastrukture i demografske eksplozije na Kosovu, ostale su republike uzvraćale napade tezama da te dvije republike dobivaju jeftinu energiju i sirovine, a imaju zajamčenu prodaju svojih industrijskih proizvoda koje ne mogu izvesti kamo drugamo.[1020] Slično je razmišljao i Vladimir Bakarić kad je 9. svibnja 1964. na razgovoru u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, kome je prisustvovalo nekoliko političara i povjesničara, a u povodu razgovora o povijesti Hrvatske i Jugoslavije te ulozi KP, rekao da je vrlo teško reći tko je u pravu u diskusiji o gospodarskim odnosima:

> „(...) Srbi, koji kažu Hrvatima i Slovencima: 'Vi imate visoku akumulaciju jer jedete našu jeftinu hranu pa ste mogli više akumulirati, zbog čega smo mi oštećeni, i tu odštetu treba na neki način platiti većim udjelom u investicijama!' – ili Hrvati i Slovenci, koji Srbima uzvraćaju: 'Mi radimo, a rezultati našeg rada idu k vama u vidu investicija, koje vi neracionalno ulažete!' (...). Istine ima i u jednom i u drugom. (...) kad bih išao na to tko je koga prevario, doista je to teško reći." [1021]

[1018] S. ŠUVAR, *Samoupravljanje i druge alternative*, 131.
[1019] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.
[1020] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 241.
[1021] Darko HUDELIST, *Tuđman: biografija*, Zagreb, Profil, 2004., 341.

MIGRACIJA PREMA INOZEMSTVU

Jedno od osnovnih obilježja poslijeratnih demografskih kretanja u Hrvatskoj, kao i u ostalim dijelovima Jugoslavije, bila je deagrarizacija i urbanizacija.

Tablica 94. Poljoprivredno stanovništvo u Hrvatskoj do 1971.[1022]

Godine	Ukupno stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo	
		Broj	%
1948.	3 779 858	2 505 015	66,3
1953.	3 936 000	2 210 000	56,1
1961.	4 160 000	1 825 000	43,9
1971	4 426 000	1 432 000	32,3
Razdoblje	Razlika		–
1953. – 1961.	+490 000	–778 000	–
1961. – 1971.	+266 000	–393 000	–

Zbog ubrzane industrijalizacije i orijentacije seoskih domaćinstava na rad u urbanim sredinama sve je veća koncentracija stanovništva u gradovima. Osim toga, od ukupnog broja osoba na radu u inozemstvu do popisa iz 1971. čak ih je oko 80 % bilo sa sela. Posljedica je bila stagnacija poljoprivrede, a poljoprivredna je proizvodnja, primjerice, od 1963. do 1972. rasla samo jedan posto godišnje, što je bilo upola niži rast, nego što je bila jugoslavenska poljoprivredna proizvodnja u cjelini.[1023]

Selo je doživjelo senilizaciju i feminizaciju, a sela udaljenija od većih središta, napose u nerazvijenijim područjima počela su i odumirati.

Tablica 95. Urbanizacija Hrvatske do 1971.[1024]

Hrvatska	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Ukupno	3 785 271	3 779 858	3 936 022	4 159 696	4 426 221
Sela	2 950 045	2 831 768	2 865 575	2 811 827	2 610 307
Gradovi	835 226	948 090	1 070 447	1 347 869	1 815 914
% u gradu	22,1	25,1	27,2	32,4	41,0

Urbaniziranost Hrvatske bila je usporediva s jugoslavenskim prosjekom, za razliku od emigracije stanovništva Hrvatske u inozemstvo, koja je bila neusporedivo najviša u Jugoslaviji. U prvom razdoblju nakon rata iseljavanje je obilježeno izravnim ratnim događanjima i političkim uzrocima, a nakon smirivanja

[1022] *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske. Geografska analiza*, red. Ivan Crkvenčić, Zagreb, Geografski institut Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Sveučilišta u Zagrebu, 1976., 53; *Enciklopedija Jugoslavije, 5, Hrv – Janj*, 249.

[1023] Anđelko AKRAP, Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 2004., 72. – 73., 675 – 699, 694; *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, 2., 203.

[1024] *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske. Geografska analiza*, 12.

stanja gospodarska emigracija preuzela je primat. Dostupni su vrlo različiti podaci o broju hrvatske emigracije, što pokazuje pomanjkanje ozbiljnog pristupa toj temi, ali i njezinu osjetljivost te nedostupnost za znanstvena istraživanja. U dokumentima kojima je baratala Komisija za nacionalne manjine i iseljeništvo Republičke konferencije SSRN Hrvatske 1962. spominje se da je iz Jugoslavije od 1900. do 1914. otišlo 1,1 milijun osoba, od čega iz Hrvatske 60 %, dakle 660 000 osoba. U razdoblju 1919. – 1940. otišlo je 200 000 osoba, a u razdoblju 1945. – 1955. oko 150 000 osoba. U jednom drugom dokumentu baratalo se brojkom od ukupno 900 000 Hrvata u iseljeništvu. U još jednom dokumentu iz 1962. naglašavalo se da je u političkoj emigraciji iz Jugoslavije 250 000 osoba, a većina, i to 150 000 ili 60 %, bili su Hrvati. Dakako, u taj su broj uključeni i Hrvati iz Bosne i Hercegovine, pa i iz drugih republika. Godine 1962. zakonom je uređen status poslijeratnih izbjeglica. Putovnice je dobilo oko 50 000 emigranata.[1025]

Nakon što je splasnuo broj odlazaka u inozemstvo zbog političkih razloga, sve se više povećavao broj onih koji su odlazili zbog traženja posla. Prema službenoj statistici, koja je raspolagala podacima o ekonomskoj emigraciji tek nakon 1960., i to o onim radnicima čiji je odlazak odobren i evidentiran, od 1960. do 1966. iz Hrvatske se iselilo 12 196 osoba. Godine 1968. na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Sloveniju, od ukupnog broja osoba u inozemstvu otpada 314 000 osoba, odnosno 87 %. Spomenute republike činile su 49 % stanovništva Jugoslavije. Razloge da ljudi emigriraju iz razvijenih, a ne iz nerazvijenih područja, suprotno slučajevima u drugim europskim zemljama, primjerice u Italiji, Š. Đodan nalazi u tome da je financijska snaga bila na istoku, a ne na zapadu Jugoslavije. Posljedica je bila da se više investiralo u nerazvijena područja. Međutim, za Hrvate je poseban magnet bila i činjenica da su mnogi u inozemstvu već imali brojnu rodbinu i prijatelje iz vala prethodnih gospodarskih i političkih emigracija, što je im je umnogome olakšalo odlazak.[1026]

Prema podacima Zavoda za migracije i narodnosti u Zagrebu 1967., u nacionalnoj strukturi građana Jugoslavije uključenih u zapadnoeuropske radne migracije bilo je 63 % Hrvata, 24 % Srba i 13 % ostalih. Prema republičkoj pripadnosti tih emigranata, Hrvatska je sudjelovala sa 54 %, Srbija sa 26 %, a ostale republike sa 20 %.[1027]

[1025] K. SPEHNJAK, Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine, 570; B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 22; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 451.

[1026] I. NEJAŠMIĆ, Iseljavanje iz Hrvatske – brojčani aspekti stoljetnog procesa, 74; Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 218.

[1027] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 228.

Prema popisu stanovništva 1971. na privremenom radu u inozemstvu od ukupnog broja iz Jugoslavije iz Hrvatske je bilo 33,5 % radnika s članovima obitelji. Prema nacionalnoj strukturi u ukupnom broju bilo je 39 % Hrvata, najviše, dakako, iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, 28,9 % Srba i 6 % Muslimana.[1028]

Tablica 96. Radnici na privremenom radu u inozemstvu 1971.[1029]

Republika/pokrajina		Ukupno stanovništvo	Na radu u inozemstvu	
			Broj	%
Bosna i Hercegovina		3 746 111	146 818	3,9
Crna Gora		529 604	11 057	2,1
Hrvatska		4 426 221	254 856	5,8
Makedonija		1 647 308	68 088	4,1
Slovenija		1 727 137	53 524	3,1
Srbija	Srbija ukupno	8 446 591	229 382	2,7
	Uža Srbija	5 250 365	133 389	2,5
	Kosovo	1 243 693	25 500	2,1
	Vojvodina	1 952 533	70 493	3,6
Jugoslavija		20 522 972	763 725	3,7

Godine 1974., prema podacima iznesenim na Osmom kongresu SKH, bilo je iz Hrvatske oko 300 000 radnika u inozemstvu, a 1978. oko 235 000., od toga novozaposlenih oko 25 000, a oko 90 000 povratnika. U istom razdoblju povećan je broj članova obitelji koji su živjeli u inozemstvu od 83 000 na 125 000. Od toga je bilo čak 75 000 školske omladine i djece.[1030]

Migracijska stopa Hrvatske, a ona označava odnos građana u inozemstvu prema ukupnom stanovništvu zemlje, nije bila samo mnogo viša od jugoslavenskog prosjeka, nego i od nerazvijenih republika.[1031]

[1028] *Stanovništvo na privremenom radu u inozemstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971.*, Drugo dopunjeno i popravljeno izdanje, Dokumentacija 1972., 132, Zagreb, Republički zavod za statistiku SRH, 1972., 6; Anđelko AKRAP, Marinko Grizelj, Etnodemografski procesi na prostoru bivše Jugoslavije poslije Drugog svjetskog rata, *Hrvatska danas – Croatia* Today, Zagreb, 1995., 1. – 2., 34 – 57, 48; I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 99; N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 260.

[1029] *Statistički godišnjak Jugoslavije 1986.*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1986., 445, 447.

[1030] *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1., Zagreb, CK SKH, 1978., 157, 158.

[1031] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 110; Š. ĐODAN, *Yugo-tragedija*, 97.

Tablica 97. Usporedba migracijskih stopa Hrvatske i Jugoslavije s europskim državama s visokom migracijskom stopom[1032]

Država/republika	Migracijska stopa 1970./1971. godina
Hrvatska	5,8
Portugal	5,6
Jugoslavija	3,7
Italija	3,3
Grčka	3,2
Španjolska	3,1
Turska	1,2

Prema Š. Đodanu hrvatska stopa iseljavanja bila je najviša u Europi, zapravo druga na svijetu, iza Portorika, dakako, promatrajući te države u cjelini, a ne samo neke njihove izdvojene dijelove. Glavni razlog odlaženja u inozemstvo bio je gospodarski. Naime, zbog gospodarske reforme 1965. i prelaska s ekstenzivnog modela industrijalizacije na kapitalom intenzivan tip industrijalizacije, pao je broj zaposlenih u Hrvatskoj. Osim nezaposlenosti, određenu ulogu imala je i težnja za većim standardom. Tako je 1967. čak 83 % ispitanika kao glavnu prednost rada i života u inozemstvu navelo mogućnost veće zarade. Zanimljivo je da je među nedostacima rada u inozemstvu kategorija „odvojenost od porodice" dobila 65 %, a „osamljenost" 48 % odgovora, a najmanji je postotak, i to 7 %, dobio odgovor da je glavni nedostatak to što „nema samoupravljanja".[1033]

Među pozitivne strane otvorenosti granica mogu se upisati liberalizacija putovanja stanovništva i otvorenost prema svijetu, a napose veliki priljev deviza u zemlju. Samo 1964. priljev je iznosio oko 60 milijuna dolara. Međutim, negativne strane bile su depopulacija i razbijanje obitelji, a time problemi s odgojem djece, kao i nacionalno otuđenje djece koja su se rodila u inozemstvu. Upravo su ti razlozi izazivali nezadovoljstvo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a najviše među Hrvatima. Uzroci iseljavanja nalazili su se u nepovoljnom položaju hrvatske nacije, osiromašenju Hrvatske i prisvajanju njezinih rezultata od nerazvijenijih republika, ali i općenito u podređenosti socijalizma u odnosu na kapitalizam. Treba spomenuti i težnju za boljim standardom, što je bila svjetska tendencija. Međutim, s obzirom na vrlo visoku stopu emigracije upravo iz Hrvatske i među Hrvatima iz Bosne i Hercegovine, pretpostavljam, da u mnogih Hrvata takva objašnjenja nisu mogla naići na veće razumijevanje.[1034]

Do 1957. godine iz Hrvatske je na rad u inozemstvo otišao samo 201 stanovnik, a do 1960., uključujući i tu godinu, ukupno 8 589 osoba. Najviše u jednoj godini

[1032] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990., Statistički godišnjak Jugoslavije 1986.*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1986., 445, 447; 110, 218; I. BAUČIĆ, *Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR* Njemačkoj, 78.

[1033] Mladen ZVONAREVIĆ, *Socijalna psihologija*, 5. promijenjeno izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 1989., 442.

[1034] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 452; I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 101.

otišlo ih je 1970. godine, i to 68 842 osobe. Gledajući prema razdobljima odlazaka na rad u inozemstvo ranih šezdesetih godina najviše odlazaka zabilježeno je u dalmatinskoj makroregiji, a početkom sedamdesetih godina taj primat preuzela je slavonska makroregija. Najviše, i to čak 70 % radnika otišlo je u SR Njemačku, a nakon nje bile su Australija sa 6,3 %, Austrija sa 5,6 % i Švicarska sa 3,6 % od svih radnika koji su otišli na rad u inozemstvo.[1035]

Tablica 98. Općine u Hrvatskoj s najviše radnika na privremenom radu u inozemstvu 1971. prema udjelu u ukupnom broju stanovnika[1036]

Općina/grad	Ukupno stanovništvo	Stanovništvo na privremenom radu u inozemstvu	U inozemstvu u %
Imotski	47 417	8 767	18,5
Ozalj	17 609	3 081	17,5
Lastovo	1 215	138	11,4
Jastrebarsko	36 558	4 099	11,2
Čakovec	115 600	11 856	10,3
Vrginmost	21 540	1 964	9,1
Đakovo	53 982	4 809	8,9
Zadar	107 610	9 046	8,4
Sesvete	29 503	2 427	8,2
Županja	49 075	4 027	8,2

Prema nacionalnoj strukturi radnika iz Hrvatske u inozemstvu, bilo je 87,0 % Hrvata i 8,5 % Srba, a u strukturi stanovništva 1971. Hrvati su činili 79,4 %, a Srbi 14,2 % stanovništva.

Vladimir Bakarić i Josip Broz Tito

[1035] *Stanovništvo na privremenom radu u inozemstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971.*, 12, 13.
[1036] ISTO, 8 – 10.

SUKOB STARIH I MLADIH

Osim političke, nacionalne i državne dimenzije, potkraj 60-ih i početkom 70-ih sukob u Hrvatskoj i Jugoslaviji, zapravo u SKJ, imao je i obilježja sukoba starih i mladih komunista. S obzirom da su se među glavne protagoniste umiješali mnogi koji su po godinama starosti mogli biti i na suprotnim stranama, valja naglasiti da se takvo razvrstavanje odnosi uglavnom na predvodnike sukoba. U tom se sukobu, pojednostavljeno rečeno, svjež, dinamičniji i manje dogmatičan stil vladanja vezao uz imena kadrova koji su u pionirsko vrijeme definiranja nove hrvatske i jugoslavenske zajednice i sustava, bili tek marginalni članovi komunističke stranke i partizanskog pokreta. Napredujući i donoseći nužan dinamizam, mladi su se nametali vodstvu SKJ, koje se odlučilo da ih u povodu *Ustava* 1963. iskoristi i s njihovom pomoći provede prvu veliku smjenu vođa proisteklih iz rata, i to na svim razinama.

Tito je na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ, 18. i 19. veljače 1963., predložio da se povuku svi šefovi republika, osim Vladimira Bakarića u Hrvatskoj i Jovana Veselinova u Srbiji. Kao i u prijašnjim prilikama najuži partijski i državni vrh do detalja je normirao život u svim republikama, pa tako i u Hrvatskoj. Davao je suglasnost za sastav CK, vlade, Sabora, a katkad i za lokalna tijela. I ovom prigodom, kada su nakon ustavnih promjena 1963. provedeni izbori na svim razinama vlasti, Izvršni komitet CK SKJ poimence je utvrdio sve zastupnike u svim skupštinama republika i federacije, kao i sastave vlada svih republika i rukovodstava svih političkih organizacija. Riječju, Izvršni komitet CK SKJ je, iako uz konzultacije, određivao sva republička vodstava. Na čelu posebne komisije koja se bavila tim pitanjima bio je A. Ranković. U Hrvatskoj je smjena uključila nekoliko starih članova Izvršnog komiteta CK SKH, među njima Anku Berus, Božidara Maslarića, Karla Mrazovića, Milu Počuču, Dragutina Sailija, a iz državne strukture Ivana Babića, Franju Gažija, Pavla Gregorića, Macu Gržetić, Mladena Ivekovića i Josipa Smodlaku. Osim Vladimiru Bakariću mandat je produžen i Marijanu Cvetkoviću, koji je kao organizacijski sekretar SKH, uz Bakarića, imao najveću moć. Za predsjednika Izvršnog vijeća Sabora SRH određen je Mika Špiljak, za predsjednika Sabora SRH, dakle više formalnu dužnost, Ivan Krajačić Stevo, za predsjednika Republičkog vijeća Saveza sindikata Hrvatske Milutin Baltić, za predsjednika Glavnog odbora SUBNOR-a za Hrvatsku Marko Belinić, a za sekretara unutarnjih poslova Izvršnog vijeća Sabora SRH Uroš Slijepčević. Za člana Izvršnog komiteta CK SKH određena je Savka Dabčević-Kučar.[1037]

[1037] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 433, 449, 469.

Nakon Osmog kongresa SKJ 1964. održan je i Peti kongres SKH od 26. do 29. travnja 1965. Kongres je prošao ritualno bez osvrta na sukobe u vrhu ili na odnose Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Problematične informacije bile su tajna za članstvo SKH, ali i za većinu u CK SKH. Kongres je više sličio na gospodarsko-promidžbeno savjetovanje o samoupravljanju i raspodjeli dohotka, nego na stranački skup. U vrhu CK SKH bili su i dalje Vladimir Bakarić, politički sekretar, Marijan Cvetković, organizacijski sekretar, Savka Dabčević-Kučar, sekretar za društveno-ekonomske odnose, i Duje Katić, sekretar za idejni rad. Članovi su bili Milutin Baltić, Jure Bilić, Dušan Dragosavac, Dragutin Haramija, Stjepan Ivić, Ivica Krajačić, Mirko Lacković, Mika Špiljak i Miko Tripalo. Dakle, u to se vrijeme stvorilo vodstvo koje će se uskoro podijeliti na dvije suprotstavljene skupine. Na kongresu jedini polemički istup bio je govor Vicka Krstulovića, o čemu je već bilo riječi.[1038]

Kadrovske promjene bitne za Hrvatsko proljeće počele su sredinom 60-ih. Miko Tripalo s dužnosti predsjednika CK Narodne omladine Jugoslavije, na kojoj je bio od 1955., 1962. došao je za sekretara GK SKH u Zagrebu. Bio je i član Izvršnog komiteta CK SKH. Predsjednik Izvršnog komiteta CK SKH postao je 26. listopada 1966. Od 1969. član je Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ. Savka Dabčević-Kučar postala je članica Izvršnog komiteta CK SKH 1963., a sekretar za ekonomske poslove u CK SKH 1966. Na čelo hrvatske vlade došla je 1967., gdje je bila do 1968. Nakon Devetog kongresa SKJ, na Petom plenumu CK SKH 28. ožujka 1969. predložena je za predsjednika SKH. Postala je i članica Predsjedništva SKJ. Njezin najbliži suradnik Pero Pirker postao je Holjevčev nasljednik na mjestu gradonačelnika Zagreba 1963. Uskoro je postao i predsjednik GK SKH Zagreba, a 1969. postaje sekretar Izvršnog komiteta CK SKH. Dragutin Haramija bio je gradonačelnik Rijeke, a predsjednik Izvršnog vijeća Sabora postaje 1969. Srećko Bijelić, od 1969. predsjednik SKH Zagreba, član je Izvršnog komiteta CK SKH i Predsjedništva SKJ.[1039]

Na Šestom kongresu SKH, održanom od 5. do 6. prosinca 1968., izabran je novi Izvršni komitet CK SKH/u sastavu: Miko Tripalo, sekretar, Dušan Dragosavac, zamjenik sekretara, članovi Dušan Bilandžić, Jure Bilić, Ema Derossi Bjelajac, Ante Josipović, Marko Koprtla, Milka Planinc i Jelica Radojčević. Najstariji član imao je 51 godinu, ali većina je ipak bila u partizanima.[1040]

[1038] ISTO, 454.

[1039] *Hrvatski leksikon*, Zagreb, Naklada leksikon d.o.o. 1997., I, 227, 433, II, 262, 584.

[1040] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 448, 514; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 63, 108, 109; *Hrvatski leksikon*, I, 227, 433, II, 262, 584.

U vrhu hrvatskog vodstva V. Bakarić je nakon smaknuća A. Hebranga bio nedodirljiv. Po naravi je bio suzdržan, vrlo oprezan i racionalan, ali i neomiljen. Imao je poseban status u Hrvatskoj, bio je glavni Titov oslonac. Najviše se od svih Hrvata približio Titovom statusu. Može se reći da je V. Bakarić u Hrvatskoj bio „republički Tito". Zanimljivo je, da su u hrvatskim novinama samo Titovi i Bakarićevi tekstovi bili objavljivani bez ikakva skraćivanja ili prepričavanja, a Rankovićevi i Kardeljevi tekstovi izgubili su već takav tretman. Da razvoj nije doveo do Titova sukoba s mladim kadrovima, V. Bakarić bi vjerojatno postupno bio umirovljen. Kad je sukob postao neizbježiv, Tito je uključio u sukob i V. Bakarića. Za razliku od njega, M. Tripalo bio je dinamičan, komunikativan, borben, a uz to i Titov miljenik.[1041]

Vladimir Bakarić i Marijan Cvetković

Pojednostavljeno može se govoriti o dvije struje u užem vodstvu SKH. U saveznom vrhu reformne snage bili su Miko Tripalo, član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, Mirjana Krstinić i Jakov Sirotković, članovi SIV-a. U Hrvatskoj su to bili Savka Dabčević-Kučar, predsjednik SKH, Pero Pirker, sekretar Izvršnog komiteta CK SKH, Dragutin Haramija, predsjednik Izvršnog vijeća Hrvatske, Jakov Blažević, predsjednik Sabora, Ivan Šibl, predsjednik Saveza boraca Hrvatske, Jure Sarić, potpredsjednik SSH, Stjepan Ivić, predsjednik SSRN, Ivica Vrkić, predsjednik Saveza omladine od 1971., Srećko Bijelić, predsjednik SKH Zagreba, Marko Koprtla, član Izvršnog komiteta CK SKH, i Mirko Mađor, predsjednik

[1041] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 108, 109; M. BALETIĆ, *Hrvatska simultanka. Prosinac sedamdeset prve*, 110, 144.

Saveza omladine Hrvatske od 1969. do 1971. Predstavnici suprotne struje bili su Jure Bilić, Ema Derossi Bjelajac, Dušan Dragosavac, Ante Josipović, Milka Planinc, Jelica Radojčević i Josip Vrhovec. Prva je skupina reformska i naglašenije nacionalna, a druga konzervativna i realpolitička. Do otvorenog razlaza među njima došlo je u proljeće 1971., a potpuno otvoreno nakon ozakonjenja reforme federacije 30. lipnja 1971.[1042]

U Jugoslaviji, osim rijetkih pojedinaca, do pojave hrvatskog vodstva nije bilo slučaja da netko otvara pitanja i nudi rješenja različita od onoga što se uobličivalo oko centra u Titovom krugu. Ekipa oko S. Dabčević-Kučar prvi put predlaže rješenja koja odudaraju od onoga što je na dnevnom redu u Beogradu. Poseban je problem za jugoslavensko vodstvo bilo to što su ta rješenja zadirala u pitanja nacionalne i republičke ravnopravnosti, demokracije u SKJ i društvu, tržišnih zakonitosti i privatnog vlasništva nasuprot dotadašnjoj socijalističkoj koncepciji.[1043]

Uskoro su S. Dabčević-Kučar i M. Tripalo postali više nacionalni, nego partijski prvaci. U borbi protiv njih našli su se pobornici unitaristički-hegemonističkih i konzervativno-dogmatskih struja. Britanski su diplomati konstatirali da je široka podrška stanovništva dijelu hrvatskog rukovodstva izazvala snažnu ljubomoru „staromodnih komunističkih tvrdolinijaša". Osim toga, ocijenjeno je da je promjenom vodstva mlak hrvatski nacionalizam postao izrazito jak i ekstreman. Stari kadar uplašio se za socijalizam.[1044]

Anka Berus

[1042] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 113; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 17.
[1043] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 104.
[1044] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 161; M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (2. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 264.

Mladi kadrovi stasali su uz dotada nedodirljivo vodstvo, dakle, pod njegovim nadzorom. Međutim, snaga bioloških zakona donosila im je prednost, koja je uz veću odlučnost u provođenju reformi i inzistiranje na uvažavanju hrvatskih specifičnosti, postojala sve presudnija i donosila popularnost među komunistima, ali i u velikom dijelu stanovništva. Sklonost mladih kadrova prema samostalnijem odlučivanju utjecala je na njihov kratkotrajan uspon i stjecanje velike popularnosti. M. Tripalo i S. Dabčević-Kučar u Hrvatskoj, kao i mlađi kadrovi u drugim republikama, svojom su svježinom, odlučnošću i popularnošću slabili Titov monopol i činili ga slabim pred protivnicima reformi. Međutim, J. Broz Tito mogao je držati uzde u svojim rukama samo dok je njegov autoritet bio neupitan. Zato je, uvjeren da nitko osim njega ne može određivati dosege i granice reformi, proveo smjenu, ojačao svoju moć i izveo reforme s pomoću starih kadrova uz pojačanu ulogu SK.

NOVA POLITIKA: IZMEĐU NACIJE I KLASE (1971. – 1980.)

„DRAMATIČAN TRENUTAK HRVATSKE"

Od objavljivanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* intenzivirali su se sukobi u Hrvatskoj. Najpoznatiji i najutjecajniji potpisnik M. Krleža dao je ostavku na članstvo u CK SKH. Zanimljivo je da je dvije godine prije toga na Petom kongresu SKH u travnju 1965., slično kao i na Četvrtom kongresu SKH 1959., dobio najmanje glasova od svih članova, što je bio pokazatelj da su prema njemu mnogi članovi najvišeg stranačkog tijela zadržali distanciju. Pitanje je da li je to bio samo eho prijeratnog sukoba i ignoriranja od vodstva KPJ u vrijeme rata, činjenice da je kao ravnatelj otvorio vrata Jugoslavenskog leksikografskog zavoda mnogim suradnicima komunističkim protivnicima ili su, pak, njegovi rijetki javni nastupi potvrdili da ne odstupa od svojih samostalnih prosuđivanja, što je rezultiralo njegovim marginaliziranjem? Od 911 važećih listića na kongresu za članstvo u CK SKH dobio je samo 810 glasova, što je bilo najmanje glasova i gotovo za 100 glasova manje od njihova najvećeg mogućeg broja. Među onima koji su također dobili malo glasova bili su i Ivan Bukovič sa 820, Maks Baće sa 846 i Marko Belinić sa 849 glasova. U to vrijeme prijateljstvo s M. Krležom prekinuo je i Dobrica Ćosić, tada već u javnosti označen kao velikosrpski nacionalist. Optužio je M. Krležu zbog velikohrvatskog nacionalizma. Sukob dvaju najpoznatijih pisaca i političara, Hrvata i Srbina, zbog međusobnih optužbi za nacionalizam, zapravo je najviše govorilo o političkom stanju u Jugoslaviji.[1045]

Nakon burnih rasprava zbog *Deklaracije* politički su napadi jenjavali, ali obračun, za razliku od prijašnjih desetljeća, nije bio drastičan. Primjerice, iako je F. Tuđman izgubio mjesto ravnatelja IHRPH-a i bio isključen iz SKH, ostao je zastupnik u Saboru SRH. V. Holjevac ostao je na mjestu predsjednika Matice iseljenika do kraja mandata u proljeće 1968., a Matica hrvatska i dalje je izdavala devet časopisa.[1046]

Reakcija na *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* bila je dokaz velike političke podijeljenosti Hrvatske, ali i Jugoslavije. O tome najbolje govori

[1045] *IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 7. – 10. travnja 1959.*, 622; *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, 2., 478; B. ČRNJA, *Zbogom drugovi*, 201, Aleksandar STIPČEVIĆ, *Priča o hrvatskom biografskom leksikonu. Pokušaj ubojstva jedne knjige*, Zagreb, Matica hrvatska, 1997., 70; Dobrica ĆOSIĆ, *Piščevi zapisi (1981 – 1991)*, Beograd, Filip Višnjić, 2002., 32, 151.

[1046] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 555.

velik broj institucija koje su je potpisale i brojni istupi u javnosti protiv nje. Ne samo da je Miloš Žanko pisao članke protiv *Deklaracije*, nego su u velikim tvornicama organizirani prosvjedni zborovi u obranu bratstva i jedinstva, među njima u zagrebačkim tvornicama *Prvomajska, Rade Končar i Astra.*[1047]

Zgrada društveno-političkih organizacija u Zagrebu, popularno nazvana Kockica, sjedište CK SKH

Miloš Žanko zalagao se da u dokumente SKJ i SSRN uđe odredba da se pored borbe protiv birokratsko-etatističkog unitarizma, vodi i borba protiv nacionalizma i šovinizma u vlastitim nacijama te za jugoslavenski socijalistički patriotizam, kao i razvoj internacionalističke svijesti o pripadnosti socijalističkoj zajednici radnih ljudi u Jugoslaviji. O tome je objavio seriju članaka u *Borbi*. Prva je izišla u veljači 1969. pod naslovom *O listu koji nije ni hrvatski ni književni*, a druga u studenom iste godine pod naslovom *U toj (nacionalističkoj) ludosti ima sistema*. Prema mišljenju M. Tripala, ta se serija uklopila u smišljenu unitarističku kampanju protiv hrvatskog vodstva, koja je stvarala protuhrvatsko raspoloženje u drugim republikama. Nakon prvih članaka u *Borbi*, M. Žanko u Dobanovcima u Vojvodini pet je sati razgovarao s J. Brozom Titom. Žalio se da nema odgovarajućeg otpora protiv nacionalizma ni u SKH, ni u tisku. No, prema svemu sudeći, nije dobio Titovu

[1047] H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 354, 355.

podršku. S. Dabčević-Kučar svjedoči da je Tito osuđivao one koji su stajali iza M. Žanka, misleći na unitariste i velikosrbe.[1048]

Žankov napad bio je presedan jer su do tada javno napadani samo oni komunisti koji su već bili smijenjeni ili su bili pred padom. Zanimljivo je, kako je primijetila Savka Dabčević-Kučar, da je Miloš Žanko nakon napada, često i u prisutnosti Milentija Popovića, predsjednika Savezne skupštine SFRJ, vodio njezine sjednice. I Miko Tripalo dopušta mogućnost da su Mijalko Todorović i Milentije Popović podupirali Miloša Žanka. Osim toga, imao je podršku srpskoga tiska.[1049]

S obzirom na nedodirljivu Titovu ulogu bez njegova pristanka nije se mogla provesti nikakva bitna promjena, a kamoli osigurati samostalniji položaj republika. Promjene su bile moguće samo ako ih je on odobrio. Štoviše, prema jednom svjedočenju, M. Krleža mislio je da jugoslavensko zajedništvo drži samo još Tito.[1050]

Na Trećem plenumu CK SKJ u svibnju 1969. predstavnici srbijanske i makedonske organizacije napali su hrvatsko vodstvo zbog nacionalizma i „ekonomskog provincijalizma". Srbi su inzistirali na tome da treba demokratizirati cijelo društvo, pa će taj proces riješiti i gospodarska i nacionalna pitanja. No, Hrvati i Slovenci rješenje su vidjeli prije svega u većoj autonomiji. Poznavatelji prethodne jugoslavenske povijesti mogli su prepoznati koncepcijski kontinuitet među demokratskim reformističkim snagama u Srbiji i onim u Hrvatskoj i Sloveniji. Dok su srpski liberali vidjeli rješenje isključivo u demokratizaciji cijelog jugoslavenskoga društva, Hrvati i Slovenci naglašavali su presudnu važnost nacionalnog pitanja i republičkih autonomija.[1051]

Iz mnogih detalja bilo je jasno da je J. Broz Tito nastojao provesti reforme, ali, isto tako, spriječiti da na temelju njezinih poticaja situacija izmakne nadzoru i ugrozi reformu. Tako je u jednom govoru 11. svibnja 1969. ustvrdio da proširenje ogranaka Matice hrvatske na Vojvodinu, Matice srpske na Hrvatsku, a ogranaka obiju matica u Bosni i Hercegovini, znači razbijanje jedinstva. Dakle, i dalje je inzistirao na poslijeratnoj politici izbjegavanja iskazivanja nacionalnih posebnosti, a napose organiziranja nacionalnih organizacija u nacionalno mješovitim sredinama. Oči-

[1048] B. DONAT, *Crni dossier*, 286; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 132; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 479; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 149.

[1049] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 119; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 98 – 100, 131, 132; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 159.

[1050] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 559; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 98 – 100, 131, 132; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 159.

[1051] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 291.

to, bio je svjestan da bi nacionalne podjele vodile do ugrožavanja monopola SK i preispitivanja državno-pravnih pitanja.[1052]

Postojala su tri glavna središta nacionalnog pokreta: dio CK SKH, Matica hrvatska i studentsko vodstvo. Hrvatsko partijsko i republičko vodstvo, suprotno dotadašnjim nepisanim pravilima, pokretalo je neka pitanja mimo centralnog vodstva. Tako je početkom ljeta 1968. CK SKH uputio oštru kritiku SIV-u zbog popuštanja u vezi s velikim investicijama, što je, u krajnjem slučaju, ugrožavalo gospodarske interese Hrvatske. Savezna tijela i gotovo sve republike oštro su reagirali. Od CK SKH ogradio se i V. Bakarić. Tito je sazvao sastanak s predsjednicima CK svih republika i najistaknutijih komunista u federaciji. E. Kardelj, M. Todorović i M. Špiljak, predsjednik SIV-a, napali su hrvatsko vodstvo, tvrdeći da se kriza otvara zbog nebitnih desetak milijardi dinara. Tada je, prema mišljenju M. Tripala, pobijedila uskogrudna politika zadovoljavanja velikih investicijskih želja. Počela je trgovina među republikama. Slovencima je obećan kredit za ceste, a oni su podržali SIV i financijsku bilancu koju je sačinio Kiro Gligorov, potpredsjednik SIV-a. M. Špiljak, kao predsjednik SIV-a i kao hrvatski kadar, bio je na udaru dviju strana. Razmišljao je o ostavci jer je procijenio da je odnos snaga takav da politika Hrvatske ne može dobiti podršku. Međutim, zbog okupacije ČSSR-a od Varšavskoga pakta zakomplicirali su se međunarodni odnosi, što je spriječilo Špiljakov naum.[1053]

Prema nekim ocjenama Deseta sjednica CK SKH pokrenula je politiku samostalnog prosuđivanja i prekinula s politikom ritualnog ponavljanja onoga što je zaključilo jugoslavensko vodstvo. Osim toga, prekinula je praksu izbjegavanja suočavanja s međunacionalnim problemima i otvorila put slobodnijem političkom životu, borbi za jezik, državnost i samostalniji gospodarski razvoj. Uz te promjene uvedena je još jedna novina: politika je izvučena iz kabineta i prebačena na ulice. Sjednica na kojoj se izravno osudio unitarizam i centralizam, i jasno se založilo za hrvatsku državnost i obranu nacionalnog identiteta, izravno je prenošena preko TV. Hrvatski komunisti imali su tada punu Titovu podršku. J. Broz Tito telefonski je bio obaviješten o tijeku sjednice. Zahtijevao je da se osim Žanka osude i oni koji iza njega stoje. Predložio je dopunu zaključaka u kojem bi osim napada na Žanka bila i tvrdnja da je njegov rad izraz djelovanja birokratskih i konzervativnih snaga protiv CK SKH i CK SKJ. Iako je u svom govoru S. Dabčević-Kučar osudila i hrvatski nacionalizam, pazeći da u skladu s vladajućim obrascem kri-

[1052] B. DONAT, *Crni dossier*, 276.

[1053] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 108, 109; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 153; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 361; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 479.

tizira sva oporbena djelovanja, naglasak je bio jasan. Jasnija nacionalna politika dobila je masovnu podršku. Osim medija, pokrenuti su masovni zborovi na kojima se raspravljalo o pokrenutim pitanjima. Protiv takve politike bila je Srbija, ali i Srbi u Hrvatskoj.[1054]

M. Žanko branio se tezom da on napada one komuniste koji se ne bore protiv nacionalizma, a da CK SKH ne napada, nego ga podržava. Jedina ga je podržala Katica Pintar. U zaključcima je navedeno da Žankovi članci nisu u skladu s programom i politikom SK i da želi diskreditirati SKH. Odlučeno je da on ne može predstavljati SKH u stalnom dijelu Konferencije SKJ.[1055]

Unatoč Titovoj podršci, spletkama unutar najvišeg jugoslavenskoga komunističkog vodstva onemogućeno je da partijske organizacije to doznaju. Naime, na sjednici proširenog Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ na Brijunima, održanom od 16. do 18. ožujka 1970., raspravljalo se i o Desetoj sjednici CK SKH. Za razliku od Edvarda Kardelja i Cvijetina Mijatovića, koji su bili kritični prema njezinim zaključcima, Tito je bio suzdržan, ali ipak je izrekao neke pohvale. Dogovoreno je da se partijskim organizacijama pošalje samo Titova završna riječ. No, vjerojatno Kardeljevom intervencijom, Branko Borojević, sekretar SK u JNA, poslao je u armijske partijske organizacije i Kardeljevu završnu riječ. Međutim, što je mnogo važnije, sve Titove pohvale na račun hrvatskog vodstva ispale su iz zapisnika, pa su jugoslavenski komunisti morali steći dojam da je Izvršni biro CK SKJ osudio CK SKH. Kasnije je Tito obećao S. Dabčević-Kučar da će intervenirati zbog izbacivanja njegovih riječi potpore. Jože Smole, predstojnik predsjednikova ureda, bio je ubrzo nakon toga smijenjen, ali nije sigurno da je uzrok njegova smjenjivanja povezan s tim slučajem.[1056]

J. Broz Tito je uskoro javno podržao CK SKH. Na večeri u opatijskom hotelu *Ambasador* 2. svibnja 1970. u prisustnosti hrvatskog vodstva i vodstva primorsko-goranske regije pohvalio je govor S. Dabčević-Kučar i zaključke Desete sjednice CK SKH blago kritiziravši E. Kardelja riječima da je dobro mislio, ali da „mu nije najbolje ispalo". Ne spominjujući na koga misli, rekao je da su neki na Brijunima svašta govorili tako da mu se „kosa dizala na glavi".

> „Sada govore neki da sam ja protiv X. sjednice i protiv vas. Kažu da sam vas osudio na Brionima. To nije tačno. Ja nikada nisam porekao ono što

[1054] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 567, 579; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 133; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 478.

[1055] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 134, 138; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 478.

[1056] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 172, 173; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 138; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 568.

sam rekao o X. sjednici. Ja mislim da vi shvaćate moju poziciju. Vi znate da sam ja Zagorac, iz Zagorja, a to je kolijevka Hrvatske. Ali kad bude trebalo, ja ću vam dati podršku. Meni su svi naši narodi i sve naše republike srcu prirasle." [1057]

Matica hrvatska u prosincu 1970. prihvatila je program u kojem je proglasila pravo i dužnost da se brine o ekonomskim i političkim pitanjima. Prema izjavama njezinih vodećih članova, organizacija je radila na buđenju nacionalne svijesti i drugom hrvatskom preporodu, riječju na oslobađanju Hrvatske od potlačenosti i eksploatacije. U vrlo kratkom razdoblju, do kraja 1971. povećala je svoje članstvo na oko 50 000 članova. Imala je 55 ogranaka i 18 povjereništava, a u osnivanju je bio još 31 ogranak. Podaci o brzom povećanju broja članova ogranaka Matice hrvatske u Dubrovniku, koje je sa 112 članova u 1968., skočilo na 858 članova u 1971., pokazuju kako je popularnost Matice hrvatske rasla. Slično je bilo i u drugim ograncima. [1058]

Na Četvrtoj konferenciji SKH, održanoj 12. i 13. srpnja 1971., započela je protunacionalistička kampanja, a jedna od odluka bila je da se spriječi ograncima Matice hrvatske da djeluju u tvornicama.[1059]

Nakladni zavod Matice hrvatske tiskao je oko 300 knjiga godišnje, ali prenositelji njezine politike bili su njezini mnogobrojni časopisi: *Kolo*, *Život umjetnosti* (Zagreb), *Svjetlost* (Karlovac), *Istarski mozaik* (Pula), *Dometi* (Rijeka), *Zadarska revija* (Zadar), *Mogućnosti*, *Pogledi*, *Čakavska rič* (Split), *Dubrovnik* (Dubrovnik), *Ogledi* (Vukovar), *Revija* (Osijek), *Hrvatska pokrajina* (Požega), *Pakrac danas* (Pakrac) i *Riječi* (Sisak). Najvažnije glasilo *Hrvatski tjednik* pokrenut je 16. travnja 1971. u nakladi od 35 000 primjeraka. 31. broj postigao je nakladu od 130 000, a 34. broj, koji nije izišao, naručen je u 180 000 primjeraka. Glavni urednik je bio Igor Zidić, a od 9. srpnja 1971., od broja 13. do zadnjeg 33. broja, koji je izišao početkom prosinca 1971., glavni urednik bio je Vlado Gotovac. Odgovorni urednik bio je Jozo Ivičević, a tajnik Franjo Marinković.[1060]

Treba spomenuti i visoku nakladu *Hrvatskoga gospodarskoga glasila*, koji je pokrenut u svibnju 1971. kao glasilo komore hrvatskih gospodarstvenika. Njegov glavni i odgovorni urednik bio je Vladimir Veselica. Zamjenik je bio Vlatko Mileta, a tajnik Ante Glibota. Izlazio je u nakladi od 60 000 do 70 000 primjeraka. Za-

[1057] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 138.
[1058] Jozo IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, *Politički zatvorenik*, Zagreb, 2002., 121., 15, 18; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 97.
[1059] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 603.
[1060] J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 119., 15; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 28; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 734.

jednica slobodnih hrvatskih pisaca *TIN* pokrenula je *Hrvatski književni list* pod uredništvom Zlatka Tomičića, koji je po radikalizmu odskakao od ostalih glasila. Ostala važna glasila bila su *Encyclopedia moderna*, *Hrvatsko sveučilište*, *Kritika*, *Omladinski tjednik*, *Studentski list*, *Tlo* i *Vidik*. Posebno važnu ulogu zbog visoke naklade imali su dnevnik *Vjesnik* i tjednik *Vjesnik u srijedu – VUS*, koji je imao nakladu od čak 400 000 primjeraka. Među lokalnim novinama isticali su se *Brodski list*, *Glas Slavonije*, Imotska *krajina*, *Požeški list*, *Slobodna Dalmacija*, *Varaždinske vijesti* i *Vinkovačke novosti*. I Radiotelevizija Zagreb prenosila je politiku hrvatskoga vodstva, a u tom su razdoblju novi televizijski odašiljači omogućili da gotovo cijela Hrvatska može pratiti njen program.[1061]

OKRUGLI STOL VUS-a U REPUBLIČKOM SEKRETARIJATU ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE SR HRVATSKE NA TEMU: ZAŠTO GORE ŠUME UZ OBALU?

POŽARI NISU PODMETNUTI

Iako su organi javne sigurnosti u Hrvatskoj pojačali mjere sigurnosti i »osluškivanja« u cilju otkrivanja uzroka šumskih požara duž hrvatske obale, dosada još nije zabilježen nijedan slučaj da je požar izazvan iz »političkih« ili »diverzantskih« razloga. Glasine o namjerno izazvanim požarima nanose višestruku štetu, a između ostaloga i demoraliziraju stanovništvo da aktivno sudjeluje u gašenju požara

Početna stranica članka o požarima duž hrvatske obale 1971., koji je objavljen u VUS-u 1. rujna 1971.

[1061] J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 83; B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 10; I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 31, 32; S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 121; S. MATKOVIĆ, Znanstveni skup Hrvatsko proljeće – 1971., 605.

Pravo i sloboda građanina bili su zajamčeni *Ustavom*, ali ta su prava ograničena člankom 203. U tom se članku navodilo da se navedena prava ne smiju zlorabiti protiv socijalističkog samoupravljanja. Vjerojatno je jedna od posljedica takve odredbe, kao i nadzora Saveza komunista, bio i podatak da je 1965. među članovima Jugoslavenskog novinarskog saveza čak 65 % bilo članova SKJ. Novinari koji su izbacivani iz partije gotovo u pravilu gubili su posao. Logičnu vezu izbacivanja iz SK s gubitkom posla potvrdio je i J. Broz Tito u govoru u Labinu 1. svibnja 1971.[1062] Pravu ulogu novina shvaćalo je vodstvo SKH, kao i najvažniji predstavnici medija. Tako je Milovan Baletić, glavni i odgovorni urednik *Vjesnika* od siječnja 1970. do prosinca 1971., kasnije upozorio na svu apsurdnost optužbi da su hrvatski novinari bili u službi svrgnutog vodstva.

> „Optužbe su, bez dvojbe, bile istinite i upravo zbog toga apsurdne. Jer, je li moguće uređivati novine (radijske i televizijske programe) u našim komunističkim uvjetima, bez takva odnosa, kad su mediji ne samo pod neposrednom kontrolom nego su i u dnevnoj službi partijskog rukovodstva." [1063]

S obzirom na dotad teško zamislivo sukobljavanje sa službenom politikom, broj zabrana u odnosu na prijašnja razdoblja nije usporediv. Početkom 70-ih Vrhovni sud Hrvatske odbio je nekoliko zahtjeva za zabranom. Međutim, *Hrvatski književni list* zabranjen je starom metodom poznatom iz slučaja *Narodnoga glasa* iz 1945. Naime, *Hrvatski književni list* nije bio službeno zabranjen, nego su ga radnici tiskare u Ljubljani odbili tiskati u listopadu 1969. Ali u Hrvatskoj je bilo više zabrana zbog nacionalizma. Odlukom Okružnog suda u Zagrebu 18. lipnja 1971. zabranjen je letak Zlatka Tomičića iz svibnja 1971., u kojemu je poznati književnik u vlastitoj nakladi pisao da su te godine kod popisa stanovništva popisivači u nekim većim hrvatskim gradovima bili samo Srbi da bi se krivotvorili podaci. Zabranjen je i *Hrvatski tjednik* od 30. srpnja 1971. zbog članka *Dramatičan trenutak Hrvatske*, u kojem se na temelju izjava Jakova Blaževića i Vladimira Bakarića tvrdi da se odstupa od zaključaka Desete sjednice CK SKH. Nakon nekoliko brojeva *Hrvatski tjednik* kaznu je izigrao objavljivanjem sudskih spisa vezanih uz zabranu, što je vodstvo toleriralo. I taj detalj govori o ozračju. Okružno javno tužiteljstvo u Zagrebu raspravljalo je o zabrani glasila Saveza omladine Hrvatske *TLO* zbog članka *Ako general Rade Bulat i bude izbačen iz Partije, ostaje mu vojska*. No, na kraju je odustalo od pokretanja postupka na sudu. Isti postupak prošao je i letak-proglas Fakultetskog odbora Saveza studenata Hrvatske Pravnog fakulteta

[1062] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 134, 135.
[1063] M. BALETIĆ, *Hrvatska simultanka. Prosinac sedamdeset prve*, 186.

u Zagrebu od 1. prosinca 1971. kojim se tražilo da CK SKH iz svojih redova isključi neke svoje članove zbog unitarizma.[1064]

Na Slobodana Budaka, okružnog javnog tužitelja, izvršen je neuspješan pritisak da zaplijeni knjigu Petra Šegedina *Svi smo odgovorni*, objavljenu 1971., u kojoj je autor upozorio da je Hrvatska uz Pakistan jedina podijeljena država na dva dijela, i to zbog izlaska Bosne i Hercegovine na Jadransko more kod Neuma.[1065]

Poznate su i dvije zabrane ili dva pokušaja zabrane glasila zbog tzv. unitarističkih stavova. Tako je Vrhovni sud Hrvatske odbacio rješenje Okružnog suda u Zagrebu, kojim se zabranjuje zagrebačko izdanje *Večernjih novosti* od 25. svibnja 1971. zbog karikature kojom se sugerira da je vodstvo SKH ekstremno nacionalističko. Glasilo Srpskog kulturnog društva *Prosvjeta*, za srpanj i kolovoz 1971., bilo je zabranjeno sudskom odlukom od 30. kolovoza 1971. zbog diskvalifikacija SKH, kao i zahtjeva za višestranačjem i posebnim organiziranjem Srba.[1066]

U kasnu jesen 1970. i hrvatski studentski pokret dobio je svoje jasnije obrise. Na Sveučilištu u Zagrebu uvedeno je mjesto studenta prorektora. Za prvog prorektora u prosincu 1970. Skupština Sveučilišta izabrala je Ivana Zvonimira Čička. I. Z. Čičak, koji je u javnosti slovio kao klerikalac i deklarirani hrvatski nacionalist, pobijedio je Damira Grubišu, koji je bio kandidat SK. Neki su osporavali valjanost izbora, ali rektor dr. sc. Ivan Supek priznao je izbore. Time je formalno rođen studentski pokret. Uskoro, 4. travnja 1970., smijenjeno je vodstvo Saveza studenata Zagreba odanog SKH i izabrano novo na čelu s Draženom Budišom. Nakon toga je za predsjednika Saveza studenata Hrvatske izabran Ante Paradžik. Istodobno na čelo Saveza omladine Hrvatske došao je Ivan Vrkić. Pokazat će se da su ti događaji bili iznimno važni. Na sva studentska i omladinska vodstva došle su izrazito nacionalno orijentirane osobe. Kako je primijetio Ante Žužul, jedan od aktivnih sudionika događaja, studentskim prvacima bilo je primarno nacionalno, a ne klasno pitanje, jer su njegovo rješavanje poistovjećivali s idejom jugoslavenstva. Uglavnom su to bili studenti iz siromašnijih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine, napose iz Dalmatinske zagore, Imotske krajine i Hercegovine, krajeva iz kojih su mnogi stanovnici otišli na rad u inozemstvo.

Zaredali su se masovni studentski mitinzi s osnovnom idejom o nacionalnoj ravnopravnosti i što većoj hrvatskoj autonomnosti. S mitinga 12. svibnja 1971., kojem je prisustvovalo oko tisuću studenata, upućen je Ustavnoj komisiji prijedlog

[1064] J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 168.
[1065] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 182.
[1066] J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 166 – 168; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 735; B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 10; I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 31, 32; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 134.

da se devize ustupe onima koji ih ostvaruju, da se obuka u JNA obavlja na jeziku republike gdje su jedinice stacionirane i da tri četvrtine vojnika služe u svojoj republici. Osim tih nacionalnih zahtjeva, predloženo je i da se J. Broz Tito izabere za doživotnog predsjednika, ime države promijeni u Savez jugoslavenskih socijalističkih samoupravnih republika (SJSSR), a da glavni grad bude Novi Beograd. Očito su ti zahtjevi, a napose zahtjev za predajom kraljevskih prerogativa Titu, željelo pridobiti glavnog saveznika u važnijim zahtjevima. Vodstvo SKH nije znalo kako se nositi s podrškom studentskom vodstvu, pa se nakon Četvrte konferencija SKH 12. i 13. srpnja 1971. i pokrenute protunacionalističke kampanje u studentske domove trebalo primati samo pod partijskim nadzorom. Sredinom rujna ta je kampanja zaustavljena.[1067] Najaktivniji sudionici masovnih skupova i autori mnogih članaka bili su Marko Veselica i Šime Đodan. M. Veselica u travnju 1971. na predavanju u Splitu o temi *Unitarizam – recidiv autonomaštva*, govorio o potrebi da narod smijeni režim jer u njemu prevladavaju unitaristi.

> „A to znači skidanje direktora poduzeća, šefova, mijenjanje radničkih savjeta, mijenjanje komiteta, mijenjanje struktura općinskih skupština, mjesnih zajednica, fondova za kulturu itd. itd. (...) To mora biti naša strategija i taktika, jer će nas ove snage koje su se lukavo organizirale, koristeći Udbu i Savez komunista, koristeći sve moguće metode vlasti i tako dalje, koje su tamo sjele, i koje mogu čitavim nizom bravura da blokiraju stvar, jer će nas nervirati i oni će stvarati niz prepreka (...) da se ne kreće dalje. Inteligencija naša i naša operativna sila mora da nalazi metode kako da razvaljuje te strukture." [1068]

U Hrvatskoj je Š. Đodan bio najglasniji među onima koji su upozoravali na veliko i neracionalno investiranje u nerazvijene republike, prije svega zbog njihove slabe produktivnosti, lošeg korištenja industrijskih kapaciteta te gospodarskom zapostavljanju Hrvatske. U *Kolu* 1968. objavljuje seriju članaka u kojima otvoreno traži reformu i stvaranje nacionalne hrvatske države koja bi tek tada odlučivala o udruživanju s ostalima. Naveo je da federacija prikuplja golema sredstva za izgradnju objekata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, a da gospodarstvo, prema Đodanu, nema dovoljno sredstava ni za jednostavnu reprodukciju. Predložio je dogovor o novom obliku zajednice – kombinaciji federacije, konfederacije i realne unije – prema kojem se svaka savezna republika mogla samostalno odlučiti za jednu od opcija. Uz Š. Đodana i M. Veselicu, najviše su se isticali i ekonomisti Vladimir Veselica i Hrvoje Šošić. Međutim, mnoge su svoje službenim podacima potkrijepljene

[1067] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 584 – 586, 603, 615; S. MATKOVIĆ, Znanstveni skup Hrvatsko proljeće – 1971., 605.
[1068] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 586.

teze doveli u pitanje nevjerojatnom tvrdnjom da bi samostalna Hrvatska za deset do petnaest godina mogla dostići razinu Švicarske i Švedske.[1069]

D. Dragosavac, zamjenik sekretara Izvršnog komiteta CK SKH, zahtijevao je da se Š. Đodan uhiti, ali su M. Tripalo, član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, P. Pirker, sekretar Izvršnog komiteta CK SKH, i D. Bilandžić, član Izvršnog komiteta CK SKH, inzistirali da rad ide na recenziju. Iako je ugledni ekonomist Ivo Vinski potvrdio da je sve točno, slijedili su polemični napadi. U tome se najviše angažirao Stipe Šuvar, ali i hrvatski ekonomist Branko Horvat. Međutim, Đodan nije mogao objavljivati odgovore na napade u *Vjesniku*. Priloge je objavljivao u *Encyklopedia moderna* pod uredništvom Ivana Supeka. Zanimljivo je da se nitko iz drugih republika, pa ni iz Srbije nije uključio u polemiku.[1070]

U borbi za hrvatski jezik, za veće poštivanje njegove posebnosti isticao se književnik Petar Šegedin. On je 1971. u članku pod naslovom *Sudbina*, objavljenom u *Forumu* u dvobroju 1. – 2., kao i mnogo godina kasnije u otvorenom pismu Stipi Šuvaru prikazao apsurdno stanje u Vukovaru. Tamo je Skupština općine još u listopadu 1964. postavila spomen-ploču u čast Vuka Karadžića i nekih Vukovarčana, koji su se u 19. stoljeću zalagali za srpski jezik i književnost, a da se u isto vrijeme svaka obrana hrvatskog jezika, prema Šegedinu, prokazivala kao nacionalizam. Na suprotnoj strani u polemici stajao je Glavni odbor Srpskog kulturnog društva Prosvjeta koji je osudio nacionalizam Matice hrvatske. Osim nadmetanja oko imena, književnik Vojin Jelić upozorio je da bi razdvajanje jezika razdvojilo i djecu u školi. U vezi sa svađom oko naziva jezika britanski diplomati javljali su da Hrvati misle da se u hrvatskoj jezik treba zvati hrvatski, a Srbi brane termin srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski. U toj polemici svoj je doprinos dao je i V. Bakarić, koji je u Topuskom 30. rujna 1971. ustvrdio da Srbi i Hrvati govore istim jezikom. U CK SKH tih su dana ocijenili da je novi hrvatski pravopis „nezadovoljavajući po osnovnim političkim kriterijima" jer inzistira na razlikama srpskog i hrvatskog jezika. Tiskan je u 40 000 primjeraka.[1071]

Prema tvrdnjama S. Dabčević-Kučar, J. Broz Tito otvoreno je zahtijevao da se izvrše uhićenja nekih najistaknutijih oporbenih prvaka, ali ona je to odbijala. Ipak, nakon prihvaćanja ustavnih amandmana, prema britanskim diplomatima, i V. Bakarić i S. Dabčević-Kučar jasno su rekli da više ne žele trpjeti šovinističke ispade. Na Četvrtoj konferenciji SKH 12. i 13. srpnja 1971., što je ponovljeno na partijskom savjetovanju 2. kolovoza 1971., odlučeno je da se započne s protunacionali-

[1069] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 555, 617; B. DONAT, *Crni dossier*, 273.
[1070] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 362, 363.
[1071] B. DONAT, *Crni dossier*, 337; M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.

stičkom kampanjom. Na otvorenoj sjednici Predsjedništva GK SKH Zagreb 23. srpnja 1971. iz SKH isključeni su Š. Đodan, gospodarski tajnik Matice hrvatske, i M. Veselica, savezni zastupnik, profesori Sveučilišta u Zagrebu. Međutim, već sredinom rujna ta je kampanja zaustavljena. Zanimljivo je da je da je početkom 1971. predsjednik Sabora Jakov Blažević izjavio da su M. Veselica i Š. Đodan povezani s neprijateljskom emigracijom. Zato je okružni javni tužitelj Slobodan Budak podnio zahtjev Centru državne sigurnosti u Zagrebu da preda dokumentaciju o tim tvrdnjama da bi mogao pokrenuti krivični postupak. Javili su mu da ne raspolažu nikakvim materijalom o tome. Čini se da je lažna optužba tek čekala pravog tužitelja koji će je iskoristiti. Tako je Službi državne sigurnosti, jugoslavenskoj sigurnosnoj, obavještajnoj i protuobavještajnoj službi, bio dobrodošao radikalizam hrvatske političke emigracije s programom oružanog rušenja Jugoslavije, osamostaljenja Hrvatske i preuzimanja vlasti, jer su je u SDS povezivali sa sudionicima Hrvatskog proljeća, napose s hrvatskim komunističkim vodstvom. U emigraciji se 60-ih pojavila teza Vjekoslava Luburića Maksa, nekadašnjeg visokog ustaškog dužnosnika i vođe emigrantske organizacije Hrvatski narodni otpor, da nisu poraženi ustaše, niti su partizani pobjednici, nego da je poražena Hrvatska i da je nužno pomirenje između partizana i ustaša. U Hrvatskoj ta je teza izrečena na jednom skupu studenata. To, kao i kasniji atentat na jugoslavenskog veleposlanika u Švedskoj Vladimira Rolovića, 6. travnja 1971., odgovaralo je SDS da podmetne laž o povezivanju hrvatskoga nacionalnoga pokreta i protujugoslavenske emigracije. I u ljeto 1972., kad je uništena oružana skupina pripadnika hrvatske emigracije u akciji nazvanoj Bugojanska akcija, i kada će se pokazati da su procjene o nacionalno-revolucionarnom raspoloženju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini potpuno promašene, SDS je iskoristila svoje agente da bi lažno optužila hrvatsko vodstvo da ima veze s ustaškom emigracijom.[1072]

Tako je u prosincu 1970. iz jugoslavenske vojne misije u Berlinu došla vijest da je hrvatski politički vrh imao kontakte s Brankom Jelićem, vođom Hrvatskog narodnog odbora. Prema tom izvoru iza B. Jelića stoji SSSR koji podupire odvajanje Hrvatske, da bi došao do baza u Dalmaciji. Obavještajna kombinacija o vezi hrvatskoga vodstva s ustaškom emigracijom sadržana je u brzojavu Đure Pintarića, zastupnika šefa Misije JNA u Berlinu Antuna Kolendića, pomoćniku sekretara

[1072] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku; *Izvještaj o pojavama i razvoju nacionalističkih djelovanja i frakcionaškoj aktivnosti u Zagrebu*, 14; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 603; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 179; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 957, 1033; *Studentski list*, 27. 4. 1971.; *Hrvatska revija*, 1970., 1., Requeim svim palim za Hrvatsku, prema: I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 276; Božo VUKUŠIĆ, *Tajni rat Udbe protiv hrvatskoga iseljeništva*, 3. dopunjeno izdanje, Zagreb, Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništva, 2002., 20, 25.

vanjskih poslova Anti Drndiću, zapravo šefu obavještajne službe u DSIP-u. Autorima insinuacije dobrodošlo je i otvoreno pismo V. Bakariću, u kojem je I. Jelić nudio suradnju hrvatskom komunističkom vodstvu. Zaprepašteni podmetanjima S. Dabčević-Kučar, M. Tripalo i P. Pirker otišli su J. Brozu Titu, zahtijevajući istragu. Mislili su da iza svega stoji Državni sekretarijat vanjskih poslova, zapravo njegov državni sekretar i član SIV-a Mirko Tepavac, s ciljem da kompromitira hrvatske političke i gospodarske zahtjeve. Pokrenuta je istraga pod vodstvom Stane Dolanca, člana Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ. I zaista, u ožujku 1971. ustanovljeno je da je riječ o intrigi tajnih službi, ali inicijator nije pronađen. Iako je savezno vodstvo odlučilo da se ne izlazi s time u javnost, CK SKH objavio je priopćenje i upozorio da su se u diskreditiranje vodstva SR Hrvatske uključila i tijela Državnog sekretarijata za vanjske poslove.[1073]

U historiografskoj produkciji i sjećanjima manje je podataka o raspoloženju Srba, napose u onim dijelovima Hrvatske u kojima su predstavljali znatne dijelove stanovništva. Stari partizanski borci stvarali su famu da se Srbima opet priprema pokolj, a to je došlo i do Tita. Među takvima bili su i prvoborci, narodni heroji i poznati komunisti.[1074]

Na hladni odnos hrvatskih Srba i onih iz susjednih republika naišlo je hrvatsko vodstvo na proslavi Dana ustanka naroda Hrvatske 27. srpnja 1971. u Srbu. Organizatori proslave doveli su sudionike iz Srbije, posebno iz Vojvodine, i Bosne i Hercegovine, koji su uz domaće stanovništvo dali ton proslavi. Dok su, prema svjedočanstvu S. Dabčević-Kučar, ovacijama dočekali Dražu Markovića, tada predsjednika Skupštine Srbije i protivnika politike hrvatskog vodstva, i Đoku Jovanića, zapovjednika Pete vojne oblasti, jedva su uljudno pljeskali ne samo S. Dabčević-Kučar i M. Tripalu, nego i V. Bakariću i J. Blaževiću. S. Dabčević-Kučar takav hladan prijem duboko je potresao.

> „Nikada, u cijelom svom sudjelovanju na mnogobrojnim sastancima, mitinzima, proslavama, nisam doživjela nešto slično." [1075]

Tih dana do J. Broza Tita dolazila su upozorenja da Srbi stražare po selima od straha pred napadima Hrvata, što je 4. srpnja 1971. na sjednici Izvršnog komiteta CK SKH spočitnuo vodstvu SKH. Takve je vijesti Republički sekretarijat unutarnjih poslova Hrvatske objavio, prema tvrdnjama Jure Bilića, i u svojim internim tromjesečnim biltenima, napose u broju 3. i 7., dostupnim vodećim ljudima

[1073] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 160; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 171 – 174, 327; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 587, 589; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 298; B. SALAJ, Proljeće i dijaspora, 19.

[1074] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 287.

[1075] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 338.

najviših državnih i političkih tijela. Međutim, već nakon tri mjeseca, nakon vojnih manevara *Sloboda*, u listopadu 1971., u govoru u hotelu Plitvice, sam J. Broz Tito demantirao je istinitost tih priča, i to na temelju prethodnih razgovora s vodstvima općina iz okolice Karlovca. Osim lažnih vijesti o seoskim stražama, iz Beograda su se širili po Hrvatskoj leci i pisma o odnarođivanju i „prevjeravanju" Srba. Zabilježene su i ideje o potrebi da se osnuje autonomna primorsko-krajiška oblast, kao i prosvjedi zbog toga što su Srbi razbijeni na republike i pokrajine.[1076]

Česte i radikalne promjene odnosa J. Broza Tita prema hrvatskom vodstvu govore o tome da se vođa Jugoslavije i jugoslavenskih komunista dugo kolebao i tražio pravo rješenje za izlazak iz krize i zadovoljavajuću reformu Jugoslavije. Već u pripremama 17. sjednice proširenog sastava Predsjedništva SKJ na Brijunima, održane od 28. do 30. travnja 1971., J. Broz Tito pred E. Kardeljem, V. Bakarićem i M. Tripalom prijetio je vojskom i smjenjivanjima republičkih vodstava i uhićenjima najekstremnijih nacionalista u svakoj republici. O tome da će se intervenirati vojskom ako bude trebalo, Tito je govorio i javno.

> „Jugoslavenska armija nema samo zadatak da brani teritorijalni integritet naše zemlje. Zadatak naše armije je da štiti naš socijalizam, ako vidimo da je u opasnosti i ako ga nije moguće zaštititi drugim sredstvima." [1077]

Na sjednici je bio izvršen posebno jak pritisak na vodstva Hrvatske i Srbije, pri čemu je, po svemu sudeći, prednjačio E. Kardelj. Taj sastanak je prema uvjerenju M. Tripala bio i prekretnica u odvajanju V. Bakarića od hrvatskoga vodstva. S jedne strane dolazio je pritisak iz Hrvatske za radikalnijim promjenama, s druge strane u Srbiji se širila rezerviranost prema ustavnim promjenama. Tada je Tito nudio M. Tripalu vodeću ulogu u sređivanju stanja u Hrvatskoj, ali to je Tripalo odbio. Tijekom sastanka Tita je nazvao i generalni sekretar KP SSSR-a Leonid Brežnjev, koji je dobio obavijesti o napetom stanju u Jugoslaviji i pokretima trupa, te nudio pomoć. Iako je Tito to odbio, poziv je bio izravan pritisak na Tita, ali i Tita na republička vodstva. Na sastanku s hrvatskim vodstvom 4. srpnja 1971. ponovno je prijetio vojskom, spominjujući šovinizam i divljanje ustaša. Saslušao je izlaganja pripadnika dviju suprotstavljenih skupina. Članovi Izvršnog komiteta CK SKH Jure Bilić, Ema Derossi Bjelajac, Milka Planinc i Jelica Radojčević podržali su njegovu negativnu ocjenu stanja, a Srećko Bijelić, Dragutin Haramija, Savka Dabčević-Kučar, Marko Koprtla, Ivan Šibl i Mika Tripalo dali su drukčiju ocjenu, s upozorenjem ne samo na nacionalističke, nego i na unitarističko-

[1076] J. BILIĆ, *'71' koja je to godina*, 84, 85; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 338; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 600, 601, 675.

[1077] M. BALETIĆ, *Hrvatska simultanka. Prosinac sedamdeset prve*, 271.

-centralističke i staljinističke snage. Titovu tezu da što se više daje samostalnosti republikama, to je potrebniji jedinstveniji SKJ, komentirali su tezom da su i oni za jedinstvo vodstva, ali pod uvjetom da „kurs ostane isti", to jest da se nastavi s reformnom politikom. Nakon žestoke kritike na početku sastanka i povlačenja pred argumentima većine na kraju sastanka, Tito je za vrijeme službenog posjeta Zagrebu, gdje mu je 8. rujna 1971. priređen masovan doček, u hotelu Esplanade izrazio oduševljenje stanjem i dao otvorenu podršku vodstvu. Nakon nedavne prijetnje vojskom i smjenama, ocjenama o istupanju ustaša, Tito je iznenadio tvrdnjom da je netočno da u Hrvatskoj cvate šovinizam. Štoviše, otvoreno je podupro sve zahtjeve hrvatskog vodstva.[1078]

> „Imamo da riješimo pitanje deviznog režima, pitanje cijena, pitanje banaka, itd., jednom riječju sva pitanja koja najviše osjeća naš proizvođač i on mora dobiti svoja prava. (...) Sada kada smo amandmanima stvorili uslove za definitivno rješavanje nacionalnog pitanja i da svaka republika ima svoju državnost – to ne znači dezintegraciju naše zajednice, socijalističke Jugoslavije, nego to znači još čvršće jedinstvo na novim osnovama kako to i treba da bude u jednoj višenacionalnoj socijalističkoj Jugoslaviji." [1079]

Na aluziju S. Dabčević-Kučar da ga je doček naroda „poput reflektora u jakom snopu svjetla", a ne u „oskudnoj i nepotpunoj, pa stoga iskrivljenoj svjetlosti", uvjerio kakvo je njegovo pravo raspoloženje, izjavio je da će ubuduće pažljivije razmotriti različite vijesti iz Hrvatske.

„Ja sam ovdje u Hrvatskoj dosta toga vidio i naučio. Naime, drugi put ću znati, drukčije nego što sam to mogao do sada, kako da ocjenjujem razne vijesti i pričanja."[1080]

To je bio veliki udarac za prisutne Milku Planinc, Milutina Baltića, Vladimira Bakarića i Edvarda Kardelja. Naime, iako jedan od predvodnika borbe protiv velikosrpstva i unitarizma, E. Kardelj najviše se bojao da će hrvatski ekstremizam izazvati pobjedu velikosrpskog hegemonizma, što je France Popit otvoreno rekao M. Tripalu u vrijeme vojne vježbe *Sloboda* u hotelu Korana u Karlovcu. Očito je da je E. Kardelj mislio da reforme može voditi samo SK, pod svojim čvrstim nadzorom, a ne prepustiti „narodu" ili „ulici" da se u to uključi i da isprovocira reakcije koje će dovesti u pitanje njegove zamisli. Možda njegove stavove preciznije odražava njegova izjava, prema sjećanjima S. Dabčević-Kučar, da će hrvatsko vodstvo „tzv.

[1078] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 180 – 184, 190; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 683, 593; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 298.
[1079] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 683.
[1080] ISTO, 683.

liberalizacijom" razoriti Jugoslaviju. Mislio je da nacionalizmi ugrožavaju revoluciju. Nije želio prihvatiti argumente S. Dabčević-Kučar da je glavna opasnost za sustav i Jugoslaviju velikosrpska ideja, a ne oni koji se protiv nje bore. Mislio je da je revolucija ugrožena, a S. Dabčević-Kučar izjavio je da bi više volio „ruske tenkove na ulicama, nego tu vašu 'dubčekovštinu'". Osim kod E. Kardelja, i u Beogradu je prevladalo opće uvjerenje da su Tita preveli žedna preko vode.[1081]

Zanimljivo je da je, prema Krešimiru Džebi i Božidaru Novaku, na sličan način razmišljao i V. Bakarić, koji je još u jesen 1969. rekao da je „bolje ruski socijalizam, bolje Brežnjevljev socijalizam, bolje i Rankovićev socijalizam, nego da socijalizam propadne".[1082]

V. Bakarić, protivnik centralizma i unitarizma, i zbog toga u sukobu s I. Gošnjakom i M. Špiljkom, sada nastupa protiv nacionalne države i slobodnoga tržišta. Za njega to nisu vrijednosti same po sebi: važno je samoupravljanje i odlučivanje radnika, a ne upravljačkog sloja. Uskoro će se pokazat da su V. Bakarić i E. Kardelj, ta dvojica jakih partijskih intelektualaca, odigrala važnu ulogu u smjeni hrvatskog rukovodstva, a kasnije i drugih rukovodstava.[1083]

Svaka frakcija u komunističkom vodstvu tražila je Titovu potporu. Kao i mnogo puta prije, i nakon 22. sjednice CK SKH, koja je održana 5. do 6. studenog 1971., Dušan Dragosavac u ime većine u CK SKH bio je inkognito kod Josipa Broza Tita i tražio intervenciju u Hrvatskoj.[1084] Već su imali podršku staroga komunističkoga kadra, koji je predvodio dolazak na vlast. Anka Berus, članica Savjeta federacije, jednom je prilikom rekla Savki Dabčević-Kučar:

> „Savka, cijenim tvoju inteligenciju, ali ne znam da li se preda mnom praviš, ili zaista ni sama nisi svjesna: uspije li pola od onog što vi zastupate, nema više ni socijalizma, ni Partije, ni Jugoslavije!" [1085]

J. Broz Tito u jesen 1971. u Varaždinu je govorio o prijeko potrebnim promjenama deviznoga sustava, podržavajući Hrvatsku. Ali neki njegovi stavovi, nakon što je već bio izabran za predsjednika Predsjedništva i za doživotnog predsjednika, dali su naslutiti kako će riješiti krizu.

> „Tu se zbilja više ne možemo natezati i pričati priče, a nikakve koristi od toga. Moramo sada postupiti malo drukčije, i preduzeti izvjesne mjere

[1081] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 194; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 683, 809, 810.
[1082] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 264.
[1083] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 607.
[1084] ISTO, 606.
[1085] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 177.

da bi se to jedanput riješilo. (...) Ja znam zašto se neki protive rješavanju deviznog režima. Ali ja ne bih htio da se republike međusobno koškaju na pitanju: da li sistem mijenjati ili ne. Ja ću se pozvati na proizvođače i govoriti u njihovo ime." [1086]

Dakle, J. Broz Tito je bio za promjene, ali će ih izvršiti u ime radničke klase i bez vodstva najutjecajnijih republika. U međuvremenu je angažirao Staneta Dolanca, koji je pripremao smjenjivanje. Surađivao je s Josipom Vrhovcem, članom Izvršnog komiteta CK SKH, i ostalim članovima frakcije, dakako mimo znanja vodstva SKH. Za razliku od suparničke frakcije, S. Dabčević-Kučar i M. Tripalo računali su s mnogo širom podrškom. Osim J. Broza Tita, dobro im je došla potpora Matice hrvatske i studenata. Međutim, zaboravili su da nijedna komunistička partija ne trpi frakcije, a još manje oporbu. A ta je bila sve zahtjevnija. U Hrvatskoj je raslo nezadovoljstvo. Radikalizirani studenti održali su veliki zbor 29. listopada 1971., na kojemu je pred tisuću prisutnih Hrvoje Šošić predlagao prijem Hrvatske u OUN. Dražen Budiša ga je podržao, odbacujući ustavne amandmane jer da ih hrvatski narod ne želi. Ivan Zvonimir Čičak napao je Sabor SR Hrvatske zbog nesposobnosti. Riječju, stvaralo se ozračje osamostaljivanja Hrvatske, a mnogi u studentskom vodstvu, prema kasnijem svjedočenju D. Budiše, vjerovali su u to kao u samo po sebi razumijevajuću činjenicu. Iako je studentsko vodstvo već bilo uvjereno da M. Tripalo i S. Dabčević-Kučar nemaju snage da se izbore za svoju politiku, ipak su odlučili da im štrajkom iskažu potporu. Glavni zahtjev bio je iskazan u paroli „Hrvatskoj njezine devize". Unatoč tome što je vodstvo CK SKH molilo studente da prekinu štrajk da bi mogli J. Brozu Titu pokazati da vladaju stanjem, štrajk je izbio 22. studenog 1971. Podržalo ga je i Predsjedništvo Matice hrvatske u sastavu Šime Đodan, Ljudevit Jonke, Vlatko Pavletić, Petar Šegedin i Franjo Tuđman. Studenti su namjeravali ići i na ulice, kako je rekao Budiša, da postave na dnevni red sva bitna pitanja sve do smjenjivanja vodstva i zamjene s nekim „progresivnim vodstvom".[1087]

Prema izvješćima britanskih diplomata oko 2 000 studenata, kojima se nisu pridružili kolege u Rijeci i Osijeku, počelo je bojkotirati predavanja. Zahtijevali su preispitivanje raspodjele inozemnog priljeva u Jugoslaviju, što je i bio zahtjev vodstva SKH. Ante Paradžik, predsjednik Saveza studenata Hrvatske, zahtijevao je uvođenje hrvatskog jezika za Hrvate u JNA, služenje vojnog roka u republici te premještanje glavnog štaba Jugoslavenske ratne mornarice iz Beograda u Split. D. Budiša na velikom mitingu 4. prosinca 1971. pred 5 000 studenata, svjestan da

[1086] *VUS*, 29. 11. 1971., 8., prema: S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 271.
[1087] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 234; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 625.

je to njegov zadnji govor, izjavio je da će nakon njega na čelo studenata doći netko „mnogo radikalniji".[1088]

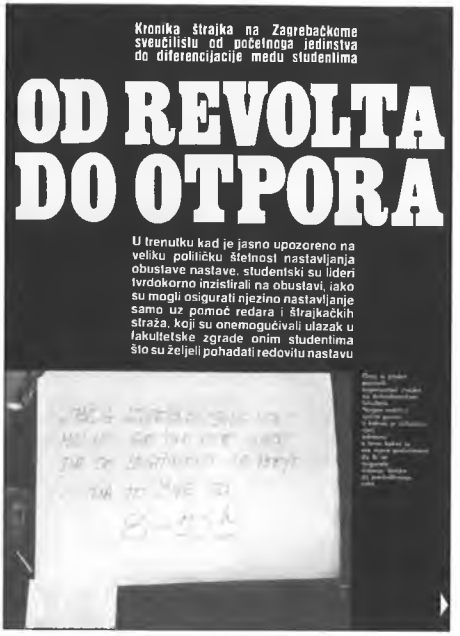
Kronika štrajka na Zagrebačkome sveučilištu od početnoga jedinstva do diferencijacije među studentima

OD REVOLTA DO OTPORA

U trenutku kad je jasno upozoreno na veliku političku štetnost nastavljanja obustave nastave, studentski su lideri tvrdokorno inzistirali na obustavi, iako su mogli osigurati njezino nastavljanje samo uz pomoć redara i štrajkačkih straža, koji su onemogućivali ulazak u fakultetske zgrade onim studentima što su željeli pohadati redovitu nastavu

Članak o studentskom štrajku 1971. godine objavio je VUS 8. prosinca 1971.

JESEN HRVATSKOG PROLJEĆA

Kad je J. Broz Tito ocijenio da mora prekinuti daljnje produbljivanje krize, sazvao je sastanak s hrvatskim političkim vodstvom u Karađorđevu 30. studenoga 1971. Iscrpljujuća sjednica trajala je do 1. prosinca 1971. Od 19 sudionika iz Hrvatske čak 11 ih je bilo na strani hrvatskoga vodstva, a 8 na strani J. Broza Tita. Prema Juri Biliću, jednom od članova frakcije, i u CK SKH bio je odnos u korist vodstva SKH, i to 65:25. Nakon dvodnevnog razgovora sastanak je završio bez zaključaka. Štoviše, nije bilo rečeno ni to da će se na 21. sjednici Predsjedništva SKJ, koja je slijedila odmah 2. prosinca 1971., a na kojoj su prisustvovali i komunistička vodstva ostalih republika, raspravljati o SKH. Međutim, s obzirom da su svi sudionici iz ostalih republika imali pripremljene i napisane govore u kojima su podržali osudu hrvatskog vodstva, očito je da je sve bio prije dogovoreno. O tome svjedoči i

[1088] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (2. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 654.

Titova izjava na TV da ne stoji iza politike vodstva SKH, koju je dao nakon razgovora s hrvatskim vodstvom, a za vrijeme sjednice Predsjedništva SKJ. Zapravo, u početku nije bilo potpuno jasno da će doći do smjenjivanja. Štoviše, GK SKH Zagreba dao je podršku vodstvu SKH 5. prosinca 1971. No, već sutradan je 67 starih komunista, nekad vodećih kadrova u Hrvatskoj, poslalo pismo podrške J. Brozu Titu, zahtijevajući smjenjivanje odgovornih zbog „nacionalističkih i ostalih antisocijalističkih tendencija" u Hrvatskoj. Potpisivanje su organizirali A. Berus, A. Biber Tehek i Z. Brkić. Pismo su potpisali Petar Alfirević, Ivo Amulić, Marko Belinić, Anka Berus, Mirko Bošković, Andrija Božanić, Ivan Božičević, Zvonko Brkić, Ivan Buković, Josip Cazzi, Marijan Cvetković, Dušan Čalić Cule, Perica Dozet, Veljko Drakulić, Jure Franičević, Beška Frntić, Drago Gizdić, Ivan Gošnjak, Bude Grahovac, Pajo Gregorić, Ivica Gretić, Rade Grković, Josip Hrnčević, Stjepan Iveković, Jure Ivezić, Nikola Jakšić, Vlado Janjić, Jovica Jokić, Ante Jurjević Baja, Radojka Katić, Slavko Komar, Veljko Kovačević, Soka Krajačić, Ivan Krajačić Stevo, Vicko Krstulović, Milka Kufrin, Milan Kuprešanin, Milan Majstorović, Ante Milković, Karlo Mrazović, Marko Mrkoci, Dragutin Plašč, Stjepan Puklek, Nikola Rački, Stevo Radanović, Stanko Radovanović, Ante Raos, Ilija Rikanović, Nikola Sekulić, Ivo Senjanović, Marko Šarić, Rudi Šimić, Mika Špiljak, Dušan Štrbac, Mane Trbojević, Frane Trumbić, Ružica Turković, Mate Ujević, Norbert Veber, Vanja Vranjican, Nevenka Vuković, Danilo Vuksan, Đuka Zatezalo i Dina Zlatić.[1089]

Tek na sastanku Izvršnog biroa CK SKJ 8. prosinca 1971., isto tako u Karađorđevu, J. Broz Tito zatražio je ostavke S. Dabčević-Kučar i P. Pirkera, dok ju je M. Tripalo sam dao. Idućega dana, 9. prosinca 1971. u Beogradu je održana 22. sjednica Predsjedništva SKJ, kojoj su prisustvovali i S. Bjelić, S. Dabčević-Kučar, P. Pirker i M. Tripalo. Tito ih je uvečer primio i obećao da progona neće biti. Na 23. sjednici CK SKH 12. prosinca 1971. S. Dabčević-Kučar i P. Pirker dali su ostavke, a primljena je Titova informacija o ostavci M. Tripala. J. Broz Tito je o njegovoj ostavci obaviješten 9. prosinca 1971., a Izvršni komitet CK SKH sutradan 10. prosinca 1971.[1090]

[1089] J. BILIĆ, *'71' koja je to godina*, 115; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 234, 236; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 177, 913, 932; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 654; J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 120., 27; Iako ga S. DABČEVIĆ-KUČAR spominje među organizatorima, Antuna Bibera Teheka ne navodi među potpisnicima. Vidi: S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 965.

[1090] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 234, 236; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 177, 913, 932; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 654; J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 120., 27.

Nakon smjena, u razgovorima o novom predsjedniku SKH na površinu su izbila četiri imena: I. Gošnjak, J. Bilić, M. Planinc i J. Vrhovec. Zbog suzdržanosti V. Bakarića, J. Bilića i drugih, J. Broz Tito odustao je od I. Gošnjaka. Mislili su da I. Gošnjak, kao general i kao čovjek „starinske politike", ne bi bio dobro rješenje. Na kraju je između J. Bilića i J. Vrhovca, izabrana M. Planinc kao kompromisno rješenje.[1091]

Zbog odluka J. Broza Tita studenti su planirali prosvjede podrške M. Tripalu i S. Dabčević-Kučar u vrijeme 23. sjednice Centralnog komiteta SKH 12. prosinca. Međutim, Zagreb je već noć prije bio prepun policijskih patrola koje su kružile gradom i glavnim trgom. Osim toga, i vojska je bila spremna za intervenciju. Generali su već potkraj studenog bili u Karađorđevu i tamo dobili instrukcije. Njihovo nezadovoljstvo s hrvatskom politikom bilo je poznato hrvatskom vrhu, o čemu je Ivan Mišković, šef vojne Službe sigurnosti, upozoravao S. Dabčević-Kučar i Peru Pirkera. O pripremama JNA za intervenciju svjedočio je i nekadašnji zamjenik zapovjednika Pete vojne oblasti Janko Bobetko. U pripremi za pokret prema Zagrebu bila su tri puka: Banjalučki, Varaždinski i Zagrebački, napose vojska u Jastrebarskom i Dugom Selu. Časnicima je bila podijeljena municija pa su bili spremni za moguće nerede i izvan vojarni. Zato je umjesto Srbina Đoke Jovanića za zapovjednika Zagrebačke vojne oblasti hrvatsko vodstvo željelo na tom mjestu vidjeti Hrvata. U vezi s odnosom generala JNA prema hrvatskom političkom vrhu ostaje otvoreno pitanje tko stoji iza incidenta iz lipnja 1968. za vrijeme leta hrvatskoga vodstva u sastavu V. Bakarić, J. Blažević, S. Dabčević-Kučar, P. Pirker i M. Tripalo u Beograd. Zrakoplov tipa Piper na sjednicu Predsjedništva SKJ vozio je pilot Krovinović, a zbog nadlijetanja vojnog zrakoplova zrakoplov s hrvatskim vodstvom naglo je „propao" i bio u opasnosti da se sruši. Je li to bila slučajnost, kao što je objašnjavao armijski vrh, ili je to bila namjerna i vrlo opasna prijetnja?[1092]

Na buntovno raspoloženje studenata posebno je utjecao reprint letka iz 1912. s tekstom Augusta Cesarca *Naša konačna riječ* u izdanju Predsjedništva Saveza studenata Zagreba i poziv da 12. prosinca dođu pred zgradu CK SKH na Šetalište Karla Marksa, današnje Prisavlje, radi podrške vodstvu. Nije poznato koliko je bila proširena vijest da je bio zabranjen i *Telegram* od 10. prosinca 1971. zbog teksta Slobodana Šembere *O čemu se tu zapravo radi*, u kojem se kritizira Tito i odluke 21. sjednice. Uglavnom, okupljanje studenata imalo je za cilj bojkot sjednice. Sjedište CK SKH, građanima Zagreba poznato pod nazivom Kockica, bilo je okruženo velikim brojem policajaca, a svi putovi do njega bili su blokirani. Po-

[1091] J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 135, 136.

[1092] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 87, 176, 928, 958; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 120, 228, 331; J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 119., 18.

licija je angažirala 1 700 policajaca iz mnogih središta Javne sigurnosti SRH, ali Bosne i Hercegovine. Nad gradom su kružili helikopteri. Tijekom dana i navečer izbijali su incidenti na Trgu Republike, današnjem Trgu bana Josipa Jelačića, i nekim drugim mjestima u gradu. Tijekom dana uhićeno je 26 osoba, većinom studenata. Idućega dana izbile su manifestacije u domovima *Nine Marakovića*, *Stjepana Radića* i *Cvjetno naselje*. U večernjim satima veće skupine dolazile su na Trg Republike, na kojem je, kao i u njegovim prilaznim ulicama, bilo puno policije. Navečer se okupilo od 4 000 do 5 000 ljudi. Demonstrantima, koji su uzvikivali podršku vodstvu SKH i palili tisak, upućivana su upozorenja da se raziđu. U prostorijama *Vajda* na Trgu Republike br. 6. bilo je sjedište štaba koji je pratio događaje i donosio protuštrajkaške odluke. Privedene su 93 osobe, protiv kojih su podnesene 32 prekršajne i 3 kaznene prijave. Ostalih 58 demonstranata pušteno je. Studentski domovi stavljeni su pod nadzor policije da bi se spriječio bilo kakav oblik prosvjeda. Unatoč tome po domovima su se održavale manifestacije, a izvikivale su se parole „Dolje izdajnik Tito", „Dolje Karađorđevo" i „Dolje Bakarić". Na brojnim parolama po zidovima domova i plakatima isticali su se natpisi „Još Hrvatska nije propala", „Tito je svemu kriv", „Dolje režim", „Dolje Karađorđevo", kao i riječi podrške S. Dabčević-Kučar i njezinim drugovima. Prorektor Ivan Zvonimir Čičak, predsjednik Saveza studenata Zagreba Dražen Budiša i potpredsjednik Saveza studenata Zagreb Goran Dodig uhićeni su u noći 11. na 12. prosinca. Predsjednik Saveza studenata Hrvatske Ante Paradžik naknadno se sam prijavio. 12. prosinca pritvoreno je 15 osoba koji su raspačavale letak *Našu konačnu riječ*. I 14. prosinca na Trgu su ponovno izbili neredi s oko 5 000 sudionika. Vikalo se „Milicija ubice". Privedeno je 103 izgrednika, protiv 85 podnesena je prekršajna prijava, a protiv 2 kaznena prijava. Nekoliko dana kasnije, u noći sa 16. na 17. prosinca, policija je upala u jedan od studentskih domova, gdje je uhićeno oko 240 osoba. Osim nedopuštenih letaka i brošura nađena su i tri revolvera. Prema policijskom *Brojčanom prikazu predvedenih osoba za vrijeme nereda na Trgu Republike i kontrolom u studentskim domovima*, privedeno je 866 sveučilištaraca, od kojih je njih 475 prekršajno kažnjeno zatvorom, izgonom iz Zagreba ili novčano. Protiv 35 osoba podnesene su kaznene prijave. Britanski veleposlanik u Jugoslaviji Dugald Stewart 14. prosinca 1971. javio je da je uhićeno 76 studenata zbog „kontrarevolucionarne djelatnosti i neprijateljske promidžbe protiv države i socijalističkog poretka". Postupanje s uhićenim studentima, prema izvješćima britanskoga veleposlanstva, bilo je „više nego loše". Zagrepčani nisu odobravali policijske intervencije, ali nitko se nije usudio javno pobuniti. Prema britanskim diplomatima, Vladimir Bakarić bojao se atentata, a policija je posebno strahova-

la od predstojećih božićnih blagdana i dolaska Hrvata iz europskih zemalja, gdje su bili na radu.[1093]

Nakon što 1970. i 1971. nitko nije osuđen zbog delikta političkog mišljenja, pred kraj 1971. i 1972., nevezano za ulične demonstracije, zaredala su se uhićenja. Akcija je počela 11. siječnja 1972. Izvršeno je na stotine pretresa po stanovima i radnim mjestima. Pretražene su prostorije Matice hrvatske, Nakladnog zavoda Matice hrvatske, *Hrvatskog tjednika*, *Hrvatskoga gospodarskog glasnika*, Društva ekonomista, Društva pravnika, Ekonomskog instituta i *Encyclopedie moderne*. Provjereno je svih 50 000 članova Matice hrvatske. Uhićeno je 189 osoba, a zadržano u pritvoru 138 osoba. Izvršni komitet CK SKH osnovao je dvije radne skupine: u prvoj sastavljenoj od pravnih stručnjaka za sudske procese, bili su Jure Ivezić, Josip Hrnčević i Vlado Ranogajac, a njihov savjetnik bio je Jakov Blažević. Svi su bili u poslijeratnoj Hrvatskoj uključeni u pravosudni sustav. Druga skupina imala je zadaću koordinirati rad i obavještavati javnost. Članovi te skupine bili su Ante Josipović, član Izvršnog komiteta CK SKH, Mirko Bilić, sekretar za informiranje u Izvršnog vijeća SRH, Ivica Krizmanić, djelatnik RTV Zagreb, Bogumil Zuccon, okružni javni tužilac, i Mane Trbojević, sudac Okružnog suda u Zagrebu, pred kojim će se kasnije i odvijati suđenja. Jedan od zaključaka bio je da se od velikog broja mogućih okrivljenika izdvoji samo jedna manja skupina krivaca, kojima će se suditi.[1094]

Udar je Maticu hrvatsku zahvatio u cjelini jer njezin Upravni odbor nije pristao na pojedinačne ostavke, na tzv. „unutrašnju diferencijaciju", kao što je sugerirao CK SKH. Kolektivnu ostavku uredništvo *Hrvatskog tjednika* podnijelo je 7. prosinca, a Izvršni odbor Matice hrvatske podnio je ostavku 11. prosinca 1971. Na kraju je i Upravni odbor Matice hrvatske 20. prosinca donio odluku o obustavi *Hrvatskog tjednika* i o svojoj kolektivnoj ostavci. Iz vodstva Matice hrvatske uhićeno je 11 osoba, od uhićenja Vladimira Veselice u zadnji se čas odustalo. Kasnije, 80-ih godina, njezina imovina predana je JAZU, a Matica hrvatska zbrisana iz registra društvenih organizacija.[1095]

[1093] J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 119., 18, 19. i 120., 27; M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (2. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 234, 236; J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 170.

[1094] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 263; J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 121., 16; Jozo IVIČEVIĆ, *Kako su montirani politički procesi*, *Hrvatska revija*, 2002., 1., 23 – 33.

[1095] J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 120., 28, 30; J. IVIČEVIĆ, *Kako su montirani politički procesi*, 23 – 33.

Od studentskih vođa osuđeni su na zatvor zbog „zločina protiv države" Ivan Zvonimir Čičak, Dražen Budiša, Ante Paradžik i Goran Dodig s još desetoricom studenata.[1096]

Suđenje studentskim vođama. Slijeva nadesno: Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak, Ante Paradžik i Goran Dodig

Osim legalnih postupaka, provođena su i tajna uhićenja. I ne samo to, postojali su ilegalni zatvori u kojima su zatvorenici sadistički maltretirani. Zabilježena su posvjedočenja Brune Bušića, a kasnije, u izjavama Hrvatskoj televiziji, i Đure Perice.[1097]

Nad S. Dabčević-Kučar provedena je partijska istraga pred komisijom na čelu s Mirkom Mećavom, članom CK SKH. Iz CK SKJ isključena je 8. svibnja 1972., istog dana kao i M. Tripalo, P. Pirker i M. Koprtla. Tih dana u njezinom domu posjetio ju je kolega s fakulteta, kojega je u svojim sjećanjima navela samo pod inicijalima I. V., i zamolio da pristane da se njezino ime, kao jednog od autora izbriše s udžbenika za političku ekonomiju. Ta gesta više govori o sustavu, nego o onima koji su bili prisiljeni na takva poniženja.[1098]

Pokušaj da se sudi visokim dužnosnicima SKH, zaustavljen je intervencijom J. Broza Tita. Tako je bilo u slučaju kad je splitski okružni javni tužitelj pokrenuo uhićenje i istragu protiv Mirka Dragovića i Pere Kriste, predsjednika i potpredsjednika Međuopćinske konferencije SKH za Dalmaciju. Međutim, među uhiće-

[1096] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (2. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.
[1097] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 179.
[1098] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 1010, 1015.

nima i osuđenima bili su savezni zastupnik M. Veselica i Š. Đodan, gospodarski tajnik MH, koji su već u ljeto, točnije 23. srpnja 1971. isključeni iz SKH.[1099]

Do siječnja 1972. smijenjeno je ili dalo ostavke oko 400 pristaša vodstva SKH. Smjene su zahvatile utjecajna imena iz političkih, vojnih, diplomatskih i novinarskih krugova Hrvatske. Smijenjeni su, dali ostavke ili su isključeni iz javnog života Mika Tripalo, član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, član Savka Dabčević-Kučar, predsjednik CK SKH, Pero Pirker, član Izvršnog komiteta CK SKH, Srećko Bijelić, predsjednik GK SKH Zagreba, Marko Koprtla, član Izvršnog komiteta CK SKH, Josip Đerđa, potpredsjednik Savezne skupštine, Đuro Despot, član sekretarijata GK SKH, Mirko Dragović, predsjednik Međuopćinske konferencije SKH za Dalmaciju, Pero Kriste, potpredsjednik Međuopćinske konferencije SKH za Dalmaciju, Ivica Vrkić, predsjednik Saveza omladine Hrvatske, Dragutin Haramija, predsjednik Izvršnog vijeća Sabora, Vjekoslav Prpić, potpredsjednik Izvršnog vijeća Sabora, Josip Šentija i Paško Periša, članovi Izvršnog vijeća Sabora, Maks Baće i Milivoj Rukavina, potpredsjednici Sabora, Marija Blažević, Josip Boljkovac, Đuro Brodarac, Ljuban Burčul, Josip Manolić, Mato Novačić, Frano Poljak, Smiljan Reljić, Milivoj Rukavina, Bruno Tandara, Ante Todorić, Drago Trošelj i Ivan Šibl, zastupnici Sabora, Stjepan Ivić, predsjednik SSRN Hrvatske, Antun Krajnović, tajnik SSRN Hrvatske, Jure Sarić, prije smijenjeni potpredsjednik Republičkog vijeća Saveza sindikata Hrvatske, Dražen Sesardić, predsjednik Vrhovnog suda Hrvatske, Slobodan Budak, javni tužitelj, novinari Milovan Baletić, glavni urednik *Vjesnika*, Ivo Bojanić, generalni direktor RTV Zagreb, Krešimir Džeba, glavni urednik *VUS*-a, Božo Novak, generalni direktor NIP Vjesnik, Željko Dežmar, generalni sekretar Predsjedništva SFRJ, Janko Bobetko, Ivan Denac, Šime Ivas, Nikola Kaić, Zvonko Komarica, Vlado Lončarić, Srećko Manola, Vladimir Mutak, Ivan Rukavina, Jože Skočilić i Đuro Srnec, narodni heroji, generali i drugi visoki časnici JNA.[1100]

Osim navedenih, iz javnog života isključeni su, marginalizirani ili osuđeni na zatvorske kazne mnogi koji su objavljivali u glasilima Matice hrvatske ili drugim glasilima ili su se, pak, isticali u studentskom pokretu. Najvažniji su bili: Bruno Bušić, novinar, Šime Đodan, sveučilišni profesor, Srećko Freundlich, novinar, Ante Glibota, član uredništva *Hrvatskoga gospodarskog* glasnika, Vlado Gotovac, glavni urednik *Hrvatskog tjednika*, Jozo Ivičević Bakulić, odgovorni urednik *Hrvatskog tjednika*, Ljudevit Jonke, sveučilišni profesor, Neda Krmpotić, novinarka, Vlatko Pavletić, književnik i sveučilišni profesor, Petar Šegedin, književnik, Hr-

[1099] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 271; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 603.

[1100] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 237; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 997; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 88.

voje Šošić, sveučilišni profesor, Franjo Tuđman, povjesničar i smijenjeni ravnatelj IHRPH-a, Marko Veselica, sveučilišni profesor i smijenjeni član Predsjedništva SSH, i Vladimir Veselica, sveučilišni profesor.[1101]

Dostupni su vrlo različiti i nepouzdani podaci o uhićenjima. U prosincu 1971. podnijeto je 358 prijava za krivična djela i 837 prekršajnih prijava zbog sudjelovanja u neprijateljskoj i kontrarevolucionarnoj djelatnosti. Za krivična djela protiv naroda i države od 1972. do 1973. pred općinskim i okružnim sudovima u Hrvatskoj bilo je osuđeno 2 000 osoba. Njima treba dodati i one koji su osuđeni pred sucima za prekršaje. Za usporedbu, od 1961. – 1971. za ista djela bilo je osuđeno 400 ljudi. Prema podacima tužiteljstva SFRJ od 1969. do 1971. izvršeno je 1 449 krivičnih djela protiv naroda i države, a samo u prvoj polovici 1972. evidentirano ih je 3 606. Najviši postotak odnosio se na Hrvatsku.[1102]

Tablica 99. Krivična djela u Jugoslaviji u prvoj polovici 1972.[1103]

Republika		broj	%
Bosna i Hercegovina		828	25,0
Crna Gora		45	1,3
Hrvatska		2 289	69,2
Makedonija		31	0,9
Slovenija		87	2,6
Srbija	Srbija ukupno	341	10,3
	Uža Srbija	163	4,9
	Kosovo	41	1,2
	Vojvodina	137	4,1
Ukupno		3 306	100,0

Njemačka vlada objavila je podatak da je od 16 000 političkih emigranata u Njemačkoj bilo 10 000 Hrvata, dakle među svim političkim emigrantima u Njemačkoj bilo ih je oko 60 % iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Prema Juri Biliću 1973. u cijeloj Jugoslaviji bilo je oko 135 političkih zatvorenika. Dakako, više od brojke upitna je službena kategorizacija političkih zatvorenika, o čemu nemam podataka. Prema M. Tripalu, svi politički procesi u Hrvatskoj nakon

[1101] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 443 – 446, 997 – 1008; J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 121., 16; F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 571 I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 311; M. BALETIĆ, *Hrvatska simultanka. Prosinac sedamdeset prve*, 226.

[1102] *Vjesnik*, 13. 1. 1972., prema: B. DONAT, *Crni dossier*, 372; F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 338, 365; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 237; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 997; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 656.

[1103] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 656.

1971. temeljili su se na progonu ljudi koji su javno iskazivali svoje ideje, a ne zato što bi kršili zakone i ugrožavali vlast. Riječ je o izravnom ugrožavanju vlasti, a ne o neizravnom, jer, dakako, svaka komunistička vlast, pa i u Jugoslaviji, bila je ugrožena već samim pokretanjem ozbiljnije reforme političkog sustava koja je pretendirala demokratizirati sustav.[1104]

U Hrvatskoj su na svim razinama organizirane istražne komisije kojima je bila zadaća da pronađu dokaze o pogromima i nedemokratskim postupcima prethodne vlasti. Međutim, prema mišljenju nekih sudionika, osim izguravanja vršitelja dužnosti predsjednika studentske organizacije Zagreba Damjana Lapainea s pozornice, i to od druge studentske frakcije, i političkog obračuna s M. Žankom, nije bilo drugih primjera nedemokratskih postupaka.[1105]

Sudovi i tužiteljstva bili su nesamostalni. J. Broz Tito na Predsjedništvu SKJ u Karađorđevu 2. prosinca 1971. izjavio je da se suci ne trebaju držati zakona „kao pijan plota", dakle da oni koji dijele pravdu ne mogu gledati samo na zakonske paragrafe, nego nečije postupke i riječi moraju promatrati u političkom kontekstu. Jasno je da su u postupcima u političkim predmetima od pokretanja policijske istrage do sudske presude o svemu odlučivale političke instancije, i to na više razina. Prema volji Izvršnog komiteta CK SKH uhićenja je obavila združena politička i kriminalna policija, odnosno SDS i SJS. Uhićenja su imala dvije faze: najprije su kazneno djelo utvrdila partijska tijela, točnije Predsjedništvo SKJ i CK SKH, koja su zaključila da je izveden kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje Jugoslavije, a nakon toga su se prikupljali dokazi.[1106] Metode političkih procesa, na kojima su sudovi samo slijedili partijske upute i tehnički ih proveli, u tri lapidarne točke sažeo je V. Gotovac, jedan od osuđenih.

> „1. Ne treba se držati zakona kao pijan plota. 2. Oni se pozivaju na Ustav, a sami su se stavili izvan Ustava. 3. Kakve dokaze traže sudovi o krivnji ljudi, koje je Partija već osudila?!" [1107]

Ostavke zbog takvih postupaka dali su Slobodan Budak, državni tužitelj, Dražen Sesardić, predsjednik Vrhovnog suda i Vjekoslav Vidović, predsjednik Okružnog suda Zagreba. Nakon političkih promjena u pravosudnim tijelima izvršene su „samokritike". Tako je stručni kolegij Okružnog Javnog tužilaš-

[1104] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 338, 365; J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 139; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 271.
[1105] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 275.
[1106] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 389; K. ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, 181, 182; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 116.
[1107] Vlado GOTOVAC, *Moj slučaj*, Zagreb – Ljubljana, Cankarjeva založba, 1989., 131.

tva Zagreb 28. prosinca 1971., u vezi s ocjenom rada do 1971., zaključio da je Okružno javno tužilaštvo u Zagrebu zakazalo u poduzimanju zakonskih mjera protiv neprijateljske promidžbe, i to zbog popuštanja „prema nacionalizmu i klasnom neprijatelju" bivšeg „rukovodećeg jezgra CK SKH".[1108]

Jure Bilić

Jakov Blažević

[1108] J. IVIČEVIĆ, Uz 30. obljetnicu udara na Maticu hrvatsku, 121., 15; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 389; K. ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, 181, 182; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 116; J. GRBELJA, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945. – 1990.*, 171.

U tri godine nakon 1971., prema nekim ne baš do kraja pouzdanim podacima smijenjeno je s položaja 5 000 gospodarskih i političkih dužnosnika. Među isključenima iz SKH bilo je oko 35 prvoboraca, oko 10 generala, aktivnih i umirovljenih. S obzirom na ionako nepovoljnu nacionalnu strukturu prvoboraca – jer prema Rossu Johnsonu u Hrvatskoj je 1971. od 5 000 živih nositelja *Partizanske spomenice 1941.* bilo 49 % Srba, 25 % Hrvata, 18 % nacionalno neopredijeljenih i 3 % ostalih – to je moralo dodatno oslabiti položaj Hrvata među „izvornim" stvarateljima komunističke Jugoslavije. Spominje se i podatak da je isključeno ili da je samo otišlo 60 do 70 % dužnosnika iz SKH.[1109]

Vjerojatno je mnogo pouzdanija statistika SKH sa Sedmog kongresa SKH, održanog od 7. do 9. travnja 1974., koja pokazuje da je s evidencije 1971. i 1972. skinuto 12 403 člana. Zbunjuje podatak na istoj stranici izvješća po kojemu je samo u 1972. godini skinuto s evidencije 25 051 član.[1110] Podaci Jure Bilića o članovima SKH koji su isključeni i skinuti s evidencije djelomično dopunjuju podatke sa Sedmog kongresa SKH.

Tablica 100. Isključeni članovi SKH 1970. – 1974.[1111]

Godina	Članova SKH	Primljeno	Isključeno	Napustilo	S evidencije skinuto	Ukupno izišlo
1970.	214 256	5 345	1 557	3 954	5 732	10 500
1971.	214 614	12 876	1 128	3 453	6 282	10 800
1972.	206 985	7 418	3 140	2 632	6 121	11 700
1973.	210 339	11 503	1 564	1 387	4 335	7 200
1974.	222 563	20 000	–	–	–	5 500

Primjer kraja s vrlo visokim brojem isključenih zbog nacionalizma bio je Imotski, siromašni kraj s vrlo velikim brojem emigracije, gdje je isključeno gotovo 20 % članstva, koji zajedno s onima koji su dobili opomene čine trećinu članstva kažnjenih zbog nacionalizma. Međutim, ukupni broj članova SKH nije bitno smanjen. Dakako, primljeni su mnogi novi članovi. Ni nacionalna struktura nije se bitno promijenila. Tako je 1968. godine u SKH bilo 65,5 % Hrvata i 27,1 % Srba, a 1978. godine 64,2 % Hrvata i 24,2 % Srba. Primjetan je nešto veći pad Srba, moguće u korist Jugoslavena. Međutim, održana je razlika između Hrvata i Srba

[1109] J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 32, 139; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 237; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 996; Ross JOHNSON, The Role of the Military in Yugoslavia: An Historical Sketch, u: *Soldiers, Peasants and Bureaucrats. Civil-Military Relations in Communist and Modernizing* Societies, ur. Roman Kolkowicz and Andrzej Korbonski, London – Sydney, 1982., 194, prema: M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 54.

[1110] *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, 1., 215.

[1111] *Šesti kongres SKH, Zagreb, 5 – 7. XII 1968., Stenografske bilješke*, 1. – 3.; *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, 1., 213; *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1, 202; J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 138.

i mnogo veći udjel Srba u SKH u odnosu na njihovu zastupljenost u nacionalnoj strukturi stanovništva. Prema jednom izračunu, 70-ih godina bilo je 11,6 % članova SKH u ukupnom broju Srba u Hrvatskoj, za razliku od Hrvata, od kojih je bilo 7 % članova SKH.[1112]

U odnosu republičke organizacije prema saveznoj, podaci iz 1975. pokazuju da je udjel SKH u SKJ nakon rata stalno padao, pa je od 30,7 % u 1946. pao na 18,3 % u 1975. Treba upozoriti da je na pad udjela SKH u SKJ utjecao veći broj čimbenika, pa i oni koji su bili neovisni o stanju u Hrvatskoj. Primjerice, slaba zastupljenost članova KP Makedonije i KP Srbije neposredno nakon rata izravno su utjecali na visok postotak KPH u KPJ. Kasnije je jačanje komunističke organizacije u sredinama gdje je NOP bio nerazvijen, kao i pretvaranje SK iz kadrovske u masovnu stranku, izravno utjecalo na smanjenje udjela SKH u SKJ.[1113]

NEKOLIKO ZAKLJUČAKA O HRVATSKOM PROLJEĆU

Neki autori misle da je J. Brozu Titu protuunitaristički pokret u Hrvatskoj trebao kao protuteža otporima ustavnim amandmanima koji su dolazili iz Srbije. Zato je nakon što su 30. lipnja 1971. amandmani bili prihvaćeni i nakon što je pokret izvršio svoju ulogu, odlučio skršiti Hrvatsko proljeće. Prema istom mišljenju, za održanje vlasti bili su mu potrebni lojalnost unitaristički nastrojenih vrhova armije i vodstava drugih republika, a ne navodni pritisci Brežnjeva ili Nixona.[1114]

Međutim, čini se da je objema svjetskim silama stalo do stabilizacije u Jugoslaviji. U doba hladnoga rata između europskoga komunističkog Istoka i kapitalističkoga demokratskog Zapada, točnije između Varšavskog pakta i NATO pakta, nijednoj od svjetskih sila nije odgovarao sukob u Jugoslaviji jer bi on mogao pokrenuti procese koje bi bilo teško nadzirati. Otvoreno je pitanje bi li se u slučaju većih sukoba problemi razriješili tako da bi se njima na kraju okoristio Zapad ili Istok? Zato je J. Broz Tito imao potporu i kod jednih i kod drugih u gušenju Hrvatskog proljeća. Riječju, podrška Zapada i Istoka slamanju hrvatskog pokreta i nesolidariziranje sa žrtvama policijskog udara proizlazi iz logike hladnoratovske podjele. Sovjetsko vodstvo protivilo se hrvatskom vodstvu jer je ono bilo nositelj reformi koje su mogle Jugoslaviju još više udaljiti od sustava u SSSR-u i dati još jedan loš

[1112] *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, 2., 149; *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, 1., 222; *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1, 210. Nacionalna struktura stanovnika prema popisima 1961., 1971. i 1981.; R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 388.

[1113] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 173. Poziva se na Statistični godišnjak Jugoslavije za 1976. i *NIN* 19. 3. 1978.

[1114] Vladimir Đuro DEGAN, U kakvoj su vezi Ustav iz 1974., Badinter i hrvatska neovisnost, Stajališta, *Vjesnik*, 8. 1. 2002.

primjer ostalim savezničkim zemljama. U tom smislu znakovito je to da nitko iz Hrvatske nije sudjelovao u razgovorima s Leonidom Brežnjevom, kad je posjetio Jugoslaviju. J. Broz Tito tada je rekao M. Tripalu da će u ime dobrih odnosa sa SSSR-om izvršiti neke smjene. S druge strane, očito je da su SAD podržavale demokratizaciju samo do granice koje nisu ugrožavale Jugoslaviju.[1115]

Međutim, drugo je pitanje zašto svjetska intelektualna javnost nije reagirala zbog gušenja Hrvatskog proljeća. S. Dabčević-Kučar navodi dva razloga: animozitet demokratske Europe prema nacionalnom, što je često poistovjećivano s nazadnim, šovinističkim i totalitarističkim, i želja za održavanjem statusa quo zbog uloge Jugoslavije kao tampon zone između dviju ideoloških blokova. Oba razloga izravno se dopunjuju, jer, pita se autorica, kako inače objasniti da je tim istim političkim snagama ili intelektualcima, primjerice, bila prihvatljiva protukolonijalna borba Afrike, Azije i Latinske Amerike. Treba uzeti u obzir i mišljenje da je u Hrvatskom proljeću uglavnom bio naglasak na naciji i na državi, a mnogo manje na demokraciji koja bi bila prepoznatljiva za demokratski Zapad. No, i da je strana javnost prepoznala veću mogućnost razgradnje nacionalnog pokreta u uvjetima višestranačkog sustava, nego što je to bilo moguće u višenacionalnoj zajednici pod strogom paskom jedne stranke, to zbog blokovskih interesa u odnosu prema Jugoslaviji ionako ne bi ništa promijenilo u politici velikih sila.[1116]

Dostupna diplomatska izvješća svjedoče o navedenim strahovima Zapadne Europe od eventualnog raspada Jugoslavije, što je vidljivo iz korespondencije britanskog Foreign Officea s veleposlanstvom u Beogradu i konzulatom u Zagrebu. Hrvatsko proljeće ocijenili su kao nacionalistički pokret koji je bi mogao rezultirati raspadom Jugoslavije. Štoviše, događanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji držali su izravnom prijetnjom europskom statusu quo. Jedino cjelovitu Jugoslaviju držali su jamcem mira u regiji, pa i na kontinentu.[1117]

Kako je komunističko vodstvo objašnjavalo prevrat 1971. u Hrvatskoj? Najčešća objašnjenja mogu se svesti na tumačenje nužnosti da se suzbije nacionalizam, smanje dezintegracijski procesi i da se učvrsti državno jedinstvo. Osim toga, česta su objašnjenja o nužnosti jačanja uloge radništva i samoupravljanja na račun birokracije, smanjenja socijalnih razlika i uklanjanja povlastica. Međutim, osim državnog jedinstva, nijedno drugo objašnjenje ne predstavlja nikakvu posebnost u objašnjenju uklanjanja vođa Saveza komunista Hrvatske S. Dabčević-Kučar i M. Tripala

[1115] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 212 – 216; MATKOVIĆ, Stjepan, Znanstveni skup Hrvatsko proljeće – 1971., *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2002., 2., 604 – 606.
[1116] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 596.
[1117] M. ĐILAS, Ekskluzivno iz londonskog arhiva (1. dio), Tajni britanski dokumenti o Maspoku.

u odnosu na druge slučajeve u povijesti socijalističke Jugoslavije. Jasno je da je J. Broz Tito optužio svoje nekadašnje bliske suradnike u borbi protiv centralizma, zbog popuštanja hrvatskom nacionalizmu i zalaganja za suverenost Hrvatske na štetu državnog jedinstva Jugoslavije. Međutim, iako je žrtvovao hrvatsko vodstvo pod pritiskom iz Srbije, Srba, JNA i dogmata u svim republikama, ali i najdosljednijih reformatora poput E. Kardelja i V. Bakarića, uskoro će se pokazati da je sve bitne točke zamišljene reforme države proveo do kraja. Umjesto očekivanog unitarističkog protuudara nastavljen je proces osamostaljivanja republika i pokrajina, i to pod vodstvom novih republičkih državno-partijskih struktura. Jedina bitna promjena u odnosu na stanje do 1971. bila je ponovna uspostava čvrstog monopola SKJ. Provedena je čistka liberalnijih političara, a na vlast su došli konzervativci, koji su ponovno uveli represiju. Smjene u Hrvatskoj bile su najradikalnije, drugdje u Jugoslaviji one nemaju policijske i sudske oblike. Ne izazivaju ni velike društvene potrese, osim, dijelom u Srbiji. Dakle, nije bio problem u sadržaju reformi, koji je upravo vrh SKJ poticao, nego u tome što su reformisti u SKH, kao i njihovi kolege u drugim republičkim partijama, a najviše u Srbiji i Sloveniji, doveli u pitanje monopol J. Broza Tita i SKJ. Omogućili su da dosege i granice reforme nameću reformisti izvan SK koji bi, na kraju, doveli u pitanje i J. Broza Tita i SK. To je bio glavni razlog rušenja hrvatskoga komunističkoga vodstva, J. Broz Tito nastavio je reformu, ali sad isključivo u „svojoj režiji" u suradnji sa svojim starim kadrovima, napose E. Kardeljem i V. Bakarićem.[1118]

Novo hrvatsko vodstvo, pojednostavljeno gledano, kao i sva vodstva koja su računala na Jugoslaviju, legitimiralo se borbom protiv „hrvatskog nacionalizma". Međutim, u odnosu na središte države svaka hrvatska vlast barem dio svoga legitimiteta temelji na zahtjevima za očuvanjem određene samostalnosti u odnosu na Beograd. Zato se u Hrvatskoj i u uvjetima ojačanog SK nastavljaju prikriveni sukobi na liniji neovisnost-federalizam-centralizam ili, pak, hrvatstvo-jugoslavenstvo. Nacionalno pitanje čini se najvažnijim pitanjem i temeljem svih drugih pitanja te i dalje potiskuje demokratsko pitanje. Zbog borbe s unitarizmom i ideologijom jugoslavenstva hrvatski nacionalni pokret, kako u SKH, kao i izvan njega, ostao je neliberalan. U hrvatskoj politici, onoj u Hrvatskoj, kao i u emigraciji, pitanje liberalizacije komunističkoga sustava mimo nacionalnoga pitanja na listi prioriteta nije bilo na prvom mjestu. Zato se Zagreb čini dogmatskim i konzervativnim, a Beograd liberalnim i naprednim. Naime, u Srbiji se ne postavljaju, barem ne toliko koliko u Hrvatskoj, pitanja nacionalne ravnopravnosti i državnosti. Taj osjećaj da su oni ugroženi ubrzano jačaju tek nakon smjenjivanja srpskog vodstva 1972.,

[1118] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 262; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 673; I. BANAC, Raspad Jugoslavije, 119; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 164.

i posebno prihvaćanjem *Ustava* 1974. Tada se u Srbiji stvorilo uvjerenje da je na djelu politika „slaba Srbija = jaka Jugoslavija" i da se decentralizacija provodi na račun Srbije i srpstva. Navedene razlike u startnom položaju dvaju naroda i dviju republika omogućile su tumačenje po kojemu je hrvatsko vodstvo smijenjeno zbog nacionalizma, a srpsko zbog protukomunizma.[1119]

Je li bio postojao hrvatski nacionalni pokret i je li on bio demokratski? Postojale su tri institucije oko kojih se stvarao pokret: dio CK SKH i njegovi pristaše, Matica hrvatska i sveučilištarci. Matica hrvatska, a jedino je ona bila jedinstvena, i sveučilištarci često su bili otvoreno suprotstavljeni SKH. Zato je teško reći da je to bio pokret u pravom smislu riječi: da postoji jedan interes, bez obzira na različita uvjerenja. Narav pokreta dopušta različitost u svemu, osim u djelovanju prema istom cilju. S obzirom na dosadašnje spoznaje može se reći da su sve tri institucije bile na istom putu, točnije da su išli u istom smjeru, ali da krajnji cilj nije bio isti. Najradikalniji sudionici, uglavnom među studentima i u Matici hrvatskoj, kao krajnji cilj vidjeli su samostalnu Hrvatsku, iako to nisu nigdje izrekli, a hrvatski komunisti nisu dovodili u pitanje Jugoslaviju. Međutim, smjenjivanje vodstva SKH i zatvaranje vođa Matice hrvatske i studenata, navelo je prve da postupno preuzmu krajnji cilj drugih dviju karika pokreta, a matičari i studenti još su jače učvrstili uvjerenje u opravdanost svojih ciljeva. Pokret jedinstven samo u zahtjevu za što većom samostalnošću Hrvatske, može se identificirati kao demokratski samo zbog različitosti pristupa i zbog dovođenja u pitanje monopola vodstva SKJ. Njegovi glavni ciljevi nisu dopustili otvaranje drugih pitanja. Međutim, upravo je sama različitost pokreta stvarala uvjete da se u budućnosti otvore i pitanja demokracije.

Mnogi su u Hrvatskoj događaje u 1971. doživjeli kao izgubljen rat za slobodu i državu. Kod mnogih je nasilan kraj Hrvatskog proljeća izazvao osjećaj nacionalnog poniženja, a u mnogih koji su njegovali ideju zajedništva s drugim jugoslavenskim narodima ta je godina označila kraj njihova jugoslavenstva. Međutim, Titovim udarom 1971. nije zaustavljena federalizacija, nego baš suprotno, federalizacija je pojačana. Ali, s druge strane, udar nije bio usmjeren samo prema tzv. nacionalistima i liberalima, nego i prema vodstvima u poduzećima, tzv. menadžerima i tehnokratima. Kao i uvijek kad je imala probleme, Partija je pozvala na klasnu borbu, a uzlet tržišnoga socijalizma bio je spriječen.[1120]

[1119] I. BANAC, Raspad Jugoslavije, 31; I. BANAC, Otpor reformama i otkrića zabluda; Ivo BANAC, Zašto liberalna Hrvatska kasni: glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću, http://www.feral.hr/arhiva/tmp/2000769/banac.html; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 595.

[1120] I. BANAC, Raspad Jugoslavije, 31; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 88, 89.

Sa stajališta radikalnijih predstavnika događaje u vezi s Hrvatskim proljećem sažeo je Marko Veselica u svojoj žalbi na isključenje iz SK. Problem je vidio u podjeli na nacionalno svjesne Hrvate i anacionalne Hrvate. Ovi drugi bili su, prema Veselićinoj vrlo pojednostavljenoj tezi, Hrvati samo po podrijetlu, a problem je bio u tome što su bili na vlasti.

> „Glavni protivnik hrvatskog naroda njegova je vlastita hrvatska birokracija koja, da bi surađivala s velikosrpskim centralističkim snagama, mora biti anacionalna." [1121]

Kako je jaka bila podjela u Hrvatskoj govori podatak da su se i obitelji nekih vodećih ljudi, koji su predvodili smjenjivanje dotadašnjeg vodstva, izjašnjavale kao Jugoslaveni. Tako su se, primjerice, žena i dvoje djece Jure Bilića, člana Izvršnog komiteta CK SKH i od 1972. člana Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, u popisu 1971. „iz prkosa" izjasnili kao Jugoslaveni, iako su muža i oca Juru upisali kao Hrvata. Dakle, porodica jednog od najutjecajnijih Hrvata demonstrativno se odrekla hrvatstva. Iako su presudni bili politički, a ne stvarni nacionalni osjećaji, ukupno ozračje zbog netom završene borbe s „nacionalističkim liderima", kao i utjecaji njihovih najbližih, mogli su imati posljedice na nacionalnu politiku novoga hrvatskoga vodstva.[1122]

Međutim, da su odnosi bili mnogo složeniji no što proizlazi iz tako suprotstavljenih primjera, pokazuju riječi V. Bakarića, koji je imao ogroman autoritet u Hrvatskoj. Izrekao ih je ubrzo nakon smjene starog vodstva na 23. sjednici CK SKH:

> „Što se tiče Desete sjednice CK SKH, rekao bih da je u Hrvatskoj sada velika povika da je nedavna 23. sjednica u stvari označila likvidaciju 10. sjednice. Pod time se, naravno, misli da je označila: likvidaciju ocjene unitarizma i povratak na jednu – mada riječ povratak nije ispravna – unitarističku liniju. Zato treba reći da takvog povratka nema." [1123]

Štoviše, V. Bakarić izričito je naglasio da je zasluga Desete sjednice CK SKH obračun s unitarizmom u SKH koji je pogodovao velikosrpskim težnjama „u centru".

[1121] *Izvještaj o pojavama i razvoju nacionalističkih djelovanja i frakcionaškoj aktivnosti u Zagrebu*, 17.

[1122] J. BILIĆ, *71' koja je to godina*, 53, 102, 103.

[1123] V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 3., 389, Vidi i u: D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 682.

SVAKODNEVNI ŽIVOT

Život stanovništva uvelike su obilježila događanja vezana za smjenjivane hrvatskog vodstva i progone najistaknutijih pojedinaca Hrvatskog proljeća. Česte su bile zabrane novina i glasila u kojima se mogla prepoznati kritika vlasti i sustava, mišljenja o podređenosti ili iskorištavanosti neke republike ili naroda, napose kad je to moglo utjecati na pogoršanje međunacionalnih odnosa. Primjerice, u ožujku 1972. na godinu dana zatvora osuđen je Mate Marčinko, direktor općeg sektora poduzeća *Kemoboja* u Zagrebu zbog pjesme *Hrvatska molitva*. Urednik *Vjesnika sv. Nikole Tavelića* svećenik dr. Jerolim Šetka, koji mu je objavio pjesmu, osuđen je na godinu dana, uvjetno na dvije. Osuđeni su zbog kriviČnog djela neprijateljske promidžbe.

(...)
Hrvatska, ti si naš grih i naše posrtanje;
Hrvatska, ti nas od sebe tiraš i sve nas je manje;
Hrvatska, ti grabljivcima prepuštaš imanje;
Hrvatska, ti šutiš iako svoje bidno vidiš stanje;
Hrvatska ti odveć se uzdaš u uljudbu i znanje;
(...)
jer nož nam u leđa zabija ruka gosta
i nad truplima našim lešinar se krili." [1124]

Autor je svoje političko uvjerenje vrlo izravno iskazao: Hrvatska je iskorištavana, ne odlučuje o svojoj sudbini i nije slobodna. No, Hrvati će silom izboriti da budu gospodari na svome, nasuprot „gostima", kako je, očito je, imenovao Srbe u Hrvatskoj, a na koje su se mogli odnositi i izrazi poput „grabljivci" i „lešinari". Osim što je autor upotrijebio uvredljive izraze, prikazao je Hrvatsku suprotno onome što je bilo zapisano u *Ustavu* i što se držalo nepobitnom činjenicom. Zahtijevati za Hrvatsku poseban položaj i „slobodu u društvu slobodnih ljudi", značilo je ne samo kritizirati postojeće stanje, nego i sugerirati da postojeći jugoslavenski federalizam nije konačno rješenje.

Jedno istraživanje iz 1971. pokazalo je da je osjećaj zajedništva u Jugoslaviji bio poprilično slab. Odgovori ispitanika otkrili su stereotipe prema kojima su Hrvati sebe doživljavali kao prozapadne i kulturne miroljupce, a Srbe kao arogantne ekspanzioniste. Srbi su sebe vidjeli kao hrabre čuvare Jugoslavije, a Hrvate kao kukavice spremne na izdaju. Uz to, mnogi Slovenci svoje glavne značajke, a najviše su naglašavali urednost, disciplinu i rad, nisu vidjeli u ostalim nacijama, štoviše,

[1124] Mato MARČINKO, Hrvatska molitva, *Vjesnik sv. Nikole Tavelića*, Šibenik, 1971., 5. – 6., 162 – 164., prema: Hrvatska molitva, *Politički zatvorenik*, Zagreb, 2003., 141., 26 – 27.

upravo su naglašavali suprotno. Ovakvi odgovori, svakako, nisu nudili čvrstu podlogu za jugoslavensku državotvornost.[1125]

Međutim, suprotno navedenom primjeru, istraživanje javnog mnijenja provedeno 1972. u Hrvatskoj pokazalo je da poraz Hrvatskog proljeća nije donio i zabrinjavajući porast nacionalne netrpeljivosti. Iako treba imati na umu da su pitanja ove vrste bila vrlo osjetljiva i da odgovori na njih mogu odražavati strah od mogućeg otkrivanja identiteta ispitanika, pokazala se visoka razina tolerancije. Samo je 8,9 % ispitanika odgovorilo da je bolje da brak sklapaju pripadnici istog naroda. Većina, od čak 77,2 % odgovorilo je da je brak stvar ljubavi, a ne nacionalnosti.[1126]

Ipak, vlast je proširila mogućnosti progona nepoćudnih ideja. *Zakonom o sprečavanju zloupotrebe tiska i drugih oblika informiranja* od 12. travnja 1973. uvedena je novost da građani i institucije mogu dati inicijativu za izricanje privremene zabrane. Za oduzimanje zabranjene publikacije više se ne mora čekati sudska odluka, nego ovlašteno tijelo MUP-a mora odmah postupati po nalogu javnog tužiteljstva.[1127]

Osim progona, vlast je poduzimala i druge akcije, napose je nastojala obuhvatiti što više mladih pod okrilje vladajuće stranke. Masovno primanje u SK osobito je bilo izraženo za služenja vojnog roka u JNA, što je katkad podsjećalo na primanje u masovne omladinske organizacije, primjerice u Savez omladine ili u pionire. Tako se, prema internoj vojnoj publikaciji, u JNA, u kojoj su gotovo svi časnici i dočasnici bili članovi SKJ, „godišnje primi 12 – 15 % svih članova SKJ". Prema istom izvoru od 1974., do 1978. primljeno je oko 110 000 novih članova. Posebnih pokazatelja za članove iz Hrvatske nema.[1128]

Komunističku vlast i dalje je pritiskala suprotnost između potrebe da podupire nacionalnu ravnopravnost, koristeći nacionalno pitanje u cilju učvršćenja Jugoslavije, i neprestanog straha da će upravo jačanjem nacija, pa tako i međunacionalnih razlika, hraniti protujugoslavenstvo i kontrarevoluciju. Gotovo svaka protudržavna aktivnost pozivala se na nacionalno pitanje. Toga je bio svjestan i član Izvršnog vijeća Sabora SRH i republički sekretar za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu dr. sc. Stipe Šuvar.

> „Stoga budimo sigurni u jedno: kada god društveni razvoj suvremene socijalističke Jugoslavije zapadne u dublju krizu, nacionalizmi i njihovi transparenti izbijaju na površinu. I koliko god bude većih i jačih kriza u budućnosti, toliko će svaka od njih također biti prožeta erupcijom nacionalističkih strasti!" [1129]

[1125] S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 22.
[1126] M. ZVONAREVIĆ, *Socijalna psihologija*, 449.
[1127] I. HEBRANG GRGIĆ, Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas, 125.
[1128] Jugoslavenska (Jugoslovenska) narodna armija, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, 152.
[1129] Intervju Steve Ostojića s Stipom Šuvarom *Naša inteligencija između prošlosti i budućnosti* u: Stevo OSTOJIĆ, *Razgovori*, Zagreb, Stvarnost, 1975., 347 – 365, 348.

Umjesto političkih i nacionalnih sukoba, koji su potpuno potisnuti iz medija, javnost se sve više bavila kriminalnim devijacijama. Gospodarski i politički moćnici namještali su si velike plaće, službena putovanja s velikim dnevnicama, besplatna građevna zemljišta, velike stanove, povoljne kredite i provizije pri ugovaranju poslova; o tome se sve više pisalo u medijima. Mito, korupcija, nepotizam, veze i poznanstva među utjecajnim dužnosnicima, ali ne samo među njima, jačali su pravnu nesigurnost. Pripadnici nižih struktura, bile one hijerarhizirane po moći, novcu ili ugledu, odgovarali su neradom i općom nezainteresiranošću za političke i poslovne teme. Plaće u društvenom sektoru ovisile su o tome gdje tko radi, a ne kako radi. To je ovisilo o tržišnoj prođi proizvoda i usluga, a nesklad u plaćama za istu kvalifikaciju i posao mnogima je bio argument za prizivanje planskoga gospodarstva. Koliko je stvarno stanje bilo usklađeno s deklarativnom politikom pokazuje jedno istraživanje iz 1973., prema kojemu je u Hrvatskoj čak 80 % ispitanika mislilo da su neposredni proizvođači, dakle samoupravljači, nemoćni po svojem utjecaju, a da ni zborovi radnih ljudi i radnički savjeti nisu dobili puno bolju ocjenu: 73 % i 50 %. O dometima samoupravljanja govorilo je i to da je samo 9 % odgovorilo da je utjecaj glavnog direktora premalen.[1130]

Već je prethodno razdoblje razvilo poseban „samoupravni jezik", iza kojeg su, zbog njegove nerazumljivosti i nekonkretnosti, mnogi skrivali svoje neznanje ili pomanjkanje svake inicijative. Osim toga, uporaba praznih fraza dopuštala je različita tumačenja. To u vrijeme političkih pritisaka i pravovjernosti nije bilo zanemarivo. Interesantno je da su takav izraz u javnim nastupima razvijali i vrhunski književnici, čiji je umjetnički izraz inače bio životan i komunikativan. Tako je 1967. i Mirko Božić, književnik, član CK SKH i predsjednik Kulturno-prosvjetnog vijeća Sabora SRH, u svojim nastupima „samoupravnim jezikom" tumačio kako je nekada bilo, kako jest, a kako bi trebalo biti.

> „U cjelokupnom kompleksu kulturnih pitanja mi se danas nalazimo na prekretnici. Vakuum koji je nastao veći je nego što bi trebao biti. Samoupravno društvo dugo još neće moći da preuzme dojučerašnje zadatke etatističkih integracija u širem smislu riječi – kako od samih samoupravnih organizacija, tako i republičkim i saveznim regulativima. Vulgarizirana stihija mogla bi ugroziti postojeće institucije i, u negativnom smislu, pospješiti dezintegracione procese. A mi nismo još ni ojačali postojeće institucije i postojeću pozitivnu koheziju." [1131]

[1130] Ivo PERIĆ, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb, Dom i svijet, 2002., 442; M. ZVONAREVIĆ, *Socijalna psihologija*, 575.

[1131] Intervju Steve Ostojića s Mirkom Božićem *Književnik i političar* u: S. OSTOJIĆ, *Razgovori*, 245 – 248, 247.

Božić je zapravo govorio o potrebi da se stvaralaštvo oslobodi idejnog sputavanja, što je prevladavalo u vremenu nakon 1945., kad je KP imao jak utjecaj na slobodu umjetnika, kao i vulgarnosti, eksperimenata i primitivizma, što je bilo obilježje razdoblja prije 1945.

> „Mi se danas nalazimo u jedinoj mogućoj soluciji za socijalističko društvo: ne da književnost vratimo u birokratsku spregu sa pragmatističkom politikom, nego da joj nađemo i omogućimo njen puni imanentni sadržaj u socijalističkom samoupravljačkom društvu i da je ostvarimo u najpunijoj mjeri za oslobođenog čovjeka, da je razgorimo kao protutezu niskim strastima, vulgariziranim importima, izvitoperenim eksperimentima, primitivističkom valu naših krajnosti." [1132]

Htjelo se nešto novo, ali često nije bilo jasno što je to. Međutim, u uvjetima niskog obrazovanja i velikog broja nepismenih, spomenuti javni nastupi mogli su biti i izraz manipulacije pukom.

Tablica 101. Nepismeni u Hrvatskoj [1133]

Godina	Stanovnici stariji od 10 g.	Nepismeni	% nepismenih
1948.	3 062 687	477 563	15,6
1953.	3 204 148	522 112	16,3
1961.	3 409 728	439 474	12,9
1971.	3 781 944	338 518	8,9
1981.	3 953 657	219 648	5,6

Brojke pokazuju veliki napredak u odnosu na prethodna razdoblja, iako podaci o obrazovnoj strukturi stanovništva Hrvatske, a pogotovo Jugoslavije, govore o velikom zaostatku u odnosu na razvijenije zemlje Europe, ali i u odnosu na zemlje u neposrednom okruženju. Velik uspjeh početkom 70-ih označilo je otvaranje još tri sveučilišta: Rijeka, Split i Osijek. Osim većeg broja visokih škola i sveučilišnih centara, velik korak naprijed bilo je otvaranje prve autoceste u Hrvatskoj Zagreb – Karlovac 1972. Međutim, sredinom 70-ih godina bilo je još dijelova Hrvatske nepovezanih s drugim dijelovima zemlje asfaltnim cestama. Među tri općine u Hrvatskoj bez asfalta bila je i općina Donji Lapac, a na području Like bilo je 60 % makadamskih cesta.[1134]

Već sam spomenuo da se nakon sukoba s Informbiroom gotovo potpuno izgubio utjecaj sovjetske, zapravo ruske kulture. Jedno od trajnijih obilježja tog utjecaja bila su pomodna imena koja su se davala djeci prema političkim simpatijama. Tako su za vrijeme rata i neposredno nakon rata zabilježena imena poput Sovjetke,

[1132] ISTO, 246.

[1133] Za 1931. obuhvaćeni podaci samo za Savsku i Primorsku banovinu. Vidi: *Enciklopedija Jugoslavije, 5, Hrv – Janj*, 389.

[1134] Nisam uspio otkriti koje su to druge dvije općine bez asfaltiranih cesta. Vidi: *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, 2., 136.

Lenjinke, Lenjin, Staljinke i Staljin, iako nisu bila masovna. To je razdoblje kad su imena otkrivala prema kome vlast goji prave simpatije, ali i dio naroda. Primjerice, od 92 novorođene djece iz Makarskog primorja u zbjegu u Egiptu na azijskim pustarama El Shata na Sinaju, od ukupno 5 „savezničkih" imena, sva su posvećena Sovjetskom Savezu i njegovim vođama Lenjinu i Staljinu, a nijedno V. Britaniji, koja je pomogla u zbjegu i pod čijom vlašću su se nalazili. Nakon razlaza sa SSSR-om, sve veći utjecaj na davanje imena dolazi sa zapada, ali više iz svijeta zabave, nego iz politike. Otvaranje prema svijetu, napose obrazovanjem i slobodnim komunikacijama, pa i popuštanjem političkih i ideoloških stega, rezultiralo je slabljenjem tradicionalnih oblika života i preuzimanjem obrazaca razvijenijeg okružja. Odmak od tradicije, najčešće je bio pod utjecajem političkih promjena. Na promjene izravno je utjecala i država koja je to područje prepustila potpunoj liberalizaciji. Tako je novi *Zakon o imenu* od 24. veljače 1965. dao roditeljima punu slobodu u izboru imena. Nakon pojave „sovjetskih" imena, zabilježena su i imena poput Nehru i Naser, prezimena indijskog i egipatskoga predsjednika, a nakon tragične smrti američkog predsjednika Johna F. Kennedyja mnoga su djeca ponijela njegovo prezime kao svoje ime. Osim politike sve je veći bio utjecaj filma pa su djeca dobivala imena po filmskim zvijezdama ili junacima. Neki od stručnjaka, iako vrlo biranim riječima, postavili su pitanje pomodnosti imena i izrazili žaljenje što država nije zaštitila imena kao svojevrsno kulturno naslijeđe i izraz nacionalnog identiteta.[1135]

Prema malom uzorku naselja Drnje, pokraj Koprivnice u Podravini, vidi se da su sedamdesete u Hrvatskoj označile veliki zaokret od starih običaja i dokaz su sekularizacije društva. Tradicionalna, najčešće svetačka imena gotovo su se potpuno povukla pred naletom tzv. modernih imena, među koja se mogu ubrojiti i hrvatska narodna imena i imena ostalih europskih naroda, napose onih naroda koja su svojom bliskošću ili kulturnim utjecajem prednjačila na našim prostorima. Primjerice, muško ime Ivan, koje je od 1918. do 1937. bilo najčešće ime u Drnju, a od 1938. do 1957. drugo najčešće ime, od 1958. do 1977. nije bilo čak ni među prvih deset. Sličnu sudbinu imalo je i žensko ime Marija. U prva dva navedena razdoblja to je bilo najčešće žensko ime u Drnju, od 1958. do 1977. ne samo da se ne nalazi među prvih deset najčešćih imena, nego u tom razdoblju, točnije od 1955., niti jedna djevojčica nije dobila to ime. Tako su na listi popularnosti Ana, Bara, Katarina, Marija, Franjo, Ignac, Ivan, Mihael, Stjepan i druga svetačka ime-

[1135] Velimir URLIĆ, *Makarski Primorci u zbjegu, 1943. – 1946.*, Makarska, Gradski muzej Makarska, 2003., 92 – 98; Petar ŠIMUNOVIĆ, *Hrvatska prezimena, podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*, Zagreb, Golden marketing, 1995., 9, 43, 307, 308; Petar ŠIMUNOVIĆ, Pomodna imena i njihovo ponašanje u jeziku, *Jezik*, Zagreb, 1964. – 1965., 5/XII, 137 – 142, 138.

na, svoja mjesta prepustili Božici, Danijeli, Dragici, Gordani, Draženu, Marijanu, Mariu i Zlatku. Kasnije vrlo učestala imena u Hrvatskoj, primjerice Darko, Dejan, Hrvoje, Mario, Robert, Anita, Danijela, Marina, Sanja i Suzana, u Drnju se prvi put javljaju tek 70-ih godina.[1136]

Tablica 102. Udio tzv. tradicionalnih i tzv. modernih imena u Drnju od 1918. do 1977. (u %)[1137]

Razdoblje	Tradicionalna imena		Moderna imena	
	Ženska	Muška	Ženska	Muška
1918. – 1927.	92,9	94,6	7,1	5,4
1928. – 1937.	84,0	89,0	16,0	11,0
1938. – 1947.	73,1	82,8	26,9	17,2
1948. – 1957.	50,0	58,8	50,0	41,2
1958. – 1967.	15,4	51,9	84,6	48,1
1968. – 1977.	9,5	18,9	90,5	81,1

USTAV 1974. I (KON)FEDERALIZACIJA

Nakon što je Osmi kongres SKJ 1964. navijestio reformu federacije, E. Kardelj dobio je zaduženje da izradi nacrt reforme federacije. Prvi konkretniji korak učinjen je, kao što je već spomenuto, tek 18. travnja 1967., kad je Prvim amandmanom na *Ustav* iz 1963. obnovljeno Vijeće naroda, „umrtvljeno" Ustavnim zakonom iz 1953. Trećim amandmanom federaciji se oduzima pravo ulaganja u investicije, osim po posebnom zakonu za svaku novu investiciju. Nakon amandmana 1967., novim amandmanima iz 1968. ojačana je i državnost srbijanskih pokrajina Kosova i Vojvodine. Pokrajine postaju konstitutivni element federalizma. Amandmanom iz 1969. Vijeće naroda izjednačuje se s Društveno-političkim vijećem u Saveznoj skupštini.[1138]

Odlukama Devetog kongresa 1969., kao i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ u ožujku 1970. nastavljene su reforme federacije. Kako je to Predsjedništvo SKJ 22. travnja 1970. zaključilo, federacija mora imati jedinstveni politički i gospodarski sustav, tržište, obranu, međunarodne odnose i materijalna sredstva za Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo. Odluke se donose na temelju usuglašavanja republika i pokra-

[1136] Hrvoje PETRIĆ, Imena u Drnju od 1918. do 1977. godine, *Radovi*, Zagreb, 1999. – 2000., 32. – 33., 191 – 199, 194.

[1137] ISTO, 196 – 197.

[1138] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 529, 530; V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 191.

jina u tijelima federacije. Zapravo je na toj sjednici Predsjedništvo SKJ priznalo pravo republikama i pokrajinama na suverenitet.[1139]

U prijedlozima promjene *Ustava* izdvajale su se dvije koncepcije. Prema jednoj, koja je u prošlom razdoblju prevladavala, suverenitet svih jugoslavenskih naroda trebao se ostvarivati u federaciji i izvoditi iz nje, a prema drugoj svaki narod/republika treba neposredno ostvarivati svoj suverenitet, a samo dio svog suvereniteta dobrovoljno prenijeti na Jugoslaviju. Drugim riječima, od savezne države Jugoslavija je trebala postati savez država. E. Kardelj, koji je bio na čelu ustavne komisije za reformu federacije, na sjednici Predsjedništva SKJ u ožujku 1971. odbacio je stav da su jugoslavenske nacije nedovršene nacije. Ustvrdio je upravo suprotno, da su to moderne nacije i da se među njima moraju uspostaviti odnosi kao među svim drugim nacijama. Ne smije postojati nikakva nadnacionalna vlast. Nacije su suverene, a izvorni suverenitet pripada republikama, koje se definiraju kao države. U federaciji ostvaruju samo ona prava koja su određena *Ustavom*, a donijeta su uz suglasnost svih republika i pokrajina. Dakle, uvodi se pojam republičke državnosti, a sukladno tome naglašava se da je federacija samo izvedena tvorba. Ravnopravnost naroda izražava se u kulturi i politici, ali i u gospodarskoj ravnopravnosti. Zapravo, nova ustavna rješenja označila su prekid s pokušajima, koji su se ponavljali od 1953., da se reduciraju uloge republika.[1140]

Seriju novih amandmana, kao prvu fazu ustavnih promjena, Skupština SFRJ usvojila je 30. lipnja 1971. Nakon proglašenja reforme federacije 30. lipnja 1971. nastavljen je rad Savezne ustavne komisije na drugoj fazi reforme federacije, koja je trebala završiti prihvaćanjem *Ustava*. To je odgođeno zbog krize 1971. – 1972. Suverena prava trebala su se ostvarivati u republikama, a u federaciju samo ona koja se *Ustavom* izričito utvrde. Za odluke u federaciji predviđena je procedura usuglašavanja u saveznim tijelima, kao što su Vijeće republika i pokrajina, Predsjedništvo SFRJ i SIV, koji su sastavljeni po sustavu pariteta. Načelom pariteta željelo se spriječiti načelo majorizacije. Federaciji je ukinuto pravo da osniva fondove, osim ako se oko toga slože republike i autonomne pokrajine. Tako su smanjene uloge Skupštine i SIV-a. Amandmanima se uvodi i kolektivno Predsjedništvo SFRJ, u kojem su paritetno zastupljeni predstavnici svih republika i pokrajina. J. Broz Tito, koji je taj prijedlog iznio u Zagrebu 21. rujna 1970., držao je da je kolektivni šef države jedini izlaz za Jugoslaviju. Članove Predsjedništva SFRJ birale su, zapravo, skupštine republika i pokrajina, kojima su oni za svoj rad i odgovarali,

[1139] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 544; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 87.

[1140] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 363; *Prijepori oko političkog sistema*, 20; S. SURČULIJA, *Društvena anatomija nacionalizma*, 233; R. KNEŽEVIĆ, S. RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, 26; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 73.

a Savezna skupština samo ih je proglasila izabranima. Uz predsjednika J. Broza Tita birao se potpredsjednik na godinu dana po pravilima rotacije. Osim navedenih, konfederacijski elementi bili su i međurepublički komiteti, njih desetak, koji su pripremali odluke za saveznu vladu i raspravljali o sporovima.[1141]

Uvođenjem u jugoslavenski socijalistički sustav konfederalnih elemenata – konsenzus s pravom veta ili načelo jednoglasnosti i paritet ili načelo jednake zastupljenosti – u zakonodavna i izvršna tijela, savezna je moć ograničena. Amandmani su odredili tri područja od općega interesa na razini cijele države: vanjsku politiku, obranu i jedinstven društveni sustav. Konsenzusom republika na razini federacije stvoren je sustav koji je trebao osigurati zaštitu svake nacije. Cilj je bilo radikalno slabljenje centralne moći i konačan obračun s centrom kao potencijalnom srpskom opasnošću. Jugoslavija je nakon 1974. bila bliža konfederaciji, nego federaciji. Zapravo su se u mnogim pitanjima ostvarile težnje Hrvatskog proljeća. Iako će se o tome još govoriti, ovdje treba spomenuti, da su uz rješenja u vezi s državnim uređenjem, dodani i radnički amandmani, kojima se željelo premostiti nacionalne suprotnosti u ime zajedničkih ciljeva socijalističkog samoupravljanja. Možda bi u tom smjeru trebali tražiti barem dio objašnjenja zašto su J. Broz Tito i E. Kardelj pristali na jačanje republika u odnosu na saveznu državu, upravo ono što je zahtijevalo smijenjeno hrvatsko vodstvo. Možda ih je uvjerenje da će ojačana uloga samoupravljača i proizvodna sfera društva općenito, ulogu države potisnuti u drugi plan, pa bila ona savezna ili republička?[1142]

Prije su jednopartijska diktatura i državno vlasništvo, kao temelji centralističke države, onemogućivali stvarnu decentralizaciju i manifestaciju nacionalnih individualnosti i osjećanja, a decentralizacijom nije samo napušten rigidni centralizam, nego je zapravo započeo raspad Jugoslavije. Naime, s obzirom na višenacionalni sastav i federalni sustav Jugoslavije, radikalna decentralizacija dala je okvire tinjajućem nacionalnom pluralizmu. Proces decentralizacije nije pratila demokracija, tj. politički pluralizam, nego je ojačana uloga partijske birokracije i staroga partizanskoga kadra, nakon što je J. Broz Tito smijenio mladu generaciju republičkih vodstava i suzio područje demokracije. Klasna politika jasno je iskazana 1972., u pismu Izvršnog biroa CK SKJ članstvu s pozivom na čvršći partijski nadzor. Napadnuti su etatizam, unitarizam, tehnokratizam, nacionalizam, pseudoliberali-

[1141] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 543, 549, 597; V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 191; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 88; S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 132.

[1142] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 545; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 158; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 33, 34; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 87; S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999*; J. R. LAMPE, *Yugoslavia as History*, 312.

zam i ljevičarstvo. To je bio poziv da odgovorne položaje smiju držati samo pravi komunisti. Ubrzo su provedene smjene urednika u medijima, uveli su se predmeti iz marksizma u školama i marksistički studiji na fakultetima, a na direktore poduzeća izvršen je pritisak. Javno se promicao pluralizam samoupravnih interesa, ali odlučno se odbacivala pluralistička demokracija. Ustavne promjene otvorile su šire područje za zadovoljavanje nacionalnih prava, ali ne i demokracije. Prema novim ustavnim rješenjima Savez komunista, kojemu je ustavno zajamčena vodeća uloga, nije samo utjecao na prijedloge za kandidate za sve položaje, nego je i imenovao svoje izravne predstavnike u savezna i republička predsjedništva.[1143]

Osim države i SKJ se federalizirao. Prvi put u povijesti 1969. kongresi republičkih SK održani su prije saveznoga. U nove centralne komitete izabrano je oko dvije trećine novih ljudi, koji su uskoro, kao što sam već spomenuo, potisnuti u sjenu starih kadrova, a republički kongresi po prvi su put sami odredili svoje predstavnike u vrhovnim tijelima KPJ. Tijela SKJ sastavljena su po paritetnoj osnovi. Na Devetom kongresu SKJ, koji je održan od 11. do 15. ožujka 1969., u Predsjedništvo SKJ i Izvršni biro Predsjedništva SKJ iz svake republike ušao je jednak broj članova, a u Izvršni biro Predsjedništva SKJ ušla su po dvojica članova iz republika i po jedan iz pokrajina. Namjera je bila da se stvori jači idejno-politički centar republičkih SK pod okriljem J. Broza Tita, koji je bio izabran mimo republičke kvote.[1144]

Prema *Ustavu* Savezna skupština imala je dva vijeća: Vijeće republika i pokrajina i Savezno vijeće. Savezno vijeće čine delegati samoupravnih i društveno-političkih organizacija, a Vijeće republika i pokrajina delegati republika i skupština autonomnih pokrajina. U Vijeću republika svaka republika ima po 12 delegata, a pokrajina po 8. Delegate bira i opoziva skupština republike. Savezno vijeće čine po 30 delegata samoupravnih organizacija iz republika i po 20 iz pokrajina. Delegate biraju općinske skupštine. Savezno vijeće odlučuje o pitanjima iz samostalne nadležnosti federacije, a Vijeće republika i pokrajina o pitanjima za rješavanje kojih je potrebna suglasnost republika. Broj članova Predsjedništva SFRJ smanjen je od 23 na 9. Dakako, uz 8 članova iz federalnih jedinica, J. Broz Tito ima izdvojeni status. Načelo paritetne zastupljenosti u izboru SIV-a ipak je malo ublaženo. Međutim, u republičke i općinske skupštine uvedena su tri vijeća: vijeće udruženog rada, društveno-političko vijeće i vijeće općina (ili mjesnih zajedni-

[1143] *Od sanj do resničnosti*, 137; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 167; V. DIMITRIJEVIĆ, Sukobi oko Ustava iz 1974, 32; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 91; S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999.*

[1144] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 533 – 536; V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 191; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 158.

ca). Uz to, postojala su i republička i pokrajinska predsjedništva kao ustavni izraz njihove suverenosti, odnosno autonomnosti.[1145]

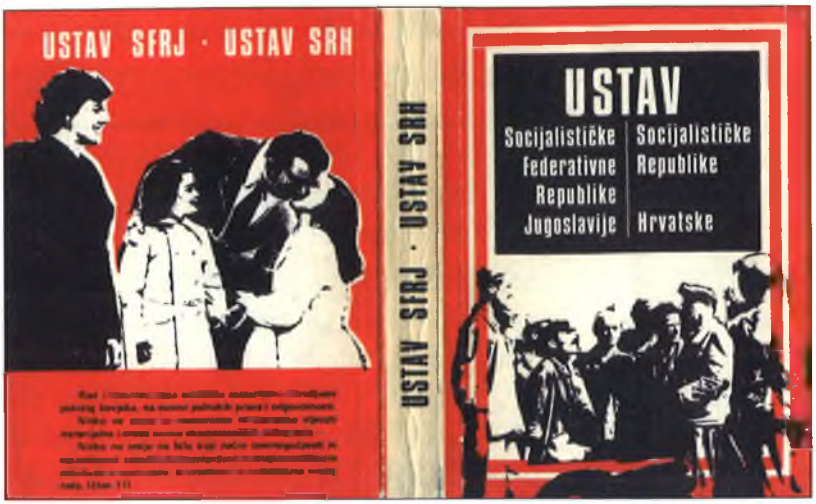

Naslovnica ustava SFRJ i SRH

Ustavom iz 1974. federacija je postala reprezentant dogovora republika i pokrajina, bez vlastite izvorne moći u donošenju odluka i njihovoj realizaciji. Mehanizmi odlučivanja postali su konfederalni, pa je svako pitanje nužno bilo „nacionalizirano", što je otvaralo nacionalne konfrontacije. O svakom pitanju najprije se odlučivalo u republici i pokrajini, pa se vraćalo na saveznu razinu na kojoj se postizao dogovor.

> „Institucionalno posmatrano, pošto nije bilo nijednog anacionalnog tijela sa vlastitim izvorom legitimnosti, nije moglo više ni biti anacionalnih pitanja." [1146]

Novi *Ustav* mogao se mijenjati isključivo potpunim konsenzusom, dakle uz suglasnost svih republika i pokrajina. Uz to, on jasnije definira pravo na samoopredjeljenje i odcjepljenje uz spominjanje naroda i republika. Za razliku od njega, *Ustav* iz 1946. i *Ustav* iz 1963. tek posredno daju mogućnost tumačenja da se to pravo naroda veže uz republike. Koncepcijom jačanja republičke državnosti i suvereniteta i unošenja elemenata konfederalizma u ustrojstvo federalne vlasti, vraća se, u osnovi, koncepcija izvornog suvereniteta i državnosti Hrvatske iz 1947. Tako se u osnovnim načelima *Ustava SRH* iz 1974. ističe da je hrvatski narod uspostavio

[1145] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 674 – 676.
[1146] V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 36.

svoju državu SRH na temelju prava na samoodređenje, uključujući i pravo na odcjepljenje i udruživanje s drugim narodima svojom slobodno izraženom voljom, a radi zaštite svoje nacionalne nezavisnosti i slobode. Dakako, deklarativnost o republikama kao državama i dalje je ograničena ulogom vladajuće partije i njezina demokratskog centralizma.[1147]

Što se tiče republičkih granica, *Ustav SFRJ* 1974. ponavljao je odredbe iz prijašnjeg ustava da je nužan pristanak republike, pa čak i autonomne pokrajine da bi se promijenile granice. Isto tako i *Ustav Socijalističke Republike Hrvatske* iz 1974. ponovio je stav iz prethodnog *Ustava* da se teritorij republike ne može mijenjati bez njezina pristanka. Iz toga slijedi da su granice republika državne granice jer su republike države teritoriji koji su činili Jugoslaviju, a njihov suverenitet ogledao se u ustavnopravnoj činjenici da se o promjeni granica moglo odlučivati samo pristankom republike. Tako su granice, rezultat povijesne baštine iz različitih vremenskih razdoblja i država, štitila oba ustava, republički i savezni.[1148]

Republike su dobile znatnu moć u poreznom sustavu. Međutim, unatoč svemu, savezne institucije mogu zadirati u životna pitanja republika: posebno gospodarske interese, napose financijsko-devizna pitanja i carinsko-porezni sustav. U Hrvatskoj je bilo nezadovoljstva s obzirom na moć banaka i trgovačkih poduzeća, monopola industrijskih grana, napose automobilske industrije, zračnog prometa i vojne industrije.[1149]

Promjene u državi i SKJ trebale su onemogućiti da se neka nacija ili republika nametne drugima. Objektivno, preventivne odredbe mogle su se, s obzirom na veličinu, težnje dijela političkih krugova, kao i neke pokazatelje u administrativnim, policijskim i vojnim strukturama, odnositi samo na Srbe i Srbiju. Struktura najviših saveznih tijela pokazuje, u većine nacija, gotovu usuglašenost prakse s deklarativnim iskazima. Međutim, zanimljivo je da se ti gotovo savršeni pariteti na najvišim razinama nisu poštivali u Hrvatskoj, a ni u Vojvodini i na Kosovu. U Hrvatskoj su među tri člana Predsjedništva SFRJ, koje je davala Hrvatska, Srbi uvijek imali po jednog člana, dok su, suprotno tome, manjine bile prezastupljene na račun Srba u obje autonomne pokrajine. Na nešto nižim razinama vidljiva su nešto veća odstupanja, koja su, opet, suprotna proklamiranoj politici samo u pojedinih naci-

[1147] Vojin DIMITRIJEVIĆ, Sukobi oko Ustava iz 1974. *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 2., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 11. – 36, 32; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 422; Jugoslavija, *Hrvatski leksikon*, 1., 549; M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 323; H. SIROTKOVIĆ, Kontinuitet izgradnje hrvatske državnosti u razdoblju 1918 – 1991., 996.

[1148] H. SIROTKOVIĆ, Kontinuitet izgradnje hrvatske državnosti u razdoblju 1918 – 1991., 997; T. MACAN, *Rt Oštra u povijesti i politici*, 32.

[1149] S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999*; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 165.

onalnosti. Drastična su odstupanja, očekivano, primjetna na najnižim razinama. Naime, što je viša razina odlučivanja, primjetna je veća dosljednost podržavanja deklarativne politike, a razlike na nižim razinama odražavaju stvarnu kompleksnost nacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Međutim, osim onih dubokih razlika, koje, očito je, nisu prevladane, neuravnotežena nacionalna struktura vrlo vjerojatno je i posljedica smještaja glavnog grada u Srbiji, problema s kadrovskim stanovima i nevoljkost mnogih pripadnika drugih nacionalnosti, iako ne svih, da se presele u novu nacionalnu sredinu. Međutim, ponavlja se pravilo da među većinskim narodima upravo zastupljenost Hrvata najviše odudara od zastupljenosti od postotka u stanovništvu, a Crnogorci su, primjerice, uvelike prezastupljeni.[1150]

Postojeće stanje zahtijevalo je daljnja poboljšanja, a *Ustavom*, koji je proglasio Mika Špiljak, predsjednik Vijeća naroda Skupštine SFRJ, 21. veljače 1974., dat je najveći naglasak na decentralizaciju Jugoslavije i uspostavu sustava apsolutnog pariteta i proporcionalnosti u odnosima između republika i u njihovu udjelu u saveznim tijelima. Ta su rješenja trebala ispuniti očekivanja republika i nacija.[1151]

Mika Špiljak

[1150] B. D. DENITCH, *The Legitimation of a Revolution The Yugoslav Case*, 110, 108, 111.

[1151] V. DIMITRIJEVIĆ, Sukobi oko Ustava iz 1974, 32; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 422; Jugoslavija, *Hrvatski leksikon*, 1., 549.

Prihvaćanjem Zakona o udruženom radu u studenome 1976. samoupravljanje je postalo globalni sustav, koji se proširio na područje svake proizvodnje i svih usluga. Autor sustava bio je E. Kardelj, koji je smislio koncepciju udruženog rada. Prema toj koncepciji, osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) i mjesne zajednice temelj su političkog i proizvodnog sustava. Dok je OOUR bila proizvodna ćelija, mjesna zajednica bila je temeljna ćelija teritorijalno udruženih građana. Oni postaju izborna tijela za biranje delegata u vijeća udruženog rada (VUR) skupština općina, republika i federacije. Sva volja radnika u OOUR-ima i građana u MZ artikulira se preko delegata, čime se dokida klasično predstavničko tijelo. Na temelju tih ćelija sustava, kao političkih i društvenih organizacija, izgradio se tzv. delegatski sustav. Zapravo su delegatskim sustavom ukinuti neposredni izbori. Većina građana ima pasivno i aktivno biračko pravo samo u prvom izbornom krugu. U drugom i trećem izbornom krugu to pravo preuzimaju njihovi delegati, koji se do izbora za saveznu skupštinu „filtriraju" putem trostrukih izbora, postavši u svakom novom izbornom krugu sve anonimniji i sve udaljeniji za biračko tijelo, koje je u cjelini sudjelovalo samo u prvom izbornom krugu. Primjerice, godine 1978. u Hrvatskoj izabrano je ukupno gotovo 170 000 delegata, koji su između sebe izabrali nešto više od 12 000 delegata skupština općina. Skupštinski delegati izabrali su 355 delegata u Sabor Hrvatske i, na kraju, zajedno sa saborskim delegatima, delegirali 42 delegata za Skupštinu SFRJ. Na vrhu te piramide bilo je Predsjedništvo SFRJ od 9 članova. Svaka republika i pokrajina imala je po jednog predstavnika, kojeg su izabrale republičke i pokrajinske skupštine, a po položaju je član Predsjedništva SFRJ bio predsjednik SKJ.[1152]

Prosvjeta, zdravstvo i kultura povezuju se s radnicima u proizvodnji na temelju sporazuma – ugovora o razmjeni rada, što znači da škole, bolnice i sl. imaju svoje programe koje OOUR-i plaćaju. Namjera je bila da se država izbaci kao posrednik između društvenih djelatnosti i gospodarstva, koji se povezuju izravno u SIZ-ovima. Radnici bi prisvajali čitav dohodak i odlučivali koliko će izdvajati za društvene potrebe na osnovi ugovora proizvodnih poduzeća s ustanovama koje su se bavile zadovoljavanjem svih potreba stanovništva. U skupštinama različitih razina prezentiraju se interesi posebnih skupina i područja: zaposlenih u društvenom sektoru, seljaštva, slobodnih zanimanja, društveno-političkih organizacija i državnih te partijskih organizacija. Svako poduzeće dijeli se na OOUR-e koji stvaraju dohodak. Sav ostvareni dohodak trebao je pripasti radnicima organiziranim u tim

[1152] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 543; *Statistički kalendar Jugoslavije 1978.*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1978., 16, 18; *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, 7. izdanje, Zagreb, Narodne novine, 1981., 146, 159.

proizvodnim cjelinama. Radnici preko radničkih savjeta i zbora radnika donose odluke, a poslovodne strukture postaju samo izvršni organi. Radnici i građani trebali su regulirati sve društvene odnose, zapravo ograničiti ulogu države, tako presudnu na komunističkom istoku, i zakon vrijednosti, to jest tržište, neizbježive na kapitalističkom zapadu. Pokrenuta je razrada *Ustava* i *ZUR-a* u stotinjak saveznih, republičkih i općinskih propisa. Prihvaćeno je oko 8 000 saveznih uredbi. Svako poduzeće i ustanova morali su imati svoj statut i niz samoupravnih akata. Računa se da je potkraj 70-ih na temelju ZUR-a u 60 000 pravnih subjekata nastalo oko 1,5 milijuna pravnih propisa. Svaki OOUR donio je oko 30 takvih dokumenata s oko tisuću stranica. Ili, gledano na razini savezne vlade i računajući po danima, primjerice od 1982. do 1983., dnevno je rješavala oko deset točaka i utvrdila oko deset novih zadaća. Izmišljena je i nova grana pravne znanosti: samoupravno pravo, a jugoslavenski birokratski aparat bio je osam do jedanaest puta veći od onih u zapadnim državama slične veličine. U javnosti je svakodnevno naglašavano da svako mora raspolagati rezultatima svoga rada i da se stvara ravnopravna zajednica slobodnog dogovora i razmjene rada. Tisuće OOUR-a, SIZ-ova i mjesnih zajednica trebalo je omogućiti neposrednu demokraciju, iako pod nadzorom SKJ.[1153]

Samoupravni model iz 70-ih bio je ideološko-institucionalni projekt dogovorne ekonomije, udruženog rada, SIZ-ova i delegatskog sustava. Taj se projekt nije ostvario jer nije bio prilagođen stvarnim ljudima, nego „anđelima ili herojima", niti stvarnim odnosima, a ni stvarnoj tehnološkoj razini, što znači da samoupravljanje nije bilo ukorijenjeno u autonomnim radnim grupama. Prenošenje samoupravljanja na globalnu razinu ili „ovladavanje radnika proširenom reprodukcijom" pokazalo se utopijskim. Namjeravao se izbjeći višestranački parlamentarni sustav, a zapravo je bio blokiran razvoj demokracije jer se politička elita zaštitila od demokratskog nadzora. Radnici u institucijama gospodarstva, tj. u visokospecijaliziranim poduzećima nisu mogli biti politički subjekti, nego su to mogli postati samo kao građani preko demokratskog političkoga sustava.

Istodobno, umjesto da radnici, kojima je s proširenjem samoupravljanja ipak omogućeno postavljati pitanja o mnogim svojim problemima, prema vladajućoj ideologiji ovladaju proizvodnjom i društvenom akumulacijom, najvažnije odluke donosili su Partija i druge društvenopolitičke organizacije kroz vladine institucije i banke, ali i poslovodstva. Međutim, ograničena moć poslovodstva i lojalnost lo-

[1153] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 608, 679; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 374, 375; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 342; Slaven LETICA, *Četvrta Jugoslavija*, Zagreb, Centar za informacije i publicitet, 1989., 29; Pero KRISTE, Titov nezaobilazni poticaj, u: *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 369 – 391, 383; Raif DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Sarajevo, Svjetlost, 2000., 110; J. R. LAMPE, *Yugoslavia as History*, 314.

kalnoj birokraciji, kao i ovisnost o odlukama radnika preko radničkih savjeta ili zborova radnika, rezultirala je reduciranjem upravljačke moći te gubitkom njegove odgovornosti. U procesu upravljanja veću ulogu imaju politički, nego poslovni kriteriji i motivi, a „moralno-politička podobnost" poslovodstva važnija je od njegove stručnosti. Isto tako, suprotno željama, narasla je administracija, što je prouzročilo silno gubljenje vremena na sastancima ili u nabavama mnogih dozvola. To, kao i razbijanje većih gospodarskih sustava, utjecalo je na slabu učinkovitost.[1154]

Zaokruživanje modela samoupravljanja zahtijevao je nanovo analizu sindikalne uloge, koji ni u sustavu jugoslavenskog socijalizma nije našao pravo mjesto. Od tri suprotstavljene teze, koje su se uporno pojavljivale od 1950., od one da će sindikat slabiti razvojem samoupravljanja, jer je zapravo sindikat istovjetan samoupravljanju, do teze da bi sindikat morao sačuvati zaštitnu ulogu, sustav je prihvatio tezu da je zadaća sindikata osposobiti radnike za samoupravljanje, učiti ih raspodjeli društvenog proizvoda, odnosno dohotka. Iako su *Ustavom* i *ZUR-om* osim ove navedene zadaće predviđene i zaštitna uloga te borba za svakodnevne potrebe radnika, sindikat nije mogao artikulirati posebne interese svojih članova, koji su nastupali u dvostrukoj ulozi upravljača i radnika. Ustavne odredbe sindikat su potpuno institucionalizirale, još više ograničile njegovo djelovanje i potvrdile njegovu podložnost upravljačkim strukturama i SK.[1155]

Osim slabe učinkovitosti, republike su trošile velike kredite na neproduktivne megaprojekte, zbog čega je inozemni dug rastao, i to mimo saveznog nadzora. Jugoslavija je postala jedna od najdezintegriranijih država na svijetu. Razbili su se veliki sustavi kao što su bili željeznica, pošta, elektrogospodarstvo, a razmjena među republikama pala je ispod razine kakvu su imale države Evropske gospodarske zajednice.[1156]

Tablica 103. Struktura razmjene roba i usluga u Jugoslaviji po odredištima (u %)[1157]

Ukupno	1970.	1974.	1980.
Unutar republike ili pokrajine	59,9	63,6	68,6
Između republika i pokrajina	27,4	24,6	22,2
Izvoz ili nepoznato	12,7	11,8	9,2

[1154] Josip ŽUPANOV, Samoupravni socijalizam: kraj jedne utopije, u: R. KNEŽEVIĆ, S. RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, 247 – 264, 248, 251, 253; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 123.

[1155] Z. RADELIĆ, Poslijeratne reforme sindikata.

[1156] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 355.

[1157] Siniša ZARIĆ, Jugoslavenstvo i zajednički ekonomski prostor, *Časopis za kritiko znanosti*, 1986., 91. – 92., 99 – 105, 101.

U sklopu velikih reformi federacije 1969. prihvaćen je i novi zakon o narodnoj obrani. Prvi put prihvaćeni su republički zakoni o obrani kojima su uvedene teritorijalne obrane pod zapovjedništvom republičkih štabova. Oživotvorila se ideja o stvaranju republičkih, tj. nacionalno-teritorijalnih vojski. Obrambeni sustav više nije potpuno centraliziran. JNA je načeta teritorijalnom obranom i nejedinstvenim sustavom vojnoga zapovijedanja. Suprotno tome, preko sustava teritorijalne obrane i općenarodne obrane pripadnici JNA delegirani su u sve organe vlasti. Uskoro je došlo do nesklada između vojnog vrha i nastojanja republičkih vodstava, koja su teritorijalnu obranu držala izrazom nacionalne i državne suverenosti republika. Suprotno tome, mnogi su doživljavali JNA kao nadrepubličku i nadnacionalnu te naddruštvenu instituciju. Zato vojni vrh JNA traži isključenje republičkih vodstava iz sustava zapovijedanja i inzistira na bitnim elementima strategije obrane: jedinstvo ratišta, oružanih snaga, oružane borbe i zapovijedanja. Dakako, sa stajališta vojne doktrine usporedno zapovijedanje ide na štetu vojne učinkovitosti.[1158]

Doslovna primjena doktrine oružanog naroda. Fotografija objavljena u knjizi Oružane snage Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *izdanje Novinsko-izdavačke ustanove Narodna armija, bez oznake mjesta i godine izdanja (vjerojatno s početka 1970-ih).*

[1158] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 159; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 674; B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 49, 61, 62.

Među mnogim decentraliziranim nadležnostima i odnosi države s vjerskim zajednicama preneseni su na republike amandmanima 1971.[1159]

Iako je J. Broz Tito još 1971. odbacivao ideje da se proglasi za doživotnog predsjednika, riječima da mu to ne omogućuje ni *Ustav*, a nije ni njegova vlastita želja, upravo je takva odredba ušla u *Ustav* prihvaćen 21. veljače 1974. I ne samo to, ubrzo je na Desetom kongresu SKJ, koji je održan od 27. do 30 svibnja iste godine, izabran za predsjednika SKJ bez ograničenja mandata, a na temelju „spontanog plebiscita i sveopćeg zahtjeva" članstva SKJ i „radnih ljudi" svih „naroda i narodnosti".[1160] Zapravo je samo dotadašnja stvarnost pretočena u *Ustav*. S. Dabčević-Kučar svjedoči da su Titovo mišljenje i odluke bile „konačne" i „neopozive".

> „Pa čak ni onda kad je nakon dugotrajna rada raznih biranih partijskih povjerenstva i razrađenih ponuđenih prijedloga neka odluka bila manje-više pripremljena, ako se Tito pojavio s nekim potpuno novim ili suprotnim prijedlogom – taj je bez riječi prihvaćan." [1161]

Dok je savezna vlast slabila, Titova je ojačala do razine iznad moći apsolutnih vladara u monarhijama. Mehanizmi vladanja u Jugoslaviji umnogome su ovisili o njemu. Svjestan toga, suočen s pitanjem nasljednika, J. Broz Tito uveo je kolektivno vodstvo na državnoj i na partijskoj razini da bi sačuvao socijalizam i Jugoslaviju nakon svoje smrti. Godine 1978. uvedena je i dužnost jednogodišnjeg predsjednika Predsjedništva SKJ.[1162]

Međutim, sustav rotacije prisiljavao je dužnosnike na mijenjanje zaduženja, ali mijenjali su se uglavnom isti ljudi, s jednoga položaja na drugi, između državnog položaja, rukovodećih položaja u gospodarstvu, SK, sindikata i Socijalističkog saveza. Iako njegov zaključak nije zasnovan na empirijskim podacima, jedan od vodećih socijalnih psihologa u Hrvatskoj ustvrdio je da je često umjesto stvarne promjene ljudi na vlasti došlo do „ringlšpil-rotacije":

> „Naime, pojedinci koji drže određeni položaj koji je povezan s posjedovanjem društvene moći, kada dođe vrijeme njihove rotacije, napuštaju, doduše, taj položaj, ali odlaze s njega na drugi položaj na kojem opet raspolažu istom, ili čak većom količinom socijalne moći nego ranije. Na taj je način udovoljeno slovu principa rotacije moći, ali ne i njegovu duhu, te je taj princip zapravo izigran." [1163]

[1159] M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, 284.
[1160] K. ČAVOŠKI, *Tito – tehnologija vlasti*, 21, 22, 25; J. IMŠIROVIĆ, *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma*, 187.
[1161] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 833.
[1162] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 687.
[1163] M. ZVONAREVIĆ, *Socijalna psihologija*, 375.

Zbog prevlasti horizontalne rotacije ideja o vertikalnoj promjenjivosti dužnosnika nije se ostvarila. „Establišment" ili „aktiv" velikim dijelom ostao je nepromijenjen. Osim toga, primjena kolektivnog odlučivanja dovela je do depersonalizacije odgovornosti bez presedana u suvremenoj povijesti. Kolektivno vodstvo na državnoj i partijskoj razini, načelo rotacije i jednogodišnjeg predsjedavanja doveli su do gubitka autoriteta, slabog radnog angažmana i bezinicijativnosti vodstva.[1164]

SRBI U HRVATSKOJ, NJIHOVE NACIONALNE INSTITUCIJE I SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA

Nakon ubrzanog procesa industrijalizacije i urbanizacije, ali i iseljavanja u Srbiju, u općinama gdje su Srbi imali većinu živjela je samo jedna četvrtina ovog naroda, a čak tri četvrtine njih živjelo je na područjima s većinskim Hrvatima. Srbi su imali većinu u 15 od ukupno 115 općina.[1165]

Tablica 104. Srbi u Hrvatskoj i Jugoslaviji (u %)[1166]

Godina	Srbi u Hrvatskoj	Srbi iz Hrvatske u ukupnom broju Srba u Jugoslaviji	Srbi u Jugoslaviji
1948.	14,5	8,3	41,5
1953.	15,0	8,3	41,7
1961.	15,0	8,0	42,1
1971.	14,2	7,7	39,7

U raspravama o ustavnim amandmanima u CK SKH svi su bili suglasni da su Srbi konstitutivni narod, kao što je to određeno odredbama Sabora Trojedne Kraljevine iz 60-ih godina 19. stoljeća i ZAVNOH-a iz 40-ih godina 20. stoljeća. Kao što je to naglasio V. Bakarić, u govoru u Topuskom 30. rujna 1971., postojale su samo dileme između odredbe „Srbi u Hrvatskoj" ili „srpski narod u Hrvatskoj". Prema Bakariću, Srbi su sami trebali odlučiti kako će glasiti ustavna odredba. Na kraju, u novi *Ustav* 1974. uvedena je odredba „srpski narod u Hrvatskoj".[1167] U općim odredbama definirana je državnost.

> „Socijalistička Republika Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država narodnosti koje u njoj žive." [1168]

[1164] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 349; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 543.
[1165] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 621.
[1166] *Jugoslavija 1918 – 1988, Statistički godišnjak*, 44 – 49.
[1167] V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 3., 323; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 622.
[1168] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, 242.

Velikom umješnošću stvoren je tekst koji je trebao stupnjevanim pristupom u definiranju hrvatske državnosti sve zadovoljiti, ali i ukazati na bitne razlike: Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, ali i država srpskog naroda. Ali ne i „nacionalna država" srpskog naroda, kao što je glasila formulacija za Hrvate. Međutim, izdvajanjem Srba, poput većinskih Hrvata, u odnosu na pripadnike ostalih pet jugoslavenskih naroda, čiji su pripadnici živjeli u Hrvatskoj, kao i onih stanovnika koji su obuhvaćeni pojmom narodnosti – što je bio specifičan pojam za jugoslavenske manjine – naglašena je njihova posebnost.

S obzirom na to, nije izvršena veća promjena u odnosu na prijašnji ustav. No, nesporazumi su se pojavili zbog toga što je vodstvo okupljeno oko S. Dabčević-Kučar i M. Tripala zahtijevalo usklađivanje broja Srba s njihovim udjelom u pučanstvu Hrvatske. To je postignuto u poslovodnim strukturama u gospodarstvu, ali Srba je još uvijek bilo mnogo više u tijelima vlasti, policiji, vojsci, SKH i pravosuđu. Mnogi su Srbi pokušaj usklađivanja nacionalne strukture najutjecajnijih državnih, političkih i pravosudnih tijela i ispravljanja nepravdi, doživjeli kao oživljavanje ustaštva.[1169]

Već je spomenuto da Srbi u Hrvatskoj nakon rata nisu imali razloga za zabrinutost. Praksa potiskivanja iskazivanja posebnih nacionalnih interesa i uloga komunizma kao ujednačavajućeg čimbenika, nije ugrozila njihove nacionalne interese, a takvom politikom obuhvaćeni su u svojoj matičnoj republici i Hrvati. Zato nije bilo pokušaja da Srbi razviju autonomiju u Hrvatskoj. Zahtjevi za kulturnom i političkom autonomijom rasli su tek sa zahtjevima Hrvata za što većom samostalnošću Hrvatske u Jugoslaviji. Dakle, usklađeno s povremenim pokušajima Hrvata da ojačaju svoju republiku, Srbi se počinju ponašati kao klasična manjina i zahtijevati posebna prava.

Nakon što je srpsko kulturno-prosvjetno društvo *Prosvjeta* odradilo posredničku ulogu između Srba i KP, kao i ulogu sprječavanja obnavljanja starih klasičnih nacionalnih institucija, svoju je djelatnost svelo na kulturni rad sličan svim ostalim kulturnom ustanovama. Kratka ekspanzija *Prosvjete* nastaje od 1969. do 1971., međutim, za razliku od prethodnog razdoblja, ne toliko na kulturnim, nego na političkim pretpostavkama. Zapravo, sličan razvoj prošla je i Matica hrvatska. *Prosvjeta* je raspuštena 23. svibnja 1980., i to zbog simetrije zbog zabrane Matice hrvatske. Prema tumačenju SSRNH nije bilo opravdano da, za razliku od narodnosti, pripadnici naroda otvaraju posebne nacionalne institucije, napose ne Hrvati i Srbi u Hrvatskoj.[1170]

[1169] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 622.

[1170] D. ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, 146; Mirko Dražen GRMEK, Marc GJIDARA, Neven ŠIMAC, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb,

Spomenut je i radikalan odmak mnogih Srba od religije i Srpske pravoslavne crkve. Dakako, članovi KPH predvodili su odricanje od pravoslavlja i crkava kao središta okupljanja. Osim sprječavanja obreda i napada na svećenike, u ustaničkim krajevima često je bio organiziran otpor protiv obnove i izgradnje crkava. Čini se da je upravo masovno sudjelovanje Srba u partizanskom pokretu stvaralo povoljne uvjete komunistima da se suprotstave SPC. U tom smislu vrlo je karakterističan razgovor V. Bakarića sa sekretarom neke partijske organizacije u Lici iz 1959. o zahtjevu pravoslavnog svećenika da mu se napravi dom i crkva u jednom selu.

> „Dođe meni sekretar tamošnje partijske organizacije i kaže: 'Idem na zbor birača da odlučimo o tome i ja ću reći da on meni ne treba'. 'To da on tebi ne treba, ja znam, samo ti nisi siguran da ti ne treba, jer, da ja dođem na katolički zbor i kažem kako mi ne treba, gledali bi me u čudu i pitali se, što onda uopće dolazim na katolički zbor. A ti dolaziš na pravoslavni zbor da kažeš da tebi pop ne treba." [1171]

Otpor protiv obnove i gradnje crkava najčešće su organizirali stari borci i umirovljeni časnici JNA. Primjerice, tako je spriječena gradnja crkve u Donjem Budačkom. Mještani, koji su prije dopuštali posvećivanje kuća, sada su se svojim potpisima tome jednoglasno oduprli. U Glini je 1961. episkop Simeon poveo akciju za gradnju nove crkve, ali je na mjestu gdje je bila predviđena gradnja ispisana parola:

> „Nećemo gradnju crkve, crkva ili tamnica za nas je jedno te isto." [1172]

Dakako, među uzrocima za neobnavljanje crkava, osim djelovanja komunista i nezainteresiranosti stanovništva, određenu ulogu imalo i pomanjkanje novčanih sredstava. Međutim, mnoge crkve jednostavno su napuštene. Kakvo je bilo stanje s obnovom crkava i brojem crkava u upotrebi najbolje mogu ilustrirati podaci iz Gornjokarlovačke eparhije.

Iako se Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj oporavila do 60-ih, dostupni i djelomični podaci govore o tome da nije znatnije povećan nekadašnji broj vjerskih objekata i svećenstva.

Na području Hrvatske bile su četiri eparhije: Dalmatinska, Gornjokarlovačka, Slavonska i Zagrebačka te dijelovi Srijemske, Bačke i Mostarske eparhije. U ožujku 1960. bilo je ukupno 229 parohija.[1173]

Globus, 1993., 171, 173.

[1171] V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 1., 219; *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, prir. Ivan Pucić, Zagreb, Narodne novine, 1981., 242.

[1172] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 22.

[1173] ISTO, 19.

Tablica 105. Crkve u Gornjokarlovačkoj eparhiji 1941. – 1961.[1174]

	1941.	1961.		
	Crkve	Demolirane i srušene crkve	Crkve u upotrebi	Uređene crkve izvan upotrebe
Gospić	65	6	12	47
Karlovac	38	3	7	28
Ogulin	18	4	9	5
Pula	2	1	1	0
Rijeka	4	1	3	0
Sisak	57	16	17	24
Ukupno	184	31	49	104

Tablica 106. Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj[1175]

Objekti, službenici i vjernici	1949.	1960.
Crkve, kapele	250	393
Manastiri	7	7
Monasi	–	9
Episkopi	–	4
Svećenici	145	160
Vjernici	673 964	–

Što se tiče odnosa s Katoličkom crkvom, osim neformalnih odnosa i posjeta, nije bilo službene suradnje. Nepovjerenje, kako ono stoljetno, tako i ono iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije i NDH, ostavilo je posljedice. Drugi vatikanski koncil dao je poticaj približavanju, pa su se posjećivali biskupi i episkopi. Nadbiskup zagrebački Šeper susreo se s mitropolitom zagrebačkim Damaskinom 1966., a on i patrijarh German prvi put su se susreli u travnju 1968. Intenzitet posjeta najviše je govorio o jačini tradicionalnog međusobnog nepovjerenja, primjerice straha SPC od širenja Katoličke crkve na njezin račun, zahtjeva da Katolička crkva prizna svoj dio krivnje i da zatraži oprost zbog progona pravoslavnih u NDH, uvjerenja Katoličke crkve da se u SPC uvukla Udba i slično.[1176]

Državni predstavnici imali su dvostruk odnos prema približavanju kršćanskih crkava. Ako su u bliskosti katolika i pravoslavaca prepoznali moguće smanjivanje jaza između Hrvata i Srba, to su podržali, ali istodobno ih je zabrinjavala mogućnost da sjedinjavanje crkava vodi jačanju utjecaja crkve i religije u državi. Konkret-

[1174] ISTO, 671.

[1175] HDA, Komisija za vjerske zajednice, 24/1 – 60, kut. 40, Pregled sveštenika, crkava, džamija, verskih škola i verske štampe po narodnim prepublikama, 1. 3. 1960; R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 671.

[1176] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 483. Autorica na drugom mjestu tvrdi da su se prvi put nadbiskup Šeper i patrijarh German susreli 1967. Vidi: Radmila RADIĆ, Religion in a Multinational State: the Case of Yugoslavia u: Dejan DJOKIĆ, *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918 – 1992*, London, Hurst&Company, 2003., 196 – 207, 206.

no, zabrinjavala ih je činjenica što nemaju utjecaj na Katoličku crkvu, kao što su imali na Srpsku pravoslavnu crkvu i sve ostale crkve. Zato je predstavnik Komisije za vjerska pitanja SR Hrvatske Ivo Senjanović na sastanku Savezne komisije za vjerska pitanja 18. svibnja 1964., rekao da bi trebalo čuvati individualnost Srpske pravoslavne crkve, jer ona je „patriotskije raspoložena i dolje u svećenstvu i u vrhovima nego što je slučaj s rimokatoličkom crkvom".[1177]

Stanje religioznosti među Srbima u Hrvatskoj nije se ni kasnije mnogo promijenilo u odnosu na opisano razdoblje. O tome govori nekoliko događaja iz početka 80-ih. Kad je uz pomoć iz inozemstva u Pećanima, selu između Titove Korenice i Udbine uz Krbavsko polje, obnovljena pravoslavna crkva, pop iz Karlovca nije ni u jednoj gostionici mogao dobiti objed. Nitko se nije htio kompromitirati ugošćujući episkopa i svećenika. Drugi događaj povezan je s Titovom smrću 4. svibnja 1980. Prema svjedočenju predsjednika Saborske komisije za vjerska pitanja Zdenka Svetea, nakon Titove smrti u sve općine u Hrvatskoj poslan je upitnik sa zahtjevom da se izvijesti o ponašanju vjernika tom prigodom. Iz Titove Korenice su, prema posrednom svjedočenju, vrlo kratko i jasno odgovorili:

> „U ovoj općini nema vjernika, pa prema tome nema ni vjerničkog ponašanja." [1178]

[1177] R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 2., 481.

[1178] Mile BOGOVIĆ, Država i crkva u srpskom pravoslavlju, *Bosna franciscana*, Samobor, 1993., 1., 67 – 75, 68.

RASPAD SKJ I JUGOSLAVIJE (1980. – 1990.)

GOSPODARSKA I POLITIČKA KRIZA

Kao i u prethodnom razdoblju, 70-ih i 80-ih i dalje su se sučeljavali poklonici centralizacije i zastupnici jačanja tržišnih elemenata. Međutim, u entuzijastičkoj fazi uvođenja sustava tzv. udruženog rada, svaka suprotstavljena koncepcija izgubila je pravo javnosti, koja je zdušno slavila genijalnost J. Broza Tita, koji je znao prepoznati vrijednost reformi svoga najbližeg suradnika E. Kardelja i odrediti vrijeme kada će se ona pokrenuti.

Edvard Kardelj i Josip Broz Tito

Uskoro su se pokazale njezine slabosti. „Ourizacijom" je razbijena jedinstvenost poduzeća na samostalne poslovno-financijske dijelove. OOUR-i se ponašaju kao poduzeća, ali unatoč tome nisu mogli obavljati sve funkcije poduzetničkog sustava. Političkom odlukom, a ne poslovnom potrebom, stvoreno je na tisuće novih gospodarskih subjekata, što je imalo za posljedicu povećanje administrativnih troškova, neproduktivne radne snage, smanjenje učinkovitosti investiranja, pad produktivnosti rada zbog nebrojenih i dugotrajnih dogovora i glasovanja. Pokrenut je proces masovnih sastanaka. U uvjetima kada nije bilo točno određeno vlasništvo nad ogromnim društvenim bogatstvom razvili su se neodgovornost, rasipništvo i parazitizam. Samoupravnim dogovaranjem i društvenim sporazumijevanjem prigušen je tržišni mehanizam. Zapravo, uvodi se naturalna razmjena, a novac se sveo

na puko prometno sredstvo – radne bonove. Prema vladajućoj ideologiji preduvjet socijalizma jest da radnici ovladaju proizvodnjom i društvenom akumulacijom. No, suprotno tome, najvažnije odluke donosili su utjecajniji članovi SK kroz vladine institucije, banke i druge društveno-političke organizacije, te menadžeri. Detaljnom i kompliciranom razradom samoupravnih postupaka vodstvima poduzeća reducirane su upravljačke moći, a time i odgovornost za promašaje. Menadžment je definiran kao amaterska djelatnost koju obavljaju svi radnici bez razlike. Komunistički teoretičari pogrešno su pretpostavljali da su svi zaposlenici zainteresirani za upravljanje. Dok se u svijetu menadžment profesionalizirao, u Jugoslaviji su političari, i u poduzeću i izvan njega, birali ravnatelja. Ukratko, napuštena je ekonomska funkcija poduzeća, a prihvaćena njegova socijalna definicija.[1179]

Međutim, osim anarhičnosti i neodgovornosti, novi politički sustav dopuštao je stanoviti otklon od demokratskog centralizma i poticao samostalnost, pa je veći demokratski potencijal omogućio izražavanje različitih mišljenja. Slabljenjem uloge savezne države i jedinstvene partije razvio se policentrični etatizam. Ojačale su republičke države i razvile se nacionalne ekonomije. Smanjen djelokrug federacije trebao je dovesti do smanjenja savezne uprave. No, dogodilo se obrnuto. Od 1974. do kraja 1978. činovništvo u upravi povećalo se za oko 40 %, broj imenovanih dužnosnika u dvije godine čak za 43 %, a kasnije i znatno više.[1180]

Iako se Jugoslavija našla pred teškom krizom još na Jedanaestom kongresu SKJ, održanom od 20. do 23. lipnja 1978., mnogi su delegati govorili o Jugoslaviji kao najuspješnijoj državi na svijetu. Međutim, prema svemu sudeći, J. Broz Tito bio je svjestan da stanje izmiče nadzoru, ali ga je teška bolest spriječila da ponudi nova rješenja. Nedodirljivi jugoslavenski komunistički vođa J. Broz Tito umro je 4. svibnja 1980. Njegov prvi suradnik E. Kardelj umro je još početkom 1979. Tako je u kratkom razdoblju Jugoslavija ostala bez dva vodeća političara. Kao da su svojom smrću nagovijestili skori kraj Jugoslavije. Pokazat će se da prethodne sveobuhvatne reforme nisu prošle ispit i da će u idućem razdoblju bezbrojni političari i intelektualci ponovno raspravljati o temeljima države, napose pod pritiskom predstojećega gospodarskoga kolapsa. Na to se nadovezao sve veći pritisak srpske elite, koja se žalila na ograničen suverenitet Srbije, kao i primjer zapadnih komunističkih stranaka, koje su idejom eurokomunizma dokazivali da jednostranačje nije nedodirljiva dogma. Kardeljev pojam pluralizma interesa trebao je biti odgo-

[1179] B. HORVAT, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, 32 – 37; Š. ĐODAN, *Yugo-tragedija*, 101, 102; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 123; Josip ŽUPANOV, Samoupravni socijalizam: kraj jedne utopije, u: R. KNEŽEVIĆ, S. RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, 247 – 264, 252.

[1180] B. HORVAT, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, 128; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 131; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 190.

vor na izazove komunističkoga zapada, no jugoslavenski samoupravni socijalizam ulazio je sve dublje u krizu.[1181]

Umro je drug Tito

BEOGRAD, 4. svibnja – Danas u 18 sati na sjednici dva predsjedništva, Predsjedništvo CK SKJ, u ime Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i Predsjedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, usvojili su povodom smrti predsjednika Republike i predsjednika Saveza komunista Jugoslavije Josipa Broza Tita slijedeći proglas:

Radničkoj klasi, radnim ljudima i građanima, narodima i narodnostima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

Umro je drug Tito.

- *Dana 4. svibnja u 15.05 sati u Ljubljani je prestalo kucati veliko srce Josipa Broza Tita*
- *Cijela zemlja shrvana tugom i boli*
- *Zagreb se danas oprašta od svog voljenog Tita*
- *Proglašena općenarodna sedmodnevna žalost*

Večernji list

Izvanredno izdanje

5 DINARA

PONEDJELJAK

ZAGREB, 5. V 1980.

GOD. XXIV

BR. 6379

Naslovnica Večernjeg lista *od 5. svibnja 1980.*

[1181] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 684; S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999.*

Jugoslavija se doživljavala kao zemlja koja se jako razlikuje od ostalih socijalističkih zemalja. U njoj se živjelo bolje i slobodnije. Osim što je koristila svoj poseban položaj i trošila zapadne kredite, koristila je i tržište SEV-a, gdje je bila lišena zapadne konkurencije. Kada je 1973. u svijetu počela naftna kriza, to se u Jugoslaviji nije osjetilo jer je J. Broz Tito dobio jeftinu naftu od Libije. Istodobno, s obzirom na to da su svjetske banke zaradile novac od naftnih izvoznica, pa nije bio problem dobiti kredite, pokrenut je proces velikog zaduživanja. U vrijeme dok su svi usporavali investicije, proizvodnju i potrošnju, Jugoslavija je krenula u velike investicije i zaduživanja pod nepogodnim uvjetima.[1182]

Autarkično gospodarstvo prevladalo je sve do sredine 80-ih jer su liberalne inicijative iz sredine 60-ih zaustavljene jačanjem utjecaja konzervativne struje 1968. i nakon 1971. Ta je struja inzistirala na autarkičnom modelu oslonca na vlastite snage i povlaštenom položaju domaće proizvodnje. Propisi, koji su trebali štititi domaće interese, zaoštreni su još više 1976., a omekšani su tek 1978., kad su i povećana vanjska ulaganja. Takvo autarkično gospodarstvo za opstanak je trebalo koncentraciju sredstava, što je imalo za posljedicu zaduživanje u inozemstvu.

Decentralizacija i umnožavanje centara moći pojačali su konflikte u društvu, pa i među republikama. Federalizacija političke strukture oslabila je ekonomske ovlasti federacije. Svaka delegacija u Skupštini republika i pokrajina mogla je odlučivati o bitnim gospodarskim pitanjima. Iako su republike već imale velike ovlasti, 1976. dobile su pravo utvrđivanja deviznih bilanci, praveći obračune kao da su samostalne države. Nakon što su republike reformom federacije dobile pravo podizanja međunarodnih zajmova uz jamstvo federacije, sredinom 70-ih krenuo je, uglavnom zahvaljujući vanjskim zajmovima, najveći investicijski val u povijesti Jugoslavije. Gospodarski rast bio je visok, oko 5,6 %. Svatko se ponašao kao da će dug vratiti netko drugi. Čak se zakonom osiguralo da će od 1981. do 1985. ne samo banke, nego i njezini osnivači, dakle poduzeća i država, jamčiti kreditorima sve obveze, a nije riješeno tko će vraćati dugove. Osim toga, vođena je politika precijenjena tečaja dinara. Investiranje je prešlo sve granice ekonomskog razuma. Izračunato je da je jedna trećina jugoslavenskog vanjskog duga potrošena na nekorisna ulaganja. Republike su dizale zajmove, a naplata je dolazila federaciji. Počelo je nadmetanje. S velikim zaduživanjem prva je krenula Srbija, kad je savezni ministar Petar Kostić, bez znanja vlade, uzeo milijardu dolara za željezaru Smederevo. Za njezinim uzorom krenule su i sve ostale republike. Visoki krediti uzimani su sve do druge naftne krize 1978. Tada su ponovno porasle cijene nafte, kao i kamate na kredite. Na svjetskom tržištu kapitala nastale su dramatične promjene, a cijena kapitala

[1182] E. KRALJEVIĆ, Jugoslavija njihove mladosti (ili: mitovi o „samoupravnom" socijalizmu), 8.

povećala se trostruko: 1975. kamatne stope bile su 5,8%, a 1981. dostigle su 16,8%. Krivulja rasta od 1979. preokreće se i zemlja počinje siromašiti. Javnost je bila šokirana podacima da je Jugoslavija 1979. imala trgovinski deficit 7,225 milijarde dolara, platni deficit 3,661 milijarde dolara, a dug 1981. godine 20,804 milijarde. Dakle, u deset godina dug je sa 1,2 milijarde dolara u 1971. narastao na više od 20 milijardi dolara u 1980., što je više od 40 % deviznog priljeva. Pokrivenost uvoza izvozom pala je na 48,5 % u 1979. Godine 1981. inflacija je bila oko 46 %, a 1989. dostigla je iznos 2 685 % godišnje. Cijene su se udvostručivale svakoga mjeseca. Sve to je izravno utjecalo na pogoršanje prilika u zemlji. Došlo je do pada uvoza, a uvedene restrikcije izazvale su nestašicu struje i robe široke potrošnje, primjerice benzina, praška za pranje, higijenskog papira, ulja, šećera, kave i čokolade. Pred trgovinama su se stvarali dugački redovi. Od 1979. do 1984. standard stanovništva pao je za 34 %, a mirovine čak za 40 %. Investicije su smanjene sa 34% društvenog proizvoda 1980. na samo 19,5 % u 1984. Izravna posljedica stanja na unutarnjem tržištu bila je jugoslavenska nekonkurentnost na svjetskom tržištu. Osim neracionalnih investicija, zaokret prema racionalnome ponašanju sprječavale su uredbe kojima je radnicima dana visoka zaštita i zajamčeno zaposlenje. Broj neproduktivnih mjesta u 1986. računao se na 27 %. Prema mišljenju ekonomista Harloda Lydalla teško je bilo zamisliti neku drugu zemlju gdje se na takvo stanje ne bi reagiralo radikalnim političkim promjenama ili čak revolucijom.[1183]

Izlaz iz krize nerazvijene republike vidjele su u solidarnosti i preraspodjeli, dakle u fondu za nerazvijene, uzdržavanju nadgradnje i administrativnom usklađivanju cijena, a Hrvatska i Slovenija tražile su rješenje u tržišnim zakonima, slobodnom oblikovanju cijena i uvođenju ekonomskih, a ne u političkim odlukama. Te su dvije republike davale 60 % udjela za fond za nerazvijene, ali razlika u razvijenosti i dalje je ostala velika, štoviše, povećavala se. Uz savezni proračun i fond za nerazvijene, postojao je i poseban sustav financiranja na razini federacije. Međutim, pomoć siromašnima, uostalom kao i strani zajmovi, trošila se u neproduktivnim investicijama.[1184]

Unatoč drastičnom padu standarda nije bilo nemira. Neki sociolozi razlog tome vide u tzv. ispušnim ventilima s pomoću kojih su mnogi građani na različite

[1183] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 715 – 726; J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 24; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 353, 354; *Od sanj do resničnosti*, 141; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 103, 104; LYDALL, Harold, *Yugoslavia in Crisis*, Oxford, Clarendon Press, 1989., 9, prema: P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 104.

[1184] J. PRINČIČ, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945 – 1991), 113; Božo REPE, Vpliv politike na ekonomski položaj Slovenije v Jugoslaviji, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2002., 2., 43 – 50, 47, 48; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 353; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 104.

načine utjecali na poboljšanje svoga položaja, poput masovnog bolovanja, rada u inozemstvu, dopunskog rada u sivoj ekonomiji, krađa opreme i materijala po poduzećima i neplaćanje komunalija. Rastući jaz između zarada i stvarnih troškova kompenziran je i krijumčarenjem, preprodajom i štednjom u devizama. Tako je 1984. štednja građana Jugoslavije bila 1 219 milijardi dinara, a osobni dohoci, za usporedbu, 1 185,9 milijardi dinara. Te godine štedišama je na ime kamata isplaćeno 180 milijardi dinara. To je iznos koji je bio veći od mjesečne plaće za sve zaposlene u Jugoslaviji, koja je iznosila 144,2 milijardi dinara.[1185]

Više od jednog desetljeća makroekonomska, regionalna i lokalna politika bile su rezultat učestalih mukotrpnih, javnih ili privatnih pregovora unutar ili između gospodarskih poduzeća, proizvodnih sektora, institucionaliziranih interesnih skupina, državnih tijela i različitih sociopolitičkih organizacija, u koje su na svim razinama uključeni, ali ne uvijek i glavni, šefovi partijskih organizacija. Iako je SKJ mogao primijeniti načelo demokratskog centralizma, on tu mogućnost više nije koristio. Jugoslavenski prostor gospodarski je sve više fragmentiran. Primjerice, dogovaranje među republikama u vezi s planom za razdoblje od 1976. do 1980. prihvaćen je s velikim zakašnjenjem, a od 15 predviđenih društvenih dogovora, koji su trebali činiti temelj plana, do sredine 1977. prihvaćena su samo tri. Smanjena je cirkulacija robe i novca. Od 1970. do 1976. promet između republika smanjio se, a narastao je unutar republika.[1186]

Najjasniji pokazatelji ozbiljne gospodarske krize bili su galopirajuća inflacija, veliki inozemni dug, pogoršan naglim skokom vrijednosti dolara, kao i monetarna nelikvidnost, što je sve dovelo zemlju do ruba nemogućnosti vraćanja dugova, dakle do bankrota. Uvedene su stroge mjere štednje, najviše energije, ali sve bez željenih učinaka. Ozbiljne reforme bile su spriječene zbog političkih i ideoloških razloga. Odgovorni su bježali od prave dijagnoze stanja, izbjegavali su priznati realnost. Kritičare su posprdno nazivali krizolozima. Tek 1981. osnovana je komisija pod vodstvom Sergeja Kraighera, predsjednika Predsjedništva SFRJ, u koju je pozvano oko 300 političara i znanstvenika da predlože rješenja. Komisija je 1983. objavila *Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*. Konstatirala je već poznato: visoku inflaciju, veću potrošnju od ostvarenog dohotka, autarkičnost ekonomske politike, prekomjerno zaduživanje u inozemstvu, nenadzirane investicije, pad produktivnosti rada, nestašice roba i visoku nezaposlenost. Pozivala je na uvažavanje tržišta i odlučujuću ulogu radnika. Objavljivanjem programa ekonomske stabilizacije napokon se umjesto o „ozbiljnim teškoćama" počelo govoriti

[1185] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 723; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 9.

[1186] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 136, 137; D. SEKULIĆ, Društveno-ekonomske reforme u jugoslovenskom društvu s osvrtom na društva „realnog socijalizma", 109.

o gospodarskoj krizi. Rasprava je obnovila stare sporove između reformista i konzervativaca. Kompromisno je konstatirano da *Ustav* nije negirao zakon vrijednosti, ali da je državna struktura preko samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora preuzela ulogu uređivanja ekonomskih odnosa. Međutim, i dalje se govorilo da postoji gospodarska, ali ne i politička kriza, to jest da je „ekonomska situacija loša, ali da je zato politička dobra". Novi korak bilo je ubrzo priznanje da je ipak u krizi funkcioniranje političkog sustava, ali još uvijek se nije konstatiralo da je politički sustav problematičan. Umjesto toga, naglašavalo se da sve što je loše nije rezultat sustava, nego neprimjenjivanja toga sustava. Uspjeh se nije mjerio stvarnošću, nego pravnopolitičkim deklaracijama i intencijama njihovih kreatora.[1187]

Milka Planinc i Branko Mikulić (desno) s Josipom Brozom Titom

Iako je i Dvanaesti kongres SKJ, koji je održan 1983., pokrenuo partijsku raspravu, program ekonomske stabilizacije ostao je mrtvo slovo na papiru. Kriza se rješa-

[1187] H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 389; S. STOJANOVIĆ, Od marksizma do ideologija „realnog socijalizma", 218, 219; *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, *Jap – Kat*, 313.

vala na različite načine da bi se održala društvena stabilnost i socijalni mir, uglavnom reprogramiranjem ili odgađanjem otplate dugova te proizvodnjom novca ili primarnom emisijom. U tom smislu angažirali su se predsjednici vlada, koji su se, suprotno praksi u prethodnim razdobljima, brzo smjenjivali. Najprije je pokušano socijalizacijom dugova, tečajnom i kamatnom politikom i, već spomenutim, restrikcijama. Tu je politiku provodila Milka Planinc od 1982. do 1986. Njezina je vlada obilježila vrijeme „stezanjem remena", podjelom bonova stanovništvu kojima se nastojalo uvesti pravednu potrošnju u općoj nestašici. Dinar je postao bezvrijedan. Činjeni su kompromisi, gospodarsko stanje se pogoršavalo, i izbili su sukobi između republika, a poduzeća i republike štitili su svoje interese, čak ako je to značilo prekid proizvodnje i trgovine. Razvio se „gospodarski nacionalizam", koji je rascjepkao jugoslavensko tržište. Dodatno je stanje otežavalo neprestana smjena vodstva, porast neodgovornosti, nemogućnost dogovora oko jedinstvenog ekonomskog programa. To vrijeme obilježio je i nacionalni bunt albanske manjine na Kosovu 1981., koja je zahtijevala da Kosovo postane republika. To je pokrenulo do tada latentni srpski nacionalizam, i to unutar Saveza komunista Srbije. Reforme koje je poduzela Milka Planinc zaustavljene su 1985., a u SKJ je prevladala struja koja je u tržišnom gospodarstvu vidjela uzrok nepovoljnog položaja nerazvijenih republika. M. Planinc optuživana je da je politikom cijena prelijevala dohodak iz gospodarstva nerazvijenih i Srbije u Hrvatsku i Sloveniju. Od vlade je zahtijevano da nadzire primarnu raspodjelu i da uvede programiranu inflaciju. M. Planinc podnijela je ostavku, a početkom 1986. na čelo vlade dolazi Branko Mikulić, bosanski Hrvat. On pokušava od 1986. do 1988. državu izvući iz krize programiranom stabilizacijom. Kad je liberalizirao cijene, izložio se žestokom napadu srpske politike. Od njega su zahtijevali da administrativnom preraspodjelom dohotka očuva postojeće stanje između razvijenih i nerazvijenih. Mikulićeva vlada prva je u socijalističkoj Jugoslaviji dala kolektivnu ostavku. Zamijenio ga je Ante Marković, gospodarstvenik i političar iz Hrvatske. Ubrzo su pokrenute nove reforme. Ustavnim promjenama 1988. napuštene su glavne odredbe *Ustava* 1974. i *ZUR-a* 1976. o društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima kao glavnim regulativnim institutima gospodarskoga života. A. Marković namjeravao je uvesti ravnopravnost svih oblika vlasništva, a najviše određivanjem vlasnika društvene imovine, uvođenjem tržišta kapitala i rada umjesto dogovorne ekonomije, društvenog planiranja, kreditnog odnosa i monopola na radno mjesto. Osim toga odlučio je podijeliti nadležnosti između monetarne i fiskalne sfere, kao i uspostaviti pravnu državu podjelom vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. U prvih šest mjeseci 1990. uspio je smanjiti troznamenkastu inflaciju i inozemne dugove. Porasle su savezne rezerve i vrijednost dinara koji je stabiliziran. Počela je privatizacija i uvedena je tržišna ekonomija. Među velike korake u demokratiza-

ciji Jugoslavije pripada i promjena saveznoga kaznenoga zakona, kada je izbačena odredba o mogućnosti zapljene imovine, koja je postojala cijelo vrijeme u socijalističkoj Jugoslaviji.

Navedene reforme otvarale su put pluralizmu vlasništva, ali nisu predvidjele politički pluralizam. Njihov temelj činilo je uvjerenje da gospodarske reforme mogu riješiti političke i nacionalne probleme. No, u siječnju 1990., nakon dubokih podjela, SKJ se raspao. Slovenija i Hrvatska odmah su uvele višestranački sustav, organizirale izbore na kojima su komunističke stranke, sada sa socijaldemokratskim usmjerenjem, izgubile izbore. Osim toga, jugoslavensko tržište više nije djelovalo kao cjelina, štoviše već je počeo srpsko-slovenski gospodarski rat predvođen Miloševićevom agresivnom politikom. No, i gospodarstvo nije bilo pripremljeno za reforme. Veliki dio društvenog proizvoda išao je na otplatu kredita, a i dalje je prevladavala umjetna zaposlenost, niska produktivnost, i prevlast velikih i nefleksibilnih poduzeća.[1188]

Jedan od pokazatelja stagnacije od 1980. do 1989. jest podatak da je Jugoslavija investirala u osnovna sredstva oko 150 milijardi dolara kapitala te povećala broj zaposlenih za 1 400 000 ljudi, a da je istodobno društveni proizvod povećala za manje od 10 %. Dakle, učinkovitost investiranja bila je samo dva dolara rasta društvenog proizvoda na 100 dolara investicija, a na jednog radnika postignut je porast proizvodnje od 0,25 %.[1189]

Bon za racioniranu opskrbu gorivom

[1188] N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 172; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 720; M. MIKOLA, *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952*, 18; *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, *Jap – Kat*, 315; S. LETICA, *Četvrta Jugoslavija*, 23; Branko MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, CID, 2000., 75, 76; S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999* S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999.*

[1189] S. LETICA, *Četvrta Jugoslavija*, 20.

NEKI POKAZATELJI RAZVOJA JUGOSLAVIJE

Gospodarski rast, standard stanovništva, raspodjela bogatstva prema radu, jednakost u šansama za napredovanje, poštivanje temeljnih socijalnih prava čovjeka i političke slobode, pokazatelji su uspješnosti ili neuspješnosti modernoga društva i države. Ne postoji formula za postizanje sreće, ali bogatstvo, jednakost i sloboda, unatoč mogućim razlikama u interpretacijama njihova značenja, temelj su sreće pojedinca ili naroda. Uspoređivanje prema navedenim mjerilima s prethodnim razdobljima i usporedba s drugim državama najbolje pokazuje je li neko društvo ostvarilo napredak ili je nazadovalo. Ovdje će se govoriti samo o nekoliko pokazatelja.

Jugoslavija je bila prema mnogim pokazateljima materijalne razvijenosti pri dnu europske ljestvice, ali i među zemljama s visokom stopom rasta društvenog proizvoda po stanovniku. Do 70-ih elektrifikacija zemlje uglavnom je završena, a gotovo u svim općinskim centrima riješen je problem opskrbe vodom. Izgrađena je cestovna i željeznička mreža. Zaposlenost je porasla za više od dva puta. Udio poljoprivrede u društvenom proizvodu smanjio se više od dva puta, a udio se industrije upravo toliko povećao. Stupanj urbaniziranosti, a ako se uzmu i prigradska naselja, iznosio je 50 %. Izgrađen je veliki broj stanova, a gotovo svaki treći iskazan u popisu 1971. izgrađen je nakon 1955. Stambena površina po stanovniku sa 9,9 m^2 godine 1955. porasla je na 14,4 m^2 u 1972. ili za 45 %. Međutim, s nacionalnim dohotkom od oko 800 dolara, Jugoslavija je i dalje jako zaostajala za najrazvijenijima.[1190]

Tablica 107. Neki gospodarski pokazatelji razvoja Jugoslavije 1979. – 1989.[1191]

Godina	BND ukupni (milijarde $)	BND po glavi ($)	Godišnji rast (%)	Vanjski dug (milijarde $)	Inflacija (%)
1979.	68,0	3 070	5,8	3,7	21,4
1981.	58,3	2 591	2,2	18,4	39,5
1983.	53,9	2 067	–1,3	19,0	58,0
1985.	48,6	2 120	1,7	19,6	86,6
1987.	53,7	2 300	0,5	20,0	160,3
1989.	–	–	0,8	21,7	2 685,4

Je li porast privatnog sektora dobar pokazatelj da je Jugoslavija bila na putu iz socijalizma u kapitalizam? Je li dan kad je dopustila da se privatno vlasništvo u sferi usluga i proizvodnje, koje je gotovo ugašeno, ponovno jače obnovi, označio početak kraja socijalizma?

[1190] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 635.
[1191] P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 106.

Nema podataka za Hrvatsku, ali u Jugoslaviji je broj zaposlenih u privatnom sektoru rastao od 1964., kad ih je bilo 70 000, na 90 000 zaposlenih 1971., a 1987. bilo ih je 163 000. U bruto investicijama privatni sektor 1972., prema nekim autorima, sudjeluje sa 25 % sredstava. Udio privatne poljoprivredne mehanizacije činio je 79 % ukupne, a u građevinarstvu, ugostiteljstvu i transportu udio vrijednosti privatnika u društvenom proizvodu dostigao je 17 %. Podaci za Jugoslaviju pokazuju da je 1969. bilo 145 141 zanatskih radnji, a 1981. nešto manje, 135 760. Vidljivo je da je protuliberalni udar privremeno zaustavio širenje privatnog sektora zbog straha za socijalizam. Sredinom 80-ih odnos prema privatnom vlasništvu počeo se brže mijenjati. Promjena se iskazivala zakonskim rješenjima i porastom broja privatnih poduzeća, kojih je u Jugoslaviji 1990. bilo oko 30 000, ali i pozivom *Borbe* iz lipnja 1989. da je reprivatizacija „zadnja prigoda za socijalizam". Dakako, poziv na uvođenje kapitalističkih odnosa sa stranica novina koje su naslijedile nekadašnje glavno glasilo KPJ, sadržavao je u sebi, osim naglašavanja gdje se nalazi rješenje za izlazak iz krize, i ironiju. Ta je ironija morala mnogim komunistima ostaviti vrlo gorak okus u ustima.[1192]

Ako računamo da su zaposleni u privatnom sektoru, radnici na radu u inozemstvu, nezaposleni i poljoprivrednici, onaj sloj stanovništva koji je najmanje bio podložan utjecaju SK, njih je u Jugoslaviji 1987. bilo oko dva milijuna.[1193]

Zanimljivo je da su, unatoč provedenoj liberalizaciji zakona o stranim ulaganjima od 1984., dakle povoljnijim uvjetima za strani kapital, ulaganja zbog političke i gospodarske krize, ostala na istoj niskoj razini kao u prethodnom razdoblju. Samo manji napredak učinjen je 1988. prihvaćanjem XV. amandmana na *Ustav* i *Zakonom o stranim ulaganjima*, iako su oni znatno proširili prava stranim ulagačima. U 1989. i 1990. u Jugoslaviji je bilo registrirano 3 000 novih ugovora, ali odnosili su se na male vrijednosti i ulaganja u manje važnija poduzeća. Očito je da su strani ulagači vrlo dobro poznavali stanje u zemlji.[1194]

Svaki pokušaj usporedne analize razvoja Jugoslavije s drugim zemljama svijeta, kao što je već spomenuto, mora računati na mnoga ograničenja. Usporedbu najviše otežava potpuno drukčiji pristup u izboru pokazatelja razvoja u različitim državama, što je najčešće ovisilo o njihovom društvenom i političkom uređenju.

[1192] Eugen PUSIĆ, Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila, u: *Quo vadis, Jugoslavijo?*, prir. Marijan Korošić, Zagreb, Naprijed, 1989., 110 – 137, 124, 133; Nebojša POPOV, *Društveni sukobi: izazov sociologiji*, Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1990., 91, prema: S. ANTONIĆ, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, 53; Dušan BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi, 1918 – 1985*, treće dopunjeno izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 1985., 483; S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 175.

[1193] E. PUSIĆ, Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila, 124.

[1194] J. PRINČIČ, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945 – 1991), 119.

Tako je Jugoslavija kao glavni pokazatelj uzimala bruto-materijalni proizvod ili, kako je to uobičajenije reći, društveni proizvod. To je suma nove dodatne vrijednosti isključivo u gospodarskim djelatnostima. Druge socijalističke zemlje također su uzimale samo pokazatelje gospodarske djelatnosti poput Jugoslavije, ali, osim što nisu uključivale negospodarske djelatnosti, nisu uključivale ni amortizaciju u sklopu gospodarskih djelatnosti. Taj se pokazatelj naziva neto-materijalni proizvod. Opet, za razliku od njih, tržišne, dakle kapitalističke države, kao glavni pokazatelj uzimaju ili bruto-domaći proizvod (*gross domestic product*, GDP) ili bruto-nacionalni proizvod (*gross national product*, GNP). U oba slučaja mjerenje uključuje dodatnu vrijednost svih djelatnosti, a ne samo gospodarskih djelatnosti, a GNP uključuje još i razliku između prihoda koji domaći subjekti ostvaruju u inozemstvu i prihoda koji strani subjekti ostvaruju u zemlji.[1195]

Međutim, svođenje različitih mjerenja na jedinstven sustav mjerenja ipak omogućuje usporedbu razvoja europskih država. U tablici 108. prikazana je razina razvijenosti Jugoslavije od 1950. do 1985. prema domaćem bruto-proizvodu po stanovniku na način da je njezin GDP iskazan u postotku u GDP-u većine drugih europskih država. To znači da je postotak jugoslavenskog GDP-a, iskazan u GDP-u određene zemlje, to manji što je razvijenija neka država.

Tablica 108. pokazuje da je 1950. prema domaćem brutoproizvodu po stanovniku Jugoslavija bila ispred Bugarske, Rumunjske, Turske i Albanije, koja nije uključena u tablicu. Isto tako pokazuje da se Jugoslavija od 1950. brže razvijala od 21 zemlje, dakako, najviše zahvaljujući svojem niskom startnom položaju. Međutim, razvijale su se i države s kojima je moguća najbolja usporedba s obzirom na sličnu razinu razvijenosti, kao što su Bugarska, Rumunjska, Grčka i Turska. Osim Turske, možda i Rumunjske i, najvjerojatnije, Albanije, te su zemlje prestigle Jugoslaviju. Stanje je bilo nešto bolje do 1970., kad je počelo krizno razdoblje, koje je od 1980. poprimilo dramatične razmjere. Dakle, podaci pokazuju napredak Jugoslavije prema najrazvijenijim zemljama Europe, ali i to da su se jednako, a neke i brže, razvijale i druge zaostalije zemlje. Nakon 35 godina Jugoslavija je na listi razvijenih europskih zemalja 80-ih zadržala slično mjesto koje je zauzimala i 1950. Očito je da razvoj europskih zemalja nije bio u izravnoj korelaciji s njihovim društvenim i političkim uređenjem. Jugoslavija je učinila velik napredak, ali to su učinile i druge zemlje s različitim sustavima. Dakle, ne može se zaključiti da je samoupravni socijalistički sustav bio učinkovitiji sustav od državno-socijalističkog ili, pak, kapitalističkoga sustava.[1196]

[1195] A. VACIC, *Jugoslavija i Evropa, Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971 – 1987.*, 14; J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 64.

[1196] A. VACIĆ, *Jugoslavija i Evropa, Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971 – 1987.*, 217;

Tablica 108. Relativni domaći brutoproizvod (GDP) po stanovniku Jugoslavije, 1950. – 1985.[1197]

Država	1950.	1970.	1973.	1975.	1980.	1985.
1. Švedska	22,2	34,7	36,6	–	–	39,2
2. V. Britanija	23,4	40,0	42,7	56,5	49,0	44,2
3. Švicarska	26,9	39,5	41,7	–	–	–
4. Belgija	26,1	40,6	41,5	46,5	42,8	45,1
5. Danska	27,6	40,6	41,5	43,8	41,1	39,4
6. Nizozemska	28,3	39,0	41,1	48,0	43,4	42,8
7. Norveška	29,5	41,5	42,8	–	35,7	35,9
8. SR Njemačka	33,1	40,0	41,7	43,5	39,6	39,6
9. Finska	38,3	43,9	43,7	–	46,8	42,7
10. Francuska	34,4	49,8	50,7	44,1	41,3	42,1
11. DR Njemačka	39,2	49,4	51,9	–	–	–
12. Čehoslovačka	40,0	51,9	54,3	–	–	–
13. Irska	41,1	55,2	56,8	84,9	73,7	71,4
14. Austrija	42,0	49,8	50,7	51,9	46,9	44,2
15. Italija	51,1	56,9	58,6	67,1	51,9	44,5
16. Poljska	59,9	72,6	71,6	72,1	93,4	119,1
17. Mađarska	64,0	70,3	71,3	72,8	87,3	93,6
18. Sovjetski Savez	61,3	64,8	66,9	–	–	–
19. Španjolska	66,4	68,8	67,2	64,6	63,6	63,4
20. Portugal	75,5	93,6	88,1	–	105,8	86,5
21. Grčka	96,4	87,7	76,3	–	79,3	82,2
22. Jugoslavija	100	100	100	100	100	100
23. Bugarska	103,9	74,2	87,1	–	–	–
24. Rumunjska	105,3	93,6	91,5	108,4	–	–
25. Turska	172,0	207,9	199,3	–	–	141,7

Tablica 109. omogućuje još neke usporedbe Jugoslavije s državama koje su joj najbliže teritorijalno, prema povijesnom razvoju ili pak s obzirom na društveno-politički sustav. Iako su vidljive poneke razlike među autorima, nastale zbog različi-

H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 183.

[1197] Države su prikazane prema razini razvijenosti 1950. Crtica označava da podaci nisu bili dostupni. U Vacićevoj knjizi postoje dvije tablice s oznakom da je riječ o 1980. godini. S obzirom da su ispod godina različiti podaci, očito je u drugoj koloni riječ o „80-i nekoj" godini. S obzirom da to ovdje nije bitno, ispustio sam podatke za tu nepoznatu godinu. Vidi bilješku 806. Vidi: A. VACIĆ, *Jugoslavija i Evropa, Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971 – 1987.*, 213.

tosti pristupa i usporedbi različitih podataka, ipak i ti izračuni pružaju potvrdu prethodnim zaključcima.

Tablica 109. Stope rasta brutonacionalnog proizvoda (GNP) ukupno i po stanovniku u Jugoslaviji i u njezinom okruženju (u %) (SAD = 100)[1198]

Zemlja	Rast GNP		Rast GNP per capita u dolarima 1989.	Udio GNP per capita prema SAD u internacionalnim dolarima	
	1965. – 1980.	1980. – 989.	1965. – 1989.	1985.	1989.
Hrvatska	5,6	0,4	3,4	34,0	30,0
Jugoslavija	6,1	1,3	3,2	29,2	25,7
Austrija	4,1	1,9	2,9	66,1	66,3
Grčka	5,8	1,6	8,9	35,5	34,2
Italija	4,3	2,4	3,0	65,6	67,3
Mađarska	5,6	1,6	–	31,2	30,0

Gospodarski razvoj Jugoslavije ostvario se uz iznimno nisku učinkovitost investicija i jeftinu radnu snagu. Visoki udio investicija ograničavao je sredstva za osobne dohotke i drugu potrošnju. Nestimulativni dohoci zaposlenika utjecali su na nisku produktivnost i nisku učinkovitost investicija. Iz tog začaranog kruga visokih investicija i nestimulativnih dohodaka zaposlenika koji su utjecali na nisku produktivnost Jugoslavija se, prema ocjeni Jakova Sirotkovića, nikada nije izvukla i da je teško „u svjetskim razmjerima naći lošiji primjer".[1199]

Tablica 110. pokazuje postignutu razinu standarda u nekoliko europskih socijalističkih zemalja.

Tablica 110. Standard u europskim socijalističkim zemljama u 1987. u dolarima[1200]

Država	Procijenjen godišnji prihod po stanovniku 1985.	Telefoni 1984. – 1985. na 1 000 stanovnika	Radioaparati 1987. na 1 000 stanovnika	TV aparati 1987. na 1 000 stanovnika	Automobili 1987. na 1 000 stanovnika
Albanija	860	nema podataka	167	83	1,6
Bugarska	3 200	200	221	189	115
ČSSR	6 000	226	256	285	171
DR Njemačka	5 400	212	663	754	199
Mađarska	1 722	134	586	402	135
Poljska	1 900	105	289	263	98
Rumunjska	2 687	67	288	173	11
Jugoslavija	1 850	132	235	209	125
SSSR	4 200	98	685	310	40

[1198] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 75. Vidi i: Ljubomir MADŽAR, *Suton socijalističkih* privreda, Beograd, Ekonomika, 1990., 212., prema: N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 211;

[1199] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 18.

[1200] *Guide to Eastern Europe*, 251, 252.

Jedan od važnih pokazatelja društvenog standarda i stvarne društvene moći, kao i mjerilo učinkovitosti Jugoslavije u usporedbi s nekim susjednim i ostalim europskim zemljama, izgradnja je stanova i stambeni standard.

Tablica 111. Izgrađeni stanovi prema opremljenosti u nekim europskim zemljama 1970.[1201]

Država	Vodovod	Kada, tuš	Centralno grijanje
Austrija	98,4	97,8	68,9
Bugarska	75,7	63	28,8
ČSSR	88,8	80,6	85,6
DR Njemačka	100	99,3	73,8
Mađarska	70,2	74,9	38,9
SR Njemačka	–	99,4	92,6
SSSR	67,3	32,7	–
Jugoslavija	61,3	59,3	23,4

Jugoslavija nije prevladala stambenu oskudicu, ni izbjegla nejednakost stambenog položaja i segregaciju po mjestu stanovanja, što je bio, sudeći prema deklarativnom zauzimanju, cilj vladajuće stranke. Mnogi, napose oni s nižim kvalifikacijama i mlađe dobi, mogli su tek dugoročno računati na korist od izdvajanja sredstava u stambeni fond, pa su bili upućeni na podstanarstvo i individualnu stambenu izgradnju, što je obično povezano s lošim stanovima na slabijoj lokaciji, ali i s gradnjom mimo zakona, tzv. divljom izgradnjom. Pripadnici viših slojeva društva, uglavnom prema mjestu na hijerarhiji političke moći, visini prihoda i ugledu svojih zanimanja, u velikom su postotku bili vlasnici stanova ili stambenog prava, što znači da su imali veće, kvalitetnije i jeftinije stanove.[1202]

Osim materijalnog razvoja i povećanja standarda, jedan od važnijih ciljeva jugoslavenskih komunističkih vođa bila je izgradnja pravednijega društva, društva u kojima će se živjeti od rada i u kojem će bogatstvo biti ravnomjernije raspoređeno u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju i druge kapitalističke zemlje. Nakon 1945. u Jugoslaviji je provedena velika promjena političke i društvene elite, o čemu govori njezino socioekonomsko podrijetlo. Podaci za 1967. pokazuju da je postotak pripadnika elite radničkoga podrijetla, a nešto manje i seljačkog podrijetla, naglo porastao u odnosu na razdoblje Kraljevine Jugoslavije, kada su se dužnosnici većinom regrutirali među slobodnim profesijama, službenicima i obrtnicima. Istraživanje je obuhvatilo pripadnike najviših struktura SK, sindikata, zakonodavnih tijela,

[1201] G. JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, 78.

[1202] Slobodan VUKOVIĆ, *Radništvo i birokracija*, Beograd, NIRO Mladost, 1985., 44, 54; Duško SEKULIĆ, O pristupima izučavanju stratifikacione strukture jugoslavenskog društva, u: *Socijalna struktura. Zbornik radova*, Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske, 1986., 143 – 164, 154.

poput Savezne skupštine, vrhova savezne administracije, rukovoditelje iz gospodarstva i gospodarske komore, novinare, znanstvenike i kulturne stvaratelje.

Tablica 112. Socijalno podrijetlo političke, kulturne i gospodarske elite 1967. u SFRJ i u Kraljevini Jugoslaviji (u %)[1203]

Socijalni sloj	Očevi vodećih ljudi u SFRJ	Očevi vodećih ljudi u Kraljevini Jugoslaviji
Radnici	34	1
Seljaci	22	14
Ostali	43	85

Nakon revolucionarne promjene 1945. i vrlo uzgibane društvene pokretljivosti, uskoro je zavladalo stabilno stanje. Jugoslavensko društvo odražavalo je sve karakteristike društvenog raslojavanja, prema materijalnoj snazi, ugledu i moći. Suprotno proklamiranom, prisutnost i utjecaj radnika bili su vrlo mali ili su nestajali što je bila viša razini moći. Što je bila elitnija škola ili fakultet, to je postotak učenika i studenata iz nižih slojeva u njima bio niži. Prema podacima potkraj 60-ih, a nema razloga vjerovati da se kasnije stanje bitno popravilo, u Jugoslaviji je studiralo svako treće dijete službenika, svako 24-to dijete radnika i svako 40-to dijete seljaka. To je dokaz slabe vertikalne pokretljivosti i činjenice da su se radništvo i vladajući slojevi samoreproducirali, što je karakteristika suprotna socijalističkim idealima.[1204]

Tablica 113. Udio domaćinstava različitih društvenih slojeva nekih europskih zemalja u raspodjeli ukupnih prihoda 70-ih godina[1205]

Država	20 % domaćinstava najnižeg društvenog sloja	60 % domaćinstava srednjeg sloja	20 % domaćinstava najvišeg društvenog sloja	10 % domaćinstva najvišeg društvenog sloja
Francuska	5,3	48,9	45,8	30,5
Italija	6,2	49,9	43,9	28,1
Engleska	7,3	53,5	39,0	23,8
Jugoslavija	6,6	54,7	38,7	22,9
Danska	7,4	55,1	37,5	22,4
Norveška	6,3	56,4	37,3	22,2
Nizozemska	8,1	54,9	37,0	22,1
Švedska	7,2	55,6	37,2	21,2
Finska	6,8	56,4	36,8	21,1

[1203] M. ZVONAREVIĆ, *Socijalna psihologija*, 349.

[1204] S. VUKOVIĆ, *Radništvo i birokracija*, 40, 42.

[1205] Cjelokupna struktura stanovništva podijeljena je na tri plus jedan društveni sloj (izdvojen prikaz najvišeg društvenog sloja od 10% domaćinstava). Podaci za Norvešku iz 1970., za Francusku iz 1975., za Dansku iz 1976., za Finsku, Italiju i Nizozemsku iz 1977., za Jugoslaviju iz 1978., a za Englesku i Švedsku iz 1979. Vidi: S. VUKOVIĆ, *Radništvo i birokracija*, 27, prema: Milan MARKOVIĆ, U novom razdoblju razvoja, *Ekonomska misao*, 1983., 3., 46. Izvor podataka: The World Bank: World Development Raport 1982.

Osim toga, podaci o udjelu određenih slojeva stanovništva u raspodjeli dohotka govore o raslojenom jugoslavenskom društvu, koje ni po čemu nije odudaralo od društava kapitalističkih zemalja Europe, koje nisu razvijale isti ideal društvenog uređenja i gdje se pozitivno gledalo na bogaćenje.

Ne samo da je distribucija raspodjele dohotka u Jugoslaviji bila dosta neujednačena, nego je razlika između 40 % najnižih i 10 % najviših slojeva stanovništva bila veća nego u mnogim europskim kapitalističkim zemljama.

Jedna od proklamiranih želja komunističke vlasti bilo je i smanjivanje „otuđenosti" radnika. Prema marksističkim postavkama radništvo je trebalo stvoriti radnu i životnu okolinu u kojoj bi rad bio zadovoljstvo. Istraživanja su pokazala da su jugoslavenski radnici bili podjednako otuđeni kao francuski, ali da su jedni i drugi bili puno otuđeniji od američkih radnika. Stupanj nezadovoljstva radnika svojim radom u tri države ispitan je na temelju dva pitanja. U SAD i Francuskoj ispitanici su odgovarali slažu li se sa sljedećim stavom: „Veći dio posla koji obavljam ne pričinjava mi zadovoljstvo, ali znam da ga moram obavljati da bih posjedovao stvari koje su mi potrebne i koje želim". U Jugoslaviji je provedeno istraživanje 1980. i 1981., a zaposleni su trebali odgovoriti na pitanje slažu li se sa sljedećim stavom: „Rad je nužno zlo, potrebno da bih došao do stvari koje želimo ja i moja porodica".

Tablica 114. Stupanj nezadovoljnih zaposlenika sa svojim poslom (u %)[1206]

Tip posla	Obrazovanje	SAD	Francuska	Jugoslavija
Manualni radnici	Manje obrazovani	26	68	69
	Više obrazovani	30	53	57
Nemanualni radnici	Manje obrazovani	12	50	50
	Više obrazovani	6	31	20

Naveo sam neka objašnjenja zbog kojih nisu izbijali veći socijalni nemiri. Iako mnogi vjeruju da je i prijetnja državnom represijom bila važna u zatomljivanju nemira, sociolog J. Županov ustvrdio je da je socijalni mir u državi koja se nalazila na rubu gospodarske katastrofe bio znak da je stvorena koalicija između fizičkog radništva i političke vlasti. Prema njemu, to je bila koalicija nejednakih, koalicija u kojoj elita štiti radništvo, osiguravajući mu minimalni dohodak i velika socijalna prava, a za uzvrat joj radništvo osigurava društveni legitimitet. Zaista, na jednoj strani bila je vlast, koja se nije morala bojati socijalnih nemira, a s druge radnici i

[1206] Vladimir ARZENŠEK, Struktura i pokret, Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984, 19.

službenici nisu mogli, kako je glasila popularna izreka, tako malo i tako loše raditi da bi mogli izgubiti posao.[1207]

Zanimljivo je da su štrajkovi bili teško shvatljivi unutar samoupravnih ideoloških obrazaca, pa je i ta riječ dugo bila nepoželjna, a specifičan oblik radničke borbe nazivao se „obustavom rada". Normativno se izjednačavalo sa stvarnim, pa je, primjerice, spomenuti J. Županov početkom šezdesetih godina izazvao politički skandal i izgubio posao jer je u svojoj studiji dokazao veliku razliku između samoupravnih programskih stavova i zakonskih odredbi u odnosu na stvarnu distribuciju moći u poduzećima. Iako je vlast postupno prihvatila činjenicu da se javnosti obznanjuje da stvarnost ne odgovara uvijek normama, obrazac razrješavanja štrajkova dalo je Predsjedništvo SKJ još 15. prosinca 1969. usvojivši *Zaključke o konfliktnim situacijama u radnim organizacijama i zadacima komunista u njihovom samoupravnom razrješavanju*. Tada je Predsjedništvo SKJ zaključilo da štrajkači ne traže ukidanje samoupravnih odnosa, ali da oni ipak demonstriraju silu, provode nedemokratski pritisak i negiraju samoupravno odlučivanje. Uzroci štrajkova najčešće su bili u zahtjevima za većom plaćom ili, kako se to govorilo, za pravednijom raspodjelom dohotka i osobnih dohodaka. Tek sredinom 80-ih riječ štrajk polako je potiskivala izraz obustava rada. Taj je izraz imao zadaću javnog umanjivanja socijalnih sukoba i prikrivanja stvarnih nositelja društvene moći odlučivanja iza deklarativnoga političkog i gospodarskog sustava.[1208]

GOSPODARSKI POKAZATELJI ODNOSA MEĐU REPUBLIKAMA

Potisnuti iz javnog života neki pripadnici oporbenih snaga u Hrvatskoj u dubokoj su se tajnosti povezivali s političkom emigracijom koja je u svojim nastupima naglašavala da nijedno pitanje za koje je Hrvatska bila zainteresirana 1971. nije riješeno: devizni režim, raspolaganje deviznim sredstvima radnika iz inozemstva, kreditiranje izvoza brodova i opreme, te njihova prodaja u zemlji, financiranje federacije putem kotizacije, položaj centara gospodarske i financijske moći usredotočenih u Beogradu, te raspodjela bankarskoga kapitala. Prema njihovoj procjeni i nacrt novoga petogodišnjega plana društveno-ekonomskog razvitka, koji je dan na javnu raspravu, bio je izrazito protuhrvatski te novi instrument za daljnje iz-

[1207] Josip ŽUPANOV, „Radnička klasa i društvena stabilnost", Kulturni radnik, Zagreb, 1985., 5., 1 – 3., prema: Đokica JOVANOVIĆ, Sunovrat u zajednicu, http://www.instifdt.bg.ac.yu/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/VI/d29; E. PUSIĆ, Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila, 114.

[1208] Josip ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1995., 209; Neca JOVANOV, *Radnički štrajkovi u SFRJ*, Beograd, Zapis, 1979., 28 – 30; A. N. DRAGNICH, *Serbs and Croats. The Struggle in Yugoslavia*, 161.

vlačenje sredstava iz Hrvatske, jer je, primjerice, dana prednost podunavskoj pred jadranskom orijentacijom. Osim toga, suzbijanje prava Hrvata na očitovanje temeljnih nacionalnih osjećaja, dovođenje sve većeg broja Srba na vodeća mjesta u gospodarstvu i društvu, napose na izvršne funkcije te potpuna srbizacija vojske, bili su, primjerice, F. Tuđmanu dokaz o podređenom položaju Hrvatske. Suprotno njemu, u dijelu javnosti bilo je prošireno mišljenje da je nakon rušenja hrvatskog vodstva i udara na Maticu hrvatsku i studentsko vodstvo, mnogo njihovih zahtjeva ostvareno.[1209]

Za gospodarske odnose u Jugoslaviji postoje suprotstavljena mišljenja o tome tko je koga iskorištavao i kako je to obavljao. Svaka od šest jugoslavenskih republika i dvije pokrajine povremeno je isticala da je iskorištavana i da je sustav postavljen protiv njezina interesa. U dokazivanju podređenosti pojedinih federalnih jedinica često se odnos republičkog i jugoslavenskog *per capita* dohotka, tj. dohotka po glavi stanovnika iskazivao u tekućim cijenama, a budući da je taj pokazatelj varirao, pogodnim su se odabirom nekih razdoblja mogli potkrijepiti svi unaprijed odabrani zaključci. Mnogi su se političari i znanstvenici pozabavili tim pitanjima, a razlikuju se prema ocjenama jesu li ili nisu postojali nepravedni odnosi među republikama, je li ili nije postojalo sustavno iskorištavanje jednih na račun drugih, a najviše razvijenih od nerazvijenih republika i obratno. Mnogo je autora dokazivalo da je Hrvatska u Jugoslaviji loše prolazila, ako nije bila i sustavno iskorištavana. U procjeni znanstvenosti rezultata i zaključaka mnogih autora, koji se tako često radikalno razlikuju, veliki problem stvara uporaba različitih metodologija u prikupljanju i prezentiranju podataka. Dok se ne ujednače pristupi i smire strasti teško će se postići rezultati koji bi dali pouzdane odgovore na pitanja gospodarskih odnosa među republikama. Glavna podjela u Jugoslaviji bila je podjela na razvijene i nerazvijene republike. Među razvijenima bili su Hrvatska, Slovenija, Vojvodina i Srbija – iako se Srbija zbog svog položaja često priklanjala nerazvijenima u vezi s gospodarskom politikom – a nerazvijeni Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Kosovo. Mogući uzroci povećanja postojećih razlika u korist razvijenih jesu tržišne zakonitosti koje prema ekonomskoj logici i kriteriju racionalnosti često idu na štetu nerazvijenih, niža produktivnost rada u nerazvijenim područjima te brži prirast stanovništva među nerazvijenima.[1210]

Razvijeni su mislili da su eksploatirani zbog prekomjernog davanja, a nerazvijeni su se žalili da su eksploatirani preko djelovanja tržišta. Ljubomir Madžar, srpski

[1209] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 338; D. HUDELIST, *Tuđman: biografija*, 498.

[1210] Ljubomir MADŽAR, Ko koga eksploatiše, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 203 – 233, 229; BOLČIĆ, Silvano, *Razvoj i kriza jugoslovenskog društva u sociološkoj perspektivi*, Beograd, SIC UK SSO Beograd, 1983., 116, 117.

ekonomist, upozorava da su mogućnosti međurepubličke eksploatacije od nerazvijenih percipirane kroz nekoliko mehanizama. Jedan je disparitet cijena s pomoću kojeg se dohodak prelijevao. Naime, zbog izrazitije zastupljenosti poljoprivrede i sirovinskih sektora među granama s nadziranim cijenama, a njih je bilo dosta među nerazvijenima, nerazvijeni su bili više pogođeni. Njihovi proizvodi s nadziranim cijenama ostali su jeftini, a razvijeni su svoje tehnološki zahtjevnije proizvode neometano prodavali na slobodnom tržištu. No, prelijevanje je bilo moguće samo ako se gospodarske strukture razlikuju po republikama, pa su u nekima natprosječno bili zastupljeni oni sektori koji su bili povlašteni u cijenama. Primjerice, ako je kroz depresirane cijene poljoprivreda plaćala ceh industrijalizacije, eksploatirani su bili svi poljoprivredni krajevi: slavonske žitnice u Hrvatskoj i Srbiji, napose Vojvodina, ali i ostali poljoprivredni krajevi. Drugo, specijalizacijom i orijentacijom na višu fazu prerade, a obično se u tehnološki zahtjevnijim fazama ostvarivao veći dohodak, regija s takvom granom proizvodnje, eksploatira one s nižom fazom prerade. Osim toga, sredstvo je eksploatacije i zatvaranje vlastitog tržišta i korištenje tuđih tržišta, što je bilo osobito izraženo zadnjih godina Jugoslavije. Mehanizam koji je pomogao razvijenijima bila je i zaštita tehnološki zahtjevnijih proizvoda visokom carinom. Istina je, upozorava Lj. Madžar, da u svakoj razmjeni razvijeni eksploatiraju manje razvijene. Međutim, pobornike teze da je Srbija bila iskorištavana, podsjeća da je, primjerice, Slovenija više trgovala s Hrvatskom nego sa Srbijom, pa bi prema toj logici Slovenija više eksploatirala Hrvatsku, nego Srbiju. Osim toga, razmjena je u razdoblju 80-ih bila tako niska da nije bilo prostora za eksploataciju. U korist razvijenih više nego nerazvijenih, djelovao je i Fond za kreditiranje izvoza, jer je većinu sredstava alocirao na razvijena područja zbog njihove orijentacije na izvoz.[1211]

Za razliku od nerazvijenih, razvijene sjeverozapadne republike isticale su nepravednost mehanizma fiskalnih netržišnih preraspodjela. Najviše su spominjale velike troškove federalnog aparata, proporcionalno oporezivanje društvenog proizvoda prema načelu porezne snage, zbog čega je na Hrvatsku i Sloveniju padao najveći dio neposrednog financiranja federalne birokracije i vojske. Isto tako, sumnjale su u tajanstvene tijekove kreiranja primarnog novca te davanja za razvoj nerazvijenih područja. Iako ta davanja nisu prelazila 2 % društvenog proizvoda, bila su politički iritantna jer se gotov novac neposredno odlijevao, a, uz to, bio je neracionalno korišten, pri čemu davaoci nisu imali nikakav nadzor.[1212]

Premda su ukupna davanja za nerazvijene – preko fonda za nerazvijene i u formi dopunskih proračunskih sredstava – najčešće bila oko 1,5 % jugoslavensko-

[1211] Lj. MADŽAR, Ko koga eksploatiše, 203 – 233.
[1212] ISTO, 205, 206.

ga društvenoga proizvoda, ona su žestoko potresala jugoslavensku političku strukturu. Taj postotak, zapravo, i nije bio tako malen. Primjerice, njemačke ratne reparacije, koje su rastrojile gospodarstvo Njemačke i gurnule je prema nacizmu, bio je ekvivalentan davanjima od 2,5 % društvenog proizvoda (1925. – 1932.). Zaista, u nekim, doduše kraćim razdobljima, izdvajanja za subvencioniranje javne potrošnje nerazvijenih i za poticaj njihova razvoja dostizala su 45 % tereta njemačkih reparacija. Davanja za nerazvijene uzrokovala su osjećaj ekonomske iskorištenosti. Zanimljivo, i u Srbiji, koja je imala vlastita nerazvijena područja, a izdvajala je za nerazvijene republike, razvio se osjećaj iskorištenosti, unatoč tome što je na račun Kosova bila jedan od glavnih korisnika sredstava za nerazvijene.

Prema Lj. Madžaru dostupni podaci dokazuju svu složenost odnosa u Jugoslaviji. Ako se uzme u obzir cijelo razdoblje socijalističke Jugoslavije, i Socijalistička Republika Srbija i Srbija bez pokrajina zadržale su sličan relativan položaj kakav su imale na početku. Sudbina pokrajina različita je. Vojvodina je za oko 50 % poboljšala svoj položaj, a Kosovo je za isto toliko pogoršalo položaj. Na to je presudno utjecala gospodarska struktura pojedinih područja. Položaj nerazvijenih poboljšavao se u rodnim, a pogoršavao u nerodnim poljoprivrednim godinama. Prema Madžaru, od 60-ih položaj Srbije se uz povremene oscilacije pogoršao, ali pogoršanje nije bilo sustavno da bi opravdalo teze o njezinoj iskorištavanosti, a kamoli da je to bila posljedica svjesne politike ili zavjere drugih republika. Srbija je gotovo u svemu bila na razini jugoslavenskog prosjeka. Nije uživala prednosti razvijenih, niti nerazvijenih, ali niti njihove nedostatke.[1213]

Prednosti i hendikepi jugoslavenskoga gospodarskog sustava su, prema Lj. Madžaru, bili gotovo ravnomjerno raspoređeni. Razvijeni su imali prednost zbog disparitetnih cijena, a nerazvijeni to što je uzdržavanje natproporcionalnog aparata glomazne države bilo prevaljeno na razvijene. Jesu li učinci zajedništva prevagnuli nad učincima različitih oblika prelijevanja, pitanje je na koje vjerojatno nikada neće biti pouzdanog odgovora.[1214]

Na tragu onih koji su upozorili na svu relativnost teze da je neka republika iskorištavala ili bila iskorištavana jest i Rastko Močnik, slovenski analitičar.

> „Slovenija je zaista odvajala 20 % nacionalnog proizvoda za tadašnju federaciju. No, ta činjenica kao argument za odcjepljenje potpuno je pro-

[1213] Lj. MADŽAR, Ko koga eksploatiše, 229.
[1214] ISTO, 230 – 232.

mašena, budući da je naša republika na taj način financirala svoje monopolno tržište." [1215]

Jednaku pažnju zaslužuju teze J. Sirotkovića koji se pozabavio hrvatskim gospodarstvom i njegovim položajem u Jugoslaviji. Njegova istraživanja pokazuju da je Hrvatska od 1945. do 1990. imala sporiji gospodarski razvoj, nego što su omogućivali njezini potencijali, i to ne samo zbog prelijevanja sredstava u druge republike i za opće savezne potrebe, nego i zbog ukupnog funkcioniranja sustava koji je polazio od kriterija najniže produktivnosti i najniže učinkovitosti. Naime, hrvatska natprosječna razvijenost, povoljnija struktura, izvozno gospodarstvo, poput pomorstva, turizma i prometa, omogućivali bi veću tržišnu orijentaciju, produktivnost rada i učinkovitost investicija.[1216]

Jugoslavija se s prosječnom godišnjom stopom rasta društvenog proizvoda 1948. – 1989. ubraja među zemlje koje su ostvarile brzi razvoj. Hrvatska je imala nešto sporiju ukupnu stopu rasta, ali nešto bržu stopu po stanovniku. Razlog tomu je manji porast stanovništva u Hrvatskoj. Stoga se udio Hrvatske u ukupnom društvenom proizvodu Jugoslavije smanjio od 27 % početkom razdoblja na 25,5 % krajem razdoblja, ali društveni proizvod po stanovniku povećao se od 20 % na 29 % iznad prosjeka Jugoslavije.[1217]

Tablica 115. Stope rasta razvoja Hrvatske i Jugoslavije 1952. – 1988.[1218]

Razdoblje	Hrvatska			Jugoslavija		
	Društveni proizvod	Zaposleni	Osnovna sredstva	Društveni proizvod	Zaposleni	Osnovna sredstva
1952. – 1988.	5,9	3,74	6,90	6,05	3,88	7,06
1952. – 1965.	9,30	5,59	8,23	9,77	6,01	8,39
1965. – 1979.	6,32	2,48	7,59	6,51	3,01	7,90
1979. – 1988.	0,55	1,71	3,60	0,81	2,22	3,53

Bitne pretpostavke ekonomskog razvoja jesu proizvodne snage, napose sredstva za proizvodnju i radnici, točnije zaposleni. Hrvatska ima nešto sporiji rast društvenog proizvoda, ali povoljnije odnose jer ostvaruje veću produktivnost rada, točnije društveni proizvod po zaposlenom i veću efikasnost sredstava ili društveni proizvod prema vrijednosti osnovnih sredstava.

Razvoj Hrvatske sputavala je koncepcija bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja. Gospodarski sustav, tvrdi J. Sirotković, djelovao je na regionalnu preraspodjelu „isključivo na štetu Slovenije i najviše Hrvatske". Preraspodjela se odvijala s

[1215] Rastko Močnik, *Feral Tribune*, 21. 9. 1998., prema: B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 270.
[1216] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 30, 31.
[1217] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 11, 12.
[1218] ISTO, 13.

pomoću sustava financiranja bržeg razvoja nerazvijenih, napose preko fonda za nerazvijene, kao i posredstvom proračuna federacije za opću i zajedničku potrošnju. Uvjeti kreditiranja, zbog dugih rokova i niskih kamata, odstupali su od tržišnih uvjeta, pa su se praktično svodili na nepovratna davanja. Osim toga, nedovoljno razvijena područja bila su korisnici poreznih, carinskih i kreditnih povlastica te zaduživanja u inozemstvu. Koristili su i nepovratna sredstva saveznog proračuna za financiranje razvoja društvenih djelatnosti. Prelijevanje sredstava iz razvijenijih područja, a pretežno iz Hrvatske, u manje razvijena područja, ali i u užu Srbiju, obavljalo se i manipulacijama u monetarno-kreditnoj sferi, osobito kratkoročnim kreditnim plasmanima, zaduženjima u inozemstvu i cjelokupnim deviznim poslovanjem, putem financiranja federalnih ustanova, kao što su JNA, unutarnji poslovi, vanjski poslovi, NBJ, carinska služba i drugi savezni organi.[1219]

Zapravo, zaključuje J. Sirotković, cijeli je ekonomski mehanizam bio u funkciji takve preraspodjele sredstava.[1220]

Malo je podataka koji mogu jače osvijetliti tu tvrdnju, a takvi su podaci o udjelu republika u diobi deviza od vojnog izvoza, koji je, primjerice, 1983. iznosio čak 20 % ukupnog jugoslavenskog izvoza.

Tablica 116. Udio republika u vojnom izvozu Jugoslavije 1976. – 1991. (u %) [1221]

Republika	%
Bosna i Hercegovina	23,83
Crna Gora	3,45
Hrvatska	11,55
Makedonija	5,69
Slovenija	13,11
Srbija	36,17
SSNO	6,19

Iako je Hrvatska imala višu razinu razvijenosti i veću produktivnost od prosjeka Jugoslavije, pa je njezin društveni proizvod po stanovniku bio za 29 % viši od jugoslavenskog prosjeka, vrijednost prosječne godišnje potrošnje svih domaćinstava (hrana, odjeća, piće, obrazovanje, zdravlje, stanovi) u Hrvatskoj je bila gotovo izjednačena s prosječnom potrošnjom u Jugoslaviji. I druge analize, poput opremljenosti domaćinstva, stambenog i komunalnog standarda, zdravstvenih usluga, socijalnih davanja, školstva, kulturnih institucija, trgovačkih i prometnih veza, po-

[1219] ISTO, 11, 20, 27.
[1220] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 18, 20.
[1221] B. TODOROVIĆ, Dušan VILIĆ, *Razbijanje Jugoslavije 1990 – 1992*, Beograd, 1995., 25., prema: M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 87.

kazuju, prema J. Sirotkoviću, da se provodila izravna preraspodjela. Preraspodjela se odvijala posredstvom Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo, ali i posredstvom saveznog proračuna, raznim intervencijama u gospodarstvu, rashodima za JNA, manipulacijama u monetarno-kreditnoj sferi, osobito kratkoročnim kreditnim plasmanima, zaduženjima u inozemstvu i cjelokupnim deviznim poslovanjem.

J. Sirotković usporedio je proizvodnju s potrošnjom po republikama. Obuhvatio je potrošnju domaćinstva i javnu potrošnju, poput rashoda u obrazovanju, zdravstvu, državnoj upravi i ostaloj javnoj potrošnji. Prema tim pokazateljima u proizvodnji su mnogo veće razlike, nego u potrošnji, što govori o prelijevanju sredstava.

Tablica 117. Društveni proizvod po stanovniku i razina potrošnje domaćinstva 1980. te javna potrošnja (neprivredne djelatnosti) (u %) [1222]

Republika/pokrajina		Društveni proizvod po stanovniku	Razina potrošnje po domaćinstvu		Javna potrošnja: razina rashoda po stanovniku u %
			Radničko	Poljoprivredno	
Bosna i Hercegovina		64	91	73	66
Crna Gora		78	72	82	85
Hrvatska		125	107	89	125
Makedonija		67	79	89	75
Slovenija		206	140	155	192
Srbija	Srbija	101	96	112	93
	Uža Srbija	101	97	97	104
	Kosovo	28	64	81	45
	Vojvodina	115	101	161	99
Jugoslavija		100	100	100	100

Međutim, J. Sirotković upozorava da službeni statistički podaci o javnoj potrošnji za Srbiju nisu korektno iskazani jer nisu prikazani rashodi saveznih tijela koji su se pretežno realizirali u užoj Srbiji.

Od 1952. do 1987., mjereno društvenim proizvodom, najbrži rast imala je Vojvodina, a slijedile su je Makedonija, Slovenija, Kosovo i Srbija. Ispod jugoslavenske razine su bile Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Crna Gora.[1223]

Tablica 118. pokazuje usporedbu rasta društvenog proizvoda po stanovniku. Međutim, ta tablica ne daje pravu sliku promjena jer pokazuje da je porast u nerazvijenim republikama i pokrajinama u odnosu na razvijene bio puno niži nego što je zaista bio. Naime, s obzirom na iznimno visok porast stanovništva u nerazvijenim područjima, porast društvenog proizvoda po stanovniku u njima bio bi viši da se ostvarila ista prosječna stopa rasta stanovništva kao u razvijenim republikama.

[1222] J. Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 67.
[1223] ISTO, 33.

Tablica 118. Visina razvijenosti republika i pokrajina Jugoslavije mjereno društvenim proizvodom po stanovniku 1955. – 1988 [1224]

Republika/pokrajina		Društveni proizvod po stanovniku	
		1955.	1988.
Bosna i Hercegovina		80	65
Crna Gora		80	71
Hrvatska		120	129
Makedonija		60	65
Slovenija		160	200
Srbija	Uža Srbija	80	100
	Kosovo	40	24
	Vojvodina	80	118
Jugoslavija		100	100

Produktivnost rada, mjerena društvenim proizvodom po radniku, najbrže je rasla u Sloveniji, a iznad prosjeka još u Hrvatskoj i Vojvodini. Srbija bez pokrajina bila je ispod prosjeka. Ali, prema drugim osnovnim podacima razvoja Srbija u cjelini i Srbija bez pokrajina, te Kosovo i Vojvodina zasebno, u pravilu, imali su brži rast od jugoslavenskog prosjeka, a Hrvatska je imala sporiji rast. Osobito se to odnosi na rast industrijske i poljoprivredne proizvodnje, promet na malo, prijevoz putnika, te na porast nominalnog i realnog osobnog dohotka po radniku. Što se tiče društvenog proizvoda u odnosu na predratni položaj, razlike su se održale, tj. ostale su po vrijednosti i po strukturi proizvodnje otprilike iste, posebno između Hrvatske, Slovenije i Srbije. Međutim, tvrdi J. Sirotković, kada se uzmu u obzir investicije, koje su u Hrvatskoj bile kontinuirano niže od jugoslavenskog prosjeka, i društveni standard, Srbija dolazi u još povoljniji položaj zbog prelijevanja u njezinu korist.[1225]

Jedan od ekonomista koji su se sustavno bavili pitanjem položaja Hrvatske u Jugoslaviji bio je i Šime Đodan. Prema Đodanu, od nerazvijenih republika samo je Bosna i Hercegovina došla u teži položaj, a zaključke o sve većem jazu razvijenih i nerazvijenih na temelju usporedbi porasta dohotka po stanovniku nazvao je jednostranim i neznanstvenim. Mislio je da je Hrvatska postigla relativno brz napredak zbog veće učinkovitosti ulaganja i zbog boljeg korištenja kapaciteta, ali da je to postigla u uvjetima velikog naprezanja zbog zastarjelosti hrvatske industrije, koja je po tome bila na prvom mjestu u Jugoslaviji. Tome treba dodati i odljev sredstava preko nerealnog tečaja dinar–dolar. Osim toga, ustvrdio je Š. Đodan, Hrvatska je imala negativnu trgovinsku bilancu s Jugoslavijom, a pozitivnu sa svijetom. Odljev iz Hrvatske prema federaciji odvijao se preko poreza i politike

[1224] ISTO, 34.
[1225] ISTO, 14, 35, 45.

kreditiranja. Brz i visok razvoj Hrvatske, Slovenije i Vojvodine Š. Đodan dovodi u korelaciju s niskim natalitetom u tim područjima.[1226]

Franjo Tuđman ustvrdio je da se od 1976. do 1980. za nerazvijene izdvajalo blizu 3 % narodnog dohotka, izravno 1,97 % i još 0,93 % posredstvom federacije, što se nakon tog razdoblja tek neznatno smanjilo na ukupno 2,86 društvenoga proizvoda.[1227]

Od autora izvan Jugoslavije, njezinom gospodarskom politikom i odnosima između republika najviše se bavio Harold Lydall. Konstatirao je da su komunisti vjerovali da će nakon desetljeća-dva nestati razlike među republikama. No, ne samo da razlike, unatoč pomoći, nisu smanjene, nego su se, prema H. Lydalu, još i povećale. Razlog je brzi demografski uspon nerazvijenih, ali i prevelika i neracionalna ulaganja.[1228]

Tablica 119. Društveni proizvod po stanovniku 1953. – 1979. (Jugoslavija = 100)[1229]

Republika/pokrajina		Stanovništvo 1979. (procjena)	1953.	1961.	1971.	1979.
Bosna i Hercegovina		4 000 000	84	73	67	66
Crna Gora		600 000	62	65	72	60
Hrvatska		4 400 000	114	122	127	130
Makedonija		1 800 000	61	62	66	67
Slovenija		1 800 000	174	195	187	197
Srbija	Uža Srbija	5 400 000	94	95	96	97
	Kosovo	1 500 000	47	33	32	30
	Vojvodina	2 000 000	109	102	118	123
Jugoslavija		21 500 000	100	100	100	100

Uzroke takvih kretanja vidio je u bržem rastu stanovništva u nerazvijenim područjima, te radnoj kulturi i tehničkom znanju među razvijenijima.[1230] No, H. Lydall upozorava da su razlike u dohotku i potrošnji manje nego u proizvodnji. Tako je u nerazvijenim područjima dohodak viši od proizvodnje po radniku, a u razvijenih je upravo suprotno. Ta se razlika već ranije pojavila, ali bila je još veća 1975. Zato su se razvijeni, pa tako i Hrvatska, tužili da više proizvode, a da manje dijele. Na smanjenje razlika u potrošnji po glavi stanovnika utječu, kao što je nekoliko puta spomenuto, vladine mjere pomoći nerazvijenima preko fonda za nerazvijene i iz saveznog proračuna za društvene djelatnosti u nerazvijenim republikama.[1231]

[1226] Š. ĐODAN, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 147, 229, 253.
[1227] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 413.
[1228] H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 188.
[1229] ISTO, 175.
[1230] ISTO, 175, 177.
[1231] ISTO, 176, 179.

Prema podacima iz 1975., u Hrvatskoj, Crnoj Gori, Vojvodini i Srbiji, a najviše u Sloveniji, dohodak je bio manji od proizvodnje po zaposlenome. Međutim, jedino je u Hrvatskoj taj odnos bio gotovo cijelo razdoblje na njezinu štetu. Prema podacima o međurepubličkim ili saveznim transferima, prema Lydallu, najviše domaćih sredstava dobili su Kosovo, Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina, a od sredstava radnika iz inozemstva Kosovo, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Hrvatska.[1232]

Iako su slovenski autori gospodarske odnose analizirali uglavnom sa stajališta položaja Slovenije, Neven Borak je, primjerice, usporedio podatke kojima je cjelovitije obuhvatio pokazatelje razvoja i međurepubličkih odnosa u Jugoslaviji.

Tablica 120. Temeljni pokazatelji razvijenosti federalnih jedinica Jugoslavije 1952. – 1990.[1233]

Društveni proizvod po stanovniku u tisućama dinara, cijene iz 1972.									
Godina	SFRJ	BiH	CG	HR	MA	SL	Uža SR	Kos.	Voj.
1952.	3,36	3,21	2,94	4,07	2,40	6,10	3,42	1,56	3,00
1955.	4,63	3,85	3,57	5,67	3,27	8,09	4,20	1,97	4,33
1960.	6,43	4,89	4,22	7,68	4,11	11,61	6,20	2,40	6,93
1965.	8,50	6,09	6,47	10,26	5,67	15,60	8,17	3,10	9,54
1970.	10,92	7,38	8,34	13,72	7,64	21,15	10,45	3,76	11,56
1975.	14,10	9,31	9,62	17,63	9,86	28,71	13,53	4,63	16,18
1980.	17,76	11,72	14,03	22,51	11,95	35,23	17,45	5,01	20,03
1985.	17,72	12,43	13,75	22,37	11,54	35,56	17,52	4,85	20,74
1990.	15,31	10,32	10,99	19,42	9,76	30,82	16,06	3,35	18,67
Osnovna sredstva prema radno sposobnom stanovništvu u tisućama dinara, cijene iz 1972.									
Godina	SFRJ	BiH	CG	HR	MA	SL	Uža SR	Kos.	Voj.
1952	9,36	8,08	3,43	10,60	5,45	20,95	8,06	4,02	7,69
1955.	10,97	11,64	4,22	12,77	6,19	25,25	8,28	4,15	8,10
1960.	15,89	15,36	12,78	19,22	10,97	32,52	12,59	6,06	12,02
1965.	23,32	20,10	29,20	27,35	16,67	44,52	18,51	11,11	22,64
1970.	31,66	26,11	37,11	37,66	22,90	61,47	25,47	15,93	32,68
1975.	44,01	34,07	51,19	53,17	32,59	88,26	36,91	21,69	43,90
1980.	58,72	46,21	68,01	73,22	41,95	116,80	48,17	27,65	61,01
1985.	67,35	53,72	80,97	86,09	45,27	137,64	54,28	28,02	72,39
1990.	72,71	56,29	86,56	94,90	47,63	150,88	59,71	28,73	80,03
Broj zaposlenih u društvenom sektoru na 1 000 radno sposobnog stanovništva									
Godina	SFRJ	BiH	CG	HR	MA	SL	Uža SR	Kos.	Voj.
1952.	161,80	165,83	130,43	183,45	123,10	270,33	133,57	89,59	145,81
1955.	199,07	185,77	196,17	226,67	174,90	332,32	166,84	95,98	186,20
1960.	257,51	215,36	223,57	288,97	234,71	418,75	221,39	141,88	284,49

[1232] ISTO, 180 – 182.

[1233] N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 212 – 214; N. BORAK, Slovenija kot najbolj razviti del Jugoslavije, 108.

1965.	299,27	240,04	250,30	343,11	269,64	494,36	259,61	157,16	338,94
1970.	293,88	231,52	250,09	331,56	261,81	493,60	279,95	150,89	306,23
1975.	344,74	272,59	293,96	388,49	307,82	591,68	325,01	184,88	358,01
1980.	393,35	306,27	344,30	458,88	350,56	645,72	378,64	208,61	402,73
1985.	423,54	357,58	391,52	495,92	382,03	654,71	414,89	216,03	434,96
1990.	418,22	337,92	383,13	495,24	370,31	620,39	432,14	184,94	450,38
Stopa nezaposlenosti u %									
Godina	SFRJ	BiH	CG	HR	MA	SL	Uža SR	Kos.	Voj.
1952.	0,43	0,27	0,24	0,54	0,82	0,52	0,34	0,12	0,46
1955.	0,64	0,34	0,39	0,75	1,27	0,75	0,49	0,57	0,60
1960.	1,41	0,91	1,36	1,63	2,72	0,84	1,37	2,20	1,13
1965.	1,98	1,24	1,43	2,09	4,23	0,90	2,12	2,83	1,66
1970.	2,49	1,72	2,08	1,64	5,74	1,55	2,73	4,88	2,34
1975.	3,99	3,53	5,09	2,32	8,28	0,89	4,77	5,68	4,31
1980.	5,44	5,11	6,05	2,61	9,79	0,90	7,18	8,14	5,82
1985.	6,90	8,39	9,66	3,93	10,56	1,18	7,25	11,72	6,96
1990.	7,81	9,19	11,25	4,59	10,96	2,23	8,32	12,61	7,52

Razlike među republikama u poslijeratnom razdoblju povećavale su se. Hrvatska, Slovenija i Vojvodina bilježile su veću stopu rasta, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Kosovo nižu stopu rasta, a Srbija i Makedonija imale su stopu rasta jednaku jugoslavenskom prosjeku.[1234]

Nerazvijeni su imali manji opseg investicija, ali su, u nekim razdobljima, i razvijena područja imala niži stupanj investicija od prosjeka. Takav je slučaj bio s Hrvatskom od 1950. do 1959., ali je od 1960. do 1970. zabilježila viši opseg, kad je, primjerice, u Srbiji bio niži. Međutim, u duljem razdoblju od 1947. do 1966. investicije po stanovniku iznad prosjeka imale su Crna Gora, Makedonija, a napose Slovenija. Hrvatska je bila minimalno iznad prosjeka, a ispod prosjeka bile su Srbija, Vojvodina i Kosovo.[1235]

Prelijevanje sredstava razumljivo je u svakoj gospodarski nehomogenoj državi. Međutim, u jugoslavenskim uvjetima na zaoštrene sukobe utjecali su višenacionalnost, činjenica da su prelijevanja bila veća nakon 1945., nego prije 1941., kao i to da su se razlike unutar države povećavale, a istodobno je država zaostajala za okolnim državama.[1236]

U Hrvatskoj su bile najniže stope investicija i zapošljavanja te najveća stopa emigracije radnika na rad u inozemstvo od 1953. do 1987. Razlika u odnosu na druge republike bila je vidljiva osobito u prvom razdoblju nakon reforme 1965. Osim

[1234] S. SURČULIJA, *Društvena anatomija nacionalizma*, 286.

[1235] S. SURČULIJA, *Društvena anatomija nacionalizma*, 289; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Danas*, 14. 1. 1986., 45.

[1236] Žarko LAZAREVIĆ, Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizaciji Jugoslavije, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2002., 2., 77 – 88, 82.

„ulaganja" u inozemstvo preko emigracije radnika, jedna od posljedica otvaranja Jugoslavije bilo je i ulaganje stranoga kapitala u gospodarstvo. Iako zbog strogih uredbi vrlo ograničena dometa, ta su se ulaganja od 1968. povećala.[1237]

Masovan odlazak radnika na rad u inozemstvo bio je veliki gospodarski i politički problem, napose zbog očitih razlika među republikama i nacijama. U početnim fazama, napose 60-ih godina, najviše su odlazili radnici iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a kasnije je veći odlazak zabilježila i Srbija. Prema popisu iz 1981. udio radnika iz Hrvatske smanjio se.

Tablica 121. Radnici privremeno zaposleni u inozemstvu s članovima obitelji koji su s njima boravili 1971. – 1981.[1238]

Republika/pokrajina		1971.		1981.	
		Broj	%	Broj	%
Bosna i Hercegovina		146 818	19,2	182 940	20,9
Crna Gora		11 057	1,4	18 843	2,2
Hrvatska		254 856	33,4	210 330	24,0
Makedonija		68 088	8,9	100 926	11,5
Slovenija		53 524	7,0	53 483	6,1
Srbija	Srbija	229 382	30,0	308 446	35,3
	Uža Srbija	133 389	17,5	203 421	23,2
	Kosovo	25 500	3,3	39 434	4,5
	Vojvodina	70 493	9,2	65 591	7,5
Jugoslavija		763 725	100,0	874 968	100,0

Demografi upozoravaju da popisi iz 1971. i 1981. nisu obuhvatili najmanje 15 % radnika i oko 40 % članova njihovih obitelji, što je vidljivo na temelju podataka zemalja imigracije. Osim toga, demografskim izračunom utvrđeno je da je od 1961. do 1971. iz Hrvatske prema Zapadu iselilo 300 000 osoba.[1239]

DEMOGRAFSKO-KULTUROLOŠKI POKAZATELJI ODNOSA MEĐU REPUBLIKAMA

Podaci iz 1981. kazuju da je Hrvatska bila republika s najnižim demografskim porastom. Osim iseljavanja uzrokovanog političkim razlozima, razlog tome treba tražiti u urbanizaciji, profesionalnim ambicijama žena, problemima sa stano-

[1237] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo*, 35; J. PRINČIČ, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945 – 1991), 115.

[1238] *Statistički godišnjak Jugoslavije 1986.*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1986., 445.

[1239] I. NEJAŠMIĆ, Iseljavanje iz Hrvatske – brojčani aspekti stoljetnog procesa, 74; Anđelko AKRAP, Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971. – 1981. i 1981. – 1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, u: *Migracije u Hrvatskoj. Regionalni pristup*, ur. Ivan Lajić, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, 1998., 16, 74; A. AKRAP, Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971. – 1981. i 1981. – 1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, 16..

vanjem i čuvanjem djece, u težnji lagodnijem životu i većem slobodnom vremenu mladih parova, ali i padu standarda.[1240]

Važno je uočiti razlike i među nacijama. Od izrazito vitalnih Albanaca, najviše su odudarali Hrvati, s obzirom na pad stope nataliteta i mehaničkog odljeva stanovništva iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u inozemstvo.

Tablica 122. Kretanje stanovništva od 1971. do 1981. po nacionalnostima[1241]

Nacionalnost	1971.		1981.		Promjena
	broj	%	broj	%	u broju
Albanci	1 309 000	6,4	1 730 000	7,7	+421 000
Crnogorci	508 000	2,5	579 000	2,6	+71 000
Hrvati	4 526 000	22,1	4 428 000	19,8	–98 000
Jugoslaveni	273 000	1,3	1 219 000	5,4	+946 000
Mađari	477 000	2,3	426 000	1,9	–51 000
Makedonci	1 194 000	5,8	1 339 000	6,0	+145 000
Muslimani	1 729 000	8,4	1 999 000	8,9	+270 000
Slovenci	1 678 000	8,2	1 753 000	7,8	+75 000
Srbi	8 143 000	39,7	8 140 000	36,3	–3 000
Jugoslavija	20 522 000	100,0	22 424 000	100,0	+1 902 000

Jugoslaveni su porasli na račun Hrvata i Srba, ali njihov je broj u Hrvatskoj 1991. pao sa 8,2 % na 2,2 %. Usporedba s 1948. razotkriva još veće razlike među nacijama i spori rast broja Hrvata.

Povijest 20. stoljeća pokazala je da je jedan od važnih elemenata stabilnosti država u Europi, napose u njezinim središnjim i istočnim dijelovima, bila nacionalna homogenost. Prema podacima iz 1964. Jugoslavija je, sa Srbima kao najbrojnijom nacijom i homogenošću od 41,95 %, bila na zadnjem mjestu u Europi i jedina s koeficijentom ispod 50 %. Ispred nje bile su Belgija, SSSR, Čehoslovačka i Švicarska, koje su pripadale među onih deset država u Europi s homogenošću ispod 90 %. Prema podacima iz 1981., koeficijent nacionalne homogenosti u Jugoslaviji bio je još niži i to samo 36,3 %.[1242]

Zanimljivi su i podaci o nacionalnoj koheziji pojedinih republika i pokrajina. Gledajući po republikama, Bosna i Hercegovina je s kohezijom od 39,5 % imala slične pokazatelje kao Jugoslavija.

[1240] *Statistički kalendar Jugoslavije 1984*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1984., 33.

[1241] ISTO, 36. Treba naglasiti da su Jugoslaveni neopredijeljeno ili nacionalno neizjašnjeno stanovništvo. Vidi: Stjepan ŠTERC, Etničko podrijetlo „Jugoslavena" u Hrvatskoj, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 141 – 163, 142.

[1242] P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 115.

Tablica 123. Homogenost federalnih jedinica 1981.[1243]

Jedinica	1. nacionalnost	%	2. nacionalnost	%
1. Slovenija	Slovenci	90,5	Hrvati	2,9
2. uža Srbija	Srbi	85,4	Jugoslaveni	4,8
3. Kosovo	Albanci	77,4	Srbi	13,2
4. Hrvatska	Hrvati	75,1	Srbi	11,5
5. Crna Gora	Crnogorci	68,5	Muslimani	13,4
6. Makedonija	Makedonci	67,0	Albanci	19,8
7. Srbija	Srbi	66,4	Albanci	14,0
8. Vojvodina	Srbi	54,4	Mađari	18,9
9. BiH	Muslimani	39,5	Srbi	32,0

U demografskom smislu Jugoslaviju je slabila isprepletenost različitih nacionalnosti i slaba etnička kohezija, raspršenost Srba i nešto manje Hrvata, nagli rast Albanaca, i nedostatan rast Hrvata. Na te su se probleme kalemile razlike u vjeri, jeziku, kulturi.

Tablica 124. Koncentracija naroda u federalnim jedinicama 1981.[1244]

Narod	Republika	Ukupan broj u SFRJ	Broj u jedinici	% svih pripadnika u jedinici
Slovenci	Slovenija	1 753	1 712	97,7
Makedonci	Makedonija	1 339	1 279	95,5
Muslimani	BiH	1 999	1 630	81,5
Hrvati	Hrvatska	4 428	3 454	78,0
Srbi	Srbija	8 140	6 182	75,9
Crnogorci	Crna Gora	579	400	69,2
Albanci	Kosovo	1 730	1 226	70,9
Mađari	Vojvodina	426	385	90,3

Od mnogih statističkih podataka osobito su zanimljivi podaci o republičkoj i nacionalnoj strukturi SKJ, stranke koja se svojom diktaturom nametnula 1945. i desetljećima se održavala na vlasti političkim i ideološkim monopolom. Upravo zato struktura članova vladajuće stranke sadrži neke odgovore na pitanje o prirodi jugoslavenskoga komunističkog i federativnog sustava, napose o razlikama među republikama i nacijama.

[1243] *Jugoslavija 1918 – 1988, Statistički godišnjak*, 44 – 49; *Nacionalno pitanje i socijalizam*, ur. Zorica Ralević, Beograd, IRO Rad, 525. Izračun s neznatnim razlikama vidi u: P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 114, i S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 21; N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 207.

[1244] *Jugoslavija 1918 – 1988, Statistički godišnjak*, 44 – 49. Izračun s manjim razlikama vidi u: P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 112 – 117.

Tablica 125. Odnos članstva SKJ i stanovništva Jugoslavije 1978. (u %)[1245]

Republika/pokrajina		Stanovništvo u SFRJ	Članstvo u SKJ	Članovi SK u strukturi stanovništva	Razlika: članstvo u SKJ – stanovništvo u SFRJ
BiH	Ukupno	18,7	16,3	6,5	–2,4
	Hrvati	–	–	4,1	–8,7
	Muslimani	–	–	6,0	–5,7
	Srbi	–	–	9,0	+9,8
Crna Gora		2,6	3,6	10,3	+1,0
Hrvatska		20,9	17.0	6,2	–3,9
Makedonija		8,3	6,7	6,1	–1,6
Slovenija		8,3	6,2	5,6	–2,1
Srbija	Uža Srbija	25,1	33,4	9,9	+8,3
	Kosovo	6,8	4,5	4,9	–2,3
	Vojvodina	9,2	11,2	9,1	–2,0
SFRJ		100	100	7,5	–

Navedenim pokazateljima može se dodati podatak da je, primjerice, 1981. svaki šesti Srbin bio član Saveza komunista, ali tek svaki deseti Hrvat.[1246] Iako postoje manje razlike u izračunu među autorima, to ne dovodi u pitanje statističke trendove i temeljne zaključke.

Tablica 126. Omjer udjela članstva Saveza komunista (SK) i stanovništva 1971. i 1986. iskazano indeksno (Jugoslavija = 100)[1247]

SK republike ili pokrajine	1971.	SK republike ili pokrajine	1986.
Crna Gora	169,8	Crna Gora	154,6
Uža Srbija	107,3	Vojvodina	114,2
Srbija	105,8	Bosna i Hercegovina	113,3
Vojvodina	103,5	Uža Srbija	108,6
Kosovo	101,8	Srbija	107,9
Hrvatska	97,3	Makedonija	98,3
Makedonija	95,5	Kosovo	94,4
Bosna i Hercegovina	92,6	Hrvatska	78,7
Slovenija	77,7	Slovenija	71,1

Crna Gora prednjačila je u udjelu svoga stanovništva u SKJ, a Slovenija je konstantno odudarala od prosjeka, čvrsto držeći dno na ljestvici. Podaci pokazuju da su komunisti najnegativnije trendove doživljavali u Hrvatskoj. Tako se pokazalo da

[1245] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 174.

[1246] Jelena LOVRIĆ, Nacionalna karta partije, *Danas*, 10. 12. 1985.

[1247] Podaci bez SK u JNA i SK u tijelima Federacije. Vidi: Boris VUŠKOVIĆ, Članstvo Saveza komunista Hrvatske u razdoblju 1981 – 1986. s posebnim osvrtom na gibanja ostalih republičkih i pokrajinskih organizacija SK, Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma, Zbornik, 2., Zagreb, Komunist, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić", Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1988., 324 – 342, 326.

su dvije najrazvijenije zemlje Jugoslavije imale najnegativniji odnos prema političkoj stranci koja je bila na vlasti i koja je zastupnik svih vrijednosti sustava.

Tablica 127. Članstvo SKJ prema organizacijskim podjelama i nekim pokazateljima nacionalnog sastava 1984.[1248]

Organizacijska jedinica SKJ		Broj	Postotak							
			Cr.	Hr.	Ma.	Mu.	Sl.	Sr.	Ju.	Al.
BiH		391 244	1,22	12,27	0,10	35,51	0,13	44,02	6,34	0,09
Crna Gora		73 139	84,27	1,30	0,12	6,21	0,16	2,22	3,46	2,15
Hrvatska		348 054	0,72	64,37	0,24	0,92	0,74	23,01	8,37	0,11
Makedonija		149 620	0,54	0,20	84,60	0,53	0,05	3,27	0,36	7,78
Slovenija		125 206	0,66	5,3	0,31	1,25	82,85	6,34	2,88	0,18
Srbija	Srbija	907 672	3,94	1,68	0,69	1,31	0,18	73,25	7,24	7,02
	Uža Srbija	592 741	3,17	0,81	0,64	1,51	0,19	83,14	8,92	0,54
	Kosovo	91 381	5,85	0,20	0,18	2,17	0,03	23,29	0,20	65,97
	Vojvodina	223 550	5,21	4,60	1,04	0,20	0,24	67,43	5,67	0,12
JNA		106 987	6,10	13,68	6,05	6,47	3,20	52,83	8,04	1,87
Tijela federacije		15 161	8,56	3,79	3,12	0,98	1,81	60,64	19,45	0,94
Jugoslavija		2 117 083	5,39	14,65	6,68	7,94	5,31	47,11	6,51	3,78

Najveći pad bio je u Hrvatskoj, i po udjelu u stanovništvu i po udjelu u SKJ. U SKH je i prijem novoga članstva bio najmanji, a osipanje je bilo među najvećima, što je rezultiralo stalnim smanjenjem udjela članstva SKH u SKJ. Gledajući prema nacionalnoj pripadnosti, najviše se smanjio broj Hrvata.[1249]

Osim podataka o članstvu vladajuće stranke, dobar pokazatelj odnosa pojedinih nacija prema državi i sustavu, ali i obratno, dakle države i sustava prema pojedinoj naciji, svakako je struktura vojske, koja je pozvana da brani državu i sustav. Uvjerenje javnosti da veliku većinu časnika u JNA čine Srbi i Crnogorci, što se u zatvorenim krugovima u povjerljivim razgovorima vrlo često objašnjavalo njihovom povlaštenošću i vladajućim položajem, potvrdili su podaci koji su dugo bili dostupni samo izabranima. Potkraj 80-ih ti su podaci za interne potrebe JNA i pod oznakom „vojna tajna" bili objavljeni. Da su 80-ih Srbi s Crnogorcima zauzimali dvije trećine kadra u JNA objavio je i savezni sekretar za narodnu obranu Branko Mamula. Detaljniji prikaz prema činovima pokazuje da je briga o nacionalnoj uravnoteženosti rasla s visinom čina, ali da se ni ta kategorija nije približila idealnim odnosima.[1250]

[1248] E. PUSIĆ, Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila, 135.

[1249] B. VUŠKOVIĆ, Članstvo Saveza komunista Hrvatske u razdoblju 1981 – 1986. s posebnim osvrtom na gibanja ostalih republičkih i pokrajinskih organizacija SK, 342.

[1250] D. M. ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, 120; B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 278.

Tablica 128. Nacionalna struktura profesionalnog starješinskog kadra u JNA 1981.[1251]

Nacija	Bojnici		Potpukovnici		Pukovnici		Generali	
	Idealno	Stvarno	Idealno	Stvarno	Idealno	Stvarno	Idealno	Stvarno
Cg.	90	225	158	411	60	275	4	19
Hr.	692	364	1.612	661	463	219	30	22
Ma.	209	236	366	394	140	103	9	12
Mu.	313	82	548	109	209	28	14	3
Sl.	274	68	480	142	183	72	12	12
Sr.	1 272	2 102	2 228	3 896	850	1 511	56	77
Al.	271	8	474	15	181	5	12	1
Ju.	191	360	334	422	127	123	8	7
O.	126	46	221	73	84	18	6	0

Tablica 128. potvrđuje da je većina nesrpskih naroda bila manje zastupljena, a da su Srbi i Crnogorci, ali i Makedonci, bili više zastupljeni u odnosu na njihov broj u stanovništvu Jugoslavije.

Već sam naveo da je stanje u Bosni i Hercegovini moralo imati velik utjecaj na raspoloženje u Hrvatskoj i Srbiji, a napose nacionalna struktura zaposlenih u važnim državnim službama. Ta je struktura bila vrlo neuravnotežena. Tako je u tijelima uprave i stručnim službama Bosne i Hercegovine, i to prema podacima iz 1991., posebno u Ministarstvu obrane i Ministarstvu unutarnjih poslova bilo 3,5 % manje Hrvata od pripadajuće im kvote, a Srba gotovo 8 % više. Muslimana je bilo čak 9 % manje. Statistika za Udbu, odnosno Službu državne sigurnosti MUP-a Bosne i Hercegovine, pokazuje da je od 1945. do 1991. bilo čak 66,60 % Srba i samo 23,60 % Muslimana te 9,30 % Hrvata.[1252]

Mnogi su se stanovnici identificirali s državom izjasnivši se u popisima stanovništva i drugim prigodama, gdje se tražilo nacionalno izjašnjavanje, kao Jugoslaveni. Prema Ustavu iz 1974. i njegovu članku 170. građani su se mogli nacionalno izjasniti ili ne. Za one koji se nisu htjeli nacionalno izjašnjavati u popisima su predviđene kategorije neizjašnjavanja, izjašnjavanja za Jugoslavene i regionalno izjašnjavanje. Dakle, Jugoslaveni su bili neopredijeljen ili nacionalno neizjašnjen dio populacije. Prvi put registrirani su u popisu 1961. kao nacionalno neizjašnjen dio populacije. Muslimani su 1948. popisivani kao "Hrvati-muslimani", "Srbi-muslimani" i „neopredijeljeni Muslimani", 1953. kao „neopredijeljeni Jugoslaveni", 1961. kao „'Muslimani' u smislu etničke pripadnosti", a tek 1971. i 1981. bili su popisivani kao zaseban narod. Zaključak da će se Musli-

[1251] D. M. ABAZOVIĆ, *Kadrovski rat za BiH (1945 – 1991)*, 121.
[1252] ISTO, 136, 144.

mani tretirati kao poseban narod donijet je na 17. sjednici CK SKH Bosne i Hercegovine u veljači 1968.[1253]

Iako je bilo i onih koji su izjašnjavajući se Jugoslavenom etnički identificirali, ipak su među Jugoslavenima znatno prevladavali oni s osjećajem državljanske pripadnosti. Osim političke opredijeljenosti, dakle prihvaćanja proklamiranog vrijednosnog sustava, bitni elementi pri izjašnjavanju Jugoslavenom etnički su mješovite sredine, mješoviti brakovi i obitelji, a najviše na području hrvatskog i srpskog jezika u gospodarskim i kulturno razvijenijim urbanim područjima. Iako su udjeli potomaka pojedinih naroda u formiranju Jugoslavena dijelom razmjerni njihovoj zastupljenosti u ukupnoj populaciji, potomci Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba zastupljeni su iznad prosjeka, a ispod su prosjeka Makedonci i Slovenci. Očito je da je glavna razdjelnica jezik. Prema popisu 1981. u Hrvatskoj je bilo 379 057 od 1 219 042 ukupno svih Jugoslavena u Jugoslaviji. U ukupnoj strukturi stanovništva Hrvatske bilo je 8,2 % Jugoslavena, u Bosni 7,9 %, a u Srbiji, koja je bila po tome na trećem mjestu u Jugoslaviji, bilo ih je 4,7 %. U Hrvatskoj okvir formiranja Jugoslavena bio je praktično jednak ukupnoj republičkoj nacionalnoj strukturi. Hrvati su dali 70 do 75 % Jugoslavena, Srbi 15 do 20 %, a ostale etničke skupine 5 do 10 %. Prema tome, očito je da među Jugoslavenima u Hrvatskoj, gledajući u odnosu prema strukturi cjelokupnog stanovništva, nisu se isticali potomci nijedne nacije. Kao što u ruralnoj Srbiji 1981. nije bilo Jugoslavena, tako ih nije bilo u primjetnijem broju ni u onim dijelovima Hrvatske gdje nije bilo pripadnika srpske nacionalnosti, što bi bila potvrda tezi o nacionalno miješanom sastavu stanovništva i urbaniziranosti kao važnim elementima za pojavu Jugoslavena. Izjašnjavanje Jugoslavenom bio je način da se izbjegne status manjine u nacionalno mješovitim sredinama. Međutim, postoji jedna bitna razlika između Hrvata u drugim republikama i Srba u Hrvatskoj. U Bosni i Hercegovini i Srbiji osobe kojima su roditelji bili Hrvati više su se izjašnjavale Jugoslavenima, a u Hrvatskoj su se osobe kojima su roditelji bili Srbi opredjeljivali za tu nadnacionalnu kategoriju tek nešto više od prosjeka, ali statistički zanemarivo. Taj podatak govori o tome da osjećaji podređenosti i ravnopravnosti ili afirmativnog odnosa prema državi i njezinim proklamiranim vrijednostima, očito, među raznim nacionalnostima nisu bili podjednako raspoređeni.

[1253] Stjepan ŠTERC, Etničko podrijetlo „Jugoslavena" u Hrvatskoj, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 141 – 163, 142; Ivo KORSKY, Hrvatski nacionalizam i bosansko-hercegovački muslimani, *Republika Hrvatska*, Zagreb, 7 – 22, 20; Atif PURIVATRA, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, Svjetlost, 1972., 29.

Tablica 129. Jugoslaveni po republikama 1961. – 1981. (u %)[1254]

Republika/pokrajina		Udio u republici/pokrajini			Udio u Jugoslaviji		
		1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.
Bosna i Hercegovina		8,4	1,2	7,9	87,0	16,0	26,8
Crna Gora		0,3	2,1	5,3	0,5	4,0	2,6
Hrvatska		0,4	1,9	8,2	4,9	30,8	31,1
Makedonija		0,1	0,2	0,7	0,4	1,3	1,2
Slovenija		0,2	0,4	1,4	0,9	2,5	2,1
Srbija	Srbija	0,3	1,5	4,7	6,3	45,3	36,2
	Uža Srbija	0,2	1,4	4,8	3,7	27,8	22,3
	Kosovo	0,8	0,1	0,2	1,6	0,3	0,2
	Vojvodina	0,2	2,4	8,2	1,0	17,2	13,7
Jugoslavija		1,7	1,3	5,4	100	100	100

Prema zadnjem popisu za vrijeme Jugoslavije 1991., broj Jugoslavena u Hrvatskoj se sa 379 057 u 1981. smanjio na 106 041. Na osnovi čvrstih pokazatelja pretpostavlja se da ih je 56 243 prešlo u skupinu „nisu se izjasnili", a 216 773 nacionalno se opredijelilo. Od 106 041 preostalih Jugoslavena u Hrvatskoj, prema nekim procjenama, bilo je otprilike 75 000 Srba, dakle čak 70,7 %. Očito je da je među onima koji su se opredijelili prema nacionalnosti svojih predaka, neusporedivo najviše bilo Hrvata.[1255]

Osim navedenih utjecaja, vrijednosnog opredjeljivanja i neodlučnosti zbog različitog podrijetla roditelja, jugoslavenstvo je bilo i izraz prilagođavanja poželjnom tipu ponašanja, zbog vjerovanja da će to donijeti koristi.[1256]

S obzirom da se prema popisu iz 1981. moglo i regionalno izjašnjavati, zanimljivo je da se u Hrvatskoj tako opredijelilo 8 657 osoba, što je bilo 0,2 % stanovništva Hrvatske, a u popisu 1991. povećao se taj broj za pet puta i popeo se na 45 493 ili 0,9 %.[1257]

Bitan element svjetonazora svakog pojedinca njegov je odnos prema religiji. Jedna anketa otkriva velike razlike među republikama i pokrajinama i na tom području. S obzirom na vrlo niski postotak onih koji su se izjasnili kao vjernici može se postaviti pitanje o iskrenosti ili neiskrenosti ispitanika, dakako, zbog mogućeg davanja poželjnog odgovora u sustavu u kojem javno izjašnjavati se vjernikom nije bila

[1254] S. ŠTERC, Etničko podrijetlo „Jugoslavena" u Hrvatskoj, 146; R. PETROVIĆ, Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj (Prema popisima stanovništva 1948 – 1981. godine), 259.

[1255] Stanko ŽULJIĆ, *Velikosrpski etnos i velikosrpstvo*, Zagreb, AGM, 1997., 192, 194.

[1256] Andrej SIMIĆ, Nacionalizam kao folk ideologija: slučaj bivše Jugoslavije, u: *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, prir. Joel M. Halpern, David A. Kideckel, Beograd, Samizdat B92, 2000., 138 – 1153, 142.

[1257] *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991.*, 9.

preporuka za napredovanje u društvu. Međutim, taj je problem tištao, vjerojatno, manje-više ispitanike iz svih republika i pokrajina.

Tablica 130. Postotak ispitanika koji su se izjasnili kao vjernici u anketi iz 1985. (u %)[1258]

Republika/pokrajina	%
Kosovo	44
Hrvatska	33
Slovenija	26
Makedonija	19
Bosna i Hercegovina	17
Srbija	11
Vojvodina	10
Crna Gora	10

Religioznost je nakon dolaska komunista na vlast naglo opadala, a sekularizacija je bila najjača u gradovima. Najizraženija je bila među pravoslavcima, a najmanje vidljiva među muslimanima. Prema istraživanju iz 1985. – 1986., rađenom na uzorku od 6 500 mladih u Jugoslaviji, 62,3 % religioznih bilo je iz katoličkih obitelji, 43,8 % iz muslimanskih, a samo 26,2 % iz pravoslavnih obitelji.[1259]

Stanje pismenosti u Jugoslaviji bitno se poboljšalo u odnosu na razdoblje neposredno nakon rata. Prema podacima za 1971., a napose za 1981., može se zaključiti da su unatoč znatnom poboljšanju i smanjivanju razlika i dalje postojale podjele na razvijeni sjever i nerazvijeni jug, osim što se Slovenija gotovo približila 100 % pismenosti.

Tablica 131. Pismenost u Jugoslaviji 1971. i 1981. – poredano prema broju nepismenih 1981. (u %)[1260]

Republika ili pokrajina	1971.				1981.
	Nepismeni	Hrvati	Srbi	Muslimani	Nepismeni u %
Slovenija	1,1	–	–	–	0,8
Hrvatska	9,0	7,9	15,2	–	5,6
Vojvodina	9,0	–	–	–	5,8
Crna Gora	16,7	–	–	–	9,4
Srbija	17,3	–	–	–	10,9
Makedonija	18,1	–	–	–	10,9
Uža Srbija	17,6	–	–	–	11,1
Bosna i Hercegovina	23,2	21,3	23,4	24,9	14,5
Kosovo	31,5	–	–	–	17,6
Jugoslavija	15,1	–	–	–	9,5

[1258] *Intervju*, 28. 3. 1986., prema: S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 155.
[1259] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 153.
[1260] *Statistički kalendar Jugoslavije 1984*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1984., 33; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 539.

Dostupni podaci dopuštaju i uvid u razlike u pismenosti prema nacionalnostima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Vidljivo je da je postotak nepismenih među Srbima u Hrvatskoj bio dva puta veći nego među Hrvatima, a da je razlika među trima nacionalnostima u Bosni i Hercegovini gotovo zanemariva.

Jedan od pokazatelja napretka određenog društva jest i prodaja i čitanost novina. Prema uneskovim standardima 100 novina na 1 000 stanovnika donji je prag zadovoljavajuće obaviještenosti.

Tablica 132. Prodani primjerci novina 80-ih (usporedba s najrazvijenijim državama)[1261]

Republika	Prodani primjerci novina na 1 000 st.	Država	Prodani primjerci novina na 1 000 st.
Hrvatska	163	Japan	575
Slovenija	144	DR Njemačka	530
Crna Gora	116	Švedska	524
Srbija bez pokrajina	114	V. Britanija	421
Vojvodina	113	SSSR	405
Bosna i Hercegovina	105	ČSSR	318
Makedonija	53	SAD	269
Kosovo	31		

Razlike među republikama pojavile su se i u udžbenicima povijesti, i to ne samo u prikazu starijih razdoblja povijesti Jugoslavije, nego i u obradi povijesti SKJ. Možda bi razlike u spominjanju najvažnijih osoba bile nešto manje da je bio ujednačeniji pristup u „personaliziranju" povijesti. Primjer različitih pristupa jesu udžbenici za Hrvatsku i za Srbiju. Tako se Stjepan Radić u hrvatskom udžbeniku pojavljuje 32 puta, a Nikola Pašić 23 puta, a u udžbeniku za Srbiju ni Radić ni Pašić uopće se ne spominju. Međutim, kvantitativna analiza spominjanja vodećih jugoslavenskih komunističkih ličnosti, koji su bili na simboličkoj razini sinonimi Jugoslavije, bratstva, zajedništva i komunizma, kao što su bili J. Broz Tito i E. Kardelj, u srednjoškolskim udžbenicima početkom 80-ih, dokaz je da ni tu nije bilo zajedništva.

[1261] *Enciklopedija Jugoslavije, 6, Jap – Kat*, 573.

Tablica 133. Spominjanje Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja u srednjoškolskim udžbenicima u Jugoslaviji početkom 1980-ih godina[1262]

Republika/pokrajina		Josip Broz Tito	Edvard Kardelj
Bosna i Hercegovina		76	0
Crna Gora		49	2
Hrvatska		205	7
Makedonija		137	6
Slovenija		107	14
Srbija	Uža Srbija	65	0
	Kosovo	33	1
	Vojvodina	98	0
Ukupno		770	30

Čak ni J. Broz Tito i E. Kardelj nisu više svim komunistima u Jugoslaviji značili isto, a njihova je riječ, dakako, bila odlučujuća u odobravanju udžbenika.

SOCIJALNO-KULTURNO STANJE

Prema gospodarskim rezultatima Hrvatska je u federativnoj Jugoslaviji ostvarila znatan porast i od slabo razvijene agrarne zemlje sa zaostalom industrijom postala je srednje razvijena industrijska zemlja. U nešto više od tri desetljeća, od 1948. do 1984., broj poljoprivrednog stanovništva znatno se smanjio i sa 2 505 015 pao na 668 000 ili, u postocima izraženo, sa 66,3 % pao je na 15,2 %.[1263]

Visokim stopama rasta industrija je postala dominantna u strukturi ukupne proizvodnje. Visok rast ostvaren je i u trgovini i prometu, a poljoprivreda se skromnije razvijala. Osim industrijske proizvodnje iznimno brzo razvijali su se osnovna sredstva proizvodnje i zaposlenost. Nešto sporiji rast Hrvatska je imala u društvenom proizvodu. Udio investicija bio je stalno visok, iako ispod jugoslavenskog prosjeka, a 70-ih godina investicije su bile još veće. Iako je učinjen veliki tehnološki napredak, napredak u produktivnosti rada bio je nešto manji, što je bila posljedica niske učinkovitosti investicija i razvoja temeljenog na jeftinoj radnoj snazi.

[1262] Istraživanje „Jugoslavensko i nacionalno u udžbenicima historije za srednje usmjereno obrazovanje" proveli su zajednički timovi filozofskih fakulteta u Zagrebu i Beogradu pod vodstvom Nikše Stančića, Đorđa Stankovića, Marijana Maticke i Drage Roksandića. Prema: Đorđe STANKOVIĆ, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, Beograd, Rad, 1988., 92.

[1263] *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske. Geografska analiza*, 53; *Enciklopedija Jugoslavije, 5, Hrv – Janj*, 249.

Tablica 134. Udio poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj 1971. – 1981. – 1991. (teritorijalni ustroj iz 1991.)[1264]

Županija	1971.	1981.	1991.
Grad Zagreb	3,7	1,9	1,0
Primorsko-goranska	3,0	1,1	1,2
Splitsko-dalmatinska	17,7	4,8	2,4
Šibensko-kninska	22,0	5,9	2,6
Istarska	17,1	6,5	3,5
Dubrovačko-neretvanska	23,1	9,7	5,1
Zadarska	29,9	12,1	6,8
Karlovačka	36,4	20,7	9,7
Osječko-baranjska	28,5	16,3	10,7
Brodsko-posavska	35,1	19,7	12,1
Međimurska	41,3	22,1	12,7
Krapinsko-zagorska	48,2	24,1	12,9
Ličko-senjska	40,1	23,8	12,9
Zagrebačka	47,1	24,8	13,2
Vukovarsko-srijemska	31,1	20,5	14,1
Varaždinska	44,4	24,8	14,3
Požeško-slavonska	44,0	25,1	15,6
Sisačko-moslavačka	44,1	24,1	15,7
Virovitičko-podravska	51,2	33,6	26,3
Bjelovarska-bilogorska	55,8	38,1	26,6
Koprivničko-križevačka	60,8	42,6	29,7
Ukupno	29,1	15,0	9,1

Tablica 135. Osnovni pokazatelji razvoja Hrvatske 1955. – 1987. (Jugoslavija = 100)[1265]

Pokazatelj	1955.	1987.
Radnici na 1 000 stanovnika	119	119
Radnici na 1 000 stanovnika radnog uzrasta	114	118
Radnici u industriji i rudarstvu na 1 000 stanovnika radnog uzrasta	119	106
Društveni proizvod po stanovniku	122	127
Društveni proizvod industrije i rudarstva po radniku	102	104
Bruto investicije po stanovniku	97	118
Osnovna sredstva društvenog sektora gospodarstva po stanovniku	121	128
Osnovna sredstva društvenog sektora gospodarstva po radniku	100	109

[1264] Anđelko AKRAP, *Stanovništvo u Hrvatskoj kroz stoljeća*, rukopis. Autor mi je ustupio svoje podatke iz rukopisa, na čemu mu i ovdje izražavam veliku zahvalnost.

[1265] Jakov SIROTKOVIĆ, *Ekonomska politika Jugoslavije od 1945. do 1988. – ciljevi i rezultati*, Zagreb, HAZU, 1989., 89.

Međutim, nakon 1979. hrvatsko gospodarstvo ima znatno sporiji rast, a ponegdje čak stagnira.[1266]

Osim općeg razvoja u Hrvatskoj je provedena velika promjena strukture gospodarstva.

Tablica 136. Strukturne promjene u Hrvatskoj (u %)[1267]

Grana	Društveni proizvod			Zaposlenost		
	1960.	1981.	1987.	1960.	1981.	1987.
Poljoprivreda	21,0	11,5	9,9	55,5	24,5	13,8
Industrija	46,5	41,4	42,5	21,1	34,0	37,7
Prerađivačka industrija	–	27,9	32,1	–	25,0	28,6
Uslužni sektor	32,5	47,1	47,6	23,4	41,8	48,5

Udio poljoprivrede i dalje je ubrzano opadao, a unutar industrijskog razvoja prerađivačka industrija naglo je rasla. Visok rast imao je i uslužni sektor.

Hrvatska je bila vrlo neujednačeno razvijena. Kao i u drugim zemljama, urbaniziranost nekog prostora najbolji je pokazatelj razvoja. Oko tri najveća hrvatska grada, Zagreba, Splita i Rijeke, a riječko je šire područje zauzelo drugo mjesto među najrazvijenijima, dakle ispred mnogoljudnijeg Splita i njegove okolice – stvorila su se gospodarski najjača područja. Od tog pravila odudara samo Osijek, koji se, unatoč tome što je po broju stanovnika bio četvrti hrvatski grad po veličini, prema gospodarskoj razvijenosti našao iza Siska. Očito je jaka industrija Siska i okolice bila presudna u odnosu na osječku poljoprivrednu strukturu.

Usporedba razine razvoja moguća je prema općinama, kao i prema zajednicama općina, koje su bile dio teritorijalnog ustroja Hrvatske od 1974. do 1990. Osnovano je devet takvih zajednica prema regionalnoj pripadnosti. Godine 1986. općine užega zagrebačkoga gradskoga područja osnovale su Gradsku zajednicu općina, koje su 1990. spojene u jedinstvenu općinu Grad Zagreb.[1268]

Najrazvijenije općine bile su općine s prevlašću industrije, prometa i turizma. Dakako, općine bez tih grana, a sa slabo razvijenom poljoprivredom, našle su se na popisu gospodarski nedovoljno razvijenih krajeva.

[1266] J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo 1945. – 1992. Ekonomski uzroci sloma Jugoslavije i oružane agresije na Hrvatsku*, 13.
[1267] ISTO, 17.
[1268] *Hrvatske županije kroz stoljeća*, 130.

Tablica 137. Lista Zajednica općina prema razvijenosti u 1984.[1269]

Zajednice općina	Sintetički pokazatelj	Društveni proizvod	Zaposleni u društvenom sektoru	Korigirani ukupni narodni dohodak	Vlastiti prihodi, proračun SIZ-a obrazovanja i zdravstva
GZO Zagreb	132,33	136,49	121,94	123,60	147,28
Rijeka	125,97	128,80	122,90	121,96	130,22
Split	92,54	89,47	93,87	92,25	94,57
Zagreb	90,72	94,14	90,32	95,04	83,39
Sisak	88,39	90,89	90,00	90,06	82,61
Osijek	88,07	87,87	90,97	93,89	79,56
Varaždin	82,87	74,61	95,81	86,82	74,25
Karlovac	82,47	73,07	96,45	80,49	79,85
Bjelovar	76,53	79,10	74,84	83,26	68,92
Gospić	67,89	59,82	82,26	65,51	63,95
Hrvatska	100	100	100	100	100

Tablica 138. Lista općina Hrvatske prema razvijenosti 1984. (Hrvatska = 100)[1270]

Općine	SP	općine	SP	općine	SP	općine	SP
1. Ivanić Grad	189,75	26. Trogir	103,23	51. Vinkovci	83,36	76. Biograd	68,56
2. Poreč	169,21	27. Varaždin	101,70	52. Bjelovar	83,24	77. Gospić	67,38
3. Buje	152,79	28. Dugo Selo	101,11	53. Garešnica	82,38	78. Gr. Polje	66,30
4. Rijeka	138,43	29. Valpovo	100,55	54. Petrinja	82,19	79. Jastrebarsko	65,02
5. Cres – Lošinj	136,07	30. Pazin	99,47	55. Pregrada	80,06	80. Đakovo	64,73
6. Rovinj	129,23	31. B. Manastir	98,84	56. Ogulin	79,54	81. Đurđevac	64,68
7. Pula	128,86	32. Vrbovsko	98,29	57. Virovitica	78,87	82. Vrgorac	63,92
8. Ploče	127,96	33. Senj	97,27	58. Klanjec	78,13	83. Županja	63,35
9. Krk	121,78	34. Čabar	95,31	59. Čakovec	77,94	84. Ozalj	63,27
10. Rab	118,04	35. Novska	93,64	60. Vrbovec	77,77	85. Otočac	63,02
11. Opatija	117,15	36. Zadar	93,54	61. Pakrac	77,76	86. Glina	62,26
12. Labin	116,13	37. Omiš	93,06	62. Našice	77,53	87. Novi Marof	61,70
13. Vukovar	115,84	38. Krapina	92,18	63. Daruvar	76,67	88. Križevci	60,30
14. Dubrovnik	115,26	39. Kutina	91,92	64. Zelina	75,95	89. Vrginmost	59,43
15. Makarska	114,44	40. Orahovica	90,42	65. Vis	75,70	90. Vojnić	58,89
16. Crikvenica	113,08	41. Brač	90,27	66. D. Resa	75,35	91. Gračac	58,62
17. Split	111,90	42. Hvar	89,32	67. Kostajnica	73,99	92. Sinj	55,54
18. Buzet	110,48	43. Koprivnica	89,05	68. Z. Bistrica	73,51	93. Obrovac	55,51
19. Šibenik	108,75	44. D. Miholjac	87,90	69. Knin	72,38	94. Drniš	51,98
20. Delnice	108,05	45. Pod. Slatina	87,75	70. Pag	70,63	95. Dvor	50,21

[1269] Lista se temelji na sintetičkom pokazatelju, tj. aritmetičkoj sredini ostalih pokazatelja navedenih u tablici. Vidi: *Delegatski vjesnik*, Zagreb, 9. 1. 1989., Prijedlog zakona o privredno nerazvijenim krajevima SR Hrvatske u razdoblju od 1986. do 1990. godine, 34.

[1270] Lista se temelji na sintetičkom pokazatelju (SP), tj. aritmetičkoj sredini pokazatelja društvenog proizvoda, zaposlenih u društvenom sektoru, korigiranom ukupnom narodnom dohotku te podacima o vlastitim prihodima, proračunu SIZ-ova obrazovanja i zdravstva. Vidi: *Delegatski vjesnik*, Zagreb, 9. 1. 1989., Prijedlog zakona o privredno nerazvijenim krajevima SR Hrvatske u razdoblju od 1986. do 1990. godine, 34.

21. Korčula	106,85	46. T. Korenica	87,61	71. Požega	70,51	96. Slunj	49,27
22. Sisak	106,73	47. Ludbreg	86,38	72. N. Gradiška	70,03	97. Benkovac	48,80
23. Karlovac	105,61	48. Sl. Brod	85,95	73. Ivanec	69,26	98. Lastovo	47,46
24. Metković	104,13	49. D. Stubica	85,73	74. Čazma	69,26	99. Imotski	39,58
25. Osijek	104,06	50. Zabok	85,09	75. D. Lapac	68,98		

Status nerazvijenih općina prema nekoliko kriterija dobilo je 29 općina. Tako je taj status prema kriteriju nedovoljno razvijenog kraja, koji je obuhvatio općine do 65 % sintetičkog pokazatelja, dobilo 19 najnerazvijenijih općina, uključujući općinu Jastrebarsko. Na temelju prijelaznog razdoblja isti status dobile su općine Grubišno Polje, Čazma, Ivanec i Kostajnica. Vis i Lastovo, koji je ionako zadovoljavao prvi kriterij, u popis su ušle na temelju specifičnog tretmana. Na temelju kriterija razvijenosti do 70 % sintetičkog pokazatelja u status nerazvijenih uključena je i zajednica općina Gospić s općinama Gračac, Otočac, Gospić, Donji Lapac i Titova Korenica, s time da su prve dvije općine zadovoljavale i prvi kriterij nerazvijenosti. Te su općine zauzimale 31,6 % površine Hrvatske i 15,5 % ukupnog stanovništva.[1271]

Jedna od najboljih grana hrvatskog gospodarstva bio je turizam. Broj turističkih postelja, turista i noćenja rastao je strelovitom brzinom.

Tablica 139. Broj turističkih noćenja u Hrvatskoj 1970. – 1990.[1272]

Godina	Broj postelja	Broj turista	Broj stranih turista	% stranih turista
1970.	–	4 805 000	2 774 000	57,7
1975.	616 000	6 453 000	3 445 000	53,4
1980.	692 000	7 929 000	4 007 000	50,5
1985.	820 000	10 125 000	5 556 000	54,9
1990.	862 000	8 497 000	5 020 000	59,1

Možda je jedan od najvažnijih deklarativnih zahtjeva komunističkog režima bio zahtjev za ukidanjem povlastica, osobito povlastica povezanih s podrijetlom i imovinskim stanjem. Već sam naveo podatke o raslojenosti društva. Iako nije bilo velikih imovinskih razlika, poput onih u kapitalističkom svijetu, jer nije bilo privatnog vlasništva nad velikim tvornicama i poduzećima, izrazitije su bile razlike zbog nejednakosti u vezi s mogućnošću školovanja, pronalaženja posla i stambene segregacije. U gradovima se sačuvala ili pojačala podijeljenost na elitne dijelove s velikim kućama, stanovima i svom komunalnom opremom, i na predgrađa, koja

[1271] ISTO.

[1272] Zlatko PEPEONIK, Općina Gradac u turizmu Hrvatske, *Hrvatski rasadnik, Zbornik članaka znanstvenog skupa Gornje makarsko primorje, Gradac – Zaostrog, 26.9. – 27.9. 1996.*, ur. Zdenko Radelić, Zagreb, Gornjomakarska općina Gradac i prijatelji, 1999., 261 – 270.

često nisu imala vodovod, kanalizaciju ni javni prijevoz. Primjer takva „divljeg naselja" jest Kozari Bok u industrijskoj četvrti Zagreba. Počelo se izgrađivati 1950., a intenzitet gradnje i naseljavanja naglo se ubrzao od 1961. do 1965.[1273]

Unatoč modernizaciji društva u Hrvatskoj, sustav običajenog prava, koji je imao korijene u prošlosti i koji se oslanjao na obiteljske veze, često je bio jači od pravnog sustava. Štoviše, mnogi su državu i društvene institucije koristili u privatne svrhe, izgradivši povlastice mimo svih pravila i zakona. Mnoge povlastice izvirale su iz političke moći, iako je svaki važniji položaj u društvu omogućivao preko sustava rodbinskih, prijateljskih ili profesionalnih veza korištenje povlastica za zatvoreni krug ljudi, napose na području zdravstva, školstva i zapošljavanja. Primjerice, u knjizi generala Branka Mamule mogu se naći zanimljivi podaci o vrhunskoj liječničkoj njezi za visoko rangirane umirovljene časnike JNA.[1274]

Istraživanja su pokazala da je još 1967. u Jugoslaviji, a nema razloga vjerovati da je u Hrvatskoj bilo drukčije, stari komunistički i partizanski kadar prevladavao među političkom elitom, ali da je njihov broj bio bitno manji u gospodarstvu, prosvjeti i kulturi. Tako je među vodećim političarima, dakle u vrhu SK, bilo 92 % onih koji su u stupili u KPJ do kraja 1944., među vrhunskim gospodarstvenicima takvih je bilo samo 23 %, a u prosvjeti i kulturi 30 %.[1275]

Među mnogim pokazateljima promjena, a napose poboljšanja standarda svakako su i podaci, primjerice, o kvaliteti liječenja. Takvi su i podaci o broju stanovnika na jednu postelju u bolnici, broju porođaja uz stručnu pomoć i broju stanovnika na jednog liječnika. Tako je Hrvatska 1983. godine imala 448 stanovnika na jednog liječnika (1952. = 1947), a 1982. godine 99,4 % stručnih porođaja (1952. = 59,6). Očekivana dužina života narasla je od 1953. do 1981. sa 59 na 63 za muškarce i sa 67 na 75 za žene. O razvoju govore i podaci o obrazovnoj razini. Nepismenog stanovništva 1981. godine bilo je 5,6 % (1948. = 15,6 %).[1276]

Spomenuo sam već razliku u kvaliteti stanovanja, što je bilo najviše izraženo u gradovima, gdje se i najviše gradilo. U Hrvatskoj je nakon rata postupno rastao broj izgrađenih stanova, a stanogradnja je dosegnula vrh 1974., kada je završeno 34 652 stana (1953. = 9123). Nakon toga izgradnja postupno opada, napose 80-ih godina, a 1989. izgrađeno je samo 20 341 stanova. Prosječna veličina stambene

[1273] S. ŠUVAR, *Između zaseoka i megalopolisa*, 157.

[1274] E. KRALJEVIĆ, Jugoslavija njihove mladosti (ili: mitovi o „samoupravnom" socijalizmu), 8; B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 52.

[1275] M. ZVONAREVIĆ, *Socijalna psihologija*, 349.

[1276] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 778, 782; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 355; *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1., 65.

površine po stanovniku povećana je sa 9,8 m^2 godine 1951. na 21,8 m^2 početkom 1991. godine.[1277]

Tablica 140. Pokazatelji standarda stanovanja u Hrvatskoj 1971. – 1991.[1278]

Godina	Stanovi	Prosječna površina stana po stanovniku u m^2	Prosječan broj osoba po stanu
1971.	1 189 000	14,1	3,7
1981.	1 381 000	19,6	3,3
1991.	1 782 000	21,8	2,7

Premda se ne može govoriti o ekonomskoj visini stanarine, 1965. ona je povećana za 28 %, a do 1971. povećana je još za tri puta. Dostigla je blizu 13 % prosječne plaće u gospodarstvu Hrvatske, a već 1986. pala je na samo 3,48 % prosječne plaće. To je bila najniža stanarina koju je statistika ikad zabilježila.[1279]

Struktura osobne potrošnje pokazuje porast standarda u Hrvatskoj 70-ih, što je najočitije iz podatka o padu izdvajanja za hranu, koja su bila mnogo veća nego u razvijenijim društvima, ali isto tako naglo pogoršanje 80-ih, kada je skupoća prehrane prešla vrijednosti iz 1965. S obzirom na to da je plaća jedva prikrivala troškove života, struktura više govori o nužnosti izdvajanja prema cijenama potrepština i usluga, nego o nekoj većoj promjeni vrijednosne orijentacije u društvu, koje bi postalo sklonije, primjerice, kulturi nego piću.

Tablica 141. Struktura osobne potrošnje u Hrvatskoj 1970. – 1990.[1280]

Troškovi	1965.	1970.	1980.	1986.	1990.
Prehrana	48,0	41,0	39,6	44,3	50,6
Odjeća i obuća	16,0	13,2	11,4	11,2	14,6
Kultura i razonoda	7,0	6,8	6,5	4,3	4,4
Ogrjev i rasvjeta	5,5	4,6	6,0	7,3	4,0
Stan i održavanje	5,2	6,4	4,5	3,0	2,1
Pokućstvo i oprema	4,5	4,5	5,0	4,2	2,9
Higijena i zdravlje	2,9	3,9	4,3	3,6	3,3
Piće	2,8	3,4	3,5	6,2	5,5
Promet i PTT usluge	2,7	8,5	10,8	8,5	7,5
Pušenje	2,5	2,6	2,4	2,2	1,4
Ostalo	3,8	5,1	6,0	5,2	3,7
Ukupna potrošnja	100	100	100	100	100

[1277] G. JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, 44, 45; *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1., 65.

[1278] G. JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, 68.

[1279] ISTO, 33.

[1280] Razvrstano prema visini potrošnje u 1965., osim kategorije „ostalo". Vidi: G. JELINIĆ, *Kako riješiti stambenu krizu*, 56.

Promjene načina života, od odlazaka iz rodnog mjesta zbog zaposlenja, utjecaj medija, napose televizije, ali i masovnog dolazaka stranih gostiju, ostavilo je tragove na opće kulturno stanje u Hrvatskoj, napose na svakodnevne običaje ljudi. Jedan od pokazatelja promjena bilo je i napuštanje tradicionalne ili seljačke nošnje. U Jugoslaviji je, primjerice, 1958. prodano oko 7 milijuna cipela i 6 milijuna opanaka, a već 1968. nešto više od 17 milijuna cipela i 7 milijuna opanaka.[1281] Istraživanja u Hrvatskoj iz 1971. pokazala su da je postotak onih koji su se, prema vlastitom mišljenju, oblačili gradski ili više gradski, neznatno veći od onih koji su se oblačili seoski ili više seoski.

Tablica 142. Način oblačenja u Hrvatskoj 1971.[1282]

Način oblačenja	%
Gradski ili više gradski	51
Seoski ili više seoski	40
Bez preciznog odgovora	9
Ukupno	100

Kao što je već spomenuto bitan element svjetonazora svakog pojedinca njegov je odnos prema religiji, a stanje religioznosti pokazatelj stanja u društvu. Za stanje u Hrvatskoj dobar je pokazatelj jedno istraživanje u Dalmaciji iz 1985., koje je pokazalo da je od 1968. do 1985. narasla religioznost. Tako se 1968. godine 32 % mladih deklariralo kao vjernici, a 1985. taj postotak narastao je na 52 %. Te godine obavljeno je i istraživanje osmrtnica u tisku, koje je pokazalo da je bilo 46 % religioznih i 54 % indiferentnih ili ateista. Potvrdilo se i pravilo da su gradske sredine i mladi manje religiozni. Dakako, i za te podatke važi napomena u vezi s iskrenošću u izjašnjavanju, a moguća je i usporedba s anketom provedenom iste 1985. godine, a koja je spomenuta na prethodnim stranicama.[1283]

Religiozna uvjerenja, proglašavana osobnim uvjerenjem svakog pojedinca, u najvećoj mogućoj mjeri zadržavana su unutar crkve ili obitelji. Sloboda vjerskog djelovanja mjerena je političkim mjerilima, a svaka vjerska djelatnost kao moguća oporbena djelatnost. I dalje je zabrana uplitanja crkve u politička pitanja bila motivirana nastojanjem vlasti da je drži na marginama društvenog utjecaja. Ipak, rigoroznost države u tumačenju ustavnih odredbi nije bila usporediva s prethodnim razdobljima. Osim vjerskog tiska, knjiga i ploča, u javnosti je religija bila prisutna i u kioscima i knjižarama, gdje su se prodavale čestitke za vjerske praznike. Zanimljivo je da na Osmom kongresu SKH, održanom od 24. do 26. travnja 1978.,

[1281] S. ŠUVAR, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, 116.
[1282] M. ZVONAREVIĆ, *Socijalna psihologija*, 419.
[1283] *Nedjeljna Dalmacija*, 21. 4. 1985. Vidi: S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 153.

nitko nije govorio o crkvi ili religiji, što je na prijašnjim kongresima bilo uobičajeno. Čini se kao da je uvjerenje o uspješnoj povijesnoj misiji jugoslavenskih komunista sve više sužavalo sposobnost kritičkog mišljenja, pa su mnogi komunisti vjerovali da njihovi dalekosežni ciljevi već postaju stvarnost. Među njima je bio i Branko Puharić, delegat iz Zagreba.

Tablica 143. Vjernici i nevjernici u Hrvatskoj 1953. – 1984. prema različitim popisima i istraživanjima (u %) [1284]

Religioznost	1953.	1964.	1969.	1984.
Vjernici	87	70,3	53,1[1]	45,0[1]
			38,8[2]	51,9[2]
Indiferentni ili neodlučni	–	0,5	32,1[1]	37,0[1]
			43,7[2]	27,4[2]
Ateisti	13	29,2	14,2[1]	18,0[1]
			17,5[2]	18,6[2]

> „Naš je radni čovjek najobrazovaniji radnik današnjeg svijeta. On sve više zna zakonitosti društvenog razvitka, sve više ulazi u složenost realnih društveno-ekonomskih odnosa u radnoj organizaciji, zna kategorijalni sustav ekonomskih i financijskih istraživanja, sve više sam (bez posrednika) stvara vlastite sudove o konkretnim društvenim situacijama." [1285]

Dakako, takvom čovjeku više nije trebalo tumačiti marksističke postavke o religiji kao društvenom fenomenu uvjetovanom zaostalošću nekog društva, nepravednim društvenim odnosima i otuđenjem čovjeka. Jedini koji je ipak smatrao važnim spomenuti pretjeranu prisutnost u javnosti vjerskih tiskovina bio je Slavko Zlatić, glazbenik iz Pule, koji se kao gost Kongresa pozabavio šundom.

> „Povodom Nove godine već godinama nigdje ne možete nabaviti kulturnu razglednicu a da ne kupite one nesretne božićne janjce i cvjetiće s natpisom 'Sretan Božić' i što sve ne." [1286]

Svoju kritiku da takve razglednice ne tiskaju samo „pojedinci-privatnici", nego i „naša poduzeća" i „naše izdavačke kuće", povezao je s tvrdnjom da je riječ o nepri-

[1284] Za 1953. i 1964. prema popisima i istraživanju na razini Jugoslavije. Vidi: R. RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 – 1970.*, 1., 141; *Yugoslavia, East-Central Europe Under the Communists*, 83; *Šesti kongres SKH, Zagreb, 5 – 7. XII 1968.*, *Stenografske bilješke*, 1., 21. Za 1969.: 1 – zagrebačka regija, 2 – srednjoškolci zagrebačke regije; za 1984.: 1 – zagrebačka regija, 2 – srednja škola u Splitu. Vidi: S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 153; Štefica BAHTIJAREVIĆ, *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, 1975., 125.

[1285] *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978.*, *Stenografske bilješke*, 3., 242.

[1286] *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978.*, *Stenografske bilješke*, 2, 401.

kladnom odgoju mladih i važnosti da se društvo razvija i da „ide naprijed". Međutim, S. Zlatić upozorio je i na loš te jednostran filmski i glazbeni program.

> „Katkad mi se čini da smo kolonija SAD što se filmova tiče, isto onako kao što smo kolonija u pogledu disko-klubova i u nekim domovima kulture, kolonija angloameričkih šlagera koje vrtimo od jutra do mraka, i to serviramo našoj omladini." [1287]

Čini se, ipak, da unatoč velikom naporu komunista da preobraze hrvatsko društvo, ono se u načinu prihvaćanja masovne kulture nije puno razlikovalo od drugih društava u okruženju. Međutim, za razliku od napada na „angloameričku" zabavnu glazbu, Zlatićeva kritika masovne prisutnosti „pseudo-narodne" glazbe na radiostanicama imala je mnogo veću podršku. Naime, u Hrvatskoj se razvio veliki otpor protiv tzv. novokomponirane glazbe, napose one pod utjecajem orijentalnih melodija, ali više u „službenim" krugovima i među obrazovanijim slojevima stanovništva, koji su se distancirali od svake sličnosti sa stanjem u istočnim susjednim republikama. Primjerice, takvu glazbenu vrstu, koju su karakterizirali sentimentalni i lako pamtljiv tekst s motivom vječno nesretnih ljudi te jednostavna melodija, Radio-Zagreb kao ni Televizija Zagreb nisu emitirali, osim onih u tradiciji umjetnički ambicioznijih i zanatski zahtjevnijih hrvatskih klapskih pjesama. Međutim, pojedine lokalne stanice, napose Radiostanica Velika Gorica i neke iz bjelovarske regije, nisu jako zaostajale za radio-stanicama u Bosni i Hercegovini i Srbiji u populariziranju takve glazbe. Novokomponirana glazba imala je za podlogu „pravi folklor", bila je živa i svakodnevna, ali stvarana u glazbenim krugovima s nižom profesionalnom razinom često je poprimala karikaturalne oblike. Ta se vrsta glazbe poistovjećivala s doseljenicima iz Bosne i Hercegovine i Srbije, s pridošlicama sa sela i niže obrazovanim slojem društva, koji su takvu glazbu najviše prihvaćali i s njome se identificirali.[1288]

DEMOGRAFSKE PROMJENE

S obzirom na razinu istraženosti mnogi podaci u ovom poglavlju odnosit će se samo na stanje do 1981., a ponegdje i na stanje do 1991.
Prema popisima stanovništva Hrvatska je 1971. godine imala 4 426 221 stanovnika, 1981. godine 4 601 469 stanovnika, a 1991. godine 4 784 265 stanovnika. Stanovništvo Hrvatske u Jugoslaviji 1948. godine činilo je 23,9 % ukupnog stanovništva, 1971. godine 21,6 %, a 1981. godine 20,5 %. Hrvatska je imala najmanje po-

[1287] ISTO, 400.

[1288] *Kulturna politika i razvitak kulture u Hrvatskoj („Crvena knjiga" i drugi dokumenti)*, Zagreb, Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, RSIZ u oblasti kulture, Zavod za kulturu Hrvatske, 1982., 191; D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 150.

većanje od svih republika i pokrajina. Ukupno povećanje broja stanovništva 1981. u odnosu na 1948. iznosilo je 21,7 %. Međutim, treba naglasiti da su popisom iz 1991., kao i onima iz 1971. i 1981., obuhvaćeni i građani na „privremenom radu" u inozemstvu, kao i njihove obitelji. Dakle, broj popisanih odnosi se na one sa stalnim prebivalištem, a ne na prisutno stanovništvo, kao što se mjeri prema metodologiji OUN-a. S obzirom na to da je takvih koji su živjeli u inozemstvu bilo 285 216, te je godine Hrvatska zapravo imala 4 499 049, a ne 4 784 265 stanovnika.[1289]

Prema regijama, odnosno županijama, broj stanovništva bio je vrlo različit, što je bila posljedica više čimbenika, od veličine županije do razine njezine razvijenosti, prometne povezanosti i urbaniziranosti.

Tablica 144. Stanovništvo Hrvatske po županijama 1991.[1290]

Županija	1991.
Bjelovarsko-bilogorska	144 042
Brodsko-posavska	174 998
Dubrovačko-neretvanska	126 329
Istarska	204 346
Karlovačka	184 577
Koprivničko-križevačka	129 397
Krapinsko-zagorska	148 779
Ličko-senjska	85 135
Međimurska	119 866
Osječko-baranjska	367 193
Požeško-slavonska	99 334
Primorsko-goranska	323 130
Sisačko-moslavačka	251 023
Splitsko-dalmatinska	474 019
Šibensko-kninska	152 477
Varaždinska	187 853
Virovitičko-podravska	104 625
Vukovarsko-srijemska	231 241
Zadarska	214 777
Zagrebačka	283 296
Grad Zagreb	777 826
Ukupno	4 784 265

[1289] *Enciklopedija Jugoslavije, 6, Jap – Kat*, 220; J. GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, 104; Jakov GELO, Ratni učinci na promjene demografskih struktura u Hrvatskoj, *Društvena* istraživanja, Zagreb, 1999., 43. – 44., 735 – 749, 73; A. AKRAP, Iseljavanje je Hrvate survalo u demografsku provaliju; Stjepan ŠTERC, Opća demografska slika Republike Hrvatske, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 1 – 39, 2.

[1290] Mate MATAS, Demografska stanja i procesi – bitni čimbenici školskog sustava na primjerima Banovine, *Petrinjski zbornik za povijest i obnovu zavičaja*, Petrinja, 2003., 5. – 6., 213 – 229, 217.

Prirodna depopulacija započela je najprije u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji 1968., slijedila ju je Virovitičko-podravska, od 1970. Koprivničko-križevačka, a od 1972. i Ličko-senjska. Do 1990. većina županija ušla je u proces depopulacije i starenja. Godine 1991. prosječna starost stanovnika Hrvatske bila je čak 37 godina.[1291]

Prema popisima stanovništva postotak Hrvata u Jugoslaviji bio je 1948. godine 24,0 %, a 1981. pao je na 19,8 %. Isti postotak zabilježen je i 1991.

Tablica 145. Stanovništvo Jugoslavije, Hrvatske i Hrvati 1948. – 1991.[1292]

Godina	Stanovništvo Jugoslavije	Hrvati u Jugoslaviji		Stanovništvo Hrvatske	Hrvati u Hrvatskoj	
		Broj	%		Broj	%
1948.	15 772 098	3 784 353	24,0	3 779 858	2 975 399	78,7
1953.	16 396 573	3 975 550	23,5	3 936 022	3 128 661	79,5
1961.	18 549 291	4 239 809	23,1	4 159 696	3 339 890	80,3
1971.	20 522 972	4 526 782	22,1	4 426 221	3 513 647	79,4
1981.	22 424 711	4 428 043	19,8	4 601 496	3 454 661	75,1
1991.	23 472 000	4 664 292	19,8	4 784 265	3 736 356	78,1

Gledano prema republikama, postotak Hrvata nije opao samo u Hrvatskoj, a 1991. ponovno narastao, nego i u Bosni i Hercegovini, gdje su činili znatan udio. Tamo je pao postotak sa 23,9 % u 1948., na 18,4 % u 1981., a 1991. godine iznosio je samo 17,4 %. Uzroci snižavanja postotka Hrvata uglavnom se kriju u nižoj stopi priraštaja, emigraciji u inozemstvo i njihovom deklariranju Jugoslavenima, što je napose bilo izraženo u međupopisnom razdoblju od 1971. do 1981.[1293]

[1291] Anđelko AKRAP, Prostorni razmještaj stanovništva u Hrvatskoj, u: *Hrvatska demografska i demostrateška drama*, prir. Vlatko Pavletić, Zagreb, Udruga „11. siječnja 1972.", 2002., 32 – 70.

[1292] Podaci za 1948. razlikuju se u ovisnosti od naknadnih preračunavanja i korekcija granice. Prema popisu 1948. bilo je 3 756 807 stanovništva Hrvatske. Nema preciznih podataka za Jugoslaviju 1991. U popis Hrvata u 1991. nisu uključeni Bunjevci i Šokci u Srbiji. Vidi: *Jugoslavija 1918 – 1988, Statistički godišnjak*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1989., 46; *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991.*, 9; Zlatko, PEPEONIK, Poslijeratne promjene etničkog sastava Hrvatske i utjecaj okruženja, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 41 – 59, 42; Stjepan ŠTERC, Nenad POKOS, Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, *Društvena* istraživanja, Zagreb, 1993., 4. – 5., 305 – 333, 309.

[1293] PEPEONIK, Zlatko, Poslijeratne promjene etničkog sastava Hrvatske i utjecaj okruženja, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 41 – 59, 43.

Tablica 146. Hrvati po republikama 1971. – 1981. – 1991. (u %)[1294]

Republika/pokrajina		1971.	1981.	1991.
Bosna i Hercegovina		20,6	18,4	17,4
Crna Gora		1,7	1,2	1,0
Hrvatska		79,4	75,1	78,1
Makedonija		0,2	0,2	0,1
Slovenija		2,5	2,9	2,7
Srbija	Srbija	2,2	1,6	1,4
	Uža Srbija	0,7	0,6	0,5
	Kosovo	0,7	0,6	0,4
	Vojvodina	7,1	5,4	4,9
Jugoslavija		22,1	19,7	19,8

Treba imati na umu da se u popisima 1971. i 1981. gospodarska emigracija vodila kao stalno stanovništvo u zemlji, što ne odražava pravu sliku stanja. Godine 1981. od svih Hrvata u Jugoslaviji, njih 78 % živjelo je u Hrvatskoj, 17,1 % u Bosni i Hercegovini, 2,5 % u Vojvodini, 1,3 % u Sloveniji, a u drugim dijelovima Jugoslavije 1 %.[1295]

Podaci u tablici 147. pokazuju da je porast broja radnika na privremenom radu u inozemstvu s članovima obitelji porastao od 1981. do 1991. za 35,6 %. Važno je naglasiti da veliki porast nije nastao zbog pojačanog odlaska na privremeni rad u međupopisnom razdoblju, nego zbog većeg obuhvata ove kategorije stanovništva u popisu 1991., što sam spomenuo već u predgovoru. Nacionalna struktura radnika na privremenom radu u inozemstvu s članovima obitelji iz Hrvatske pokazuje da je među 90 % od navedenih 285 216 osoba koji su se nacionalno izjasnili, 92,2 % bilo Hrvata i 5,5 % Srba.[1296]

[1294] Podaci za Makedoniju za 1994. Zlatko PEPEONIK, Poslijeratne promjene etničkog sastava Hrvatske i utjecaj okruženja, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 41 – 59, 42; Dinko MIRIĆ, Ukupno kretanje broja Hrvata u Srbiji i Crnoj Gori od 1948. do 2000. godine, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 2000., 48. – 49., 743 – 767; *Statistični letopis Republike Slovenije*, Ljubljana, Zavod republike Slovenije za statistiko, 1993, 48.

[1295] PEPEONIK, Zlatko, Poslijeratne promjene etničkog sastava Hrvatske i utjecaj okruženja, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 41 – 59, 41; Stjepan ŠTERC, Opća demografska slika Republike Hrvatske, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 1 – 39, 2.

[1296] A. AKRAP, Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, 799; Anđelko AKRAP, Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, 1995., 1., 37 – 50, 43.

U Hrvatskoj se broj Jugoslavena najviše povećao na račun Hrvata i Srba, o čemu je već govoreno. Osim spomenutih, udjel su imali Muslimani i Slovenci, a od pripadnika manjina Mađari i Talijani, iako su statistički bili beznačajni.

Tablica 147. Stanovništvo Hrvatske u inozemstvu 1981. i 1991. (u % prema ukupnom stanovništvu)[1297]

Županija	1981.		1991.	
	Broj	%	Broj	%
Zadarska	11 554	6,0	24 656	11,5
Ličko-senjska	5 676	6,2	8 683	10,2
Karlovačka	11 732	6,3	16 592	9,0
Međimurska	9 697	8,3	9 610	8,0
Šibensko-kninska	7 400	4,9	11 381	7,5
Splitsko-dalmatinska	22 353	5,1	34 993	7,4
Brodsko-posavska	9 711	5,8	12 580	7,2
Vukovarsko-srijemska	12 666	5,7	16 583	7,2
Požeško-slavonska	5 592	5,6	7 034	7,1
Osječko-baranjska	18 844	5,3	23 006	6,3
Zagrebačka	13 014	5,0	16 905	6,0
Virovitičko-podravska	4 844	4,5	5 626	5,4
Dubrovačko-neretvanska	3 242	2,8	6 805	5,4
Grad Zagreb	29 179	4,0	38 412	4,9
Sisačko-moslavačka	11 277	4,4	11 575	4,6
Bjelovarska-bilogorska	6 281	4,2	6 532	4,5
Koprivničko-križevačka	5 645	4,2	5 661	4,4
Primorsko-goranska	8 101	2,7	12 014	3,7
Varaždinska	6 541	3,5	6 710	3,6
Krapinsko-zagorska	4 569	3,0	5 373	3,6
Istarska	2 412	1,3	4 485	2,2
Hrvatska	210 330	4,6	285 216	6,0

[1297] Razvrstano prema visini udjela 1991. Vidi: A. AKRAP, Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, 797.

Tablica 148. Stanovništvo Hrvatske po nacionalnosti 1971. – 1991.[1298]

Nacija	1971.		1981.		1991.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Hrvati	3 513 647	79,4	3 454 661	75,1	3 736 356	78,1
Jugoslaveni	84 118	1,9	379 057	8,2	106 041	2,2
Mađari	35 488	0,8	25 439	0,6	22 355	0,5
Muslimani	18 457	0,4	23 740	0,5	43 469	0,9
Nijemci	2 791	0,1	2 175	0,1	2 635	0,1
Slovenci	32 497	0,7	25 136	0,6	22 376	0,5
Srbi	626 789	14,2	531 502	11,5	581 663	12,2
Talijani	17 433	0,4	11 661	0,3	21 303	0,4
Ukupno	4 426 221	100	4 601 469	100	4 784 265	100

Udio Hrvata u općinama Republike Hrvatske 1991.

[1298] PEPEONIK, Zlatko, Poslijeratne promjene etničkog sastava Hrvatske i utjecaj okruženja, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 41 – 59, 47; *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991.*, 9.

Jedna četvrtina svih Srba u Hrvatskoj živjela je u općinama gdje su imali većinu. Od ukupno 115 općina u Hrvatskoj, imali su većinu u 15 općina.

Tablica 149. Tipovi teritorija sa srpskim stanovništvom u Hrvatskoj 1991.[1299]

Općine sa Srbima	Broj	% među Srbima u Hrvatskoj	% u stanovništvu Hrvatske	% područja Hrvatske
Srbi apsolutna većina	144 000	24,8	3,0	12,5
Druge općine	437 000	75,2	9,1	87,5
Ukupno	581 000	100	12,1	100

Velika većina od ukupnog broja Srba živjela je raštrkano kao manjinsko stanovništvo, osobito po gradovima. Od 1971. do 1981. broj Srba smanjio se sa 626 789 na 531 502, pa su 1981. činili 11,5 % stanovništva Hrvatske. No, 1991. njihov broj iznosi 581 663, što je bilo 12,2 % stanovništva Hrvatske. Specifičnost u odnosu na većinske Hrvate, bio je odlazak Srba u matičnu republiku, što je bilo obilježje svih jugoslavenskih nacija u republikama gdje nisu činile većinu. Do početka 60-ih u Hrvatskoj su Srbi u odnosu na Hrvate imali veći natalitet, a od tada počinje pad njegove stope s procesom urbanizacije i iseljavanja u Srbiju. Na to je utjecala i činjenica da su područja koja su Srbi nastanjivali bila velikim dijelom brdsko-planinska i ruralna s oskudnim prirodnim bogatstvima i zato izrazito depopulacijska.[1300]

Tablica 150. Srbi u Hrvatskoj i Jugoslaviji (u %)[1301]

Popis	U Jugoslaviji		Srbi iz Hrvatske u ukupnom broju Srba u Jugoslaviji	U Hrvatskoj	
	%	broj		%	broj
1971.	39,7	8 143 246	7,7	14,2	626 789
1981.	36,3	8 140 452	6,5	11,5	531 502
1991.	36,2	8 528 047	6,8	12,2	581 663

Srbi su imali visoku međurepubličku pokretljivost, za razliku od Hrvata, koji su bili pokretljiviji prema inozemstvu, pa je 10,5 % Srba, prema popisu 1981., promijenilo republiku ili pokrajinu. Za usporedbu, taj postotak u Hrvata iznosi samo 6,4 %. U Hrvatsku se do popisa 1981. ukupno doselilo 77 351, a iselilo se 135 530 Srba. Dakle, u Hrvatsku ih se 58 179 više iselilo, nego se u nju uselilo. Podaci o doseljavanju i iseljavanju u Hrvatsku govore da su se u velikom broju doseljavali bosanskohercegovački Srbi.[1302]

[1299] S. ŽULJIĆ, *Velikosrpski etnos i velikosrpstvo*, 238, 239; P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 174.
[1300] S. ŽULJIĆ, *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*, 61 – 75.
[1301] S. ŽULJIĆ, *Velikosrpski etnos i velikosrpstvo*, 166, 188, 240.
[1302] S. ŽULJIĆ, *Velikosrpski etnos i velikosrpstvo*, 177 – 179; S. ŽULJIĆ, *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*, 44; Anđelko AKRAP, Jakov GELO, Marinko GRIZELJ, Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. – do 1998. godine,

Postotak Srba u Hrvatskoj u odnosu na sve Srbe 1991. iznosio je 6,82 %, a u Bosni i Hercegovini iznosio je 16,06 %.[1303]

Doseljavanje Srba u Hrvatsku može se pratiti i po gradovima. Tako je u svih Srba u pojedinim gradovima bio vrlo visok postotak onih koji su se rodili izvan Hrvatske. U Dubrovniku ih je bilo 62 %, Rijeci 40,9 %, Zagrebu 38,5 %, Splitu 38,3 %, Slavonskom Brodu 32 %, Vukovaru 27,2 %, a u Osijeku 19,9 %, što je povezano s razmještanjem pripadnika i službenika JNA, ministarstva unutarnjih poslova i carine, gdje su Srbi činili vrlo visok postotak, kao i s gospodarskom razvijenošću Hrvatske, što je privlačilo uglavnom Srbe iz Bosne i Hercegovine.[1304]

Znatne promjene unutar Hrvatske nastale su od 1945. do 1948., kada hrvatski gradovi dobivaju srpsko stanovništvo seljačkoga podrijetla. Dakle, Srbi ulaze u područja gdje su izrazita manjina. Smanjuje se koncentracija u njihovim tradicionalnim područjima, a povećava u gradskim područjima gdje se miješaju s Hrvatima.

Tablica 151. Udio Srba po područjima i u gradovima u ukupnom broju Srba u Hrvatskoj[1305]

Područje	1948.	1981.	Grad	1948.	1981.
Baranja	9,7	12,5	Karlovac	2,69	3,42
Bilogora-Moslavina	18,2	13,3	Osijek	3,98	5,37
Dalmatinska zagora	15,8	14,3	Rijeka	0,74	3,06
Kordun-Banovina	24,8	20,7	Split	0,69	1,81
Lika	14,7	10,3	Vukovar	3,36	4,73
Slavonija	9,5	8,3	Zadar	0,84	2,02
Ostali	7,3	20,6	Zagreb	2,99	7,15

U područjima s većim udjelom Srba smanjivao se broj stanovništva, ali više Hrvata nego Srba. Primjerice, od 1971. do 1991. u općini Gračac broj Hrvata smanjio se za 50,2 %, Srba za 19,6 %, u općini Donji Lapac Hrvata za 57,5 %, Srba za 16 %, a u općini Knin broj Hrvata je pao za 32,3 %, a Srba za 6,5 %. I u gradovima poput Benkovca, Knina, Obrovca i Petrinje postotak Hrvata naglo je opao.[1306]

Društvena istraživanja, Zagreb, 1999., 43. – 44., 679 – 723., 690; R. PETROVIĆ, Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj (Prema popisima stanovništva 1948 – 1981. godine), 261.

1303 S. ŽULJIĆ, *Velikosrpski etnos i velikosrpstvo*, 166.

1304 ISTO, 176.

1305 R. PETROVIĆ, Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj (Prema popisima stanovništva 1948 – 1981. godine), 270; D. ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, 152.

1306 Anđelko AKRAP, Jakov GELO, Marinko GRIZELJ, Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. – do 1998. godine, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 1999., 43. – 44., 679 – 723, 691.

Tablica 152. Kretanje broja stanovnika prema narodnosti u gradovima Benkovac, Knin, Obrovac i Petrinja 1953. – 1981.[1307]

Godina	Nacionalnost	Benkovac	Knin	Obrovac	Petrinja
1953.	Hrvati	46,1	36,6	54,6	77,5
	Srbi	52,4	56,9	44,4	16,4
1961.	Hrvati	57,0	32,7	41,2	67,6
	Srbi	37,4	59,9	24,8	26,0
	Neopredijeljeni	3,7	1,6	29,3	2,1
1971.	Hrvati	30,9	23,1	28,4	55,8
	Srbi	62,5	68,1	62,6	37,3
	Jugoslaveni	3,8	4,7	5,9	3,5
1981.	Hrvati	20,8	15,6	16,5	39,3
	Srbi	58,1	59,6	63,8	31,4
	Jugoslaveni	16,6	22,1	16,1	24,8
1991.	Hrvati			17,2	40,9
	Srbi			75,5	45,1
	Jugoslaveni			7,3	7,1

Nacionalna struktura u Petrinji otkriva velike promjene, pa za razliku od udjela Hrvata, broj Srba u Petrinji naglo raste od 60-ih godina nadalje. Od 1961. do 1991. broj Hrvata smanjen je sa 67,6 % na 40,7 %, a povećan broj Srba sa 26,8 % na 45,6 %. Osim spomenute veće međurepubličke pokretljivosti, za sada nema znanstveno utemeljenog objašnjenja od kuda tako velike razlike prema nacionalnoj pripadnosti. Može se samo pretpostaviti koji su bili pravi uzroci, a jedan među njima jest i uloga socijalne promocije. Naime, odlazak sa sela i zapošljavanje u gradovima i u industriji jest važan element socijalne promocije. Ono je, očito, bilo povezano s povlasticama i protekcijama tako presudnim u sredinama tradicionalne kulture, gdje rodbinska veza i prijateljstvo često ima veće značenje od uredbi i općega društvenog interesa. Kako je okruženje Petrinje naseljeno selima, gdje su se nacionalne podjele često podudarale s podjelama u Drugom svjetskom ratu, socijalnu promociju puno su lakše koristili Srbi, koji su većinom bili na pobjedničkoj strani i koji su zauzimali važne društvene položaje.

Podaci o rasporedu stanovništva prema općinama na temelju njihove razvijenosti ne govore o podjeli bogatstva unutar općina među pripadnicima dviju nacija, Hr-

[1307] Podaci o strukturi stanovništva Petrinje neznatno se razlikuju između A. Akrapa i I. Crkvenčića. I. Crkvenčić je Jugoslavene i nakon 1961., pa i 1971. prikazao pod kategorijom nacionalno neopredijeljeni. L. Klanac donosi podatke za Obrovac 1991. i nema kategoriju „Jugoslaveni", nego, osim Hrvata i Srba, navodi samo kategoriju „Ostali". Pretpostavljam da su to u većini Jugoslaveni. Vidi: Ivan CRKVENČIĆ, Sjeverna Dalmacija – „Hrvatski most" (Kninsko-drniški kraj), u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 187 – 215, 208; Anđelko AKRAP, Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, 1995., 1., 37 – 50, 47; Luka KLANAC, *Demografske promjene obrovačkog kraja 1857 – 1991., Hrvati od etnocida do genocida*, vlastita naklada, Zagreb, 1992., 81.

vata i Srba. Ipak i taj pokazatelj otkriva dio općeg stanja u Hrvatskoj. Dio te slike jest i veća prisutnost Srba u nerazvijenim područjima republike.

Tablica 153. Stanovništvo Hrvatske po grupama općina prema visini narodnog dohotka po stanovniku u tisućama dinara 1981.[1308]

Dohodak	Broj stanovnika		Struktura u postocima		
	Ukupno	Srbi	Ukupno	Srbi	% Srba u stanovništvu
Ukupno	4 601 469	531 502	100	100	11,6
160 i više	1 223 242	67 495	26,7	12,8	5,5
140–160	110 568	4 924	2,4	0,9	4,4
120–140	676 981	87 667	14,7	16,2	12,9
110–120	397 084	16 447	8,6	3,1	4,1
90–110	625 193	79 554	13,6	14,9	12,7
70–90	785 164	90 268	17,0	17,0	11,4
50–70	541 526	130 548	11,7	24,6	24,1
Do 50	241 711	54 599	5,3	10,3	22,5

Prema navedenim podacima 1981. u općinama do 110 000 dinara narodnog dohotka živjelo je 65,8 % ukupnoga srpskog stanovništva i 47,6 % ukupnoga republičkog stanovništva.

Hrvatska je ulagala u svoje nerazvijene krajeve znatna sredstva. O tome svjedoče podaci koji govore da su u 80-im godinama osnovni proizvodni fondovi gospodarski nedovoljno razvijenih krajeva porasli za više od 24 puta, a da su u Hrvatskoj u istom razdoblju porasli 19 puta. Slično je bilo i 70-ih.[1309]

CENTRALISTI I USTAVORUŠITELJI NA DJELU

Svi ustavi nakon 1945. isticali su pravo svakog naroda na samoodređenje i na odcjepljenje. Međutim, *Ustav* iz 1974. više je od svih prijašnjih inzistirao na suverenosti naroda i državnosti njihovih republika. Ustavni amandmani nailazili su na različit prijem u republikama. U Srbiji je iskazan strah od promjena, manje rezerve iskazivane su u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, a javnost u Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji podržala je promjene. Međutim, bez obzira na razlike, autoritet J. Broza Tita bio je presudan pa su svi prihvatili ustavne promjene.[1310]

[1308] R. PETROVIĆ, Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj (Prema popisima stanovništva 1948 – 1981. godine), 262.

[1309] Željko PAJIĆ, Socio-ekonomski razvoj krajeva u SR Hrvatskoj naseljenim srpskim stanovništvom od 1945. godine, u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Hrvatskoj*, Zagreb, Školska knjiga, 1988., 29 – 46, 35; Aleksandar ŠTULHOFER, Testirajuće teorije etničkog sukoba: Occamova oštrica i početak rata u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 1993., 4. – 5., 365 – 382, 373.

[1310] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 164; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 549; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 363.

Srbijansko vodstvo, nezadovoljno *Ustavom*, što je potkraj 70-ih sve otvorenije pokazivalo, dočekalo je smrt J. Broza Tita kao znak za početak novog definiranja federacije. Prilika za raspravu o ustavnom poretku, posebice o podjeli Srbije u tri savezne jedinice, izbila je u proljeće 1981. s početkom prosvjeda albanskih studenata na Kosovu. Tada su srbijanska inteligencija i politička elita pokrenule kampanju protiv *Ustava*. Onima koji su bili uvjereni da je Srbija razbijena, pridružili su se i oni koji su napadali *Ustav* zbog uvjerenja da se njegovom primjenom razbija i Jugoslavija. Međutim, često je bila riječ o istim ljudima. Prema njihovim tezama, ustavnim promjenama ukinuto je načelo narodnog suvereniteta, naroda shvaćenog u smislu puka, dakle svih građana, a političkim subjektom proglašene su „administrativno-teritorijalne cjeline". Riječju, državni suverenitet imaju republike, a politički legitimitet nacije. Na taj način, tumačili su kritičari *Ustava* iz 1974., politički subjektivitet sveden na nacionalnu dimenziju, a pojedinac je „reduciran" na urođenika. Zbog toga što nema jednakoga i direktnog izbornog prava te skupštinskog doma čije članove biraju svi građani Jugoslavije, tvrdili su, simbolički je ukinut narod, točnije jugoslavenski narod kao politička kategorija. Takvim tezama ustavorušitelja suprotstavili su se ustavobranitelji, koji su prevladavali u Hrvatskoj i Sloveniji, a koji su branili načela federalizma. Uskoro su se uobličila dva tabora koji su svojim polemikama 80-ih godina preplavili Jugoslaviju.

Načelo veta, uvedeno 1974., praktično je ozakonilo konfederativnu strukturu države pod vidom federacije. Konfederalne odredbe *Ustava* potaknule su otvaranje srpskoga pitanja. Način rješavanja tog pitanja i krajnji ciljevi mnogih političkih snaga u Srbiji, otvorili su put prema raspadu Jugoslavije. Upravo je borba protiv *Ustava* iz 1974., a najviše republičkih granica i federalizma, ujedinila vrlo različite srpske političke snage protiv avnojevskog federalizma i autoritativne vlasti J. B. Tita.[1311]

Mnogi misle da je jedan od presudnih zaokreta učinjen 1972. U smjeni čelnika SK Srbije Marka Nikezića, predsjednika CK SKS, i Latinke Perović, sekretara CK SKS, pronalaze glavni razlog za nagli zaokret Srbije s puta izgradnje modernog društva prema autokratizmu, tradicionalizmu i nacionalizmu. Smijenjeni srbijanski komunistički prvaci slovili su kao predvodnici srpskih liberala i protudogmatskih snaga. Prema Ivi Bancu, oni su prvi srbijanski vođe u povijesti Jugoslavije koji su odstupali od centralizma. Borbu protiv centralizma oni su prije svega shvaćali kao emancipaciju Srbije od tutorstva saveznog centra i kao opovrgavanje netočnih tvrdnji da Srbija dominira nad ostalim republikama. Pokušali su prepoznati poseban srpski interes u Jugoslaviji i napustiti identifikaciju Srbije

[1311] Ivo BANAC, *Rat prije rata: raspad Jugoslavenske historiografije*, Bosna Net Knjiga, http://www.bosnanet.org/archive; Laslo SEKELJ, Uzroci raspada Jugoslavije, http://www.instifdt.bg.ac.yu/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/VI/d06; F. TUĐMAN, *Povijesna sudba naroda*, 424.

s Jugoslavijom. Iako protutradicionalistički usmjeren, takav stav naišao je na podršku srpskih nacionalista, ali je, istodobno, uvećao Titove sumnje.[1312] Ujedinjene snage staljinističkoga dogmatizma i velikosrpskog nacionalizma bile su prejake. Prema mišljenju Latinke Perović i to je ubrzalo njihov pad. I. Banac smatra da

> „(...) dok su druge republike napadajući centralizam mogle pred Titom da upiru prstom, s manje ili više razloga, na Srbiju, kritika centralizma iz same Srbije doživljavala se kao direktno okretanje protiv Tita".[1313]

J. Broz Tito srpsko je vodstvo smijenio 9. listopada 1972. na sjednici najviših dužnosnika Srbije. Protureformiste, u nekim pitanjima bliskih velikosrpstvu, vodio je Draža Marković, predsjednik Skupštine Srbije. Izvršena je velika smjena mnogih vodećih dužnosnika. U Srbiji je 1972., prema izjavama nekih smijenjenih dužnosnika, očito temeljenim na nepouzdanim izvorima, smijenjeno od 5 000 do 12 000 osoba.[1314]

U prvi plan sve je više istupalo pitanje položaja pokrajina u Srbiji i položaj Srbije u Jugoslaviji. Iako su Draža Marković, Petar Stambolić i Miloš Minić 17. ožujka 1978. upozorili na ozbiljnost odnosa između Srbije i njezinih pokrajina, J. B. Tito nije pokrenuo novu reformu. Ostalo je otvoreno pitanje je li razlog tome bio umor i starost ili njegovo neslaganje s primjedbama oko statusa pokrajina. U svakom slučaju, nakon Titove smrti srbijanski komunisti započeli su političku kampanju. Povod je bilo Kosovo, gdje su u rano proljeće 1981. izbili prosvjedi.[1315]

Vodstvo Srbije tada je izravno zahtijevalo ograničenje autonomije pokrajina s ciljem da Srbija postane „cjelovita država", o čemu su raspravljali na sjednici CK SKS od 24. do 26. prosinca 1981. Na plenumu CK SKS od 23. do 24. studenoga 1984. nastupio je i Slobodan Milošević, koji je jasno rekao da treba izazvati čak i političku krizu ako je to nužno da bi se zaustavio separatizam, imajući na umu, vjerojatno, ne samo Srbiju, nego i Jugoslaviju u cjelini. Jedno od sredstava borbe srpsko vodstvo našlo je i u reafirmaciji nekih rješenja u komunističkoj organizaciji koja su ograničavala federalistička načela. Tako se uskoro inzistiralo na reafirmaciji demokratskog centralizma i većinskog glasovanja u SKJ. Sve se više dovodila u pitanje dotadašnja koncepcija nacionalnog pitanja, a njezini su kritičari izazva-

[1312] I. BANAC, *Rat prije rata: raspad Jugoslavenske historiografije*; vidi i D. JOVIĆ, Zašto je Srbija prihvatila Ustav iz 1974?, 77.

[1313] I. BANAC, *Rat prije rata: raspad Jugoslavenske historiografije*.

[1314] Latinka PEROVIĆ, Raspad i pad, *Reč*, Beograd, 2001., 62., 84 – 90; L. PEROVIĆ, *Na tragu srpske liberalne tradicije*, 18; Latinka PEROVIĆ, Srpski liberali 70-ih godina XX veka, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 8, Zadar, 26. – 28. septembra 2003.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2004., 53 – 68; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 664.

[1315] B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 286.

ni Rankovićevim smjenjivanjem.[1316] Latinka Perović politiku je svojih protivnika i pobornika centralizma sažela u jednoj rečenici:

> „Ako više nije moguća centralizirana Jugoslavija u kojoj vlada većinski princip, onda srpskom narodu nije potrebna nikakva Jugoslavija".[1317]

Sredinom 80-ih u Srbiji je pokrenut dvostruki proces: demokratizacija i sustavni napadi na ustavna rješenja. Nekadašnja sputanost srbijanskih komunista u borbi protiv *Ustava* 1974., zbog vjernosti Titovu autoritetu, nadoknađivana je naglim olabavljenjem partijskih stega nad javnim medijima, koji su otvorili široki prostor niže rangiranim partijskim ljudima, ali i javnosti uopće. U brojnim člancima, feljtonima i pismima čitatelja u visokotiražnim političkim i zabavnim revijama te knjigama, na temelju demokratskog iskoraka prema slobodnom izražavanju različitih mišljenja, dovodio se u pitanje komunizam i zahtijevala reorganizacija Srbije te Jugoslavije. Napose je bilo popularno otvaranje povijesnih tema, pogotovu onih u kojima su se propitivali temelji „prve i druge" Jugoslavije. Tražio se krivac zbog njihove navodne loše konstrukcije, što je sprječavalo izgradnju čvrste zajednice. Širila se teza da su Hrvati krivi za poraz Jugoslavije u ratu 1941. Slabost navedene teze, kao i mnogih drugih za koje su jednostranost i pojednostavljivanje najblaže riječi u njihovoj kritici, u tome je što zanemaruje mnogobrojne uzroke slabosti i propasti Jugoslavije, gdje je nezadovoljstvo Hrvata bila samo jedna od važnih činjenica. Konačno, 1941. obrane nije bilo ni tamo gdje Hrvati nisu imali nikakav vojni utjecaj, pa je tako, primjerice, Skopje palo prije Zagreba. No, političke su se podjele reflektirale na prošlost, pa su se kolektivna sjećanja i mitovi Srba često našli nasuprot ostalim nacijama.[1318]

Osim pokretanja povijesnih rasprava s traženjem krivaca za stanje u Jugosalviji, napadao se *Ustav* iz 1974. ocjenom da je to djelo s kojim se ostvarila kominternovska politika razbijanja Jugoslavije, i to pretvaranjem republika u države. Bilo je široko rasprostranjeno mišljenje da je Jugoslavija samo još zemljopisni pojam, da je razbijena jedinstvena država i da su stvorene neovisne, pa čak i suprotstavljene države. Osim toga, držalo se da postojeće republičke granice nisu nacionalne ni povijesne, a da Srbi nemaju nikakva prava u drugim republikama. Novinske stranice preplavili su natpisi s temama nezamislivim u vrijeme J. Broza Tita. Primjerice, da je od 1945. do 1951. došlo do transfera industrije iz Srbije u Bosnu i Hrvatsku da bi se oslabila Srbija, da su dalmatinski Hrvati i Crnogorci zapravo Srbi, da je cijeli Titov sustav i baština protusrpski i da treba mijenjati konfederalne elemente, napose sustav veta. U Udruženju književnika Srbije književnici su govorili da je stvaranje nacionalnih država u Jugoslaviji „glogov kolac" srpskom narodu. Na tome su se

[1316] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 733 – 739.
[1317] L. PEROVIĆ, Srpski liberali 70-ih godina XX veka, 68.
[1318] T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 125; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 41.

najviše angažirali tjednici *Duga*, *Nin*, kasnije *Intervju*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, a napose srpski filozofi, politolozi, ekonomisti i pravnici. CK SK Srbije u tom je smislu nastupio u svibnju 1985. No, osim konfederativnih elemenata, predmet žestoke kritike bilo je i samoupravljanje na način kako je zamišljeno u *Zakonu o udruženom radu*. Međutim, u kritici tog „temeljnog zakona socijalističkog samoupravljanja" pridružili su se i teoretičari iz ostalih republika.[1319]

U javnosti jako populariziranoj *Istoriji Jugoslavije* povjesničar Milorad Ekmečić isticao je tezu da je narodnost zasnovana na jeziku bila jedini prihvatljiv koncept izgrađivanja nacije. Odbacio je tradicionalno poistovjećivanje srpstva i pravoslavlja u ime asimilacijske teze da su Srbi određeni jezikom, dakle štokavskim narječjem zajedničkim Srbima, većini Hrvata i svim bosanskim Muslimanima. Za povijesne neuspjehe u asimilaciji Hrvata i Muslimana na temelju srpske „jezične" narodnosti, Ekmečić je krivio religiju:

> „Osnova demokratske koncepcije nacije bila je u tome da ona ne sme biti direktno vezana za religiju, nego za jedan svetovni faktor. Provodeći ovu misao u delo, južnoslovenski preporoditelji su u književnom i kulturnom pogledu samo delimično uspeli, a u političkom pogledu ih je onemogućila zaostala agrarna stvarnost ondašnjeg balkanskog poluostrva." [1320]

Dakle, prema Ekmečiću jezik je bio jedini mogući temelj za demokratsku koncepciju društva. Osobito znakovit bio je članak povjesničara Vasilija Krestića *O genezi genocida nad Srbima u NDH* iz 1986. Krestić je nastojao dokazati tezu po kojoj su se genocidne ideje i genocid nad Srbima duboko ukorijenili u svijest hrvatskih generacija. Teza o genocidnoj prirodi Hrvata poslužila je kao opravdanje za srpsku pobunu u Hrvatskoj 1990. – 1991. Osim Krestića, angažirao se i povjesničar Veselin Đuretić, koji se obrušio na „mit o srpskoj hegemoniji" i nametanju simetrične krivnje za ratne pokolje Srbima jednako kao i Hrvatima. Čak je tvrdio da se hrvatski i muslimanski ekstremizam, dakle ustaštvo, pretvorilo u službenu komunističku politiku.[1321]

Sredinom 80-ih u javnosti su se počeli pojavljivati politički programi mimo SKJ, barem mimo njegovih formalnih tijela. Tako se u Srbiji pojavio *Memorandum Srpske akademije nauke i umetnosti* (SANU), a u Sloveniji je skupina oporbenjaka oko *Nove revije* napisala slovenski nacionalni program. Zanimljivo je da se oba programa nisu iscrpljivala na pitanjima komunizma, nego mnogo više Jugoslavijom. *Memorandum* je bio zapravo prvi nacionalni program nastao u socijalističkoj Jugoslaviji izvan Saveza komunista. Njegovi autori podastrli su teze o problemima jugoslavenske ekonomije i političkog sustava, ali i vrlo pristrane ocjene o

[1319] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 581, 704; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 27.
[1320] I. BANAC, *Rat prije rata: raspad jugoslavenske historiografije*.
[1321] ISTO.

sve lošijem položaju Srba, napose onih izvan Srbije, dakle u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.

Početak *Memoranduma* seže u 1985. U svibnju te godine, SANU je odlučio osnovati komisiju sa zadaćom da koordinira rad na nacrtu memoranduma o stanju u Jugoslaviji. Nacrt tog dokumenta objavile su beogradske *Večernje novosti* 24. i 25. rujna 1986. Ugledni srpski znanstvenici i književnici korijen problema vidjeli su u prvenstvu nacionalnog nad klasnim interesom, što je posljedica uvjerenja Kominterne i KPJ da se revolucija mora osloniti na nacionalne pokrete. U tome duhu jugoslavensko komunističko vodstvo nacionalno pitanje ugradilo je u temelje razvoja Jugoslavije, a s *Ustavom* 1974., kritizirali su autori *Memoranduma*, i ostvarilo konfederaciju suverenih republika i pokrajina. Konstatirano je da je Srbija nakon rata trpjela gospodarsku i političku diskriminaciju, jer su jugoslavenski komunisti Srbe tretirali kao naciju centralista i ugnjetača. Takvu „antisrpsku koaliciju" predvodili su hrvatski i slovenski komunisti, uvjereni, nasuprot drugim republikama i narodima, da dvije najrazvijenije republike povezuje slična povijest, ista religija i zajednički gospodarski interesi. Na tom su temelju, prema *Mamorandumu*, ostvarili političku dominaciju, izvršili odcjepljenje Kosova i Vojvodine od Srbije, razbili srpsku kulturu po republičkim granicama. Napose su autori istakli da su Srbi u Hrvatskoj lišeni svojih ustanova i podvrgnuti asimilaciji. Vrhunac optužbe bila je tvrdnja da nakon NDH, Srbi u Hrvatskoj nikad nisu bili toliko ugroženi.

> „Izuzimajući period postojanja NDH, Srbi u Hrvatskoj nikada nisu bili toliko ugroženi koliko su danas. Rješenje njihovog nacionalnog položaja nameće se kao prvorazredno političko pitanje. Ukoliko se rješenja ne pronađu, posljedice mogu biti višestruko štetne, ne samo po odnose u Hrvatskoj, već po čitavu Jugoslaviju." [1322]

Memorandum je pozvao na reviziju ustava da bi Kosovo i Vojvodina ponovno postali sastavni dijelovi Srbije, a konfederalna načela izbačena iz ustava. U prošlosti su nesrpski nacionalni pokreti optuživali Jugoslaviju zbog dominacije Srba, a sada su srbijanski intelektualci dovodili u pitanje Jugoslaviju, optužujući je za nepravde prema Srbiji i Srbima. Prema općoj ocjeni dosega *Memoranduma*, najprije i među mnogim vodećim srpskim komunistima, njegovi autori zacrtali su jedan cilj i dva puta prema tome cilju. Prvo je bilo nastojanje da se uspostavi jedinstvena Srbija koja će se nametnuti Jugoslaviji i upravljati njome. Ako to neće biti moguće, alternativa je bila povezivanje svih područja na kojima su živjeli Srbi, bez obzira na republičke granice, s dijelovima Hrvatske i s Bosnom i Hercegovinom, te izdvojeno krenuti svojim putem.[1323]

[1322] Miroslav BRANDT i drugi, *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, prir. Bože Čović, Zagreb, August Cesarec – Školska knjiga, 1991., 293.

[1323] I. BANAC, *Rat prije rata: raspad Jugoslavenske historiografije*; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 763.

Uskoro je i Slobodan Milošević prihvatio program SANU, izvojevavši pobjedu nad Ivanom Stambolićem na mjestu predsjednika CK SKS i preuzevši vodstvo u Srbiji 1987. U vrlo kratkom vremenu izgradio je koaliciju srpskih političkih snaga, Srpske pravoslavne crkve, inteligencije i partijsko-državnog aparata, radi prisilnog usvajanja ustavnih promjena. U sljedećem razdoblju, iskoristio je strahove Srba na Kosovu i masovnim mitinzima i prosvjedima promijenio je vodstva Crne Gore te pokrajina Kosova i Vojvodine. Njegov poziv narodu na „antibirokratsku revoluciju", što je podsjećalo na kineske revolucionare, uspoređivan je s pozivom kralja da narod sruši barune. Sa četiri glasa u saveznom Predsjedništvu, a računao je na glasove Srbije, Crne Gore, Kosova i Vojvodine, kao i pomoću JNA, mogao je neutralizirati utjecaj četiriju preostalih republika.[1324]

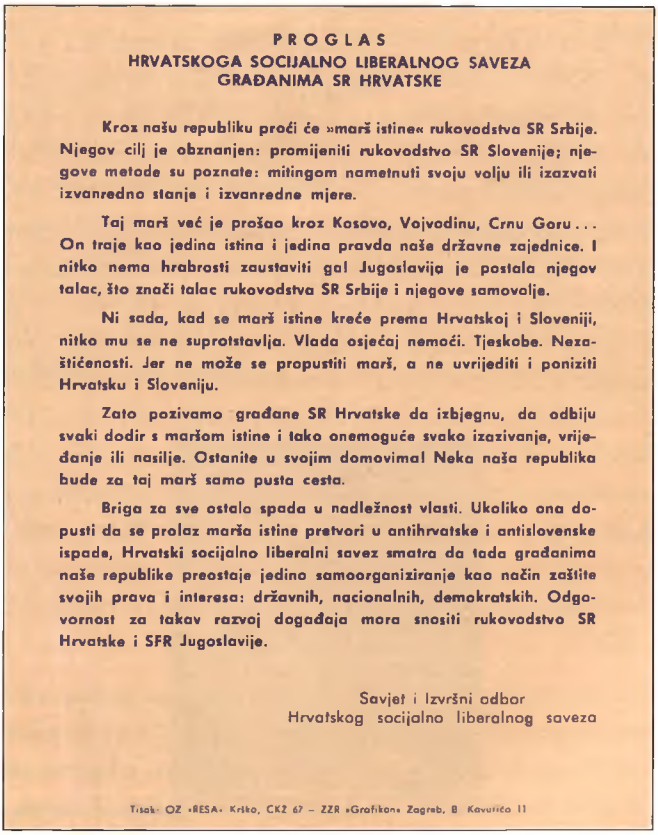

PROGLAS
HRVATSKOGA SOCIJALNO LIBERALNOG SAVEZA
GRAĐANIMA SR HRVATSKE

Kroz našu republiku proći će »marš istine« rukovodstva SR Srbije. Njegov cilj je obznanjen: promijeniti rukovodstvo SR Slovenije; njegove metode su poznate: mitingom nametnuti svoju volju ili izazvati izvanredno stanje i izvanredne mjere.

Taj marš već je prošao kroz Kosovo, Vojvodinu, Crnu Goru... On traje kao jedina istina i jedina pravda naše državne zajednice. I nitko nema hrabrosti zaustaviti ga! Jugoslavija je postala njegov talac, što znači talac rukovodstva SR Srbije i njegove samovolje.

Ni sada, kad se marš istine kreće prema Hrvatskoj i Sloveniji, nitko mu se ne suprotstavlja. Vlada osjećaj nemoći. Tjeskobe. Nezaštićenosti. Jer ne može se propustiti marš, a ne uvrijediti i poniziti Hrvatsku i Sloveniju.

Zato pozivamo građane SR Hrvatske da izbjegnu, da odbiju svaki dodir s maršom istine i tako onemoguće svako izazivanje, vrijeđanje ili nasilje. Ostanite u svojim domovima! Neka naša republika bude za taj marš samo pusta cesta.

Briga za sve ostalo spada u nadležnost vlasti. Ukoliko ona dopusti da se prolaz marša istine pretvori u antihrvatske i antislovenske ispade, Hrvatski socijalno liberalni savez smatra da tada građanima naše republike preostaje jedino samoorganiziranje kao način zaštite svojih prava i interesa: državnih, nacionalnih, demokratskih. Odgovornost za takav razvoj događaja mora snositi rukovodstvo SR Hrvatske i SFR Jugoslavije.

Savjet i Izvršni odbor
Hrvatskog socijalno liberalnog saveza

Tisak: OZ »RESA« Krško, CKŽ 67 – ZZR »Grafikon« Zagreb, B. Kavurića 11

Letak HSLS-a u povodu najavljenog „marša istine" vodstva SR Srbije

[1324] P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 248; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 763; S. BIANCHINI, *Introduction to the History of Yugoslavia 1949 – 1999*; Jugoslavija, *Hrvatski leksikon*, 1., 549.

Što je bio i što je trebao biti S. Milošević, prema nastojanjima srpskih nacionalista, najbolje svjedoče riječi Dobrice Ćosića. On je 1991. napisao da je Milošević

> „(...) najuspešniji rušilac Titovog državnog poretka, taj najzaslužniji čovek za izlazak Srbije iz poluvekovne potčinjenosti antisrpskoj koaliciji, taj komunist koji je uspostavio srpsku državu koju su srpski komunisti poništili, političar koji je probudio istorijsku svest miliona Srba i uspostavio Srbiju kao politički subjekt (...)".[1325]

LIBERALIZACIJA I OTPORI U HRVATSKOJ

Nakon udara J. Broza Tita i smjene vodstva CK SKH, kao i istovjetnih promjena u Sloveniji, Srbiji i Makedoniji, u Jugoslaviji je intenziviran proces političke represije. Sredinom 70-ih imala je oko 4 000 političkih zatvorenika, a u Europi samo su ih Albanija i SSSR imali više. Vlast je uporabila sva sredstva da dokaže da je svako oporbeno djelovanje povezano s terorizmom, što je bio iskaz samoobrane pred mogućim optužbama zbog kršenja zaključaka Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS), održane od 30. srpnja do 1. kolovoza 1975., a na kojoj se govorilo o nužnosti poštivanja ljudskih prava. Posebno je vlast izvršila velik pritisak na vodstva poduzeća prema kriteriju „klasnog pristupa". Između političkog pritiska i gospodarskih malverzacija našli su se mnogi direktori u gospodarstvu. Godine 1971. čak je 130 direktora pobjeglo u inozemstvo, gdje su imali svoje firme. I to je pomoglo konzervativcima u traženju argumenata protiv reforme i liberala. Osnovane su čak i komisije za utvrđivanje podrijetla imovine, ali one nisu dale rezultate. Određenu ulogu u političkim pritiscima protiv svih oblika iskazivanja mišljenja ili aktivnosti, koje su dobile oznaku protusocijalističkog ili protujugoslavenskog djelovanja, imao je Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata. Ta organizacija partizanskih veterana, koji ni u svojim poznim godinama nisu namjeravali napustiti politiku, faktično je postala stranka, često jednakog utjecaja kao i SK.[1326]

U gospodarstvu su sve učestalije izbijali štrajkovi, koji su se dugo držali kontrarevolucionarnom djelatnošću ili, pak, potpuno u neskladu s prirodom samoupravnoga društva. Dakako, deklarativno gledano, u uvjetima u kojima su radnici sami upravljali poduzećima, štrajkovi su bili potpuno nelogični. Zato su se, ako se već nisu mogli sakriti od javnosti, sve do 80-ih nazivali obustavama rada. Taj ublaženi

[1325] Dobrica ĆOSIĆ, *Promene*, Novi Sad, Dnevnik, 1992., 168, prema: D. JOVIĆ, Zašto je Srbija prihvatila Ustav iz 1974?, 101.

[1326] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 307, 334, 344, 351; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 684.

izraz trebao je pripomoći da se sačuva idealistička slika samoupravnog uređenja u kojem se sukob radnika izvršitelja s radnikom upravljačem, dakle radnika sa samim sobom, tumačio isključivo razlozima kršenja samoupravnih odredbi, dakle nečim što je bilo u suprotnosti sa sustavom samim.

U travnju 1973. izglasan je restriktivniji zakon o tisku. Novi *Krivični zakon* iz 1975. sadržavao je članak 133. s restriktivnim odredbama o neprijateljskoj promidžbi i kontrarevolucionarnoj djelatnosti. Prava i slobode koje je građanima jamčio *Ustav* ograničene su njegovim člankom 203., koji je određivao da se navedena prava ne smiju zlorabiti protiv socijalističkog samoupravljanja. Iako nije bila primjenjivana prethodna cenzura članaka, ipak su publikacije bile podvrgnute nadzoru.[1327]

Među najpoznatijim slučajevima zabrane knjige bila je kratka sinteza *Povijest hrvatskog naroda* Trpimira Macana, čiji je recenzent bio Franjo Tuđman. Povučena je iz prodaje i uništena, iako nije obuhvatila razdoblje nakon 1945. U prodaji se pojavila u jesen 1971. Prodavala se i u 1972., a onda je najednom povučena iz prodaje, a ostatak naklade uništen je u zagrebačkoj tvornici papira. Međutim, novo vodstvo odbacivalo je teze o progonima. Podatak da je 1972. u Hrvatskoj izišlo 6 500 publikacija, a da su zabranjene samo dvije, mogao je biti dokaz da kulturna djelatnost nije zamrla. Međutim, autocenzura, pritisak na autore prije objavljivanja njihova djela, uništenje već objavljenih djela, strah od osude i gubitaka slobode ili novčanih sredstava, kao i spoznaja da se ne smije objaviti nešto protiv režima, nisu ni bili predmet javnih rasprava.[1328]

Stipe Šuvar

[1327] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 334, 341; H. LYDALL, *Yugoslav Socialism*, 134.

[1328] Trpimir MACAN, *Povijest hrvatskoga* naroda, 2. izdanje, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, Školska knjiga, 1992., 5; I. BANAC, *Rat prije rata: raspad Jugoslavenske historiografije*; S. ŠUVAR, *Lijevo i desno ili desno i lijevo*, 87.

Nasuprot razmahu srbijanske historiografije s dotad prešućivanim temama i potiskivanim interpretacijama u Hrvatskoj je pojačan partijski nadzor nad historiografskom produkcijom. Niz žestokih reakcija službenih vlasti na djela koja su odstupala od uobičajene historiografske interpretacije ili podastiranjem činjenica otvorio je napad na *Enciklopediju hrvatske povijesti i kulture* u izdanju Školske knjige. Oprezno navođenje brojke od „nekoliko desetina tisuća" žrtava ustaškog logora Jasenovca, s obzirom na popriličnu neistraženost teme, nasuprot tada službenoj brojci od 706 000 žrtava, povjesničara Ivana Jelića, završilo je povlačenjem knjige iz prodaje i autorovim partijskim kažnjavanjem. Sličnu reakciju izazvao je i akademik fizičar i književnik Ivan Supek knjigom *Krivovjernik na ljevici*, koju je objavio u Velikoj Britaniji 1980., a kasnije i knjigom *Krunski svjedok u Hebrangovom slučaju*, koju je objavio 1983. u SAD. Pod okriljem Stipe Šuvara, člana Predsjedništva CK SKH, u Zagrebu je 7. i 8. listopada 1983. organizirano općejugoslavensko partijsko savjetovanje *Historiografija, memoarsko-publicističko i feljtonistička produkcija u svjetlu idejnih kontroverzi*. Cilj je bio obračunati se s „ideološkim šundom" u „tobožnjoj historiografiji", koja je dovodila u pitanje dotadašnje interpretacije suvremene povijesti. Nakon što je u siječnju 1984. Jugoslavenski leksikografski zavod objavio prvi svezak *Hrvatskog biografskog leksikona*, u travnju 1984. književnik Goran Babić napisao je žestoku kritiku. Iskoristivši činjenicu da je uredništvo dalo prostor mnogim biografijama značajnih hrvatskih kulturnih i političkih djelatnika, napose katoličkim svećenicima, ali i pripadnicima ustaške organizacije, što proizlazi iz same namjene leksikona da bude informativan, optužio je izdavača i uredništvo da su objavili „reakcionarnu publikaciju" i oživjeli „golem broj potpuno marginalnih osoba čija je jedina historijska 'zasluga' redovnički haljetak ili kakva crna mantija, a da se i ne govori kako je tuđer i zločinaca". O *Hrvatskom biografskom leksikonu* partijski intelektualci su poveli 5. lipnja 1984. i posebnu raspravu. Upozorilo se na odsutnost marksističkog pristupa, minimaliziranje uloge srpskog naroda u hrvatskoj povijesti, klerikalnu historiografsku interpretaciju, a u području jezika na njegovu nasilnu arhaizaciju i kroatizaciju, kako je glavne zamjerke sažeo Stipe Šuvar pred članovima CK SKH. Isti krug intelektualaca, okupljen oko Centra za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreba i CK SKH, poduzeo je sličnu akciju, organiziravši savjetovanje sa 140 sudionika u CK SKH 23. svibnja 1984. u Zagrebu. Predmet žestokih napada bili su svi oblici stvaralaštva u razdoblju od početaka 1982. do ožujka 1984., a koji su bili ocijenjeni kao protukomunistički. Analiza i diskusije bile su objavljene, a dobile su i popularni naziv *Bijela knjiga*. Kratko vrijeme prije toga, u travnju 1984. predmet analize bila je knjiga Josipa Horvata *Živjeti u Hrvatskoj*. Već u prosincu 1984. pokrenuta je kampanja protiv netom objavljene knjige Ive Škrabala *Između publike i države: Povijest hrvatske kinematografije 1896 – 1980*. Knjiga je ocijenjena kao protukomunistički „pamflet" u kojem ni jedna

rečenica nije slučajna, a gotovo sve su „tendenciozne". Osim žestokih reakcija na svaku knjigu koja je otvarala nove teme i interpretacije u Zagrebu je, za razliku od Beograda i Ljubljane, vlast radikalno reagirala i na novinsku kritiku, pa je tako smijenjeno i uredništvo sve popularnijeg političkog tjednika *Danas*. Osim *Danasa* veliku ulogu u demokratizaciji i većoj informiranosti dao je tjednik *Start*, kao i tjednici iz drugih republika, posebno Slovenije i Srbije, poput *Mladine*, *Nina*, *Duge* i *Intervjua*, ali s vrlo različitim pogledima na budućnost Jugoslavije.[1329]

Učestalost oštrih dijaloga između vlasti i oko nje okupljenih intelektualaca i sve brojnijih oporbenjaka, dijelom bivših komunista, najviše je govorila o krizi jugoslavenskoga komunističkog sustava. Brojna književna i historiografska produkcija isprepletena sa sve oštrijom kritikom političkog sustava i ustavnih rješenja iz 1974., izazvala su najveći otpor među hrvatskim komunistima, okupljenim oko naslijeđa J. Broza Tita i E. Kardelja. Očito je njihovu reakciju izazvalo ne samo dovođenje dotadašnjih istina u pitanje, nego i strah da se iza zahtjeva za slobodom stvaralaštva, uglavnom onih iz Srbije, kriju zahtjevi za rušenjem federalizma i obnovom centralističke Jugoslavije. Što se tiče brojnih djela novije historiografske i memoarističke produkcije, kolektivna reakcija predstavnika SK i „službene" historiografije na njezinu jednostranost bila bi nepotrebna da je u prošlim desetljećima svim sudionicima povijesti i povjesničarima omogućeno potpuno slobodno biranje tema, a pogotovo slobodna historiografska interpretacija. Dotadašnja istraživačka prokomunistička jednostranost i nadzirane interpretacije prilagođene političkim potrebama, što je bilo logično u jednostranačkom komunističkom sustavu, u fazi rastakanja njegove snage i autoriteta, izazvala je suprotnu, ovaj put protukomunističku jednostranost. Sa stajališta historiografske struke oba pristupa bila su ograničenih dometa.

Snažni trend oslobađanja kritičke misli, pa čak i protukomunizma, nisu svi jednako prihvaćali, pa čak ni onda kad su se prikazivala inozemna djela koja su svojom umjetničkom snagom nadilazila puku promidžbenu poruku. Tako je sredinom 80-ih zbog prikazivanja slavnog filma *Ninočka*, koji je ismijavao komunizam, prosvjedovao kazališni redatelj Kosta Spajić, član GK SKH Zagreba. Jedan od razloga, kako se navodi u literaturi, bila je scena u kojoj glavna glumica Greta Garbo, gledajući bogato osvijetljeni Pariz, prognozira da će uskoro sve to biti u mraku jer će kapitalizam propasti zbog pohlepe i povijesnih razloga. Publika se

[1329] Radovi sa savjetovanja objavljeni su u knjizi *Historija i suvremenost*, Zagreb, Globus, 1984. Vidi: I. BANAC, *Rat prije rata: raspad Jugoslavenske historiografije*; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 709 – 710; B. DONAT, *Crni dossier*, 464; A. STIPČEVIĆ, *Priča o hrvatskom biografskom leksikonu. Pokušaj ubojstva jedne knjige*, 1997.

tome grohotom smijala jer su tada širom Hrvatske i Jugoslavije vladale velike redukcije električne energije.[1330]

U Hrvatskoj je činjenica da je i umjereni nacionalni program iz 70-ih potaknuo vrlo oštre protumjere režima, ostavio vrlo gorak osjećaj, ali i rezerviranost mnogih prema novom komunističkom vodstvu, ali i sustavu uopće. I mnogi od onih koji su odgojeni da u hrvatskoj neovisnosti vide najveći grijeh postupno su shvatili da opstanak Jugoslavije ipak ovisi od zabrane slobode riječi i djelovanja oporbe, napose one inspirirane nacionalnim pitanjem. Najprimjerenija riječ za takav politički sustav bila je diktatura.[1331]

Tako je vlast, primjerice, na smotrama folklora pazila da ne bude previše „tkanica-trobojnica", a da, gotovo obvezatno, uz nastupe hrvatskih skupina budu zastupljene i skupine iz drugih naroda. Zbog povezivanja simbola šestinskog šeširića i kišobrana s HSS-om i s nacionalizmom, oni su protjerani iz javnosti. Za vrijeme međunarodne studentske sportske priredbe Univerzijada 1987. u Zagrebu, taj je šeširić poslužio kao simbol igara. No, umjesto trobojke imao je dugine boje. Osim toga, prvo slovo na plakatu *U* pretvoreno je u *Y*, da bi se izbjegle bilo kakve asocijacije na ustaše. Jedan od najapsurdnijih strahova vlast je iskazala direktivom novinarima da na početku novog odlomka izbjegavaju slovo *u* i da ga ne rabe kao istaknuti inicijal. Za potrebe košarkaškog prvenstva u Zagrebu 1989. šestinski šeširić dobio je preobrnutu trobojnicu. Dakle umjesto hrvatske crveno-bijelo-plave, dobiva obrnuti red boja: plavo-bijela-crvena. Osim toga, vlast je još uvijek kažnjavala pjevanje rodoljubnih pjesama i slavljenje nacionalnih vođa iz prošlosti. Još 1988. sudovi su osuđivali na zatvor one koji su pjevali izvorni tekst stare splitske hrvatske nacionalne budnice *Marijane, Marijane*. Strah od pjesama izrazito nacionalnog sadržaja iskazivao se i progonom srpskih nacionalnih pjesama, poput pjesme *Vojvodo Sinđeliću*, koja je, inače, u Srbiji bila dopuštena.[1332]

Prema nekim autorima, Osmi kongres SKH, koji je održan od 7. do 9. travnja 1978., uspostavio je ravnotežu između sprječavanja nacionalizma i ponovnog jačanja unitarizma u Hrvatskoj. Nakon udara na nacionalno svjesnije snage unutar i izvan SKH, V. Bakarić upozorio je da unitaristi opet dižu glavu i da žele osvetu. Nije dopuštao dirati u odluku Desete sjednice CK SKH protiv unitarizma i u tome je ostao dosljedan do smrti 16. siječnja 1983.[1333]

[1330] B. DONAT, *Crni dossier*, 84.

[1331] *Der Spiegel*, 7. 7. 1980., prema: I. KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, 198.

[1332] D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 131, 147; Josip PAVIČIĆ, *Ispod jezika. Komentari o jeziku i Hrvatima*, Zagreb, P.I.P., 2001., 38; *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 87; Rajko DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, 69; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 373.

[1333] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 683.

Večernji list 8.

VLADIMIR BAKARIĆ

Juče ujutro u četiri sata i dvanaest minuta u svom stanu u Jurjevskoj ulici u Zagrebu umro je potpredsjednik Predsjedništva SFRJ i član Predsjedništva CK SKJ dr Vladimir Bakarić

Oproštaj s preminulim drom Vladimirom Bakarićem 17. i 18. siječnja u auli Sabora SR Hrvatske

Pogreb na groblju Mirogoju u utorak

IN MEMORIAM
Revolucionar Titova kova

Saopćenje CK SKJ i Predsjedništva SFRJ

U SRH proglašena trodnevna žalost, a u cijeloj zemlji općenarodna žalost 18. siječnja

Naslovnica Večernjeg lista *od 17. siječnja 1983.*

Večernji list 8.

8 UTORAK

Danas na zagrebačkom Mirogoju sahrana dra Vladimira Bakarića

POČAST VELIKANU

Tisuće i tisuće radnih ljudi, građana, omladinaca, vojnika i djece koračalo je u dugačkoj koloni zagrebačkim ulicama i trgovima do aule Sabora SR Hrvatske da se poklone velikom revolucionaru

Na komemoraciji u federaciji govorio Mitja Ribičić, a na komemorativnoj sjednici SRH Marijan Cvetković

Širom zemlje održani mnogobrojni komemorativni skupovi u društveno-političkim organizacijama, radnim kolektivima i mjesnim zajednicama

REAGIRANJE U SVIJETU

MARKANTNA POLITIČKA LIČNOST

Naslovnica Večernjeg lista *od 18. siječnja 1983.*

U vezi kadrovskih rješenja malo je dostupnih podataka, koji bi bacili jače svjetlo na međunacionalne odnose s gledišta pojedinačnih karijera. Iako nisu poznati pravi razlozi, neki Srbi na visokim državnim i političkim položajima bili su uvjereni u veliku ulogu Ivana Krajačića Steve u razbijanju Jugoslavije i mržnji prema Srbima. Očito je mnogo toga ostalo na razini osobnih odnosa i sjećanja. Međutim, u vezi s kadrovskim rješenjima, napose u vezi s njihovom nacionalnom strukturom, u Hrvatskoj su postojala vrlo različita mišljenja. Tako je primijećeno da su Srbi u Hrvatskoj tradicionalno zauzimali mjesto tajnika CK SKH, a poimence su se spominjali Dušan Brkić, Dušan Dragosavac, Milutin Baltić i Stanko Stojčević, koji je od 1986. do 1989. bio i predsjednik Predsjedništva CK SKH. Oni su vodili operativne poslove, a od kraja rata barem jedan je hrvatski Srbin bio u vodstvu federacije. Takvu pažnju, upozoravali su neki hrvatski disidenti, nisu imali predstavnici manjih naroda kod nacionalno znatno heterogenijih republičkih SK, kao što je bio slučaj u Makedoniji i Crnoj Gori. Dakako, ako se prihvate deklarativna nastojanja SKJ, onda su takvi prigovori ne mogu dovesti u pitanje. Međutim, zanimljivo je navesti da su u cjelokupnoj povijesti socijalističke Hrvatske čelna mjesta državnih institucija Srbi zauzeli samo nekoliko puta. Tako je jednogodišnji predsjednik Sabora SRH od 1982. do 1983. bio Jovo Ugrčić, a jednogodišnji predsjednik Predsjedništva SRH od 1983. do 1984., dakle u vrijeme kad su te funkcije bile prilično degradirane, bio je Milutin Baltić. Inače, M. Baltić bio je jedini kandidat na Osmom kongresu SKH koji je po broju dobivenih glasova odudarao od svih ostalih. Od mogućih 874 dobio je 833, što je u uobičajenom ozračju kongresne jednodušnosti bio prilično slab rezultat.[1334]

Veći naglasak na ulozi republika i njihove državnosti imao je odraz i na jezičnu politiku u oružanim snagama. Prema Ustavu iz 1974. osigurana je jezična ravnopravnost.

> „U oružanim snagama Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije osigurava se, u skladu sa Ustavom SFRJ, ravnopravnost jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije. U komandovanju i u vojnoj obuci u Jugoslavenskoj narodnoj armiji može se, u skladu sa saveznim zakonom, upotrebljavati jedan od jezika naroda Jugoslavije, a u njezinim dijelovima jezici naroda i narodnosti." [1335]

Ojačanu neovisnost Hrvatska je iskoristila da u svome ustavu samostalno riješi pitanje imena standardnog jezika. Za razliku od drugih republika hrvatskog i

[1334] B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 280; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 176; *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 4., 222.

[1335] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, 7 izdanje, 115.

srpskog govornog područja, gdje je ostao naziv srpskohrvatski, književni jezik u uporabi u Hrvatskoj nazvan je hrvatskim jezikom, iako je ostavljena sloboda da se nazove i srpskim.

> „U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik – standardni jezik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski." [1336]

U praksi je svaka republika i dalje promicala svoju varijantu književnog jezika. Osim toga, školski programi, napose udžbenici o književnosti, ali i povijesti, odražavali su konačan odmak od jugoslavenstva. Na prvom mjestu pripadnost je svome narodu i svojoj republici, pa tek onda Jugoslaviji.[1337]

Međutim, čini se da je Predsjedništvo CK SKH u prosincu 1985. odlučilo da se predloži promjena ustavnog članka o jeziku. S vodstvima SK Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Kosova i Metohije, dogovoreno je da se preispitaju definicije jezika i u drugim ustavima republika i pokrajina „radi što veće suglasnosti u preciziranju činjenice da se radi o jednom jeziku". U tom duhu je Stipe Šuvar, član Predsjedništva CK SKJ, nastupio pred političkim aktivom u Vukovaru u proljeće 1987., zalažući se za borbu protiv nastojanja „hrvatskih nacionalista da se stvori poseban hrvatski nacionalni jezik". Njegov nastup izazvao je književnika Petra Šegedina da u otvorenome pismu – njegovo objavljivanje je u Hrvatskoj spriječeno, pa ga je objavila slovenska *Mladina* – napadne S. Šuvara zbog poziva na zaoštravanje sukoba s hrvatskim jezičnim nacionalizmom. P. Šegedin je S. Šuvara ironično podsjetio da je tu borbu poveo u Vukovaru, gradu u kojem je još od 1964. stajala ploča u čast borbe za srpski jezik.[1338]

Zaključke radnog dogovora predstavnika republičkih i pokrajinskih organizacija SK u CK SK Hrvatske o jeziku i jezičnoj politici od 2. veljače i 18. travnja 1986. objavio je *Vjesnik* 19. travnja 1986. Zaključeno je da se nastavi borba protiv „jezičnog nacionalizma". Napose se naglasila potreba da se uspostavi „sklad između nedvojbene jednakosti hrvatskog ili srpskog standardnog (književnog) jezika i njegove varijantne razuđenosti", bratstva i jedinstva te jezičnog zajedništva Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba, ali i Jugoslavena. Istaknuto je da je kao „odraz centrifugalnih i centripetalnih sila" dominantna tendencija jezičnog separatizma na nacionalnoj ili republičkoj osnovi na temelju arhaizacije i novotvorbi, da bi se varijante nametnule „kao posebni nacionalni i republički jezici". U praksi, kaže se u nastavku zaključa-

[1336] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, 7 izdanje, 300.

[1337] P. GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, 99; A. BARUCH WACHTEL, *Ustvarjanje naroda, razbijanje naroda*, 218.

[1338] B. DONAT, *Crni dossier*, 144, 457.

ka, razdvajanje se iskazuje u podvajanju „našeg jezika" na srpski i hrvatski na nekim stranim sveučilištima, u međunarodnim dokumentacijskim klasifikacijama, u izdavanju posebnih rječnika i priručnika za hrvatski i srpski jezik te neistinitim prikazivanjem jezične situacije u literaturi. Nejedinstveni pristup jezičnoj politici, kaže se u nastavku zaključaka, odražavao se u različitim ustavnim rješenjima i nepostojanju jedinstvenih temelja u medijima i školama. Na kraju su potpisnici pozvali na izradu zajedničkih rječnika i gramatike, ali i na dosljedno objavljivanje uredbi saveznih institucija na svim standardima. Očito je dogovor završio kompromisom, koji je i dotada prevladavao u praksi, dakle, između nastojanja, barem što se hrvatske strane tiče, da sačuva posebnost hrvatskog jezičnog izraza, ali i da spriječi jačanje i razvijanje novih posebnosti i daljnje razdvajanje između hrvatskog i srpskog jezika, ali i drugih republičkih jezičnih varijanti. Međutim, mimo aktivnosti CK SKH jačali su napori mnogih hrvatskih jezikoslovaca da sačuvaju posebnost hrvatskog jezika i njegovu neovisnost od zajedničkih normi sa srpskim jezikom. Ti su napori dostigli vrhunac početkom 90-ih u neovisnoj Hrvatskoj kad je briga za jezik i hrvatski identitet katkad dobivala radikalne oblike nazvane i „čuvarskim kompleksom" hrvatskih govornika koji su nastojali govoriti čistim hrvatskim na štetu govorničke nesputanosti, a sve u nastojanju njegove obrane. Najradikalniji izraz taj kompleks dobio je 1991. objavljivanjem *Razlikovnog rječnika srpskog i hrvatskog jezika.*[1339]

Prema Ustavu iz 1974. svaka je republika sama uređivala svoje zakonodavstvo kojim je normirala odnose države i crkve. Zato je ukinut stari zakon iz 1953., a u Hrvatskoj je prihvaćen novi 17. travnja 1978. U nacrtu zakona bila je predviđena odredba prema kojoj se zahtijevao pristanak maloljetnika za pohađanje vjeronauka. *Glas koncila* oštro je prosvjedovao protiv takve odredbe argumentom da se vjernike ne pita za dopuštenje da bi smjeli pohađali škole s njihovim naglašenim marksističkim odgojem i ateističkim svjetonazorom, pa ih se ne bi smjelo pitati ni za dozvolu da pohađaju vjeronauk u crkvama. Vlast je na kraju popustila, zahtijevajući pristanak samo od djece starije od 14 godina, ali ne i od onih od 7 do 14 godina. Činjenica da u vrijeme velike uloge radija i televizije zakon nije sadržavao odredbe po kojima bi crkva mogla imati pristup tim najraširenijim medijima, u velikoj je mjeri govorila o odnosima između države i crkve.[1340]

Jedna od kriza međusobnih odnosa povezana je s udruženjem Kršćanska sadašnjost, koje je utemeljeno 1968., kao rezultat Drugoga vatikanskog koncila (1962. –

[1339] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 762 – 764; J. PAVIČIĆ, *Ispod jezika. Komentari o jeziku i Hrvatima*, 21; Vladimir BRODNJAK, *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, Zagreb, Školska knjiga.

[1340] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 143, 149.

1965.). U svibnju 1977. udruženje je postalo samostalno da bi izbjeglo dotadašnje oporezivanje. Međutim, nekoliko je biskupa prosvjedovalo protiv te mogućnosti, upozoravajući da će Kršćanska sadašnjost postati trojanski konj među crkvenim redovima i da će biti podložna partijskim utjecajima. Nadbiskup splitski Franjo Franić čak je zabranio svojim svećenicima da surađuju s tim udruženjem.

Katolička crkva nastojala je, osim ispunjavanja svojih vjerskih zadaća, biti i čuvarom i promotorom hrvatske nacionalne svijesti. Možda bi se masovna posjećenost vjerskim ceremonijama, poput one u Solinu 1976., Ninu 1979. i u Mariji Bistrici 1984., kojoj je prisustvovalo oko 400 000 ljudi, 1 100 svećenika, 35 nadbiskupa i biskupa i 5 kardinala, mogla objasniti tom dvostrukom ulogom.[1341]

Neki autori koji su se bavili jugoslavenskim crkvenim glasilima, primijetili su bitnu razliku uspoređujući *Glas koncila* s islamskim glasilom *Preporodom*, pa i *Pravoslavljem*, glasilom SPC-a, barem do 1981. Prema tim autorima, samo je *Glas koncila* otvoreno polemizirao s komunističkim tiskom i pisao o neprihvatljivom državnom ateizmu. Tako se *Glas koncila* pretvorio u glavno glasilo obrane protiv napada komunističkoga tiska. Jednaka ocjena odnosila se i na ponašanje vodećih predstavnika triju crkava. U društvenom angažmanu triju najvećih vjerskih zajednica, katolički svećenici predvodili su u kritičkom odnosu prema državi. Srpska pravoslavna crkva, prema istoj ocjeni, pojačala je svoju aktivnost prema državi od 80-ih, a Islamska vjerska zajednica tek od 90-ih.[1342]

Katolička crkva učestalo je izražavala nezadovoljstvo zbog metoda i sadržaja školskog programa, zbog kojeg su, kako je naglašavala njezina hijerarhija, vjerujući bili indoktrinirani i podvrgnuti ateizaciji. O tome je *Glas koncila* pisao 1980. Biskupska konferencija Jugoslavije 1987. je pozvala na poštivanje prava roditelja da njihova djeca mogu polaziti vjerski odgoj. Kardinal Franjo Kuharić uporno je ukazivao na nejednakost vjernika u društvu, jer su isključeni s najviših mjesta u društvu. Savez komunista takve je interpretacije odlučno odbacivao, iako je tražio od članstva da izbjegava brak s vjerujućima i da ne sudjeluju u vjerskim obredima, što je na posredan način diskriminiralo vjerujuće. Vodeći crkveni ljudi često su prozivali vlasti zbog kršenja ljudskih, građanskih prava vjernika, pa i njihovih nacionalnih prava. Tvrdnja da su vjernici građani drugoga reda dokazivala se zabranom vojnicima da u uniformi prisustvuju misama i ulaze u crkvu te da primaju vjerski tisak ili knjige. Crkva je tražila pravo da svećenici imaju slobodan pristup svojim vjernicima u zatvorima. Jedan od poznatijih slučajeva intervencije prema državi bio je angažman F. Kuharića, koji je pledirao za 26-godišnjeg Dobroslava Paragu u uskršnjoj misi 1987., nakon što je Paraga optužen za klevetu zbog in-

[1341] I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 358.
[1342] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 189.

tervjua *Mladini*, u kojemu je govorio o zlostavljanjima u zatvoru. U jesen 1987. vlasti su zatvorile tek osnovan teološki institut u Mostaru, iako su takvi postojali u Zagrebu, Splitu, Ljubljani i Mariboru. Zabrana je opravdavana objašnjenjem da se teološke škole mogu osnivati samo za vjerske službenike, a da nije dopušten odgojnoobrazovni rad izvan crkve.[1343]

Za stanje u Hrvatskoj i unatoč ustavnoj slobodi vjeroispovijesti, znakovit je bio natpis u *Poletu*, glasilu Saveza socijalističke omladine. To je glasilo, iako je po izgledu, odabiru i načinu obrađivanja tema i kritičnosti prema službenim institucijama bilo jedno od novatora u hrvatskom novinstvu, 28. ožujka 1986. ponudu uskršnjih jaja – pisanica, koje je reklamiralo bosansko-hercegovačko poduzeće Agrokomerc – napalo kao ideološku diverziju i slučaj kršenja zakona. Jedan od najpoznatijih hrvatskih novinara Jože Vlahović činjenicu je, da se u toj reklami nije spominjao Uskrs, u *Vjesniku*, 22. ožujka 1986., komentirao uzrečicom da je to „kamuflirano" da se „Vlasi ne dosjete" i zgražao se da to nudi „socijalistički sektor". Da bi ironija bila veća, uskršnja jaja proizvodilo je i reklamiralo poduzeće Agrokomerc s ogromnom većinom Muslimana među zaposlenima i u rukovodstvu. Čestitke za vjerske praznike prodavali su samo privatni trgovci na štandovima. Tada je komunistička vlast u Sloveniji već učinila korak dalje, pa je 1986. Jože Smole, predsjednik SSRN Slovenije, čestitao Božić katolicima u Sloveniji. U mnogim dijelovima Jugoslavije Smole je proglašen izdajnikom socijalizma. Istodobno TV Zagreb još je uvijek izvještavao o dolasku radnika s privremenog rada u „povodu nastupajućih praznika", izbjegavajući imenovati vjerske praznike. Prvu božićnu čestitku TV Zagreb objavio je 25. prosinca 1989.[1344]

Crkva se prilagođavala svakom sustavu, pa i komunističkom sustavu samoupravnog socijalizma, ali nije pristala na to da postane njegov dio. Dakako, ni komunisti nisu nikad pomišljali da podijele javnu djelatnost s crkvom, bolje rečeno crkvama. Samoupravni socijalizam bio je, prema raširenom uvjerenju, humaniji od sustava na istoku Europe, ali njihov zajednički cilj ipak je bila izgradnja ateističke civilizacije. Možda neke procjene govore u prilog tome da je komunistička vlast požnjela i neke uspjehe u tom smislu. Naime, iako je prema tvrdnjama samih vjerskih zajednica potkraj 80-ih bilo oko 10 milijuna pravoslavaca, 7,3 milijuna katolika i 3,8 milijuna muslimana, prema procjenama nekih istraživača na temelju sociološkihstudija u Jugoslaviji je 1991. bilo puno manje vjernika, preciznije, 3 milijuna katolika, 1,5 milijuna muslimana i 1,2 milijun pravoslavaca.[1345]

[1343] ISTO, 148.
[1344] D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnicitet*, 170 – 174.
[1345] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 2.

Međutim, vraćanje Katoličkog bogoslovnog fakulteta u okrilje Sveučilišta i osnivanje Hrvatskog društva katoličkih novinara 1989., bili su samo neznatni simboli važnih poruka da komunistički sustav odustaje od nekih svojih glavnih nakana. To nije bio izraz njegove snage, nego posljedica napuštanja nekih temeljnih postavki sustava, ali, uskoro će se pokazati, i raspada države same.[1346]

Bolest i smrt predsjednika J. Broza Tita 4. svibnja 1980. potaknuli su vlast na pojačano demonstriranje moći i odlučnost da ne dopusti nikakve promjene i politički pluralizam. U odnosu na prethodnu godinu 1980. broj političkih zatvorenika u Jugoslaviji porastao je za 83 %. Čak 94 % od 523 osoba bilo je optuženo za verbalni delikt, koji se progonio po članku 133. *Krivičnog zakonika SFRJ*.[1347] *Zakon o javnom informiranju* iz 1982. jasno je odredio ideološke koordinate komunističke vlasti.

> „Javnim informiranjem (...) radnici, radni ljudi i građani naročito ostvaruju slobodu i pravo te dužnosti i odgovornost, da polazeći od socijalističkih samoupravnih načela i idejno-političkih opredjeljenja Saveza komunista, informiraju i da budu informirani." [1348]

Progon onih koji su izazivali nacionalnu ili vjersku mržnju bio je samorazumijevajući sa stajališta federativne višenacionalne komunističke države. Međutim, u praksi su se čak i kritike nepravednih odnosa, u namjeri da se ojača sustav i država, mogle prikazati kao poticaji međunacionalnih sukoba. I ne samo to, bijeg od nacionalnog čak je i sociolozima onemogućio da se bave znanstvenim ispitivanjem međunacionalnih odnosa.[1349]

Za razliku od mnogih zemalja u susjedstvu, gdje je rasna ili nacionalna mržnja mogla dovesti do izoliranog sukoba, u Jugoslaviji je zaista svaki takav slučaj mogao pokrenuti lavinu i, u krajnjem slučaju, dovesti do raspada države. Zato je jugoslavensko vodstvo ne samo strogo progonilo širenje mržnje, nego i zabranjivalo dobronamjernu kritiku odnosa, vjerujući da i svako pozivanje na rješavanje nacionalnih problema može potaknuti mržnju. Otvaranje međunacionalnih pitanja bilo je rezervirano samo za uski politički vrh. Tek kad su najveći autoriteti odlučili raspravljati o međunacionalnim odnosima, onda su i niže razine odlučivanja mogle dati svoj doprinos. No, javno otvaranje međunacionalnog pitanja na nižim političkim i državnim strukturama te među običnim ljudima, moglo se obiti u glavu inicijatora. Drugim riječima, nacionalno pitanje bila je osjetljiva tema kojom

[1346] ISTO, 149.
[1347] R. DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, 66.
[1348] B. JERGOVIĆ, Zakonske promjene i tisak u Hrvatskoj od 1990. do 2002., 97.
[1349] Vjeran KATUNARIĆ, *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 2003., 28.

su se samo izabrani mogli baviti. Progon onih koji su širili nacionalnu mržnju bio je dokaz pojačane brige države za sve svoje građane bez obzira na nacionalnost. Međutim, progon onih koji su javno iskazivali nezadovoljstvo s međunacionalnim odnosima, što je, u krajnjem slučaju, moglo potaknuti vlasti na njihovo poboljšanje, bio je dokaz krhkosti države. Tu razapetost između visokih standarda sprječavanja međunacionalnih sukoba i onemogućivanja javne rasprave o međunacionalnim odnosima, Jugoslavija nije mogla razriješiti, a da istodobno ne ugrozi vlastite temelje.

Međutim, sredinom osamdesetih godina nastaje pomak i otvara se javni razgovor o međunacionalnim i međurepubličkim odnosima.

PARTIJSKO-DRŽAVNE STRUKTURE I NACIJE

Osim političke represije stabilnosti Jugoslavije i političkom sustavu trebala je pridonijeti i veća uloga SK. U općinama su osnovani aktivi komunista radi jačanja utjecaja na članstvo, a pojačan je takozvani idejno-politički rad. Osim toga, provedena je čvršća institucionalizacija marksističkoga pogleda na svijet, prije svega kao temelj cjelokupnog obrazovanja od osnovne škole do fakulteta. Marksizam u svjetlu interpretacije jugoslavenskih komunista nije trebao samo prožeti sve društveno-humanističke predmete, nego se uvodi i kao „ideološki" predmet u srednje škole i na fakultete: *Osnove marksizma* i *Teorija i praksa samoupravljanja*. Osnovani su marksistički centri, a otvara se i *Politička škola Josip Broz Tito* u Kumrovcu, rodnom mjestu J. Broza Tita.[1350]

Nakon obračuna s reformskim strujama SK se još više srastao s državom. Represivnim tijelima ravnali su partijski sekretari. Izgradio se sustav komiteta Općenarodne obrane i društvene samozaštite (ONO i DSZ) za posebne prilike. Uvedena je tzv. moralnopolitička podobnost, koja se najčešće poistovjećivala s članstvom u SK, što je još više pojačalo povlašten položaj članova SK, bez obzira što je potpuna otvorenost SK prema novim članovima tu povlaštenost samo formalizirala. Društvenopolitička vijeća u skupštinama imala su ulogu tijela za njihov nadzor. Preko delegatskog sustava ukinuti su neposredni izbori, pasivno i aktivno biračko pravo većina je birača imala samo u prvom krugu izbora.[1351]

Počela je široko zasnovana kampanja za primanje radnika u SKJ jer je njihov broj prilično opao. Prema nekim istraživanjima za područje cijele Jugoslavije, u nekoliko je godina zbog kampanje broj članova SK među radnicima sa 11,3 % u 1971.

[1350] H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 372; R. KNEŽEVIĆ, S. RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962. – 2002.*, 27.

[1351] P. KRISTE, Titov nezaobilazni poticaj, 383.

narastao u 1976. na 13,6 %. Istodobno je 1976. čak 80 % svih dužnosnika bilo u SK. Iako je SKJ bila i dalje stranka vladajućeg sloja ili je, pak, njegovo članstvo činilo jedini društveni sloj za novačenje političara i gospodarstvenika, brojke govore o naporima da se SKJ klasno osnaži privlačenjem nižih staleža društva i mladih, a sve prema deklarativnim postavkama. Da je kampanja nakon 1971. dala rezultate, jasno proizlazi iz jednog istraživanja u Srbiji, prema kojem je 1971. od svih studenata 19,1 % bilo u SK, a 1981. taj je broj narastao čak na 51,7 %. Iako sudjelovanje mlade inteligencije u SK u Hrvatskoj, sudeći prema drugim posrednim podacima, bilo manje nego u Srbiji, spomenute brojke svjedoče o općejugoslavenskoj tendenciji.[1352]

Kao i svaka kampanja, tako je i masovno primanje u SK imalo svoje naličje. Od 1974. do 1976. iz SKH isključeno je 3 290 članova. Od toga ih je više od 50 % isključeno zbog pasivnosti. Slijede oni koji su bili isključeni zbog kriminala (18 %) i nepridržavanja programa i „tuđih shvaćanja". Isključeni zbog šovinizma i unitarizma zauzimali su zanemarivo mjesto u strukturi isključenih sa samo 1,8 %.[1353]

Osim isključenih zbog pasivnosti, o formalnom članstvu mnogih članova SKH najviše govori podatak o neplatišama članarine, a plaćanje članarine jedan je od pokazatelja stvarnog pripadanja ili nepripadanja nekoj organizaciji. Prema podacima od 1973. do 1977. izrazito mnogo onih koji nisu platili članarinu više od tri mjeseca bilo je u općinskom komitetu SKH Obrovac: 38,0 % u 1973., 50,7 % u 1974. te 41,5 % 1975. Visok postotak neplatiša imali su i općinski komiteti SKH Pag, Rab i Lastovo, gdje su vodstva ipak postupno zavela red. Međutim, rekorder je bio Zagreb – Sveučilišni komitet SKH, koji je 1973. imao 50,2 % neplatiša. Taj je broj 1975. narastao na 57,4 %, a 1977. iznosio je 55,8 %.[1354]

Politički preokret u Hrvatskoj ostavio je brojne posljedice. Broj članova SKH, 1972. smanjen je u odnosu na 1971., ali je zahvaljujući spomenutoj kampanji primanja novih i mladih članova u idućim godinama porastao broj članova.

Godine 1973., u prvoj godini zabilježenog porasta članstva, u SKH je bilo 4,8 % ukupnog ili 6,6 % odraslog stanovništva, a taj je broj porastao u 1977. na 6,4 %, odnosno 8,9 %. Od ukupnog broja zaposlenih u SKH je 1973. bilo 15 %, a 1977. taj je broj porastao na 18,1 %. Unatoč kampanji udio članstva SKH u SKJ 1975. iznosio je 18,3 %, a 1978. pao je na 17,0 %, dakle ispod udjela stanovništva Hrvatske u Jugoslaviji. I idućih godina nastavio se trend pada.[1355]

[1352] S. VUKOVIĆ, *Radništvo i birokracija*, 24.

[1353] *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1., 253.

[1354] ISTO, 83 – 285.

[1355] *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1., 210; F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 173. F. Tuđman se poziva na *Statistični godišnjak*

Tablica 154. Rast broja članova SKH 1971. – 1977.[1356]

Godina	Broj članova SKH	Indeks 1973.: 100
1971.	214 614	102
1972.	206 985	98
1973.	210 339	100
1974.	222 563	106
1975.	237 977	113
1976.	260 560	124
1977.	282 515	134

Već je spomenuto da je 1981. tek svaki deseti Hrvat bio član Saveza komunista, i da su po tom pokazatelju Hrvati bili iza Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, Makedonaca i Muslimana. Samo je među Slovencima i Albancima popularnost Saveza komunista bila još manja. Navedeni pokazatelji mogu biti rezultat ne samo odnosa pojedine nacije prema vladajućoj stranci i njezinim vrijednostima, politici države, odnosa stranke i države prema pojedinoj naciji, nego i odraz veće ili manje profesionalne strukturiranosti društva, izravne ovisnosti stanovništva o državi ili, pak, političke kulture i pluralističkih tradicija. Na prvi je pogled uočljiva razlika između dvije najveće nacije.[1357]

I ovdje treba navesti podatke i iz Bosne i Hercegovine zbog očitih razlika među trima nacionalnostima. Godine 1978. član SK BiH bio je svaki dvadesetpeti Hrvat, svaki šesnaesti Musliman i svaki jedanaesti Srbin.[1358]

Prema podacima iz 1974. u SKH je 1974. bilo 64,5 % Hrvata i 24,7 % Srba. Međutim, podaci govore o nešto povoljnijoj nacionalnoj strukturi u tijelima SKH, poput općinskih komiteta ili, pak sekretara na različitim razinama organizacije.

Zanimljiva je korelacija između visine i odgovornosti tijela SKH i približavanja njihove nacionalne strukture nacionalnoj strukturi stanovništva. Dakle, što je viši organ, to se više pazilo da se zadovolji nacionalna struktura i da se poštuje deklarirana politika nacionalne ravnopravnosti. S obzirom na to da su redovito svi

Jugoslavije za 1976. i *NIN*, 19. 3. 1978.

[1356] *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24. – 26. travnja 1978., stenografske bilješke*, 1., 202.

[1357] J. LOVRIĆ, Nacionalna karta partije; B. VUŠKOVIĆ, Članstvo Saveza komunista Hrvatske u razdoblju 1981 – 1986. s posebnim osvrtom na gibanja ostalih republičkih i pokrajinskih organizacija SK, 326.

[1358] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 173. Poziva se na *Statistični godišnjak Jugoslavije za 1976.* i *NIN* 19. 3. 1978.

predloženi delegati bili izabrani, jer se predlagalo onoliko delegata koliko ih se biralo, nastojanje za ispravljanjem nepovoljne nacionalne strukture u SKH pažljivijim balansiranjem sastava njegovih izvršnih tijela odražavalo je želju predlagača. To je uvijek bilo više partijsko tijelo.

Tablica 155. Nacionalna struktura izabranih dužnosnika u SKH 1974. (u %)[1359]

Razina organiziranja	Hrvati	Srbi	Jugoslaveni
SKH	64,5	24,7	6,6
Općinske konferencije	66,5	23,5	6,3
Općinski komiteti	69,7	20,9	6,1
Konferencije SK zajednice općina	67,9	22,4	5,3
Predsjednici općinskih konferencija	82,0	14,4	1,8
Sekretari općinskih komiteta	71,7	20,3	5,3

Podaci pokazuju da se popravljanjem nezadovoljavajućeg stanja u SKH u izborima za njegove organe, iskrivljavala prava slika podjele moći unutar hrvatskoga društva. Srbi su bili u SKH dva i pol puta više zastupljeni od svoje zastupljenosti u strukturi stanovništva. U CK SKH i drugim tijelima bili su manje zastupljeni nego u strukturi članstva, ali još uvijek mnogo više nego što su bili zastupljeni u nacionalnoj strukturi stanovništva, što je u jednostranačkom sustavu moralo izazvati dvojbe među Hrvatima. Iako je društvenu moć nedvojbeno izražavao SK, ipak treba naglasiti da je ona na nižim razinama najčešće bila samo formalna i simbolična. Svojom otvorenošću prema svim slojevima stanovništva SKH je odavno izgubio obilježja kadrovske partije izabranih.

Pogled na kretanje udjela Srba u SKH od 1945. do 1986. dodatno pomaže objašnjenju stanja međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji i Hrvatskoj. Nakon rata prevlast Srba bila je očita. U prvim poglavljima objasnio sam presudnu ulogu odnosa NDH prema Srbima te Srba prema NDH, kao i ulogu KP u organizaciji ustanka, na visinu članstva Srba u KPH. Podaci kazuju da je od rata postotak Srba u SKH stalno bio mnogo viši od postotka u strukturi stanovništva. Nakon nagle promjene u drugoj polovici 40-ih zbog silnog napora partijskog vrha da poveća broj Hrvata, slijedilo je dugo razdoblje blagog smanjivanja prevelikog postotka Srba, napose u godinama kada se povećavala autonomnost republičkih partija i republika.

[1359] *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24 – 26. travnja 1978., Stenografske bilješke*, 1., 157, 196, 199, 200, 201, 322.

Tablica 156. Srbi u SKH 1945. – 1986. (u %)[1360]

Godina	SKH	CK SKH
Lipanj 1945.	41,0	–
1946.	28,1	–
1948.	28,3	26,3
1954.	–	24,5
1968.	27,1	20,0
1974.	–	15,7
1978.	24,2	19,0
1982.	23,1	17,5
1984.	23,1	–
1986.	–	21,6

Među sekretarima osnovnih organizacija SK u 1982. bilo je 65 % Hrvata, 22 % Srba i 9,1 % Jugoslavena.[1361]

Sliku međunacionalnih razlika u Hrvatskoj dopunjuju i podaci o nacionalnoj pripadnosti i njihovoj korelaciji prema profesionalnoj orijentaciji i političkoj pripadnosti, koja je među rukovoditeljima gotovo istovjetna članstvu u KP.

Tablica 157. Društveni slojevi i nacionalno-etnička pripadnost u Hrvatskoj 1984. (u %)[1362]

Slojevi	Hrvati	Srbi	Jugoslaveni	Muslimani	Slovenci	Albanci
Pol. rukovoditelji	71,6	17,7	8,2	0,2	6,2	–
Privr. rukovoditelji	76,3	12,5	8,6	0,3	0,8	–
„Sistemska inteligencija"	72,6	11,9	10,5	0,7	0,2	–
Stručnjaci	77,7	7,6	10,8	0,3	0,5	–
VKV i KV – radnici	66,8	13,7	16,6	0,2	0,2	9,2
NKV radnici	64,4	18,4	9,7	6,0	0,5	–
Obrtnici	74,4	5,8	12,1	2,0	0,5	3,5
Seljaci	83,7	11,2	2,7	–	–	0,2

Prema M. Oliveiri Roca razlike su veće među područjima i republikama, nego među nacijama. Bitna razlika među Hrvatima i Srbima u Hrvatskoj jest razlika njihova udjela u skupini zanimanja „osoblje društvene zaštite". U Hrvatskoj je udio te kategorije zanimanja među Hrvatima bio 1,4 %, a među Srbima čak 3,7 %. Udio među rukovoditeljima gotovo je isti u oba naroda, ali postoje razlike unutar skupine. Naime, znatno je veći udio političkih rukovoditelja i rukovoditelja u druš-

[1360] *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Stenografske bilješke*, 1., 222. D. Roksandić poziva se na Momčila Diklića, i za razliku od E. Pusića, za 1984. donosi podatak o 22,6% Srba u SKH. Vidi: D. ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, 156; E. PUSIĆ, Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila, 135.

[1361] *Izvještaj o radu Saveza komunista Hrvatske i njegovih organa između Devetog i Desetog kongresa SKH*, Zagreb, Centralni komitet SKH, 1986., 41.

[1362] Vjeran KATUNARIĆ, Sistem moći, struktura i nacionalno pitanje, *Revija za sociologiju*, 1986., 1 – 4., 75 – 90., prema: S. LETICA, *Četvrta Jugoslavija*, 178.

tveno-političkim zajednicama i SIZ-ovima među Srbima, nego među Hrvatima. Za razliku od te skupine, udio gospodarskih rukovoditelja veći je u Hrvata. Tako je udio Srba u ukupnom broju političkog vodstva 16,4 %, a u strukturi stanovništva Hrvatske taj je broj 12,4 %. Udio Hrvata među političkim dužnosnicima bio je 69,8 %, što je manje od njihova udjela u ukupnom stanovništvu, gdje ih je bilo 75,1 %. No, udio Hrvata među gospodarstvenicima bio je 76,7 %, a udio Srba 10,3 %. Treba naglasiti da je za cijelu Jugoslaviju važilo pravilo da je izvan svojih matičnih republika manjina uvijek bila više zastupljena među političkim dužnosnicima od većine.[1363]

Dopuna podacima u tablici 157, ali i s nekoliko različitih postotaka jest tablica 158.

Tablica 158. Nacionalno-etnička pripadnost političkih dužnosnika u Hrvatskoj 1984.[1364]

Nacija	Općine	Zajednice općina	Hrvatska
Hrvati	72,2	79,3	69,5
Srbi	21,4	13,8	24,8
Jugoslaveni	2,3	–	–
Muslimani	0,5	1,7	1,9
Slovenci	–	1,7	1,9

No, za razumijevanje međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj potrebno je proučiti i stanje na nižim razinama, primjerice na općinskim razinama, a napose u onim dijelovima s izrazito miješanim stanovništvom i udaljenih od središta republike. Na tom regionalnom planu razlike u udjelu pojedinih nacija u politici i gospodarstvu bile su očitije. Za razliku od M. Oliveire Roce, koja je za Hrvatsku ustvrdila da nema veće razlike u socio-profesionalnoj strukturi stanovništva s obzirom na nacionalnu pripadnost, osim u profesiji „zaštite", I. Crkvenčić i L. Klanac na primjeru demografskih istraživanja općina Benkovac i Obrovac govore o zapostavljenosti Hrvata. Bez obzira na veličinu spomenutih općina, a moguće i drugih za koje ne postoje slična istraživanja, one su za odnose u cijeloj Hrvatskoj mogle biti od mnogo većeg utjecaja, a ne samo puki statistički podaci, uostalom kao što je to bila svaka neuravnotežena slika u bilo kojoj drugoj sredini s nacionalno miješanim stanovništvom.

Hrvati su 1981. u ukupnom stanovništvu općine Benkovac bili zastupljeni s 40,1 %, ali ih je u poduzećima društvenoga sektora, kao i organima općinske upra-

[1363] Maria OLIVEIRA ROCA, Socio-demografska struktura Hrvata, Srba i Jugoslavena u Hrvatskoj i Jugoslaviji u razdoblju 1971 – 1981, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Savez geografskih društava Hrvatske, Posebna izdanja, 8., 1991., 121-140, 132.

[1364] S. LETICA, *Četvrta Jugoslavija*, 179.

ve 1990. bilo zaposleno samo 12,6 %. U gradu Benkovcu postotak je Hrvata od 1953. godine, kad ih je bilo 46,1 %, godine 1981. pao na 20,8 %.[1365]

Slično stanje bilo je i u općini Obrovac. Tamo je Hrvata 1991. bilo 32,5 %, a u društvenom sektoru bilo ih je zaposleno samo 18,3 %. Srba je bilo 65,6 % u stanovništvu općine, a zauzimali su 81,7 % radnih mjesta u društvenom sektoru. U rukovodnoj strukturi općine bilo je samo 15,4 % Hrvata. Kao i u Benkovcu, i u gradu Obrovcu poslijeratnih godina ubrzano se smanjio broj Hrvata. Godine 1953. bilo ih je 57,5 %, a njihov udio 1991. pao je na 17,2 %.[1366]

Tablica 159. Udio Hrvata među zaposlenima u nekim neproizvodnim organizacijama u općinama Benkovac i Obrovac 1990.[1367]

Poduzeća i ustanove	Općina Benkovac (udio Hrvata 40,1 % u 1981. g.)			Općina Obrovac (udio Hrvata 32,5 % u 1991. g.)		
	Ukupno	Hrvata		Ukupno	Hrvata	
	Broj		%	Broj		%
Srednjoškolski centar	115	13	11,3	36	10	27,8
Sizovi – radna zajednica	34	0	0,0	26	0	0,0
Općinski sud	19	2	10,5	15	4	26,7
Tijela općinske uprave	141	26	18,4	87	10	11,5

Sudeći prema strukturi zaposlenih u poduzećima i ustanovama te u općinskoj upravi, a radna mjesta u tim službama bili su pokazatelji određene društvene promocije, Hrvati su na području Benkovca i Obrovca bili u podređenom položaju. Za cjelovitiji odgovor nužna bi bila usporedba sa stanjem zaposlenosti Hrvata iz tih područja u većim gradskim središtima, poput Zadra i Zagreba, kao i odlaskom na posao u inozemstvo, kamo su tamošnji Hrvati odlazili u većem broju. Međutim, bez obzira na to, dosadašnja istraživanja govore da je politička volja mogla biti najviše izražena na najvišim razinama odlučivanja, ali da nije mogla prevladati dublje nacionalne razlike, utjecaj tradicije određene nacije, republike ili regije, napose ne na nižim razinama i u nacionalno mješovitim sredinama.

Za razumijevanje međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj važni su i podaci za nacionalnu strukturu saveznih institucija, napose vojske i policije. I ovdje je izraženo pravilo: što je viša razina tijela, to je njihova nacionalna struktura sličnija nacionalnoj strukturi stanovništva.[1368]

[1365] I. CRKVENČIĆ, Sjeverna Dalmacija – „Hrvatski most" (Kninsko-drniški kraj), 209.
[1366] L. KLANAC, *Demografske promjene obrovačkog kraja 1857 – 1991., Hrvati od etnocida do genocida*, 55, 81.
[1367] I. CRKVENČIĆ, Sjeverna Dalmacija – „Hrvatski most" (Kninsko-drniški kraj), 212; L. KLANAC, *Demografske promjene obrovačkog kraja 1857 – 1991., Hrvati od etnocida do genocida*, 57.
[1368] B. D. DENITCH, *The Legitimation of a Revolution The Yugoslav Case*, 113.

S obzirom na osjetljivost podataka, podaci o nacionalnoj strukturi saveznih tijela rijetko su se objavljivali. Među podacima koji su ipak bili dostupni javnosti jesu podaci o nacionalnoj strukturi u Saveznoj upravi u Beogradu. Prema njima, Hrvata je 1978. bilo samo 6 %, Srba 73,6 %, Crnogoraca 7,2 %, neopredijeljenih 3,8 % i 6,8 % svih ostalih.[1369]

Mnogo skrupuloznije, barem na najvišim razinama, vodila se briga o nacionalnoj strukturi u JNA. Međutim, podaci pokazuju da je u JNA bila više zadovoljena republička zastupljenost, nego njezin nacionalni sastav. Pogotovo se to odnosilo na niže časničke činove. Podaci u literaturi često su međusobno neusporedivi zbog različitog pristupa, od prikazivanja isključivo republičke ili, pak, nacionalne pripadnosti, do podastiranja podataka samo za određena zapovjedna mjesta i činove, sve do različitosti godina za koje su autorima bili dostupni podaci. Zato će tablice 160., 161., 162. i 163. ponuditi neke od pokazatelja potrebne za dobivanje kompletnije slike o republičkoj i nacionalnoj strukturi JNA u 80-im i 90-im godinama.

Tablica 160. Prosječna republička pripadnost časnika JNA 1980. – 1985. (u %)[1370]

Republika/ Pokrajina		Zapovjednici bataljuna – diviziona	Zapovjednici pukova – brigada	Zapovjednici divizija	Časnici ukupno	Stanovništvo 1981.
BiH		15,1	13,5	18,1	16,3	18,4
CG		4,0	9,6	14,7	5,4	2,6
HR		19,3	20,5	21,5	19,1	20,5
SL		2,0	3,1	7,5	2,8	8,4
SR	SR	51,9	46,4	28,5	49,0	41,6
	Uža SR	42,4	41,0	22,6	37,4	25,4
	Kos.	3,3	3,0	5,1	4,2	7,1
	Voj.	6,2	2,4	0,8	7,4	9,1

Kao što sam naveo, važni su pokazatelji nacionalno-republičke pripadnosti časnika. Oni otkrivaju razlike unutar pojedinih republika, napose među Hrvatima i Srbima iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Na prvi pogled vidljiv je uravnotežen postotak časnika iz Hrvatske, ali mali postotak Hrvata. Međutim, među generalima se postotak Hrvata približio idealnom postotku, a generali iz Hrvatske činili su većinu. Nacionalno i republičko podrijetlo časnika potvrđuje visok broj Srba na

[1369] F. TUĐMAN, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 175. U tom razdoblju, prema nekim ne baš najpouzdanijim autorima, Jugoslavija je imala ukupno 83 veleposlanika, od toga 72 Srba i samo 6 Hrvata. Vidi: M. D. GRMEK, M. GJIDARA, N. ŠIMAC, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, 163. Autori se pozivaju na *Ekonomsku politiku* iz Beograda. U knjizi je naveden s obzirom na teze autora, najvjerojatnije, pogrešan broj od 27 Srba! Treba biti 72.

[1370] Ovdje i u drugim tablicama: BiH = Bosna i Hercegovina, CG = Crna Gora, HR = Hrvatska, SL = Slovenija, SR = Srbija, uža SR = Srbija bez pokrajina, Kos. = Kosovo, Voj. = Vojvodina. D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 264; M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 51.

svim razinama, ali, primjerice, nizak postotak generala Srbijanaca najviše govori o nacionalnoj i republičkoj strukturi sudionika partizanskoga pokreta.

Tablica 161. Nacionalna pripadnost časnika JNA 1977. – 1985. (u %) [1371]

Nacija	Zapovjednici bataljuna-diviziona		Zapovjednici pukova-brigada		Zapovjednici divizija		Časnici ukupno		Zastupljenost u SFRJ	
	77.	85.	77.	85.	77.	85.	77.	85.	77.	85.
Muslimani	0,8	1,6	0,0	1,7	3,6	9,4	1,4	3,3	8,4	8,9
Crnogorci	9,1	5,6	15,7	10,1	7,2	14,2	7,9	6,6	2,5	2,6
Hrvati	8,8	9,5	7,6	6,7	17,9	14,2	11,8	11,5	22,0	19,7
Makedonci	3,7	6,1	3,1	6,7	7,1	-	5,3	6,2	5,8	6,0
Slovenci	3,1	1,1	8,8	1,7	7,1	9,4	3,8	2,9	8,2	7,8
Srbi	72,0	66,7	62,3	70,2	51,2	52,8	59,9	57,1	40,0	36,3
Jugoslaveni	1,3	6,8	2,5	2,2	5,9	0,0	7,6	9,3	1,3	5,5
Albanci	0,3	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	1,0	6,4	7,7
Mađari	0,3	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,8	2,3	1,9
Ostali	0,4	1,6	0,0	0,7	0,0	0,0	1,7	1,3	3,1	3,6

Tablica 162. Republička i nacionalna pripadnost časnika JNA 1985. (u %) [1372]

Republika		Vojne osobe	Stanovništvo	Razlika	Nacija	Vojne osobe	Stanovništvo	Razlika
BiH		17,75	18,38	– 0,64	Mu.	3,65	8,92	– 5,27
Crna Gora		4,44	2,61	+1,83	Cg.	5,82	2,58	+3,24
Hrvatska		19,71	20,52	– 0,81	Hr.	12,51	19,74	– 7,23
Makedonija		7,69	8,53	– 0,84	Ma.	6,74	5,98	+0,76
Slovenija		2,55	8,43	– 5,88	Sl.	2,64	7,82	– 5,18
Srbija	Srbija	47,60	41,53	+6,07	Sr.	57,17	36,30	+20,87
	Uža SR	34,77	25,39	+9,38	Ju.	8,22	5,44	+2,78
	Kos.	4,61	7,07	– 2,46	Al.	1,09	7,72	– 6,63
	Voj.	8,22	9,07	– 0,85	Mađ.	0,88	1,90	– 1,02

Tablica 163. Nacionalna i republička pripadnost generala JNA 1985. (u %) [1373]

Nacionalnost	%	Republičko podrijetlo	%
Crnogorci	11,1	Crna Gora	11,11
Hrvati	18,0	Hrvatska	30,56
Makedonci	4,9	Makedonija	3,47
Muslimani	2,8	Bosna i Hercegovina	15,28
Slovenci	10,4	Slovenija	9,72
Srbi	46,5	Srbija	28,47
Albanci	1,4	Srbija – Kosovo	–
Jugoslaveni	4,9	–	–

[1371] D. NIKOLIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985. Kadrovi i kadrovska politika*, 261 – 262.
[1372] ISTO, 264.
[1373] M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 56.

I najviši zapovjednici JNA objavili su podatke o nezadovoljavajućoj nacionalnoj strukturi JNA. Tako je Branko Mamula, s vremenske distancije i nakon raspada Jugoslavije, objavio da je u drugoj polovici 80-ih, negdje oko 1987. godine, u JNA bilo oko 60 % Srba. No, i on naglašava da je na generalskoj razini taj odnos bio uravnotežen. Primjerice, Slovenci su imali više generala, nego što bi im to pripadalo prema nacionalnoj strukturi Jugoslavije.[1374]

Prema nekim autorima, koji su obuhvatili nacionalni sastav isključivo „zapovjednog dijela" JNA, neposredno prije rata 1991. bilo je Albanaca 0,6 %, Crnogoraca 6,2 %, Hrvata 12,6 %, Jugoslavena 3,6 %, Muslimana 2,4 %, Slovenaca 2,8 % i Srba 63,2 %. Dakle, u odnosu na strukturu stanovništva Albanaca je bilo premalo za 66 %, Hrvata za 53 %, Muslimana za 78 % i Slovenaca za 66 %. Istodobno, Crnogoraca je bilo više za 148 %, Jugoslavena za 45 %, a Srba za 51 %.[1375]

Za Hrvatsku su posebno zanimljivi podaci za Petu vojnu oblast u 1991. Prema *Narodnoj armiji*, službenom glasilu JNA, u toj je oblasti, koja je pokrivala Hrvatsku, nacionalna struktura časničkog kadra bila: 57 % Srba, 12 % Hrvata, 6 % Slovenaca, 5 % Crnogoraca, 4 % Jugoslavena i 16 % pripadnika ostalih nacionalnosti.[1376]

Osim JNA, vrlo važan segment sigurnosnog sustava Jugoslavije činila je Služba državne sigurnosti (SDS). S obzirom na ulogu te službe, podaci o njoj nisu gotovo nikad javno obznanjivani. Međutim, prema kasnijim dostupnim podacima, „u rukovodećem tijelu" saveznog SDS-a 1989. bilo je 61 % Srba, 18 % Jugoslavena, 12 % Crnogoraca, 4 % Makedonaca, 1 % Hrvata, 1 % Slovenaca, 1 % Albanaca. Ostaje otvoreno pitanje koja tijela obuhvaća kategorija „rukovodeće tijelo", kao i vjerodostojnost objavljenih podataka. Podaci za SDS Hrvatske čine se nešto potpunijim. Prema istom autoru, krajem 1989. u SDS Hrvatske bilo 854 zaposlenih. Od toga je bilo 51 % Hrvata, 29 % Srba, 16 % Jugoslavena i, kako je autor naveo, 25 drugih nacionalnosti.[1377]

Među mnogima koji su isticali vrlo visoke brojke o zastupljenosti Srba u policiji, bio je i Noel Malcolm. Prema njegovim podacima, u hrvatskoj policiji Srbi su potkraj 80-ih bili zastupljeni sa 67 %.[1378] Moguće je da se taj podatak odnosi samo na

[1374] Branko MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, CID, 2000., 115, 117.

[1375] Davor DOMAZET, How Aggression Against Croatia and Bosnia-Hercegovina Was Prepared or the Transformation of the JNA into a Serbian Imperial Force, *Croatian International Relationsm Review*, Zagreb, 1999., 14, 2 – 3., prema Davor MARIJAN, Jugoslavenska narodna armija u agresiji na Republiku Hrvatsku 1990. – 1992. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2001., 2., 289 – 321, 289.

[1376] D. MARIJAN, Jugoslavenska narodna armija u agresiji na Republiku Hrvatsku 1990. – 1992. godine, 302.

[1377] Dubravko GRAKALIĆ, Udba i Hrvati, *Globus*, 8. 2. 2002., 50 – 55, 51, 53.

[1378] N. MALCOLM, *Povijest Bosne*, 288.

neke dijelove strukture unutar policije. Među različitim podacima, najpouzdaniji je ipak *Godišnji izvještaj RSUP-a za SRH za 1984. godinu*, u kojem se navodi da su te godine Srbi činili 49,9 % zaposlenih u tijelima unutarnjih poslova SRH.[1379]

Novinska izvješća, za koja su autori najvjerojatnije dobili podatke iz policije, odnose se, prema svemu sudeći, samo na njezin uniformirani sastav početkom 90-ih. Prema tim podacima i ta je nacionalna struktura policije u Hrvatskoj bila vrlo neuravnotežena. Očite su vrlo velike razlike među policijskim upravama.

Tablica 164. Nacionalna struktura aktivnog i rezervnog sastava policije početkom 1990. (u %)[1380]

Policijska uprava	Hrvati		Srbi		Ostali	
	Aktivni	Rezervni	Aktivni	Rezervni	Aktivni	Rezervni
Bjelovar	68	70	19	15	13	14
Dubrovnik	68	89	17	4	15	7
Gospić	19	98	65	1	15	1
Karlovac	76	73	19	20	5	2
Kutina	68	87	17	7	15	6
Osijek	63	86	23	9	14	5
Pula	55	86	18	3	27	11
Rijeka	53	77	26	12	21	11
Sisak	59	71	33	16	8	13
Sl. Brod	74	89	18	8	8	3
Split	78	95	10	3	12	2
Šibenik	70	92	24	4	6	4
Varaždin	91	98	3	0,5	6	1
Vinkovci	81	90	12	6	7	4
Zabok	89	99	6	0,6	–	–
Zadar	72	78	22	20	6	2
Zagreb	55	91	24	7	21	2
Ukupno	61	87	19	8	20	5

Napose su razlike vidljive u policijskim upravama na područjima s miješanim stanovništvom, gdje su Srbi među aktivnom policijom imali veliku prevlast. Također su imali visok udjel i u nekim većim središtima, Puli, Rijeci i Zagrebu, gdje su činili neznatan dio stanovništva. Rezervni sastav policije pokazuje realniji odnos u nacionalnom sastavu stanovništva.

Može se zaključiti da su Srbi u Hrvatskoj bili natproporcionalno zastupljeni u svim političkim i državnim tijelima. Zanimljivo je da i posredni pokazatelji govore o njihovoj natprosječnoj zastupljenosti u državnim strukturama. Natprosječ-

[1379] A. ŠTULHOFER, Testirajuće teorije etničkog sukoba: Occamova oštrica i početak rata u Hrvatskoj, 373.

[1380] Na izresku iz novina, nažalost, nisam ispisao podatke o nazivu novina i datumu izdanja. Pretpostavljam da su tablicu objavile neke od zagrebačkih novina početkom 1990. -ih.

no su posjedovali društvene stanove. Prema podacima za 1989. stan u društvenom vlasništvu koristilo je 29 % Hrvata od svih Hrvata i 38 % Srba od svih Srba u Hrvatskoj.[1381]

Hrvati su u službenim strukturama često bili ispod svog udjela u nacionalnom sastavu stanovništva, ali svojim udjelom u tzv. političkom kriminalu bili su uvijek iznad tog udjela. Štoviše, sve do 1981. Hrvati su bili najbrojniji politički zatvorenici u Jugoslaviji. Uzroke tome ne treba tražiti u nekom posebnom protukomunističkom usmjerenju, nego u njihovu zalaganju za što veću samostalnost Hrvatske ili, pak, potpunu neovisnost. U svom oporbenjaštvu postojećim odnosima i zakonima, nakon zaoštravanja odnosa u Srbiji početkom 80-ih, zamijenili su ih Albanci.[1382]

Tablica 165. Osuđeni zbog političkog kriminala 1980., 1981. i 1982. – 1986.[1383]

Republika/pokrajina		1980.		1981.		1982. – 1986.	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%
Bosna i Hercegovina		76	13,7	50	8,4	291	12,4
Crna Gora		2	0,3	21	3,5	71	3,0
Hrvatska		275	49,7	81	13,6	473	20,2
Makedonija		9	1,6	48	8,0	51	2,1
Slovenija		71	12,8	26	4,3	90	3,8
Srbija	Uža Srbija	65	11,7	53	8,9	306	13,0
	Kosovo	26	4,7	300	50,5	1 020	43,6
	Vojvodina	29	5,2	15	2,5	37	1,5
Jugoslavija		555	100	594	100	2 339	100

Ne postoje istraživanja koja bi odgovorila na pitanje tko je sve bio pod policijskom prismotrom u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Međutim, svjedočenja najviših dužnosnika dopuštaju zaključak da se većinu njih pratilo i prisluškivalo, što govori o slabosti države. Prema tvrdnjama najviših dužnosnika početkom 70-ih policija je pratila i prisluškivala i V. Bakarića. Ako je to i bio rezultat borbe dviju frakcija u hrvatskom vodstvu, priznanje Staneta Dolanca iz 1971., da su svi jugoslavenski visoki dužnosnici bili prisluškivani, dokazuje da je to bila uobičajena praksa. Ostaje otvoreno pitanje do kamo su sezali prsti tajnih službi i tko je držao sve konce u svojim rukama. Očito mnogi pokušaji da se reguliraju pravila i kriteriji prisluški-

[1381] Andreja STOJKOVIĆ, Materijalni položaj i nacionalna pripadnost, u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1991., ur. Mladen Lazić, prema: A. ŠTULHOFER, Testirajuće teorije etničkog sukoba: Occamova oštrica i početak rata u Hrvatskoj, 373; Lj. ANTIĆ, *Srbi – obespravljeni ili privilegirani*, 51, 52.

[1382] Josip ŠENTIJA, Nad hrvatskom prošlošću ni plakati ni kliktati, *Prošlost je teško pitanje*, Prir. Hrvoje Glavač, Zagreb, 2000., 18.

[1383] Sudimo li prestrogo, *Danas*, 1. 6. 1982.; Stipe ŠUVAR, *Vrijeme iskušenja. Jugoslavenski socijalizam između vizija i posrtaja*, Sarajevo, NIŠRO Oslobođenje, 1988., 131.

vanja nisu dali rezultate, pa se može vjerovati da se ta praksa nastavila sve do raspada Jugoslavije.[1384]

Godine 1980. u Hrvatskoj je, prema podacima objavljenim u novinama dvadeset godina nakon toga, Služba državne sigurnosti nadzirala 1147 osoba, među kojima je 695 osoba označila kao nacionaliste. Idućih godina broj prisluškivanih smanjivao se, pa ih je 1983. bilo oko 600, 1987. oko 500, a 1989. manje od 300.[1385]

Iako su suđenja poznatijim osobama u Hrvatskoj nakon obračuna 1971. i 1972. bila rijetka, broj političkih zatvorenika izazvao je 45-oricu hrvatskih intelektualaca da u studenom 1980. predaju peticiju sa zahtjevom za opću amnestiju za sve političke zatvorenike. Među potpisnicima bili su i Vlado Gotovac, književnik, Ivan Supek, bivši rektor Sveučilišta u Zagrebu, Zlatko Tomičić, književnik, te general Franjo Tuđman.[1386] Međutim, osim inicijatoru peticije studentu Dobroslavu Paragi, uskoro su i trojici vrlo uglednih potpisnika i bivših zatvorenika, Vladi Gotovcu, Franji Tuđmanu i Marku Veselici organizirana nova suđenja. Sva trojica bili su optuženi zbog intervjua inozemnim medijima. M. Veselica početkom 1981. u intervjuu njemačkom novinaru, zbog kojeg je dobio čak jedanaest godina zatvora, koja je kasnije smanjena na sedam godina, iznio je ocjenu koja je bila prilično raširena u Hrvatskoj:

> „Moderno je da se Hrvatska stalno drži u kritici fašizma, da bi se zaustavio proces njene demokratske ekspanzije, da bi se programirao osjećaj njene stalne krivnje i frustriranosti i onda kada je sasvim nedužna." [1387]

Vlado Gotovac slično je kao i M. Veselica upozorio na neodrživost ponižavajućeg pacificiranja hrvatske kritičnosti njegovim svođenjem na ustaštvo. U svojoj obrani na Okružnom sudu u Zagrebu od 2. do 4. lipnja 1981., na kojemu su mu dosuđene dvije godine zatvora, kratko je sažeo problematiku hrvatsko-srpskih odnosa.

> „U poseban slučaj jugoslavenskih veza spadaju odnosi između Srba i Hrvata: odnosi uvijek uspostavljeni s nekom neumjerenošću, s nekim pretjeravanjem, odnosi kojima je bez prestanka nedostajao stvarni uvid u njihove pretpostavke i mogućnosti, uvijek više zagrljaja nego činjenica, uvijek više uzdaha nego mišljenja, uvijek više strasti nego znanja; ukratko odnosi, koji su se uspostavljali iz perspektive nesreće, koja sanja trijumf. Zaboravili smo raznolikost, a ona se za zaborav uvijek strašno osvećuje." [1388]

[1384] J. BILIĆ, *'71' koja je to godina*, 85; S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 404.
[1385] D. GRAKALIĆ, Udba i Hrvati, 54.
[1386] S. P. RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 203.
[1387] R. DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, 252.
[1388] V. GOTOVAC, *Moj slučaj*, 126.

F. Tuđman je, sudeći prema govoru sa suđenja od 17. do 20. veljače 1981. u Zagrebu, na kojemu je osuđen na tri godine zatvora, zahtijevao da se „zasada 'pluralizma samoupravnih interesa' do kraja proširi i na prihvaćanje načela pluralizma socijalističke misli", očito pozivajući na uvođenje višestranačja, makar u njegovom reduciranom obliku. Osim toga zahtijevao je pravo svakog naroda na punu slobodu. Stranim novinarima je, objašnjavajući pojavu hrvatske političke i gospodarske emigracije, što je ponovio i na sudu, ukratko obrazložio svoje viđenje povijesnih težnji Hrvata.

> „Povijesno gledano, hrvatska emigracija, odbacujući međunarodni poredak i Jugoslaviju u njemu, računajući s neriješenim blokovskim presizanjima i nagađanjima oko Jugoslavije, samo je krajnji izraz povijesne težnje hrvatskog naroda, koji kao i svaki drugi narod u naše doba teži k ostvarenju pune nacionalne suverenosti i prava da može sâm, na demokratski način, odlučivati o svojoj sudbini u budućnosti, prije svega o načinima odnosa s drugim narodima u Jugoslaviji (...)." [1389]

Vlast je suđenjima trojici istaknutih oporbenih prvaka nastojala zaplašiti i druge sudionike Hrvatskog proljeća te suzbiti svaki pokušaj oporbenog mišljenja, a pogotovo djelovanja. Dakako, smrt predsjednika J. Broza Tita najviše je utjecala na nervozu komunističkih vlasti.

Prema nekim autorima, krivično djelo povreda ugleda SFRJ prema članku 157. Kaznenog zakonika SFRJ, najviše se, i to čak u 90 % slučajeva odnosila na zaštitu pokojnog predsjednika J. Broza Tita. Iako se podatak odnosi samo na Srbiju, može se vjerovati da je i u Hrvatskoj dobar dio osuđenih odgovarao zbog istih razloga. Nakon smrti J. Broza Tita, kada se primjena zakona trebala sama po sebi ugasiti, jer zakon je štitio samo osobu predsjednika, a ne i privatnu osobu J. Broza Tita, ugrožavanje njegova ugleda i dalje se godinama revnosno provodilo kao krivično djelo. Vlast, a pravosuđe je bilo njezin sastavni dio, bila je svjesna važnosti nedodirljivosti J. Broza Tita, pa makar i mrtvog. Pozivanje na njegov autoritet bila je važna zaštita komunističkog sustava, a napose u borbi za opstanak Jugoslavije. U rujnu 1984. godine prihvaćen je i poseban *Zakon o zaštiti djela i osobe Josipa Broza Tita*, ali u fazi općeg raspada više se nije primjenjivao.[1390]

Zakon je normirao i način uporabe lika J. Broza Tita, želeći ga zaštititi i od neograničene komercijalizacije. Zanimljivo je da je njegov lik rabljen na medaljama i plaketama već u ratu od 1943., a metalnom prigodnom novcu od 1968., ali da je

[1389] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 404; Vidi i: I. KORSKY, *Hrvatski nacionalizam*, 188.
[1390] R. DANILOVIĆ, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, 78, 79.

prvi put prikazan na papirnom novcu, i to u vrijednosti od 5 000 dinara, tek 1985., dakle pet godina nakon njegove smrti.[1391]

Dobar pokazatelj međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, ali i odnosa pojedine nacije prema Jugoslaviji, osim strukture političkih zatvorenika prema republikama i nacijama, brojnost je političke emigracije. U nedostatku drugih pokazatelja, zanimljiv je podatak da je hrvatska politička emigracija izdavala najveći broj glasila. Tako je 1978., prema kriteriju jugoslavenskih vlasti, među „fašističkom emigracijom" hrvatska emigracija prednjačila sa čak 140 glasila.

Tablica 166. Broj glasila političke emigracije iz Jugoslavije 1978.[1392]

Emigracija	Glasila	
	Broj	%
Albanska	21	7,7
Hrvatska	140	51,6
Muslimanska	7	2,5
Makedonska	6	2,2
Slovenska	22	8,1
Srpska	75	27,6
Ukupno	271	100

Za razliku od albanske, makedonske, muslimanske i slovenske emigracije, hrvatskoj i srpskoj emigraciji jugoslavenske obavještajne službe u dokumentu, na koji se pozivao V. Bakarić, nisu odredile nacionalno podrijetlo, nego ih navode kao ustašku i četničku emigraciju. Crnogorska se emigracija ne spominje, ali pretpostavljam da je ta emigracija, barem oni koji su se izjašnjavali Srbima, obuhvaćena pod nazivom četnička emigracija.

Osim s emigracijom, Služba državne sigurnosti bavila se i s „unutarnjim neprijateljima". Tako je SDS imao posebne odsjeke za: 1. nacionalizam, 2. anarholiberalizam i birokratsko-dogmatske snage, 3. vjerske zajednice, 4. podrivanje ekonomske osnovice društva, 5. Sveučilište, Studentski centar i studentske domove, 6. samozaštitu i preventivu (RTV, aerodrom, Vjesnik). Glavno sjedište SDS bilo je, dakako, u Zagrebu, a bilo je povezano s deset područnih centara: Bjelovar, Gospić, Karlovac, Osijek, Pula, Rijeka, Sisak, Split, Varaždin i Zagreb. Osim toga bilo je i pet ispostava: Dubrovnik, Slavonski Brod, Šibenik, Vinkovci i Zadar.[1393]

[1391] Ranko MANDIĆ, Zavičajna tema Hrvatskog zagorja. Tito in nummis, *Numizmatički informator. Glasnik numizmatičkog društva Hrvatskog zagorja*, Oroslavlje, 1988., 1., 31 – 34.
[1392] V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 4., 313.
[1393] D. GRAKALIĆ, Udba i Hrvati, 51.

Novčanica s likom Josipa Broza Tita

PREMA RASPADU

Jugoslavenske komunističke vođe potkraj 70-ih uvjereni su da je Jugoslavija najhumanija, najdemokratskija, najotvorenija i najstabilnija država na svijetu. Samohvala je i u drugim područjima uvelike nadilazila njezinu veličinu, a Jugoslavija je imala 0,65 % ukupnoga svjetskoga stanovništva.[1394]

Međutim, početkom 1980. i mjesecima dok je J. Broz Tito boravio u bolnici – pogotovo kad se uveo svakodnevni javni liječnički bilten – država je bila u krajnje napetom stanju. U svim ustanovama i organizacijama trajalo je neprekidno dežurstvo kao da će svakog trena izbiti prevrat i nastupiti katastrofa. J. Broz Tito umro je 4. svibnja 1980., a nakon njegove smrti priređena je ceremonija prijenosa kovčega od Ljubljane do Beograda i danonoćno defiliranje kilometarskih kolona građana pokraj pokojnikova odra. Pogreb se pretvorio u veliki spektakl, a prisutnost predstavnika gotovo svih država svijeta, predsjednika, kraljeva i premijera, trebala je potvrditi uvjerenje vlasti i naroda o svjetskoj ulozi J. Broza Tita, ali i Jugoslavije, domovine samoupravnog socijalizma. Utemeljen je i Odbor za zaštitu imena i djela J. Broza Tita. I nakon smrti, Titov autoritet trebao je ostati nedodirljiv, a pokušaji njegova osporavanja naišli su na žestok odgovor režima. Iako su se odlučno odbacivale špekulacije o mogućnosti bilo kakvih promjena, neki potezi vlasti i kasnija svjedočenja govore o strahu od mogućih društvenih potresa. U Generalštabu i SSNO računali su na mogućnost socijalnih i nacionalnih nemira

[1394] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 352; Stipe ŠUVAR, Ratovi na prostoru bivše Jugoslavije – uvod u globalizaciju ratova, *Hrvatska ljevica*, Zagreb, 2002., 1. – 2., 20 – 22.

koji bi doveli do toga da će se „jedan dio Jugoslavije okrenuti prema Istoku, a drugi prema Zapadu".[1395]

Međutim, nakon što su partijski vođe dugo negirali krizu, od 1983. upozoravali su i da se ne smije ponoviti poljski slučaj, gdje su izbili nemiri i uvedeno izvanredno stanje. Spomenuta Kraigherova komisija imala je snagu samo da predloži korekciju gospodarskoga sustava, ali ne i da sugerira promjenu političkoga sustava. Ipak, Dvanaesti kongres SKJ, održan od 26. do 29. lipnja 1982., bio je određena prekretnica jer je otvorio raspravu među članstvom. Znakovito je da se među različitim prijedlozima pojavio i prijedlog Rade Končara, vojvođanskoga predstavnika, koji je predlagao da se odbace republičke partije i da se SK utemelji na proizvodnom načelu, to jest isključivo prema radnom mjestu i neovisno od federalnog načela. Međutim, na kraju Kongres nije riješio ništa, osim što je otkrio nemoć jugoslavenskog centra. Čini se da Končareve ideje nisu bile osamljene, pa je, doduše 1984., Branko Horvat, poznati hrvatski ekonomist, predložio da se sve političke partije, dakako, misleći na republičke SK, zabrane i da se Jugoslavija reorganizira kao nepartijska socijalistička država kojom bi upravljala udruženja građana. Uskoro, pojavile su se četiri frakcije oko pitanja reformi, napose oko daljnje liberalizacije, te suprotstavljanja oko autonomije i centralizacije. S obzirom da su se frakcije oblikovale najprije na osnovi republičkih i pokrajinskih SK, razlike među njima navele su neke autore da u Srbiji prepoznaju liberalne centraliste, u Bosni i Hercegovini konzervativne centraliste, u Sloveniji i Vojvodini liberalne decentraliste, a u Hrvatskoj, Makedoniji i Kosovu konzervativne decentraliste. Dvostruka polarizacija onemogućivala je bilo kakvu širu koaliciju, jer su uvijek bile najmanje tri struje protiv druge tri struje. Sraz centralista i autonomista te liberala i konzervativaca isprepletao se tako da nije uvijek bilo jasno razgraničenje među njima, pa je nerijetko među centralistima bilo liberala, a među autonomašima konzervativaca. Dezintegracija centra potakla je političke rasprave, ali istodobno je sprječavala pronalaženje novih rješenja.[1396]

Skupština SFRJ nije mogla donijeti nijednu važnu odluku bez konsenzusa. Na kraju se to dogodilo i u Predsjedništvu SFRJ, dok se vlada bavila samo ekonomskim pitanjima.[1397]

Borba oko preispitivanja prirode jugoslavenske federacije bila je sve žešća. Stare suprotnosti između razvijenih i nerazvijenih republika intenzivirale su se, napose između težnji za što većom centralizacijom i ulogom države i, su-

[1395] N. POPOV, Traumatologija partijske države, 97; B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 18.
[1396] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 10, 12; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 366.
[1397] *Od sanj do resničnosti*, 140.

protno tome, što samostalnijom ulogom republika i oslobađanjem tržišnih zakonitosti. Trebalo je riješiti tri temeljna pitanja: Jugoslavija, društveno uređenje i gospodarski sustav: 1. Jugoslavija kao savez samostojnih država ili unificirana država; 2. parlamentarni višestranački sustav ili vlast SK s ustavno osiguranim povlasticama; 3. uvođenje tržišnih zakonitosti ili čuvanje samoupravnoga, a u biti državno dirigiranoga gospodarstva s nedefiniranim društvenim vlasništvom. Jugoslavija je bila razapeta između nekoliko scenarija: status quo, centralizacija, asimetrična federacija ili konfederacija. Političko pitanje daljnje demokratizacije vezivalo se uz nacionalno i federalno pitanje, na čemu je najviše inzistirala Slovenija, ili uz negiranje njihove važnosti, o čemu se najviše pisalo u Srbiji. Dakako, sve navedene suprotnosti javljale su se i u prijašnjim razdobljima, ali s manjim intenzitetom i pod paškom vrhovnoga Titova autoriteta.[1398]

Nakon suočavanja s gospodarskom krizom pokrenuta je stroga štednja, napose električne struje, nafte i svakodnevnih potrepština. Međutim, reforme koje su poduzimale vlade Milke Planinc i Branka Mikulića nailazile su na otpor. Najjači je bio u Srbiji i među nerazvijenima. Oni su u tržišnom gospodarstvu vidjeli uzrok svoga nepovoljnog položaja, a u politici cijena način kako se prelijevao njihov dohodak u Hrvatsku i Sloveniju. Inzistirali su na tome da se administrativnom preraspodjelom dohotka zaštite nerazvijeni. Nisu mogli izdržati slobodno tržište, pa su se zalagali za gospodarsku autarkiju.[1399]

Istodobno su ustavorušitelji neumorno kritizirali *Ustav* iz 1974., govoreći da se Jugoslavija dezintegrira dok se drugi u Europi integriraju, da je izvršena kulturna, obrazovna i industrijska dezintegracija, a da, suprotno tome, treba ojačati zajedničko tržište i ograničiti autonomiju republika. Feljton hrvatskog Srbina Jovana Mirića, profesora na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, u *Borbi* 1984., izrađen na temelju knjige *Sistem i kriza*, bio je prvi javni napad na konfederalnu Jugoslaviju. Srbijanski filozof i suradnik *Praxisa* Ljubo Tadić otišao je korak dalje i 1985., u referatu pripremljenome za sociološki skup u Zagrebu, napavši Kardeljevu koncepciju „boljševičko-kominternovskog shvaćanja federacije na nacionalnom načelu, i to u njegovoj radikalnoj konfederativnoj varijanti", doveo u pitanje jugoslavenski federalizam utemeljen na nacionalnom načelu. Nasuprot njima, ustavobranitelji su stalno podsjećali da postoje velike povijesne, civilizacijske i gospodarske razlike među republikama, a da je zajedničko tržište moguće samo u nekonfliktnim odno-

[1398] Božo REPE, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitviji Slovenije* (II. del: *Slovenci in federacija*), Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije, 2003., 13.

[1399] B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 288.

sima. Upozoravali su ustavorušitelje da se istodobno zalažu za liberalizaciju gospodarstva i centralizaciju države, što je jednako besmisleno kao što bi bio besmislen pojam „autoritaran liberalizam". I ustavobranitelji su se pozivali na Europsku ekonomsku zajednicu i način na koji je ona uskladila različitost i suverenost država članica sa zajedničkim interesima.[1400]

Iako u Jugoslaviji nijedna nacija nije brojčano, a još manje gospodarski i kulturno, bila izrazito nadmoćna nad ostalima, ipak su Srbi bili gotovo dvaput brojniji od druge najveće nacije, Hrvata. Njihov odnos prema rješavanju nekih nacionalnih pitanja podsjeća na odnos velikih nacija prema manjim nacijama i pokazuje neka pravila u gotovo svim višenacionalnim državama. Tako većinske nacije u višenacionalnim državama često manipuliraju načelom slobode i ravnopravnosti pojedinca-građanina kao argumentom protiv kulturne, odnosno političke autonomije ili samostalnosti manjinskih nacija. Pravo pojedinca-građanina proglašavaju važnijima od njegova nacionalnog identiteta i prava na teritorijalno-političko organiziranje, a to je vrlo često u funkciji očuvanja ili nametanja prevlasti svoje većinske nacije. Prema svemu sudeći, to je bio smisao pojma „moderne federacije", za koju su se zalagali uglavnom srpski političari i politolozi.[1401]

Zanimljivo je da su mnogi u inozemstvu vjerovali da postoji velika volja građana da sačuvaju Jugoslaviju i socijalizam. Istraživači društvenih fenomena mislili su da su industrijski radnici taj društveni sloj koji će stati u njihovu obranu. Prema takvim procjenama oni su, zahvaljujući postojećem režimu, učinili veliki korak od ruralne sredine do modernoga stila života. Iskorijenjeni od svojih tradicionalnih sredina, gdje je najveći utjecaj separatističkih etničkih nacionalizama, socijalno i zemljopisno mobilni, oni prihvaćaju institucije samoupravljanja i društveni sustav jer one najviše djeluju u njihovom interesu. Osim toga, prema navedenim istraživačima, za razliku od upitnog ponašanja seljaštva, koje ionako nestaje, taj društveni sloj trebao je imati sve veći utjecaj u društvu.[1402] I zaista, prema jednom istraživanju, još 1982. postojalo je iznimno snažno prihvaćanje službene ideologije i službenih institucija, napose među mladim radnicima u gradovima. Međutim, treba imati na umu da su mladi bili „u daleko većoj mjeri ideologizirani od srednjih i starijih naraštaja".[1403]

[1400] J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 367; Zvonko LEROTIĆ, *Načela federalizma višenacionalne države*, Zagreb, Globus, 186.
[1401] N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 31.
[1402] B. D. DENITCH, *The Legitimation of a Revolution The Yugoslav Case*, 5.
[1403] Josip ŽUPANOV, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2002., 39, 40.

Tablica 167. Odnos mladih radnika u Hrvatskoj prema institucijama sustava 1982. (u %)[1404]

Stavovi o:	Pozitivan stav	Negativan stav	Nema mišljenja ili neutralan stav
SK	73,0	9,0	11,8
Službenoj definiciji socijalističke države	77,6	11,2	11,4
Jednopartijskom sustavu	39,0	6,9	39,5
Delegatskom sustavu	28,6	18,3	47,1

Mogućnost brze promjene političkih opredjeljenja, kao i opće srozavanje ugleda SK i sustava, potvrdilo je ispitivanje ugleda SK sredinom 80-ih. Čak pola mladih ispitanika na jugoslavenskoj razini izjavilo je da ne želi ući u SK, a u Hrvatskoj taj je broj dostigao 70 %, što ju je svrstalo odmah iza Slovenije, gdje je taj postotak dostigao čak 88 %. Dakle, s jedne strane mnoge tradicionalne sredine nisu bile obuhvaćene komunističkom organizacijom, pa 1986. čak 58 % sela u Slavoniji nije imalo osnovnu organizaciju SK, a 44 % ni osnovnu organizaciju ni aktiv SK, a s druge strane, ogromna većina mladih nije pokazivala nikakav interes da uđe u SK. Od ukupnog broja mjesnih zajednica u Hrvatskoj gotovo 30 % njih nije imalo osnovne organizacije SK.[1405]

U svakom slučaju 80-ih su se zaredali prijedlozi za rješavanje društvene krize. Tako je u listopadu 1984. SK Srbije predložio opširnu reformu, koja bi uključivala jačanje federalne vlade i autonomije poduzeća, demokratizaciju izbornog sustava i smanjenje autonomije pokrajina, ali i oduzimanje prava republičkim partijama da biraju svoje predstavnike u CK SKJ. Postavili su i pitanje ukidanja konzensusa. Izazvan stavovima slovenskih komunista, S. Milošević otvoreno je rekao da se mora otvoriti diskusija o separatizmu ili jedinstvu, gotovo stavivši znak jednakosti između njihovih stavova i separatizma.[1406]

Iz Slovenije su stizala upozorenja da se time otvara kriza. Kongres SK Slovenije u travnju 1985. naglasio je neprihvatljivost pokušaja da se pod izlikom traženja izlaza iz gospodarske krize promoviraju centralističko-unitarističke ideje. Za razliku od slovenskoga kongresa, kongres SK Crne Gore, nekoliko dana kasnije, pozivao je na važnost jedinstva i jačanja središnjega državnog vodstva. Slični prijedlozi dolazili su iz Srbije. Tamošnji Ustavni sud u listopadu 1985. ukinuo je uredbe koje su jamčile proporcionalnu zastupljenost u republičkim tijelima prema nacionalnom sastavu pokrajine. Pozivao se na ustavno načelo jednakosti, prema kojemu svaki građanin ima jednako pravo na rad i obavljanje svake dužnosti. Novi korak učinjen je na Trinaestom kongresu SKJ od 25. do 28. lipnja 1986. Iznijeto je ne-

[1404] J. ŽUPANOV, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, 45.
[1405] J. R. LAMPE, *Yugoslavia as History*, 344; *Izvještaj o radu Saveza komunista Hrvatske i njegovih organa između Devetog i Desetog kongresa SKH*, 26.
[1406] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 15.

koliko prijedloga za slabljenje republičkih SK, a među ostalima i prijedlog da se izbace predsjednici republičkih partija iz Predsjedništva CK SKJ, kao i primjena nacionalnog načela iz partijskih i vladinih tijela. Neke su ideje prihvaćene. U novi statut ubačeno je pravo da se članovi CK SKJ biraju i na saveznom kongresu, a ne samo na republičkim, i to tako da mu je omogućeno da s liste SK republika i pokrajina, na koje se moglo predložiti više kandidata od potrebnih, izabere određeni broj članova vodstva. Isto tako, CK SKJ mogao je sazvati izvanredni kongres republičke i savezne partije, ako ocijeni da je to prijeko potrebno. Zanimljivo je da je i Josip Vrhovec, član delegacije SKH, ocijenio da će te mjere zaustaviti procese u kojima je partija počela gubiti ulogu avangarde. Međutim, recentralizacija SKJ nije ostvarena, jer je podjela na osam partija bila već duboko ukorijenjena. Republike su već uobličile svoje čvrste položaje, a u Sloveniji i Hrvatskoj, republikama koje su predvodile borbu za što veću autonomiju i najviše naglašavale federalno i nacionalno načelo, nisu namjeravale pristati na ugrožavanje dostignutog stupnja autonomije.[1407]

Težnje za centralizacijom podupirale su i zapadne zemlje, koje su preko Međunarodnog monetarnog fonda pokušavale izvući Jugoslaviju iz zaduženosti, jer su vjerovale da je krivac autarkija pojedinih republika i slaba centralna moć. Jednom od pokazatelja jačanja centra uvođenje je glasovanja u Savjetu guvernera Narodne banke Jugoslavije (NBJ) sredinom 80-ih umjesto dotadašnjega konsenzusa. Tada je NBJ postala ustanova preko koje su se zadovoljavale potrebe za saniranje gubitaka, financiranja uvoza i izvoza, zadovoljavanje vojnih potreba, razvoja i proračuna. Slične težnje za centralizacijom bile su i ideje o zajedničkim obrazovnim programskim osnovama, o ujednačavanju velikih infrastrukturnih sustava, poput pošte, željeznice i elektroenergetike.[1408]

Slabljenjem federacije združene partijske i nacionalističke snage u Srbiji su se osjetile dovoljno snažnima da pokušaju redefinirati federaciju. Međutim, strah od srpskog nacionalizma jačao je nacionalističke snage u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Saveznom centru tradicionalno naklonjena Slovenija našla se potkraj 80-ih u situaciji da se nije zadovoljila samo najvećom kulturnom autonomijom među republikama, nego je postavila zahtjev i za osamostaljenjem. Može se reći da je Slovenija preuzela vodstvo u otporu protiv centralizma, unitarizma i velikosrpstva. Neki podaci izazivali su paniku. Prema službenim statistikama slovenskog vodstva kupovna moć Slovenaca, koja je sredinom 70-ih

[1407] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 15 – 18; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 459.

[1408] B. REPE, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitviji Slovenije* (II. del: *Slovenci in federacija*), 13.

iznosila 80 % kupovne moći Austrijanaca, sredinom 80-ih pala je na 45 %. Početkom 1989., točnije 17. siječnja, SK Slovenije je kao prva komunistička stranka na vlasti dopustila višestranački sustav. Kao reakcija na stav autora Memoranduma SANU-a o potrebi potpune nacionalne i kulturne cjelovitosti srpskog naroda, bez obzira na republike i pokrajine u kojima živi, oživio je otpor i u drugim republikama, pa i u Hrvatskoj, koja se još uvijek oporavljala od udarca iz 1971. Hrvatsku su vodili ljudi konzervativnog usmjerenja koji su na vlast došli uglavnom na krilima obračuna s Hrvatskim proljećem. Ta je stara garnitura komunista velikim dijelom otpala tek na višekandidatskim partijskim izborima 1986. Nakon toga se SKH polako izvlačio iz „hrvatske šutnje". U međuvremenu je otpor protiv pritiska iz Srbije pokrenut izvan SK, iako su protukomunističke snage u Hrvatskoj uvelike simpatizirale s događanjima u Srbiji, barem kad je njihova oštrica bila okrenuta protiv komunističke diktature.[1409]

Međutim, izvan uvida javnosti već su se stvarali temelji buduće hrvatske protukomunističke i protuvelikosrpske oporbe. Tako je Franjo Tuđman, nakon dvostruke zatvorske kazne, neumorno slao pisma hrvatskim političarima i nekim javnim glasilima s upozorenjima da treba zaustaviti velikosrpstvo, napose kad napada sve važnije Hrvate, među njima i J. Broza Tita, te odluke AVNOJ-a. Gotovo proročki je u *Nacrtu proglasa: u ime prigušene Hrvatske* iz 1986. ustvrdio kamo smjeraju „hegemonističko-unitarističke snage" ojačane zbog krize na Kosovu i nakon afere Agrokomerc u Bosni i Hercegovini.

> „Štoviše, ima mnogo razloga za zaključak da je zaoštravanje krize oko Kosova samo izlika da bi se nakon Bosne i Hercegovine (gdje se očito išlo na udar po muslimanskom dijelu vodstva) moglo obračunati prije svega i ponovno s hrvatskim federalizmom." [1410]

Jedan od njegovih glavnih zahtjeva, osim obrane interesa Hrvatske i hrvatskog naroda, zahtjev je za uvažavanjem privatnog poduzetništva i uvođenjem pluralističke demokracije.

U vrlo širokoj lepezi međurepubličkih svađa, u krugovima srbijanske inteligencije pojavile su se teze da su pojedinci iz hrvatskoga vodstva izvršitelji vatikansko-kominternovske zavjere, agenti CIA-e, pa čak, u najradikalnijoj varijanti, da su svi ustaše. Ponovio se fenomen iz 70-ih. Navedene optužbe objavljivane su u visokotiražnim novinama i nisu mimoišle ni žestoke protivnike hrvatskoga nacionaliz-

[1409] R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 388; Božo REPE, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitviji Slovenije* (II. del: *Slovenci in federacija*), Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije, 2003., 14; J. PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918 – 1992*, 393.

[1410] I. PERIĆ, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, 455.

ma, poput Stipe Šuvara, Mike Špiljka i Josipa Vrhovca. Štoviše, hrvatskom Srbinu Dušanu Dragosavcu predbacivali su da je njegov otac surađivao s ustašama. Sličnim optužbama podvrgnuti su i braća Ivan i Milan Mišković. Nije bio pošteđen ni pokojni Vladimir Bakarić. Prozivali su ga da je otac hrvatskog nacionalizma. I *Danas*, hrvatsko glasilo jugoslavenskog usmjerenja, prozivano je da je „proustaško". Iz Hrvatske su uzvraćali optužbama da su Srbi staljinisti i unitaristi te da žele destabilizirati Hrvatsku. Posebno su se polemike vodile oko pitanja Albanaca i *Ustava* iz 1974. U Hrvatskoj, kao i u Sloveniji, pojačana briga za prava Albanaca na Kosovu bila je, zapravo, prije svega borba za federalizam i *Ustav*, a u Srbiji, suprotno tome, neprestano naglašavanje ugroženosti kosovskih Srba, bilo je u funkciji borbe protiv saveznog ustava.[1411]

Jedan od najznakovitijih događaja zbio se 1986. u Beogradu. Tada je Miloš Žanko, u Hrvatskoj s potporom J. Broza Tita prozivan kao unitarist, dobio od Saveza boraca Jugoslavije plaketu „za doprinos jačanju bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda". Dakle, čovjek, koji je u Hrvatskoj uz Rankovića bio jedan od simbola unitarizma, dobio je posebno priznanje od organizacije partizanskih veterana i čuvara revolucije, koja je uvijek nastupala u tzv. prijelomnim trenucima.[1412]

S obzirom da je kolektivni vrhovni organ bio zapravo u rukama republika, federacija nije imala mehanizme da spriječi opstrukcije poput upada u njezin monetarni sustav i gospodarsku blokadu Slovenije od Srbije, zadržavanje kapitala u inozemstvu izvan nadzora NBJ i medijski rat republika. Zapravo, jugoslavenska svijest potkraj 80-ih bila je sve manje nazočna u političkim sferama. Veze među stanovništvom različitih republika, osim glazbe i sporta, održavalo je i služenje vojske, ali to je kod mnogih pojedinaca, a najviše onih iz Hrvatske, Slovenije i s Kosova, bilo povezano sa slabim iskustvom.[1413] O stupnju zajedništva puno govori anketa o povjerenju i čitanosti raznih novina prema republičkoj podjeli, iako je rađena na uzorku od samo 120 osoba. (Vidi tablicu 168)

Vjerojatno zadnje istraživanje ukupnog jugoslavenskog javnog mnijenja, koje je provedeno potkraj proljeća 1990., potvrdilo je velike razlike među nacijama i njihovim odnosima prema zajedničkoj državi, koji su se često svodili na deklarativnost. Za razliku od drugih naroda, barem sudeći na temelju uzorka od 4 000 ispitanika, za većinu Hrvata i Slovenaca Jugoslavija je sve više pretvarala u prošlost. Očito je da se nepovjerenje između nacija ne samo održavalo, nego je poprimilo oblike koji su dovodili u pitanje smisao zajedničke države. (Vidi tablicu 169)

[1411] *Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, 265; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 22; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 737.

[1412] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 179, 623.

[1413] B. REPE, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitviji Slovenije* (II. del: *Slovenci in federacija*), 14.

Tablica 168. Najčitanija glasila i glasila u koja čitatelji imaju povjerenje 1989. (%)[1414]

Novine	BiH		C. Gora		Hrvatska		Makedonija		Slovenija		Srbija	
	Či	Po	Či	Po	Či	Po	Či	Po	Či	Po	Či	Po
BiH												
Oslobođenje	20	11	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Crna Gora												
Pobjeda	–	–	35	10	–	–	–	–	–	–	–	–
Hrvatska												
Vjesnik	–	–	–	–	15	10	–	–	–	–	–	–
Večernji list	9	7	–	–	19	5	–	–	–	–	–	–
Start	–	–	–	–	7	14	–	–	–	–	6	14
Makedonija												
N. Makedonija	–	–	–	–	–	–	33	6	–	–	–	–
Slovenija												
Delo	–	–	–	–	–	–	–	–	24	23	–	–
Večer	–	–	–	–	–	–	–	–	10	14	–	–
Mladina	–	–	–	–	–	–	–	–	5	9	–	–
Srbija												
Politika	9	25	18	27	–	–	12	27	–	–	30	31
NIN	–	–	7	7	–	–	8	13	–	–	6	5
Duga	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	9
Savezna glasila												
Borba	–	–	–	–	–	–	–	10	–	–	–	–

Tablica 169. Privrženost nacija prema Jugoslaviji u svibnju i lipnju 1990.[1415]

Nacija	%
Slovenci	26
Hrvati	48
Albanci	49
Makedonci	68
Srbi	71
Crnogorci	80
Muslimani	84

I ova u anketi nisko izražena privrženost prema Jugoslaviji kopnila je iz dana u dan, pa bi već prvo sljedeće ispitivanje pokazalo, sudeći prema referendumima iz 1990. i 1991., da je odbojnost Hrvata i Slovenaca prema Jugoslaviji rasla velikom brzinom.

[1414] Po = povjerenje; Či = čitanost; za *Dugu* i *Borbu* nema podataka o prodaji. Vidi: S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 82.

[1415] L. J. COHEN, *Broken Bonds: Yugoslavia's Disentegration and Balkan Politics in Transition*, Westview Press, 1995., prema: M. S. BJELAJAC, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 97.

Razapetost Jugoslavije između vrlo različitih interesa i različitih političkih prijedloga pokazuju i neka zakonodavna rješenja. Naime, Jugoslavija je od srpnja 1980. uvela osim javnog i tajno zakonodavstvo, što je bilo suprotno ustavnim odredbama i međunarodnim propisima koje je Jugoslavija ratificirala. Prema zakonu o tajnom službenom listu u njemu su svoje propise mogli objavljivati JNA, Savjet guvernera narodne banke Jugoslavije, Služba društvenog knjigovodstva Jugoslavije, Gospodarska zbornica Jugoslavije i Jugoslavenska interesna zajednica za odnose s inozemstvom. Postojale su dvije vrste tajnoga zakonodavstva: tajni službeni list SFRJ i tajni podzakonski propisi. Tajno glasilo primalo je od 22 do približno 40 primatelja. Iduće, 1981. godine tajna službena glasila uvele su i sve republike. Od lipnja 1980. objavljeno je 618 brojeva tajnih *Službenih listova*. Ako se zna da je u istom razdoblju objavljeno 817 redovnih *Službenih listova*, onda je jasno da je riječ vrlo opsežnom tajnom pravnom radu. Čak 55 zakona prihvaćeno je u tom razdoblju. Opći podzakonski propisi zahvaćali su područje državne sigurnosti. Sustav tajnih zakona i propisa izravno je ugrožavao ljudska prava. O tajnim oblicima rada policije nije odlučivao sud, nego policija sama.[1416]

Nakon reforme Udbe 1966. i preimenovanja u Službu državne sigurnosti, provedena je decentralizacija po republikama. Informacije su se, prema nekim autorima, u savezni centar slijevale tek nakon selekcije republičkih političkih vođa. Slično je bilo i s pravom republika da „svoje" ljude kandidiraju za veleposlanstva. Vojni vrh predlagao je da se sve informacije stječu na jednom mjestu, ali taj prijedlog nije prošao. Suočivši se s time, Uprava bezbjednosti ili Uprava sigurnosti Državnog sekretarijata narodne obrane, kako se preimenovala Kontraobavještajna služba (KOS) 1955., razvila je svoju mrežu i nad civilnim društvom, iako je njezina prvenstvena zadaća bila sigurnost u vojsci. Prema podacima za razdoblje od 1981. do 1982., u JNA je registrirano 407 „kleronacionalističkih i religioznih ispoljavanja pripadnika JNA koji sa stanovišta bezbednosti zaslužuju pažnju". U tome nacionalna struktura pokazuje očekivanu nacionalnu strukturu, barem za vrlo visoki udjel Hrvata. Naime, među onima koji su sa stanovišta sigurnosti zaslužili posebnu pažnju bilo je 99 Hrvata, 45 Srba, 17 Muslimana i 11 Albanaca.[1417]

[1416] Lovro ŠTURM, Pravnosistemske komponente okolja, v katerem je delovala politična policija po letu 1974, *Viri*, Ljubljana, 2003. 7 – 14, 7; *Od sanj do resničnosti*, 140; Božo REPE, Slovenci in federacija v času Titove od smrti do plebiscita o neodvisnosti Slovenije, u: *Mikuževzbornik*, ur. Zdenko Čepič, Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek, Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999., 229 – 248, 237.

[1417] B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 20; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 674; Ivica LUČIĆ, *Sigurnosno obavještajni sustavi u Bosni i Hercegovini 1980. – 1992.*, magisterij, mentor Marijan Maticka, Zagreb, 2002., Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 129; Jere GRUBIŠIĆ, Ivan BARIČEVIĆ, Miodrag SELIĆ, Dušan VILIĆ, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985.*

Može se reći da je od kraja 60-ih utjecaj JNA naglo porastao. Njezina je Organizacija SK na Devetom kongresu SKJ 1969. postala deveti član Predsjedništva SKJ i time formalno dobila ulogu devete partijske federalne jedinice. Iako je JNA na političkoj sceni bila prisutna i prije, tek sada dobiva legitimitet da postane politički čimbenik u unutarnjim kriznim situacijama. Kad je početkom 80-ih kriza izbila na vidjelo, u JNA su počeli razmišljati o okupljanju umirovljenih generala koji bi mogli utjecati na javno mnijenje. Ta je ideja dobila jasnije obrise nakon 1982., kad je admiral Branko Mamula imenovan za saveznog sekretara za narodnu obranu. Prema njegovim tvrdnjama, svi Srbi bili su dobrodošli, od zastupnika čvrste ruke do prikrivenih srpskih nacionalista poput Velimira Terzića, pa čak i liberali, zastupnici drukčijih vojnih koncepcija. Jedini koji nisu bili dobrodošli bili su „nacionalisti", poput Ivana Rukavine i Janka Bobetka. Očito je još jednom prevagnula logika obrane države, pa makar kakva ona bila. Vojni vrh plašio se hrvatskog nacionalizma, pa je reagirao na svaki njegov iskaz. Međutim, istodobno je tolerirao srpski nacionalizam, pa ga, primjerice, nije smetala rasprava o nekadašnjim tabu temama poput žalopojki o „uništenoj srpskoj mladosti" na Srijemskoj fronti. Hrvatski je nacionalizam bio je ocjenjivan kao separatistički, a srpski se, najvjerojatnije, doživljavao integralistički i, tobože, nije dovodio u pitanje državu.[1418]

Uskoro će se pokazati da 80-ih nijedno političko vodstvo nije nadziralo JNA. Njezino djelovanje ovisilo je o odnosu snaga između generala, koji su nastupali više kao političari, nego kao vojnici. Postojale su dvije struje: projugoslavenska i prosrpska. Jugoslavensku integraciju pokušavaju ostvariti na najneprirodniji način: s pomoću JNA kao njezinim integratorom. Dakako, armijsko jugoslavenstvo, a u JNA su ogromnom većinom prevladavali Srbi, samo je produbljivalo strah i nacionalno ujedinjavanje u Hrvata, Makedonaca, Muslimana i Slovenaca.[1419]

Sredinom 80-ih već su se izrađivale procjene o tome što će biti ako JNA bude morala „izaći na političku pozornicu". Uži vojni vrh pristajao je na takozvani demokratski socijalizam i tržišnu ekonomiju, pa čak i na višestranačje, ali samo sa strankama s jugoslavenskim programom. Dakako, to bi bila varijanta dirigirane demokracije. U vrijeme dok je B. Mamula bio savezni sekretar za narodnu obranu, vojni vrh bio je opredijeljen za Jugoslaviju i protiv srpske hegemonije, jer je obrana integriteta države bila temeljni graničnik njihovih razmišljanja. Međutim, iako se distancirao od S. Miloševića i srpskog nacionalizma, ipak su mu

Vojna bezbednost, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1986., 106.

[1418] B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 20, 52, 53; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 34.

[1419] *Od sanj do resničnosti*, 140; L. SEKELJ, Uzroci raspada Jugoslavije.

njihove temeljne teze o *Ustavu* 1974. i razbijanju Jugoslavije te stvaranju osam država, očito je, bile vrlo bliske. U savezništvu sa starim kadrovima iz saveznog aparata vlasti, razmišljajući da od JNA učine politički čimbenik i izvrše vojni udar, a nakon svog umirovljenja 1988., u studenom 1990. utemeljio je svoju „generalsku" stranku Savez komunista – pokret za Jugoslaviju.[1420]

HRVATSKA POSTAJE SUVERENA I SAMOSTALNA

SKJ konačno se raspao na svom Četrnaestom kongresu, održanom od 20. do 22. siječnja 1990. u Beogradu, nakon što su slovenska i hrvatska delegacija napustile Kongres. Republički savezi komunista nisu uspjeli zadržati vlast u Hrvatskoj, gdje su održani izbori u travnju, a ni u Sloveniji u ožujku 1990. Istu sudbinu doživjeli su i u Bosni i Hercegovini i Makedoniji u studenom i prosincu iste godine. Međutim, u Srbiji i Crnoj Gori na izborima u prosincu 1990. komunisti su pobijedili. Tako jedino u te dvije republike u nekadašnjem komunističkom dijelu Europe nije smijenjena vlast.[1421]

U međuvremenu u Hrvatskoj su se od početka 1989. počele osnivati oporbene skupine i stranke, a među prvima su bili Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu, Hrvatska socijalno-liberalna stranka i Hrvatska demokratska zajednica. U uzavrelom političkom ozračju, 28. i 29. rujna 1989., Sabor SRH razmatrao je stanje u zemlji i smisao mnogih optužbi na račun Hrvatske i Hrvata. Konstatirano je da je jugoslavenska kriza ušla „u fazu kad njeno prevladavanje zbog različitih koncepcija poprima dramatične tokove". Sabor je upozorio da je „daljnji razvoj SFRJ moguć samo na avnojevskom konceptu Jugoslavije kao federativne zajednice dobrovoljno udruženih i ravnopravnih naroda i narodnosti". Naglašeno je da će se zalagati za Jugoslaviju kao pravnu i demokratsku državu u kojoj će se „otvarati prostor za pluralizam, uključivši politički". Sabor je odbacio tvrdnje o „tzv. genocidnom biću" hrvatskoga naroda i o „ugrožavanju prava Srba u Hrvatskoj i njihovoj tobožnjoj asimilaciji". Isto tako, odbacio je zahtjev za autonomnom pokrajinom Srba u Hrvatskoj te svojatanje JNA za ciljeve „suprotne interesima zajedničkog života". Na kraju Sabor je izjavio da će

> „(...) svim aktima i mjerama iz svoje nadležnosti čuvati teritorijalni integritet i suverenost Hrvatske i da neće dozvoliti njezinu destabilizaciju".[1422]

[1420] B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 76, 101, 118, 151, 339.
[1421] Jugoslavija, *Hrvatski leksikon*, 1., 549.
[1422] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 336.

Pod dojmom velikih previranja na istoku Europe i napetosti zbog velikosrpskih nastojanja početkom prosinca 1989. novoosnovane stranke i oporbene skupine prikupljale su potpise za peticiju kojom su zahtijevale raspisivanje slobodnih izbora. SKH se na svom Jedanaestom kongresu, održanom od 11. do 13. prosinca 1989., izjasnio za višestranački sustav i izrazio spremnost da organizira slobodne izbore, čime je prihvatio inicijativu Predsjedništva CK SKH javno objavljenu prethodnoga dana na televiziji. Osim toga donio je i odluku da će se zalagati za oslobođenje svih političkih zatvorenika i prekid svih političkih procesa, kao i protiv smrtne kazne. Sabor SRH je nakon ustavnih promjena već 15. veljače 1990. donio tri izborna zakona i imenovao izbornu komisiju. Početkom veljače, točnije 1. veljače 1990., predsjednik Sabora Anđelko Runjić raspisao je višestranačke izbore za 22. travnja za Vijeće općina i Društveno-političko vijeće, a 23. travnja za Vijeće udruženog rada.[1423]

S obzirom na uzavrelo političko predizborno ozračje, napose zbog pritiska od Srbije i srpske manjine, i hrvatski nadbiskupi i biskupi oglasili su se 12. ožujka 1990. pismom javnosti.

> „Nije istina da političke promjene ugrožavaju stabilnost društva. Najveću sigurnost i društvu i svakom pojedinom građaninu pruža zdravi demokratski sustav i istinska demokracija." [1424]

Na izborima je sudjelovao veliki broj stranaka, a najjače bile su Hrvatska demokratska zajednica, na čelu s Franjom Tuđmanom, Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena, kako je glasilo novo ime reformirane stranke, predvođene Ivicom Račanom, i Hrvatska socijalno-liberalna stranka, predvođena Slavkom Goldsteinom i Draženom Budišom. Pobijedila je Hrvatska demokratska zajednica, a Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena bio je na drugom mjestu ispred Koalicije narodnog sporazuma. Na čelu Koalicije, saveza mnogih stranaka, među kojima su bile i Hrvatska demokratska stranka, Hrvatska kršćanska demokratska stranka, Hrvatska seljačka stranka, Hrvatska socijalno-liberalna stranka i Socijaldemokratska stranka Hrvatske, bili su Savka Dabčević-Kučar i Mika Tripalo, kao najistaknutije izvanstranačke vođe. Trodomni višestranački Sabor konstituiran je 30. svibnja 1990.[1425]

Svečano ozračje zbog velikih promjena zasjenila su dva događaja koja su označila stvarni i simbolični prosvjed političkih predstavnika srpske manjine i JNA protiv rezultata izbora i promjena koje su se dogodile u Hrvatskoj. Dana 19. svibnja

[1423] ISTO, 337, 339.

[1424] ISTO, 345.

[1425] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 775; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 378; I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 346; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1999., 504.

1990. u Benkovcu je insceniran pokušaj ubojstva Miroslava Mlinara, predsjednika Mjesnog odbora Srpske demokratske stranke (SDS), i to u režiji same stranke. Predsjednik Glavnog odbora stranke Jovan Rašković za provokaciju je optužio Hrvate, a SDS je izmišljen povod iskoristio da „do daljnjeg suspendira sve odnose sa novim Saborom SR Hrvatske". Za nekoliko dana, 23. svibnja 1990., JNA je oduzela oružje Teritorijalnoj obrani, koje je ionako uglavnom čuvano u njezinim skladištima. Tako su lažna optužba za tobožnji napad i razoružanje Hrvatske nagovijestili buduće tragične događaje.

Međutim, hrvatsko vodstvo nastavilo je kidati veze s prošlim sustavom i s Jugoslavijom. Na zasjedanju 25. srpnja 1990. usvojeni su amandmani na *Ustav* s kojima je promijenjeno ime iz Socijalistička Republika Hrvatska u Republika Hrvatska, kao što je umjesto crvene zvijezde petokrake na zastavu stavljen hrvatski povijesni grb, kojemu su 21. prosinca iste godine posebnim zakonom o grbu dodani manji grbovi hrvatskih povijesnih pokrajina.

Ustavi su u socijalističkoj Jugoslaviji definirali Hrvatsku kao državu hrvatskoga naroda, ali pojedine su formulacije dopuštale tumačenje da Hrvati nisu jedini nositelji njezina suvereniteta. To je ponukalo Slavicu Bajan, zastupnicu u Vijeću udruženog rada, da još u lipnju 1989., dakle u jednostranačkom sastavu Sabora, predloži da formulaciju iz *Ustava Socijalističke Republike Hrvatske* da je „SR Hrvatska nacionalna država hrvatskog naroda, srpskog naroda u Hrvatskoj i država drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive", zamijeni formulacija da je „SR Hrvatska nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive". S njezinim stavom da je nelogično da se spominje samo jedna „narodnost" od nekoliko njih, složilo se 40 od 80 zastupnika, pa amandman nije prošao.[1426]

Međutim, novi je višestranački Sabor 22. prosinca 1990. proglasio novi *Ustav* u kojem je izmijenjena sporna formulacija u kojoj su Srbi izdvojeni od ostalih manjina. Nakon pozivanja na presudne povijesne datume u izgradnji hrvatske državnosti, napose na odluke ZAVNOH-a nasuprot proglašenju NDH, u *Izvorišnim osnovama* detaljno je definirana Hrvatska državnost.

> „Polazeći od iznesenih povijesnih činjenica, te od opće prihvaćenih načela u suvremenom svijetu i neotuđivosti i nedjeljivosti, neprenosivosti i nepotrošivosti prava na samoodređenje i državnu suverenost hrvatskoga naroda, uključujući i neokrnjeno pravo na odcjepljenje i na udruživanje, kao osnovnih preduvjeta za mir i stabilnost međunarodnog poretka, Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskoga na-

[1426] *Vjesnik*, 21. 6. 1989., prema: I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 335.

roda i država pripadnika inih naroda i manjina, koji su njezini državljani: Srba, Muslimana, Slovenaca, Čeha, Slovaka, Talijana, Madžara, Židova i drugih, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN i zemalja slobodnoga svijeta." [1427]

Prema nekim autorima tek je taj *Ustav*, dok je Hrvatska još uvijek bila u sastavu Jugoslavije, uklonio „prizvuke" dvojnog suvereniteta i „nedvosmisleno" hrvatsku naciju proglasio nositeljem suvereniteta Hrvatske.[1428] Neki autori, pak, misle da se odlukama ZAVNOH-a, napose *Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske*, *Ustava* iz 1947., kao i *Ustavu* iz 1974., priznalo Srbima konstitutivnost kao narodu i time dalo legitimitet velikosrpskoj agresiji na Hrvatsku i pobunu srpske manjine. Zato su tim povijesnim dokumentima osporavali državotvornost.[1429] Međutim, jasno je da formulacija da je „SR Hrvatska nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive" u *Ustavu Socijalističke Republike Hrvatske* iz 1974. nije uzdigla Srbe na razinu konstitutivnog naroda u Hrvatskoj, nego im je samo priznala drukčiji, to jest, poseban status u odnosu na ostale narode i narodnosti, o čemu je već govoreno.[1430]

Isto gledište, dakako, iz potpuno suprotnih pobuda, zastupali su politički predstavnici Srba u Hrvatskoj, kao i Srbija pod vodstvom S. Miloševića. Srbi u graničnim područjima Hrvatske 25. srpnja 1990. u mjestu Srb, koje je trebalo svojim simbolom ustaničkog kraja iz 1941. pružiti jasan znak o čemu je riječ, prihvatili su *Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskog naroda u Hrvatskoj*. Već 17. kolovoza 1990. balvanima i naoružanim stražama blokirali su sve ceste prema Kninu, Benkovcu i Gračacu. Pobune i blokade uskoro su obuhvatile veliki dio zaobalja sjeverne Dalmacije, Liku i Banovinu, a kasnije i druge krajeve Hrvatske, svugdje gdje su Srbi imali znatan udio u stanovništvu. Svoju političku volju teritorijalizirali su u srpskim autonomnim oblastima, a kasnije njihovim udruživanjem u Republiku Srpsku Krajinu, a sve s punom podrškom Srbije i Crne Gore te JNA. U međuvremenu je, 28. ožujka 1989., Srbija prihvatila amandmane na svoj *Ustav* i ukinula autonomiju Kosova i Vojvodine, i to mimo saveznog ustava. Time je, zapravo, ukinuta ustavnost SFRJ.[1431]

[1427] *Ustav Republike Hrvatske*, Zagreb, Informator, 1993., 8.

[1428] N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, 142.

[1429] Ivan GABELICA, Temelji nove hrvatske politike, *Politički zatvorenik*, Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika, Zagreb, 2002., 118., 8 – 11.

[1430] D. BONACCI SKENDEROVIĆ, M. JAREB, Hrvatski nacionalni simboli između negativnih stereotipa i istine, 737.

[1431] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 758; *Od sanj do resničnosti*, 160.

Tablica 170. Propisi republika i pokrajina zbog kojih je SIV pokrenuo postupke za ocjenu ustavnosti i zakonitosti (1991.)[1432]

Republika	Ustavi	Deklaracije i rezolucije	Zakoni	Odluke i uredbe	Ukupno
Bosna i Hercegovina	0	0	3	0	3
Crna Gora	0	0	3	0	3
Hrvatska	2	1	7	7	17
Makedonija	0	1	3	6	10
Slovenija	4	2	7	2	15
Srbija	0	0	14	9	23

U gospodarskom smislu Jugoslavija je prestala postojati u drugoj polovici 1990., kada su republike, napose Srbija, Slovenija i Hrvatska, svojim odlukama razbile jedinstvo jugoslavenskoga tržišta, jedinstvo novčanog i deviznog sustava te ometale nesmetan protok platnoga prometa. Između ostalog, imovina slovenskih i hrvatskih poduzeća proglašena je imovinom Srbije, a na uvoz robe iz tih dviju republika uvedene su carine. Neusporediv s kršenjem zakona ostalih republika bio je postupak Srbije, jer je Narodna banka Srbije početkom 1991. upala u novčani sustav. Prebacila je 18,2 milijarde dinara, u protuvrijednosti tadašnjih 2,6 milijardi njemačkih maraka, na račune nekoliko fondova u Srbiji, zaduživši pritom federaciju na taj iznos.[1433]

Vodeće političke snage Hrvatske i Slovenije jasno su obznanile da Jugoslaviju prihvaćaju isključivo kao konfederaciju. To je predloženo *Nacrtom Ugovora o jugoslavenskoj konfederaciji – savezu jugoslavenskih republika*, koji je obznanjen 12. rujna 1990. Predloženo konfederalno uređenje srbijansko vodstvo odbacilo je jer je tvrdilo da je suverenost republika kao konfederalnih ili nezavisnih država moguća samo ako se promijene njihove granice i tako zadovolje srpske manjine, koje ne žele živjeti izvan jugoslavenske i srpske države. U prosincu 1990. Srbija je izazvala ustavnu krizu spriječivši predstavnika Hrvatske Stjepana Mesića da postane predsjednik Predsjedništva SFRJ. Nakon što je Slovenija održala plebiscit o neovisnosti 23. prosinca 1990., Hrvatska je svoj referendum održala 19. svibnja 1991. Na dva pitanja moglo se odgovoriti sa „za" ili „protiv". Na prvo pitanje,

> „Jeste li za to da Republika Hrvatska, kao suverena i samostalna država, koja jamči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti u Hrvatskoj, može stupiti u savez

[1432] N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 270.

[1433] N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 184; *Od sanj do resničnosti*, 167; I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 361.

> suverenih država s drugim republikama (prema prijedlogu Republike Hrvatske i Republike Slovenije za rješenje državne krize SFRJ)?" [1434]

od upisanih 3 652 225 birača glasovalo je 3 051 881 ili 83,56 %, od kojih je 93,24 % bilo za. Na drugo pitanje,

> „Jeste li za to da Republika Hrvatska ostane u Jugoslaviji kao jedinstvenoj saveznoj državi (prema prijedlogu Republike Srbije i Crne Gore za rješenje državne krize u SFRJ)?" [1435]

protiv je glasovalo 92,18 % glasača.

U povodu vrlo jasno iskazanih težnji za osamostaljivanjem Hrvatske i Slovenije, povele su se žestoke polemike o pravu na odcjepljenje. Svi ustavi nakon rata predviđali su pravo naroda na samoodređenje do odcjepljenja, ali nijedan nije odredio način kako se to pravo može realizirati. Neki su čak zastupali tezu, najviše u Srbiji, da je to pravo jednokratno i potrošivo, a drugi su, najviše u Hrvatskoj i Sloveniji, naglašavali njegovu trajnost i neotuđivost. Dakako, teza o jednokratnosti i potrošivosti negira elementarnu logiku, jer ako se pravo može samo jednom iskoristiti, ono tada prestaje biti pravo, pa o pravu nema potrebe ni govoriti, to jest ponavljati ga kao ustavno pravo. Međutim, činjenica da su svi ustavi naglašavali to pravo, jasno negira tezu o njegovoj potrošivosti.

Na temelju referenduma Sabor Republike Hrvatske proglasio je 25. lipnja 1991., istog dana kao i Slovenija, *Ustavnu odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske*. Iako je toga dana *Deklaracijom o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske* i posebnom *Poveljom o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj* zajamčila sva ljudska i građanska prava, a osobito njegovanje nacionalnog jezika i kulture, kao i političkog organiziranja, idućih dana pojačani su incidenti u Hrvatskoj, koji su se u rujnu 1991. pretvorili u žestoki rat. Oni su slijedili nakon otvorenog napada JNA na Sloveniju.[1436]

Kako je novu ulogu JNA, koja bi po logici raspada države morala slijediti sudbinu osamostaljivanja pojedinih republika i pretvoriti se iz jedne u šest vojski, zamislilo njezino potpuno srbizirano vodstvo, opisao je general V. Kadijević.

> „Na početku te faze zadatak oružanih snaga se bitno mijenja i sastoji se od – 1) odbrane srpskog naroda u Hrvatskoj i njegovog nacionalnog interesa; 2) izvlačenja garnizona JNA iz Hrvatske; 3) pune kontrole Bosne i Hercegovine sa krajnjim ciljem da se odbrani srpski na-

[1434] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 365.
[1435] ISTO.
[1436] I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000. Treći svezak: 1918. – 2000.*, 335; 361; Jugoslavija, *Hrvatski leksikon*, 1., 549.

rod i njegova nacionalna prava kada to postane aktuelno; 4) stvaranja i odbrana nove jugoslovenske države onih jugoslovenskih naroda koji to žele, u ovoj fazi srpskog i crnogorskog naroda." [1437]

JNA se iz jugoslavenske vojske pretvorila u vojsku za obranu srpskih interesa. Koncepcija općenarodne obrane, koja je obuhvaćala u sklopu jedinstvenih oružanih snaga JNA i republičke teritorijalne obrane, pretpostavljala je obranu Jugoslavije, ali, suprotno tome, pokazat će se, svi narodi okrenuli su se protiv nje.

Na sastanku s predstavnicima Europske zajednice na Brijunima 7. srpnja 1991., odlučeno je da se ustavne odluke Hrvatske i Slovenije odgode za tri mjeseca, da bi se kriza riješila na miran način. Međutim, rat se sve više intenzivirao, a odluka je obnovljena nakon tri mjeseca, 8. listopada 1991., prihvaćanjem *Odluke o raskidanju državnopravnih sveza Hrvatske sa SFRJ* i *Zaključaka o agresiji na Republiku Hrvatsku*. Pun smisao taj je datum dobio međunarodnim priznanjem Hrvatske od svih zemalja Europske zajednice 15. siječnja 1992., a napose 22. svibnja 1992., kad je Hrvatska primljena u Organizaciju ujedinjenih naroda.

U nizu dramatičnih događaja, iznimnu važnost imaju međunarodne okolnosti. One su dobile snažan zamah padom Berlinskog zida 9. studenog 1989. i ujedinjenjem Njemačke u rujnu 1990. Vrlo važan utjecaj na procjenjivanje jugoslavenske sudbine imao je strah vodećih zapadnih zemalja da će raspad Jugoslavije potaknuti nekontrolirani raspad SSSR-a, a četiri njegove republike imale su atomsko naoružanje. Zato su dugo nastojali sačuvati Jugoslaviju. Međutim, nakon raspada SSSR-a u ljeto 1991., Jugoslavija je izgubila stratešku međublokovsku važnost. Ona više nije igrala ulogu regionalne sile i tampon zone na rubnim područjima dvaju vojnih i političkih blokova, predvođenih supersilama SAD-om i SSSR-om. Tako su izmijenjene međunarodne okolnosti, osim odlučnosti Hrvatske i Slovenije, omogućile promjenu stava svjetskih sila o Jugoslaviji i priznanju neovisnosti bivših jugoslavenskih republika. Ukratko, Jugoslavija više nikome nije bila potrebna i zato je propala.[1438]

[1437] Veljko KADIJEVIĆ, *Moje viđenje raspada. Vojska bez države*, Beograd, Politika-izdavačka delatnost, 1993., 93.

[1438] V. Đ. DEGAN, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, 217; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 763; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 50; N. BORAK, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, 1.

Upravna podjela Republike Hrvatske 1991.

Kad bi se pokušali naglasiti bitni elementi koji su utjecali na raspad Jugoslavije, moralo bi se uzeti u obzir sljedeće: 1. nestanak autoritarne vlasti i diktature SK; 2. nacionalno-federalistički sustav i težnja Hrvatske i Slovenije za samostalnošću; 3. jačanje velikosrpskih snaga, koji su u S. Miloševiću našli svog predvodnika; 4. 4. urušavanje svjetskoga komunističkog sustava; 5. pogoršanje gospodarskog stanja. Zapravo, gubitkom političkog monopola nad jugoslavenskim društvom koji se nalazilo u dubokoj gospodarskoj krizi, politički pluralizam maksimalizirao je različite interese republika, pa su nacionalni ciljevi postali glavni ciljevi, najprije u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji. Pitanja građanskih prava bila su u drugom planu.

Ponovilo se ili se intenziviralo već viđeno iz razdoblja do 1941., pa i nakon 1945.: Hrvati i Slovenci pojačali su napore da izbore što veće autonomije svojih republika ili, pak, neovisne države, a Srbi su bili i dalje uporni u zalaganju za održanje države u kojoj će biti srpski narod zajedno, a u maksimalnoj varijanti i ujedinjen. Očito, pet desetljeća komunističke vladavine nije imalo većeg utjecaja na način rješavanja nacionalnog pitanja i svi su bili svjesni, i zastupnici višestranačja i njegovi žestoki protivnici, da će se u uvjetima višestranačke demokracije kao prvo postaviti pitanje nacionalne neovisnosti.[1439]

U Statutu SKJ iz lipnja 1986. u prvoj točki *Općih načela* naglašavaju se bitni ciljevi SKJ.

> „Savez komunista Jugoslavije je revolucionarna i jedinstvena organizacija i vodeća idejno-politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi Jugoslavije u borbi za socijalizam na osnovama samoupravljanja. Stvaranje besklasnog komunističkog društva povijesni je zadatak i krajnji cilj SKJ." [1440]

Način raspada Jugoslavije i krvavi rat pokazao je ne samo to da se bitni ciljevi gotovo pedesetogodišnje vladavine SKJ nisu ostvarili, nego i to da se oni u sukobu nisu ni spominjali, a da rat nije izbio zbog rješavanja pitanja komunizma i zbog izgradnje besklasnoga društva, nego oko načina rješavanja pitanja nacije i njihove državnosti, što je već davno viđeno pitanje.

[1439] S. P. RAMET, *Balkan Babel*, 300; V. PEŠIĆ, Rat za nacionalne države, 51. Referat Ljube ANTIĆ, prema prikazu: S. MATKOVIĆ, Znanstveni skup Hrvatsko proljeće – 1971., 605; V. KADIJEVIĆ, *Moje viđenje raspada. Vojska bez države*, 79, 92.

[1440] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 451.

ZAKLJUČAK

U stvaranju Jugoslavije tri čimbenika bila su presudna: ujedinjavanje malih južnoslavenskih naroda i njihovih država da bi se obranili pred imperijalističkim težnjama njihovih susjeda, napose na njihovim zapadnim i sjevernim rubovima, što se od 1918. reduciralo na opasnost od Italije; interes za proširenjem svog područja i utjecaja, napose države Srbije; velika jezična i kulturna bliskost, koje su bile temelj ne samo ujedinjavanja, nego i sukoba, što se jedinstvenom državom nastojalo izbjeći, napose na područjima velike nacionalne i vjerske izmiješanosti, poput Bosne i Hercegovine i dijelova Hrvatske koji su s njom graničili. Dakle, jugoslavensku ideju iznjedrile su želje za većom nacionalnom sigurnosti, gospodarskim napretkom i kulturnom povezanosti svake nacije i državne tvorevine koje su se ujedinile u zajedničku državu. Međutim, već na početku pokazale su se razlike u shvaćanju političke koncepcije jugoslavenstva. Srbija i Srbi bili su za politički jedinstvenu državu s jakom centralnom vlašću, gdje su svi Srbi trebali biti na okupu kao najbrojnija i najutjecajnija nacija. No, Sloveniju i Hrvatsku zanimala je Jugoslavija uglavnom kao područje gdje je trebalo sačuvati dosegnute nacionalne slobode i identitet. Ponovilo se pravilo da su veće nacije ekspanzionističke prema manjima, a da su male nacije sklone izolacionizmu.[1441]

Osim što su osnivači Jugoslavije bili uvjereni da ona na najbolji način rješava hrvatsko, slovensko i srpsko nacionalno pitanje, nova država trebala je poslužiti i strategijskim potrebama velikih sila. Međutim, u njezine temelje nije bila ugrađena izvorna jugoslavenska nacija, a praktična potreba i volja uskih političkih elita trebala je prevladati duboke vjerske, nacionalne, kulturne i ekonomske razlike. Za razliku od zapadnoeuropskog modela odnosa nacije i države gdje prvo nastaje država, a tek onda nacija, jugoslavenski primjer karakterističan je za istočnu Europu gdje nacije stvaraju države, što će imati presudni utjecaj na buduća događanja.[1442]

U Srba je vodeća ideja bila izgradnja što centraliziranije Jugoslavije s njihovom dominantnom ulogom. Alternativa tome bila je samostalna srpska država koja bi obuhvatila sva područja s većinskim srpskim stanovništvom, kao i onih po-

[1441] Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Jugoslavija kao zabluda, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1., prir. Nebojša Popov, Beograd, 2001., 87 – 116, 61; B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 271; Andrija KREŠIĆ, Zašto je Jugoslavija dvaput propadala; Dejan JOVIĆ, Razlozi za raspad Socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija, *Reč, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 2001., jun, 62/8, 108, http://www.b92.net/casopis_rec/62.8/pdf/091-157.pdf.

[1442] O. MILOSAVLJEVIĆ, Jugoslavija kao zabluda, 61; Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, Barbat, 2002.

područja na koja su polagali povijesno pravo, to jest pravo izvedeno iz pozivanja na rješenja iz povijesti. U Hrvata su prevladavale dvije ideje: ideja neovisne hrvatske države, koja bi se izgradila kombinacijom etničkog i povijesnog prava, ili što samostalnija hrvatska država u sklopu Jugoslavije. Slovenci su težili obrani od germansko-talijanskih pretenzija. S obzirom na njihovu jezičnu odvojenost i nacionalnu homogenost, s Hrvatima nisu dijelili jednako izražen oprez pred srbijanskim imperijalizmom, a uopće nisu poznavali strah od mogućeg izdvajanja bilo kojeg slovenskog teritorija od matice zemlje, kao što je postojao u Hrvatskoj zbog područja sa znatnom srpskom manjinom.

Komunisti su vjerovali da posjeduju ideju o apsolutnom dobru, pravednom i razumnom poretku. Baštinili su vječne pokušaje bezbrojnih idealista kroz povijest da se upravo na tim načelima izgradi društvo. Mislili su da će materijalni napredak čovječanstva i neizbježivi sukob klasa dovest do logične pobjede radničke klase koja će predvođena komunističkom partijom izgraditi pravedno i besklasno društvo jednakosti, gdje će biti iskorijenjeno siromaštvo, iskorištavanje i iracionalno ponašanje. Komunizam koristi dosta čvrsto ukorijenjenu ideju o jednakosti ljudi. Napose je u siromašnom društvu ideja jednakosti uvijek pretpostavljala pravednu raspodjelu u proizvodnji, konkurenciji i raslojavanju. Temeljna vrijednost jest narod, a ne osoba, zato je cilj da se izbjegne socijalno raslojavanje naroda široko prihvaćen. Patrijarhalni mentalitet omogućio je državni socijalizam, a državni socijalizam institucionalizirao je temeljne vrijednosti patrijarhalnoga društva: kolektivizam, egalitarizam, zatvorenost prema okruženju i kult vođe.[1443]

Kao i u drugim komunističkim zemljama, jugoslavenski komunisti kritizirali su kapitalističku praksu, a prednost socijalizma prikazivali su tumačeći komunističku ideologiju i doktrinu, a loše strane svoje vlasti objašnjavali su isključivo kao skretanje s pravog puta. Izbjegavajući usporedbe komunističke ideologije s ideologijom kapitalizma, to jest sustavom liberalističko-demokratskih vrijednosti, kao i uspoređivanje kapitalističke prakse s komunističkom praksom, uvelike su koristili demokratsku frazeologiju i nudili sretniju budućnost.[1444]

Mnogima se 30-ih i 40-ih godina činilo da je socijalizam sovjetskog tipa svjetska budućnost. Slika, pak, kapitalizma povezana je s njegovom gospodarskom katastrofom 30-ih godina, kao i činjenicom da se iz njega izrodio militantni nacizam i fašizam te rat. Međutim, nije bilo želje objasniti zašto je SSSR izbjegao

[1443] L. PEROVIĆ, Raspad i pad, 90; Latinka PEROVIĆ, Dnevnici Latinke Perović, *Vreme*, Beograd, 1. – 8., 27. 5. 1991. – 15. 7. – 1991., 1., 27. 5. 1991. (feljtonizirana knjiga Latinka PEROVIĆ, *Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971 – 1972*, Sarajevo 1991.)

[1444] J. HOLZER, *Komunizam u Europi*, 62; *Guide to Eastern Europe*, 21.

svjetsku gospodarsku depresiju, kao što se nije znalo ili se nije htjelo znati ništa o strahotama državnog terora, kolektivizacije i gladi. Osim toga, nakon Drugog svjetskog rata mnogi su bili uvjereni da se njegove posljedice mogu popraviti samo usklađenom akcijom svih dijelova stanovništva, i to pod vodstvom jake države. Komunisti u svom javnom nastupu nisu spominjali klasni rat i diktaturu proletarijata, nego samo borbu protiv fašizma i za mir, te temeljitu obnovu društva na načelima pravednosti, dakle sve ono za što su mogli dobiti široku podršku.[1445]

Preuzimanjem vlasti komunisti rade na eliminaciji tržišta kao posrednika između proizvođača i potrošača. Gospodarstvo prelazi u državne ruke, brzo narastajuća birokracija preuzima upravljanje. Gospodarska koncepcija imala je za cilj obnoviti zemlju, stvoriti gospodarsku osnovicu svoje vlasti, stvoriti radničku klasu kao temelj socijalizma i dati prioritet teškoj industriji koja će rezultirati i velikim zapošljavanjem i stvoriti temelj za razvoj ostalih grana industrije te smanjiti ekonomsku ovisnost o drugim zemljama, prije svega onim kapitalističkim. Zemlja se razvijala na račun standarda ljudi, usiljenom akumulacijom viška rada, politikom niskih plaća i ekstenzivnom uporabom radne snage koja je pod potpunim nadzorom države kao poslodavca. Želje potrošača postaju uglavnom nevažne, a država odlučuje gdje će se investirati. Zato investicije često nisu bile u skladu s pravilima ekonomske logike. Nacionalizirano gospodarstvo potpuno je podređeno državi. Bezobzirno iskorištavanje radnika, sirovina i energije daje brze rezultate, ali gospodarstvo postaje tromo. Centralno planiranje uzrokuje pomanjkanje inicijative i inovacije.[1446]

Komunisti su iskoristili okupaciju i razbijanje Jugoslavije 1941. u korist revolucije. Kao i u drugim istočnoeuropskim državama, pridržavali su se nekoliko pravila nakon osvajanja vlasti. Među prvim koracima bilo je kolektivno kažnjavanje Nijemaca njihovim iseljavanjem u Njemačku, što je korespondiralo sa širokim osvetničkim raspoloženjem stanovništva u Europi. Osim što su se nemilosrdno obračunali sa suradnicima pobijeđenih snaga, pod krinkom borbe protiv fašista i kolaboranata, žrtve masovnih progona bili su i komunistički politički protivnici, kao i veći posjednici i poduzetnici, od veleposjednika, obrtnika do tvorničara. Komunisti su organizirali Narodnu frontu u koju su, osim različitih ženskih, omladinskih i sindikalnih organizacija, koje su isto tako predvodili komunisti, uključivali dijelove građanskih stranaka, prethodno umjesto starog vodstva instaliravši niže prokomunistički usmjerene dužnosnike, u pravilu nove i prikrivene članove KP. Sve društvene organizacije dobile su tzv. transmisijske zadaće

[1445] R. J. CRAMPTON, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, 213.
[1446] *Guide to Eastern Europe*, 21.

da ostvaruju komunistički program pod izlikom ostvarivanja općenarodnoga programa Narodne fronte. Bile su uništene stranke koje nisu pristajale na pristupanje Narodnoj fronti ili koje su osporavale vodeću ulogu Komunističke partije u njima. Narodna fronta redovito je pobjeđivala na izborima, ali vrlo visoki izborni postoci ostvareni su u potpuno nedemokratskim uvjetima.[1447]

KP ne nastupa izravno protiv demokracije, štoviše zadržava sve bitne elemente građanskoga društva, mnoge njezine institucije i forme, poput ustava, parlamentarnih institucija i izbora, osim što odbacuje višestranački parlamentarni sustav pod izlikom da stranke zastupaju interese pobijeđenih klasa. Intenzivnom promidžbom putem državnih medija i škola, nadzorom intelektualnog života i djelovanjem političke policije KP osigurava stalnu podršku svojoj i jedinoj izbornoj listi.[1448]

Diktatorski način vladanja poticalo je rađanje idolopoklonstva prema vođi „naroda i partije", istodobno potiskujući religiju iz javnog života. U Hrvatskoj je, napose nakon suzbijanja gerilskog otpora križara i pokušaja aktiviranja HSS-a, komunističkom svjetonazorskom monopolu kao bitnom temelju totalitarne vladavine svojom prisutnošću najviše prijetila Katolička crkva. Komunisti su se suprotstavili vjeri, a napose njezinoj povezanosti s nacijom. Sustavnim potiskivanjem religije i nacionalnih tradicija, zanemarujući njihovu ulogu jake nacionalne socijabilnosti, djelomično zbog ideološkoga monopola, a djelomično zbog potiskivanja nacionalnih i vjerskih razlika u ime stabilnosti države, komunisti su stalno pojačavali frustriranost stanovnika koji su imali naglašen nacionalni osjećaj i želju za iskazivanjem tradicije.

KPJ je u početcima prikriveno djelovao i komunisti se u javnosti nisu predstavljali kao komunisti, nego su nastupali u ime Narodne fronte i ostalih tzv. transmisijskih organizacija. KPJ je otvoreniji postao 1947., a potpuno se otvorio nakon 1948., od kada je izrazito naglašavao svoje predvodničko mjesto u društvu.

Komunističke vlasti težile su za što bržom modernizacijom, dostizanjem i prestizanjem razvijenijih zemalja kapitalističkoga zapada, užurbano gradeći tvornice i gradove eksploatirajući prirodno bogatstvo. Unatoč pozitivnoj slici koju je vremenom i zbog tih napora izgradio u zemlji, ali i u međunarodnim krugovima, socijalizam se stanovništvu kroz desetljeća iz dana u dan sve više otkrivao kao neproduktivniji sustav od susjednih kapitalističkih i demokratskih zapadnoeuropskih zemalja, kao što je i usporedba u dostignutim političkim pravima išla na njegovu štetu. Prednost se pokazivala jedino u usporedbi s vlastitom prošlošću.

[1447] J. HOLZER, *Komunizam u Europi*, 63 – 69.

[1448] A. PACZKOWSKI, *Pola stoljeće povijesti Poljske: 1939. – 1989. godine*, 8; K. SPEHNJAK, Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945. – 1952., 507.

Izbjegavala se usporedba Hrvatske i Jugoslavije s drugim društvenim sustavima i državama, koje su uspjele izvršiti sličan materijalni napredak, što zapravo dokazuje da samoupravni socijalistički sustav nije pokazivao prednosti u odnosu na dva sustava u susjedstvu. Osim toga, što je specifično za sve komunističke sustave, patili su od pomanjkanja kritičnosti prema „današnjoj stvarnosti", a istodobno su blatili prošle sustave vlasti i njihova dostignuća prije dolaska komunista na vlast. Neprestanim prikazivanjem prošlosti u najgorem mogućem svijetlu, dobivala se poboljšana i zato iskrivljena slika jugoslavenske države i komunističkog sustava koji su takav pristup potencirali.

Komunisti unatoč velikim obećanjima nisu ostvarili društvo socijalne pravde i jednakosti s manjim klasnim razlikama ili čak bez klasnih razlika, kao što nisu riješili ni nacionalna pitanja. Nisu ostvarili ni gospodarski napredak, a koji ne bi ostvarila i neka „buržoaska vlada" u susjednim europskim državama. Ali potkraj 60-ih radnike su doveli na razinu „europskih proletera", što je ostavilo veliki negativni psihološki učinak.[1449]

Međutim, za razliku od nekih zemalja socijalističkog Istoka, u Hrvatskoj i drugdje u Jugoslaviji nije bilo, ako ne računamo neposredno poslijeratno razdoblje i djelovanje križara i drugih ostataka poraženih vojski, znatnijih previranja, nemira ili štrajkova, koji bi ugrozili režim. Iznimke su bile samo 1971. godina u Hrvatskoj i kasnija događanja na Kosovu. Kriju li se uzroci u jačoj represiji u prvim godinama nakon rata, skorom odvajanju od bloka istočnoeuropskih komunističkih zemalja na čelu s SSSR-om i uvođenju radničkog upravljanja, slobode kretanja, a donekle i umjetničkog stvaranja, kao i izgradnje samopouzdanja i osjećaja posebnosti stvorenog na temelju specifičnog mjesta u svijetu zbog samoupravljanja i nesvrstanosti? Na to pitanje nema jednostavnog odgovora, ali čini se da je uravnotežena kombinacija svega navedenoga pomogla u izgradnji posebnog mjesta Jugoslavije u komunističkom svijetu.

Međutim, kad se usporede programski ciljevi KPJ i način realizacije, komunisti su, pojednostavljeno rečeno, u svakom pogledu od 1945. do 1990. napuštali početne ideje i ciljeve svoje borbe. Tome je dokaz i kraj komunizma u Jugoslaviji, iako je slično bilo u svim socijalističkim zemljama Europe. Dovoljno je pokazatelja koji dokazuju da se komunizam srušio sam od sebe i da nije bilo nijednog pokreta koji bi se borio za njega, dok je, upravo suprotno, rat za reorganizaciju Jugoslavije, od pokušaja ostvarenja velikosrpskog programa do borbe za neovisnost pojedinih republika, bio iznimno krvav, što govori da su se upravo na pitanju Jugoslavije sučelili vrlo različiti pogledi unutar iste stranke.

[1449] *Hrvatski razgovori o slobodi (izbor)*, 299.

Pobjeda partizanskog pokreta 1945. ostvarena je prije svega na temelju kompromisnog rješavanja nacionalnog pitanja i pobjede federalističkih ideja na račun krajnjih unitarističkih i separatističkih rješenja, iako je federalizam, barem u početku, bio samo formalni okvir koji je trebao zadovoljiti minimum težnji naroda s jakom nacionalnom samosviješću. U prvim godinama više je služio kao gromobran za nacionalna osjećanja, a gotovo uopće nije ograničavao vlast i jurisdikciju centralizirane administracije. Međutim, i u novoj Jugoslaviji jugoslavenstvo je, koje je tada usklađeno ne samo s općim internacionalnim idejama, nego i s ideologijom klasne solidarnosti radništva, seljaštva i „poštene" inteligencije, bilo prihvatljivije usmjerenje od nacionalnog ekskluzivizma. Štoviše, potiskivanje iskazivanja nacionalne pripadnosti bilo je učinkovitije nego u Kraljevini Jugoslaviji.[1450]

Vlast je nastojala što više ograničiti manifestacije nacionalnih osjećaja, osim onih pokrivenih službenom ideologijom, da bi spriječila moguće nacionalne podjele i sukobe. Spriječiti svako iole jače isticanje nacionalnih posebnosti izraz je nastojanja da se izgradi što čvršća zajednička država. Dakle, napose u počecima, temeljno je bilo pitanje države, a puno manje nacije. Jugoslavija je, zapravo, bila razapeta između težnji za poštivanjem nacionalnih razlika i federativnog uređenja te nastojanja da naglašeno uvažavanje nacionalnih različitosti ne ugrozi državnu cjelinu. Zato su gotovo sve vrijeme Jugoslavije s puno većom simpatijom prihvaćeni oni pojedinci i skupine koji su svojim djelovanjem ublažavali razlike, što je često išlo na račun nacionalnih posebnosti, primjerice, na štetu hrvatskoga nacionalnog izričaja, od onih koji su se pozivali na tradiciju i koji su je održavali. Vlast je kompromis između težnji za ujednačavanjem razlika radi dugoročne stabilnosti države i poštivanja federativnog uređenja radi zadovoljavanja nacionalnih potreba, rješavala tako da je progonila one koji su mimo njezinih ograničenja inzistirali na iskazivanju nacionalnih posebnosti, napose onih s tradicionalnim i vjerskim obilježjima. Zapravo se u Jugoslaviji nastavio sraz između unitarističkih i nacionalno-federalističkih snaga, koje su se iskristalizirale kao dva radikalno suprotstavljena pola. Iako su njihovi predstavnici rijetko kada potpuno otvoreno istupali, osim u kriznim situacijama, oni su se sučeljavali uglavnom u SKJ, ali često su bili prikriveni iza specifičnog i teško razumljivog političkog jezika socijalističkih i samoupravnih fraza. Za razliku od njih, državotvorne snage s programom pretvaranja republika u samostalne države, što je bilo izraženo prije svega među Hrvatima, mogle su djelovati isključivo u emigraciji.

[1450] A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 230, 236; F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 204.

Jugoslavija je bila heterogeno područje. No, posebnost u odnosu na druge zemlje u okruženju, primjerice prema Čehoslovačkoj ili Italiji, u višeslojnoj je heterogenosti, zbog različitih nacija, vjera, državnih tradicija i gospodarskih razlika. Sve navedene različitosti nakon 1945. komunisti su uspjeli djelomično potisnuti i uskladiti, ali Jugoslavija je, kao što je to bilo i prije 1941. i 1941., dovedena u pitanje pri svakoj većoj krizi. Konačno, nedostatak zajedničkog identiteta jedan je od bitnih razloga raspada Jugoslavije. Oni koji su govorili da je alternativa bila vrlo jednostavna „ili Jugoslavija ili kaos", razotkrili su temeljno obilježje te države, a to je da se Jugoslavija mogla održati samo silom, bez obzira na formu. Nastanak i nestanak dviju Jugoslavija za to su dovoljan dokaz. Vjerujem da bi to mogli potvrditi i oni koji su podržavali Kraljevinu Jugoslaviju ili Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, ne obazirući se na sredstva koja su se koristila u njihovoj obrani, ali i oni koji su priželjkivali njihov nestanak.[1451]

Komunisti su od osnivanja 1919. prošli gotovo sve faze u odnosu prema nacionalnom pitanju. Bili su centralisti, unitaristi, separatisti, federalisti i konfederalisti. Nadnacionalno i integralističko usmjerenje među komunistima naslijeđeno je u idejnom i kadrovskom smislu još od „jugoslavenske nacionalističke omladine", tradicije austro-marksizma u radničkom pokretu, kao što je presudan i utjecaj uvjerenja da pravi komunist mora težiti stvaranju besklasna društva, koje je moguće samo pod pretpostavkom nadilaženja nacionalnih razlika u velikim socijalističkim zajednicama i u združenom čovječanstvu koje neće poznavati nacionalnih ograničenosti. KPJ je svoje jugoslavenstvo poimala na različite načine: kao protivljenje svim nacionalizmima svih nacija u Jugoslaviji, jugoslavenstvo kao domoljublje i borbu protiv „tuđina" i okupatora, i jugoslavenstvo kao internacionalizam u kojem je „radni narod" zanemarivao svoju nacionalnost, a gdje je zajedničko podrijetlo dobrodošlo. Temeljna ideja bilo je umanjivanje nacionalnih razlika i veće zbližavanje. Jugoslavenstvo šestosiječanjske diktature imalo je za cilj stvoriti jednu jugoslavensku naciju brisanjem ostalih nacionalnih svijesti, a KPJ željela je stvoriti jednu jugoslavensku nacionalnu svijest u smislu jedne političke i ideološke lojalnosti, kao i miješanja i spajanja kultura, ali bez brisanja svijesti pojedinih naroda.[1452]

Zapravo je KPJ nastojala biti svojim programom jugoslavenska kohezivna snaga. Federalistička struja prevladala je 30-ih godina. U prvoj fazi to je bilo samo taktičko podređivanje nacionalnog pitanja dugoročnim revolucionarnim ciljevima.

[1451] K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, 9; Dobrica ĆOSIĆ, *Piščevi zapisi (1981 – 1991)*, Beograd, Filip Višnjić, 2002., 258.

[1452] F. TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, 255; A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 230, 235, 246.

Međutim, prerastanje KP iz predstavnika revolucionarnog pokreta u nositelja državnog poretka od 1941. do 1945., obvezivalo ju je na veće uvažavanje realnosti. Oporbena taktika postupno se pretvorila u državnu strategiju. Komunisti koji su nekada negirali ili omalovažavali nacionalno pitanje postali su predstavnici interesa svojih republika i nacija i jedini koji su imali vlast. Uz vlast idu obveze koje su često nalikovale obvezama buržoaskih neprijatelja, dakako, prema republičkom i nacionalnom ključu. Napose je to bilo vidljivo nakon 1974.

Oni koji su više naglašavali cjelinu, dakle Jugoslaviju, pred njezinim sastavnim dijelovima, dakle republikama i nacijama, rado su uvjeravali javnost da je ono što povezuje narode, dakle nadnacionalno, a u ovom slučaju jugoslavensko, napredno i dobro, a da je nacionalno ono što ih razdvaja, zato nazadno i loše. Pozivali su se na opća humanistička načela vrednovanja svakog čovjeka osobno bez obzira na rasu, vjeru i naciju, dakako strogo vrednovanih unutar političkih ograničenja, a sve u cilju harmoničnih odnosa u državi. Međutim, nikad nisu otvoreno nastupili i doveli u pitanje nacionalnu i federalističku politiku SKJ. Od sredine 60-ih naglašavanje važnosti nacija i republika ide usporedo s jugoslavenskom cjelinom, a postupno dobivaju veći naglasak. Obrana nacionalnog identiteta i republičkih interesa dobiva institucionalne oblike. *Ustavom* iz 1974. Jugoslavija postaje zapravo konfederacija, suverenitet republika jači je od saveznog suvereniteta. Zato je *Ustav* naišao na otpor, najviše u Srbiji, koji je dobivao na žestini nakon smrti J. Broza Tita. Mislili su da su ustavne promjene uzrok slabljenja i raspada Jugoslavije. Nasuprot tome, na sjeverozapadu zemlje doživjeli su *Ustav* kao pokušaj rješavanja teške političke i gospodarske krize u koju je Jugoslavija ušla u 60-tim godinama. Možda je stav jugoslavenskih centralista i srpskih nacionalista o glavnim obilježjima *Ustava* najbolje sažeo general JNA Veljko Kadijević.

> „Prva, onemogućavanje efikasnog funkcionisanja federalne države; i druga, omogućavanje da se federalna država može razbijati osloncem na savezni ustav, a istovremeno onemogućavanje savezne države da to na ustavan način spriječi." [1453]

Glavni problem jugoslavenske države bio je upravo u tome što su ta ista ograničenja i domete centralne vlasti, sa stajališta obrane svojih dugoročnih nacionalnih i republičkih interesa, najviše branili Hrvati i Slovenci. Republike dobivaju pravo veta i pariteta, imaju resore vanjske politike, pa i svoje vojske pod imenom teritorijalna obrana. U Saveznoj skupštini, Vladi i Predsjedništvu zapravo se vode međunarodni i međudržavni pregovori, a jedine centralističke institucije

[1453] V. KADIJEVIĆ, *Moje viđenje raspada. Vojska bez države*, 65.

ostale su JNA i J. Broz Tito. U inflaciji zaključaka na saveznoj razini, primjerice Predsjedništva SFRJ potkraj 80-ih, prema sjećanju njegova predsjednika Raifa Dizdarevića, najveći dio ih se ne ostvaruje niti poštuje, osim onih koji se odnose na JNA. Dakle, ostvaruju se samo odluke vezane za instituciju koja je izvan nadzora republika. Konsenzus i paritet bili su izraz visokih demokratskih načela, zadovoljavaju potrebe nacija i republika, ali istodobno omogućuju manjini da blokira većinu i dovode učinkovitost sustava u pitanje. Uskoro su podjele među republičkim komunističkim organizacijama nalikovale na podjele među prijeratnim strankama.[1454]

Zapravo se u cijelom razdoblju od 1945. do 1991., kada je stanje u Hrvatskoj bitno određeno jednopartijskim sustavom i činjenicom da je Hrvatska bila dio Jugoslavije, vodila borba između krajnjih polova nekoliko suprotstavljenih tendencija: staljinizam – liberalizam, unitarizam – federalizam i državno administrativno gospodarstvo – djelomično tržišno gospodarstvo. Dakako, u nedostatku boljeg termina, liberalizam komunističkoga tipa treba razumjeti unutar komunističkog sustava, koji nikada, barem ne javno, komunistički liberali nisu doveli u pitanje.[1455]

Od obnavljanja Jugoslavije komunisti su sve svoje ideje mjerili njihovim utjecajem i posljedicama na nacionalne odnose. Sačuvati državu i izbjegavati nacionalne tenzije bila je primarna misao. Žestoka kritika nepravednih međunacionalnih odnosa u razdoblju do osvajanja vlasti nije bila tek puka fraza i samo najučinkovitiji instrument revolucije, ona je i obvezivala. Dva su puta rješavanja nacionalnog pitanja komunisti iskrčili, a oba su vodila k istom cilju: brinuti se za nacionalnu ravnopravnost i u tom smislu prikazivati se pravim predstavnikom nacije, ali, istodobno, potiskivati ona obilježja nacije, koja su razdvajala narode, a ne spajala ih. Zato su Slovenci, kao jedan od, uvjetno rečeno, izvornih stupova Jugoslavije, i Makedonci, a na jedan potpuno specifičan način Crnogorci i Muslimani, unaprjeđivali sve elemente nacionalne simbolike od jezika, tradicije, običaja do amblema, a Hrvati i Srbi suprotno od prethodno navedenih, kao presudna strana na vagi međunacionalne sloge, postali su zarobljenici te spasonosne formule. Od tuda za Hrvate tako bolne reakcije službenih vlasti na sve što je svjedočilo o njihovoj različitosti od Srba, od užasavanja pred isticanjem hrvatskih zastava, pjevanja domoljubnih pjesama, ali i himne mimo državnih svečanosti, isticanja naziva „hrvatski jezik", obilježavanja katoličke tradicije i sl. Isto važi i za Srbiju, ali pritisak je bio neusporedivo najveći u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

[1454] D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 692; S. P. RAMET, *Balkan Babel*, XVI; R. DIZDAREVIĆ, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, 188.

[1455] S. DABČEVIĆ-KUČAR, *'71 hrvatski snovi i stvarnost*, 13.

Iako su sve nacije bile zastupljene u partijskom i državnom vrhu u broju primjerenom nacionalnoj strukturi, podaci pokazuju da su Srbi u izvršnoj vlasti, napose u najosjetljivijim službama, kao što su bili tajna služba, policija, vojska i diplomacija, bili natproporcionalno zastupljeni. Ponovno, kao i u Kraljevini Jugoslaviji, pokazali su se kao „najdržavotvorniji" narod. S obzirom na federalističko uređenje države i uvažavanje nacionalnog pitanja, jedan istraživač duhovito je primijetio da je Titov jugoslavenski režim bio po obilježju više hrvatski, ali da je zato državni aparat bio više srpski.[1456]

Unatoč tome što se komunistički vrh bojao ne samo nacionalizma i separatizma, nego i majorizacije Srba, oni napose iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine bili su prezastupljeni u tijelima vlasti od lokalne do savezne razine. Ipak, treba naglasiti, u najutjecajnijim državnim i partijskim tijelima nacionalna struktura bila je gotovo uravnotežena. Uzrok prevlasti Srba ne krije se samo u masovnijem sudjelovanju u ratu i tradicionalnoj orijentiranosti na državne službe, nego i u pozitivnijem odnosu prema Jugoslaviji u odnosu na, primjerice, Hrvate. Dakako, ne može biti riječi o nekom posebnom hrvatskom protukomunizmu, nego uglavnom u protujugoslavenstvu, koji je ipak nešto jači od npr. protujugoslavenstva među, primjerice, Slovencima ili Muslimanima. Isto tako ne treba smetnuti s uma da je hrvatski nacionalizam uvijek radio na slabljenju centralističkog sustava, a onaj radikalniji i na nestanku Jugoslavije, a da je srpski nacionalizam često bio prikriven iza jugoslavenskih fraza. Zapravo, srpsko antijugoslavenstvo protivno je jugoslavenskoj ideji, ali ne i jugoslavenskoj državi shvaćenoj kao proširenoj Srbiji.

Ideja da će SKJ i država odumrijeti sa samoupravljanjem pokazala se utopijskom, a kada se potkraj 60-ih godina 20. stoljeća sve dosljednije poštivalo federalističko načelo u državi i u SKJ, počela je faza brže dezintegracije. Druge snage, bilo nacionalne, političke ili gospodarske, osim komunista, koja bi Jugoslaviju držala na okupu, nije bilo. Tradicionalne nacionalne ideologije ponovno su živnule, katkad u sprezi s republičkim vodstvima, a katkad s protukomunističkom inteligencijom.[1457]

Nacije, a najviše hrvatska, slovenska i srpska, bile su okrenute sebi, svome identitetu i stvaranju svoje države kao konačnom rješenju nacionalnoga pitanja. Nije bitni razlog propasti Jugoslavije bio u gospodarskom iskorištavanju ili kulturnoj podređenosti, iako su mnogi statistički pokazatelji poslužili kao čvrsti argumenti jedne ili druge strane, nego u jednostavnoj činjenici da je svaka nacija težila

[1456] Marko Attila HOARE, The Croatian and Serbian elites in the post-war period, u: *Dijalog povjesničara-istoričara, 4, Pečuj, 20. – 22. oktobra 2000.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., 378 – 391, 380.

[1457] A. ĐILAS, *Osporena zemlja. Jugoslavenstvo i revolucija*, 230, 261.

svojoj samostalnoj državi i potpunoj neovisnosti. Jugoslavija je bila kompromis različitih međunarodnih i nacionalnih interesa te idealizma.

> „Povijest komunističkog marksistički koncipiranog jugoslavenstva jest kombinacija načelnih priznanja različitosti i suzbijanja tih različitosti u političkoj praksi, što je na koncu konca vodilo do sloma marksističke dijalektike na jugoslavenski način i do neviđene eksplozije starih i novih nacionalizama." [1458]

Važno je naglasiti da je svako poništavanje razlika išlo na nečiju štetu i izazivalo otpor. Zapravo, svaki rad na zajedničkoj kulturi i jezičnom približavanju, kao najpouzdanijim preduvjetima opstanka države, istodobno je poticao otpor protiv takve države. Tako se stvorio zatvoreni krug u kojem su oni koji su nastojali što više jačati državu istodobno radili na njezinu urušavanju. Ni jugoslavenski komunisti nisu našli puno bolje rješenje nego prethodni režimi. Iskoristili su rat i nacionalne sukobe da bi upotrijebili nacionalno pitanje kao najjači instrument revolucije, a socijalno pitanje, kao izvorno komunističko pitanje, bilo je u drugom planu. Istodobno, ušli su u vječnu kontradikciju između potrebe da što više koriste nacionalno pitanje u cilju uspjeha revolucije i učvršćenja nove Jugoslavije, i neprestanog straha da će jačanjem nacija hraniti protujugoslavenstvo i komunističku kontrarevoluciju, koja je tijekom 50 godina imala gotovo isključivo nacionalnu podlogu.

Mnogi komunisti naglašavali su da su problemi u razlikama, a ne u nacijama samim po sebi, da su te razlike jače naglašene samo zato što su posredovane preko nacija.[1459] Međutim, ostaje činjenica da se rješenje svih problema na području istočne Europe u novijoj povijesti tražilo u državama koje su nacionalno pitanje stavljale na prvo mjesto. Tako su svi oni koji su se pozivali, primjerice, na Hrvatsku kao prednost u odnosu na Jugoslaviju u najmanju ruku bili barem malo uvjerljiviji od onih koji su se pozivali na prednost Jugoslavije u odnosu na Austrougarsku. Naime, uvjerljiviji su ako je formula uspjeha u što većem sužavanju nacionalnih, vjerskih i kulturnih razlika unutar jedne države.

U analizi gospodarskih odnosa u Jugoslaviji morat će se promatrati dva aspekta: problem razvoja i problem jednakosti. Neučinkovitost je dovela do stagnacije. Zato su nerazvijeni bili frustrirani što su zaostajali za razvijenim republikama, a razvijene republike bile su frustrirane zbog zaostajanja za razvijenim državama u susjedstvu.[1460]

[1458] Srećko M. DŽAJA, Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi, u: *Historijski mitovi na Balkanu, Zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2003., 39 – 66, 60.

[1459] I. PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 110.

[1460] Dejan JOVIĆ, Razlozi za raspad Socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija, *Reč, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 2001., jun, 62/8, 93; N. BORAK, Slovenija kot

Čini se da se na pitanje o gospodarskom zaostajanju i iskorištavanju Hrvatske, kao i drugih republika, nikada neće naći zadovoljavajući odgovor. U tom smislu znakovite su riječi V. Bakarića izgovorene 17. rujna 1964. na sastanku Gradskog komiteta SKH Zagreba.

> „Svi se mi počinjemo javljati federaciji s računom za koliko je tko oštećen, u prošlom periodu, pa se postavlja pitanje: tko je uopće dobio nešto u Jugoslaviji kada smo svi 'opljačkani'?" [1461]

Mnogostrana i često suprotstavljena dokazivanja o iskorištavanju jedne republike na račun druge ili više njih, mogla bi biti, kolikogod to apsurdno izgledalo, jedna od potvrda da pitanje iskorištavanja ili nejednakosti između federalnih jedinica jest važno, ali da nije ključno pitanje. Iako se mogu otvoriti polemike oko primjene različitih metodologija ili čak zloporabi podataka, činjenica je da je mnogo istraživača, često podijeljenih prema nacionalnoj i republičkoj pripadnosti, dokazivalo da je neka republika ili nacija zakinuta u Jugoslaviji. Upravo na temelju dokazivanja nepravednih gospodarskih odnosa dovodila se u pitanje Jugoslavija i zahtijevala njezina reorganizacija, pri čemu su se iskristalizirali, dakako, potpuno suprotstavljeni prijedlozi, najčešće na liniji od centralizacije do decentralizacije. U radikalnim verzijama to je značilo svođenje federalnog načela na formalnost ili, pak, u drugom slučaju, odvajanje republika i njihovo osamostaljenje. Prevlast radikalnog pristupa, dakako, ovisila je o mnogim čimbenicima, a oni su prevladali početkom 90-ih. Dakle, bit je upravo u tome da su različiti argumenti i prijedlozi dovodili u pitanje opstanak te države. Zato se treba prikloniti tvrdnji da je razlog stalne krize u Jugoslaviji i konačnog raspada bio u želji za nacionalnom emancipacijom i za priznanjem, a da su gospodarski razlozi tek jedan od manje važnih elemenata.[1462]

Na kraju iznijet ću podatke jednog istraživanja kojim se nastojalo dobiti pregled ocjena stanovništva nekih bivših socijalističkih država o sustavu u kojem su i sami sudjelovali. Prema tom istraživanju, hrvatski građani gotovo su najkritičniji. Iako je najvjerojatnije na rezultate istraživanja uvelike utjecala činjenica da se Hrvatska nalazila u ratnom stanju, a da je u percepciji prosječnog stanovnika svaka vrijednost vezana za prošlost, dakle komunizam i Jugoslaviju, izravno kriva za trenutačno stanje, ipak iznenađuje zadnje mjesto Hrvatske na ljestvici bivših europskih zemalja u ocjeni socijalističkog i političkog sustava. Osim što je na odgovore utjecala trenutna situacija, mora se postaviti i pitanje pouzdano-

najbolj razviti del Jugoslavije, 108.

[1461] V. BAKARIĆ, *Socijalistički samoupravni sistem i proširena reprodukcija*, 2., 2.

[1462] Ljubo ANTIĆ, Hrvatska politika u 20. stoljeću, *Hrvatska revija*, 2001., 1., 20 – 36, 35.

sti i ozbiljnosti mnogih istraživanja iz ranijih socijalističkih razdoblja. Ako su ona ipak vjerodostojna, onda je očito da je bijes zbog iznevjerenih nada dodatno utjecao na odgovore.

Tablica 171. Ocjena socijalističkog ekonomskog i političkog sustava 1994.[1463]

Država	Ekonomski sustav	Politički sustav
1. Ukrajina	76	55
2. Bjelorusija	75	60
3. Mađarska	74	68
4. Slovačka	64	48
5. Bugarska	59	42
6. Poljska	57	42
7. Rumunjska	57	35
8. Slovenija	46	46
9. Češka	44	29
10. Hrvatska	28	13

Negativna slika Jugoslavije utjecala je na to da je sve što je povezano s njom negativno ocijenjeno. Čak su i široko prihvaćene vrijednosti poput brige države za sigurnost posla, redefinirane u skladu sa stavom prema Jugoslaviji, odbačene. Ali, sve dok se ne obave nova istraživanja ostaje upitno odakle takva otpornost Hrvatske na komunističko nasljeđe, koja jedva zaostaje za visoko industrijaliziranom Češkom, kad se može pretpostaviti da je po mnogim pokazateljima gospodarske razvijenosti i stupnja dostignutih sloboda bila u prednosti pred državama s kojima su ih istraživači uspoređivali? Međutim, iako ovi anketni podaci ne pružaju osnove za čvršće zaključke, oni su ipak pokazatelji stanja duha hrvatskoga stanovništva iz 1994., koje je u sebi akumuliralo ne samo događanja iz razdoblja nakon 1991., nego, vjerojatno, i nešto dalju prošlost.[1464]

Jugoslavija je nastajala i nestajala u dva svjetska rata, gdje su se regionalni problemi rješavali usporedo sa svjetskim, dakako, u skladu sa svojim marginalnim udjelom, uvijek kaskajući za njima. Iako su kulturne, a napose jezične sličnosti južnoslavenskih naroda imale vrlo važnu ulogu, ipak su obrana pred imperijalizmima većih susjednih država i naroda, kao i strateška potreba svjetskih imperijalnih i ideoloških sustava, bili prevladavajući čimbenici ujedinjenja i održavanja zajedničke države. U novije vrijeme susjedne države i velike sile postupno su se odrekle prijetnji i svoje interese počeli zadovoljavati isključivo nenasilnim putem snagom kapitala, propovijedajući demokraciju i poštivanje prava čovjeka i naroda, što je na Zapadu bio brz, uvjerljiv i za mnoge prihvatljiv proces. Pad komunizma pri-

[1463] J. ŽUPANOV, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, 46.
[1464] ISTO, 48.

družio je Istok toj tendenciji i označio kraj svjetskoga sustava bipolarne podjele, u kojem je Jugoslavija bila svima dobrodošao granični čimbenik. Rat koji je izbio 1991., za razliku od Prvoga i Drugoga svjetskog rata, prvi je rat isključivo u granicama južnoslavenskog područja, a bio je potpuno u neskladu i suprotan općim tendencijama u Europi. Upravo nepoznavanje, uvjetno rečeno, prave uvjetovanosti nastanka i održanja jugoslavenske države, prije svega zbog osjećaja ugroženosti njezinih dijelova i nerazumijevanja težnji tih istih dijelova, koji smisao zajedničke države vide isključivo u što boljoj iskoristivosti cjeline, bili su uzroci čuđenja i nerazumijevanja uzroka raspada Jugoslavije od međunarodne politike, i to baš u vrijeme učvršćenja općeg mira i demokracije te europskog ujedinjavanja. No, očito je razlaz bio potpuno usklađen gotovo sa zakonitim procesom u višenacionalnim državama na komunističkom istoku. Ono što je bila jugoslavenska posebnost, to je bio samo način razlaza. Za razliku od prijašnjih povoda, prvi su put povodi ratova potpuno „autentični" i „jugoslavenski". Čini se, izvornost ne samo uzroka, nego povoda i rezultata rata 1991. – 1995., pokazuje pravu sliku stanja odnosa među nacijama i njihovim državama i sugerira moguću dugotrajnost pravih htijenja sudionika izrečenih na demokratskim izborima. Osim toga, čini se da postoji politička volja većine u svim dijelovima bivše Jugoslavije, pa tako i Hrvatske, da se strateška pitanja više ne rješavaju bez demokratske provjere. Treba imati na umu da je Jugoslavija nastala na temelju uvjerenja uskoga kruga njezinih osnivača da ona rješava srpsko, hrvatsko i slovensko nacionalno pitanje. Sedamdeset godina kasnije, nakon, manje-više, nedemokratskih iskustava, Jugoslavija je razbijena trajno voljom velike većine njezinih državljana, i to upravo s obrazloženjem da se ova pitanja, kao i pitanja drugih nacija, crnogorske, makedonske, muslimanske, to jest bošnjačke, jedino bez nje mogu rješavati.[1465]

Iako se mnogim suvremenicima čini da su neka rješenja konačna, činjenica da će se Europska unija, u kojoj je već Slovenija, kao najzapadnija i najrazvijenija država bivše Jugoslavije, vjerojatno proširiti i na sve ostale njezine bivše republike, upozorava da povijest država i nacija na ovim područjima nije završena. Ono što će za Hrvatsku, kao i za sve ostale, u toj novoj integraciji biti potpuno novo, jest to da će se prvi put u povijesti integracija Hrvatske u neku nadnacionalnu zajednicu provesti na temelju potpuno slobodno izražene volje građana i u uvjetima višestranačkoga parlamentarnog sustava.

Međutim, iskustva prošlosti govore da se ne treba baviti prognozama. To ionako nije povjesničareva zadaća. Ono što prošlost zaista dokazuje, barem što se ove

[1465] O. MILOSAVLJEVIĆ, Jugoslavija kao zabluda, 61; Dunja MELČIĆ, Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u univerzalno-historijskome kontekstu, *Dijalog povjesničara-istoričara, 8, Zadar, 26. – 28. septembra 2003.*, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2004., 19

teme tiče, jedino je to da su neprestana nastajanja i nestajanja država, kao i stalne promjene njihovih granica povijesne konstante. Zato se povjesničar može samo nadati da buduće promjene neće biti povezane sa sukobima, nego će biti posljedice dogovora većine unutar svake nacije i države te da će biti izraz njihovih stvarnih težnji za boljim životom. Iako sam svjestan da se takve želje do sada nisu ispunile nijednoj generaciji na ovim područjima, uvjeren sam da sadašnje generacije moraju djelovati upravo na način kao da je to ipak ostvarivo.

Zastava i grb SFRJ

Zastava i grb SRH

Grb i zastava RH

Prilozi: tablice, karte i popisi

Prilog 1.

Tablica: Najutjecajniji državni i partijski čelnici hrvatskih i jugoslavenskih tijela iz Hrvatske 1945. – 1991.

Čelnici	Skupština SFRJ	Vlada SFRJ	Predsjedništvo SFRJ	SKJ	Sabor SRH	Vlada SRH	Predsjednik SRH	SKH
V. Bakarić	–	–	–	–	1953. – 1963.	1945. – 1953.	–	1944. – 1969.
M. Baltić	–	–	–	–	–	–	1983. – 1984.	–
J. Bilić	–	–	–	–	1978. – 1982.	–	–	1982. – 1983.
J. Blažević	–	–	–	–	1967. – 1974.	1953. – 1962.	1974. – 1982.	–
Z. Brkić	–	–	–	–	–	1962. – 1963.	–	–
J. Broz Tito	–	1945. – 1963.	1953. – 1980.	1937. – 1980.	–	–	–	–
P. Car	–	–	–	–	–	–	1985. – 1986.	
M. Cvetković	–	–	–	–	–	–	1982. – 1983.	–
S. Dabčević-Kučar	–		–	–	–	1967. – 1968.	–	1969. – 1971.
E. Derossi Bjelajac	–	–	–	–	–	–	1986.	–
Ž. Domjan	–	–	–	–	1990. – 1992.			
D. Dragosavac	–	–	–	1981. – 1982.	–	–	–	–
P. Fleković	–	–	–	–	–	1978. – 1982.	–	–
D. Haramija	–	–	–	–	–	1969. – 1971.	–	–
I. Krajačić	–	–	–	––	1963. – 1967.			
V. Krstulović	–	–	–	–	1952. – 1953.	–	–	–
I. Latin	–	–	–	–	1984. – 1985.	–	1988. – 1990.	–
A. Marković	–	1989. – 1991.	–	–	–	1982. – 1986.	–	–
S. Mesić	–	–	1991.					
A. Milović	–	–	–	–	–	1986. – 1990.		
K. Mrazović	–	–	–	–	1949. – 1952.	–	–	–
V. Nazor	–	–	–	–	1943. – 1949.	–	–	–
I. Perišin	–	–	–	–	1974. – 1978.	1972. – 1974.		
J. Petrić	–	–	–	–	–	–	1984. – 1985.	
M. Planinc	–	1982. – 1986.	–	–	–	–	–	1971. – 1982.
I. Račan	–	–	–	–	–	–	–	1989. – 1990.
I. Ribar	1945. – 1953.							
M. Rukavina Šain	–	–	–	–	1983. – 1984.			
A. Runjić	–	–	–	–	1986. – 1990.	–	–	–
J. Sirotković	–	–	–	–	–	1974. 1978.		
D. Dragosavac	–	–	–	1981. – 1982.	–	–	–	–
S. Stojčević	–	–	–	–	–	–	–	1986. – 1989.
M. Špiljak	–	1967. – 1969.	1983. – 1984.	–	–	1963. – 1967.	–	1984. – 1986.
F. Tuđman	–	–	–	–	–	–	1991. – 1999.	–
J. Ugrčić	–	–	–	–	1982. – 1983.			
J. Vrhovec	–	–	–	–	–	–	––	1983. – 1984.
J. Zmaić	–	–	–	–	1985. – 1986.			

KNJIŽNICA MEDVEŠČAK ZAGREB 3

Prilog 2.

Branko ĆOPIĆ, *Doživljaji Nikoletine Bursaća*, Svjetlost, Sarajevo, 1986., 50 – 52. (Prvo izdanje 1956.)

– Majko, – svečano započinje Nikoletina i udara dlanom po stolu – odsada da znaš: nema boga!

Starica se zaprepašćeno ispravlja s mašicama u ruci. Sve ne vjeruje da je dobro čula.

– Ma šta ti to reče?

– Nema boga, jesi li čula?

– Pa otkad to, moj sinko? Šta ti bi?

– Od večeras, da znaš …

Stara se krsti i uzdiše:

– Ma od koga si to čuo, jadna ti sam?

– Čuo sam u četi, od komesara. Kaz'o nam neki dan.

Starica niječe glavom i cokoće jezikom kao nad nekom golemom nevoljom.

– Pa ko će nam onda dati dragu kišu, kad boga nema?

– Neće niko. Šta će nam kiša? – nabusito odgovara momčina. – Kad se oslobodimo, njive će orati karakterom. Neće kiše ni trebati.

– Šta ti je sad opet karakter, pobogu dijete?

– Karakter … to ti je – tako kao napriliku jedna mašina koja ide sama od sebe i ore brda i doline.

– E moj sinko, moj sinko! – vajka starica i obraća se Talijanu. – Čuli ti ovo dijete?

– Dobro, dobro! – pomalo uplašen, smireno potvrđuje Talijan opažajući da se tu nešto važno raspravlja.

Nikoletina se prokašljava kao da isprobava svoje govorno oružje i prelazi u

napad:

– Kakav bog! Gdje si ti vidjela boga, kad tako u nj vjeruješ?

– A gdje si ti vidio taj tvoj karakter, kad već njime oreš brda i doline?

– Prič'o nam komesar. Pedeset je ljudi to čulo.

– A i ja sam čula boga. Kad on zagrmi na nebesima, čuju ga sve države. Od Bosne do Like, a ne tvojih pedeset ljudi. Deder, ko ti ono gore sijeva i grmi, kad nema boga?

Momak se roguši i neodređeno gunđa:

– Hm, grmi! Šta ti tu mene ispituješ, nije ovo škola. Zna se šta grmi.

– Deder, deder, šta? – navaljuje starica osjećajući Nikolinu slabu tačku.

– Ma šta si se tu nadovezala k'o Blagoje na cicvaru? – brunda momčina. Kad si baš tako navalila, pitaću ja i to komesara, pa ćeš ti onda vidjeti.

– Pitaj, pitaj! – osokolila se mati, pa mu se već i ruga. – A ko nas je stvorio, lijepi moj sine, kada boga nema?

– I to se zna.

– Sve se kod tebe zna. Pa kad si već tako mudar, ko je stvorio sunce, kad nema boga?

Nikoletina vidi da će ga dalji razgovor uvaliti u grdnu nepriliku, pa pribjegava višoj sili:

– Bog s tobom, majko, nijesam ja to izmislio, nego je tako došlo od štaba odreda. Kad komanda kaže da nema boga, onda ga nema i kvit!

– Pa što tako ne kažeš, sramoto svoja! – pomirljivo dočekuje starica i već se nimalo ne ljuti na sina. Ona je rodom Ličanka, graničarka, navikla još od svojih starih da poštuje vojsku i njezine naredbe. Nema zato ništa ni protiv ove o bogu. Kad vojska kaže da ga nema, onda je red slušati, jer vojska zna šta radi.

(*Ulomak*)

Prilog 3.

Jure KAŠTELAN, Pjesme o mojoj zemlji, u: *Krilati konjanik*. Izbor, prir. Branimir Donat, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991., 89. (Prvi put objavljena 1950. u zbirci *Pijetao na krovu*.)

PJESME O MOJOJ ZEMLJI

Lijepa je ovo zemlja. Meni najdraža. Nigdje toliko algi
kao u uvali moga djetinjstva. Livade i konji nesedlani.
Koliko rijeka i slapova. Dođi, prijatelju.
Mi smo na Balkanu. U Jugoslaviji.

Podijelit ćemo hljeb i radost i tugu ako si tužan.
Mi znamo kako rana peče i kako boli nož.
Ima i jablanova do neba i sunca za sve slikare i kupače
i bistrih voda brzica. Vidjet ćeš sam.

Vidjet ćeš zemlju svu na dlanu. Takva kakova jeste.
I zgarišta gdje su bila. Sve ćemo ti reći.
Tamo kod novogradnje: još juče vješala
Gdje smo sa Titom ustali prkoseći.

Znaš gdje je Balkan, Jugoslavija – na Balkanu.
Zemlja socijalizma. Možeš i vodom i zrakom. Dođi i vidi.
Istina je naša krvlju zapisana.
Gledaj i mjeri kuda ti se svidi.

Lijepa je ova zemlja. Meni najdraža. U njoj smo,
daleki druže, i za te umirali.
Lijepa je ova zemlja. Socijalizam na Balkanu.
U njoj smo krv i snove i za te, druže, dali.

Prilog 4.

Svečano obećanje pionira prigodom primanja u Savez pionira Jugoslavije na Dan Republike 29. studenog.[1466]

„Danas kada postajem pionir dajem časnu pionirsku riječ: da ću marljivo učiti i raditi, poštovati roditelje i starije i biti vjeran, iskren drug koji drži datu riječ; da ću slijediti put najboljih pionira, cijeniti slavno djelo partizana i sve napredne ljude svijeta koji žele slobodu i mir; da ću voljeti svoju domovinu samoupravnu socijalističku Jugoslaviju, njene bratske narode i narodnosti i graditi novi život pun sreće i radosti."

Prilog 5.

Tekst svečane zakletve vojnika JNA[1467]

„Tekst svečane obaveze

'Ja ... svečano se obavezujem da ću braniti nezavisnost, ustavni poredak, nepovredivost i cjelokupnost Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i da ću čuvati i razvijati bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Uvek ću savesno i disiplinovano izvršavati obaveze i dužnosti branioca svoje samoupravne socijalističke domovine i biti spreman da se borim za njenu slobodu i čast, ne žaleći da u toj borbi dam i svoj život!'".

Prilog 6.

Izjava SKJ na sprovodu J. Broza Tita u svibnju 1980.[1468]

„Drugarice i drugovi, neumitna je smrt otela iz naše sredine druga Tita. Otela ga je nakon jednog neobično plodnog života, a ipak gotovo usred izuzetne stvaralačke aktivnosti jednog radničkog borca i državnika, borca za slobodu radničke klase i radnih ljudi, borca za bolje odnose među ljudima, narodima i državama. Nema nikakve sumnje da će za naše narode, za narode i narodnosti Jugoslavije, ovo stoljeće biti označeno Titovim imenom i da će rezultati njegovog djela ostati trajni. Na ovom našem tlu, historija je obilježena neprekidnom borbom narodnih masa protiv socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja, protiv feudalne tlake i kapitalističke eksploatacije, protiv zavojevačkih planova i interesnih sfera. Tito je, predvodeći naš revolucionarni projekt, kao nitko prije njega umio pokrenuti i organizirati naše narode i narodnosti i povesti ih u odsudni, pobjedonosni boj za ostvarenje vjekovnih oslobodilačkih težnji. Stvaranje čvrste socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, samoupravljanje ljudi, bratstvo i jedinstvo, vlastiti put socijalističkog razvoja, nesvrstavanja i druge velike tekovine naše socijalističke revolucije svjedocima su veličine i značaja Titovog djela. Lenjin je u ovom stoljeću otvorio proces pobjede socijalizma i socijalističkih revolucija u svijetu – Titovo je djelo snažno pridonijelo svjetskom procesu socijalizma u suvremenim uvjetima. Tito je zacrtao osnovice odnosa među socijalističkim zemljama i pokretima, te pokrenuo proces stvaranja novih društvenih i državnih odnosa u svijetu. Tako je njegova djelatnost prešla granice Jugoslavije, a on – kao ličnost – ušao među najsvjetlije likove današnjice u svijetu. Njegovo ime jeste i ostat će i među oznakama suvremene epohe čo-

[1466] *Leksikon Yu mitologije*, ur. Iris Andrić, Vladimir Arsenijević, Đorđe Matić, Beograd – Zagreb, Rende – Postscriptum, 2004., 377.

[1467] U vlasništvu autora. Zakletva je iz 1979.

[1468] *Leksikon Yu mitologije*, ur. Iris Andrić, Vladimir Arsenijević, Đorđe Matić, Beograd – Zagreb, Rende – Postscriptum, 2004., 400.

vječanstva. Jedna je velika epoha u historiji čovječanstva našla u Titu svoga čovjeka, čovjeka koji ju je shvaćao i koji je njene probleme gigantskom snagom vodio k rješavanju. Otuda njegov ugled među ljudima i među narodnim masama širom svijeta, među prijateljima i neprijateljima. Opraštajući se danas i ovdje fizički od njega, mi mu u ime svih naših organizacija, u ime naših radnih ljudi želimo odati priznanje i zahvalnost za sve ono što je činio i učinio – i nad uspomenom na njega čvrsto obećati da ćemo svim našim silama nastaviti ići putem koji nam je on ukazao i za kojega nas je osposobljavao."

Prilog 7.

Praznici u SFRJ, Rokovnik 1980., izdavač i tisak: RO VJESNIK (n. sol. o. OOUR-a), OOUR TMG (n. sub. o.) Zagreb, Trg bratstva i jedinstva 6 – ODJEL KALENDARA

Državni praznici

– 1. januar, Nova godina, 2 dana
– 1. maj, Praznik rada, 2 dana
– 4. jul, Dan borca
– 29. novembar, Dan Republike, 2 dana

Republički praznici

SR Bosna i Hercegovina

– 27. VII., Dan ustanka
– 25. XI., I. zasjedanje ZAVNOBiH

SR Crna Gora

– 13. VII., Dan ustanka

SR Hrvatska

– 27. VII., Dan ustanka

SR Makedonija

– 2. VIII., Ilinden
– 11. X., Dan ustanka

SR Slovenija

– 27. IV., osnivanje OF-a u Sloveniji
– 22. VII., Dan ustanka

SR Srbija

– 7. VII., Dan ustanka

Značajniji datumi

– 7. III., Dan inženjerije JNA
– 8. III., Međunarodni dan žena
– 1. IV., Dan omladinskih radnih akcija

– 7. IV., Međunarodni dan zdravlja
– 15. IV., Dan željezničara
– 20. IV., Dan osnivanja Socijalističke radničke partije Jugosalvije (SKJ)
– 8. V., Međunarodni dan Crvenog križa
– 9. V., Dan pobjede
– 13. V., Dan službe sigurnosti
– 21. V., Dan Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane
– 25. V., rođendan maršala Tita – Dan mladosti
– 27. VI., Dan samoupravljača
– 16. VII., Dan tenkista JNA
– 20. VII., Dan atomsko-biološko-kemijske obrane JNA
– 15. VIII., Dan graničara JNA
– 9. IX., Dan ustanka u Istri i Slovenskom primorju
– 10. IX., Dan pomorstva
– 15. IX., Dan konjičkih jedinica JNA
– 2. X., Međunarodni dan mira
– 7. X., Dan artiljerije JNA
– 24. X., Dan Ujedinjenih naroda (UN)
– 31. X., Svjetski dan štednje
– 7. XI., Oktobarska socijalistička revolucija (1971)
– 10. XI., Svjetski omladinski dan
– 10. XII., Dan prava čovjeka
– 22. XII., Dan Jugoslavenske narodne armije

Prilog 8.

Međurepublička savezništva i sukobi 1961. – 1990. (prema S. P. Ramet[1469])

Reforme 1961. – 1966.		
Bosna i Hercegovina	protiv	Srbija
Crna Gora (1966.)		Crna Gora (1963. – 1966.)
Makedonija		
Hrvatska		
Slovenija		
Status autonomnih pokrajina (rane 60-te do 1974.)		
Hrvatska	protiv	Srbija
Kosovo		

[1469] Sabrina Petra RAMET, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962 – 1991*, 2. izd., Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1992., 281 – 285.

Željeznička pruga Beograd – Bar 1963. – 1976.

Crna Gora	protiv	Hrvatska
Makedonija		
Srbija		
Kosovo		

Raspodjela sredstava iz Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo.

Crna Gora	protiv	Bosna i Hercegovina
Makedonija		
Kosovo		

Polemike oko republičkih doprinosa 1967.

Hrvatska	protiv	Savezna vlada
Slovenija		
Srbija		

Nacionalno-liberalna koalicija 1967. – 1969.

Hrvatska	protiv	unitarizam (Srbija, Srbi)
Makedonija		
Slovenija		
Vojvodina		

Sukobi oko pitanja saveznih i republičkih ovlasti 1967. – 1971.

Bosna i Hercegovina	protiv	Srbija
Hrvatska		
Makedonija		
Kosovo		
Vojvodina		
Slovenska cestna afera		
Makedonija	protiv	Slovenija
Srbija		

Polemike oko reforme banaka 1970.

Bosna i Hercegovina	protiv	Hrvatska
Crna Gora		
Srbija		
Kosovo		

Kontroverze oko makedonskih Muslimana 1970. – 1971.

Hrvatska	protiv	Bosna i Hercegovina
Makedonija		Srbija
		Kosovo

Status Srba u Hrvatskoj 1971.

Hrvatski konzervativci	protiv	Hrvatska većina

Srbija

Hrvatska kriza 1971. – 1972.

Bosna i Hercegovina	protiv	Hrvatska
Crna Gora		
Srbija		
Vojvodina		

Kontroverze oko pitanja kompenzacija Italije za ulov riba 1972.

Slovenija	protiv	Crna Gora
		Hrvatska

Polemika o načinu i uvjetima pomoći Kosovu 1977.

Bosna i Hercegovina	protiv	Hrvatska
Crna Gora		Slovenija
Makedonija		Vojvodina (u početku)
Srbija		
Kosovo		
Vojvodina (kasnije)		
Savezna vlada		

Polemika oko nacrta zakona o carinskim tarifama 1978.

Crna Gora	protiv	Hrvatska	protiv Kosovo
Bosna i Hercegovina			
Makedonija			
Slovenija			
Srbija			
Vojvodina			

Polemike oko zračnog prijevoza 1978. – 1982.

Srbija	protiv	Bosna i Hercegovina
		Hrvatska
		Makedonija
		Slovenija
		Kosovo

Polemike oko protuinflacijske politike 1979.

Bosna i Hercegovina	protiv	Kosovo
Crna Gora		
Hrvatska		
Makedonija		
Slovenija		
Srbija		

Vojvodina

Polemike oko kompenzacija za Crnu Goru 1980.

Bosna i Hercegovina	protiv	Crna Gora
Hrvatska		
Makedonija		
Slovenija		
Srbija		
Kosovo		
Vojvodina		
Savezna vlada		

Liberalizacija ili ograničenja cijena 1980. – 1987.

Slovenija	protiv	Bosna i Hercegovina
Srbija		Crna Gora
Vojvodina		Hrvatska
		Makedonija
		Kosovo

Decentralizacija ili recentralizacija 1980. – 1987.

Hrvatska	protiv	Bosna i Hercegovina
Makedonija		Crna Gora
Slovenija		Srbija
Vojvodina		
Kosovo		

Polemike oko pitanja deviznih prihoda 1985.

Hrvatska	protiv	Savezna vlada
Slovenija		

Polemike oko ustavnih prijedloga 1987.

Slovenija	protiv	Skupina za koordinaciju tijelo Predsjedništva SFRJ

Polemika oko skupštinskih reformi 1988. – 1989.

Bosna i Hercegovina	protiv	Crna Gora
Hrvatska		
Slovenija		

Polemike oko reforme Predsjedništva SFRJ 1988. – 1989.

Bosna i Hercegovina	protiv	Hrvatska
Crna Gora		Slovenija
Srbija		Kosovo
		Vojvodina

Sukob oko saveznog proračuna 1989.

Hrvatska	protiv	Makedonija	protiv	Bosna i Hercegovina
Slovenija		Srbija		Crna Gora

Koalicija protiv Branka Mikulića u svibnju 1988.

Hrvatska	protiv	Bosna i Hercegovina
Slovenija		Crna Gora
		Makedonija
		Srbija
		Kosovo
		Vojvodina

Podrška ekonomskom programu Ante Markovića u prosincu 1989.

Bosna i Hercegovina	protiv	Srbija
Crna Gora		Vojvodina
Hrvatska		
Makedonija		
Slovenija		
Kosovo		

Sukob Slovenije i Srbije 1989.

Hrvatska	protiv	Crna Gora
Slovenija		Srbija

Rasprava o konfederaciji 1989. – 1990.

Bosna i Hercegovina	protiv	Crna Gora
Hrvatska		Srbija
Slovenija		Makedonija

Prilog 9.

Kratki tečaj političke retorike (*Danas*, Zagreb, 31. prosinca 1985.)

I.	II.	III.	IV.
Drage kolege	realiziranje zadataka iz programa	obvezuju nas na analizu	postojećih financijskih i administrativnih uvjeta
S druge strane	složenost i mjesto studija kadrova	ima bitnu ulogu u formiranju	pravaca razvoja za budućnost
Isto tako	neprekidno povećanje kvalitete	zahtijeva i preciziranje	sistema opće participacije
No, ne zaboravimo da	aktualna struktura organizacije	pomaže u pripremi i realizaciji	ponašanje članova organizacija prema njihovim zadacima
Tako	novi model aktivnosti organizacije	garantira sudjelovanje jedne značajne grupe u formiranju	novih prijedloga
Praksa svakodnevnog života dokazuje da	stalno razvijanje različitih oblika aktivnosti	obavlja važne zadatke u determiniranju	pravaca odgoja u pravcu napretka

Nije neophodno nadugo argumentirati težinu značenja ovih problema, jer	konstantna garancija naša informativna i propagandna aktivnost	omogućuje više kreacije	sistema formiranja kadrova koji odgovaraju potrebama
Bogata i raznolika iskustva	jačanje i razvoj struktura	sputava ocjenu važnosti	uvjeta usvojenih aktivnosti
Briga organizacije, ali osobito	konzultiranje s brojnim suradnicima	zanimljiv je pokušaj verifikacije	modela razvoja
Viši ideološki principi, ali i	početak opće akcije zauzimanja stavova	izaziva proces restrukturiranja modernizacije	oblika akcije
Uputa: Iz svakog stupca (po redu od I. do IV.) uzmi bilo koji redak i sklapaj rečenice!			

Prilog 10.

Politički vicevi iz narodne predaje

- Znaš li zašto su Adam i Eva bili komunisti? Zato što su hodali goli i bosi po svijetu i pričali kako im je dobro.
- – Kakva je razlika između socijalizma i Mjeseca?

– Nikakva! Ni u socijalizmu, kao ni na Mjesecu nema života!

- Ivici je potreban džeparac, pa moli oca da mu da sto dinara za pomoć stradalima od suše u Venezueli.

– Ali, sine, u Venezueli nema suše. Ondje je vlažna klima.

Drugi dan Ivica izmisli da su u Venezueli velike poplave i da treba poslati pomoć za poplavljene.

– Ali, sine, u Venezueli sve rijeke imaju visoke nasipe tako da ne može biti poplava.

Treći dan Ivica odluči da zahtijeva novac za pomoć oboljelima od kuge i kolere u Venezueli.

– Ah, dragi sine, te su bolesti u Venezueli davno iskorijenjene.

Četvrti dan Ivici sine nova ideja i moli oca da mu da sto dinara za pomoć Komunističkoj partiji Venezuele.

– Što, zar Venezuela ima Komunističku partiju? Evo ti, onda, sine četiristo dinara jer ako Venezuela ima Komunističku partiju, u njoj moraju harati i suša, i poplava, i kuga, i kolera!

- Srela se dva pripadnika plemena Čunga-Lunga. Jedan studira u Beogradu, drugi u Zagrebu.

– Bog, stari, kak si kaj? – pita onaj iz Zagreba.

– Marš, majku ti ustašku!

- – Kako je u moderniziranoj priči o *Ivici i Marici* opisano bratstvo i jedinstvo?

– Jovica vozi Ivicu u marici.

- Srbin i Hrvat nađu novčanik. Srbin predloži:

– Ajmo to podeliti bratski!

Hrvat se usprotivi:

– A, ne, ne! Podijelimo mi to radije popola!

- Hvale se Rus, Amerikanac i Jugoslaven ljepotom svojih supruga. Kaže Rus:

– Moja žena ima tako tanak struk da je mogu obuhvatiti dlanovima. Ali ne zato što imam tako dugačke prste nego zato što je njezin struk tako tanak.

Na to će Amerikanac:

– Moja žena ima tako dugačke noge da joj se pri jahanju konja vuku po zemlji. Ali ne zato što je konj nizak nego zato što su njezine noge zaista duge.

Jugoslaven se hvali:

– A moja žena ima takvu stražnjicu da joj se ona, nakon što je prije odlaska na posao potapšam, trese i nakon što se vratim s posla. Ali ne zato što ima tako veliku stražnjicu nego zato što je naše radno vrijeme tako kratko.

• Na sastanku radničkog savjeta.

– Drugovi, je l' da nije u redu da drug direktor ima samo trosoban stan?

– Nije u redu!

– Drugovi, je l' da nije u redu da drug poslovođa ima samo dvosoban stan?

– Nije u redu!

– A je l' da nije u redu da Štef stanuje u baraki?

– Nije u redu! Ne kaže se u baraki već u baraci!

• – Znaš li da će se Kuća cvijeća preimenovati?

– Kako?

– Zvat će se Kuća sv. Josipa Prezaduženoga.

• – Kakve će boje biti Sava nizvodno od Zagreba ako nas napadnu Rusi?

– Crvena od krvi.

– A kakve će boje biti ako nas napadnu Amerikanci?

– Crvena od partijskih knjižica.

Summary

Three factors were crucial for the establishment of Yugoslavia. The first, small south Slav nations and their states united in order to defend themselves from the imperialist aspirations of the neighboring countries. The second, south Slavs were interested to expand the area under their control, particularly Serbia. The third, high level of linguistic and cultural similarities also contributed to the unification. At the same time such similarities also opened way to various frictions, especially in the areas populated by ethnically and religiously mixed population, for example in Bosnia-Herzegovina and some parts of Croatia. The unified state was seen as a possibility to avoid such frictions. Aspirations for national security, economical advancement and cultural ties made possible the idea of a Yugoslav state. Immediately after the creation of the Yugoslav state differences arose concerning its political organization. Serbia and ethnic Serbs opted for the unified state with strong central authority. Slovenia and Croatia considered the new state as a sanctuary for already achieved particular national freedoms and identities. As in other similar cases, it was again proved that larger nations have expansionist goals toward smaller nations and small nations are inclined toward isolationism.

The creators of the Yugoslav state were convinced that it would in the best possible way to solve the Croatian, the Slovenian and the Serb national question, but the new state was also intended to serve the strategic needs of the great powers. Nevertheless the new state was not based on authentic Yugoslav nation. Diverse interests of particular political elites as well as the practical needs demanded solutions for deep religious, national, cultural and economic differences. Differently form Western Europe, where states were created and nations developed only later, the Yugoslav example was characteristic of the Eastern Europe where nations created their states. This would have a decisive influence on further developments.

The Serbs attempted to create a centralized Yugoslav state with themselves as the most important nation. If that had not been possible they would have opted for the creation of the enlarged Serb state that should include all areas inhabited by majority Serb population as well as areas considered to be historically part of Serbia. Croats developed two ideas – the idea of an independent Croatian state, based on ethnic and historical right, and the idea of as autonomous as possible Croatian unit within the Yugoslav state. Slovenians first and foremost tried to

Popis kratica

- AFŽ – Antifašistički front žena
- AHAZU – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
- AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
- bez g. izd. – bez godine izdanja
- bez mj. izd. – bez mjesta izdanja
- BiH – Bosna i Hercegovina
- BND – bruto nacionalni dohodak
- CARE – Cooperative for American Remittances to Everywhere
- C. Gora – Crna Gora
- CG – Crna Gora
- Cg. – Crnogorci
- CK – Centralni komitet
- Č – časnici
- Či – čitanost
- ČSP – *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb
- DČ – dočasnici
- Dol. – dolari
- DOPH – Državno opskrbno poduzeće Hrvatske
- DR Njemačka – Demokratska Republika Njemačka
- FDH – Federalna Država Hrvatska
- FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija
- GDP – Gross Domestic Poduct
- GNO – Gradski narodni odbor
- GNP – Gross National Product
- GO – Glavni odbor
- GŠ NOV i POH – Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske
- GZO – gradska zajednica općina
- Hr. – Hrvati
- HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
- HDA – Hrvatski državni arhiv, Zagreb
- HDO – Hrvatski državni odbor
- HDV – Hrvatsko državno vodstvo
- HIBZ – Hrvatski izdavalački bibliografski zavod
- HIP – Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- HNO – Hrvatski narodni otpor
- HOS – Hrvatske oružane snage
- HR – Hrvatska

- HRSS – Hrvatska republikanska seljačka stranka Hrvatske
- HSS – Hrvatska seljačka stranka
- I – rođeni u inozemstvu
- IK – Izborna komisija
- inv. br. – inventarni broj
- IO – izvršni odbor
- IVZ – Islamska vjerska zajednica
- izd. – izdanje
- Ju. – Jugoslaveni
- JA – Jugoslavenska armija
- JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
- JNA – Jugoslavenska narodna armija
- JNOF – Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta
- JNOFH – Jedinstvena narodnoslobodilačka fronta Hrvatske
- JT – Javno tužilaštvo
- Ju. – Jugoslaveni
- KC – Katolička crkva
- KK – kotarski komitet
- KNOJ – Korpus narodne obrane Jugoslavije
- km. – komada
- KOS – Kontraobavještajna služba
- Kos. – Kosovo
- KP – Komunistička partija
- KPBiH – Komunistička partija Bosne i Hercegovine
- KPD – Kazneno popravni dom
- KPH – Komunistička partija Hrvatske
- KPJ – Komunistička partija Jugoslavije
- KV radnici – kvalificirani radnici
- MA – Makedonija
- Ma. – Makedonci
- MO – Matični odbor
- MUP – Ministarstvo unutarnjih poslova
- MUP NRH – Ministarstvo unutarnjih poslova Narodne Republike Hrvatske
- Mu. – Muslimani
- NATO – North Atlantic Treaty Organization
- NBJ – Narodna banka Jugoslavije
- NDH – Nezavisna Država Hrvatska
- neov. – neovisno
- NF – Narodna fronta
- NFH – Narodna fronta Hrvatske
- NFJ – Narodna fronta Jugoslavije
- NKOJ – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
- NKV radnici – nekvalificirani radnici
- NM – narodna milicija

- NOB – narodnooslobodilačka borba
- NOO – narodnooslobodilački odbor
- NOP – narodnooslobodilački pokret
- NOV – narodnooslobodilačka vojska
- n. pr. – na primjer
- NRH – Narodna Republika Hrvatska
- NS – Narodna skupština
- O – ostali
- o. – organizacija
- ODR-a – Osvetnici Dravograda
- OIO – Organizacijsko-instruktorsko odjeljenje
- OK – oblasni/okružni komitet
- op. – opaska
- OS – Oružane snage
- OS NDH – Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske
- OUN – Organizacija ujedinjenih naroda
- OZN – Odjeljenje za zaštitu naroda
- Po – povjerenje
- POJ – partizanski odredi Jugoslavije
- pol. rukovoditelji – politički rukovoditelji
- PPK – jedinice protiv pete kolone
- Predsjed. – Predsjedništvo
- prir. – priredio/priredili
- privr. rukovoditelji – privredni rukovoditelji
- prof. – profesor
- PTT – pošta, telegraf i telefon
- r. – rođen
- red. – redakcija
- RK – Republička konferencija
- RO – Radni odbor
- RO – rukopisna ostavština
- RSUP – Republički sekretarijat unutrašnjih poslova
- RTV – radio-televizija
- SAD – Sjedinjene Američke Države
- SDB – Služba državne bezbjednosti
- SDK – Seljačko-demokratska koalicija
- SDS – Služba državne sigurnosti
- SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
- SHS – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
- SID – Služba informacija i dokumentacije
- SKBiH – Savez komunista Bosne i Hercegovine
- SKH – Savez komunista Hrvatske
- SKJ – Savez komunista Jugoslavije
- SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije

- SKS – Savez komunista Srbije
- SKP (b) – Svesavezna komunistička partija (boljševika)
- Skupšt. – Skupština
- Sl. – Slovenci
- SL – Slovenija
- SPC – Srpska pravoslavna crkva
- SR – socijalistička republika
- SR – Srbija
- SR Njemačka – Savezna Republika Njemačka
- SRH – Socijalistička Republika Hrvatska
- SRZ – seljačka radna zadruga
- SSNO – Savezni sekretarijat za narodnu obranu
- SSRN – Socijalistički savez radnog naroda
- SSSR – Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
- st. – stanovništvo
- STT – Slobodni Teritorij Trsta
- Sv. – sveti
- TOHM – Tajna organizacija hrvatske mladeži
- UDB – Uprava državne bezbjednosti
- UHRO – Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija
- UNICEF – United Nation Children's Emergency Fund
- UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration
- UNS – Ustaška nadzorna služba
- UO – Upravni odbor
- ur. – urednik/urednici
- USAOH – Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske
- Uža SR – Uža Srbija
- TAH – Telegrafska agencija Hrvatske
- TV – televizija
- V. Britanija – Velika Britanija
- VKV radnici – visokokvalificirani radnici
- Voj. – Vojvodina
- VOS – Vojna obavještajna služba
- VS – vojni službenici
- VŠ – Vrhovni štab
- ZAVNOH – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
- Z. R. – Zdenko Radelić

Kazalo imena

A

Abazović, Mirsad D. 18, *255 – 257, 357, 401, 402, 521, 522*
Afrić, Vjekoslav 163
Akmadža, Miroslav 9, 17, *98, 102, 103, 105, 106, 109 – 111, 113, 115, 117, 119 – 123, 126, 137, 166, 171, 180, 182, 185, 189, 192, 234, 250, 299 – 305, 307 – 310, 312, 375, 376, 483*
Akrap, Anđelko 9, 19, *424, 426, 517, 528, 537 – 540, 542 – 544*
Akšamović, Antun 110, 111, 122
Alexander, Stella 17, *118, 121*
Alfirević, Petar 452
Amulić, Ivo 452
Andrassy, Juraj *270*
Andres, Ivan 91
Antić, Ljubo *264, 265, 575, 598, 610*
Antić, Vicko *131*
Antonić, Slobodan *415, 499*
Augustinčić, Antun 259

B

Babić, Branko 277
Babić, Goran 554
Babić, Ivan 391, 429
Babić, Stjepan 407
Baburić, Tomo 97
Baće, Maks 434, 457
Bahtijarević, Štefica *310*, 535
Bajamonti, Ante 155
Bajan, Slavica 592
Bajt, Aleksander *28*
Bakarić, Vladimir 79, 95, 96, 107, 110, 147, 159, 197, 200, 205, 219, 238, 243, 244, 259, 266, 293 – 295, 305, 309, 328, 330, 335, 348, 352, 360 – 363, 368, 381, *395*, 405, 406, 411, 413, 423, 428 – 431, 437, 441, 444, 446 – 449, 453, 454, 464, 466, 484, 486, 556, 575, 578, 586, 610, 615
Baković, Ante 102
Bakrač, Boris 405
Balen, Šime 276
Balen, Vice 276
Baletić, Milovan *11, 324, 404, 431*, 441, *447*, 457, *458*
Baletić, Zvonimir 385
Balta, Ivan *188*
Baltić, Milutin 198, 199, 363, 429, 430, 448, 558, 615
Banac, Ivo 17, *24, 29, 36, 141, 146, 194, 201, 227, 273, 274, 276 – 278, 281, 293, 379, 381, 382, 464, 465*, 546, *547*, 549, 550, 553, 555
Banić, Ćiril 116, 119
Barada, Miho 158
Baričević, Ivan *588*
Barić, Nikica 9, 269
Bastaić, Konstantin *61, 62*
Baučić, Ivo *316, 427*
Baudet, Phillipe 200
Bauer, Branko 266
Bebler, Aleš 243
Bekić, Darko *114, 117, 195, 201, 202, 210, 279, 281*
Belinić, Marko 158, 163, 220, *221*, 259, 359, 429, 434, 452
Beljo, Ante 101
Bernardić, Ivan 89, 90
Berus, Anka 211, 293, 429, 432, 449, 452
Beuković, Nikola 204
Bianchini, Stefano 17, *281, 282, 334, 373, 474, 475, 477, 491, 497, 551*
Biber, Antun 211, 405, 452
Bičić, Antun 222
Bićanić, Rudolf 418
Bijelić, Boro 9
Bijelić, Srećko 430, 431, 447, *457*
Bilandžić, Dušan 12, *13*, 17, *29, 31, 34*, 35, *47, 48, 52, 53, 59, 65, 71, 73, 110, 160, 161, 186, 195, 199, 206, 217, 218, 224, 226 – 230, 241, 243, 259, 261, 264, 271 – 273, 279, 281, 283 – 288, 293, 295, 315, 316, 318, 323, 325, 330 – 345, 350 – 356, 361 – 364, 367*, 368, *371 – 373, 376, 379 – 381, 384, 385*, 393, *395, 405 – 410, 413, 415*, 422, *425, 427, 429*, 430, *434, 436, 438, 439, 443*, 444, *445 – 447, 449 – 452, 457, 458, 464 – 466, 472 – 476, 480, 482 – 485, 491, 493, 494, 497 – 499, 525, 545, 547 – 552*, 555, *556, 586, 588, 591, 593, 596, 607*
Bilić, Jure 17, *164, 173*, 266, *276, 410*, 430, 432, *440*, 446, 447, 451 – 453, 458 – 461, 466, *576*, 615
Bilić, Mirko 455
Bing, Albert 9
Bjelajac, S. Mile *272, 368, 400, 461, 511, 571, 572, 587*
Blažević, Jakov 64, 109, 173, 179, 293, 381, 431, 441, 445, 446, 453, 455, 460, 615
Blažević, Marija *457*
Bloch, Ernest 371
Boban, Ljubo 39, *142*
Bobetko, Janko 453, *457*, 589

Bogdanov, Vaso 361
Bognar, Andrija
Bogosavljević, Srđan *141*
Bogović, Mile *127*, *488*
Bojanić, Ivo 457
Bokovoy, Melissa *193*, *196*, *197*
Bolčić, Silvano *507*
Boljkovac, Josip 457
Bonacci Skenderović, Dunja *371*, *374*, *412*, 593
Bonefačić, Klement 119
Bonifačić, Antun 156
Borak, Neven *224*, *227*, *249*, *317*, 334, 336, *426*, *497*, *502*, 515, *519*, 594, 596, *609*
Borčić, Čedo 200
Borić, Tonka 158
Borojević, Branko 438
Bošković, Mirko 452
Bošnjak, Branko *310*, 370
Bošnjak, Mirko 404
Božanić, Andrija 452
Božičević, Ivan 221, 452
Božić, Mirko 348, 469, 470
Brajović, Petar 265
Brandt, Miroslav *550*
Brežnjev, Leonid 447, 449, 462, 463
Brkić, Dušan 47, 63, *80*, 158, 183, 185, 198, 200, 202, 275, 558
Brkić, Zvonko 196, 285, 295, 452, 615
Brodarac, Đuro 457
Brownstone, David M. *279*
Broz, Josip – Tito 11, 12, 26, 32, 56, 58, 59, 67, 71, 88, 90, 106, 108, 114 – 116, 120, 122, 125, *141*, 146, 153, 170, 172, 200, 205, 237, 248, 250, 251, 260, 261, 271, 272, 277, 278, 280 – 283, 287, 289, 295, 296, 326 – 330, 333, 340, 341, 345, 346, 349, 351, 352, 360, 362, 365, 367 – 369, 374, 381, 405, 406, 428, 433, 435 – 438, 441, 443, 444, 446, 447, 449 – 453, 456, 459, 462 – 464, 474, 475, 483, 489, 490, 492, 495, 526, 527, 545 – 548, 552, 555, 563, 564, 577, 579, 585, 586, 606, 607, 615, 618
Brozović, Dalibor 8, *403*
Bubanj, Andrija 76, 276
Budak, Mile 156, 157
Budak, Slobodan 442, 445, 457, 459
Budiša, Dražen 389, 442, 450, 454, 456, 591
Buković, Ivan 434, 452
Bulat, Rade 368, 388, 399, 441
Bulešić, Miroslav 110
Buratović, Anđelko 85
Burčul, Ljuban 457
Burić, Viktor 110
Bušić, Bruno 365, 456, 457

C
Cannon, Cavendish 265
Car, Petar 615
Cazzi, Josip 452
Cesarec, August 453
Churchill, Winston 36, 70, 71, 97, 151, 278, 279
Cipek, Tihomir *419*
Colić, Mladen *31*
Crampton, R. J. *210*, *219*, *223*, *268*, *289*, *318*, *337*, *360*, *362*, *367*, *371*, *372*, *381*, *414*, *462*, *585*, *601*
Crkvenčić, Ivan 19, *544*, 569, *570*
Cvetković, Dragan 19, *252*
Cvetković, Dragiša 25
Cvetković, Ivan *105*
Cvetković, Marijan 56, 429 – 431, 452, 615

Č
Čaldarović, Mladen 367
Čalić, Dušan Cule 452
Čavoški, Kosta 18, *57*, *58*, *68*, *69*, *88*, *288*, *459*, *460*, *483*
Čepič, Zdenko 9, 19, 20, *143*, *144*
Čepulo, Dalibor *7*
Černjul, Zlatko 276
Čičak, Ivan Zvonimir 374, 391, 442, 450, 454, 456
Čičin Šain, Ante 416
Čolaković, Rodoljub 48, 259
Črnja, Berto 52, 294, 295, *434*
Črnja, Zvane 276
Čubrilović, Vasa 48
Čulinović, Ferdo 17, *27*, *37*, *136*, *138*

Ć
Ćopić, Branko 165, 616
Ćosić, Dobrica 346, 361, *434*, 552, *605*
Ćuruvija, Tode 158, 200

D
Dabčević-Kučar, Savka *7*, 11, 12, *13*, 17, 18, *165*, *232*, *251*, *284*, *337*, *339*, *368*, 369, *372*, *373*, 378 – 382, 385 – 390, 393, *395*, *397*, *398*, *400*, 401, 406, 408, 412 – 418, 422, *425*, 429 – 433, 436 – 439, 442 – 463, *473*, 483, 485, *576*, *586*, 591, *607*, 615
Damaskin 127, 487
Danilović, Rajko *154*, *232*, *296*, *364*, *556*, *563*, *576*, *577*
Degan, Vladimir Đuro *45*, *134*, *206*, *244*, *280*, *315*, *462*, *472*, *474*, *475*, *596*
Degeyter, Pierre 8
Denac, Ivan 457
Denić, Bogdan 396
Derossi Bjelajac, Ema 430, 432, 447, 615
Deržaj, Marjana 353
Despot, Đuro 457
Despot, Milan 158
Devčić, Ante 9
Devčić, Natko 158

Devčić, Sonja 9
Devrnja, Mile 203, 204
Deželak Barič, Vida *104*
Dežmar, Željko 457
Didović, Franjo 85
Dimić, Ljubodrag 20
Diminić, Dušan 294, 295
Dimitrijević, Bojan *257*
Dimitrijević, Vojin *475*, *477*, *478*
Divjanović, Gavro 276
Dizdar, Zdravko *31*, 34, *35*, *358*
Dizdarević, Nijaz 342
Dizdarević, Raif *480*, 607, 633
Dobss 423
Dodig, Goran 454, 456
Dolanc, Stane 446, 450, 575
Domazet, Davor *573*
Domjan, Žarko 615
Donat, Branimir *154*, *294*, *380*, *403*, *436*, *437*, *444*, *458*, 555, 556, 559, 617
Dončević, Ivan 158
Dozet, Perica 452
Dragičević, Adolf *219*
Dragnich, Alex N. *58*, *185*, *506*
Dragosavac, Dušan 17, 430, 432, 444, 449, 558, 586, 615
Dragović, Mirko 456, 457
Drakulić, Veljko 265, 304, 452
Drezga, Branko 200
Drndić, Ante 446
Drndić, Ljubo 158, 295
Dubajić, Simo 406
Dubravica, Branko *252*
Duda, Igor 19, *314*, *315*, *325*
Dugonjić, Rato 381
Dukovski, Darko 19, *52*, *53*, *66*, *110*, *136 – 138*, *142*, *143*, *173*, *184*, *218*, *277*, *295*, *314*

DŽ
Džaja, M. Srećko *118*, *128*, *609*
Džeba, Krešimir 449, 457

Đ
Đerđa, Josip 457
Đikić, Ivica *267*
Đilas, Aleksa *29*, *58*, *244 – 248*, *265*, *293*, *345*, *604*, *605*, *608*
Đilas, Milivoj *378*, *383*, *386 – 390*, *423*, *432*, *444*, *445*, *451*, *455*, *456*, *463*
Đilas, Milovan 109, 145, 161, *185*, 205, 230, 250, 285, 287, 292 – 297, 327, 412, *413*
Đodan, Šime 18, *47*, *187*, *212*, *257*, *285*, *286*, *288*, *296*, *337*, 350, *351*, 385, 395, 417 – 421, 425 – 427, 443 – 445, 450, *457*, *490*, 513, 514
Đorđević, Jovan 243, 287
Đuretić, Veselin 549
Đurić Mišina, Veljko *126*
Đurić, Mihajlo 370

E
Ekmečić, Milorad 549
Engels, Friedrich 288

F
Ferenc, Tone *48*
Filaković, Imro 92, 93
Finka, Božidar 407
Flec, Ivan 276
Fleković, Petar 615
Franck, Irene M. *279*
Franičević, Jure 158, 452
Franičević, Marin 158, 159, 348
Franić, Frane 116, 119, 561
Frank, Stanko 243
Frankapan, Fran Krsto 410
Freundlich, Srećko 457
Frković, Mate *129*
Frntić, Beška 452
Fromm, Erich 371
Furlan, Martin 276

G
Gabelica, Ivan *593*
Gabrič, Aleš 20, *173*, *346*
Gaćeša, Nikola 18, *188*
Garbo, Greta 555
Garde, Paul 17, *30*, *178*, *245*, *316*, *380*, *392*, *404*, *414*, *439*, *493*, *498*, *518*, *519*, *542*, *551*, *559*
Garković, M. 301
Gašić, Ranka *21*
Gaži, Franjo 88, 90 – 94, 97, 147, 429
Geiger, Vladimir 9, 19, *45*, *49 – 51*, *155*, *188*
Gelo, Jakov 19, *55*, *147*, *151*, *537*, *542*, *543*
German 487
Geršković, Leon 243
Gilbert 200
Gizdić, Drago 452
Gjidara, Marc *485*, *571*
Glavina, Frano *63*
Glibota, Ante 439, 457
Gligorov, Kiro 437
Godeša, Bojan *26*, *32*, *36*, *86*, *100*, *104*, *139*
Goldstein, Ivo 17, *154*, *246*, *252*, *315*, *318*, *328*, *381*, *385*, *386*, *395*, *408*, *416*, *493*, *532*, *561*, *591*
Goldstein, Slavko *252*, 591
Gošnjak, Ivan 132, 200, 284, 332, 360, 362, 363, 368, 396, 449, 452, 453
Gotovac, Vlado 11, 386, 439, 457, 459, 576
Grahovac, Bude 452
Grakalić, Dubravko *573*, *576*, *578*
Graovac, Igor 19, *43*, *252*

Grbelja, Josip 19, *154*, *157*, *161*, *374*, *442*, *455*, *460*
Grbić, Čedo 393
Gregorić, Pavle 429, 452
Gretić, Ivica 452
Grizelj, Marinko *426*, *542*, *543*
Grković, Rade 452
Grlić, Danko 276, 370
Grmek, Mirko Dražen *485*, *571*
Grol, Milan 89, 182
Grubiša, Damir 442
Grubišić, Jere *588*
Gruić, Marinko 405
Gržetić, Maca 429
Gubec, Ambroz Matija 168, 409

H
Habermas, Jürgen 371
Hadžipanzov, Blagoje 243
Hamm, Josip 348
Handl, Hinko 276
Haramija, Dragutin 12, 414, 421, 430, 431, 447, 457, 615
Hebrang, Andrija 141, 147, 181, 198, 200, 211, 237, 242, 258 – 260, 431, 554
Hebrang Grgić, Ivana 19, *156*, *157*, *296*, *297*, *324*, *468*
Hersh, Burton *277*
Hitler, Adolf 25, 26, 36, 98
Hoare, Marko Attila *608*
Hohenthal, J. 265
Holzer, Jerzy *43*, *600*, *602*
Holjevac, Robert *11*, *117*, *120*, *310*
Holjevac, Većeslav 318, 363, 434
Horvat, Branko 18, *187*, 326, *373*, 444, *490*, 580
Horvat, Josip 554
Horvat, Joža 158, 159, 171
Hraste, Mate 348
Hrnčević, Josip 298, 452, 455
Hruščov, Nikita 227, 281, 282
Hrvatin, Anton *53*, *136*, *138*
Hurem, Rasim *28*

I
Imširović, Jelka *69*, *327*, *345*, *367*, *483*
Irwin, Jill *135*, *261*
Ivanić, Matija 409
Ivas, Šime 457
Iveković, Mladen 429
Iveković, Stjepan 302, 452
Ivetić, Velimir *31*, 35, *252*
Ivezić, Jure 405, 452, 455
Ivičević, Jozo *380*, 439, *452*, *455*, *457*, *458*, *460*
Ivić, Stjepan 430, 431, 457
Ivković, Branko 176

J
Jakovina, Tvrtko *48*, *73*, *109*, *129*, *141*, *153*, *162*, *168*, *170*, *171*, *213*, *216*, *265*, *266*, *268*, *269*, *271*, *278*, *279*, *291*, *293*, *295*, *313*, *320*, *324*, *548*
Jakšić, Nikola 200, 452
Jančiković, Tomo 88, 91, 93, 94, 97
Jandrić, Berislav *7*, *111*, *195*, *234*, *235*, *239*, *240*, *253*
Janjić, Vlado 452
Jareb, Jere *265*
Jareb, Mario 9, *412*, *593*
Jelčić, Dubravko *36*, 391
Jelić Butić, Fikreta *29*, *36*, *39*
Jelić, Branko 445
Jelić, Ivan 19, *147*, *229*, *253*, 446, 554
Jelić, Vojin 444
Jelinić, Grga 19, *213*, *319*, *503*, *533*
Jergović, Blanka *377*, *563*
Jerković, Marko 18, *104*, *111* – *113*, *115*, *116*, *121*, *156*
Jevđević, Dobrosav 156
Jokić, Jovica 452
Jonke, Ljudevit 348, 450, 457
Jonjić, Tomislav *29*, *30*, *209*, *381*
Josipović, Ante 430, 432, 455
Jovanić, Đoko 446, 453
Jovanov, Neca *506*
Jovanović, Arso 141
Jovanović, Dragoljub 93
Jovanović, Dragoslav 24
Jovanović, Đokica *506*
Jović, Dejan *343*, *346*, *547*, *552*, *599*, *609*
Jurčević, Josip *46*
Jurić, Pero 370
Jurjević, Ante Baja 266, 452

K
Kačić Miošić, Andrija 409
Kadijević, Veljko 595, *596*, *598*, 606
Kaić, Nikola 457
Kalčić, Božo 295
Kaleb, Vjekoslav 158, 268
Kalođera, Marko *272*
Kamberović, Husnija 19, 20, *47*, *142*, *150*, *210*, *211*, *214*, *216*, *217*, 233, *257*
Kangrga, Milan 370, 371, 373
Kapor, Čedo 342
Karadžić, Vuk 444
Karađorđević, Aleksandar 243
Karađorđević, Pavle 25
Karađorđević, Petar I. 21, 90
Karađorđević, Petar II. 31, 37, 72, 89
Kardelj, Edvard 32, 56, 57, 67, 86, 89, 99, 100, 161, 172, 173, 178, 184, *185*, 193, 198, 206, *208* – *211*, 223, 226, *227*, 232, 243, 250, 259, *271*, 285, 287, 289, 290, 297, 327, 329, 332, 341, 343, 344, 346, 348, 350, 360, 361, 383, 384, 431, 437, 438, 447 – 449, 464, 472 – 474, 479, 489, 490, 526, 527, 555, 581

Kašić, Biljana 7, *47*, *140*, *184*, *195*, *206*, *213*
Kaštelan, Jure 348, 617
Katić, Duje 404, 430
Katić, Radojka 452
Katunarić, Vjeran *563*, *568*
Kavčič, Stane 368
Kennedy, John F. 471
Kermavner, Dušan 243
Kidrič, Boris *57*, 193, 206, 285, 287, 297, 340, 349
Kilibarda, Mile 265
Kisić Kolanović, Nada *46*, *258*
Kladarin, Đuro 198, 199, 324
Klanac, Luka *544*, 569, *570*
Klemenčić, Mladen 19, *53*, *139*, *141*, *143*, *144*, *146*, *149 – 151*, *242*
Knezović, Zlata *69*, *158*, *162*, *163*
Knežević, Radule *247*, *248*, *288*, *337*, *367*, *473*, *481*, *490*, *564*
Kocbek 266
Kočović, Bogoljub 19, 44
Kolar, Bogdan 98
Kolar, Slavko 159
Kolendić, Antun 445
Komar, Slavko 452
Komarica, Zvonko 457
Končar, Rade 580
Konstatinović, Mihajlo 243
Koprtla, Marko 430, 431, 447, 456, 457
Kordić, Lucijan 101
Korenčić, Mirko 20, *172*
Korošec, Anton 24
Korsky, Ivo *386*, *413*, *415*, *417*, *523*, *556*, *577*
Kos, Ćiril 122, 301
Kostić, Petar 492
Koštunica, Vojislav 18, *88*
Košutić, Augustin 40, 41, 88, 89, 91, 92, 94 – 97
Košutić, Mira 41, 89, 91
Kovačević, Katarina *314*
Kovačević, Stevo 265
Kovačević, Veljko 452
Kožul, Stjepan 18, 101, 102, *117*, *120*
Kraigher, Sergej 494, 580
Krajačić, Ivan Stevo 96, 114, 117, 144, 158, 301, 359, 360, 362, 369, 405, 429, 452, 558, 615
Krajačić, Ivica 430
Krajačić, Soka 452
Krajina, Vlado 276
Krajnović, Antun 457
Kraljević, Egon *369*, *492*, *532*
Krbek, Ivo 243
Kreačić, Otmar 368
Krestić, Vasilije 549
Krešić, Andrija *24*, *245*, *280*, *288*, *371*, *599*
Kriste, Pero 456, *457*, *480*, *564*,
Kristen, Samo *36*, *37*
Krišto, Jure *103*
Krivokapić, Boro *287*, *360*
Krizman, Bogdan *31*, *129*, *137*
Krizmanić, Ivica 455
Križanić, Juraj 409
Krklec, Gustav 154
Krleža, Miroslav 8, 159, 161, 292, 382, 406, 434, 436
Krmpotić, Neda 457
Krovinović (pilot) 453
Krstulović, Vicko 145, 154, 363, 430, 452, 615
Kruhek, Milan 10
Kržišnik Bukić, Vera *203*, *204*
Kufrin, Milka 76, 452
Kuharić, Franjo 310, 561
Kujundžić, Milivoj *358*
Kuprešanin, Milan 166, 265, 452
Kurir, Lovro 276
Kvaternik, Slavko 269

L
Lach, Josip 116
Lacković, Mirko 430
Lah, Tine *47*, *223*, *224*, *226*, *227*, *281*, *331*, *337*
Lampe, John *206*, *227*, *228*, *288*, *345*, *474*, *480*, *583*
Lapaine, Damjan 459
Lasić, Stanko 74, *113*, *157*, *164*, *173*, *212*, *371*, *375*
Latin, Ivo 615
Lazarević, Žarko *516*
Leček, Suzana 9
Lenjin, Vladimir Iljič Uljanov 471, 618
Lerotić, Zvonko *247*, *248*, *582*
Leskošek, Franc Luka 36, 196
Letica, Slaven *480*, *497*, *568*, *569*
Lilly, Carol S. *69*, *193*, *217*, *222*
Lisak, Erich 109
Lončarić, Vlado *457*
Lorković, Mladen 41
Lovrić, Jelena *520*, *566*
Luburić, Vjekoslav Maks 445
Lučić, Ivica 9, *588*
Lukić, Vojin 361
Lydall, Harold 13, 17, *226 – 228*, *278*, *285*, *288 – 290*, *316*, *324*, *333*, *335*, *336*, *344 – 346*, *351*, *367*, *374*, *384*, *386*, *416*, *441*, *442*, *457*, *465*, *473 – 475*, *481*, *490*, 493, *494*, *501*, 514, 515, *553*

LJ
Ljubičić, Nikola 368

M
Macan, Trpimir 19, *142*, *477*, 553
Maček, Ivan Matija 46, 100, 144
Maček, Vladko 24, 25, 39 – 41, 72, 87 – 89, 91 – 96, 128, 251, 258
Mačukatin, Velibor 276

Madžar, Ljubomir 18, *502*, 507 – 509
Mađarević, Vlado 276
Mađor, Mirko 431
Magovac, Božidar 20, 41, 95 – 97
Majetić, Alojz 324, 325
Majstorović, Milan 453
Malcolm, Noel *179*, *358*, 573
Mallet, Ivo 122, 290
Mamula, Branko 397, *482*, *497*, *510*, 521, 532, *547*, *558*, 573, *580*, *581*, *588*, 589, *590*, *599*
Manola, Srećko 457
Manolić, Josip 457
Marcuse, Herbert 371
Marčinko, Mate 467
Marijan, Davor 9, 34, 35
Marinković, Franjo 439
Marinković, Ranko 159, 171
Marković, Ante 496, 615, 624
Marković, Dragan *131*
Marković, Draža Dragoslav 231, 446, 547
Marković, Mihajlo 371
Marković, Milan *504*
Marković, Nikola *23*
Marković, Predrag 352
Martinčić, Ivan 10
Marx, Karl 219, 285, 312, 314, 370, 389
Maslarić, Božidar 199, 429
Matavulj, Simo 170
Maticka, Marijan 18, 20, *28*, *47*, *51*, *160*, *178*, *180*, *182*, *183 – 197*, *201*, *205*, *206*, *208 – 213*, *259*, *588*
Matković, Hrvoje 17, *29*, *199*, *223*, *226*, *240*, *243*, *289*, *324*, *331*, *337*, *349*, *350*, *360*, *372*, *382*, *405*, *415*, *435*, *437*, *480*, *495*, *545*, *556*, *564*, *591*
Matković, Stjepan *417*, *440*, *443*, *463*, *598*
May, Henry *8*
McMillen, Neil R. *8*
Melčić, Dunja *612*
Mesarov, Martin 107
Mesić, Stjepan 594, 615
Meštrović, Ivan *109*
Mihailović, Draža 27, 31, 90
Mijatović, Cvijetin 257, 438
Mikola, Milko 20, *61*, *64*, *65*, *107*, *179 – 181*, *183*, *196*, *217*, *298*, *497*
Mikulić, Branko 495, 496, 581, 624
Mikulić, T. *173*, *174*, *193 – 195*, *197*
Milanović, Božo 33, *110*, *115*, 118, 119, *143*, *156*
Mileta, Jeronim 110
Mileta, Vlatko 439
Miliša, Đorđe 157
Milković, Ante 452
Milosavljević, Olivera *280*, *340 – 342*, *599*, *612*
Milošević, Slobodan 415, 497, 499, 547, 551, 552, 583, 589, 593, 597
Milovanović, Nikola *131*
Milović, Ante 615
Minić, Miloš 547
Mirić, Dinko *539*
Mirić, Jovan 334, 581
Mišković, Milan 361, 362, 364, 586
Mišković, Ivan 362, 453, 586
Mitrović, Momčilo *20*, *179*, *298*
Mlinar, Miroslav 592
Močnik, Rastko 509, *510*
Moguš, Milan 407
Morgan, William 137
Moškov, Ante 109, 129
Mrak, Karlo 92
Mrazović, Karlo 211, 429, 452, 615
Mrkoci, Marko 452
Munk, Zlatko 158
Mussolini, Benito 23, 36, 97
Mutak, Vladimir 457

N

Nalis, Antun 130
Naser, Gamal Abdel 282, 283, 471
Nazor, Vladimir 79, 80, 172, 237, 615
Nećak, Dušan *48*, *281*
Nedić, Milan 259
Nehru, Džavaharlal 282, 283, 471
Nejašmić, Ivica 53, *55*, *425*, *517*
Nešović, Slobodan *62*
Nietzche, Friedrich 156
Nikanor 127
Nikezić, Marko 232, 546
Nikić, Gorazd 416
Nikolić, Drago 57, *59*, *177*, *212*, *231*, 256, *257*, *358*, *397 – 400*, *571*, *572*
Nikolić, Vinko 101
Nixon, Richard 462
Novačić, Mato 457
Novak, Božidar 324, 449, 457
Novak, Grga 158
Numić, Selim *362*

O

Obradović, B. *175*
Obradović, Marija 18, *65*, *275*
Oliveira Roca, M. *569*
Omrčanin, Ivo 101
Opačić, Stanko Čanica 198, 200, 275
Ostojić, Stevo 468, 469

P

Paczkowski, Andrzej *270*, *602*
Pajić, Željko *545*
Pal, Alfred 276
Papa, Andrija 97
Paradžik, Ante 442, 450, 454, 456

Paraga, Dobroslav 561, 576
Parun,Vesna 159
Pašić, Nikola 526
Patterson 109
Pavelić, Ante 29, 41, 90, 128, 129
Pavičić, Josip 19, 556, *560*
Pavletić, Vlatko 268, 374, 375, 450, 457
Pavličić, Sofija 276
Pavlić, Andrija 97
Pavlinić, Ladislav 276
Pavlišić 116
Pavlović, Momčilo *91*
Pavlović, Vojislav *136*
Pečar, Zvonko 158
Pejović, Danilo 370
Pelikan, Dragutin 45
Penezić, Slobodan Krcun 361
Pepeonik, Zlatko 19, *531*, 538, 539, *541*
Perica, Đuro 456
Perić, Ivan 12, 18, *80*, *151*, *342*, *345*, *346*, *349*, *351*, *385*, *386*, *392*, *409*, *426*, *427*, *440*, *442*, *445*, *609*
Perić, Ivo 17, *63*, *84*, *164*, *181*, *199*, *238*, *240*, *241*, *245*, *297*, *323*, *458*, *469*, 585, 590, 591, 592, *594*, 595
Periša, Paško 457
Perišin Ivo 615
Perović, Latinka *232*, *327*, *373*, 393, 546 – 548, *600*
Pešić Golubović, Zagorka 370, 371
Pešić, Vesna *335*, *337*, *342*, *344*, *345*, *361*, *364*, *372*, *474*, *476*, *589*, 596, *598*
Petranović, Branko 17, *28*, *47*, *64*, *65*, *72*, *73*, *78*, *110*, *135*, *137*, *138*, *146*, *179*, *206*, *224*, *226*, *227*, *251*, *275*, *280*, *281*, *287*, *292*, *331*, *339*, *341*, *344* – *346*, *349*, *368*, *385*, *390*, *403*, *405*, *407*, *416*, *436* – *438*, *447*, *478*, *479*, *484*, *532*, *560*, *584*, *598*
Petrić, Hrvoje 472
Petrić, Jakša 615
Petrović, Gajo 370, 371
Petrović, Ruža 54, *342*, *524*, 543, 545
Pijade, Moša 141, 258, 261
Pintarić, Đuro 445
Pio XI., papa 97
Pio XII., papa 98, 120, 307, 375
Pirjevec, Dušan 346, 361
Pirjevec, Joža 17, *27*, 56, 64, 65, 73, *78*, *120*, *137*, *178*, *179*, *194*, *195*, *197*, *198*, *206*, *223*, *227*, *228*, *251*, *266*, *278*, *281*, *291* – *293*, 295, *297*, *329* – *333*, *337*, *341*, *342*, *346*, *360* – *362*, *368*, *369*, *371*, *396*, *397*, *404*, *414*, *415*, *421*, *423*, *436*, *446*, *448*, *480*, *481*, *484*, *493*, *552*, *553*, *579*, *580*, *582*, *585*
Pirker, Pero 369, 388, 404, 430, 431, 444, 446, 452, 453, 456, 457
Planinc, Milka 405, 430, 432, 447, 448, 453, 495, 496, 581, 615
Plašč, Dragutin 452
Počuča, Mile 199, 429
Pojić, Milan 9
Pokos, Nenad *538*
Politeo, Ivo 266
Poljak, Frano 457
Popit, France 448
Popov, Nebojša *179*, *580*
Popović, Koča 284
Popović, Milentije 145, 332, 405, 436
Popović, Milo 158
Popović, Nikola 159
Portmann, Michael *62*
Potočnjak, Josip *251*
Pottier, Eugène 8
Pribićević, Adam 156
Pribićević, Svetozar 22, 24
Pribojević, Vinko 409
Prica, Dimitrije 200
Prinčič, Jože *179*, *186*, *331*, *337*, *439*, *499*, *517*
Prpić, Vjekoslav 457
Prusac, Ivan *129*
Pucar, Đuro 368
Puharić, Branko 535
Puklek, Stjepan 452
Pusić, Eugen 499, *506*, *521*, *568*
Pust, Anton *117*
Pušić, Miho 119

R
Račan, Ivica 615
Rački, Franjo 409
Rački, Nikola 452
Radanović, Stevo 452
Radelić, Zdenko *7*, 10, *29*, *32*, *39*, *41*, *47*, *72*, *74*, *76*, *78*, *80*, *87*, *88*, *90*, *92*, *93*, *95*, *107*, *128*, *130*, *160*, *165*, *184*, *187*, *195*, *206*, *208*, *213*, *214*, *216*, *218*, *220*, *222*, *258*, *285*, *287*, *290*, *298*, *329*, *368*, *393*, *481*, *531*
Radica, Bogdan 156
Radić, Marija 89
Radić, Radmila 18, *99*, *103*, *109*, *111*, *115*, *117*, *118*, *121* – *127*, *169*, *234*, *299* – *306*, *309*, *311*, *312*, *486* – *488*, *535*
Radić, Stjepan 24, 33, 39, 41, 90, 91, 95, 526
Radojčević, Jelica 430, 432, 447
Radonjić, Radovan *273*, *274*
Radosavljević, Dobrivoje 301, 381
Radovanović, Stanko 452
Rajačić, Čedo 200
Ramet, Sabrina Petra 13, *16*, 17, *118*, *120*, *121*, *310*, *311*, *336*, *367*, *382*, *440*, *468*, *474*, *494*, *499*, *519*, *525*, *534*, *535*, *548*, *549*, *560* – *562*, *576*, *580*, *583*, *584*, *586*, *587*, *598*, *607*, *620*
Ranković, Aleksandar 65, *129*, 173, 227, 250, 259, 291, 333, 360 – 363, 366, 421, 429
Ranogajec, Vlado 63, 455

Raos, Ante 452
Rapajić, Bogoljub 200, 275
Rašković, Jovan 592
Ravlić, Slaven *247, 248, 288, 337, 367, 473, 481, 490, 564*
Rebić, Đuro *129, 131*
Reljić, Smiljan 457
Repe, Božo *48, 281, 493, 581, 584 – 586, 588*
Ribar, Ivan 615
Ribić, Vilim *7*
Rihtman Auguštin, Dunja 20, *165, 168 – 170*, 267, 268, *296, 371, 536, 556, 562*
Ridley, Jasper *8, 28, 281, 296, 360, 362*
Rikanović, Ilija 452
Ritig, Svetozar 166, 250
Rittig Beljak, Nives *175, 176*
Rkman, Božo 198, 199
Ročić, Dijan 76
Roje, Ante 308
Roksandić, Drago *261 – 263, 485, 527, 543, 568*
Rolović, Vladimir 445
Roosevelt, Franklin Delano 36, 70
Rover, Srećko *129*
Rubčić, Nikola 158, 276
Rukavina, Ivan 364, 397, 457, 589
Rukavina Šain, Milan 615
Rukavina, Milivoj 457
Runjić, Anđelko 591, 615
Rupić, Mate *9, 43*
Rusković, Jozo 276

S
Sabljak, Tomislav *62*
Saili, Dragutin 429
Salacan, Ante 92, 93
Salaj, Branko *330, 346, 365, 397, 425, 440, 442, 446*
Salaj, Đuro 258, 285
Salis-Sewis, Franjo 105, 375
Sarajčić, Ivo 158
Sarić, Jure 393, 431, 457
Sekelj, Laslo *372, 546, 589*
Sekulić, Duško *178, 183, 223, 331, 494, 503*
Sekulić, Nikola 198 – 200, 452
Sellers, Charles *8*
Seljan, Ivo 295
Senjanović, Ivo 452, 488
Sep, Ivan 324
Sepe, Majda 353
Sesardić, Dražen 457, 459
Shoup, Paul *105, 244 – 246, 248, 249, 261, 263 – 265, 340 – 345, 347, 349*, 353, *354 – 357, 360, 361, 365*
Simeon 486
Simić, Andrej 524
Simović, Dušan 136
Sirotanović, Alija 222
Sirotković, Hodimir *245, 359, 477*
Sirotković, Jakov 12, 18, *289, 336*, 431, *493, 500*, 502, 510 – 513, *517, 528*, 615
Sklevicky, Lydia *7*, 20, *167 – 169*
Skočilić, Jože 457
Slijepčević, Uroš 405, 429
Smodlaka, Josip 429
Smole, Jože 438, 562
Spajić, Kosta 555
Spehnjak, Katarina *7*, 9, 18, *47, 48, 56, 58, 59, 66 – 70, 73, 74, 77 – 86, 97, 107, 112 – 115, 122, 151, 153, 157, 158, 160 – 166, 168 – 175, 184, 195, 197, 198, 205 – 208, 213, 217, 218, 224, 230 – 233, 255, 261, 263, 281, 291, 310, 318, 321, 322, 351*, 352, *365, 366, 377, 404, 425, 602, 605*
Spirova, Nina 353
Srakić, Marin 18, *122*
Srebrenić, Josip 98
Sremec, Rudolf 163
Sremec, Zlatan 80
Srnec, Đuro 457
Sršan, Stjepan *142, 147*
Stahanov, Aleksej Grigorijevič 219
Staljin, Josif Visarionovič 26, *27*, 36, 70, 71, 161, 196, 221, 227, 260, 270, 278, 281, 287, 288, 293, 471
Stambolić, Ivan 551
Stambolić, Petar 547
Stančić, Nikša *21, 265, 527, 582, 593, 599*
Stanković, Đorđe *527*
Stefanović, Svetislav 301
Štepinac, Alojzije 16, 95, 101, 106 – 111, 119 – 121, 132, 300, 301, 304 – 306, 309, 311, 375
Stewart, Dugald L. 391, 454
Stilinović, Ivan 92
Stilinović, Marijan 293, 294
Stipčević, Aleksandar *434, 555*
Stipetić, Radovan *164*
Stipetić, Vladimir *54*
Stjepanov, Nikola 243
Stojanović, Svetozar *297*, 371, *495*
Stojčević, Stanko 558, 615
Stošić, Josip 296
Strossmayer, Josip Juraj 122, 409
Supek, Ivan 442, 444, 554, 576
Supek, Rudi 370
Surčulija, Slavko *240, 473, 516*
Sutlović, Rikard 158
Svete, Zdenko 488

Š
Šalić, Ivan 109
Šarić, Ivan 156
Šarić, Marko 452
Šašić, Jefto 368
Šaunik, Tomaž *48*

Šegedin, Petar 159, *160*, 406, 442, 444, 450, 457, 559
Segvić, Petar 158
Sembera, Slobodan 453
Šentija, Josip 363, 457, *575*
Šentjurc, Lidija 298
Šeper, Franjo 111, 116, 117, 119, 120, 131, 301, 307 – 310, 375, 378, 487
Šepić, Dragovan 42
Šestan, Đorđe 276
Šetka, Jerolim 467
Šibl, Ivan 11, 359, 404, 431, 447, 457
Šicel, Miroslav *159*, *160*
Šimac, Neven *485*, *571*
Šimić, Rudi 452
Šimrak, Janko 156
Šimunović, Petar *471*
Škara, Stanko 83
Škrabalo, Ivo *130*, *159*, *171*, 554
Škreb, Zdenko 348
Šnuderl, Makso 86
Šošić, Hrvoje 296, 386, 443, 450, 458
Špiljak, Mika 363, 364, 405, 429, 430, 437, 452, 478, 615
Šprljan, Augustin Guste 158, 294
Štahan, Josip 20
Štambuk, Zdenko 154
Štefanec, Ivan 97
Šterc, Stjepan 19, *518*, *523*, *524*, *537* – 539
Štrbac, Dušan 452
Štulhofer, Aleksandar *545*, *574*, *575*
Šturm, Lovro *588*
Šubašić, Ivan 31, 36, 41, 42, 71, 72, 86, 87 – 89, 92, 96, 97
Šuljak, Dinko *41*
Šuran, Petar 295
Šutej, Juraj 41, 88, 89, 92 – 94, 97
Šuvar, Stipe 18, 55, *319*, *324*, *371*, 409, 422, 423, 444, 468, *532*, *534*, 553, 554, 559, *575*, *579*, 586

T
Tadić, Ljubomir 371, 581
Tadijanović, Dragutin 154
Tandara, Bruno 457
Tepavac, Mirko 446
Terzić, Velimir 361, 589
Tito (v. Broz, Josip – Tito)
Tkalčić Košćević, Antonija 175
Todorić, Ante 457
Todorović, B. *511*
Todorović, Mijalko 405, 436, 437
Todorović, Simo 200
Tolbuhin, Fjodor I. 269
Tomašević, Jozo 100 – 102, *126*
Tomičić, Zlatko 440, 441, 576
Tomić, Stjepan 158
Tomislav, hrvatski kralj 266, 410
Topalović, Živko 156
Trbojević, Mane 452, 455
Tripalo, Miko 11, *12*, 17, 110, 308, *333*, *346*, *360*, *361*, 363 – 365, 372, 374, 381, 383, *384*, 386, 388, 392, 397, *400*, *404*, *405*, 406, 411, *413* – *415*, 430 – 439, 444, 446 – 463, *477*, 485, 591
Trošelj, Drago 457
Truman, Harry 71, 279
Trumbić, Frane 452
Tuđman, Franjo 17, 18, *148*, *339*, *344*, *345*, 350, *356*, *358*, 361, 364, *379*, 380, 391, 395, *403*, 404, 406, 410, 411, 419, *432*, 434, 450, 458, *459*, *462*, *464*, *474*, *475*, *477*, *482*, *490*, 507, 514, *520*, *545*, *546*, 553, 558, 565, *566*, *571*, 576, 577, 585, 591, *604*, *605*, 615
Turković, Ružica 452
Tušek, Branko 276

U
Ugrčić, Jovo 158, 558, 615
Ujčić, Josip 115
Ujević, Mate 452
Ujević, Tin 154, 160
Uzelac, Ilija 158

V
Vacić, Aleksandar *225*, *338*, *500*, *501*
Vasić, Dragiša 157
Vatovac, Josip 276
Veber, Norbert 452
Veil, Branka 276
Velagić, Zoran 10
Velčić, Ivko 295
Velimirović, Nikolaj 157
Veselica, Marko 374, 416, 443, 445, 457, 458, 466, 576
Veselica, Vladimir 416, 439, 443, 455, 458
Veselinov, Jovan 145, 360, 429
Vičić, Antun 130
Vidali, Vittorio 277
Vidović, Vjekoslav 459
Vilfan, Jože 64
Vilić, Dušan *511*, *588*
Vinski, Ivo 417, 419, 444
Višnjić, Čedomir 19, *127*, *157*, *180*, *183*, *184*, *198*, *200*, *202*, *205*, *208*, *209*, *211*, *218*, *235*, *255*, *263*, *264*, *273*, *275*, *276*
Vlahović, Joža 562
Vlašić, Boris *45*
Vodušek Starič, Jera 20, *45*, *56*, *60*, *62*, *63*, *73*, *74*, *89*, *153*, *155*, *179*, *184*, *242* – *244*, *258*
Vojinović, Aleksandar *45*
Vokić, Ante 41
Vovk, Anton 116

Vranicki, Predrag 370
Vranjican, Vanja 452
Vrbanus, Milan 9
Vrhovec, Ivo 158
Vrhovec, Josip 432, 450, 453, 584, 586, 615
Vrkić, Ivan 431, 442, 457
Vukov, Vice 353
Vuković, Nevenka 452
Vuković, Rozita *175*
Vuković, Slobodan *503*, *504*, *565*
Vuksan, Danilo 452
Vukušić, Bože *445*
Vušković, Boris *520*, *521*, *566*

W
Wachtel Baruch, Andrew *160*, *247*, *340*, *559*
Wiesner Livadić, Branimir 154

Z
Zaninović, Vice 160
Zarić, Siniša *481*
Zatezalo, Đuka 452
Zec, Milovan *275*
Zečević, Miodrag
Zečević, Momčilo 17, *341*, *345*, *346*, *349*, *385*, *390*, *403*, *405*, *407*, *416*, *436 – 438*, *477 – 479*, *484*, *532*, *560*, *584*, *598*
Zlatarić, Bogdan *61*, *63*, *65*
Zlatarić, Jerko 145
Zlatić, Dina 452
Zlatić, Savo 276
Zlatić, Slavko 535, 536
Zmaić, Josip 615
Zmazek 276
Zogović, Radovan 160
Zrinski (obitelj) 165, 408, 409
Zrinski, Nikola 410
Zrinski, Petar 410
Zrnc, Vjekoslav 276
Zuccon, Bogumil 455
Zulfikarpašić, Adil 205
Zvizdić, Salih 276
Zvonarević, Mladen *427*, *468*, *469*, *483*, *504*, *532*, *534*

Ž
Žanko, Miloš 382, 405, 435 – 438, 459, 586
Žarić, Slobodan *47*, *160*, *184*, *195*, *206*, *213*, *275*
Žerjavić, Vladimir 19, 44, 45, 50, 51, 53, 54, *251*, *516*
Žigić, Rade 166, 198, 200, 202, 211, 275
Životić, Miladin 371
Žujović Sreten 259
Žuljić, Stanko *19*, *54*, *191*, *524*, *542*, *543*
Žunjević, Karlo 97
Župan, Josip 18, *481*, *490*, 505, 506, *582 – 583*, *611*
Žuvela (student s Korčule) 266
Žužul, Ante 10, 442